ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

Ի ԼՈՅՍ ԱԾԵԱԼ

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՁԵՌԱԳՐԱՑ

Ի ՁԵՌՆ

Գ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ, ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, ՍՏ. ԿԱՆԱՅԵԱՆՑ, Մ. ԱԲԵՂԵԱՆ,
Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԵՒ ԱՅԼՈՑ

ԸՆԴ ՎԵՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՄԲ

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ. ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎ

ԷՋՄԻԱԾԻՆ—ՏՓՂԻՍ.

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ

Մ. ԱԲԵՂԵԱՆ ԵՒ Ս. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ.

ԾԱԽԻՒՔ ՏԵԱՌՆ ՍՈՒՔԻԱՍԱՑ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՊԱՐԶԵԱՆՑ.

ՏՓՂԻՍ
ԱՐԱԳԱՏԻՊ ՄՆԱՑԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ
ՊՈՒՇԿԻՆԵԱՆ ՓՈՂՈՑ, 3.
1913.

EX BIBLIOTHECA DR IS. GOUSSEN
BONNAE (BIBL. UNIV.)

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

I.

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՏՊԱԳԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ.

1. Առաջին տպագիր, Ամստերդամ, 1695 թ.=*t*: *2.* Երկրորդ տպագիր, Լոնդոն, 1736 թ.—*w*: Թոմաս Վանանդեցու բաղդատած ընթերցուածները=*w*¹: Երրորդ տպագիր, Վենետիկ, 1752 թ. *3.* Չորրորդ տպագիր, Վենետիկ, 1827: Հինգերորդ տպագիր, հայ-ֆրանս. հրատ., Վենետիկ 1841: Վեցերորդ տպագիր, հայ-ֆրանս., Պարիզ 1345. Եօթներորդ տպագիր, Վենետիկ, 1843: Վենետկի «վեց անթերի օրինակների» բաղդատութիւնը: *4.* Ութերորդ տպ., Վենետիկ, 1865: Իններորդ տպ., Թիֆլիս, 1881 թ.=Վ: *5.* Տասներորդ տպ., Վենետիկ 1881 թ.=*x*: Տասնումէկերորդ տպ., Թիֆլիս, 1910 թ. *6.* Տպագիրների նշանակութիւնը ձեռագրական տեսակէտից: *7.* Կարենեանցի բաղդատութիւնները երկու ձեռագրի, Թիֆլիս, 1858 թ.: Երկրորդ ձեռագիրը=կ²: Ն. Մառի եւ Գ. Տ.-Մկրտչեանի բաղդատութիւնը:

8. Խորենացու օրինակների երկու մեծ խմբերը. Ա=Ամստերդամի օրինակի խումբ. Տ=Վենետկի, սովորական Տպագրի խումբ: *9.* Խ=Խառնուրդ խմբի օրինակներ:

10. Ա խմբի Ձեռագիրներ: *a* Ձ-ր: *11. b* Ձ-ր: *12. c* Ձ-ր: *13. d* Ձ-ր:

14. e. Ձ-ր: *15. f* Ձ-ր: *16.* Լայպցիգի Ձ-ր=Լ: *17.* Ա խմբի ուրիշ օրինակներ: *18. Տ խմբի Ձեռագիրներ*: *n* Ձ-ր: *19. o* Ձ-ր: *20. p* Ձ-ր:

21. q Ձ-ր. *22 r* Ձ-ր: *23. s* Ձ-ր: *24.* Տ խմբի ուրիշ օրինակներ:

25. Խ. խմբի Ձեռագիրներ: *g* Ձ-ր: *26. h* Ձ-ր: *27. i* Ձ-ր: *28. k* Ձ-ր:

29. l հնագոյն Ձ-ր, Խ խմբի օրինակների մայրը: *30. m* Ձ-ր. *31.* կ¹ Ձ-ր:

32. y Ձ-ր: *33.* Աղթամարի Ձ-ր=Հ. *34.* Խ խմբին պատկանող ուրիշ օրինակներ: Պետերբուրգի Ձ-ր=z. *35.* Խ խմբի Ձ-ների ծագումը: *36.* Վենետկի այժմեան հինգ Ձ-ները: *37.* Վենետկի բաղդատուած օրինակները, երկուսն՝ Ա խմբի, մէկը՝ Խ խմբի: 1843-ի տպագրի մէջ յիշուած երեք, եւ յետագայում ձեռք բերուած երկու Ձ-ները: *38.* Վենետկի այժմեան հինգ Ձ-ների ո՛ր խմբին պատկանելը: *39.* Երկրորդական խմբակցութիւններ: Խմբակցութեան փորձեր: *40.* Ա խմբի Ձ-ների երկրորդական խմբակցութեան պատկեր: *41.* Տ խմբի Ձ-ների երկրորդական խմբակցութիւն:

42. Բոլոր օրինակների խմբակցութեան ընդհանուր պատկերը: *43.* Ա եւ Տ խմբերի ծագման խնդիրը: Ցովհաննէս կաթողիկոսի ձեռքին եղած օրինակը: *44.* Ուրիշ Ձ-ներ: *45.* Մեր համեմատութեան եղանակն եւ ուրիշ հանգամանքներ:

ՏՊԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԱԾ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆԵՐ

1. Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան առաջին տպագրութիւնն եղել է Ամստերդամում 1695 թուին։ Այս հրատարակութիւնն ունի հետևեալ ճակատը. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան յօրինեցեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ յեռամեծ վարդապետէ և յոգներախտ Քերթողահօրէ, ի խնդրոյ Պայազատապետի Սահակայ Բագրատունւոյ... ի լոյս ածեալ տպիւք և ծախիւք Թովմայ Վանանդեցւոյ, վեհափայլի եպիսկոպոսի և բազմաջան վարդապետի։ Ի հայրապետութեան սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Նահապետի ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի։ Յամի մարդեղութեան բանին 1695, Յամստէլօդամի»։

Յառաջաբանից, որ կոչւում է «Առ ամենայն ընթերցողս Հայաստանեայց», կարևոր եմ համարում դնել հետևեալը. «Բազմավարժից և հմտագունից հարց և եղբարց ուսումնասիրաց բացայայտութիւն սակաւուք սակս առաջի կացելոյ գրոյս առնս մեծի Մօսէսի Խորենացւոյ, զորոյ զգտանելն ամենայն ուրեք սուղ և պակաս... ուստի և իմ նայելով յայսպիսի աղէտ աներևելի բարուց վարկայ տպագրել թուովք նուազիւք, վասն անձեռնտու գոլոյ տեղւոյս... Ուստի ես անպիտան... Թովմաս ծառայ ծառայից Աստուծոյ, ի վայելուչ քաղաքէ Վանանդու Գողթնեաց, ձեռնամուխ եղեալ տպեցի զգեղեցկաշար պատմութիւնս»...

Յառաջաբանի վերջում կայ հետևեալ ոտանաւորը.

«Ընծայէ ծաղիկ բերկրութեան
Յանկալի ազգին Արամեան
Եռամեծն Վանանդեան
Թովմաս Նուրիջանեան։
Սորին մօրեղբօր որդի
Ես Մատթէոս շարեցի»։

Անվերնագիր մի վերջաբանի մէջ տպուած է։ «Ես... Թովմաս եպիսկոպոս, ի գաւառէ Գողթնեաց ի մասնէ Վանանդու, տպագրական հողմավարութեամբ անցի ի կալուածս Եւրօպէու, և մեծաջան աշխատութեամբ փութացայ ժամանել ի գեղեցկագիր... քաղաքն յԱմստրդամ, առ ի յօրինել և հոգալ զրոյն գործիսն տպագրութեան և զտախտակսն պղնձեայ վասն փորագրելոյ զգիրս համայնց գաւառաց, զորս երկամբք բազմօք և յոգնակի ծախիւք կատարեցաք ընդ Մատթէոսի, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ, զոր նախ յղեցի ի նոյն քաղաք, սակս պատրաստելոյ զպարագայս առաջիկայ գործոց մերոց, և զկնի կազմելոյ և յօրինելոյ զոր պարտն էր և պատեհ, հաճեցայ տպել զՎիպագրութիւն բազմաբախտի առն Մօսիսի Քերթողահօրն, իբր առաջին պտուղ երախտեաց՝ իմոց աշխատութեանց, և իմովք ծախիւք... Եթէ գտանիցի ի սմա սխալումն ինչ, ներել մաղթեմ. զի ոչ հաւանութեամբ մերով եղան այնո-

քիկ, այլ յօրինակէն լեալ ընկալջիք. զի զմի՛ միայն ունէաք օրինակ, եւ այն նօտր գրով եւ. վասն որոյ կարեկցութեան սիրով հայցեմ ներել մեզ... Նաև յիշել մաղթեմ զհարազատ և զծեռնասուն գործակալս իմ զՄատթէոս զկատարեալ հմուտն յարուեստ տպագրութեան, որ է որդի եղբօր մօր իմոյ, և զեղբօր որդի իմ զՂուկաս փիլիսոփա, որ է վարժ զանազան լեզուաց»:

Այս հրատարակութիւնը, ինչպէս մէջ բերած հատուածից երևում է, կատարուել է մի նօտրագիր օրինակից, որի թուականը չի յիշատակւում: Հրատարակիչը յայտնում է, թէ իր կողմից փոփոխութիւն չէ մտցրել բնագրի մէջ. և մեր կատարած մանրամասն համեմատութիւնը ուրիշ օրինակների հետ՝ ցոյց է տալիս, որ Խորենացու անդրանիկ տպագրութիւնը, որ և մեր հին պատմագիրների տպագրութեան մէջ անդրանիկն է՝ եղել է ճշտութեամբ: Յատուկ անունների մէջ սակայն, ինչպէս երևում է, երբեմն չէ հետևած ձեռագրին. Տաչիտոս, Լիչինիոս, Զիչիլիա, Զէլէնտինոս, Եփեսոս, Կեփաղիոն, Հեփեստոս, Դիոկլեցիանոս, Սամիրամ և այլն ձևերն անշուշտ ձեռագրից չեն ծագում: Բացի այդ՝ պէտք է կարծել, որ տպագրողը որոշ փոփոխութիւններ մտցրել է նաև գլխակարգութիւնների մէջ: Ա. գրքի Ա. գլուխը, որ վերնագիր ունի «Մովսէս Խորենացի Իսահակայ Բագրատունւոյ խնդալ», գլխակարգութիւնից դուրս է ձգած: Բ. գլուխը վերնագիր ունի՝ «Հատոր առաջին Պրակ ա. 1»: Գ. գլխի համար գրած է «Պրակ բ. 2», և այսպէս շարունակաբար: Նոյն ձևով «Պրակ ա. 1, Պրակ բ. 2» և այլն, վերնագիրներ ունին նաև Բ. և Գ. գրքերի գլուխները:

Ամբողջ գիրքը չունի գլխակարգութեան ցանկերը. միայն գրքի վերջում, անվերնագիր յիշատակարանից առաջ, գրուած է, երևի, արտագրողի յօրինած, մի այբբենական «Համառօտ ցանկ և ցուցակ իրաց գլխաւորաց, որք պարունակին յայսմ գրքոջ Պատմութեան: Թիւքն ցանկոջս զթղթահամարն ցուցանեն»:

Ամեն մի հատորի սկզբում կան մի մի խորհրդաւոր պատկերներ, որոնք ձեռագրից չեն ծագում հաւանաբար. բայց կան ձեռագիրներ, որոնք նոյն տեղում ունին պատկերներ: Գրքի նկարագրի համար կարևոր է յիշատակել և այն, որ ճակատից յետոյ յաջորդ թերթի առաջին երեսին կայ քսան տող ութ վանկանի ոտանաւոր Մ. Խորենացու և իր Պատմութեան վրայ, «Թորգոմազնեայս այր պատուական» և այլն: Նոյնպիսի ոտանաւորներ կան նաև Բ. հատորի սկզբում (12 տող) և վերջում (10 տող) և Գ. հատորի վերջում: Այս ոտանաւորները, բացի առաջինից, կարող են և հրատարակչինը չլինել, այլ ձեռագրից ծագած լինել թեթև փոփոխութիւններով: Վերջին ոտանաւորի համար հաստատ կարելի է ասել, որ ձեռագրից է ծագում, քանի որ նոյնը անփոփոխ եղել է և Կարենեանի ունեցած երկրորդ ձեռագրի մէջ (տես ներքևը § 7): Այդ ոտանաւորն է—

«Երրեակ հատածք սոյն մատենի վիպագրութեան
է Մովսիսի Խորենացւոյ գերալրական,
Յորս և պատմէ զգործոց քաջաց մեր նախնական
առ ի Նոյէ սերունդք զարմից Յաբեթական:

Որք տէրութեամբ ընկին Հայկայ գաշխարհս կալան,
մինչև ց'Արշակ արքայ հզօր Պարթևական.
Որդի ըղձայր փոխանակեալ հետևական,
բարեբախտեալ Թողին զանուն յաղթողական»:

Այս առաջին տպագրութիւնը ներկայ հրատարակութեան ծանօթութիւնների մէջ նշանակուած է է տառով:

2. Երկրորդ տպագրութիւնն եղել է Վիստոն եղբայրների ձեռով 1736 թուին Լոնդոնում: Վերնագիրն է՝ «Մովսիսի Խորենացւոյ պատմութիւն և աշխարհագրութիւն»: Պատմութիւնից յետոյ տպուած է. «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ» և ապա, իբրև յաւելուած, «Թուղթ Կորընթացւոյ առ Պօղոս առաքեալն»: Երեքն էլ հայերէն բնագրի հետ զոյգ ունին լատիներէն թարգմանութիւնները, բազմաթիւ ծանօթութիւններով:

Հայոց պատմութեան այս հրատարակութիւնն արտատպութիւն է Ամստերդամի տպագրից, որն այս երկրորդ հրատարակիչները սխալաշատ են համարում, մէկ՝ նրա համար, որ խօսքի կազմութիւնը յաճախ այնպիսի է, որ անհեթութիւններ է առաջ բերում, մէկէլ՝ որ արևելագէտ Լա-Կրոզը հաղորդել է նրանց, թէ ինքը բնագիրը բաղդատելով Լայպցիգի գրադարանում գտնուած մի ձեռագրի հետ՝ մի քանի տարբեր ընթերցուածներ է գտել: Հրատարակիչները սակայն չեն կարողացել Լա-Կրոզի նկատողութիւններն աչքի առաջ ունենալ և ոչ Լայպցիգի օրինակի տարբեր ընթերցուածները ձեռք բերել: Այս պակասութիւնը լրացրել է մասամբ Շրեօդերը, հաղորդելով նրանց շատ ուղղումներ, որ Թոմաս Վանանդեցին, իւր Խորենացու հրատարակութիւնից յետոյ, արել է մասամբ, ինչպէս կարծում են, իբրև ենթադրութիւններ, մասամբ օգտուելով մի ուրիշ ձեռագրից:

Թոմաս եպիսկոպոսի նշանակած ընթերցուածներն ահա այս երկրորդ հրատարակիչները մէջ են բերում, իբրև ծանօթութիւն դնելով տակին, կամ թէ այդ ընթերցուածներից օգտւում են բնագիրն ուղղելու համար, և այն ժամանակ Ամստերդամի տպագրի ընթերցուածները դնում են իբրև ծանօթութիւն: Ձեռագրական տարբեր ընթերցուածները հասնում են մինչև Բ. գրքի ՁԵ, մեր այս հրատարակութեամբ ՁԹ. գլուխը, իսկ Գ. գրքից ընթերցուածներ կան միայն ԿԲ («Ի վարդապետան, յինքն» ևայլն) գլխի համար:

Երկրորդ տպագրութիւնը մեր այս հրատարակութեան ծանօթութիւնների մէջ նշանակուած է ա տառով, իսկ Թոմաս Վանանդեցու ձեռագրական ընթերցուածները $ա^1$ ձեռով:

Երրորդ տպագրութիւնն եղել է Վենետիկում 1752 թ.: Այս հրատարակութիւնը մեր ձեռը չի ընկած. ըստ Միքայէլ Գ. Տ. Մկրտչեանի (Հայկականք, Վաղարշապատ 1894 եր. 41, նոյն և 1894 թ. «Արարատի» մէջ) արտատպութիւն է 1695 թուի առաջին տպագրութեան: Հ. Ա. Ղազիկեանի «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն և Հանրագիտարան» գրքից կարևոր ենք համարում դնել հետևեալը: Գրքի վերնագիրն է. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան յօրինեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ Յեռամեծ Վարդապետէ, և Յոգներախտ

Քերթողահօրէ. Ի խնդրոյ Պայազատապետի Սահակայ Բագրատունւոյ։ Տպագրեցեալ երկասիրութեամբ Սարգսի վարդապետի և Արքեպիսկոպոսի Կոստանդնուպօլսեցւոյ... Յամի տեառն 1752, ի մայիսի 12։ Ի Վէնէտիկ...։ Յառաջաբանի մէջ ասուած է «...Կամեցաք ի միասին տպել և զհամառօտ Աշխարհացոյցն՝ արարեալ... Մովսիսի Խորենացւոյ... Եւ յաղագս չունելոյ մեր աստ զձեռագիր գաղափար, միայն ի Ցամստելօդամ տպագրեցելոյն օրինակեցաք...»։

3. *Չորրորդ տպագրութիւնն* եղել է Վենետիկում 1827 թուին, «Մովսէսի Խորենացւոյ պատմութիւն Հայոց» վերնագրով։ Սա Մխիթարեան փոքրադիր տպագրութիւն է, պատկերազարդ ճակատով։ Ազդից իմանում ենք, որ տպագրութիւնը կատարուել է չորս Զ-րի բաղդատութեամբ (ՁԾԲ, ՌՃԻ, ՌՃԼԲ թ. և մինը անթուական), հետեւելով «բազմաց» ընթերցուածներին։ Սակայն երբեմն, երբ աղաւաղութեան կասկած է եղել կամ Զ-ները երկպառակ են եղել՝ հրատարակիչները հետևել են ընտրութեամբ մի կամ երկու Զ-րի, միւսների ընթերցուածներից կարևորներն ու պիտանիները զետեղելով գրքի վերջում. (Այլ ընթերցուածք, եր. 557—565)։ Այս տպագրութիւնը ուշ հասնելով մեր ձեռքը՝ հնար չունեցանք բաղդատելու միւս տպագրութիւնների հետ և նրա մասին հաշիւ տալու։

Հինգերորդ տպագրութիւն, հայ բնագիրը և ֆրանս. թարգմ. Ֆլորիվալ. Վենետիկ 1841 թուին։

Վեցերորդ տպագրութիւն Ֆլորիվալ երկր. անգամ. Պարիզ 1845։

Եօթներորդ տպագրութիւնն եղել է դարձեալ Վենետիկում 1843 թուին, «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք» ընդհանուր վերնագրի տակ, որի մէջ մտնում են՝ Պատմութիւն Հայոց, Թուղթք, Պատմութիւն Հռիփսիմեանց և ճառք, Յաղագս Պիտոյից և Աշխարհացոյց։ «Զեկուցումից» բերում ենք մեզ կարևորը. «Պատմութեանն Հայոց *օրինակք անթերի վեց* էին, և հատուածք այլ և այլ ի ճառընտիրս, և թուական գրութեան նոցին ՁԾԲ. ՌՃԹ. ՌՃԻ. ՌՃԼԲ», ուրեմն փրկչի 1303, 1660, 1671 և 1683 թուականները։ Մինչդեռ Աշխարհացոյցի համար յայտնած է, թէ «ի համեմատութենէ վեցից գրչագիր օրինակացս ընտրեալ զհարազատ ընթերցուածսն ուր բազումք միաբանէին և կամ ընտիրքն և հինք, զայլս ի կարևորաց խնամով ի ստորև ամփոփեցաք», — Հայոց պատմութեան համար ոչինչ չկայ ասած։ Մեր կատարած մանրամասն համեմատութիւնից երևում է, որ հետևել են ընդհանրապէս մի ձեռագրի, բայց և, ինչպէս կարծում եմ, երբեմն լաւեայն ուղղումներ են մտցրել ուրիշ օրինակներից։

Այս տպագրութիւնն այն մեծ առաւելութիւնն ունի, որ միւս օրինակների տարբեր ընթերցուածները—ոչ բոլորը, այլ կարևոր համարուածները—ներքևում գրուած են իբրև ծանօթութիւն անորոշ ձևերով՝ «մի օրինակ, երկու օրինակ, այլք, այլ օրինակ, ամենայն օրինակք» ևն։ Մեր այս հրատարակութեան մէջ մեծ մասամբ առնուած են այդ ընթերցուածները ծանօթութիւնների մէջ վ, վ^2, վ^3, վվ, ձևերով, որ նշանակում են՝ Վենետիկի մի օրինակ, երկու օրինակ,... բոլոր օրինակները։

Տաշեանը յիշում է մի տպագրութիւն եւ Վենետկում 1849 թ.(?)։ Այս տպագրութիւնը մենք չենք տեսած։ Ղազիկեանը չունի։

4. Ութերորդ տպագրութիւնը եղել է դարձեալ Վենետկում 1865 թուին։ Դա նոյն տեղի 1843 թ. «Մատենագրութիւնք»-ի անփոփոխ արտատպութիւն է, «Ջեկուցումով» և ծանօթութիւններով հանդերձ։

Վենետկի այս հրատարակութիւնից արտատպուած է Հայոց Պատմութեան իններորդ տպագրութիւնը Թիֆլիսում 1881 թուականին, առանց ընթերցուածների։ Այս վերջին տպագրութիւնը, իբրև իր ժամանակին մի մատչելի հրատարակութիւն, ձեռի տակ ենք ունեցել մեր կատարած համեմատութիւնների ժամանակ։ Մեր այս հրատարակութեան ծանօթութիւնների մէջ դա նշանակուած է Վ տառով, իբրև Վենետկի տպագիր, որ և Խորենացու Հայոց Պատմութեան ամենից շատ տարածուած ու յայտնի օրինակն է, մի քանի անգամ տպագրուած լինելով Վենետկում և Թիֆլիսում։

5. Տասներորդ տպագրութիւնն եղել է Վենետկում 1881 թ.։ Այս փոքրադիր հրատարակութեան առաջին երեսին դրած է նոյն տեղի 1827 թ. փոքրադիր տպագրի ճակատը պատկերով հանդերձ. սակայն այս տպագրութիւնն անփոփոխ արտատպութիւն չէ նախորդ տպագիրներից։ Յառաջաբանից գտնում ենք կարևորը. «Այս և եթ է խտիր ընդ այս հրատարակութիւն և ընդ առաջինսն, զի յայսմ՝ առաջնորդ կալաք այլ ևս օրինակ ձեռագրի, կամ լաւ ևս ասացից՝ ուրեք ուրեք փոփոխութիւնս մուծաք ըստ այլում օրինակի, որ ընտրելագոյն եւ թուեցաւ մեզ»։ Մեր արած մանրամասն համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ այս հրատարակութիւնը, որ մեր ծանօթութիւնների մէջ նշանակած է x տառով, իսկապէս Վենետկի սովորական տպագիրն է, միայն տեղ տեղ բնագրի մէջ մտցրած են ուրիշ ձեռագրի ընթերցուածներ։

Տաշեանն ունի մի տպագրութիւն Վենետ. 1880. թւում է տպագրական վրիպակ, փոխանակ 1881։

Տասնումէկերորդ տպագրութիւնն եղել է Թիֆլիսում 1910 թ. սա արտատպութիւն է նոյն տեղի 1881 թուականի տպագրի։

6. Խորենացու Հայոց Պատմութեան մեզ ծանօթ տպագրութիւնները վերևում դրած տասնումէկն են։ Դրանց նշանակութիւնը ձեռագրական տեսակէտից, չհաշուած իբրև ծանօթութիւն դրուած ընթերցուածները՝ շատ մեծ չէ. հրատարակիչները մեծ մասամբ արտատպել են կամ Ամստերդամի (t), կամ Վենետկի (Վ) տպ.։ Վենետկի 1849 (?) թ. տպագրութեան համար միայն չենք կարող այդ հաստատ ասել։ Այս հրատարակութիւնների մէջ սակայն կան վեց ձեռագրի ընթերցուածներ, մի ձեռագրինը (ա^{1}) Լոնդոնի տպագրութեան մէջ, միւս հնգինը Վենետկի 1843 թ. (նոյն և 1865 թ.) տպագրի մէջ. այս վերջինների մէջ պիտի հաշուել և Վենետկի 1881 թ. հրատարակութեան մէջ կատարած ուղղումներն «ըստ այլում օրինակի»։ Բոլոր տպագիրներն իրենց ընթերցուածներով ուրեմն ունին ութ ձեռագրի նշանակութիւն։

7. Բացի վերոյիշեալներից մեր այս հրատարակութեան համար ի նկատի ենք ունեցել նաև ուրիշ երկու ձեռագրի ընթերցուածները, որ հրատարակուած են Թիֆլիսում 1858 թուին. «Բաղդատութիւն Պատմութեան Մովսէսի Խորենացւոյ տպագրելոյն ի Վենետիկ ընդ երկուց ձեռագրաց. երկասիրութիւն Յակովբայ վարժապետի Կարենեանց»։ Այս բաղդատութիւնը եղել է Վենետիկի 1843 թ. տպագրի հետ, ուրեմն սովորական (Վ) օրինակի հետ։

Այդ ձեռագիրներից երկրորդը յայտնի չէ թէ այժմ որտեղ է, նոյնպէս յայտնի չէր և առաջին ձեռագրի որտեղ լինելը. բայց այս աշխատութիւնն արդէն պատրաստ էր, որ Ստ. Կանայեանից ստացայ Արգար Յովհաննիսեանի մի ձեռագիրը, որ պիտի տրուէր Էջմիածնի գրադարանին, և յայտնուեց որ այդ ձեռագիրը Կարենեանցի բաղդատած առաջին ձեռագիրն է, որ մեր այս հրատարակութեան ծանօթութիւնների մէջ նշանակուած է Կ^{1} ձևով։ Որովհետև այս ձեռագիրն այժմ յայտնի է, ուստի այստեղ այլ ևս չեմ դնում Կարենեանցի նկարագիրը. դրա նկարագիրը կը տրուի ձեռագիրների շարքի մէջ։

Երկրորդ ձեռագիրը, որ մեր այս հրատարակութեան ծանօթութիւնների մէջ նշանակուած է Կ^{2} ձևով, այսպէս է նկարագրում Կարենեանցը։ «Գրքի երկայնութիւնն է մի թիզ և երեք մատնաչափ, լայնութիւնը մի թիզ, թանձրութիւնը երեք մատնաչափ. մի միայն Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնն է... գրչութիւնն ընտիր բոլորգրով, սկզբից մինչև վերջը մի ձեռով և համարեա թէ մի գրչով է գրած. առաջին գլխոյ առաջին և չորրորդ թղթերը պատուական բարակ և սպիտակ մագաղաթ են, մնացեալքը դեղնագոյն բամբակեայ թուղթ... բոլոր գիրքն է 432 երես. միայն մի թուղթ հանած կամ ընկած է»։

Կարենեանցն իբրև յիշատակարան բերում է ամենից առաջ տասներկու տող մի ոտանաւոր, որի առաջին ութ տողը բոլորովին նման ձևով կայ և Ամստերդամի (t) տպագրի մէջ Գ. գրքի վերջում և որ դրուեցաւ վերևում (§ 1)։ Այդ ութ տողերին Ձ-րի մէջ յաջորդում են հետևեալ չորս տողերը, որ Թոմաս Վանանդեցին իր տպագրութեան մէջ դնելը, թէկուզ «Մովսէս» անունը «Թոմաս» դարձնելով, անյարմար է համարել.

«Սոյն մատենի եղէ ստացօղ ըստ փափագման
պիտակ անուն Մովսէս ի դասս ուսուցչական.
Առ ի գրօսանս մտաց իմոց զուարճական
և յետ մեր որք գայս վայելեն ունակական»։

Ապա գալիս է հետևեալը. «Յամի հազար երրորդի հարիւր երրորդի և քսան երրորդի թուականութեան հայկայինս տոհմի (=փրկչ. 1671 թ.)։ Ես պիտակ անուն Մովսէս, հուսկ վերջինս ի խումբս ուսումնականաց և երկրորդս ի պարս քարոզչաց։ Ստացայ զգիրս պատմութեանց Մովսէսի Խորենացւոյ... Բայց օրինակ և նախագաղափար յորմէ ածանցեցաւ սոյն այս մատեան, գտաւ հնագոյն գծագրութեամբ եղեալ յաղագս Ներսեսի Լամբրոնացւոյ արք եպիսկոպոսի սրբոյ՝ Տարսոնի քաղաքի՝ զոր և ընտրեալ մեր՝ օրինակել տուաք ուրումն գրչի, և սրբագրեցաք

ըստ կարի մերում, սակս առ ուրեք ուրեք տարածանելոյ»... Ապա կան երկու ուրիշ յիշատակարաններ. «ընդ որս և զիս Յովհաննէս սպասաւոր վեհիս մեծի՝ սակաւ աշխատող և կազմող այս մատենի յիշեսջիք համ-դերձ ծնողօք»: «Զվերջին ստացող սորին պաշտելի վերոյգրելոց Տեառն Մովսէսի, լոկ անուն Մեսրոպս յիշել մաղթեմ... որ և զկնի մահուան սորին ստացողի առաջնոյ, բազում փափագանօք ստացայ զսա ի հալալ արդեանց իմոց, և յետ սուղ ինչ ժամանակաց եսու... ի դուռն սրբոյ Առաքելոյն Թումայի: Եւ ի ձեռն Տեառն բազմաշխատ և քրտնաջան Յովհաննու քաջահանճար բաբունեաց պետի զոր և ներ յայսպիսում վշտաշատ ժամանակի շինեաց զեկեղեցիս զանկակատանումն համդերձ, որում և յամենայն տեղեաց ամենայն ոք ընծայաբերք լինէին նորաշէն եկեղեցեացս, որ և ես նուաստ... Մեսրոպ յետնեալ ամենից աշակերտ Տեառն Յովհաննու... բաբունւոյ... արկի զսա ի գանձանակ Տեառն... իբրու... ընծայ նորաշէն եկեղեցւոյս... Եւ այս եղև ի թուականութեանս հայոց ՌՃԽԳ (=փրկչ. 1694):

Այս ձեռագիրը, Կարենեանցի ասելով, պատկանել է Թիֆլիսի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու Տէր Յակոբեան Խաչատուր ծերունի աւագ քահանային, որի պապերն են յիշատակ տուած եղել Թոմայ առաքեալի վանքին, բայց Նադիր շահի գալու ժամանակ հետները բերել են Թիֆլիս: Յետագայում սոյն Զ-րն անցել է Գիւտ քահանայ Աղանեանցին, որ տուել է Թիֆլիսեցի Միքայէլ Թամամշեանին, և վերջինիս մահից յետոյ, Տ. Գիւտի ասելով, մնացել է նրա ժառանգների մօտ:

Կարենեանցը երկու Զ-րի էլ բաղդատութիւնը լրիւ չէ արել, այլ բերել է «միայն այն զանազանութիւնքը, որոնք մտքին փոփոխութիւն կը տան, տեղ տեղ ևս այն բաները և բառերը, որոնք քերականութեան ճիշտ կանոնները պահպանելուն ապացոյց կարեն լինել»: Առաջին ձեռագրից ($Կ^1$) շատ աւելի քիչ ընթերցուածներ են բերուած, քան երկրորդից ($Կ^2$):

Բացի վերևում դրածից՝ Ն. Մառի և Գ. Տ.-Մկրտչեանի ձեռով համեմատած և Մառից հրատարակուած են նաև մի ուրիշ ձեռագրի (Սանահնի օրինակ) ընթերցուածները: Այս մասին սակայն յետոյ, քանի որ այս Զ-րն ևս (=Է Զ-ր) այժմ Էջմիածնի Մատենադարանում է, և մենք էլ նոյնն ունեցել ենք ձեռի տակ:

Ձ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր.

8. Ձեռագիրների նկարագրից առաջ՝ յարմար եմ համարում դնել այստեղ մեր եզրակացութիւնը Զ-ների մեծ խմբերի մասին:

Մեր բանեցրած տպագիրները, տպագրուած ընթերցուածներն և բուն ձեռագիրները, ինչպէս մանրամասն համեմատութիւնից երևում է՝ բաժանւում են երկու մեծ խմբի, որ նշանակել ենք Ա և Տ տառերով, իբրև Անտիպի և Տպագրի խմբեր: Այսպէս կոչել էինք, կարծելով թէ Ա խմբի Զ-ներից հրատարակութիւն չէ եղել. բայց գործի տպագրութեան սկզբում ձեռք բերելով Ամստերդամի և Լոնդոնի հրատարակութիւնները՝

գտանք որ Խորենացու Պատմութեան առաջին և երկրորդ տպագրութիւններն Ա. խմբին են պատկանում, որով և Ա. ու Տ կոչումներն անյարմար էին։ Տառերի փոփոխութիւն սակայն չուզեցինք անել, լաւ իմանալով որ այսպիսի աշխատանքի մէջ ամէն նոր արտագրութիւն և տառերի շրջում նորանոր սխալների պատճառ պիտի դառնար։ Ա. խմբի մէջ պէտք է հասկանալ ուրեմն Ամստերդամի անդրանիկ տպագրին պատկանող օրինակներ, իսկ Տ խմբի մէջ մտնում են այն օրինակները, որոնք պատկանում են Վենետկի սովորական դարձած Տպագրին։

Ա. և Տ խմբերի բաժանման արտաքին նշաններից մէկն այն է, որ Բ. գրքի Է. և Ը. գլուխները Ա. խմբի բնագրի մէջ կազմում են մի մեծ գլուխ կամ, ինչպէս Խորենացին ասում է նոյն գլխի սկզբում՝ «Դրուագ մեծ», որի ընդհանուր վերնագիրն է «Յօրինուած Թագաւորութեանն և թէ ուստի զնախարարութիւնսն կարգեաց. որպէս և զիարդ կենցաղավարել հրամայեաց». յաջորդ գլուխն է թէ ցանկի և թէ բնագրի մէջ «Յաղագս մերոյ Արշակայ առաջնոյ և նորին գործոց»։ Տ խմբի մէջ Ա. խմբի այս մեծ դրուագը բնագրում բաժանած է երկու գլխի, որ են՝ մի գլուխ նոյն վերնագրով որ ունի Ա. խմբի մեծ դրուագը՝ «Յօրինուած Թագաւորութեանն» ևն, և մի երկրորդ գլուխ վերնագրով՝ «Երկրորդ Թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց Թագաւորին», և յաջորդ գլուխն է «Յաղագս մերոյ Արշակայ» ևն։

Գլխակարգութեան այս տարբերութիւնը կայ Ա. և Տ խմբերի բոլոր Ձ-ների բնագրի մէջ, գլխահամարները սակայն այս կամ այն Ձ-ների մէջ, թէ ցանկում և թէ բնագրում, երբեմն զանազան են. բայց դա Ձ-ների առանձնայատկութիւն է և ոչ խմբերի։ Արտագրողները յաճախ բաց են թողնում գլխահամարները կամ սխալ են նշանակում և սխալը շարունակւում է միւս գլուխների մէջ ևս։ Օրինակ՝ Բ. գրքի ցանկի մէջ af Ձ-ները բաց են թողել առաջին գլխի գլխահամարը. երկրորդ գլխի համարը a Ձ-ը նշանակել է ուղիղ՝ Բ., իսկ f Ձ-ը, որին միացած և d Ձ-ը, սխալը շարունակել է, այսինքն Բ. գլխի համարը դրել է Ա., երրորդ գլխինը Բ. ևն., որով af Ձ-ները, որոնք Ա. խմբի մէջ են, Թ. գլխի համար ունին Է. փոխանակ Ը.-ի։ Բնագրի մէջ սակայն այսպէս ունի միայն d ձեռագիրը։ Հասկանալի է, որ Ա. և Տ. խմբերին պատկանելը որոշելու համար ոչ թէ գլխահամարը նկատի պիտի ունենալ, այլ գլխի վերնագիրը՝ «Երկրորդ Թագաւորութեան լինել»...

Այս վերնագրով գլուխը Տ խմբի մէջ անպայման նախնական բնագրից չի գալիս. բայց մենք այս հրատարակութեան մէջ գլխակարգութիւնը պահեցինք ըստ Տ խմբի Ձ-ների, որովհետև Վ (Վենետկի) տպագրով բազմաթիւ վկայութիւններ կան։ Թէ այդ գլուխն իր վերնագրով նոր է առաջացած՝ երևում է նախ նրանից, որ վերնագիրը չի համապատասխանում գլխի բովանդակութեանը, մինչդեռ նախորդ գլխի վերնագիրը, «Յօրինուած Թագաւորութեանն»..., համապատասխան է Տ խմբի երկու գլխի բովանդակութեանն ևս միասին։ Բացի այդ՝ Տ խմբին պատկանող Ձ-ներից, որոնք ցանկեր ունին, lo Ձ-ները (l Ձ-ն այս մասում Տ խմբին է պատկանում) ցանկի մէջ դեռ չունին այդպիսի

վերնագրով գլուխ, մինչդեռ նոյն խմբին պատկանող ղ Ձ-իրը ցանկն ևս արդէն համեմատ է դարձրած փոխուած բնագրին. բայց այդ գլուխը ցանկի մէջ իր տեղումը չէ գրած, այլ մի առանձին նշանով աւելացրած է երեսի տակին։ Թէ յետագայում արտագրողները կարող էին ցանկը համեմատ դարձնել փոխուած բնագրին՝ դրա համար մի օրինակ ունինք կ՝ Ձ-իրը, որ ծագում է Ղ Ձ-ից. բայց մինչդեռ Ղ-ի մէջ ցանկում չկայ այդ նոր գլուխը՝ կ՝ Ձ-իրն ունի նոյնը։

Այսպէս ուրեմն յետագայում Բ. գլխի Է գլուխը, «մեծ դրուագը», բաժանած են երկուսի, դուցէ առաջնորդուելով Խորենացու մի ուրիշ տեղում ասած խօսքից—«ի բազում ճառս կոտորեցաք, զի մի՛ երկայնութիւն բանից տաղտկութիւն ընթերցողացն լինիցի»։ Բայց այս բաժանումը կարող է և պատահաբար առաջացած լինել բնագրի մէջ, որին համապատասխան են դարձրել յետոյ և այս կամ այն Ձ-րի մէջ նաև ցանկի մէջ գլխակարգութիւնը։ Պատահական լինելը հաւանական եմ համարում այն պատճառով, որ Տ խմբի բոլոր Ձ-իրներն էլ, որոնք ունին «Երկրորդ Թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց Թագաւորին» վերնագիրը՝ բնագրի մէջ չունին այս նոր գլխի սկզբի հետևեալ հատուածը. «Երկրորդ Թագաւորութեանն լինէր ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց եղելոյ Թագաւորի» (եր. 112 տ. 14—15). պէտք է կարծել, որ Տ խմբի Ձ-ների մայր Ձ-րի մէջ այս հատուածը մոռացմամբ չի գրուած եղել և ապա վերևում կամ լուսանցքում աւելացրած է եղել, բայց արտագրողներից ըմբռնուած է իբրև առանձին գլխի վերնագիր։ Այսպիսի ծագումով կարելի է բացատրել այն, որ Ձ-ների մի մասն այդ վերնագրի համար կամ գլխահամար չունին, կամ Է են նշանակում, և որ Տ խմբի բոլոր Ձ-ների մէջ վերոյիշեալ հատուածը չկայ գլխի սկզբում բնագրի մէջ։ Վենետկի տպագիրը (Վ) միայն ունի թէ գլխի վերնագիրը և թէ գլխի սկզբի պակասած հատուածը. պէտք է կարծել, որ այս օրինակի գրիչը զգալով բնագրի թերին՝ ինքն ուղղած լինի, այսինքն բնագրի մէջ նոյնն աւելացրած (տես նաև § 37)։

Բացի Բ. գրքի Ը գլխից՝ Ա և Տ խմբերին պատկանելը որոշելու համար իբրև մի յատկանիշ կարելի է առնել նաև հետևեալը։ Բ. գրքի ԼԱ և ԼԲ գլուխներն ևս («Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն», «Պատասխանի Թղթոյն Աբգարու»...) չկան Ա խմբի Ձ-ների ցանկի մէջ. մինչդեռ Տ խմբի ցանկի մէջ կան, միայն դարձեալ տարբեր ձևով։ Տ խմբից Վ տպագիրն և ղ Ձ-րն այդ երկու գլուխն էլ ունին ցանկում ԼԱ և ԼԲ գլխահամարներով, որով բոլոր գլուխների թիւը (Ը գլուխն էլ հետը) հասնում է մինչև ՂԲ (92), թէ ցանկի և թէ բնագրի մէջ. իսկ Ղօ Ձ-ները ԼԱ և ԼԲ գլուխների վերնագիրներն ունին ցանկում, միայն առանց գլուխ հաշուելու և գլխահամարների, որով գլուխների թիւն է թէ ցանկի և թէ բնագրի մէջ ՁԹ (89), քանի որ դրանք Ը. գլուխն էլ չունին ցանկի մէջ։ Տ խմբից pqrs Ձ-ները ցանկ չունին. դրանց բնագրի մէջ գլուխների համարները տեղ տեղ խառնած են, բայց pq Ձ-ները ԼՁ գլխահամարի փոխանակ ունին ԼԳ և ապա յաջորդը ԼԴ ևն, իսկ rs Ձ-ներն ԼԴ գլխահամարի փոխանակ ունին ԼԱ, ապա յաջորդը ԼԲ ևն. որով և pqrs Ձ-ներն իրենց գլխահամարներով վերջը նոյնանում են Ղօ

Ձ-ներին և ունին բոլոր գլուխների թիւը ՁԹ (89), ինչպէս որ Նօ Ձ-ների մէջ։ Այս ցոյց է տալիս, որ Տ խմբի Ձ-ների մէջ նախ բնագրում առաջ են եկել ԼԱ և ԼԲ գլուխները, այսինքն թղթերի վերնագրերն առնուել են իբրև առանձին գլուխներ, ապա բնագրից անցել են նաև ցանկին և վերջը այս կամ այն Ձ-րի մէջ նոյն-իսկ առանձին գլխահամարների տակ նշանակուել։ Կ¹ Ձ-իրն այստեղ ևս տարբերւում է իր մայր Ն Ձ-րից. նրա մէջ թէ ցանկում և թէ բնագրում առանձին ԼԱ և ԼԲ գլուխներ են այդ թղթերը, որով բոլոր գլուխների թիւն է ՂԲ (92)։

Ա և Տ խմբերի այս բաժանումն անհերքելի կերպով հաստատւում է մանրամասն համեմատութիւնից ստացած բազմաթիւ ընթերցուածների նոյնութեամբ, որ ցոյց է տալիս, թէ այս երկու խմբերի մայրերը տարբեր են եղել, մինչդեռ միևնոյն խմբին պատկանող Ձ-ները մի ընդհանուր մայր են ունեցել։ Կան ի հարկէ այս կամ այն Ձ-ներին կամ դրանցից փոքրիկ խմբերին յատուկ ընթերցուածներ ևս, որոնք բնականաբար ժամանակի ընթացքում առաջացած փոփոխութիւններ են։

9. Ա և Տ խմբերի խառնուրդ են կազմում մի շարք Ձ-ներ, որ նշանակել ենք Խ տառով, որոնց ընդհանուր մայրը էջմիածնի գրադարանի հնագոյն Ձ-իրն է, որ մեր ծանօթութիւնների մէջ անուանուած է Ն տառով։ Սրա հին մասը պատկանում է Ա խմբին, իսկ 1567 թուին նորոգուած մասն արտագրուած է Տ խմբի մի Ձ-րից. դրա համար և Խ խմբի Ձ-ների ընթերցուածները երբեմն Ա խմբի հետ են միանում, երբեմն Տ խմբի հետ։

Դրսի Ձ-ների այս Խ խմբին պատկանելը որոշելու համար՝ իբրև մի յատկանիշ կարելի է առնել այն, որ Բ. գրքի վերոյիշեալ Ը գլխի վերնագիրը («Երկրորդ Թագաւորութեան լինել»...) կայ այս խմբի Ձ-ների բնագրի մէջ, որովհետև այդ մասը Տ խմբից է արտագրուած։ Բայց այսքանը միայն բաւական չէ. հարկաւոր է միաժամանակ Ա խմբին պատկանող մասից ևս մի յատկանիշ առնել. իբրև այդպիսին կարելի է բերել այն, որ Խ խմբի մայրը, Ն Ձ-իրը, Գ. գրքի ցանկի վերջում, որ Ա խմբին է պատկանում, ունի մի յաւելուած—«Տաղք չափաւ յինք և ի Սահակ Բագրատունի», որ միայն այս խմբի յատկանիշն է։ Սակայն կան Ձ-ներ, ինչպէս ՊԿ¹, որոնք Ն-ից են ծագում, բայց ցանկի վերջում չեն արտագրած այդ յաւելուածը. ուստի եթէ դրսի մի Ձ-իր ունի վերոյիշեալ Ը գլխի վերնագիրը, բայց չունի Գ. գրքի վերջում «Տաղք չափաւ»... յաւելուածը՝ կարող է և՛ Տ և՛ Խ խմբից լինել. հետևաբար այս երկու խմբից որին պատկանելը որոշելու համար պէտք է նկատի ունենալ Ն Ձ-րին առանձնայատուկ մի քանի ընթերցուածներ Ա խմբին պատկանող մասից։ Ինչպէս են օրինակ՝ եր 76, տ. 8ծ. «գեղեցկաց և բազմագունից զարդարեալ շատրուանաց». որ Ա խումբն ունի «գեղեցկօք և բազմագունիւք յօրինեալ շատրուանօք», (կամ շատրուանովք), իսկ Տ խումբն ունի «գեղեցիկ և բազմագոյն շատրուանօք զարդարեալ»։ Եր. 77, տ. 2 «Ի քրտան սաստկութեան յայսպիսւոյ եղեալ տագնապէ՝ փախեաւ», որ Ա խումբն ունի. «ի քրտան սաստկութեան յայսպիսում եղեալ վտանգէ՝ փախեաւ», իսկ Տ խումբն ունի.

«ի քրտան սաստիկ վտանգի եղեալ (կամ ելեալ) փախեաւ»: Այսպէս և եր. 77, տ. 9. եր. 78, տ. 2 (այնմ փխ. այժմ). եր. 79, տ. 7. 80, 5. 81, 17. 82, 5 (իբր հեղեալ). 82, 17. 83, 5. 83, 7. 84, 6 ևն ևն:

Խմբերի այս մեծ բաժանումից յետոյ՝ տեսնենք այժմ ամեն մի Զ-իր առանձին, սկզբից դնելով այն տառերը, որոնցով նշանակուած են մեր համեմատութիւնների մէջ: Սկզբում դրուած թուերն Էջմիածնի գրադարանի այժմեան թուահամարներն են ցոյց տալիս, իսկ փակագծում դրուածները Կարենեանցի տպագրուած ցուցակի համարներն են, ըստ Յ. Մանանդեանի հին և նոր թուահամարները դէմուդէմ դնելուն (Հանդէս Հայագիտութեան II, Bd. I. H. Marburg 1903):

Ա (ԱՄՍՏԵՐԴԱՄԻ) ԽՄԲԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ.

10. a. Էջմիածնի գրադ. № 1671 (Կար. ց. 1629): Մեծութիւն 28,5 ×20 հրմ: Կաշեկազմ, թուղթ, բոլորագիր, միասիւն: Սկզբից հինգ թերթ առանց գրելու թողած: Բովանդակութիւն—1) Տեառն Միխայէլի պատրիարքի ասորւոց համառօտ ժամանակաց գրոյցք քաղուածոյ արաբեալ յոլովից պատմագրաց. 2) Վասն Թագաւորացն Հայոց զոր կարգեաց Մովսէս Խորենացին.—մէջը նաև Բագրատունիք և Ռուբինեանք. վերջը մի ոտանաւոր, որի տողերի սկզբնատառերը կազմում են «Մովսէսի է սա». 3) Յաղագս աստիճանաց եկեղեցւոյ.... 4) Անանիայի Շիրակունւոյ համարակալի թիւք որչափութեանց հին կտակարանաց. 5) Սամուէլի քահանայի Յանեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ. 6) Պատմութիւն Հայրապետաց թէ որքան թիւ են Հռոմայեցւոց ևն Թագաւորացն. 7) Խրատք իմաստասիրաց պէս պէս. 8) Մովսէս Խորենացի Հայոց Պատմութիւն:

Խորենացին չունի վերնագիր և ոչ Ա. գրքի ցանկը. սկզբից չորս թերթ մաքուր է թողած: Սկսւում է «Ձանապատ խաղացմունս»... երեսի տակին նոտրագրով. «Մովսէսի Խորենացւոյ պատմութիւն ժամանակաց և ազգիս Հայոց աշխարհիս»: Ա. գրքի Ի գլխի («Համեմատութիւն ծննդաբանութեան...») վերնագրի տակին յիշատակւում է ստացող Մինաս վարդապետ առաջնորդն «յեւդոկիոյ քաղաքիս» և գրութեան թիւը ՌՃԼԶ (=1687 թ.): Նոյնը յիշատակւում է նաև Բ. գրքի և սրա ցանկի վերջում: Ընդարձակ յիշատակարան կայ գրքի վերջում: «Յիշատակարան երից պատմագրացս Միխայէլի պատրիարքի Ասորւոց և Սամուէլի Յանեցւոյ և տեառն Մովսիսի Խորենացւոյ: Փառք փառաւորեալ... և եղան երեքին գիրքս ի միում տփի հրամանաւ ստացողի սորին տէր Մինաս սատուածաբանի և մեծ րաբունւոյ Յամթեցւոյ՝ արհեպիսկոպոսի և վերատեսչի յեւդոկիայ քաղաքի...: ի թուահաշուութեանս հայկազուն սեռի ՌՃԼԶ (=1687) հոկտեմբերի երեք եղև սկիզբն գծութեան սորին... եղև աւարտումն գրոյս պատմութեան ի Թվականիս հայոց ՌՃԼԷ (=1668) յունուարի ԺԳ ձեռամբ Մկրտում... Զուղայեցւոյ ի Թոխաթ քաղաքի որ Թաղթիղալամ կոչեցեալ յեկեղեցին սրբոյն Սարգսի

առ ոտն տեառն իմոյ Մինաս վարդապետի, որ ստացաւ զգիրքս ի վայելումն անձին իւրոյ... և յետ աստեացս ելանելոյն ի մարմնոյն՝ մնալ յիշատակ ի դուռն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի»: Մինաս վարդապետի յիշատակութիւնները և նրա կնիքները կան գրքի մէջ շատ տեղերում:

11. Ն. էջմ. № 1672 (Կար. ց. 1630): Մեծ. 28,25×20 հրդմ. Թղթակազմ, թուղթ, բոլորագիր, երկսիւն: Բովանդակութիւնը նոյն է ինչ որ նախորդ a Զ-րինը, միայն մէջը կան նաև աւելի բաներ. 1) Միխայէլ Ասորի. 2) Յաղագս քահանայական կարգաց. 3) Խրատք ժամակարգութեանց աղօթից և ծնրադրութեանց. 4) Վասն թագաւորացն Հայոց.... 5) Յաղագս սատիճանաց.... 6) Անանիայի Շիրակունւոյ.... 7) Սամուէլ Անեցի (վերջը մի փոքր տարբեր № 1671-ից). 8) Պատմ. Հայրապետաց.... 9) Վասն ժամանակաց գրոց ամացն յաղամայ.... 10) Վասն կատարածի աւուր. 11) Յաղագս կշռոց. 12) Առակաւորք Ղուկասու. 13) Հարցմունք զանազանք և պատասխանիք. 14) Թղթի առաջք կաթողիկոսի, վարդապետի, փիլիսոփայի, պատրիարգի ևն. 15) Եպիփանեա եպիսկոպոսի Կոստանդեա քաղաքի ասացեալ վասն երկոտասան ականց.... 16) Այս է պատմութիւն Փարէս քաղաքին. 17) Մի քանի տաղեր. 18) Դաշանց թուղթ. 19) Հարցմունք Տաճկաց և պատասխանիք մերոց վարդապետաց ընդդէմ նոցա. 20) Թուղթ տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի հայոց՝ գրեալ եղբօր Նորին Ներսեսէ... ի Միջագետս Ասորւոց. 21) Թուղթ խոստովանութեան և հաւատոյ եկեղեցւոյ գրեալ տեառն Ներսեսի... զոր խնդրեաց... թագաւորն Յունաց Մանիլ. 22) Պատասխանի թղթոյ մեծ թագաւորի Հոռոմոց կէռ Մանուէլին. 23) Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութիւն:

Գրքի մէջ, թերթ 180 բ., կայ այս յիշատակարանը. «Զփծուն գրիչս մեղապարտ յովանէս յիշեցէք... ՌՃԺԵ» (=1666 թ.). իսկ Խորենացու մէջ Ա. գրքի Ի. գլխի վերնագրի տակին. «Սքանչելի պաշտօնէից սրբոյ եկեղեցոյ մաղթեմ զանարհեստ ձեռագիրս ընկալարուք ի սոյնս յիշատակի առ հաւատչեայ տառապելոյ, Յովանէսի մեղասիրի: Աղաչեմ զուրբսդ: Թվ ՌՃԻԵ» (=1676): Վերջի Ե տառի գլուխը ջնջած է, այնպէս որ կարող է գ կամ դ էլ կարդացուել. այն ժամանակ կլինի 1674 կամ 1675 թ.: Երրորդ գրքի վերջում. «Ճշմարտութեամբ և զըստացող սորա զյովանէս սարկաւագս և զհայրն իմ մահդեսի և զմայրն խանումն որ փոխեցաւ յայս կենացս թվականիս մերում հազար հարիւր քսան»... (=1671 թ.): Ապա ուրիշ թանաքով. «Եւ ՌՃԼ թուականից (=1681 թ.) հայրն իմ գնաց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ կրկին անգամ»... Կան ուրիշ տեղեր էլ անթուական յիշատակարաններ:

12. c. էջմ. № 1665 (Կար. ց. 1623): Մեծ. 19,5×15,5 հրդմ. կաշեկազմ, նոտրագիր, միասիւն: Բովանդակութիւն—1) Խորենացու Հայոց Պատմութիւն. 2) Աշխարհացոյց Վարդան վարդապետի. 3) Մովսէս Խորենացի յաղագս աշխարհագրութեան. 4) Աշխարհագրական տեղեկութիւններ «Ի Ֆրանկաց ի մերս թարգմանեալ ի թւականիս Հայոց ՌԿԵ» (=1616 թ.):

Խորենացու Գ. գրքի ԿԸ գլուխն ամբողջ չկայ. Թերթ ու կէս դատարկ է թողած: Գ. գրքի ԿԷ գլխի վերջում. «Եւ զայս Մովսէս Խորենացոյ պատմագիրքս է Անդրիանու Պօլսոյ առաջնորդ Եփրեմ վարդապետին ի վայելումն իւրում անձին հազար հարիւր քառասուն հայոց Թուականին» (=1691 թ.): Մի քանի տեղ յիշւում է «գրչակը» առանց Թուականի: Խորենացու աշխարհագրութիւնից յետոյ՝ «Որք հանդիպիք և ընթեռնուք՝ զՆերսէս անուն սարկաւագն յիշեցէք»:

13. d. էջմ. № 1669 (Կար. ց. 1627): Մեծ. 19,5×12,5 հրզմ. կաշեկազմ, Թուղթ, բոլորագիր, միասիւն: Բովանդակութիւն—1) Խորենացու Պատմութիւն. 2) Տոմարական.... 3) Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ. 4) Բացատրութիւն սուսերաչափ գործիքի և եղանակի (նոտրագիր). 5) Փօնցիանոս Թագաւորի պատմութիւն (նոտրագիր):

Խորենացու Ա. գրքի վերջում. «Գծեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ Գրիգորի Երևանցւոյ ի Թուիս ՌՃԻԵ» (=1676): Նոյնը նաև Բ. և Գ. գրքերի վերջում: Փոնցիանոս Թագաւորի պատմութեան վերջում... «յանգ ելեալ աւարտեցաւ պատմութիւն եօթն իմաստասիրաց ի յերկիրն Ամասիոյ ի խնդրոյ տէր Մովսէս... վարդապետի... Մարտիրոս երեց գրեցի... զառաջին երկու տետրերն Մկրտիչ գրեց և մարմինն ակարացաւ, երեք առ խս Թէ աւարտէ և ես անարժանս աւարտեցի»: Մի ուրիշ յիշատակարանից. «Յիշատակ է գիրքս Յովհաննէս վարդապետին առաջնորդի Սուրբ Կարապետիս, որ է Յովհաննու վանք ի Նահանգին Կողբայ յոր ատին արագածն ի վերայ քասախ գետոյ... որ ստացաւ զսա յովհաննէս վարդապետն և եդ յիշատակ ի դուռն նոյն վանացն յօհաննու ի հազար և ի հարիւր և քսան և յինն Թուին (=1680 թ.):

14. e. էջմ. № 1686 (Կար. ց. 1644): Մեծ. 24,5×19. կաշեկազմ, Թուղթ, բոլորագիր, երկսիւն: Բովանդակութիւն—1) Եղիշէ. (վերջում Թոմայ Արծրունւոյ մի գլուխ). 2) Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի. 3) Երկրորդ հատոր մեկնութեան սրբոյ Աւետարանին Մարկոսի, ասացեալ Բարսղի վարդապետի. 4) Խորենացի. 5) Դաշանց Թուղթ:

Եղիշէի վերջում. «Կատարեցաւ բան պատմագրութեանց սրբոյ Եղիշայի հայոց վարդապետի: Ձեռամբ ամենաթշուառ Մարկոսի սպասաւորի»: Ղևոնդի վերջում. «Գրեցաւ ձեռամբ ամենավրէպ և բէյնուայ Մարկոսի բանի սպասաւորի ի ՌՃԻԴ Թուոջ (=1675 թ.): Խորենացու երեք գրքերի վերջում էլ յիշւում է Մարկոս գրիչ. «զիս գծրող սորին զմարկոս իբրու բանին սպասաւոր»: Խորենացու գրութեան Թուականը չէ յիշուած, բայց որովհետև գրիչը մէկ է՝ գրուած պիտի լինի կամ նոյն 1675 թ., երբ գրուած է Ղևոնդը, կամ մի երկու տարի յետոյ: Մարկոսի աւետարանի մեկնութիւնն ուրիշ ձեռքով է գրած «ի Շաւշ քաղաքն, որ կոչի Իսպահան, ի գեղջն Ջուղայ, ի դրանս սուրբն Ստեփանոսի ի հայրապետութեան Տէր Խաչատուր արի և քաջ վարդապետին, և սուտ անուն Հայրապետ գրիչս յիշեա»...

Խորենացու Բ. գրքի ԺԶ գլխի վերնագրի «և խօյս տալ Գաբրիանոսի» (եր. 130, տ. 12) մասից սկսած մինչև նոյն գրքի ԽԶ գլխի

վերջը (եր. 173, տ. 15) կտրած հանած է և ապա նոտրագրով, տարբեր թղթի վրայ, գրած և միացրած է։ Այս նորոգած մասը, ուրեմն ԺՁ—ԽՁ գլուխները, պատկանում է Տ խմբին։

15. f. էջմ. № 616 (Կար. ց. 602)։ Մեծ. 14,5×10. կաշեկազմ, թուղթ, նոտրագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն՝—Խորենացու պատմութիւն։ Գրիչ, գրութեան տեղ և թուական անյայտ։ Գ. գրքի վերջին ԿԸ գլուխը չկայ։ Վերջից ուրիշ ձեռքով. «Յիշատակ է տէր Յօհաննիսին Առաքելին»։

16. Ա խմբին պատկանում է նաև Լայպցիգի քաղաքային մատենադարանում եղած Ձ-իրը, որ նշանակում ենք Լ տառով. «Մովսիսի Խորենացւոյ մականուամբ քերթօղի... Պատմութիւն Հայոց ընդօրինակեալ ի Լէօպօլիս Ռուսաց յամի տեառն ՌՃՂԶ» (1696 թ.)։ Այս Ձ-րի յիշատակարանի մէջ Խորենացու համար գրուած է. «Որ չուրջ գքառեբիւր ամաւ Տեառն ծաղկեցաւ և երկարակեաց եղև մինչև ցամն հինգ հարիւր եօթանասուն շուրջանակի»... Ձեռագրի երկրորդ երեսի մէջ»... Մովսէս... երկարակեաց լեալ իբր ամս հարիւր տասն և հինգ վախճանի ի խորին ծերութեան» (Իս. Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892. եր. 10, 184)։ Այս ձեռագրից մենք ընթերցուածներ չունինք. Ա խմբի մէջ դնում ենք հիմնուելով Ա. Բաումգարտների վկայութեան վրայ, որ այս Ձ-րը Վանանդեցու օրինակի (Ամստերդամի տպագիր, t) տեսակից է համարում (A. Baumgartner, Ueber d. Buch «Die Chrie», Leipzig 1886. եր. 482—489. արտատպ. Zeitschr. der Deutsch. Morg. Gesell. Bd. XL)։

17. Բացի վերևում դրուած եօթը ձեռագիրներից, ինչպէս մեր կատարած մանրամասն բաղդատութիւնից երևում է՝ Ա խմբին պատկանում են նաև՝ 1) t, Ամստերդամի տպագրութիւնը Թոմաս Վանանդեցու ձեռքով. 2) կ², Կարենեանցի բաղդատած երկրորդ Ձ-րը, որ այժմ յայտնի չէ թէ ուր և ում մօտ է (տ. § 7)։ Ապա Վենետկի օրինակներից երկուսը, որոնց մասին առանձին։

Տ (ՏՊԱԳՐԻ) ԽՄԲԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ.

18. ռ. էջմ 611 (Կար. ց. 597)։ Նկարագրուած «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակութեան մէջ Ղազար Փարպեցու յառաջաբանում (էջ Ե-Զ) և Ագաթանգեղոսի յառաջաբանում (եր. ԺԴ. 8)։ Մանրամասն նկարագրուած Գ. Տ.-Մկրտչեանի «Խորեն. պատմ. ուսումնասիրութեան» մէջ (Արարատ 1896. էջ 542—549. առանձին արտատպ. 1896. Վաղարշապատ. գլ. Դ)։ Աւելի համառօտ՝ «Ղազար Փարպեցու ձեռագիրը» յօդուածում B տառի տակ (Արարատ 1901. նոյեմբ.—դեկտ.)։ Այստեղ դնում ենք միայն կարևորը.

Մեծադիր, 19×25, կաշեկազմ, թուղթ, բոլորգիր, երկսիւն։ Ստացող Վարդան վարդապետ Բաղիշեցի։ Գրիչ Պօղոս երէց Գաւըռցի։ Գրու-

Մկրտչի—Ամրդօլու վանք։
թեան տեղը Բաղէշ, սուրբ ուխտ Յովհաննու Մկրտչի—Ամրդօլու վանք։
Թուականը ՌՃԻԱ (=1672)։ Պատմագիրների մեծ ժողովածու է և բո-
վանդակում է Ագաթանգեղոս, Դաշանց Թուղթ, Մեծին Ներսէսի Վարքը,
Պատմութիւն Մովսէսի Խորենացւոյ, Եղիշէ, Ղ. Փարպեցու Պատմութիւն,
և Թուղթ, Սեբէոս, Կորիւն։
Խորենացու պատմութեան սկզբում գրուած է մի պատկեր, որ
ներկայացնում է Խորենացուն և Սահակ Բագրատունուն։ Առաջին գրքի
ցանկը չկայ։

19. օ. էջմ. № 1664 (Կար. ց. 1622)։ Մեծ. 21×15, կաշեկազմ,
Թուղթ, նոտրագիր, միասիւն։ Խորենացու Բ. գրքի վերջում. «Զմեղու-
ցեալ... գծող պատմագրիս, զորդի Նիկողայոս Բարունւոյ, զԱրիստակէս
երէցս, յիշեցէք ի Քս... Թուին ՌՃԽԸ (=1699)։ Գ. գրքի վերջում.
«Զնուազեալս ի լուսոյ աչաց զԱրիստակէս երէց, զորդի Նիկողայոս
Բարունւոյ, որ առաջնորդ էր Թէքֆիւրտաղոյ յիշեսջիք... որ բազում
ջանիւ յաւարտ հանի գծագրելով, ի Թվին Քսի ՌՃՂԹ (1699) յունիսի
Ժ. օրն շաբաթ»։
Վերջում դատարկ թերթերի վրայ՝ 1) Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբա-
տեանի գրած յիշատակարան Գէորգ Դ. կաթողիկոսի մասին. 2) Պատմ.
Յովակիմայն և Աննայ Ծնօղացն Ս. Աստուածածնին. 3) Յաղագս սրբոյ
աթոռոյն Էջմիածնի զոր ինչ անցք անցանեն ի ժամանակ հայրապե-
տութեան Տռն Եփրեմի,—գրած Նախավկայի վանքի առաջնորդ Զու-
ղայեցի Սարգիս վարդապետից. 4) Պատմութիւն անցից պատերազմին
Ռուսաց ընդ Տաճկաց Օսմանցւոց սկսեալ 1853 ամէ ց1856 ամն։
Վերջում երկու երգ, որոնցից երկրորդն Աշըղ Շիրինի՝ «Երբ իշխան
Բէրութեանցը սկսեց յաղթութիւնը»...

20. ք. էջմ. № 1666 (Կար. ց. 1624)։ Մեծ. 19,5×15 հրդմ.
կաշեկազմ, Թուղթ, նոտրագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—1) Յաղագս
Պիտոյից (բոլորգիր). 2) Խորենացի (նոտրագիր). 3) Յաղագս վեցօրեայ
գործոց արարչութեան (նոտրագիր)։
Խորենացու պատմութիւնը ոչ մի գրքի ցանկ չունի. Ա. գրքից
ունի միայն այսքանը. «Մովսէսի Խորենացւոյ յաղագս մերոյս յեսկզբան
յայսմ բանիցս ի ահակայ Բագրատունեայ խընդրոյ»։ Խորենացու յիշատա-
կարան Գ. գրքի վերջում. «Յիշեցէք ի Քրիստոս զսրբագրող սորա
զտէր Աղէքսանդր բանի սպասաւոր զհոգեոր որդեակն իմ զտէր յոհան-
նէս, նորաբողբոջ և դեռաբուսիկ կուսակրօն քահանայ, զի յոյժ աշխատ
եղաք ի սրբագրելն, զի յոյժ էր սխալ։ Եւ նախկին ծրողի սորա մի
յիշեսցէ տէր զյանցանս։ Ի Թուին ՌՃԼԹ (=1690) յունվար ԻԴ»։

21. գ. էջմ. № 1667 (Կար. ց. 1625), Մեծ. 20×14 հրդմ. կաշեկազմ,
Թուղթ, նոտրագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացի, Եղիշէ,
Փաւստոսից հատուածներ, Յաղագս վարուց և գործոց մեծին Դանիէլի,
Քարոզներ Յովհաննու Որոտնեցւոյ ևն։
Խորենացու պատմութիւնը ոչ մի գրքի ցանկ չունի։ Յիշատակա-

բանը Բ. գրքի վերջում. «Աստացող պատմագրիս և գրաջ՚և խմաստուն Սահակ վարդապետ Ջուղայեցիս յիշեցէք, որ փափագանօք ետ գրել։ Եւ ես նուաստ և անպիտան սուտանուն Ըռամանոս գրիչս յիշեցէք ի Թվականիս Հայոց ՌՂ (=1641 թ.) ամին գրեցաւ»։

22. ր. էջմ. № 1662 (Կար. ց. 1620)։ Մեծ. 25×19 հրդմ. կաշեկազմ, Թուղթ, բոլորագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—Ժողովումն մեկնութեան սրբոյ աւետարանիս որ ըստ Մատթէոսի—Շնորհալւոյ (նօտրագիր), ապա բոլորագիր՝ Խորենացու Պատմութիւն, Եղիշէ, Թոմայից հատուած Բարծումայի մասին. ապա նօտրագիր՝ Հարցումն եթէ զինչ է ստեղաբաշխութեան հանճարոյն չափն։

Խորենացին ոչ մի գրքի ցանկ չունի։ Գ. գրքի ԼԶ գլխի «զնախաբարքն նուաճելով» բառերից սկսած (եր. 301, տ. 12). ուրիշ ձեռքով և ուրիշ թանաքով է գրած։ Յիշատակարան չունի։

23. Տ. էջմ. № 615 (Յակ. Թոփչեան, Ցուցակ Ձ-րաց Խաչիկ վարդ.-ի Դադեան, Վաղարշ. 1898. № 80. ուր և մանրամասն նկարագիր)։ Մեծ. 16×11 հրդմ. նորագոյն ձևի կազմ. Թուղթ, բոլորագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացի, Եղիշէ, Թոմայից հատուած Բարծումայի մասին։

Խորենացին ոչ մի գրքի ցանկ չունի։ Գ. գրքի վերջում կայ մի յիշատակարան առանց թուականի. «Ողջ լեր ծառայդ Աստուծոյ հեզահոգի տէր Յովհաննէս և յամենայն ժամ յիշեա և զիս զատապեալ Մարգարս»։

24. Բացի Էջմիածնի վերևում դրած վեց ձեռագիրներից՝ Տ խմբին պատկանում են նաև՝ $ա^1$, այն Ձ-րը, որից ծագում են Թոմաս Վանանդեցու ընթերցուածները Լոնդոնի հրատարակութեան մէջ (տ. § 2), և Վենետիկի օրինակներից երեքը, որոնց մասին յետոյ առանձին։

Խ (ԽԱՌՆՈՒՐԴ) ԽՄԲԻ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ.

25. ց. էջմ. № 1663 (Կար. 1621)։ Մեծ. 25,5×19 հրդմ. կաշեկազմ, Թուղթ, բոլորագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացու Հայոց Պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն։

Ձ-րի էջ 26 ա. և 72 բ. «Գիրք յիշատակ է Մարտիրոս վարդապետին»։ Աշխարհագրութեան վերջում, էջ 157 բ. «Փառք անհասանելի... որ կարողացոյց զիս... զեղկելի... Կարապետ սուտ անուն ծրագրել զպատմութիւն Թագաւորացն մերոց։ Աղաչեմ... յիշելոյ... զՄարտիրոս վարդապետն զքաջ հռետոր և զանյաղթ փիլիսոփայն»։ էջ 158 բ. «Գրեցաւ պատմագիրքս ի յերկիրս Մոկաց ի Գեղս որ կոչի Սուրս ընդ հովանեաւ սուրբ Յովհաննու Մկրտչին և սուրբ Գէորգեա զօրավարին ձեռամբ սուտ անուն Կարապետիս և որդւոյն իմոյ տէր Յոհաննէսին ի թըւականիս մերոյ ՌՁԸ» (=1639)։ Պատմութեան վերջում կայ Ստ. Ասողիկից ցանկի մի փոքր հատուած, որ նոյնն է, ինչ որ լ Ձ-րի մէջ։

վերջը աւելացրած է. «Վա՜յ ինձ հազար բերան գծողիս անարժան, զի օրինակն ցանկ չկէր, և այս միայն էր, անմեղադիր լերուք»։

26. ի. էջմ. № 248 (Կար. 241)։ Մեծ. 19×12,5 հրդմ. կաշեկազմ, թուղթ, նոտրագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացու Հայոց Պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն, Ստ. Ասողիկ, Լաստիվերտցի։

Ասողիկի վերջում, Զ-ր էջ 354 յիշատակուած է Գրիգոր գրիչ։ Լաստիվերտցու վերջում, Զ-ր էջ 443 բ. կայ մի ոտանաւոր, որից դնում ենք հետևեալը.

Յորոց և մի հայկազնէին
Մովսէս քերթօղն Խորենացին,
Ճըշգրտախօս վիպասանին,
Յոլով ամաց մատենագրին,
Եռահատոր շարադրողին,
Ընդ արուղիմայն և զմարաբին։
Ըստ որում և նոյնք երկրորդողին
Եղեալ են բանք Ըստեփաննոսին,
Տարօնեցւոյ պատմաբանին,
Եռատրոհեալ սարաս նմին։
Ընդ որս պատմիչ ըղգացողին
Արիստակեայ մեծ զուժկանին...
Ցանկացողի գրոց սոցին,
Ծախիւք ստացող տենչմամբ սրտին
Մատաթեայ օթձօղ բանին...
Յարարածոց թուականին
ՌՁԶ. ին
Եւ ի ծնընդենէ մերոյ Փրկչին
ՌՌԿ և եւին,
Տոհմիս արմեան թուականին
ՌԲ յորեւլինին
Կրկին և զհինգ վերաբարդին.
Ձգրիչ գրոցս աւարտ յանին,
Յաւուրս հանուր հայրապետին
Տեառն Յակոբայ Սրբազանին...
Գիրքս այս գրեցան... Ի Կոտայինըն գաւառին
Ի յերևան նուագ քաղաքին։

Խորենացու Ա. և Գ. գրքերի ցանկերը Ա. գրքի սկզբում են, իսկ Բ. գրքինը՝ իր գրքի սկզբում, որի համար և Ա. գրքի սկզբում կայ ծանօթութիւնս. «Երկրորդ ցանկն գրած է իւր կարգին»։

27. ի. էջմ. № 1668։ Մեծ. 19×13 հրդմ. կաշեկազմ, թուղթ, նոտրագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացու Պատմութիւն, Ագաթանգեղոս, Դաշանց Թուղթ։ Յիշատակարան չունի։ Վրան կայ կնիք

ՌՃԺԷ (=1668 թ.) թուական կրող։ Սկզբի երեսում. «Թուին ՌՃԻԵ (=1676 թ.) յունիսի մէկն Ը ժամոյն արեգակն խաւարեցաւ»։ Մանրամասնութիւնը տեսնել այս «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակութեան Ագաթանգեղոսի յառաջաբանի մէջ, էջ ԺԴ. հտ.։

28. Է. Էջմ. № 1035։ Պատմագիրների ժողովածու, մանրամասն բաղդատուած (տես § 8) և նկարագրուած Ն. Մառից (Изъ лѣтней поѣздки въ Арменію, եր. 43 հտ.։ Նոյնը նաև Записки В. О. т. V. եր. 211—241)։ Դնում ենք միայն կարևորը.

Մեծութիւն իւրաքանչիւր սիւնակի 17×5,8 հրդմ. (իսկ թերթերինը 22×16,25). կաշեկազմ, մագաղաթ, բոլորագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացու Պատմութիւն, Ստեփանոս Ասողիկ, Լաստիվերտցի, Խորենացու Աշխարհագրութիւն։ Խորենացու Պատմութեան Ա. գրքի վերջում. «Գիրքս պատմութեանց Հայոց հօաքեալ Մովսէսի Խորենացւոյն. զոր ստացաւ Սարգիս արհեպկս''ն Սանահնեցի և յետ գրել զսայ յիշատակ իւր և ծնօղցն իւրոց»։ Ա. գրքի վերջում «զՆերսէս գրիչս յիշեցէք»։ Գրքի վերջում. «Փառք... որ կարողացոյց զիս... Ներսէս սուտ անուն ծրագրել զպատմութիւն Թագաւորացն մերոց»... «Գրեցաւ պատմագիրքս ի յերկիրս Լաւրու ի գեղս ագաւրի [Մառի նկարագրի մէջ անճիշտ կերպով՝ Աւգսորի] ի վայելումն Սարգիս արհեպիսկոպոսին... ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս որ կոչի Սանահին»։

Ըստ Մառի այս Սարգիս եպիսկոպոսը Սանահնի վանահայր է եղել 17-րդ դարում. նրա վանահայրութեան համար յիշատակուած կան 1633 և 1652 թուականները. Ի հարկէ նա կարող է 1633-ից առաջ էլ վանահայր կարգուած լինել, ինչպէս և 1852-ից յետոյ էլ վանահայր եղած լինել։ Այս Է Ձ-րն ուրեմն այդ միջոցներում է գրուած։

29. Լ. Էջմ. № 249 (Կար. ց. 242)։ Մեծ. 34×25 հրդմ. կաշեկազմ, թուղթ, բոլորագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացու Պատմութիւն, Ստ. Ասողիկ և Լաստիվերտցի։

Այս Ձ-րը Խ խմբին պատկանող բոլոր Ձ-ների ընդհանուր մայրն է և մեզ յայտնի բոլոր Ձ-ներից ամենահինը։ Յիշատակարաններից երևում է, որ երկու անգամ նորոգուած է, մէկ՝ 1567 թուին Ներսէս վարդապետի պատուէրով Իգնատիոս գրչի ձեռով. մէկ էլ՝ 1684 թուին Բաղիշոյ առաջնորդ Աւետիք վարդապետի պատուէրով Դաւիթ Ճնճղուկ գրչի ձեռով։ Գրքի հին մասի գրչի անունն է Յոհան, իսկ գրութեան տեղն ու թուականն անյայտ են։ Գրքի մեծագոյն մասը հին է և կարող է 14-րդ, գուցէ և 13-րդ դարու լինել։

Խորենացու մէջ մի քանի տեղ, ինչպէս՝ Ձ-ր էջ 9 ա. բ., անթուական յիշատակարաններ կան, յիշատակութեամբ նորոգել տուող Ներսէս վարդապետի և գրիչ Իգնատիոսի։ Բ. գրքի ցանկի վերջում, Ձ-ր էջ 34 բ. «Զշնորհազարդ... Ներսէս բաբունապետ Գնունեցին յիշեցէք... որ աշխատութեամբ ժողովեաց զՆնացեալ և գեղծեալ թերթեր սորա և զպակասն ետ գրել»... Մեծ յիշատակարանը Խորենացու Գ. գրքի վերջում, Ձ-ր էջ 132 ա. «Փառք անհասի... որ կարողացոյց զիս...

ի

Իգնատիոս ծրագրել զպակասութիւն գրոցս… Աղաչեմ… յիշելոյ… զՆերսէս վարդապետն և զքաջ հռետորն և զանյաղթ փիլիսոփայն: Եւ զծնօղսն իւր ըստ մարմնոյ՝ զհայրն զՄնհէրն և զմայրն զԴնջրուշն… Եւ արդ գրեցաւ պակասութիւն գրոցս մինչև ցայս վայր և ասուի յառաջ այլ օրինակ ոչ կայր, որ գրէի: Բայց գրեցաւ այսքան բանքս յերկիրս Շիզնայ ի մեծ թվականիս հայոց ի Ռ և ԺԶ ամի (=1567), ի գիւղս որ կոչի Ղարասու, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս որ յանուն սրբոյն Գէորգայ զօրավարին կառուցեալ կայ: Ի Հայրապետութեան մերոյ Աղթամարայ Տեառն Գրիգորի և սրբոյն Էջմիածնի Տ՚՚ր Միքայէլին… յիշման արժանի առնէք… զեղկելի գծողս, զԻգնատիոս… Դարձեալ յիշեցէք զՆերսէս բաբունին, որ ետ վերստին նորոգել զգիրքս զայս… և եդ ի դուռն խնդրակատար Սուրբ Աստուածածնին»:

Նորոգողի զանգատը թէ «ասուի յառաջ այլ օրինակ ոչ կայր, որ գրէի», վերաբերում է Ասողիկի ցանկերին, որ դրուած են Խորենացուց յետոյ և թերի են: Վերևի յիշատակարանի տակին կայ մի ուրիշը. «Դարձեալ յիշեցէք… զքաջ բաբունին զԱւետիք վարդապետ, զանուշ և զառաջնորդ մայրաքաղաքին Բաղիշոյ, որ վերստին ետ նորոգել զսուրբ գիրքս… ի թվականին ՌՃԼԳ (=1684) և դարձեալ ետ յիշատակ ի դուռն խնդրակատար վանից Տիրամայր Սուրբ Աստուածածնին… Նորոգեցաւ և կազմեցաւ վերստին սուրբ տառս… ձեռամբ… գրչի Դաւիթ մեղապարտ Ճնճղկի և որդւոյն իմոյ Ստեփանոս սարկաւագի»:

Այս երկրորդ նորոգութիւնը Դաւիթ Ճնճղուկի ձեռքով, ինչպէս երևում է, վերաբերում է Խորենացու կողքի լուսանցքների մաշուածներին, որոնք նոյնպէս տեղ տեղ նորոգուած են տարբեր տարբեր ձեռքերով. թէ չէ՝ ամբողջ Խորենացին իսկապէս գրուած է երկու տեսակ թղթի վրայ և երկու ձեռքով. մի մասն Իգնատիոս գրչից օրինակուած, միւս մասը հին, Յոհան գրչից: Հին գրչութեամբ են նաև Ստեփանոս Տարօնեցին (որի սկզբի ցանկերը, տեսանք, առանց նորոգուելու և թերի են մնացել) և Արիստակէս Լաստիվերտցին, որ վերջանում է այսպէս. «Վաղ ժամանել քան զչարժել պատուհասին և ընդդէմ կալ»: Հաւանօրէն սկզբնապէս Լաստիվերտցուց յետոյ եղել է և Խորենացու Աշխարհագրութիւնը, որ այժմ չկայ Զ-ըի մէջ: Հին գրութեան յիշատակարան կայ Ասողկի վերջում «յոհան գրիչ» յիշատակութեամբ, բայց առանց թուականի:

Խորենացու Ա. գրքի սկզբում (որ նորոգած մասից է), ցանկից անմիջապէս յետոյ կայ մի պատկեր. վերևում մի կողմից նստած է Խորենացին գլխաբաց, գրիչը ձեռին, դիմացը գիրք. միւս կողմից նստած է մի թագապսակ անձ. ներքևում կայ մի ծնկաչոք ծերունի, գլխի փաթաթանով: Պատկերի տակին գրած է. «Սահակ Բագրատունին խնդալն Մովսէս Խորենացոյ բան»:

Խորենացու նորոգած մասը պատկանում է Տ խմբին, իսկ հին մասը՝ Ա. խմբին: Որովհետև այս Զ-ըը մայր է բազմաթիւ Զ-ների, ուստի ներքևում դնում եմ, թէ ո՛ր հատուածը, ներկայ հրատարակութեան երեսներով և տողերով, Տ խմբին է պատկանում, և ո՛րը՝ Ա. խմբին:

Տ. 1,1 Ա. գրքի ցանկից մինչեւ զրդեշխութիւն կողմանցն ար—71,1
Ա. 71,1 —ժանաւորեցան առնուլ —պատճառս տալ անբան—90,3
Տ. 90,3 —ութեան նոցա, և —որոյ եկեալ և 129,11
Ա. 129,11 ոչ պատահեալ Տիգրանայ —և այլ բազմութեան հրէից։ 132,18
Տ. 132,20 յետ այսր ամենայնի —ի ծածուկ ընտանեօքն հանդերձ 135,1
Ա. 135,1 առ եղոմայեցիս փաղչէր—ամենայն ազգաց հիւսիսակ—221,19
Տ. 221,19 —ան առաջնոց ասեմ իսկ —Աբբուկ սպանանել զՄամգոնն 222,5
Ա. 222,5 զոր իմացեալ —իւր որ ի Հայս և յղ—222,12
Տ. 222,12 —է առ Թագաւորն Ճենաց —ղի քան զամենայն 222,18
Ա. 222,18 բնակեալս ի վերայ —սակաւուց ճաշակելիս 223,7
Տ. 223,7 զփասեան և զպոր — հանդիպեցաւ դալ—223,11
Ա. 223,12 —ըստեանն Տրդատայ —վասն որոյ մանրա—224,4
Տ. 224,5 —խուզիւ քննեալ —արդարև համբեր ժու—224,9
Ա. 224,9 —ժկալ և առաւել իմաստուն—հայրենականացն հասև—224,17
Տ. 224,17 —լոց փառաց —յորմէ և աշակերտեալ 227,8
Ա. 227,9 հաւատաց, զբռնաւորսն—ի վերայ հօրոյն կախ—296,13
Տ. 296,13 —ել զփայտէ —որ սուզեալ և ղաւղեալ 322,19
Ա. 322,20 եւն յանյայտ տեղիս —վերակացուք ան—365,11
Տ. 365,11 հարթարարք, անողորմք մինչեւ վերջ։

Պէտք է նկատել սակայն, որ Ա. խմբին պատկանող հատուածներում տեղ տեղ նորոգուած են նաև աջ ու ձախ լուսանցքները, յաճախ վերևից մինչև ներքև. երբեմն նաև երեսների մէջերը։ Այս պատճառով այս մասերում եա երբեմն Տ խմբի հետ է միանում այս Ձ-րը։ Այս մանրամասների նկարագիրը թողնում եմ։

Ի վերջոյ յիշեմ, որ այս Լ Ձ-րի հին մասը գրուած է հին ուղղագրութեամբ. օ ձայնաւորի փոխանակ ունի աւ, իւ երկբարբառի տեղ՝ եւ (ինչպէս՝ առեւծ, արեւն, ութեւն ածանցը), բայերի անկատարն ունի եի, եիր եյն. նոյնպէս՝ թե և նմանները. դերանունների վերջում յ—նմայ եյն։

30. ու. էջմ. № 1661 (Կար. ց. 1619)։ Մանրամասն նկարագրուած է Գ. Տ.-Մկրտչեանից «Հայագիտական Հանդէսում», 1904, էջ 269—270, և այս «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակութեան Ագաթանգեղոսի յառաջաբանում. էջ ժե. 10, որից դնում ենք կարևորը.

Մեծ. 31×23, կաշեկազմ, թուղթ, նոտրագիր, երկսիւն, ընդամենը 554 թերթ։ Ձեռագրիս ստացողն է Մինաս վարդապետ (էջ 517 բ.). գրիչներ՝ Թումա (էջ 441 բ.) և Գրիգոր քարտուղար։ Յիշատակարաններ. «Գրեցաւ թվին ՌՃԻԵ ի գիւղն Ալիփուղար ձեռամբ Գրիգոր քարտուղարի (էջ 365 ա.)։ Էջ 111 ա. «Ով հայր սուրբք, Նարին վարդապետն զքահանայքն որ մատնեաց ի ձեռն Ղափլան փաշային՝ ես փախստական և անճարակ տեղի նստեալ գրեցի զայս տետրս. թվն էր ՌՃԻԷ փետրվարի ամսոյն ԺԶ, օրն շաբաթ»... Ուրեմն ձեռագիրս գրուած է ՌՃԻԵ—ՌՃԻԷ (=1676—1678) թ.։

Այս ստուար և մեծագիր Ձ-րը պատմիչների ժողովածու է և

պարունակում է—Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերցի, Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութիւն, Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ, Մեսրոբ երէց, Զենոբ, Յովհան Մամիկոնեան, Փաւստոս, Եղիշէ, Օրբելեան Ստեփան, Միխայէլ Ասորի, Վարդան, Կիրակոս, Սոկրատի Եկեղեցական պատմութիւն։

31. Կ¹ էջմ. № 1379։ Այս Զ-րը Կարինեանցի բաղդատած առաջին ձեռագիրն է (տես § 7)։ Մեծ. 28×21, կաշեկազմ, թուղթ, նոտրագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—1) Մովսէս Խորենացու Պատմութիւն. 2) Մովսէս Խորենացու Աշխարհագրութիւն. 3) Ուրիշ աշխարհագրական հատուածներ. 4) Յառաջաբաններ՝ Մատթէոս Ուռհայեցու, Կիրակոս վարդապետի, Միխայէլ Ասորու, Փաւստոս Բիւզանդի, Թոմա Մեծոփեցու (իսկապէս միայն Թոմայի մասին տեղեկութիւններ). 5) Մեսրոպ քահանայի Ծաղկաքաղ ի Հայոց Մնացորդաց յարենից գրոց. 6) Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութիւն (ոչ ամբողջ). 7) Պատմութիւն վասն սքանչելեաց պատկերին Քրիստոսի. 8) Զենոբ և Յովհան Մամիկոնեան. 9) Դաշանց թուղթ. 10) Պատմութիւն վասն գիտելոյ զպատճառ բերելոյ Ծիծառնկոյ Խաչին. 11) Յովհաննէս Մամիկոնեանի վերջին գլուխը՝ Վասն մահուան Տիրանայ. 12) Յաղագս պատմութեան սուրբ ա''ծային իւղոյն... և վասն մարմնոյն սուրբ Յովհաննու Կարապետին. 13) Վասն մեծի նախարարութեանն Օրբելեանց... (Ստ. Օրբելեանից). 14) Սամուէլի քահանայի հաւաքմունք. 15) Պատմութիւն համառօտ անօրէն Թամուրին—Թոմայ վարդապետի. 16) Վասն միաբանութեան Հայոց և կաթողիկոս ձեռնադրութեան. 17) Պատմութիւն մեծի բարունապետին Թոմայի, զոր արարեալ Կիրակոս բանասէր վարդապետի. 18) Մկրտիչ Նաղաշի կենսագրութիւն—գրած Աստուածատուր վարդապետի։

Խորենացու Աշխարհագրութեան վերջում, եր. 238. «Եւ զեղկելի գրիչս յիշեցէք ի տէր։ Մանաւանդ զամենամեղ և զապիկար Մարտիրոս լոկ անուամբ սպասաւոր բանի, որ և ստացող և ուղղող ըստ կարի տկարութեանս»։ էջ 278. «Յիշատակ է պատմագիրքս Մարտիրոս վարդապետին ի դուռն ս. Կարապետին, որ է ի գաւառն Տարօնոյ»...։ էջ 707. «Ի թվին ՌՀԳ (=1624) գրեցաւ պատմագիրքս յոյժ դառնագոյն աշխատութեամբ և փոփոխմամբ անհմուտ գրչաց և անհանգիստ տատանմամբ ի գաւառէ ի գաւառ, հալածելով ի ձեռաց մահմետականաց»...։ Վերջից էջ 314—318 զանազան յիշատակարաններ, որոնցից մէկը (ոտանաւոր) պատմում է, թէ Մարտիրոս վարդապետը հայոց հազար վաթսուն և երեք (=1614) թուին նորոգել է Ղազարու վանքը. մի ուրիշը՝ (դարձեալ ոտանաւոր), թէ Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին այս գիրքը, «անկեալ ի գրաւի», ազատում է Հայոց հազար հարիւր տասներեք (=1664) թուին։ Ապա մի ընդարձակ յիշատակարան, Բաղիշեցի Վարդան վարդապետի ձեռով, ինչպէս երեւում է յետագայում գրած, թէ ՌՃԺԴ թուին գալով Ղազարու վանքը՝ նորոգութիւններ և նոր շինութիւններ է անում և «զայս գիրքս և այլս և որ գրաւ էր ի ձեռս բրդաց Աստուծով ազատեցաք և ավաք զսա յիշատակ... ի դուռն սուրբ առաքելոյս։ Եւ որչափ հին և փտեալ գրեանք կայր ի վանքս... Լ գիրք

և այլ աւելի տվաք նորոգել և կազմել ձեռամբ Սահակ վանեցի վարպետին ի թվին ՌՃԻ» (=1671 թ.)։ Թողնում ենք ուրիշ յիշատակարանները։ Այս գրքի պատմութեան մասին տեսնել նաև Կարինեանցի Բաղդատութիւնը։

32. *y. Ձ-ր Կարապետ Եզեանի (այժմ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տ.-Մովսիսեանի մոտ)։ Մանրամասն նկարագրուած է Ստ. Մալխասեանից (տես Ասողիկ, Պետերբուրգ 1885, յառաջաբան, էջ ԼԸ—ԼԹ). համառօտ այս հրատարակութեան Ագաթանգեղոսի յառաջաբանում (էջ ԻԵ հտ.), որից դնում ենք կարևորը.*

Մեծ. 27,5×20 հրդմ. կաշեկազմ, թուղթ, նոտրագիր, երկսիւն։ Բովանդակութիւն—ընդ ամենը 18 պատմագիր։ Աբրահամ գրչից են առաջին 11 պատմագիրները—Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերտցի, Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութիւն, Ագաթանգեղոս, Դաշանց թուղթ ևն։ Թուականով յիշատակարանը. «Գրեցաւ ձեռամբ Աբրահամ անարժանի ի Տիգրան քաղաքի ի մատրանին Սարգսի ՌՃԺԷ (=1668) թվականին»։

Խորենացու Գ. գրքի ԿԶ գլխի մէջ, «ապագայիցն յայտնութիւնք» բառերից յետոյ հագցրած է տեսլի նկարագիր և ապա մեկնութիւնը (տ. այս հրատ. եր. 354,18 և ծանօթութիւն)։

33. *Հ. Աղթամարի վանքի Ձ-ր, որի համեմատութիւնն ու նկարագիրը ստացել ենք 1903 թուի յունիսի 20-ին մեր աշակերտ Ճեմարանաւարտ, այժմ հանգ. Հ. Հացագործեանից։ Դնում ենք նրա ուղարկած նկարագրից կարևորը.*

Մեծ. 19×12,5 հրդմ. թերթ 202. կաշեկազմ, կողերը թանձր թուղթ, վրան կտաւ, հիմքը ոսկեզօծ. թուղթ, բոլորագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն՝ միայն Խորենացու Հայոց պատմութիւն։ «Կը պակասի Վենետիկի 1827 թուի հրատարակութեամբ 519 երեսի (վերէն հաշուելով) 16-րդ տողի «գիտութիւն» բառէն մինչև 522 երեսի վ. հ. 12-րդ տողի («համանգա)մայն» բառը (ձեռագրի մէկ թուղթ 191-ի և 192-ի մէջտեղը) և Ողբէն 552 երեսի վ. հ. 18 տողի («հաւա)սարելով տրտմութեան»—էն մինչև վերջ... Գրիչ, տէր, տեղ, թիւ ևն անյայտ»։

34. *Խ խմբին պատկանում է նաև Մառի նկարագրած № 1 Հայկ. Ձեռ. Ճեմար. Արևելեան լեզ. ՊԲԳ, որ նշանակում ենք z տառով։ Գրութեան թուականն է ՌՃԺԷ (=1668 թ.)։ Հաստ թուղթ, 219 թերթ. մաքուր բոլորգիր. գրել է Յովսէփ վարդապետ ի գիւղաքաղաքն Աստապատ։—Այս Ձ-րից մենք բաղդատութիւն չունինք, բայց Մառի նկարագրով յար և նման է Սանահնի օրինակին (էջմիածնի k. № 1035 Ձ-րին, տ. § 28), որ Խ խմբի Ձ-իր է։ («Հանդ. Ամս.» 1892, էջ 45)։*

Այս խմբի մէջ են մտնում նաև Վենետիկի օրինակներից երեքը, որոնց մասին առանձին։

35. *Այս բոլոր Ձ-ների ընդհանուր մայրը, ինչպէս վերևում գրի,*

էջմիածնի մատենադարանի Լ (№ 249) Ձ-րն է։ Այդ պարզ երևում է հետևեալ հանգամանքից. որ հատուածը որ Ն-ի մէջ նորոգած է Տ խմբի վրայ՝ այս բոլոր Ձ-ներն ևս նոյն տեղում միանում են Տ-ի հետ. իսկ որ հատուածը որ Ն-ի մէջ մնում է հին գրչութիւնից, որ Ա.-ի հետ է՝ նոյն տեղում այս բոլոր Ձ-ներն ևս Ա.-ի հետ զոյգ են ընթանում իրենց ընթերցուածներով։ Այս այնքան պարզ ու որոշ է, որ մանրամասնութիւնների մէջ մտնելը աւելորդ եմ համարում. միայն չպէտք է մոռանալ, որ Լ Ձ-րի մէջ, ինչպէս վերևում ասացի, Ա. խմբին պատկանող հատուածների մէջ ևս տեղ-տեղ երեսի կողքերից, կամ մէջերից, նորոգուած են Տ-ի վրայ. ուրեմն երբեմն հին հատուածների մէջ ևս ԱԽ խմբակցութեան հետ փոխէփոխ կազմում է ՏԽ խմբակցութիւնը։ Երբեմն էլ այսպիսի ՏԽ խմբակցութիւնները պատահական են, ինչպէս բաց թողած յօդեր, տառեր ևն, որ ամեն Ձ-րի մէջ կարող են լինել. բացի այդ՝ Ն-ից ծագող Ձ-ները երբեմն ուղղուած են այս կամ այն Ձ-րի վրայ։

Խնդիրն այն մասին չի կարող լինել, թէ արդեօք այս Ձ-ների ընդհանուր մայրը Լ Ձ-րն է թէ ոչ, այլ միայն այն մասին, թէ դրանք անմիջապէս Ն-ի՞ց են ծագում, թէ կան այնպիսիները, որոնք ծագում են Ն-ից միջնորդաբար, մեզ յայտնի կամ անյայտ Ձ-ներից օրինակուած լինելով։ Այս որոշելու համար շատ հիմունքներ կան, բայց այդ համարում եմ աւելորդ աշխատանք. ուստի մի երկու կէտ միայն յիշելով բաւականանանք։ Եր. 75 տ. 6 Լ Ձ-րի բնագիրն ունի «ժամանակս», լուսանցքում ուրիշ ձեռքով ուղղած է «ժամս». Ժ Ձ-րի բնագրի մէջ արտագրուած է Ն-ի թէ բնագրի մէջ եղածը և թէ լուսանցքում ուղղածը՝ իբրև «ժամս ժամանակս»։ Նոյն եր. 75, տ. 12. Լ Ձ-րը բնագրում գրած է «թուեալ», գլխին աւելացրած է «էր պատ», բայց «թուեալ» բառի ու-ի տակ և «պատ» բառի տ-ից յետոյ նշան է դրած, որ հասկացուի «թուէր պատեալ». Ժ Ձ-րի գրիչը չհասկանալով նշանները՝ արտագրել է նախ գլխին գրածը, ապա տակինը՝ իբրև «էր պատ թուեալ»։—Եր. 273, տ. 3 Լ Ձ-րն ունի «սատակեցաւ». Ց Ձ-րն ունի «սատակի» ըստ ԱԽ Ձ-ների, բայց լուսանցքում ուրիշ ձեռքով շինած է «մեռանի». Ճ Ձ-ները բնագրի մէջ ունին Ց-ի լուսանցքում ուղղածը՝ «մեռանի»։ Դարձեալ եր. 281, տ. 16 Ց Ձ-րի մէջ «Տիրանայ» բառի վերջը «անայ» քերած է, իսկ Ի Ձ-րն ունի միայն «Տիր»։ Տես նաև եր. 298, տ. 1. եր. 326, տ. 18, 19։ Այսպէս և Ց Ձ-րի մէջ կան բաւական քերածներ կամ բարձման նշանով գրուածներ, լուսանցքներում ուղղումներ ևն, որոնց հետևում է Ի Ձ-րը։— Եր. 252, տ. 21. Լ Ձ-րը բնագրում ունի «աւերեցաւ», բայց լուսանցքում ուղղած է «կոտորեցաւ». Ռ Ձ-րը բնագրում ունի «կոտորեցաւ աւերեցաւ», այսինքն Ն-ի լուսանցքի ուղղումը մտցրած է բնագրի մէջ, պահելով միւս բառն ևս։ Այս և նման շատ հանգամանքներով կարելի է որոշել Խ խմբի Ձ-ների Ն-ից ծագման յարաբերութիւնները, բայց ես այդ աւելորդ եմ համարում. ուստի անցնենք ուրիշ Ձեռագիրներին։

36. Վենետկի 1843 թ. տպագրութեան զեկուցումի մէջ, տեսանք

(§ 3), յիշուած են վեց անթերի օրինակներ։ Մի նամակով հ. Ա. Ղազիկեանից մի քանի ծանօթութիւն խնդրեցի այդ օրինակների մասին. իբրև պատասխան շնորհակալութեամբ ստացայ հ. Բ. Զրաքեանից հետևեալը, որ դնում եմ այստեղ.

«Հ. Արսէն վ. Ղազիկեանի յանձնարարութեան համաձայն քննեցի մի առ մի Խորենացւոյ Հայոց պատմութեան մեր մատենադարանի Ձ-ները, պատասխանելու համար Ձեր... Նամակի մէջ բովանդակուած հարցումներուն։ Կը ցաւիմ սակայն, որ քննութեան արդիւնքը բոլորովին գոհացուցիչ պիտի չըլլայ Ձեզ, քանի որ 1843-ի հրատարակուած «Մովսէս Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք» զեկուցումին մէջ, Հայոց պատմութեան վերաբերեալ «անթերի վեց օրինակները» կարելի չեղաւ ամբողջապէս ստուգել և որոշել։ Վասն զի վանացս գրչագիրներու անտիպ ցուցակին մէջ ութ ամբողջական օրինակք միայն կը յիշուին Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան. որոնցմէ երեքը զանազան Ձ-ներու հետ համեմատուած եւ ուղղագրուած տպագրութիւններ են։ Յիշուած չէ թէ համեմատութեան համար ծառայող այդ Ձ-ները երբ գրուած են և ուր կը գտնուին. հետևաբար անոնց մասին չունիմ հաղորդելիք մանրամասնութիւն. հաւանական կը համարիմ որ Զեկուցումի մէջ յիշատակուած ՃԾԲ թուականի գրչագիրը տպագրին հետ համեմատութիւններէն մին ըլլայ։ Մնացած հինգ գրչագիրներու թուահամարները և այլ ծանօթութիւնքը ըստ Ձեր փափագին կը դնեմ հոս.

ա. Օր. Թիւ 1530. բոլորգիր, կը բովանդակէ Խորենացի, Եղիշէ, ԵՒն։ Գրութեան տեղը՝ Երնջակ, ի գեօղն Շօռօթ։ Ժամանակ՝ ՌՃԺԳ=1664։ Գրիչ ?։ Կընդօրինակեմ մաս մը յիշատակարանէն... «աւարտ եղև յայսմ տարի՝ ի Թվականիս հայոց սեռի. երկքառեակ և երկհարիւրի. երկյօթելեան և երկհնգեակ ի նոյն յարի. և երրեակ Թիւ այլ յարաբարդի։ Ամսեանն Յունաց Ապրիլի, եռեակ, հնգեակ և քառակի, և Թիւ մի այլ աւելի. երկիրս Երնջակ սաի ի վիճակին սուրբ Կարապետի. առաջնորդութեան տեառն յեսայի՝ հեզահոգի վարդապետի և կաթողիկոսութեան Հայոց սբ Էջմիածնի՝ յակոբայ րաբունապետի. գծագրեցաւ տառս ցանկալի՝ ասացեալ Եղիշէի Թարգմանողի, ի գեօղն Շօռօթ վերակոչի ի դուռն սուրբ Աստուածածնի՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին»... Օրինակս ունի Բ. գիրք Ը գլուխի վերնագիրը. սակայն լուսանցքի մէջ փոխանակ Ը նշանակելու, կը դնէ Է։ Չունի Գ. գրքի ցանկը»։ —

Ըստ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տ.-Մովսիսեանի ցուցակին՝ Վենետիկի այս № 1530 Ձ-ը գրած է ՌՃԺԳ—Դ թուին, ստացողն է Արիստակէս վարդապետ. «եա ի դուռն Ս. Ստեփաննոսի Նախավկային, որ Շամբի ձոր յորջորջի. առաջնորդ. տն Միքայէլի աստուածաբան վարդապետի. ՌՃԻ թուին (1671)։ Բովանդակում է՝ ա) Մովսէս Խորենացու Պատմութիւն. բ) Պատմութիւն Եղիշէի. գ) Հատուած Թոմայի. դ) Բառգիրք աշխարհագրական. ե) Հայելի վարուց։—

«բ. Օր. Թիւ 869. Նօտրգիր. Խորենացի, Ասողիկ և Սամուէլ երէց։ Գրութեան տեղի Բաղէշ։ Ժամանակ ՌՃԼԲ—Գ=1683—1684։ Գրիչ Դաւիթ Ճնճղուկ։ «Ի վայելումն Մոկացի Ստեփանոս վարդապետի

ի Բաղէշ քաղաքի՝ ի դուռն Ս. Կիրակոսին»։ Սա ևս ունի Բ. գիրք Ը գլխի վերնագիրը։ Զունի ի վերջ ցանկին «Տաղք չափաւը»։—

Մեսրոպ եպիսկոպոս Տ.-Մովսիսեանի ցուցակից կարևոր եմ համարում աւելացնել. «Յիշեցէք զանեզերալոյս վարդան վարդապետն, որ ի սոյն ամի գնաց յերուսաղէմ ԺԸ. արամբ, որ զայս գ պատմագրաց օրինակն ետ. լաւ և ընտիր սրբագրեաց գրով»։ Բովանդակութիւնն է՝ ա) Պատմութիւն Խորենացւոյ. բ) Տումար. գ) Ասողիկ. դ) Սամուէլ երէց։

Այս Ձ-րի գրիչ Դաւիթ Ճնճղուկը նոյն անձն է, որ Բաղիշոյ առաջնորդ Աւետիք վարդապետի հրամանով նոյն 1684 Թ. նորոգում և կազմում է Խորենացու հնագոյն Ձ-րը՝ Լ (տես § 29)։ Վիեննակի այս Ձ-րը պատկանում է, ինչպէս կը տեսնենք (§ 38), Տ խմբին, ուստի և չի կարող նոյն գրչի ձեռքով նորոգուած Լ Ձ-րից ծագած լինել. այլ ընդհակառակն այս Լ Ձ-րը երկրորդ անգամ նորոգուել է, ամենայն հաւանականութեամբ, Բաղիշեցի Վարդան վարդապետի տուած այն լաւ և ընտիր Ձ-րից, որից օրինակուած է Վիեննակի № 869 Ձ-րը։

«գ. Օր. Թիւ 200. բոլորգիր. Խորենացի և Եղիշէ։ Գրութեան տեղի?, ժամանակ ՌՃԹ=1660. Գրիչ Ալեքսան։ Սա ևս ունի Բ գիրք Ը գլխի վերնագիրը։ Զունի Գ գրքի ցանկը։

«դ. Օր. Թիւ 1023, բոլորգիր Խորենացի և նոտրագիր Միխայիլ Ասորի ևն։ Գրութեան տեղի?, ժամանակ?, գրիչ?։ Ունի Բ. գրքի Ը գլուխի վերնագիրը այսպէս. «Երկրորդ Թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Արշակայ Մարաց Թագաւորին». և փոխանակ Ը նշանակելու, կդնէ Է։ Զունի ի վերջ ցանկին «Տաղք չափաւը»։—

Ըստ Մեսրոպ եպիսկոպոսի ցուցակի՝ բովանդակում է՝ ա) Խորենացի (բոլորգիր). բ) Միխայիլ Ասորի (նոտրգիր). գ) Դաշանց Թուղթ (բոլորգիր). դ) Սամուէլ Անեցի (բոլորգիր)։—

«ե. Օր. Թիւ 1156. բոլորգիր, Խորենացի և Ասողիկ. գրութեան տեղի?, ժամանակ?, գրիչ?։ «Ղազարոս Ղայսարցի ստացայ զգիրս պատմութեան Մովսէս Խորենացւոյ՝ ի հայրապետութեան երից երանեալ տեառն Փիլիպպոսի... և ի Թագաւորութեան փոքր Շահապազիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս ի Թուականութեանս հայոց ՌՃ և Բ ամին (=1653 Թ.), ի յերկիրս արարատեան»... Ունի Բ. գիրք Ը գլխի վերնագիրը, որ ի սկզբան կարմրադեղով յետոյ սև Թանաքով վրայէն անցած. Ը գիրը չի տեսնուեր լուսանցքի մէջ, այլ կայ քերթուած անորոշ գիր մը. յաջորդ գլուխը կը կրէ Ը։ Ունի ի վերջ ցանկին «Տաղք չափայինք և ի Սահակ Բագրատունի», սակայն չերևիր տաղը ի վերջ գրոց»։

«Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան ամբողջ այս հինգ օրինակներէն զատ, կը գտնուին երկու ճառընտիրներու մէջ մի քանի հատուածներ. 1) Յաղագս Նունէի. 2) Յաղագս Ժողովոյն Նիկիոյ. 3) Յաղագս Ժողովոյն Կոստանդնուպոլսի, Բ. Ճառընտրի մէջ, որ ԺԲ դարու գրչութիւն է հաւանօրէն։ Հատուած մ'ալ «Յաղագս Գրիգորի Լուսաւորչի», ի Ճառընտրի Ը, որ գրուած է ի Թուականին ՉԼԱ—Բ»։—

37. Վիեննակի 1843-ի տպ. մէջ յիշուած վեց անթերի օրինակների ոչ

խմբին պատկանելը ճիշտ որոշւում է նոյն տպագրութեան մէջ բերուած ընթերցուածներով։ Բ. գրքի Ը գլխի վերնագրի և սկզբի հատուածի (տ. § 9) մասին կայ հետևեալ ծանօթութիւնը. «Հատուածդ՝— երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի զաւակէ Աշդահակայ Մարաց եղելոյ թագաւորի—չիք յերիս ընտրելագոյն օրինակսն. և ի միւս երկոսին օրինակսն չիք Ը գլխակարգութիւնդ (այսինքն գլխի վերնագիրը), այլ միահետ կցի ընդ նախընթաց գլխոյն»։ Այս ծանօթութիւնից երևում է, որ վեցերորդ օրինակը, որ ծառայել է տպագրի համար իբրև բնագիր՝ ունեցել է թէ Ը գլխի վերնագիրը և թէ սկզբի պակասած հատուածը, այսինքն այնպէս է եղել, ինչպէս տպուած է բնագիրը (տ. § 9)։

Այն երկու օրինակը, որոնք չունեին Ը գլխի վերնագիրը, բայց ունեին սկզբի պակասած հատուածը՝ համեմատ են Էջմիածնի մատենադարանի Ա խմբի Ձ-ներին։ Եւ իսկապէս 1843-ի տպագր. մէջ բերուած բազմաթիւ ընթերցուածներով Վենետկի երկու օրինակ միանում են Էջմիածնի Ա խմբի Ձ-ների հետ։ Այս երկու օրինակը սակայն չկան Վենետկի այժմեան հինգ Ձ-ների մէջ, քանի որ այժմեան հինգ Ձ-ներն էլ, ինչպէս վերևում գրուածից (§ 36) տեսնւում է՝ ունեն Բ. գրքի Ը գլխի վերնագիրը։

Այն երեք օրինակը, որոնք ունեն Ը գլխի վերնագիրը, բայց չունեն սկզբի հատուածը՝ դրանով համեմատ են Էջմիածնի ՏԽ խմբերի Ձ-ներին. Թէ այս երկու խմբից որին են պատկանում, այդ որոշւում է Գ. գրքի ցանկի վերջում դրած ծանօթութիւնից, թէ «Յերկուս օրինակս որք ունէին զցանկս գլխոց, ի կատարածիս կայ և գլուխ այսպիսի՝ Տաղք չափաւ յենք և ի Սահակ Բագրատունի»։ Կընշանակէ այս երեք օրինակից երկուսը Խ խմբին են պատկանում։ Եւ իսկապէս 1843-ի տպագրութեան մէջ բերուած բազմաթիւ ընթերցուածներով Վենետկի երկու օրինակ միանում են Էջմիածնի Խ խմբի Ձ-ների հետ։ Այս երկու օրինակից մէկը սակայն դարձեալ չկայ Վենետկի այժմեան հինգ Ձ-ների մէջ, քանի որ, ինչպէս վերևում դրածից (§ 36) տեսնւում է՝ նրանցից միայն № 1156 ունի այդ «Տաղք չափաւ...» յաւելուածը։

Այսպէս ուրեմն 1843-ի տպագրութեան ժամանակ բանեցրած վեց անթերի օրինակներից երեքը,—երկուսն Ա խմբի, մէկը՝ Խ խմբի,— չկան Վենետկի այժմեան հինգ Ձ-ների մէջ։ Դրանք են ՉԾԲ (=1303) և ՌՃԻ (=1671) թուականները կրող, և մէկն անյայտ թուականով, օրինակները, որ յիշւում են 1843-ի զեկուցումի մէջ. այժմեան հինգ Ձ-ներից ոչ մէկը չի կրում 1303 կամ 1671 թուական։ Այս պակասած օրինակներից 1671 թուականինը կարող է և Ա խմբի և Խ խմբի օրինակ լինել (որովհետև Խ խմբից էլ մի օրինակ չկայ այժմ). իսկ 1303 թուականինն անպայման Ա խմբի օրինակ է եղել և ոչ Խ խմբի, քանի որ այս վերջին խմբի մայրը՝ Լ Ձ-րն առաջ է եկել 1567 թուին։

Որովհետև դժուար է ենթադրել, որ Վենետկի Մխիթարեան Գրադարանից 1843 թուից դէսը երեք Ձ-իր դուրս եկած լինեն՝ հաւանական եմ համարում, որ այս պակասած երեք Ձ-ները նոյն Գրադարանի այժմեան «երեք զանազան Ձ-ներու հետ համեմատուած և ուղղագրուած տպագրութիւններն» են եղել, որոնք համարուել են Ձ-իր օրինակի

հաւասար և գրչագիրների անտիպ ցուցակի մէջ դրուած են «ութ ամբողջական օրինակների» մէջ։ Դրանցից 1303 թուականի Զ-րի համար, մեր հ. նամակագիրն արդէն յայտնում է այդ հաւանականութիւնը։ Թէ ինչ Զ-ների բաղդատութիւններ են դրանք՝ յայտնի չէ ըստ մեր հ. նամակագրի։ ՉԾԲ (=1303) թուականի Զ- իր մեզ յայտնի չէ. իսկ ՌՃԻ (=1671) թուականը կրում են մեզ յայտնի Զ-ներից Կ^{2} Զ-ը, որ Ա. խմբին է պատկանում, և Արմաշի վանքի № 185 Զ-ը. սրանցից մէկի վրայ կարող է եղած լինել Վենետիկի այս օրինակներից մէկի բաղդատութիւնը։ Այդ երեք բաղդատուած տպագիրները, ըստ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տ.-Մովսիսեանի ցուցակի, ունին Մատենադարանի ցուցակում հետևեալ թուահամարները. 1) Գ. 36 Թ. Է. Ուղղագրեալ ընդ տպագրին ի ձեռն դպիր Գ. Յովհաննիսեան. 2) Ե. 39 Թ. Է. Ուղղագրեալ ի վերայ փոքր տպագրին Վենետկոյ, ըստ հին Զ-րի իրիք. 3) Ժ. 23 Թ. Է. Բաղդատութիւն ընդ տպագրին։

Վենետկի այժմեան հինգ Զ-ներից երեքը միայն 1843-ի ցեկուցումի մէջ յիշուած «վեց անթերի օրինակներից» են. դրանք են՝ № 869, որի գրութեան թուականն է ՌՃԼԲ—Գ (=1683—4 Թ.), որ և յիշուած է նոյն զեկուցումի մէջ. № 200, որի գրութեան թուականն է ՌՃԹ (=1660 Թ.), որ նոյնպէս յիշատակուած է նոյն զեկուցումի մէջ. և ապա № 1156, որի գրութեան թուականը յայտնի չէ. բայց դա այն երկու Զ-ներից մէկն է, որ Գ. գրքի ցանկի վերջում ունին «Տաղբ չափաւ...»։ Կը նշանակէ 1843 թուի տպագրութեան ժամանակ ձեռի տակ ունեցել են այժմեան այս երեք Զ-ները և, ամենայն հաւանականութեամբ, այժմեան երեք ամբողջական «համեմատուած տպագիրները», որով և առաջացել է 1843-ի զեկուցումի մէջ յիշուած «վեց անթերի օրինակների» թիւը։ Յետագայում ձեռք են բերուած № 1530 Զ-ը, որ գրուած է ՌՃԺԳ=1664 Թ. և չի յիշատակւում վերոյիշեալ զեկուցման մէջ, և № 1023 Զ-ը, որով և առաջացել է գրչագիրների այժմեան անտիպ ցուցակի մէջ յիշուած ութ թիւը։

38. *Տեսնենք այժմեան հինգ Զ-ների որ խմբին պատկանելը։ 1843-ին եղած երեք Զ-ներից № 1156-ը, ինչպէս վերևում դրի, Խ խմբին է պատկանում. Ա.Խ խմբերին են պատկանում, տեսանք, պակասած երեք օրինակները («համեմատուած տպագիրները»)։ Այս չորս օրինակի վրայից չի կարող եղած լինել 1843-ի բնագիրը, քանի որ վերջինս, ինչպէս մեր կատարած մանրամասն համեմատութիւնից երևում է՝ էջմիածնի Տ խմբի Զ-ների տեսակից է։ Կը նշանակէ՝ մնացած երկու Զ-ներից, №№ 869 և 200, մէկը նոյն թուին տպած բնագրի համար են քանեցրած (Վ). իսկ միւսից (վ) 1843-ի տպագրութեան մէջ միայն ընթերցուածներ են բերուած, չորս ուրիշ օրինակների ընթերցուածների հետ։ Արդ այդ ընթերցուածների մանրամասն ուսումնասիրութիւնից երևում է, որ իսկապէս երկու օրինակ, ինչպէս վերևում ասացինք, Ա. խմբի հետ են, երկու ուրիշ օրինակ Խ խմբի հետ, իսկ մէկը միանում է էջմիածնի Տ խմբին, առանձնապէս opqrs Զ-ներին։ Համմտ. օրինակ՝ եր. 315, 10. 316, 2 (Խվ^{3}nopqrs մաշարացական, որի մէջ*

վ^3-ից երկուսը Խ խմբից են, մէկը nopqrs Ձ-ների տեսակից), 327, 13. 328, 12. 330, 17. 331, 1, 12, 21. 338, 13. 342, 10. Եւն։ Կընշանակէ՝ այժմեան Ձ-ներից №№ 869 և 200 Էջմիածնի Տ խմբի Ձ-ների տեսակին են պատկանում։

Այժմ տեսնենք, թէ այդ երկու Ձ-րից որը Վ. է և որը վ, այսինքն որն է իբրև բնագիր գործածուած և որից ընթերցուածներ են միայն մէջ բերուած։ Ծանօթութիւնների մէջ առած վ-ն իր ընթերցուածներով առանձնապէս նոյնանում է Էջմիածնի pqrs Ձ-ներին։ Համմտ. օր.՝ եր. 314,19 վprs ցիրքն. 320,10 վ^{2}klpqrs մայրաքաղաքայն, վ մայր քաղաքայն. 329,10 վpqrs ոչ ունելով (մինչդեռ միւս բոլոր օրինակները ունին՝ յոչ լինելոյն, յոչ լինելոյ, ոչ լինելով). 338,17 վqrs որոճանօք. 270,10 վpqrs կողմեանք. 259,4 վpqrs բացակողմեանքն եւն, եւն։ Այսպիսի խմբակցութիւնները ցոյց են տալիս, որ վ Ձ-րը Էջմիածնի pqrs Ձ-ների փոքրիկ խմբին է պատկանում։ Միւս կողմից Էջմիածնի այս Ձ-ները ոչ մի գրքի ցանկ չունին. իսկ Վենետիկի №№ 869 և 200 Ձ-ներից № 869 ցանկեր ունի, իսկ № 200-ը չունի Գ. գրքի ցանկը (հաւանօրէն չպիտի ունենայ նաև միւս գրքերինը), որով № 200 Ձ-րը մօտենում է pqrs Ձ-ներին։ Ապա դարձեալ № 200 Ձ-րն իր բովանդակութեամբ ևս, Խորենացի և Եղիշէ, մօտենում է Էջմիածնի qrs Ձ-ներին. որոնք պարունակում են՝ Խորենացի, Եղիշէ, Թոմայից հատուած Բարծումայի մասին (զ Փաւստոսից հատուածներ)։ Այս հիմունքները մեզ բերում են այն եզրակացութեան, որ Վենետիկի № 200 Ձ-րից են բերուած ընթերցուածները 1843 թ. տպագրութեան մէջ, իսկ միւս Ձ-րը, № 869, ծառայել է իբրև առաջնորդ բնագրի համար, կամ մեր Վ տառով նշանակած օրինակը № 869-ն է։

Թէ ինչու իրենց ձեռի տակ ունեցած երեք Ձ-ներից ընտրել են № 869, որ 1683—4 թուին է գրուած, և ոչ № 200, որ աւելի հին է, գրուած լինելով 1660 թ., և ոչ № 1156-ը, որի վրայ կայ 1653 թուի յիշատակութիւն ստացողի,—այդ ես բացատրում եմ նրանով, որ № 1156-ը Խ խմբին պատկանելով և № 200-ը opqrs Ձ-ների կարգից լինելով՝ իրենց մէջ ունին բազմաթիւ չիք-եր, այսինքն բաց թողած բառեր և խօսքեր. մինչդեռ Վ=№ 869 Ձ-րը, աւելի մօտ լինելով Էջմիածնի n Ձ-րին, աւելի ևս Տ խմբին պատկանող այն Ձ-րին, որից ծագում է հնագոյն l Ձ-րի 1567 թուին նորոգուած մասը՝ չունի այդքան չիք-եր, ուստի և աւելի ընտիր է համարուել։ Ընտրութեան համար գուցէ նշանակութիւն է ունեցել և յիշատակարանը, թէ տիեզերալոյս Վարդան վարդապետն «ետ զայս գ պատմագրաց օրինակն. լաւ և ընտիր սրբագրեաց գրով»։

Աւելորդ չի լինիլ, եթէ երկրորդեմ, որ ինչքան էլ ես Վ. օրինակը № 869 Ձ-րն եմ համարում՝ բայց այս երկուսը, կարծում եմ, կատարելապէս չպիտի նոյնանան, որովհետև, ինչպէս վերևում (§ 3) դրի՝ ինձ թւում է, թէ 1843 տպագրի մէջ լռելեայն ուղղումներ կան ուրիշ Ձ-ներից։ Օրինակ՝ եր. 72, տ. 14 բնագրում ընդունուած «արտահալածել» ձևն ունին Էջմ. Ա. խմբի Ձ-ները. Խ խմբի Ձ-ներն ունին «արտալածել», իսկ Տ խմբինները (nopqrs) ունին «արտահալածէր»։

Որովհետև Վենետկի Վ օրինակը Տ խմբին է պատկանում՝ պէտք էր սպասել ուրեմն, որ բնագրի մէջ գրուած լինէր «արտահալածէր». բայց 1843-ի տպագրութիւնը բնագրում ունի Ա խմբի ձևը «արտահալածել», իսկ ծանօթութեան մէջ ունի Խ և Տ խմբերի ձևերը՝ «երկու օր արտալածել, երկու այլ՝ արտահալածէր». կը նշանակէ՝ այս բառի համար ընտրութիւն է արուած և իրենց սովորաբար գործածած Զ-րի ընթերցուածի տեղ դրուած է Ա խմբի բաղդատութիւնների ընթերցուածը։ Կարելի է բաւական թուով ուրիշ այսպիսի օրինակներ ևս բերել։ Թւում է, թէ այս ընտրութեանն է ակնարկած և 1848 թուի Բազմավէպի մէջ եր. 48. իբրև պատասխան Կարենեանցի 1847 թուին Կովկաս լրագրի մէջ տպուած կարծիքի Խորենացու բնագրի մասին. «իսկ այն գրքերը [այսինքն Խորենացի], որ ընտրութեամբ և բաղդատութեամբ տպուած են, և բաւական վկայեալ օրինակներէ, պէտք է պատկառելի ըլլան կարդացողներուն և Զ-րի մը մէջ տարբերութիւն մը տեսածնուն պէս՝ չկասկածին, չտարակուսին, չհամարձակին սխալ կոչելու և սրբագրելու, ինչպէս Կովկաս լրագրին մէջ անցեալ տարի բանասէրին մէկը ըրեր էր»։— Ինչպէս էլ լինի՝ ես ամենայն հաւանականութեամբ № 869 Զ-րը համարում եմ Վ, իսկ № 200-ը՝ վ։ Այս կարծիքս վերջնականօրէն պիտի հաստատէ ի հարկէ միայն այս Զ-ների բաղդատութիւնը, որոնցից ես ոչ մի ընթերցուած չունիմ։—Դանք մնացած երկու Զ-րին։

1843 թուից յետոյ ձեռք բերուած երկու Զ-ներից ընթերցուածներ չունինք, այլ միայն համառօտ նկարագիր (տ. վերը § 36)։ Դրանք երկուսն էլ ունին Բ. գրքի Ը գլխի վերնագիրը, ուստի չեն կարող Ա խմբին պատկանել, այլ միայն Տ և Խ խմբերից մէկին։ Դրանցից մէկը, № 1530 Զ-րն, իր բովանդակութեամբ (Խորենացի, Եղիշէ, Թովմայից հատուած) նոյնանում է էջմիածնի Տ խմբին պատկանող տ Զ-րի հետ. բացի այդ՝ այս վերջինը չունի ցանկեր։ Գ. գրքի ցանկը, (հաւանօրէն և միւս գրքերինը), չունի նաև Վենետկի Զ-րը։ Այս երկու հիմունքով այդ № 1530 Զ-րը, կարծում եմ, պատկանում է Տ խմբին և իր ընթերցուածներով պիտի միանայ էջմիածնի տ Զ-րի հետ։ Վենետկի միւս Զ-րը սակայն, № 1023, պիտի պատկանի Խ խմբին. միակ ընթերցուածը, որ ունինք այդ Զ-րից, է Ը գլխի վերնագիրը—«Երկրորդ թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Արշակայ Մարաց թագաւորին». էջմիածնի կ[1] Զ-րը նոյն տեղում ունի թէ բնագրում և թէ ցանկում նոյնպէս «Արշ''կայ» ընթերցուածը, մինչդեռ միւս Զ-ներն ունին Աժդահակայ կամ Աշդահակայ։ Վենետկի № 1023 Զ-րն այդ ընթերցուածով նոյնանում է ուրեմն կ[1] Զ-րի հետ, որ Ն-ից է ծագում։ Անշուշտ մի ընթերցուածը քիչ է եզրակացութիւն անելու համար. բայց կարծում եմ թէ ուրիշ ընթերցուածներ կըհաստատեն այս ենթադրութիւնը։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

39. Խորենացու Զ-ների դասաւորութեան խնդրով առաջին անգամ զբաղուել է Ադոլֆ Բաումգարտները՝ իր վերևում (§ 16) յիշուած

աշխատութեան մէջ. Նա «հակադրում է Վենետկի լաւագոյն (1843) և Ամստերդամի հրատարակութիւնը։ Այս վերջինին դասակից է դնում Կարենեանցի երկրորդ օրինակը և Լայպցիգինը»։ Երկրորդ անգամ նոյն խնդրով զբաղուել է Միաբան—Գ. Տ.-Մկրտչեանը (Հայկականք, Վաղարշապատ. 1894. եր. 38 հմն. եր. 69 հմն.)։ Նա Էջմիածնի 17 Ձ-ները մի յօդուածի մէջ բաժանում է երկու դասի, երկրորդի մէջ դնելով 6 Ձ-իր, իսկ առաջինի մէջ 11 Ձ-իր, որ նա վերածում է երեք ստորաբաժանումների։ Յետոյ սակայն մի ուրիշ յօդուածի մէջ, նկատի ունենալով գրեթէ այն բոլոր Ձ-ներն ու ընթերցուածները, որոնց մասին մենք վերևում յիշեցինք, և համոզուելով որ առաջին դասի ստորաբաժանումները առանձին առանձին խմբեր են միմեանցից շատ անջատ՝ այդ ստորաբաժանումներն անուանում է Ա. Բ. Գ. իսկ Բ. դասը Դ. խումբ։ Այդ խմբերի պատկերը հետևեալ ձևով է տալիս (նշանակելով մեր ընդունած տառերով).

Ա. խումբ. lm և Կ[1] (?).
Բ. խումբ. hgikz.
Գ. խումբ. nsropq.
Դ. խումբ. fcdabetԿ[2]l.

Վենետկի 1843 թուի վեց օրինակները դնում է ԱԲԳ խմբերի մէջ, իսկ Եղեանի (մեր y) և Արղնի Ձ-ների համար, տիպի կազմութեան վրայ հիմնուելով, յայտնում է, թէ կարող են պատկանել ԱԲ խմբերին, բայց ոչ ԳԴ-ին։—

Երրորդ անգամ Խորենացու Ձ-ների դասաւորութեամբ զբաղուել է Մ. Աբեղեանը (Հայ ժողովրդական Առասպելները Մ. Խորենացու Պատմութեան մէջ, Վաղարշապատ, 1891. եր. 259—266)։ Նա ձեռի տակ ունենալով Էջմիածնի 18 Ձ-ները՝ բաժանում է երկու խմբի. Ա խումբ, որի մէջ մտնում են abcdef Ձ-ները, և Տ խումբ, որի մէջ երկու ստորաբաժանում է դնում, մի կողմում ghi, միւս կողմում klmnopqrs։

Այս երկու բաժանումն էլ, հիմնուած լինելով որոշ ընթերցուածների և ոչ Ձ-ների ամբողջական համեմատութիւնների վրայ՝ ունին միևնոյն պակասութիւնը, որի պատճառը l Ձ-րն է, որի մի մասն nopqrs (Տ. Մկրտչեանի Գ խմբի) Ձ-ների հետ է, իսկ միւս մասը՝ abcdef (Տ. Մկրտչեանի Դ խմբի) Ձ-ների հետ։ Միւս կողմից՝ արդարև ghi Ձ-ները մի երկրորդական փոքրիկ խումբ են կազմում իրենց ընթերցուածներով, բայց դրանք klm Ձ-ներից անբաժան են, ծագած լինելով մի ընդհանուր մայր Ձ-րից, l-ից։

Նշանակելով l Ձ-րի հին մասը, որ Ա խմբի (Տ. Մկրտչեանի Դ խմբի) հետ է, la ձևով, իսկ նոյն Ձ-րի նորոգուած մասը, որ Տ խմբի (Տ. Մկրտչեանի Գ խմբի, nopqrs Ձ-ների) հետ է, lտ ձևով ունենում ենք.

Ա խումբ. abcdeftԼվվԿ[2]la, ընդ ամենը 12 օր., որոնցից t Ամստ. տպագիրը, վվ Վենետկի բաղդատուած երկու տպագիրները, (որոնցից ընթերցուածներ կան 1843-ի տպագրութեան մէջ), Կ[2] Կարենեանցի ընթերցուածները, la Էջմիածնի l Ձ-րի հին մասը, վեցը՝ abcdef

էջմիածնի, մէկը (Լ) Լայպցիգի Ձ-ները։ Իրենց հնութեան կարգով այս օրինակները դասաւորւում են այսպէս. Լա (հաւանօրէն 14-րդ դարու, 1567-ին նորոգուած). Կ^{2} (1671 թ.), e (1675 թ.), b (1674—76 թ.), d (1676 թ.), a (1687 թ.), c (1616-ից յետոյ և 1691-ից առաջ), t (1695-ին տպուած), Լ (1696 թ.). f Ձ-րի գրութեան ժամանակը յայտնի չէ, իսկ Վենետկի բաղդատութիւնները եղել են մէկը 1303 թ. Ձ-րի վրայ, միւսը կարող է 1671 թ. Ձ-րի վրայ եղած լինել (տ. § 37)։

Տ խումբ. nopqrsՎվվա^{1}Լա, ընդ ամենը 11 օր., որոնցից ա^{1} Թոմաս Վանանդեցու ընթերցուածները, Վ Վենետկի տպագիրը (հաւանօրէն № 869 Ձ-րը), վ (հաւանօրէն Վենետկի № 200, որից ընթերցուածներ կան 1843-ի տպագրութեան մէջ), վ (Վենետկի № 1530 Ձ-րը ենթագրութեամբ, տես § 38), Լա էջմիածնի l Ձ-րի նորոգած մասը, իսկ nopqrs էջմիածնի միւս Ձ-ները։ Իրենց հնութեան կարգով այս օրինակները դասաւորւում են այսպէս—Լա (1567 թ.), q (1641 թ.), վ № 200 (1660 թ.), վ № 1530 (1664 թ.), n (1672 թ.), Վ № 869 (1683—4 թ.), p (1690 թ.), o (1699 թ.)։ Մնացածների գրութեան ժամանակն անյայտ է։

Մնացած օրինակները ghikmԿ^{1}yՀzվվվ թուով 12, ծագած լինելով էջմիածնի l Ձ-րից՝ կորցնում են իրենց արժէքը։ Դրանք են՝ էջմիածնի վեց Ձ-իր, ghikmԿ^{1}, Եղեանի y Ձ-իր, Աղթամարի Հ Ձ-իր, Պետերբուրգի z Ձ-իր, Վենետկի օրինակներ՝ վ № 1156, վ № 1023 (ենթագրութեամբ), վ Վենետկի բաղդատուած տպագիրներից մէկը։

Վերևի թուի վրայ պիտի աւելացնել նաև էջմիածնի r Ձ-րը, որ, ինչպէս կը տեսնենք, ծագում է էջմիածնի s Ձ-րից, ուստի նոյնպէս կորցնում է իր արժէքը։

Երկու մեծ խմբերի այս բաժանումն ամփոփելուց յետոյ՝ տեսնենք այժմ ստորաբաժանումներն Ա և Տ խմբերի մէջ, կամ Ձ-ների իրար հետ ունեցած յարաբերութիւնները։

40. Ա խմբի օրինակները՝ շատ ընթերցուածների նոյնութեամբ բաժանւում են երեք երկրորդական փոքրիկ խմբերի. մի ընդհանուր մայր Ձ-րից, որ նշանակենք Ա տառով, մի կողմում ծագած են abcf Ձ-ները, միւս կողմում՝ Կ^{2}det. սրանց դիմաց Լա Ձ-իրը մի ուրոյն տեղ է բռնում, չմիանալով առանձնապէս ոչ abcf Ձ-ներին, ոչ Կ^{2}det խմբակցութեան, այլ երբեմն մէկին մօտենալով, երբեմն միւսին։ Այս բաժանման համար իբրև մի յատկանիշ, դրսի Ձ-ների տեղը որոնելու համար, կարելի է առնել հետևեալը։ Առաջին գրքի Ի գլխի (Համեմատութիւն ծննդաբանութեան...) անունների շարքի մէջ abcf Ձ-ները Նորայր անունից յետոյ ունին «Վստամ. Կար» անունը, որ Կ^{2}det Ձ-ների մէջ Հայոց անունների շարքի մէջ չէ, այլ ընկել է Բաղդէացոց անունների շարքի մէջ «Վստասկար, Վատասկար, Ստասկար» ձևերից մէկով, Ղամպաուխէս անունից յետոյ, իսկ t օրինակի մէջ, որովհետև պակասում են Ղամպաուխէս և նախորդ երկու անունները, Սուսաուխ անունից առաջ կամ Ամինտէս անունից յետոյ։ Վենետկի 1843-ի տպագիրը ծանօթութիւն ունի. «Այսպէս [այսինքն Վստասկար] ամենայն օրինակք

Խորենացւոյն որ առ մեզ գտան. այլ Յովհ. կաթ. և Գր. Մագիստրոս յերկուս անուանս որոշեն՝ Վստամ և Կար» (ինչպէս են և մեր abcf-ի մէջ)։ Եթէ ճիշտ է որ Վենետկի օրինակները «Վստամ. Կար» ձևը չունին, ապա պէտք է ընդունել, որ Ա խմբին պատկանող նրանց երկու օրինակները վվ մտնում են K²det խմբակցութեան մէջ (եթէ միայն ի հարկէ բաղդատողները առած լինին այդ ընթերցուածը. որովհետև այս վվ օրինակները բաղդատուած տպագիրներ են)։ Լա Զ-րի համար չենք կարող վերոյիշեալ «Վստամ. Կար» յատկանիշը բերել, որովհետև Լ Զ-րի մէջ այդ հատուածը Լա չէ, այլ Լտ է, և բոլոր Տ խմբին պատկանող մաս ունի «Վստասկար» ձևով Նորայր անունից յետոյ. բայց Լա-ի համար կարելի է բազմաթիւ ուրիշ ընթերցուածներ առնել, որոնք առանձնայատուկ են միայն Խ խմբի Զ-ների հին մասին, այսինքն Լա-ին. ինչպէս օրինակ՝ եր. 71, տ. 5 «Նոյն պատմագիր ասէ», փոխանակ «ասէ նոյն պատմագիր», եր. 72,2 զուարճանայցէ եղն. (ուրիշ ընթերցուածներ տես § 9)։—Շփոթութիւնից զերծ պահելու համար, այստեղ իսկ պէտք է նկատենք, որ եր. 61, տ. 1 ծանօթութեան մէջ K¹ Զ-րի համար «ստասկար» գրուածը վրիպակ է. K¹ չունի այդ ընթերցուածը, այլ իբրև Լ Զ-րից ծագող՝ ՏԽ Զ-ների պէս «Վստասկար» ունի հայոց անունների մէջ։

Առաջին խմբակցութեան abcf Զ-ներից ab Զ-ներն իրար շատ մօտ են. բացի դրանց բովանդակութեան նմանութիւնից (տես §§ 10 և 11) և բազմաթիւ ընթերցուածների նոյնութիւնից՝ Ա գրքի վերևում յիշուած (Ի) գլխի անունների շարքի նկարագիրն ևս նոյն է (տես այս Հրատարակութեան եր. 58). կարելի է մատնացոյց անել և այսպիսի ընդհանուր սխալներ, ինչպէս՝ դժուարամուտ սոմսանս (տ. եր. 54, տ. 3)։ Դրանք այնքան մօտիկ են, որ նոյն-իսկ կարելի է կարծել, որ ժամանակով նորը՝ a Զ-րը ժամանակով հնից՝ b-ից օրինակուած լինի։ Բայց քանի որ այս կարծիքը հաստատող բացայայտ հիմք չկայ՝ ես այս երկու Զ-երը կից և զոյգ եմ դնում։

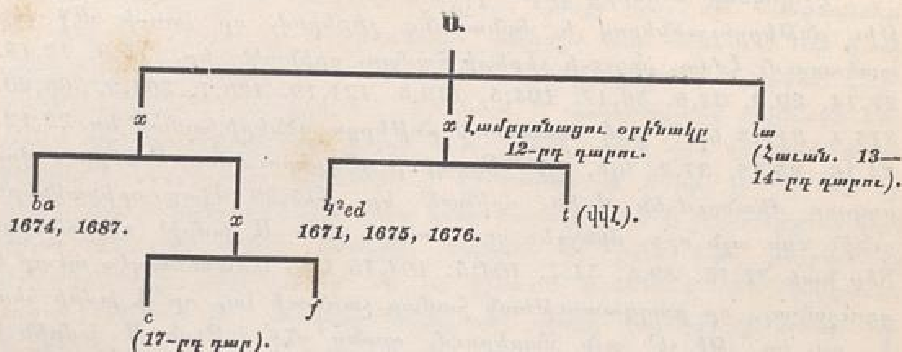
Այս ab Զ-ներին մօտենում է ընթերցուածներով c Զ-իրը, որ վերոյիշեալ (Ի) գլխի անունների շարքից կարգով արտագրած ունի նախ ab-ի առաջին խորանը, յետոյ երկրորդը ևն (տես եր. 58). դրանից է առաջանում անունների այն խառնաշփոթութիւնը, որ կայ c-ի մէջ։ Դրանից զատ՝ ընթերցուածների նոյնութեան հետ կարելի է ցոյց տալ և այսպիսի ընդհանուր սխալներ, ինչպէս՝ զողկիանու (տ. եր. 46, տ. 11ծ.)։ Այս նկատի ունենալով՝ կարելի էր կարծել, թէ c Զ-րը b-ից կամ a-ից, կամ դրանց հետ միասին մի ընդհանուր x մայր Զ-րից ծագած լինի։ Բայց միւս կողմից այս նոտրագիր c Զ-րին մօտենում է առանձին ընթերցուածներով նոտրագիր f Զ-րը. երկուսի մէջ ևս Գ. գրքի վերջին գլուխը (Ողբը) պակաս է. և որովհետև վերոյիշեալ անունների շարքի գրութիւնն այս երկու Զ-ների մէջ այնպիսի է, որ ոչ c Զ-րն f-ից կարող էր ծագել և ոչ f-ը c-ից՝ ուստի պէտք է ընդունել, որ դրանք ծագում են մի այնպիսի x Զ-րից, որ ab Զ-ների հետ մի ընդհանուր մայր ունի։

Երկրորդ խմբակցութեան K²detվվ Զ-ներից էջմիածնի de Զ-ները

նոյնանում են բազմաթիւ ընթերցուածներով (տես օրինակ՝ եր. 79, տ. 15, միայն Հ, փոխանակ հանանէ). վերոյիշեալ (Ի) գլխի անուանների նկարագիրն եւ դրանց մէջ բոլորովին նոյն է (տես եր. 59)։ Կարենեանցի նկարագրած Կ^2 Զ-րի անուանների նկարագրի մասին ոչինչ չգիտենք, բայց ընթերցուածներով այս Զ-րը այնքան նոյնանում է de Զ-ների հետ, որ նոյն-իսկ կարելի է, թէ վերջիններս Կ^2-ից ծագած լինեն։ Ամստերդամի տպագիրը, t, անուանների նկարագրով մօտենում է de-ին, բայց բոլորովին նոյն չէ. ընթերցուածներով եւ այս t օրինակը թէպէտ յաճախ միանում է Կ^{2}de Զ-ների հետ, բայց շատ անգամ և անջատւում է նրանցից. այսպէս օրինակ՝ եր. 11, տ. 12 «երգարանաց բանաւորաց» բառերի փոխանակ abcf Զ-ներն ունեն՝ «արագ արանց բանաւորաց», Կ^{2}de ունեն՝ «առանց բանաւորաց», իսկ t օրինակն ունի ուղիղ ձեւով «երգարանաց բանաւորաց»։ Թոմա Վանանդեցին կարող չէ ուղղած լինել ուրիշ Զ-րի վրայ, քանի որ նա, ինչպէս յայտնել է, միայն մի Զ-իր է ունեցել ձեռքի տակ։ Այսպիսի տարբերութիւններով կամ ընթերցուածների նոյնութեամբ Կ^{2}det օրինակները, որոնք մի ընդհանուր մայր ունեին, բաժանւում են երկու տեսակի. մի կողմում են Կ^{2}de Զ-ները, միւս կողմում է t։ Այս չորս Զ-րի ընդհանուր մայրն է Լամբրոնացու օրինակը, որից 1671 թ. Մովսէս վարդապետն արտագրել է տալիս Կ^2. բայց, ինչպէս երեւում է, նա ուրիշ օրինակներ եւ արտագրել տուած պիտի լինի. «զոր ընտրեալ մեր՝ օրինակել տուաք ուրումն գրչի, և սրբագրեցաք ըստ կարի մերում, սակս առ ուրեք ուրեք տարածանելոյ»։ Նրա մահից յետոյ, նրա «պաշտելի» Մեսրովբը գնում է նրա Կ^2 Զ-րը և «յետ սուղ ինչ ժամանակաց», 1694 թուին, նուիրում է Թոմայ առաքելոյ վանքին։ Այս պատմութիւնից պէտք է կարծել, թէ Կ^2 Զ-րը օրինակել տուող Մովսէսը Գողթնում է ապրել։ Հաւանական է կարծել, որ Թոմա Վանանդեցին իր հայրենիքում գտնուած Զ-ներից մէկը կամ դրանցից օրինակուած Զ-իր է տանում Ամստերդամ 1695 թ. տպագրելու համար, և դրանից է առաջանում Կ^2 և t Զ-ների ազգակցութիւնը և այս երկուսի մէջ եղած նոյն ոտանաւորը (տ. §§ 1 և 7)։

Այս երկրորդ խմբակցութեան են պատկանում և վվ օրինակները, Վենետկի երկու բաղդատած տպագիրները. բայց քանի որ բոլոր ընթերցուածները չեն բերուած 1843-ի տպագրութեան մէջ՝ չենք կարող ասել, թէ արդեօք դրանք Կ^{2}def Զ-ների՞ հետ են, թէ՞ t Զ-րի հետ։ Դրանցից մէկի համար միայն կարելի է ասել, որ t-ի հետ լինի. եր. 64, տ. 3, cf Զ-ներն ունեն՝ «և թէ ուստի». ՏWabde ունեն՝ «եւեթուստ». Վենետկի 1881 թուի տպագիրն (x) ուղղած է՝ «և եթ ուստոց»։ Այս վերջին ընթերցուածը՝ մեզ յայտնի օրինակներից ունի միայն t-ն (որ նոյն է և w)։ Սրա հետ նոյնանում է ուրեմն և մի վ, որի վրայ ուղղուած է x-ը։

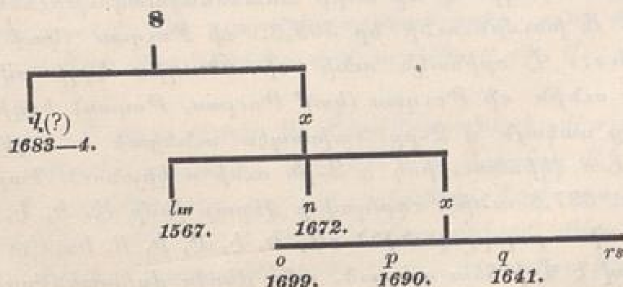
Լ=Լայպցիգի Զ-իրը միայն Ա. Բաումգարտների վկայութիւնից գիտենք, որ t օրինակի տեսակից, այսինքն մեր Ա. խմբի մէջ է. բայց թէ ո՛ր Զ-ներին առանձնապէս մօտ է՝ չգիտենք։ Լվվ պայմանական ձեւով, ուստի և փակագծի մէջ, t օրինակի հետ դնելով՝ մենք ստանում ենք Ա. խմբի Զ-ների ազգակցութեան հետեւեալ յարաբերութիւնը.

41. Ց խմբի օրինակներից Վենետիկի տպագիրը (Վ) էջմիածնի Լmnopqrs Զ-ների դիմաց ունի մի առանձնութիւն։ Ա. գրքի (Ի) գլխի անունների գրութեան մէջ ես Վ և Լmnopqrs տարբերւում են միմեանցից։ Վ-ի մէջ այս անունները գրուած են երեք սիւնակներով չորս մասի բաժանած, չորս անգամ տպագրուած լինելով «Եբրայեցւոց», «Բաղդէացւոց» և «Հայոց» վերնագիրները. իսկ անունների ծանօթութիւնները գրուած են երեք շարքերի տակին՝ աստղանիշերով ցոյց տալով, թէ որ անուան են վերաբերում։ Այս նկարագիրը բոլորովին տարբեր է Լmnopqrs Զ-ների նկարագրից (տես եր. 61)։ Դրսի Զ-ների՝ Վ օրինակին թէ Լmnopqrs խմբակցութեան պատկանելը որոշելու համար, կարելի է է միջի այլոց առնել հետեւալը. Վ-ն Բ գրքի Ը գլխի վերնագրի հետ միասին ունի նոյն գլխի սկզբում «Երկրորդ Թագաւորութեան լինէր ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց եղելոյ Թագաւորի», որը չկայ Լmnopqrs Զ-ների մէջ։ Այս պակասը չեմ կարծում թէ տպագրողներն ուղղած լինեն Վ-ի մէջ (տ. § 37)։ Կան Լmnopqrs Զ-ների մէջ ուրիշ պակասներ ևս, որ Վ-ի մէջ չեն պակասում, այլ կան ըստ Ա. խմբի, ինչպէս եր. 17, տ. 13. եր. 27,10. 113,14 (n լուսանցքում աւելացրած ըստ Ա.-ի). 121,16։ Սրանց հետ միասին բազմաթիւ ընթերցուածներով էլ Վ օրինակը անջատուելով Լmnopqrs Զ-ներից միանում է Ա խմբին։ Հմմտ. եր. 10,1. 17,17. 21,4. 30,16. 30,19 (n ուղղած ըստ Ա.-ի). 31,4. 45,3. 46,14. 48,18. 53,3. 55,20. 101,5. 118,11. 122,14. 123,1. 308,7. 316,2. 319,7. 321,8 (ԱՎ գտեալ, Լmnopqrs եկեալ, փխ գտեալ)։ Կան ի հարկէ նաև որոշ թուով ընթերցուածներ, որոնց մէջ Վ օրինակը միւս բոլորից տարբերւում է. դրանք մի Զ-րի առանձնայատկութիւններ են։ Այսպէս օրինակ՝ Ա. խումբն ունի եր 309,6. «ի Թուղաս (կամ Թուլաս) կղզի ովկիանու», Վ օրինակն ունի «ի Թուղիս կղզի ովկիանու», իսկ Լmnopqrs ունին «ի Թուղաս (կամ Թուլաս, Թողաս) կղզի ուղկիանու»։ (Սրանցից սակայն n Զ-րը նախապէս ունեցած է ուղկիանու, յետոյ ուղղած է ո վկիանու, իսկ o Զ-րն ունի ո կիանու)։ Դարձեալ՝ Վ օրինակը եր. 327,8 ունի՝ «գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ», մինչդեռ միւս բոլորը չունին՝ «Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ», (m Զ-րն այստեղ վրիպակով է Վ-ի հետ գրուած. տես վերջը վրիպակները)։

էջմիածնի Զ-ներից opqrs բաժանւում են Լտո Զ-ներից բազմաթիւ ընթերցուածներով և մանաւանդ հիքերով, որ Լտռ-ի մէջ չեն պակասում. Հմմտ. opqrs-ի չիքերի համար, օրինակ՝ եր. 10,8. 12,15. 27,14. 29,9. 33,6. 56,17. 104,5. 119,6. 121,19. 128,1. 301,9. 308,20. 315,4. 317,3 ևլն. իսկ համանման ընթերցուածների համար՝ եր. 22,12. 34,16. 35,15. 37,2. ևլն, ևլն։ Այսպիսի դէպքերում Լտո Զ-ները սովորաբար միանում են Վ-ին. օրինակ՝ եր. 315,20 Վլտո օրինակներն ունին «որ այն օր», մինչդեռ opqrs ունին ըստ Ա. խմբի՝ «ուրանօր»։ Տես նաև 31,15. 39,8. 51,7. 104,5. 104,15 ևլն։ Առանձնապէս պէտք է զգուշանալ, որ բաղդատութեան համար չառնուի Լա, որ Ա. խմբի հետ է, այլ Լտ. թէ չէ՝ այն մասերում, որոնց մէջ լ Զ-րն Ա. խմբին է պատկանում, կան բազմաթիւ չիքեր, որոնց մէջ nopqrs Զ-ները միանում են, ինչպէս՝ եր. 232,7. 258,9. 281,2. 293,5. 332,19. բազմաթիւ չիքեր էլ կան, որոնց մէջ n Զ-րն ուղղած է լուսանցքում, ըստ Խ խմբի. ինչպէս՝ 113,14 (ուր Վլա կայ, Աnopqrs չիք. n աւելացրած լուսանց.). 213,16. 76,17. 85,10. 88,11. 88,15. 138,4. 218,12. 218,18. 232,18. 246,21. 162,5 ևլն։ Կան ընթերցուածներ ևս, որոնց մէջ nopqrs միանում են, յաճախ n Զ-րն ուղղած ըստ Խ-ի. ինչպէս՝ 77,2. 74,9. 74,10. 178,14. 215,2 ևլն։ Այս բոլոր դէպքերի մէջ Լտ Զ-րի համար ոչինչ չենք կարող ասել, որովհետև այս մասերում Լա է. բայց Վ օրինակը տարբերւում է nopqrs Զ-ներից և միանում է դարձեալ Ա. խմբի հետ։ Անշուշտ Վ-ի տպագրողները չեն ուղղել այդ ամենը, այլ յաճախ իբրև առաջնորդ ծառայող Զ-րի մէջ այդպէս է եղել։

Վերևում դրածից պարզ երևում է, որ Վլտո օրինակների դիմաց opqrs Զ-ները մի առանձին խումբ են կազմում։ Բայց ի՞նչ յարաբերութիւն կայ Վլտո օրինակների մէջ։ Սրանցից Լտո Զ-ները իրենց ընթերցուածներով մի կողմից իրար մօտ են (Հմմտ. բացի վերևում դրածներից, 56,17. 64,1. 308,11. 258,4. 39,3. 80,10. 88,1. 51,7), միւս կողմից opqrs Զ-ներին. ուստի պէտք է կարծել, որ դրանք ծագում են մի x Զ-րից՝ մի կողմում Լտո, միւս կողմում՝ opqrs. բայց վերջիններս ոչ անմիջապէս, որովհետև բազմաթիւ չիքերը, որ opqrs-ի մէջ կան՝ ծագում են անշուշտ մի երկրորդական մայր Զ-րից։ Ապա տեսանք, որ Վ օրինակն անջատւում է այս եօթը Զ-ներից. պէտք է ընդունել ուրեմն, որ այս Տ խմբի մի ընդհանուր մայր Զ-րից ծագում են մի կողմում Վ օրինակը, միւս կողմում Լտոopqrs Զ-ների ընդհանուր մայրը, հետևեալ պատկերով.

Այս է բնական բացատրութիւնը. բայց կայ մի հանգամանք։ Վ օրինակի (Ձ-իր № 869) մայրը, ինչպէս մեր ունեցած մի կտոր յիշատակարանից երեւում է՝ տուել է Բաղիշեցի յայտնի Վարդան վարդապետը, այն էլ սրբագրած. «Որ զայս Գ պատմագրաց օրինակն ետ. լաւ և ընտիր սրբագրեաց գրով» (տ. § 36)։ Արդ այս Վարդան վարդապետի սեպհական օրինակն է Էջմիածնի n Ձ-րը (տ. § 18), որ սակայն, ինչպէս տեսանք՝ շատ տեղ սրբագրուած է լուսանցքում կամ վրան ըստ Ա խմբի Ձ-ների, երբեմն էլ ըստ Ն-ի. ինչքան էլ թուականները յարմարում են (n գրուած է 1672 թուին Բաղէշում, իսկ Վ 1683—4 թ. դարձեալ Բաղէշում), բայց կարելի չէ ասել, որ Վ օրինակը n Ձ-րից է ծագում. այս հնարաւոր է ընդունել միայն այն ժամանակ, երբ № 869 Ձ-րի համեմատութիւնը ցոյց կըտայ, որ այդ Ձ-րը միանում է Նտռ-ին, և տարբերութիւնները միայն տպագրութեան ժամանակ կատարած ուղղումներ են Ա խմբի ընթերցուածներով։ Հակառակ դէպքում պէտք է ընդունել, որ Վարդան վարդապետը ոչ թէ իր n Ձ-րն է տուել արտագրելու, այլ սրա ազգակից կամ սրանից արտագրած մի ուրիշ Ձ-իր, որ աւելի շատ է ուղղուած եղել Ա-ի վրայ, քան n Ձ-իրը։

Անցնենք opqrs փոքրիկ խմբին։ Այս Ձ-ներից pqrs բազմաթիւ ընթերցուածներով և չիքերով միանում են ընդդէմ o Ձ-րի. (համտ. եր. 12,16. 15,15. 28,17. 36,8. 36,13. 37,7. 91,4. 108,11. 122,5. 298,13. 295,8. 300,11. 304,3 ևլն)։ Այս pqrs Ձ-ների հետ են և Վենետիկի մի վ Ձ-րը, ինչպէս տեսանք վերեւում (§ 38), և w^1, այսինքն Թովմա Վանանդեցու քաղուածութիւնները։ Համտ. վpqrs-ի համար բացի վերեւում գրածներից նաև եր. 117,20. 121,16. 123,12. 345,14. 104,18. 39,1. 65,1 ևլն. իսկ w^1pqrs-ի համար՝ եր. 46,9. 64,1. 103,15. 344,9. 345,3. 78,5 ևլն։ Այս երկու փոքրիկ խմբերը, o և pqrs արտաքուստ զանազանւում են նրանով, որ o Ձ-րն ունի երեք գրքի ցանկերը գրքերի սկիզբներում, մինչդեռ pqrs ոչ մի գրքի ցանկ չունեն. կընշանակէ o Ձ-րը ծագում է մի x ձեռագրից որ ցանկերն ունի. իսկ pqrs (դրանց հետ նաև վw^1), որ ցանկեր չունեն՝ չեն կարող ծագել անմիջապէս այդ x Ձ-րից, այլ սրանից ծագող մի Ձ-րից, որ ցանկերը չի արտագրած։

Այս վերջին չորս pqrs Ձ-ներից pq Ձ-ներն երբեմն իրենց ընթերցուածներով մօտենում են o Ձ-րին, երբեմն նոյն-իսկ n Ձ-րին։ Արտաքուստ ևս այս երկու pq Ձ-ները տարբերում են rs Ձ-ներից, իսկապէս s-ից, որովհետև, ինչպէս կըտեսնենք՝ r Ձ-իրը ծագում է s-ից. Ա գրքի (Ի) գլխի անունների գրութեամբ pq Ձ-ները կատարելապէս նման են թէ միմեանց և թէ no Ձ-ներին. իսկ rs Ձ-ները, նման լինելով իրարու՝ մի փոքր տարբերւում են pq-ից. այն է՝ մինչ rs-ի մէջ «Սա օգնական Գրիամու» ևն ծանօթութիւնը «Գոռակ—Սկայորդի» սիւնակի տակին ունեին գրած, pq Ձ-ները, no-ի հետ, նոյն ծանօթութիւնը նոյն սիւնակի կողքին ունեին գրած առանձին սիւնակի մէջ։ Բացի այդ՝ «Արայ—Վստասկար» սիւնակի վերջին անունը՝ Վստասկար՝ չկայ rs-ի մէջ, մինչդեռ pq Ձ-ները նոյնն ունեին։ p Ձ-րի գրիչն իրեն անուանում է «սրբագրող». «յոյժ աշխատ եղաք ի սրբագրելն, զի յոյժ էր սխալ»։

Սխալներ անելով պէտք է հասկանալ տառասխալները, որ և միայն կարող է ուղղած լինել p-ի գրիչը. qs Ձ-ների գրիչներն ևս հարկաւ ուղղած են տառասխալները, բայց և այնպէս այս երկու Ձ-րի մէջ մնում է դեռ մի այսպիսի ընդհանուր սխալ—«ի քաղուէ», փոխանակ «ի փոքուէ» (եր. 65, տ. 7), որ անշուշտ ծագում է այն Ձ-րից, որից ծագում են pqs: Կըլինին այս Ձ-ների մէջ այսպիսի ուրիշ ընդհանուր սխալներ ևս. բայց մենք համեմատութեան ժամանակ այսպիսի սխալները, որ բնորոշ են Ձ-ների խմբակցութիւնները որոշելու համար, ընդհանրապէս չենք առած: Սակայն այս երեք pqs Ձ-ներից ոչ մէկը այնպէս չի մօտենում միւսին, որ իրար աւելի մօտիկ ազգակից դրուեն. qs (qrs) խմբակցութեան չափ կարելի է ասել կան նաև ps (prs) և pq խմբակցութիւններ. ուստի, քանի որ pq Ձ-ների դիմաց միայն մի s Ձ-րն է մնում, պէտք է այս s Ձ-րը հաւասար դնել pq Ձ-ներին և նրա տարբերութիւնները pq-ից՝ համարել եզակի ձեռագրական տարբերութիւններ:

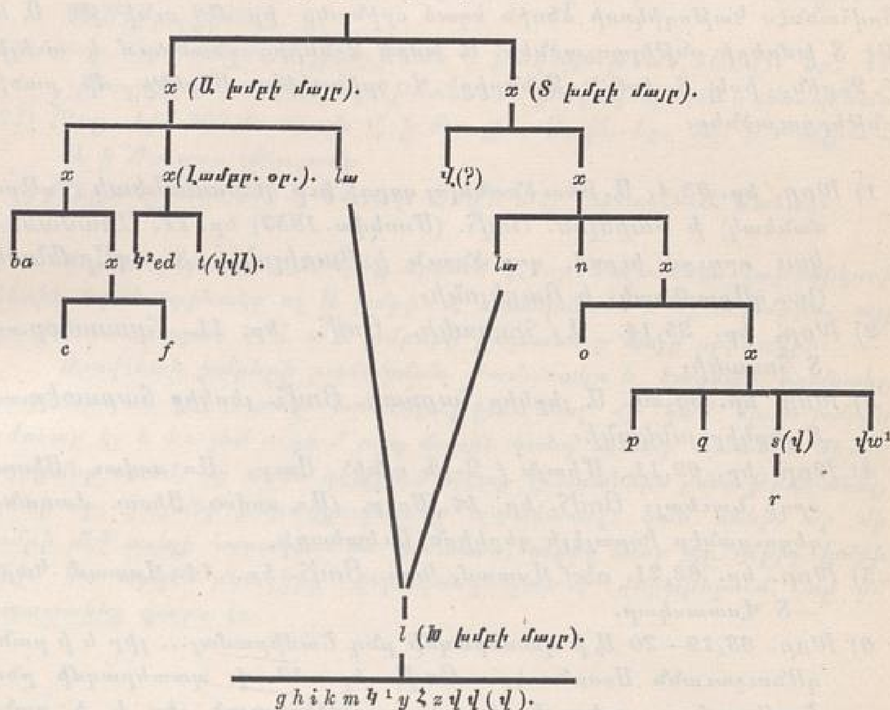
Վերևում ասացի՝ r Ձ-իրը ծագում է s Ձ-րից: Այս երկու անթուական Ձ-ները, որոնք բովանդակութեամբ նոյն են (Խորենացի, Եղիշէ, Թոմայից հատուած) բազմաթիւ մանր ընթերցուածներով բոլորովին նոյնանում են. բայց կան և հիմունքներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ r Ձ-իրն արտագրած է անմիջապէս s-ից: Այսպէս օրինակ՝ եր. 53,17 «և անթիւ բազմութիւն մարդկան» բառերը s-ի մէջ անընթեռնլի են. r-ի մէջ նոյն բառերը չկան, բայց տեղ է թողած: Եր. 149,4 s-ի մէջ «զօրինակ զայս» բառերից՝ «զայս», տողի վերջում տեղ չլինելով, գրած է ներքևի վերնագրի վերջում, մի գծով բաժանած սրանից. r Ձ-րի գրիչը չհասկանալով s-ի գրչի արածը, «զայս» բառն անտեղի տարած է վերնագրից ներքև և հեռու անկախ գրած: Եր. 163,18 s-ի մէջ քերած է «զմարդ» բառի վերջի դ տառը. իսկ r Ձ-րն ունի «զմար» եւ:

42. Ներքևում դնում ենք բոլոր օրինակների յարաբերութիւնը մի պատկերով*), քանի որ այսպիսի պատկերներով աւելի պարզ են հասկացւում յարաբերութիւնները, քան բացատրութիւններով:

Այս խմբակցութիւնների համար սակայն պէտք է նկատել. 1) Անյայտ (x) Ձ-ներից կարող են ուրիշ անյայտ Ձ-ներ ևս ծագած լինել և ապա նոր սրանցից՝ յայտնիները. 2) Փակագծում առնուած օրինակների երկրորդական խմբակցութիւնները որոշուած են Ձ-ների բովանդակութեամբ և մի-երկու ընթերցուածի հիման վրայ. դրանցից մի վ և Լ օրինակները դրուած են պայմանական ձևով. 3) Վ. օրինակի տեղը կարող է Լոռ. Ձ-րի հետ լինել, եթէ 1843-ի տպագրողներն իրենք ուղղած լինեն Ա. խմբի վրայ՝ և ոչ թէ Բաղիշեցի Վարդան վարդապետը. 4) Այս կամ այն Ձ-րը որոշ տեղերում հեռանում է իր խմբակցութիւնից, միանալով ուրիշ խմբակցութեան հետ. այդ կամ պատահական պիտի համարել, կամ այն պատճառով, որ Ձ-ները երբեմն սրբագրւում են ուրիշ Ձ-ների վրայ, կամ թէ արտագրւում են մասամբ մի օրինա-

*) Տես եր. ԼԹ.

Ա. եւ Տ խմբերի Մայր օրինակ.

կից, մասամբ մի ուրիշից. այսպիսի դէպքեր կան մեզ յայտնի Զ-ների մէջ. նոյնը պէտք է ենթադրել և անյայտ (x) Զ-ների համար, որոնք իբրև մայր են ծառայել։

43. Թէ ինչպէս է եղել, որ Թարգմանչաց Զ-ները երկու այսպիսի որոշ խմբերի են բաժանուել՝ այդ դժուար է որոշել։ Հաւանական է կարծել, որ այդ բաժանումն եղել է ոչ թէ գիտակցական սրբագրութեան կամ ուղղման պատճառով, այլ բնական ճանապարհով։ Ժամանակի ընթացքում հետզհետէ ամեն օրինակութիւն մի նոր փոփոխութիւն պիտի մտցնէր բնագրի մէջ, և առաջ պիտի գային զանազան խմբակցութիւններ, մէկը միւսից տարբեր օրինակներ։ Ենթադրենք որ եղել է ժամանակ, որ այդ կերպարանափոխուած և իրարուց հեռացած օրինակներից մնացած լինէին միայն երկուսը, և նոր օրինակութիւններն այս երկուսից կատարուէին. այն ժամանակ բնականաբար երկու էլ խումբ պիտի կազմուէր։ Ապագայում կարող են գուցէ ուրիշ Զ-ներ էլ երևան գալ, որոնք ոչ Ա և ոչ Տ խմբին պատկանելիս լինին, այլ մի նոր երրորդ խումբ կազմեն։ Սակայն մեզ յայտնի Զ-ները վերևի ենթադրութեանն են տանում։

Թէ երբ են առաջ եկել այս երկու մեծ խմբերը՝ այդ այժմ դժուար է որոշել հին Զ-ներ չլինելու պատճառով։ Հնագոյն Զ-րի,

էջմ. № 249, հին մասը (Ղա), Ա. խմբին է պատկանում. Լամբրոնացու օրինակն ևս Ա. խմբին է պատկանած եղել. բայց հարկաւ կարող են դրանց հետ միաժամանակ նաև Տ խմբի օրինակներ եղած լինել։ Յովհաննէս Կաթողիկոսի ձեռին եղած օրինակը իր մէջ ունի թէ Ա. և թէ Տ խմբերի ընթերցուածներ. Ա. խմբի Զ-ներից մօտենում է աւելի f Զ-րին, իսկ Տ խմբի Զ-ներից՝ Վ. օրինակին։ Բերենք մի քանի ընթերցուածներ։

1) Խոր. եր. 33,4. Ա. Յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրամանեակ (f զԱրմանեակ) ի Բաբելոն. Յովհ. (Մոսկվա. 1853) եր. 11. Արամանեկաւ որդւով իւրով, զոր ծնաւ ի Բաբիլոն.— Տ ...զԱրմենակ (lno զԱրամենակ) ի Բաբելոնի։
2) Խոր. եր. 35,14. Ա. հրուակի. Յովհ. եր. 11. հրուակօք.— Տ հուակի։
3) Խոր. եր. 36,20. Ա. յերկիր հարստի. Յովհ. յերկիր հարստէր.— Տ յերկիր անկանի։
4) Խոր. եր. 62,11. Միայն f Զ-րն ունի՝ Սուր. Առ սովաւ Յեսու որդի Նաւեայ։ Յովհ. եր. 14. Սուր. (Առ սովաւ Յեսու ժառանգեցուցանէր Իսրայէլի զերկիրն Աւետեաց)։
5) Խոր. եր. 62,21. abcf Վստամ. Կար. Յովհ. եր. 14. Վստամ. Կար. —Տ Վստակար.
6) Խոր. 63,19—20 Ա. ի պատերազմի ընդ Շամիրամայ... յոր և ի բան՝ զԱնուշաւանն Սօսանուէր. Յովհ. եր. 13. ի պատերազմի ընդ Շամիրամայ... յոր և ի բանս (ընթերցուած յոր և ի բան) զԱնուշաւանն Սօսանուէր.— Տ ընդ Շամիրամայ ի պատերազմի... յոր և ի բան զԱնուշաւանն որ Սօս անուանիւր։
7) Խոր. եր. 71,13. Ա. հնազանդեալ նուաճեաց. Յովհ. եր. 15 հնազանդեալ նուաճէր։—Վր նուաճեալ հնազանդէր. (opqrs չիք հնազանդէր)։
8) Խոր. 71,14. abde ի հինն, cf ի հին. Յովհ. 15 ի հինն. — Տ ի հինան։
9) Խոր. 73,5. Ա. մարդկութեանս. Յովհ. եր. 15. մարդկութեանս.— Տ մարդկութեան։
10) Խոր. եր. 86,9. Ա. Վահունիք. Յովհ. 15. Վահունիք.—Տ Վահնունիք։
11) Խոր. եր. 34,21. Տ հեղեալ. Յովհ. 11. հեղեալ.—Ա. հեղեղեալ։
12) Խոր. եր. 38,3. Տ որդւոյ իւրոյ. Յովհ. եր. 11. որդւոյ իւրոյ.— Ա. որդւոյ իւրում։
13) Խոր. եր. 41,2. Տ գնաց զմիս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ. Յովհ. 12. գնացեալ զլերամբն արևելեայ հիւսիսոյ.—Ա. գնաց զմիս կողմամբ արևելից հիւսիսոյ։
14) Խոր. եր. 41,19. Տ Գեղամի. Յովհ. եր. 12. Գեղամի.—Ա. Գեղամէ։
15) Խոր. եր. 65,14. Տ ձև և շուք. Յովհ. եր. 14. ձև և շուք.— Տ շուք և ձև։
16) Խոր. եր. 73,9. Տ գնուաստան. Յովհ. եր 77. գնուաստազոյնն.— Ա. զաւրուկն։

17) Խոր. 85,14. Տ զԿիւրոս. Ցովհ. եր. 77,15. զԿիւրոս.—Ա. Կիւրոս։
18) Խոր. 86,12. Տ Վան. Ցովհ. 14. Վան.—Ա. Վահան։
19) Խոր. եր. 112,16. Տ Մուրացան. Ցովհ. եր. 17. Մուրացան.— Ա. Մուրացեան։
20) Խոր. եր. 118,9. Տ շինութեան և խաղաղութեան. Ցովհ. եր. 17. շինողութեան և խաղաղութեան.—Ա. խաղաղութեան և շինութեան։
21) Խոր. եր. 309,6. միայն Վ ի Թուղխ. Ցովհ. եր. 31. ի Թուլխ.— Ա. ի Թուղաս (Թուլաս)։
22) Խոր. եր. 306,18. Տ Շահակ. Ցովհ. 31. Շահակ.—Ա. Սահակ։

Բերած ընթերցուածներից երևում է, որ Յովհաննէս Կաթողիկոսի ձեռին եղած օրինակը ոչ Ա. խմբին է պատկանում և ոչ Տ խմբին. այլ դա հաւասարապէս է Ա. և Տ խմբերի ընդհանուր մայր օրինակին։

Որովհետև խմբերի բաժանման ժամանակը և ծագման եղանակը բացատրուած չէ՝ ուստի առաւելութիւն տալ մի կամ միւս խմբին դժուար է, և ես չեմ ուզում այդ մասին կանգ առնել այստեղ. միայն այսքանը ասեմ, որ ամեն դէպքում պէտք է առանձին քննութիւն անել, քանի որ, յայտնի խմբակցութեանց պատճառով, կան ձևեր, որ մի խմբի մէջ աւելի հարազատ են պահուած, ուրիշ ձևեր էլ ուրիշ խմբի մէջ։ Դա արդէն բնագիրը վերականգնելուն է վերաբերում, որ իմ նպատակից դուրս է։

ՈՒՐԻՇ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐ.

44. Բացի վերևում յիշուած օրինակներից՝ կան զանազան տեղերում Խորենացու Պատմութեան ուրիշ Ձ-ներ էլ։ Ներքևում կըդնենք մեզ յայտնիները։

1. Ենայի համալսարանի գրադարանի Ձ-իր. «բաղկացած է 180 քառածալ թերթերից. չունի յիշատակարան. նոյն-իսկ առաջին երեսից սկսում է բովանդակութեան ցանկը. վերջից պակասում է Գ. գրքի ԿԸ գլուխը (Ողբը) ամբողջովին և ԿԷ գլխի վերջին հատուածը։ Վերջին երեսի վերջին տողն է «... զի զոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մօրք ծննդական»։ Ձ-ը գրուած է բոլորագիր տառերով և սև թանաքով մագաղաթի վրայ. գլուխներն ու սկզբի տառերը գրուած են կարմիր թանաքով։ Ձ-իրը լաւ է պահպանուած, բացի առաջի 2-3 թերթերից, որոնք կեղտոտ են, սակայն կարդացւում են. ունի տախտակից շինած կաշեպատ կարմիր կազմ։ Ձ-ը յիշատակարան չունենալով՝ յայտնի չէ ով և երբ է օրինակել. սակայն բազմաթիւ տառասխալները ցոյց են տալիս, որ անհմուտ ձեռքի գործ է։ Ձ-ը Ենայի համալսարանին նուիրել է պրոֆ. Կօխ, որ ինչպէս երևում է՝ ձեռք է բերել Հայաստանում ճանապարհորդելիս»։ (Իս. Յարութիւնեան, Հայոց Գիրը, Թիֆլիս, 1892. եր. 10. 185)։ Միակ ընթերցուածը որ ունինք Ձ-ից (բերած նոյն տեղում Յարութիւնեանից) է հետևեալ հատուածը. եր. 325 տ. 12. «Վասն որոյ մատուցեալ ումն առ արքայն հարէլ անուն կոչեցեալ»։ Այս

ընթերցուածը սակայն այնպէս բնորոշ է, որ միայն սրանով իմացւում է, որ այս Ձ-րը պատկանում է Ա խմբին. որովհետև ՏԽ խմբերն ունին «Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն [Խ առ արքայ] քահանայի ուրումն [Վլ որումն] հարէլ [Խ հարեղ] անուն կոչեցեալ»: Գ. գրքի վերջին գլխի պակասով մոտենում է էջմիածնի cf Ձ-ներին:

2. Տիւբինգենի համալսարանի գրադարանի Ձ-ր. № 67. «առանց Ա գրքի վերնագրի. Մնացածում էապէս նոյնը ինչ որ Վենետկի 1865 Թուի. (նոյն և 1843 Թ.) Խորենացին»: Այս Ձ-րը Աւետիք Էնֆիաճեանցից, հարիւրից աւելի Ձ-ների հետ, գնած է համալսարանը: (*System.—Alph. Hauptkatalog der Königl. Universitätsbibl. zu Tübingen. XIII. Verzeichniss der armen. Handschr. von Franz N. Finck und L. Gjandschezian, Tübingen* 1907. № 67):

3. Մի Ձ-ր Գիւտ քահանայ Աղանեանի մօտ. (տես Միաբան Գ. Տ.-Մկրտչ. Հայկականք եր. 92): Ես անձամբ Տ. Գիւտից լսած եմ, որ իր մօտ է եղել «Լաբրոնացու օրինակը», երևի Կ^2 Ձ-րը, որ բաղդատել է Թիֆլիսում Կարենեանցը: Նա այդ Ձ-րը տուել է Թիֆլիսում Միք. Թամամշեանին. վերջինիս մահից յետոյ Ձ-րն անցել է նրա ժառանգներին, որոնցից և չի կարողացել յետ ստանալ Տ. Գիւտը:

4. Մի Ձ-ր Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքի. Եւդոկիոյ (Թոխաթ) առաջնորդ Շաւարշ ծ. վարդապետ Սահակեանը, որ 1911 դեկտեմբ. եկած էր էջմիածին՝ անձամբ յայտնեց ինձ այդ մասին. խոստացաւ մի քանի տեղեկութիւններ և ընթերցուածներ ուղարկել, բայց յետոյ նամակով յայտնեց, թէ առ ժամանակ անկարող է եղել այդ անելու:

5. Մի Ձ-ր Արղնի Բարձրահայեաց ս. Աստուածածնի վանքի մատենադ. № 211. Մովսէս Խորենացի, Ստ. Տարօնեցի, Արիստակէս Լաստիվերտցի, Եւսեբի Պատմութիւն եկեղեցական. Տառն դպրութիւնք. «Գրեալ գոմոց վանք, ի թվին Մ.Ծ.Է», եթէ միայն այս թիւը տպագրական վրիպակ չէ՝ փոխանակ ՌՄԾԷ» (Սրուանձտեան Թորոս Աղբար.—Միաբան Գ. Տ.-Մկրտչ. Հայկականք եր. 51): Այս Ձ-րն իր բովանդակութեամբ նոյնանում է Եղեանի y Ձ-րին (տ. § 32), և որովհետև վերջինս Խ խմբին է պատկանում՝ հաւանօրէն Արղնի Ձ-րն էլ նոյն խմբից պիտի լինի:

6. Վիեննայի Մխիթարեան Գրադարանի № 368. Բաղդատութիւն Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան Վենետկի 1752 Թուի հրատարակութեան վրայ. «Այս տարբերութիւնք շատ սակաւաթիւ և աննշան են և նշանակուած չէ թէ ինչ Ձ-րի ընթերցմունքն են անոնք»: Համեմատութիւնն եղած է 19-րդ դարում (Տաշեան Ցուցակ հայ ձեռ. Մատենադ. Մխիթ. եր. 820):

Յաջորդ Ձ-ների մասին տեղեկութիւններն արտագրուած են տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս Տ.-Մովսիսեանի ցուցակից, որին և շնորհակալութիւնս եմ յայտնում սրա համար.

7. Երուսաղէմի Ձեռ. № 341. Թուղթ, բոլորագիր, երկսիւն. գրել է տուել Ազարիա կաթողիկոս. գրիչ՝ Մարտիրոս, ՌԽԸ—1599 Թ. ի քաղաքն Բաղէշ. ի բռնակալութեան Սուլթան Մամմադ խոնդքարին և ի մերում ամիրութեանն Շարաւ խանին: Բովանդակութիւն—Խորե-

նացու պատմութիւն, Բուզանդարան պատմութիւնք, Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցւոյ։

8. Երուսաղէմի Ձեռ. № 308. ՌԿԵ—1616 Թ. Թուղթ, բոլորգիր. գրիչ՝ Գրիգոր, ստացող Կարապետ վարդապետ Մոկացի, մականուամբ Կալօենց։ Բովանդակութիւն—ա) Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւն («Յաղագս մերոյս յիսկզբան յայսմ բանիցս»...). բ) Յաղագս զարմից Ս. Գրիգորի և տեսիլ Ս. Ներսեսի և բովանդակ պատմութիւն ազգին Մամիկոնէից մինչև ցսուրբն Վարդան և մինչև յետ արիական ազգին հռովմայեցւոց, որ իբրև զարեգակն և լոյս և փրկութիւն ծագեցան տիեզերաց. գ) Յառաջաբան տեսլեան Ս. Սահակայ Պարթևի հայոց կաթողիկոսի,—վերջում՝ Վասն Ս. Մեսրոպայ որ Մաշթոց կոչեցաւ. դ) Պատմութիւն Ս. Վարդանայ... յԵղիշայէ սրբոյ, Դաւթա երիցու հայցեալ։

9. Երուսաղէմի Ձեռ. № 310. բովանդակութիւնը միանգամայն նման նոյն տեղի նախորդ № 308 Ձ-րին։ Թուղթ, նոտրագիր, ստացող Ակնցի Յակոբ դպիր որդի մհտի Վահրադի և Շաղատայի. ՌՂԸ—1649 Թ. ի Կ. Պոլիս ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի զօրավարի. գրիչ Յարութիւն դպիր։

10. Երուսաղէմի Ձեռ. № 1075. գրուած 1665 թուին. Թուղթ, բոլորգիր. գրիչ Մկրտիչ երէց, յԵւդոկիա ի վայելումն Ղրիմեցի Մարտիրոս վարդապետի (պատրիարքի Երուսաղէմի)։

11. Երուսաղէմի Ձեռ. № 740. նոտրագիր։

12. Արմաշի № 185. գրուած ՌՃԻ—1671 Թ. Թուղթ, 341 թերթ. 19×12,5 հրդմ. բոլորգիր, գրիչ Սոփիա. ստացող Առիստակէս վարդապետ ի Շոռոթ գիւղաքաղաք. բովանդակութիւն—Մովսէս Խորենացի և Եղիշէ։ Այս Ձ-րի ընդարձակ յիշատակարանի մէջ, որ մի երկու ընթերցուածների հետ շնորհակալութեամբ ստացայ Շաւարշ ծ. վարդապետից, գրչի անուն չկայ յիշուած. ստացողն է Առիստակէս վարդ. Ղլաթեցի, գրութեան թուականը՝ ՌՃԻ, իսկ տեղը՝ «ի յերկիրս Երնջակայ ի գիւղաքաղաքն Շոռոթ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ Ս. Ա''ծածին և Ս. Լուսաւորչին։— Բ. գրքի Ը գլխի վերնագիրն ու սկիզբն ունի այսպէս. «Երկրորդ թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց թագաւորին։ Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին որ այժմ Մուրացանդ կոչեն, քանզի ոչ ասեն նահապետի ազգի Մուրացան տէր, այլ Մոզացւոցն տէր»։ Այս ընթերցուածից երևում է, որ Արմաշի դպրեվանքի այս Ձ-րը պատկանում է ոչ թէ Ա. խմբին, այլ SW խմբերից մէկին. և որովհետև, ինչպէս մեր հ. Նամակագիրը հաղորդում է, այդ Ձ-րն առանձին ցանկ չունի՝ ուստի մտնում է pqrs խմբակցութեան մէջ։ Եւ վերջապէս Մոզացւոցն տէր ընթերցուածով փոխ. Մարացւոցն տէր ձևի, դա նոյնանում է r Ձ-րի հետ, որը, ինչպէս վերևում տեսանք, ծագում է s Ձ-րից։ Սխալուած չենք լինիլ որ ասենք, թէ Արմաշի այս 1671 Թ. գրած Ձ-րը նոյնպէս ծագած լինի էջմիածնի անթուական s Ձ-րից։

13. Արմաշի Ձեռ. № 13. գրուած ՌՃԻԷ—1678 Թ. Թուղթ, 385 թերթ. 14,7×11,5. նոտրագիր, գրիչներ՝ Գրիգոր Երևանցի և Ներսէս.

բովանդակութիւն— ա) Անուանք քաղաքացն հնդկաց և պարսից. բ) Խորենացու Պատմութիւն. գ) Տեսիլ Ս. Գրիգորի... մեկնութիւն տեսլեան. դ) տեսիլ Իսահակայ. ե) Աշխարհագիր Մովսէս Խորենացւոյ։

14 Տաթևի Ձեռ. № 70. Թուղթ, կաշեկազմ, թերթեր 353. մեծ. 16,3×11. նոտրագիր. բովանդակութիւն—Խորենացու Պատմութիւն և Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսի տրամաբանութիւն։

15. Սիս, Լանգլուա, հ. 114. Թուղթ, մեծագիր, Պատմութիւն Խորենացւոյ։

16. Պարիզ. Suppl. 123. Թուղթ, 318 թերթ. 27,6×16,6. միասիւն շղագիր, արտագրութիւն La-Croix-ի։

17. Վենետկի Մխիթարեան գրադ. արտագրութիւն ի Վենետիկ։

18. Առ Աղանուր, հ. 31. Մովսէս Խորենացի և պատմագիրք. գրիչ Ներսէս աբեղայ, յերկիրն Խիզան, ի սուրբ ուխտն Բալիձոր, ընդ հով. Սուրբ Աստուածածնի, ի յիշատակ Կարապետ վարդապետին, որ տայ զայն յիշատակ ի դուռն Վարագայ Ս. Նշանին, 1594 թուին։

19. Շիրմազանեան ց. հ. 97. ՌՃԷ—1658 թ. Թուղթ, բոլորգիր, Նոր Ջուղայ, ի Թագաւորութեան Շահաբաս Փոքրին և հայրապետ. Յակոբ Կթ''ղի, յառաջնորդութեան Տէր Դաւթի։

20. Որտեղ լինելն անյայտ։ ՌՃԲ—1653 թ. Ստացող Ղայդարցի, ի հայրապետութեան տ''ան Փիլիպպոսի, ի յերկիրս Արարատեան։

21 Որտեղ լինելն անյայտ։ Գրեցաւ Պատմագիրքս այս ի թուին Հայոց ՌՃԶ (=1657) ի մայրաքաղաքն Եդեսիոյ, որ արդ Ուրհա ասեն, ի դուռն Բարձրահայեաց Սուրբ Աստուածածնի, ձեռամբ Սարգսի Եդեսացւոյ։

22. Էջմիածնի Ձ-իր, № 4351 (նոր կարգ.). մեծ. 21×15 հրդմտ. կաշեկազմ, Թուղթ, նոտրագիր, միասիւն։ Բովանդակութիւն—Խորենացու Պատմութիւն (ցանկեր չունի) և Եղիշէ։ Վերջինս վերջից պակաս, վերջանում է կանանց նկարագրի հետևեալ խօսքերով. «և յամենայն մատեանս յիշեցին զանուանս նոցա»։ Գրիչ, գրութեան տեղ և թիւ չկայ։ Պահպանակի առաջին երեսին «Վարդպետ Գալուստն եռ Սիմէօն վրդպտս առաջնորդ սրբազան առաքելոյն Թադէոսի ի յիշատակ ծնողացն թուին ՌՄԾԷ (=1808) ապրիլի ԺԴ որ ի Թարուէզ քաղաքի»։ Երկրորդ երեսին. «Ի վայելումն տ''ն Յովհաննէսի սրբազան կ''թղկոսի յա''մ Աղուանից, յոր ի ս''բ աթոռն Գանձասու»։ Այս Ձ-րը բաղմաթիւ ուրիշ Ձ-ների հետ ուղարկել է Էջմիածնի մատենադարանին Թաւրիզից առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսը։ Բաղդատութիւնը ցոյց է տալիս, որ պատկանում է s խմբին և առանձնապէս նոյնանում է pq Ձ-ների հետ։

45. Մի քանի խօսք ևս մեր աշխատութեան մասին։

ա. Խորենացու այս հրատարակութեանը ձեռագրերի համեմատութեամբ՝ Մ. Աբեղեանը և Ս. Յարութիւնեանը ձեռնարկել էին 1901 թուականին և արդէն բաւական թւով Ձեռագրներ բաղդատել էին Վ. տպագրի հետ, երբ 1903 թուին Էջմիածնում մի „խորհրդակցութեան մէջ որոշուեց հրատարակել «Պատմագիրք Հայոց» շարքը, որի

մէջ պիտի մնէր և Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը։ Մենք յանձն առանք պատրաստել Խորենացին այդ հրատարակութեան համար։ Մեր աշխատանքն այսպիսով տևեց 12 տարի ընդհատումներով։ Այս հանգամանքը, ինչպէս և յետագայում աշխատակից ընկերներիս իրարուց հեռու, ուրիշ տեղերում ապրելը, բնականաբար իր հետ կապուած ունէր շատ անյարմարութիւններ, որոնք գործին ի վնաս պիտի լինէին։

Սկզբում մենք համեմատութիւնների մէջ առել էինք բոլոր ուղղագրական տարբերութիւնները. բայց 1903 թուականի վերևում յիշուած խորհրդակցութեան մէջ ձայների մեծամասնութեամբ որոշուեց, տեղ և ժամանակ վաստակելու համար, համեմատութեան մէջ չառնել ընդհանրապէս ուղղագրական ընթերցուածներ ու Ն յօդի տարբերութիւնները և, հակառակ մեր ցանկութեան, այս հրատարակութիւնն անել ոչ թէ հին, այլ վերջին դարերի ուղղագրութեամբ, այսինքն՝ օ փոխանակ աւ, իւ փոխանակ եւ, աւէի փոխանակ աեի ևլն։ Մենք համակերպելով այդ որոշմանը՝ այլ ևս համեմատութիւնների մէջ չառանք ընդհանրապէս ուղղագրական ընթերցուածները և պարզ կերպով աղաւաղուած բառերը. բայց Ն յօդի տարբերութիւնները պահեցինք։

Չուզենալով կրկնութիւն անել՝ ուղղագրութեան և պատուի համար հրաւիրում ենք դիմել սոյն «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակութեան «Ագաթանգեղոսի» յառաջաբանը (եր. ԾԴ հտ. § 40), որից սակայն կարևոր է այստեղ բերել հետևեալը. «Ձեռագրների շատ անգամ միմեանց հակասական կէտադրութիւնը հարկաւ հնարաւոր չէր պահել։ Տպագրի մէջ եղածն էլ շատ տեղ ըստ իմաստի փոփոխել ենք, հազիւ երբեմն ծանօթութիւնների մէջ նշանակելով մեր մտցրած փոփոխութիւնը։ Իսկ մեր տպագրի մնացած կէտադրութեան սովորական մասը, մանաւորապէս ստորակէտերի և բութերի գործածութիւնը, նաև տողադարձն ամբողջապէս թողնուած էր Ստ. Մալխասեանցի հայեցողութեանը», որ վարել է այս աշխատանքի տպագրութեան հսկողութիւնն ու տպագրական սրբագրութիւնը։

բ. Համառօտագրութիւնները նոյնն են պահուած, ինչ որ Ագաթանգեղոսի մէջ, որից կարևոր ենք համարում մէջ բերել հետևեալները։ «Ընթերցուածների պակասները նշանակել ենք չիք-երով. փխ. (=փոխանակ) համառօտագրութիւնը գործ է ածուած, երբ մի ընթերցուածի տեղ այլ Ձ-ը մի ուրիշ ընթերցուած ունի... Երբ տողի մէջ միևնոյն բառը մի քանի անգամ է պատահում՝ անորոշութիւնից խուսափելու համար չիք-ի առաջ կլոր փակագծերի մէջ գրուած է և հետևեալ բառը, օրինակ՝ «չիք և (ասաց)»... Տեղ-տեղ հանդիպող (*) աստղանշով ընթերցուածը ցոյց է տալիս, որ այդ ընթերցուածը տպագրական վրիպակ չպէտք է համարել իր տարօրինակ գրչութեան պատճառով... Գիծը (—) նշանակում է մինչև, յատկապէս գործածուած չիք-երի մէջ... Անկիւնաւոր փակագիծը [ ] գործ է ածուած՝ այլ և այլ, մեծ մասամբ նոյն խմբի Ձ-ների նման ասացուածի մէջ այս կամ այն Ձ-րին յատուկ տարբերութիւնները նշանակելու համար, առանց կրկնելու մի քանի անգամ ամբողջ ասացուածը. օրինակ՝ «Տէ և զմեզ այժմ [Հgl յայժմ, k այսօրիկ] աշխատեցուցող [Հgrs աշխատեցուցօղդ,

ք աշխատեցող դու]» ասուացածի մէջ Տ և Խ խմբերի Ձ-ները յար և նման ընթերցուած ունին, բացի անկիւնաւոր փակագծերով նշանակուած բառերից։ Բառերի յետևառաջութիւնը՝ ընթերցուածների մէջ առաջ է բերուած առանց որևէ նշանի, օր. բնագիր՝ «Մանաւաղ ժառանգէ», ընթերցուած՝ «ժառանգէ Մանաւաղ»։ Մնացած համառօտութիւններն ըստ ինքեան հասկանալի են։

գ. Բաղդատութիւնը կատարուել է հետևեալ ձևով։ Թիֆլիսի 1881 թուականի տպագրութիւնը (Վ), որ արտատպած է Վենետկի 1865 թ. տպագրից, իբրև իր ժամանակին մատչելի տարածուած օրինակ, ընտրել ենք համեմատութեան համար։ Կարդացուել է ոչ թէ տպագիրը, այլ միշտ Ձ-ները, որովհետև Ձ-ը կարդացւում է ոչ այնքան բառերի ընդհանուր պատկերով, որքան տառերը քաղելով, ուստի սխալները, կարծում ենք, այսպէս համեմատաբար պակաս կլինէին՝ քան եթէ տպագիրը կարդացուէր, երբ Ձ-ին հետևողը աչքից շատ բան կը փախցնէր, կարծելով թէ այնպէս է գրուած, ինչպէս լսում է։ Երբեմն միայն դժուար կտորները վերծանելու համար դիմել ենք տպագրի օգնութեանը։

Ընթերցուածները գրի առնելու և տպագրին հետևելու գործն ամբողջապէս Մ. Աբեղեանինն է, որ յաճախ ընթերցուածը գրի առնելուց առաջ մտիկ է տուել Ձ-ի գրութեանը։ Ձ-ները կարդացել է մեծ մասամբ Ս. Յարութիւնեանը, յատկապէս Էջմիածնի abcdefglmq տառը Ձ-ներն ամբողջապէս և h Ձ-ն մինչև սոյն հրատարակութեան եր. 130, տ. 10. (Բ. գիրք, ԺԶ գլ.), որտեղից սկսած այս Ձ-ը, ինչպէս և i Ձ-ը, նկատելով որ g-ից են ծագում՝ համեմատուած են g-ի հետ, փոխէ-փոխ կարդալով՝ Մ. Աբեղեանը g Ձ-ը, իսկ Ս. Յարութիւնեանը՝ hi Ձ-ները։ Նոյն ձևով բաղդատուած է m Ձ-ը l Ձ-ի հետ, որից ծագում է m. Աբեղեանը հետևել է l Ձ-ին, իսկ Յարութիւնեանը՝ m-ին։ Այս him Ձ-ների ծագումը որոշ լինելով՝ դրանցից առնուած են միայն կարևոր համարուած մի քանի ընթերցուածներ, իսկ յօդերի և մի քանի յետևառաջութիւնների տարբերութիւնները չեն առնուած. այնպէս որ g Ձ-ի հետ միշտ hi Ձ-ն էլ պէտք է հասկանալ, իսկ l Ձ-ի հետ՝ m Ձ-ը։

Էջմիածնի noprs Ձ-ներին հետևել են Էջմիածնի Գ. Ճեմարանի աւարտած պարոններ — n-ին Յակոբ Խայըխեան, o-ին Յարութիւն Պօղոսեան, p-ին Արմենակ Բարսեղեան, r-ին մասամբ Բիւզանդ Թորոսեան և մասամբ Մեսրոպ Բարսեղեան. իսկ s-ին մասամբ Միհրան Թերլեմեզեան, մասամբ Յարութիւն Պետրոսեան և մասամբ նաև Մեսրոպ Բարսեղեան։ Այս Ձ-ները, ինչպէս և q Ձ-ը, միասին և միաժամանակ են բաղդատուած Վ-ի հետ. փոխէ-փոխ կարդացուել են երբեմն մէկ և երբեմն միւս Ձ-ները. և որովհետև դրանք մի խմբի են պատկանում, ուստի եթէ կարդացողի աչքից վրիպում էր որևէ ընթերցուած՝ միւս Ձ-ներին հետևողներից մէկն ու մէկը նկատում էր տարբերութիւնը և ապա միւսներն առանձնապէս դիտում էին կարդացած հատուածը։

դ. Եղեանի y Ձ-ի բաղդատութիւնն սկսած է գործի տպագրու-

թեան հետ միասին, որովհետև այդ ժամանակ ձեռք բերուեցաւ այդ Ձ-ը։ Առաջին չորս մամուլը, մինչև երես 64, համեմատել է Մ. Աբեղեանը մենակ՝ տպագրական թերթերի հետ. այնուհետև նկատելով որ յ Ձ-ը ծագում է ղ Ձ-րից՝ վերջինիս հետ և շարունակել է բաղդատութիւնը, խնդրելով Խաչիկ ծ. վարդապետ Դադեանին օգնել իրեն։ Բաղդատուած է մինչև Ա. գրքի վերջը և Գ. գիրքն ամբողջ. իսկ Բ. գրքի բաղդատութիւն չի եղել, որովհետև այդ Ձ-րի մայրը յայտնի էր և բաղդատուած մասերի մէջ կարևոր ընթերցուածներ չեն երևացել։ Բաղդատելիս Մ. Աբեղեանը հետևել է ղ Ձ-րին, միաժամանակ և տպագիր Վ-ին, կրկին անգամ ստուգելու համար ղ Ձ-ը, որ Խ խմբի մայրն է. իսկ Խաչիկ ծ. վարդապետը կարդացել է յ Ձ-ը։

Գանք այժմ տպագիրներին։

Սրանցից tw հրատարակութիւնները մեր գործի տպագրութեան սկզբում միայն ձեռք բերուած լինելով՝ դրանց համեմատութիւնը չի կատարուած միակերպ։ Առաջին երկու մամուլը (32 եր.) բաղդատել է Մ. Աբեղեանը սոյն հրատարակութեան սրբագրական թերթերի հետ. Այդտեղից մինչև Բ. գրքի Թ գլուխը, եր. 118, բաղդատուած են Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի ձեռով Վ-ի հետ. ապա նկատելով որ tw-ն պատկանում են Ա. խմբին, իսկ w¹-ն Տ խմբին՝ այս Թ գլխից սկսած մինչև Բ. գրքի վերջը բաղդատութիւնն արել են d Ձ-րի հետ, հետևելով Մ. Աբեղեանը Ձ-րին, իսկ Ս. Յարութիւնեանը տպածին։ Գ. գրքից սկսած մինչև վերջը բաղդատութիւնն արել է դարձեալ միայն Մ. Աբեղեանը սրբագրական թերթերի վրայ։ Այս tw-ից, սակաւ բացառութեամբ, առնուած են ծանօթութիւնների մէջ միայն առանձին ընթերցուածներ, յատկապէս այնպիսիները, որ չեն տալիս ԱՏ խմբերի Ձ-ները։ Ծանօթութիւնների մէջ ի հարկէ բաւական կը լինէր նշանակել միայն t. բայց որովհետև համեմատութիւնն երբեմն t-ի հետ է եղած, երբեմն w-ի հետ, երբեմն երկուսի հետ ևս, և որովհետև w-ն երբեմն w¹-ի վրայ սրբագրուած է՝ ուստի ծանօթութիւնների մէջ մերթ tw է նշանակուած, մերթ միայն t կամ w. այս վերջին դէպքերում, եթէ w-ն t-ից տարբերուող ընթերցուած չունի ծանօթութիւնների մէջ, t-ի հետ և w պէտք է հասկանալ, ինչպէս և w-ի հետ t։ Այս tw-ի առանձնայատուկ ձևը, անորոշ դերբայի իլ վերջով ընթերցուածները չեն առնուած։

Վիեննակի տպագիրներից x (1881 թ. տպ.) յատկապէս պահուած է եղել տպագրական թերթերի հետ բաղդատելու համար, որպէսզի բնագրի մէջ վրիպակներ չմնան։ Այս համեմատութիւնն արել է միայն Մ. Աբեղեանը և առել է միայն սակաւաթիւ ընթերցուածներ, յատկապէս այնպիսիները, որ չեն եղել միւս տպագիրներից և Ձ-ներից։ Այս տպագրի ընթերցուածներն ըստ ինքեան էլ սակաւաթիւ են եղել, որովհետև այս x-ը միևնոյն Վ-ն է, միայն տեղ-տեղ ուղղած Ա. խմբի մի ձեռագրով. այդ ուղղումները մեծ մասամբ արդէն կան Վիեննակի 1843 թ. տպագրի ծանօթութիւնների մէջ։

Անցնենք մեր աշխատանքի ուրիշ հանգամանքներին։

դ. Ձեռագիրների ու տպագիրների բազմաթիւ տարբեր ընթեր-

ցուածները, ինչպէս և տպագրուած ընթերցուածները, կարելի չէր առանց համախմբելու շարել ծանօթութիւնների մէջ. այդպիսով գրքի ծաւալը շատ կըստուարանար և մէկ էլ գիրքը գործածողը, հարկաւոր դէպքում, ինքը պիտի անէր նոյնը՝ Ձ-ների խմբակցութիւնները հասկանալու համար։ Ուստի նման ընթերցուածները ի մի են համախմբուած և փոխանակ նոյն ընթերցուածն ունեցող բոլոր Ձ-ներն առանձին տառերով նշանակելու՝ նշանակուած են խմբերի տառերով Ա, Տ և Խ, գործածելով անկիւնաւոր փակագիծը, ինչպէս է Ագաթ. հրատ. մէջ, խմբից անջատուող, երբեմն և խմբին պատկանող Ձ-ների տարբերութիւնը ցոյց տալու համար։ Ծանօթութիւնների մէջ բնականաբար դրուած են բնագրի մէջ ընդունուած ընթերցուածներից տարբեր ընթերցուածները. բայց երբեմն կարևոր է համարուած դնել նաև բոլոր Ձ-ների պատկերը։ Խ խմբի Ձ-ներից կարելի էր, ի հարկէ, յիշատակել միայն l Ձ-րը, որից ծագում են միւսները, և այսպէս վարուել ենք գրեթէ միշտ hiny Ձ-ների համար. բայց միւս նոյն խմբին պատկանող Ձ-ների տարբերութիւնները մէջ են բերուած. և այս արուած է ի նկատի ունենալով նախ՝ այն, որ այդ Ձ-ները սրբագրուած կարող են լինել մի ուրիշ Ձ-րի վրայ, ինչպէս որ է g Ձ-րը յաճախ, և ապա՝ որ այդ Ձ-ների տուած ընթերցուածները կարող են l-ի մէջ եղած լինել, բայց բաղդատութեան ժամանակ աչքից փախած լինել։ Աւելորդ կը համարուէր գուցէ այսպիսի խմբակցութիւնները՝ Հl, Կ^{1}l, Վ^{2}l, kl, gl ևլն. որոնց մէջ բաւական կըլինէր յիշատակել միայն մայր Ձ-րը՝ l։ Բայց այդպէս դրուած են ընթերցուածները երկու հիմունքով. մէկ՝ այդ Ձ-ների յարաբերութիւնը ծանօթութիւնները գործածողին պարզ անելու համար, մէկ էլ նրա համար, որ Հ, Կ^{1}, Վ^{2} Ձ-ների որ խմբակցութեան պատկանելը խմբակցութիւնները կատարելուց յետոյ միայն կատարելապէս պարզուեց մեզ. սկզբում Կ^{1} Ձ-րը (քանի որ Կարենեանցը բոլոր ընթերցուածները չի տուել, ինչպէս և Վենետիկի տպագրութեան մէջ կարևոր ընթերցուածներն են միայն դրուած) նոյն-իսկ Տ խմբի մէջ էինք կարծում. և այս պատճառով այս Ձ-րը դրուած է երբեմն Տ-ի հետ անկիւնաւոր փակագծերում, որը յետոյ փոխել չուզեցինք, որովհետև այսպիսի աշխատանքի մէջ ամեն նոր փոփոխութիւն և արտագրութիւն նորանոր վրիպակներ է պատճառում։ Յամենայն դէպս, կարծում ենք, մայր Ձ-ր l-ի հետ յիշատակուած Ձ-ները գործին ոչ թէ վնասում են, այլ օգուտ տալիս, քանի որ դրանցով մի անգամ էլ ճշտւում է l-ի ընթերցուածների ուղիղ առնուած լինելը. իսկ l-ը Խորենացու ամենից հին Ձ-րն է։ Նոյնը պիտի ասել և r Ձ-րի համար, որի ծագումը s-ից խմբակցութիւնները կազմելուց առաջ պարզ չէր մեզ համար։

Համախմբման ժամանակ առանձին ուշադրութիւն է դարձուած Էջմիածնի Ձ-ներին և Վ.-ին, որոնք և կազմում են այս հրատարակութեան հիմքը. միւս հրատարակութիւնները և տպագրուած ընթերցուածները ընդհանրապէս երկրորդական նշանակութիւն ունին, և կարելի էր մեծ մասամբ նոյն-իսկ չյիշատակել ծանօթութիւնների մէջ. որովհետև Վենետիկի 1843 թ. հրատարակութեան ծանօթութիւնների մէջ, ինչպէս և Կարենեանցի Բաղդատութիւնների և tw^{1}-ի մէջ, գրեթէ

չկայ կարեւոր ընթերցուած, որ Էջմիածնի Զ-ները տուած չլինեն։ Եւ այս հասկանալի է թէ ինչու. Վենետիկի ծանօթութիւնների մէջ գրուած երկու Զ-ները, Կ^{2} և Է Էջմիածնի Ա խմբի Զ-ների հետ են։ Վենետիկի մի Զ-ը և ա^{1} Էջմիածնի Տ խմբի հետ են, իսկ միւսները ծագում են Էջմիածնի Լ Զ-ից։ Այս պատճառով կարելի էր նոյն-իսկ մէջը չառնել Վենետիկի Զ-ների և Է տպագրի ընթերցուածները. բայց բերուած են՝ դրանց խմբակցութիւնները պարզելու համար։

Առաջին գրքի ընթերցուածները համախմբել են Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան միասին. ապա Ս. Յարութիւնեանն աւելացրել է Կ^{1}Կ^{2}ՀԷ և Վենետիկի Զ-ների ընթերցուածները. երկրորդ անգամ Մ. Աբեղեանը ճշտել է Էջմիածնի Զ-ների (բացի Է-ից) ընթերցուածները բաղդատութեան հիմնական տեքստի մէջ նշանակուածի հետ և արտագրել է։ Երկրորդ գրքի ընթերցուածների համախմբումներն արել Ս. Յարութիւնեանը. ապա Մ. Աբեղեանը համեմատելով բաղդատութեան հիմնական տեքստի հետ՝ ստուգել է նոյնը, բացի տպագրուած ընթերցուածներից. արտագրութիւնն արել է Ս. Յարութիւնեանը։ Երրորդ գրքի բոլոր ընթերցուածների համախմբումն արել է Մ. Աբեղեանը մենակ և, որպէսզի նոր սխալներ առաջ չըգան, առանց արտագրելու տպագրութեան է յանձնել։

Աւելորդ չի լինի գուցէ յիշատակել և հետեւեալը։ Այս հրատարակութեան համար ամենից ծանր և յոգնեցնող աշխատանքը եղել է ոչ այնքան Զ-ների համեմատութիւնը և տարբեր ընթերցուածներ նշանակելը՝ որքան ընթերցուածների համախմբումը։ Երբ բաղդատուած օրինակների թիւը սակաւ է՝ հեշտ է ծանօթութիւնները միացնել. բայց երբ նոյն օրինակների թիւը շատ է, ինչպէս այս դէպքում՝ առանձին մտքի լարում է պահանջւում, որ նման ընթերցուածները ի մի խմբուին, առանց մէկը կամ միւսը բաց թողնելու կամ սխալներ անելու՝ վատ կարդալուց կամ անզգոյշ արտագրելուց։ Համախմբումներն ու բնագիրը կազմելու ժամանակ դժբախտաբար հնարաւոր չի եղել ձեռի տակ ունենալու Զ-ները՝ կասկածելի թուացող ընթերցուածները նորից ստուգելու համար։

ե. Բնագրի համար իբրև հիմք ընդունուած է սովորական Վ. տպագրութիւնը. բայց և շատ բան, օգտուելով Ա և Խ խմբերի Զ-ներից, փոխուած է, մանաւանդ մութ և անհասկանալի կտորները, որոնք պարզ կերպով աղաւաղուած են Վ.-ի մէջ։ Այս աշխատանքը վերջացնելուց յետոյ սակայն, երբ պարզուած են Զ-ների խմբակցութիւնները և երբ բոլոր ընթերցուածները մի անգամից աչքի առաջ կարելի է ունենալ՝ աւելի ճիշտ կերպով կարելի է բնագիրը վերակազմել. և այժմ իսկ տեսնում ենք, որ շատ ընթերցուածներ պէտք էր բնագրի մէջ դնել, որ մենք ծանօթութիւնների մէջ ենք առել, կամ ընդհակառակն։ Բայց այդ չէինք կարող անել այն ժամանակ, երբ թէպէտ մեծ խմբերը Ա և Տ մեզ համար պարզ էին, բայց դեռ բոլորովին պարզ չէին երկրորդական խմբակցութիւնները, անհնարին լինելով տեքստների մէջ նշանակած ընթերցուածներով այդ պարզել։ Մեր աշխատանքի մէջ կարեւորը, կարծում ենք, ոչ այնքան բնագիրն է,

որքան ընթերցուածները։ Բնագրի վերակազմելը չի կարող մի մարդու գործ լինել. դրա վրայ դեռ շատերը պիտի աշխատեն. և կարծում ենք, այսուհետև ուրիշները հեշտութեամբ կարող են վերակազմել բնագիրը՝ ի նկատի ունենալով ոչ միայն մեր տուած ընթերցուածները, այլ և ուրիշ աղբիւրներ, և ամեն մի հատուածի համար առանձնապէս ուսումնասիրութիւն անելով։ Արդարև, մինչև այժմ ևս շատ դիտողութիւններ են եղել Խորենացու բնագրի համար, բայց դրանք մեծ մասամբ մնացել են լոկ ենթադրութեամբ ուղղումներ, քանի որ հիմնուած չեն եղել Ձ-ների ընթերցուածների վրայ. այսուհետև այդպիսի ուղղումները, եթէ հաստատուում են միաժամանակ և ընթերցուածներով՝ կը դառնան ընդունելի և ստոյգ։ Յուսանք, որ մեր այս հրատարակութիւնը նոր առիթ կընծայէ շատերին Խորենացու բնագրով նոր ի նորոյ պարապելու։

Այս հրատարակութեան բնագիրը վերջնապէս կազմել է Մ. Աբեղեանը։ Առաջին գրքի բնագիրը սկզբում միասին կազմեցին Մ. Աբեղեանը և Ս. Յարութիւնեանը, իսկ Երկրորդ գրքինը՝ Ս. Յարութիւնեանը մենակ. յետոյ սակայն Մ. Աբեղեանը, աչքի առաջ ունենալով սկզբում կազմածները՝ նորից կազմեց առաջին երկու գրքերի բնագիրը։ Առաջին գրքինը ինքը վերջնապէս պատրաստեց տպագրութեան համար, իսկ երկրորդ գրքի մէջ մտցրած փոփոխութիւնները Ս. Յարութիւնեանը Վ.-ի սևագրութիւնից արտագրելով՝ պատրաստեց տպագրութեան համար։ Երրորդ գրքի բնագիրը կազմել է Մ. Աբեղեանը մենակ։ Բնագրի կազմութեանը օգնել է շատ անգամ և Ստ. Մալխասեանցը, որ վարելով տպագրութեան սրբագրութիւնը՝ ամեն մամուլի համար բազմաթիւ ցուցումներ և դիտողութիւններ է ուղարկել էջմիածին Մ. Աբեղեանին, ցոյց տալով ծանօթութիւնների մէջ կասկածելի թուացող կամ արտագրութեան ժամանակ չնշանակած կամ թերի նշանակած կէտեր, որ նորից ստուգել և լրացրել է Մ. Աբեղեանը, ինչպէս և առաջարկելով այս կամ այն ընթերցուածը ծանօթութիւնների մէջ դնելու փոխանակ՝ բնագրի մէջ առնել, կամ ընդհակառակն։ Մ. Աբեղեանը յաճախ օգտուել է այս առաջարկութիւններից. բայց և այնպէս տպագրութեան մէջ ճշտութեամբ կատարուել են վերջնական ցուցումները Մ. Աբեղեանի, որի վրայ և ընկնում է բնագրի կազմութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը։ Երբեմն, երբ Ստ. Մալխասեանցի առաջարկութեանը համակարծիք չի եղել Մ. Աբեղեանը, իսկ առաջարկութիւնը կարևոր է համարուել բնագիրն այս կամ այլ կերպ հասկանալու նկատմամբ՝ Ստ. Մալխասեանցի առաջարկութիւնը, ինչպէս սկզբից պայմանաւորուած է եղել Հրատարակչական Յանձնախմբի հետ, զետեղուած է ծանօթութիւնների մէջ իր անուան սկզբնատառերով։

Ծանօթութիւնների մէջ դրուած վկայութիւնները Մ. Աբեղեանինն են. բայց Ստ. Մալխասեանցն էլ երբեմն նրա հաւանութեամբ աւելացրել է այդպիսիք։ Վկայութիւնները լիակատար մէջ բերելու դիտաւորութիւն չի եղել, այլ այնքան միայն, որքան հարկաւոր է համարուել բնագրի կազմութեան համար. քանի որ վկայութիւնների լիակատար ամփոփումը կարելի է գտնել հանդուցեալ Դր. Խալաթեանցի երկու

հատորների մէջ—(*Армянскій Эпосъ въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго, Москва 1896.* և *Армянскіе Аршакиды въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго, Москва 1903.*

Գրքի վերջում դրուած յատուկ անունների ցանկը Ա. գրքի համար կազմել է Մ. Աբեղեանը, իսկ միւս երկու գրքերի համար՝ Ս. Յարութիւնեանը. բայց սրա կազմածը սկզբնական թերթիկների վրայ ամբողջապէս վերստուգել է Մ. Աբեղեանը և ապա ճշտելով համանունները՝ արտագրել է ամբողջը։ Հանրածանօթ անունների մեծ աղաւաղումները երբեմն չեն առնուած ցանկի մէջ։ Մ. Աբեղեանինն է և այս Յառաջաբանը և Խորենացու Մատենագրութեան ցուցակը։ Վերջինս ըստ կարելւոյն լիակատար անելու համար՝ Մ. Աբեղեանի դիմումով հ. Արսէն Ղազիկեանը սիրայօժար ուղարկեց Վենետկից իր «Հայկ. Նոր Մատենագիտութիւն և Հանրագիտարան հայ կեանքի» դեռ չհրատարակուած գրքի այն մամուլը, որի մէջ է Խորենացու Մատենագիտութիւնը. ուստի այստեղ հարկ ենք համարում մեր շնորհակալութիւնը յայտնել Մխիթարեան Հօրը։ Զ-ների մեծ խմբերը մասամբ որոշուած էին բաղդատութիւնից առաջ, մասամբ որոշւում են բաղդատութեան ժամանակ. երկրորդական խմբակցութիւնների որոշումը միայն Մ. Աբեղեանինն է, ընագրի և ընթերցուածների տպագրելուց յետոյ։ Զ-ներից տասներկուսը նկարագրել էր Ս. Յարութիւնեանը, բայց Մ. Աբեղեանը կորցնելով նրա տետրակը՝ ստիպուած եղաւ երկրորդ անգամ նոյն աշխատանքը կատարել միւս Զ-ների և տպագիրների հետ միաժամանակ։ Ամբողջի վերջնական սրբագրութիւնը կատարել է Մ. Աբեղեանը, բացի Բ. գրքի առաջին երկու մամուլներից, որ Ս. Յարութիւնեանն է վերջնապէս սրբագրել։

Վերջում կարևոր եմ համարում յիշել և հետևեալը։ Ինչքան էլ առանձին խնամքով պատրաստուի այսպիսի աշխատանքը՝ վրիպակներն անխուսափելի են, մանաւանդ որ շատ անգամ կարդացած լինելով գրեթէ անգիր գիտենք Խորենացին, որով և աչքից կարող են փախած լինել ընթերցուածներ։ Կլինին և ականջի սխալներ, քանի որ մէկը կարդացել է Զ-ները, միւսը հետևելով տպագրին՝ լսելով նշանակել է տարբեր ընթերցուածները։ Սխալներ առաջ են գալիս նոյն-իսկ ընթերցուածները Զ-րից արտագրելիս և ամենից շատ, ինչպէս վերևում նկատեցի՝ ընթերցուածների համախմբումի, այլ և արտագրութեան և տպագրութեան միջոցին։ Առանձնապէս պէտք է յիշատակել, որ, մի դժբախտ թիւրիմացութեամբ, Խ խմբին պատկանող ռ Զ-րի համար բաւական թուով սխալ ընթերցուածներ կան նշանակուած Վ-ի հետ. բայց Մ. Աբեղեանն այդ բոլոր ընթերցուածները նորից ճշտել է Զ-րի վրայ և սխալները դրուած են այս գրքի յետևում ուրիշ նկատուած վրիպակների հետ։ Մնացած սխալները, եթէ կան, կարծում ենք, առանձին կարևորութիւն չունին. որովհետև 1, եթէ մի Զ-րի տառի տեղ մի ուրիշ Զ-րի տառ լինի նշանակուած, ինչպէս Կ^1-ի փոխ. Կ^2, այսպիսի վրիպակը նշանակութիւն ունի միայն խմբակցութիւնները որոշելու համար. իսկ խմբակցութիւնները շատ պարզ որոշւում են հարիւրաւոր և հազարաւոր ուրիշ ընթերցուածներով. 2, եթէ որևէ

Զ-րի այս կամ այն ընթերցուածը աչքից փախած լինի՝ դա ևս առանձին արժէք չունի, քանի որ նոյն խմբին պատկանող Զ-ները բազմաթիւ են և դրանց մէկն ու մէկը անպայման տալիս է այդ ընթերցուածը, և 3, եթէ մի հատ Զ-րի միայն առանձնայատուկ ընթերցուածն աչքից փախած լինի՝ դա ևս, կարծում ենք, մեծ նշանակութիւն չունի, քանի որ այդպիսի առանձնայատուկ ընթերցուածները մեծ մասամբ անարժէք են սկզբնական բնագրի նկատմամբ։—Մենք մեր կողմից աշխատել ենք, որ մեր գործն անթերի լինի. բայց եթէ կըպատահին վրիպակներ՝ այդ պարագայում աշխատողների ներողամտութեանն ենք թողնում։

Չպէտք է մոռանալ, որ այս գործի վրայ աշխատողներս մեր օրուայ թարմ ժամանակը չենք նուիրել սրան, այլ եղել ենք մարդիկ՝ «անպարապ» իւրաքանչիւրս մեր պաշտօնի գործերից, և մեր յոգնութեան ժամերին ենք կատարել այդ և նոյն-իսկ մեր հանգստեան ժամերը նուիրել դրան տարիների ընթացքում, չխնայելով ժամանակ և եռանդ և կրելով այդպիսի տաղտկալի գործի ծանրութիւնը, որ այսպիսի բազմաթիւ օրինակների բաղդատողներն ու բիւրաւոր ընթերցուածները համախմբողները միայն կը հասկանան թէ ինչ է։ Արել ենք այն, ինչ որ կարողացել ենք։ Մենք մեզ լիովին վարձատրուած կը համարէինք, «միայն թէ շնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի աշխատութեանցս»։

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂԵԱՆ

ՍԻԹ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

30 սեպտեմբերի 1912.

Ս. Էջմիածին.

II.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ա. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՄԻԱՅՆ ԲՆԱԳԻՐ.

1. *Ամստերդամ, 1695. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան»...*
2. *Վենետիկ, 1752. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յաբեթեան»...*
3. *Վենետիկ, 1827. «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց»:*
4. *Վենետիկ, 1881. «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց»:*
5. *Տփխիս, 1881. «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց»:*
6. *Տփխիս, 1910. «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց»:*
7. *Վենետիկ, 1843. «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք (Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ Սահակայ Արծրունեաց իշխանի եւն)»:*
8. *Վենետիկ, 1865. «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք»:*

ԲՆԱԳԻՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ.

9. *Հայ-Լատիներէն, Լոնդոն, 1736. Մովսիսի Խորենացւու Պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն. Mosis Chorenensis Historiae Armeniacae Libri* III. *Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiae... Latinè verterunt, notisque illustrarunt Gulielmus et Georgius, Gul. Whistoni Filii...*
10. *Հայ-Ֆրանսերէն, Վենետիկ, 1841. Ա. և Բ. գրքերը միայն. Moïse de Khorène... Histoire d'Arménie. Texte arménien et traduction française par P. E. Le Vaillant de Florival.*
11. *Հայ-Ֆրանսերէն, Պարիզ, 1845. Moïse de Khorène... Histoire d'Arménie. Texte arménien et traduction française, avec notes explicatives et précis historiques sur l'Arménie... Par P. E. Le Vaillant de Florival.*

ՄԻԱՑՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

12. Աշխարհաբար, Ս.-Պետերբուրգ, 1889. «Մովսէս Խորենացու Հայկական Պատմութիւն. աշխարհաբար թարգմանեց և լուսաբանեց Խորէն ծ. վ. Ստեփանէ»:
13. Աշխարհաբար, Ս.-Պետերբուրգ, 1898.—Նախորդ թարգմանութեան երկրորդ տպագրութիւնը, սրբագրուած և ուղղուած:
14. Լատիներէն, Ստոկհոլմ 1733. *Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et de rebus Armenorum et Parthorum item series principum Iberiae et Georgiae cum notis et observationibus Henrici Brenneri...*
15. Ֆրանսերէն, Պարիզ, 1836. *Histoire d'Arménie de Moïse de Khorenatzi... traduite p. P. E. Le Vaillant de Florival...*
16. Ֆրանսերէն, Պարիզ, 1869. *Moïse de Khorène· Histoire d'Arménie en trois livres· Traduction nouvelle accompagnée de notes historiques, critiques et philologiques. (Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiés en français... par Victor Langlois... Tome deuxième·*—Առաջին հատորի մէջ եւ ունի՝ *Mar Apas Catina. Histoire ancienne de l'Arménie...)*:
17. Իտալերէն, Վենետիկ, 1841. *Storia di Mosè Corenese, versione illustrata dai Monaci armeni Mechitaristi, ritoccata quanto allo stile da N. Tommaséo...*
18. Իտալերէն, Վենետիկ, 1850. Նախորդի երկրորդ տպագրութիւնը:
19. Իտալերէն, Վենետիկ, 1841. *Mosè Coronese, storico armeno del quinto secolo, versione di Giuseppe Cappelletti.*
20. Ռուսերէն, Պետերբուրգ, 1809. *Армянская Исторія, сочиненная Моисеемъ Хоренскимъ... перевелъ съ Армянскаго... Архидіаконъ Іосифъ Іоаннесовъ.*
21. Ռուսերէն, Մոսկուա, 1858. *Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго. Перевелъ съ Армянскаго и объяснилъ Н. Эминъ.*
22. Ռուսերէն, Մոսկուա, 1893. Նախորդի երկրորդ տպագրութիւնը, սրբագրուած և ուղղուած:
23. Գերմաներէն, Ռեգենսբուրգ, 1869. Մաննակի թարգմանութիւն. *Des Moses von Chorene Geschichte Grossarmeniens. Aus dem armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer.* Երկրորդ գրքի բնագիրը նաև Լաուերի դասագրքում՝ *Armenische Chrestomathie zu des Verfassers Grammtik der classischen armenischen Sprache. Wien, 1881.*
24. Հունգարերէն, Թարգմանութիւն Քրիստ. Սօնկոդեանի, ուսուցիչ Կերլա հայաքաղաքի, 1892.

Բ. ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Մովսէս Խորենացուն վերաբերեալ մատենագրութիւնն այնքան ընդարձակ է, որ ամեն ինչ այստեղ դնել անկարող ենք, քանի որ ձեռի տակ չունինք ցուցակներ և գրադարան։ Բացի վերոյիշեալ թարգմանութիւնների մէջ եղածներից՝ հնարաւոր է մեզ յիշատակել և հետևեալները, որոնց աղբիւր եղել են գլխաւորապէս—ա. Գ. Խալաթեանցի երկու հատորները, Арм. Эпосъ и Арм. Аршакиды. բ. Տաշեանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա». գ. Կ. Կոստանեանցի «Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում», Թիֆլիս, 1910. դ. Հ. Գ. Զարբհանալեանի «Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի և մատենագրութեան յարեմուտս», Վենետիկ, 1895. ե. Հ. Արսէն Ղազիկեանի «Հայկ. Նոր Մատենագիտութիւն և Հանրագիտարան հայ կեանքի»։ Վերջինից են առնուած հայերէն պարբերական թերթերի մէջ եղած յօդուածները։

1. *Աբեղեան Մ. Հայ ժողովրդական Առասպելները Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան մէջ. Վաղարշապատ, 1901. (արտատպութիւն «Արարատ»-ից)։*
2. *Ադոնց Ն. յօդուած ի Византійскій Временникъ, т. VIII, вып. 1—2.*
3. *Ալիշան Հ. Ղ. Հայապատում, Վենետիկ, 1901—1902. Հին Հաւատք, Վենետիկ 1895. Բազմաթիւ տեղեկութիւններ «Այրարատ»-ի և միւս երկերի մէջ։ Յօդուած Դ. գրքի մասին «Բազմավէպ» 1851, էջ. 69։ Տես և ներքեւում «Բազմավէպ»։*
4. *Բաումգարտներ. A. Baumgartner, Ueber das Buch die „Chrie", ի ZDMG, 1886, Heft III. p. 457—515.*
   —Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Moses Chorenatzi, Leipzig, 1885.
5. *Բլաու, O. Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen, ի Numismatische Zeitschrift, Wien, 1877. IX. p. 108.*
6. *Գարագաշեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, հատ. Ա. Կ. Պոլիս, 1880 և հատ. Ա—Դ, Տփղիս, 1894—95.*
   —Ճաշակք Ոսկեղէն դպրութեան, հատ Ա. Կ.-Պոլիս, 1887, էջ 23—36. հատ. Բ. Կ. Պոլիս, 1889, էջ 2—11։
7. *Գաթըրճեան Հ. Յ. Տիեզերական Պատմութիւն, հատ. Ա. 1849, էջ 87 հտն.։*
   —Պատմութիւն Մատենագրութեան Հայոց, Վիեննա, 1851.
8. *Գելցեր Հ. H. Gelzer, Africanus und die Byzantinische Chronographie I. 1880. էջ 209 և 281.*
   —Die Armenische Mythologie. Beiträge der Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften. Sitzung vom 7 dec. 1895.

—*Armenien*, ի *Realencyclop. für protest. Theologie u. Kirche. II Bd.* 1897. Հայ. թարգմ. Հ. Գր. Գալէմքեարեան, Վիեննա. 1897. «Համառօտ Պատմութիւն Հայոց»։—Քննադատ. Արեւելեան Մամուլ, 1897, էջ 687. «Մշակ», 1897 Թ. 101.

—*Zur armenischen Götterlehre. Berichte über die Verhandl. d. Sächs. Gesellsch. d. Wiss. hist. phil. cl.* 1896. Bd. 48. Հայ թարգմ. Հ. Յովհ. Թորոսեան, Վենետիկ, 1897. «Հետազօտութիւն հայ դիցաբանութեան»։ Քննադատ. «Մասիս», 1897, Թ. 112.

9. Գէորգեան Բ. վ. (Ճուղուրեան), Խորենացին Խորենացով պէտք է հասկանալ, Ա.. Վաղարշապատ, 1889. Բ. Թիֆլիս, 1902.

10. Գուտշմիդ. A. v. Gutscmid, *Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren*, Leipzig 1876. *Ausdruck aus d. Berichten ü. d. Verhandlungen d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wiss.* 1876 von 23 April. Հայ թարգմ. Հ. Ն. Ճնտոյեան, Բազմավէպ 1877, էջ 43—51, 110—116, 213—222, 289—302.

—*Moses of Chorene*, ի *Encyclopaedia Britanica* 1883. XVI. 861—863.

—*Kleine Schriften*, Bd. III. Leipzig, 1892. էջ 282—338.

—*Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene.* St.-Pétersb. 1889, ի *Mémoires de l'Académie Impér. des sciences St.-Pétersb.* 1887, VII. série. T. XXXV. № 1. p. 17.

11. Դաղբաշեան Յ. Փաւստոս Բիւզանդացի և իւր պատմութեան խարդախողը։ Քննութիւն Մովսէս Խորենացու աղբիւրների մասին, Վիեննա 1898։ (Ազգ. Մատեն. ԻԹ.)։ Քննադատ. «Բազմավէպ» 1898. Թ. 12. «Մշակ» 1898 Թ. 201, 202, 204, 205. (Ստ. Մալխասեանց)։ «Հանդէս Ամսօրեայ», Թ. 4. (Դաղբաշեան Ս. Մ.-ի յօդուածի դէմ)։ «Նոր-Դար» 1898 Թ. 192.

12. Դիւլորիէ, Ed. Dulaurier, *Étude sur les chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Arménie*, ի *Journal Asiatique* 1852. № 1. vol. XIX.

—*Les chants populaires de l'Arménie*, ի *Revue de deux Mondes* 1852.

13. Զարպհանալեան Հ. Գ. Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Ա.. Հին Մատենագրութիւն Հայոց, Վենետիկ 1865։ Երկրորդ տիպ, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն 1886։ Երրորդ տիպ 1897.

—Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի և մատենագրութեան յարեւմուտս ԺԴ—ԺԹ դար. *Les études Arméniennes en Europe (siècles XIV—XIX)*. Վենետիկ 1895, էջ 102, 243, 281, 338, 370. (Գ. Ա. Շրումպֆի «Հայկ. Ուսմունք յԵւրոպա» գրուածքի թարգմանութիւնն է, ուղղումներով և յաւելուածներով)։

14. Էմին Մ. Վէպք Հնոյն Հայաստանի, Մոսկուա 1850. երկրորդ անգամ Էմինեան «Ազգագրական Հանդէս»-ի Ա.. հատորի մէջ։

—*Н. Эминъ, Очеркъ Религіи и вѣров. язычь. армянъ*, Москва 1884.

—*Вахагнъ Вишапакахъ*... С.-П. 1873.

—*Мидійцы въ древней Арменіи*, Москва 1881.

—Моисей Хоренскій и древн. эпосъ Армянъ. Москва 1881. Հայ թարգմ. Գր. Խալաթեանց. «Մովսէս Խորենացին և Հայոց հին վէպերը», Թիֆլիս 1886. Նոյնը թարգմ. Խաչ. Յովհաննիսեանց. «Մովսէս Խորենացի և Հին Հայկական վէպ». Թիֆլիս 1887.

—Династическій списокъ Хайкидовъ, Москва 1884.

15. *Լա Կրոզ, M. V. La-Crose. Thesaurus epistolici Lacrosiani, Լայպցիգ, 1742—1746. հատ. I. 358 հմն. հատ. III. 184 եղն.*

16. *Լանգլուա, V. Langlois, Les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khorène, Paris 1858.*

—Études sur les sources de l'Histoire d'Armènie de Moïse de Khorène, ի Bulletin de l'Acad. imp. d. sciences, Mél. asiat. 1861. t. IV. p. 293—368. Թարգմ. Աղաբեկեան և Ս. Պալասանեան, Տփղիս 1860 և 1863.

17. *Լանդիեր, Landière, Notice sur Moïse de Khorène, historien de la Grande Arménie. Paris, 1838.*

18. *Խալաթեանց Բ. Հին հայոց ժողովրդ. վէպերը և Մովս. Խորենացի։*

19. *Խալաթեանց Գր. Г. Халатьянцъ, Армянскій Эпосъ въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго. Опытъ критики источниковъ. Часть I. Изслѣдованіе, часть II. Матеріалы. Москва, 1896.*

—Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи“ Моисея Хоренскаго. Опытъ критики источниковъ. Часть I. Изслѣдованіе, часть II. Матеріалы. Москва, 1903.

—Начало критическаго изученія исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго. ЖМНП. 1894, հոկտ.

—Ղազար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկուա, 1883.

—Մովսէս Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադ. ուսումնասիր. Վիեննա, 1898.

—Մարաբաս Մծուրնացի, կեղծ Ագաթանգեղոս, Վենետիկ, 1898.

—Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան սկիզբը։

—Եղեսիոյ Աբգար Թագաւորը ըստ Խորենացւոյ։

—Հայ Արշակունիք Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ։ Վիեննա 1906.

—Հայոց վէպը Մովսէս Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան մէջ։

—Մովսէս Խորենացի և իւր աղբիւրները։

20. *Կատրըմէր, Quatremère, Observations sur la ville de Ninive, ի Journ. des Savants 1850. p. 364 հտ.*

21. *Կարենեանց Յ. Բաղդատութիւն Պատմութեան Մովսիսի Խորենացւոյ եղն. Տփխիս, 1858.*

22. *Կարիեր, A. Carrière, Moïse de Khoren et les Généalogies patriarcales. Paris, 1891. Rev. hist. XXV. Թ. 387.*

—Nouvelles sources de Moïse de Khoren. Vienne, 1893.

—Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Supplément. Vienne 1894. Հայ թարգմ. Տաշեանի «Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ» և «Յաւելուած». Վիեննա, 1893 և 1894.

—La légende d'Abgar dans l'Histoire de Moïse de Khoren. Paris,

1895. Հայ թարգմ. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1896. էջ 33—35, 97—101, 170—175, 238—246, 263—267 եւն. Վերջինիս դէմ Հ. Բ. Սարգսեան՝ Բազմավէպ 1894 էջ 198—210. Աբգարի զրոյցի մասին տես Халатьянцъ Арм. Аршак. եր. 76 հտ. և Հ. Տաշեան „Zur Abgarsage", ի WZKM. Bd. IV. Heft 1, 2, 3.

—Les huit sanctuaires de l'Arménie d'après Agathange et Moïse de Khoren.

—Նամակ «Հանդէս Ամսօրեայ» խմբագրութեան Մար Աբասի մասին. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1897. յունուար:

23. Կիպերտ, H. Kiepert, Ueber die älteste Landes—und Volksgeschichte von Armenien, ի Monatsberichte d. Königl. Pr. Acad. d. Wiss. Berlin, 1869.

24. Կոնիբեր, F. Conibeare. Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան աղբերաց խնդիրը. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1902. յուլիս, օգոստոս.

—Մովսէս Խորենացու ժամանակի մասին, Byz. Zeitschr. 1901. 3—4. Heft. Հայ. թարգմ. Տաշեանի Յառաջաբանով. «Հանդէս Ամսօրեայ» 1902. յունուար և մարտ:

25. Ծնտոյեան Ն. եպիսկ. Դատաստան ի վերայ Խորենացւոյ և դատաւոր նորա. «Բազմավէպ» 1878. էջ 32—45.

26. Մալխասեանց Ստ. Մովսէս Խորենացու նոր աղբիւրները. «Մուրճ», 1892.

—Սեբէոսի Պատմութիւնը և Մովսէս Խորենացի, մատենագր. ուսումն. Թիֆլիս, 1899:

27. Մակլեր, F. Macler, Moïse de Khoren et les travaux d'Auguste Carrière ի Revue Archéolog. Paris, 1902.

28. Մառ, Н. Марръ. Къ критикѣ Исторіи Моисея Хоренскаго СПБ. 1898.

—О начальной исторіи Арменіи Анонима. Къ вопросу объ источникахъ Исторіи Моисея Хоренскаго. ի Византійскій Временникъ, 1894, II.

—Изъ лѣтней поѣздки въ Арменію. Отдѣльный оттискъ изъ „Зап. В. Отд. Имп. Р. Арх. Общ." 1890. Томъ VI. стр. 135—228.

—Арабское извлеченіе изъ сирійской хроники Марабаса ի Записки Вост. Отд. Имп. Русс. Арх. Общ. т. XIV և Отд. оттискъ СПБ. 1902.

Հայերէն թարգմանութիւններ՝ «Ամառնային ուղևորութիւնից» եւն: «Առ քննադատութիւն պատմութեան Մ-ի Խորենացւոյ». «Անանունի Հայոց նախն. պատմութեան մասին. Մովսէս Խորենացու պատմ. աղբիւրներուն հարցի վերաբերմամբ, Կարիէրի քննադատ. յօդուածների առթիւ»:

—Յօդուած ի Византійскій Временникъ. Томъ V. вып. 1 и 2. 1898. եր. 227 հտն. (Քննադ. Խալաթեանցի Армянск. Эпосъ գրքի):

29. Մարկուարտ, Marquart. յօդուած ի ZDMG. 1895. IV p. 656.

30. Մեսրոպ վարդ. յօդուածներ՝ «Արարատ» 1893 յունուար եր. 65—73. 1898. եր. 165—173.

—Հրատարակութիւն «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն». Վաղարշապատ, 1897.

31. Միաբան (Գ. Տ. Մկրտչեան) Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւն, Վաղարշապատ 1896. Նոյնը «Արարատ» 1890 էջ 567—576, 674—682. 1891 էջ 87—106, 147—155, 196—207, 277—281, 384—402, 437—448.

—Հայկականք, Վաղարշապատ 1894.

—Յօդուած, «Արարատ» 1897, էջ 422.

32. Նև, F. Nève. *L'Arménie chrétienne et sa littérature*, Louvain 1886.

33. Նիկար Պ. Nicard,—Փօլ Նիքար, Տիփինոս և Սկիւլլիս Կրետացի արձանագործք, *Dipoenus et Scyllis sculpteurs crétois*, հրատար. ի Յիշատակագիրս Գաղղիոյ ազգային հնագիտաց ընկերութեան Շար չորրորդ. հատ. Ը. Փարիզ 1877. յէջս 131—275 (Զարբհ. Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի... եր. 243 հտ.)։

34. Նիկոլսկի, В. М. Никольскій, *Клинообразныя надписи Ванскихъ царей*. III. т. ի Древн. Вост. труд. Вост. Ком. М. Арх. Общ. вып. III.

35. Նորայր Բ. Քննասէր Ա, Բ. տետր.

—Հայկական բառաքննութիւն, Կ.-Պոլիս, 1880.

—Յօդուած «Հանդէս Ամսօրեայ» 1893 սեպտ. 273—78. Տես և Ներքևում «Մշակ».

36. Շրումփ, D. Schrumpf, *The study of Armenian*, 1891. Տես և Զարբհանալեան։

37. Չամչեան Միք., Պատմութիւն Հայոց. 3 հատ.

38. Պալասանեան Ստ., Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան. Տփխիս, 1865.

39. Պատկանեան Ք. К. Паткановъ, *Ванкскія надписи и значеніе ихъ для исторіи Передней Азіи* ի ЖМНП. 1874—1881. և առանձին СПБ. 1881.

40. Պարոնեան Ս. Վ. Վաւերաբանութիւն Մար Աբասեան Մատենին որ ի գիրս Մովսիսի Խորենացւոյ։ Տես նաև «Բանասէր», «Հանդէս Ամսօրեայ»։

41. Պետերման, J. H. Petermann, *Ueber Moses Chorensis und die Quellen seiner Geschichte der Armenier*. Sitzungsber. d Berl. Acad. d. Wiss· 1851.

—*Ueber die schriftl. Quellen des Moses Chor.* նոյն տեղում 1852.

42. Պիշար, M. Pichard, *Essai sur l'histoire d'Arménie par Moïse de Khorène*, Paris 1866.

43. Ռընան, Renan, *Histoire générale des langues sémitiques*, Paris 1858. p. 262 հտ.

44. Սարգսեան Հ. Բ. Քննութիւն Մարիբասեան աւանդութեան ըստ Մ. Խորենացւոյ և անոր աղբերաց վրայ։ «Բազմավէպ» 1883. էջ 54, 111, 224 ևլն. 1884. էջ 35, 123, 228, 315. 1885. էջ 11, 108. Համառօտ բովանդակութիւն տեսութեանց, «Բազմավէպ» 1885. էջ 237—247.

—Ա. Կուղշմիթ ի Համապատումն Բրիտանականին և եղծ կարծեաց նորա։

—Քննադատութիւն ի վերայ Թղթոյն Մովսիսի Խորենացւոյ.

—Վարք ս. Սեղբեստրոսի և աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ, Վիեննաիկ 1893.

45. Սէն-Մարտէն. M. J. Saint-Martin, *Notices sur la vie et les écrits de Moïse de Khorène. Journ. Asiat.* 1823. II. p. 321—344.

—*Fragments d'une Histoire des Arsacides*, Paris 1850 I. p. 145—158.

46. Տաշեան Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն Կալլիսթենայ, «Հանդէս Ամսօրեայ» 1891—92. և առանձին Վիեննա 1892.

47. Ֆետտեր. P. Vetter, *Die Sibyllen-Citat bei Moses von Choren. Theol. Quartalschr.* Tübingen, 1892. III.

—*Moses von Choren*, Wetzer u. Weltes Kirchenlexicon VIII. 1893.

—*Das Buch des Mar Abas von Nisibis, im Festgruss R. p. Roth*, 1893.

—*Moses von Choren, in Nirschl's Patrologie und Patristik*, Mainz 1885. Bd. III.

—*Die nationalen Gesänge der alten Armenier. Theol. Quartalschrift*, Tübingen, 1894. Այս բոլորի հայ թարգմ. «Ֆէթթէրի հայկական աշխատասիրութիւնք». Վիեննա, 1895.

48. Ֆրերէ. Fréret, *Mémoires sur l'ère arménienne. Oeuvres Complètes.* t. XII. p. 187—254. և *Mémoires de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres.* t. XLVII. p. 98 և հմն.

Հետևեալ պարբերական թերթերը հ. Ա. Ղազիկեանի «Նոր Մատենագիտութիւնից»։ Ազգասէր, 1846. էջ 175 և 177։—Արարատ, «Խորենացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը» (Միքրան), 1890, 1891. —«Մովսէս Խորենացու մէկ նոր աղբիւրը» (Փ. Տ. Մով.), 1893. 65, 283.—«Մովսէս Խորենացի և իւր աղբիւրները» (Գ. Խալ.), 1897, 531. —«Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ (Գ. Տ. Մկրտչեան), 1897, 422. «Դիտողութիւններ Խորենացու մասին» (Գր. Վանցեան), 1900, 186.— «Մի հատուած Մովսէս Խորենացու Պատմութիւնից», 1895, 118, և Թ. 4, Յաւելուած՝ էջ 12.—1896, էջ 317.— «Ի Մովսիսէ քերթողահօրն պատմութենէ վասն Կոստանդիանոսի մեծի թագաւորին», 1894, Թ. 5. «Մովսէս Խորենացու Ուսումնասիրութիւնը», (Գ. Տ.-Մկրտչ.), 1894, էջ 148.— «Փիրմիլիանոսը Խորենացու Պատմութեան մէջ», 1894, 26.— «Մովսէս Խորենացու մեղեդին ի պատիւ Ս. Գր. Լուս.», 1895, 202.— Մակլերի «Moïse de Khoren et les travaux d' A. Carrière» գրութեան առթիւ 1904, Թ. 1։— Արեւելեան Մամուլ 1881 (Ս. վ. Պարոնեան), 1896, 470։—Արեւելք, «Մովսէս Խորենացի և Լամարթին», 1890, Թ. 1933—35, 1959։—Արծուի Վասպուրական, «Մովսէս քերթողահայր ակնաղբիւր հայացի դպրութեան», 1858, 223։— Արձագանք 1891, Թ. 37։— Արմէնիա (հունգարերէն) Gergely, G. 1887, Heft 1։— Արշալոյս Արարատեան 1878, Թ. 1092։— Բազմավէպ,

«Մովսէս Խորենացի և իր Հայոց Պատմութիւնը» (Ալիշան) 1847, էջ 150.—«Մովսէս քերթողահայր Հայոց» նոյն 1849, 51. (Նոյնը բաղուածոյ արտատպուած ռուսահայ լեզուով Արաքս 1893 գիրք Բ. էջ 46, Պոօշեանցի «Երազ թէ ճշգրիտ» վիպակին մէջ).— «Յաղագս Մովսիսի Խորենացւոյ Դ. անուանեալ գրոցն պատմութեան» նոյն 1851, 69.— 1894, էջ 544. Տեղայի թղթակցութիւնը, և 547, Հ. Բ. Ս-ի դիտողութիւնը.— Այլ թղթակցութիւն Տեղայի 1895, 65.— «Քննադատութիւն քննադատութեան Ա. Կարիէրի և Խորենացւոյ Ե. դարու բնագրոշմը (Հ. Բ. Ս.), 198—210.— «Մովսէս Խորենացի և Լա Կրոզ» (Ե. Տեղա) 1897, 5.— «Ազգային մեծ մատենագիր մի», 233.— «Բեհուագիր արձանագրութիւնք Ռուսաց Հայաստանում և Մ. Խորենացի» (Խ. Յովհաննիսեանց), 457.— «Սուրբ Ասորական հին թարգմանութեան հրատարակութիւնն և Մ. Խորենացի» (Հ. Բ. Ս.), 565—575.—«Հին Պատառիկ մի Մովսիսի Խորենացւոյ» (Ալիշան) 1898, 165—174.—«Մ. Խորենացւոյ Պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացոյցները» (Հ. Բ. Ս.), 1903, Թ. 11, 12.—(Ասոր դէմ ՀԱ. 1904, Թ. 1—2).— 1904, Թ. 2, «Պետրոս Սիւնեցի» և յն. Թ. 3, «Գրիգոր Սարկաւագապետ» և յն.— «Խորենացին է Աստուածաշնչի Մնացորդաց գրքերի առաջին հայ թարգմանողը Ասորերէն բնագրից» (Բարդ. եպ. Գէորգեան), 1905, 426.— «Երկրորդ տիեզերական ժողովն ու Մովսէս Խորենացի» (Հ. Բ. Ս.) 202, 301, 418։— Բանասէր Մ. Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց ուղղագրեալ և ծանօթարանեալ (Հ. Ս. Պարոնեան) 1889. 93, 178, 280, 349.— 1900, 317.— 1903, 166.— Մ. Խորենացւոյ խնդիրը, պատասխան առ «Հանդէս Ամսօրեայն» (նոյն), 349.— 1904 Թ. 5—6։— Երեւակ, «Մ. Խորենացի» 1858 հատ. Դ. էջ 363.— 1859,11.— «Մ. Խորենացիին վրայ նոր քննութիւն» 1860, 12։— Լումայ, «Խորենացին քննադատութեան մէջ» (Ա. Տ.-Միք.) 1900, գիրք Ա.— «Թուղթ Սահակայ Արծրունւոյ առ Մովսէս Խորենացի և պատասխանի» անդ։— Հանդէս Ամսօրեայ 1888, էջ 8, 79, 133, 171, 223, «Պ. Ամանտ... և երկիր Հայոց».— «Քննութիւն ողբոցն Մ. Խորենացւոյ» (Կ. Յ. Պասմաճեան) 1891, Թ. 12.— «Մ Խորենացւոյ մէկ նոր աղբիւրը Ա. 1892. էջ. 150 (Ասոր դէմ Մուրճ 1892 Թ. 12, (Սա. Մալխ.)— Բ. 373։ Ասոնց դէմ անդ էջ 343 (Հ. Ս. Պարոնեան).— «Նորագոյն աղբերք են Կարիէրի». 1893 էջ 116 և յն. քննադ. Ֆէթթէրի, անդ էջ 243. տես և էջ 178.— «Թղթակցութիւն Կարիէրի առ Տաշեան», էջ 309.— «Սիբիլլեայց կոչումը Մ. Խորենացւոյ քով» (Ֆէթթէր) 1893 Թ. 2.— «Մովսէս Խորենացի» (Ֆէթթէր), անդ, էջ 371.— «Մովսէս Խորենացի ըստ ուսուցչապետ Ն. Մառի», 1895. էջ 18 և յն.— 1896, էջ 315 (2).—1898, 313.— «Մի հատուած Մ. Խորենացու Պատմութիւնից», (տես Արարատ 1896, յուլիս).— «Մ. Խորենացւոյ նկատմամբ «Ծաղկաքաղի» մէկ փոքրիկ դիտողութիւնը», 1897, 61 (20).— Մ. Խորենացւոյ քննադատութեան առթիւ, 1898, էջ 185 (4), 189 (15).—«Երկու անկեղծ և ճշմարիտ գիտնականներ» (մին է Մեսրոպ վարդ. որու գրութիւնը տես Արարատ 1898, Թ. 3—4, էջ 165, «Սուրբ պատմագիր և Մովսէս Խորենացի»).—

«Մ. Խորենացւոյ պաշտպանները կընուագին», 1898, Թ. 8—9, էջ 282 (13). — «Մ. Խորենացւոյ պաշտպանները» (Նորայրի Մշակ-ի մէջ հրատարակած յօդուածոց առթիւ), Թ. 12. էջ 382 (4).— 1889, Թ. 4. էջ 116—122 ընդդիմախօսութիւն.— Տես և Բանասէր 1900 հատ. Բ. պրակ Ա. էջ 55—82. և Հանդէս Ամսօրեայ 1900, էջ 316 (41).— «Սուտ Խորենացւոյ պաշտպանին», 1903, Թ. 7, էջ 222 (3).— «Մ. Խորենացին և Բ. Տիեզերական ժողովը» (Ն. Ա.), 1904, Թ. 1—2։— Ճռաքաղ, «Այցելութիւն շիրմի Ս. Վարդապետին մերոյ և քերթողահօր Մովսիսի Խորենացւոյ որ ի Տարօն», քերթ. (Մանուկ Ժամակոչեանց) 1860, 326։— Մասիս, «Աշխարհաբառ Խորենացի» 1890, ապրիլ 15.— Պատասխան՝ Արեւելք 1890 Թ. 1879.— Մշակ 1886, Թ. 120.— 1894, Թ. 132, «Պրոֆ. Մառի նոր աշխատութիւնը», և Թ. 139.—1895, Թ. 58.—1896, Թ. 70, «Մի բացատրութիւն Մ. Խորենացու աղբիւրների առիթով» (Գր. Խալաթ.) 1897, Թ. 3.— 1898, Թ. 192, 193, 195, 203, 216, 217.— 1899, Թ. 16, 17, «Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ. Մովսէս Խորենացի» (Նորայր).— 1900, Թ. 151, Մամուլ։—Մառի «Մովսէս Խորենացին և նրա քննադատները». Արաբական քաղուածք Մարիբասի Սիրիական Քրոնիկից (Մ. Խորենացու Պատմութեան հարցին վերաբերեալ), քննադ. անդ՝ 1902, Թ. 224—5։— Մուրճ 1891, էջ 290.—1893, Թ. 5, էջ 808. «Մի բանասիրական խնդրի առթիւ» (Խորենացին Ուխտանէսի մօտ).— «Մովսէս Խորենացին և Թուելեաց երգքը», 1894, Թ. 3.— «Հայագիտութիւնը XX դարու սկզբում» (Ստ. Մալխ.) 1901, Թ. 1—4։— Տարազ, «Մովսէս Խորենացու հայրենիքի մասին», 1903, Թ. 33։—Փարոս, «Վերջին բանք Մովսիսի Խորենացւոյ, որք պակասին ի տպագիր պատմութեան նորա», 1874, տետր Գ.։

Աշխարհաբար թարգմանութեան համար՝ Արաքս Բ. տարի, գիրք Բ. էջ 113։— Աղբիւր 1890, Թ. 1. Բաժին Բ.։— Արեւելք 1890, Թ. 1933—35։—Արմենիա, 1890, Թ. 78։— Հանդէս Ամսօրեայ 1890, էջ 113.—1892, էջ 361։ Քննութիւն Մ. Պալեանի Խորենացւոյ պատմութեան աշխարհաբար թարգմանութեան և բնագրի ուսումնասիրութեան մասին՝ գործոյն ի Ռ. Յ. Պէրպէրեանէ (Իզմիրեանց Մրցանակի առթիւ), Մ. Պալեանի պատասխանը անդ՝ 1893, էջ 201.— «Երջանիկ թարգմանիչ մը», անդ 1896, էջ 90։— Մասիս 1890, Թ. 3939, 3944։— Մշակ 1889 Թ. 142 (Ա. Հախումեան)։—Մուրճ 1890, Թ. 1. էջ 102 (Լ. Ա.)։— Նոր-Դար 1890, Թ. 10—14, 195 (Ա. Տ.-Սարգսեան)։ Բազմավէպ 1898, էջ 291։ – Հանդէս Ամսօրեայ 1898, Թ. 8—9. էջ 258—267, և էջ 185։— Մշակ 1898, Թ. 58, 107։— Փէթթէր, *Lit. Rdsch. f. d. Kath. D. 1900, p. 201 f.*

III.

ՀԱՄԱՌՕՏ ՑՈՒՑԱԿ

ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՏԱՌԱՆԻՇՆԵՐԻ ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ:

(ՑՈՅՑ ՏՐՈՒԱԾ ԷՋԵՐԸ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻՆՆ ԵՆ).

t **Խոր.** Առաջին տպագր., Ամստերդամ, 1695. էջ ը:

w **Խոր.** Երկրորդ տպագր. Վիստոնեան եղբայրների, Լոնդոն, 1736. էջ դ:

w¹ Երկրորդ տպագր. մէջ բերուած ձեռագրական ընթերցուածները ըստ Թովմայ Վանանդացու. էջ դ:

Վ Եօթներորդ եւ Ութերորդ տպագրութիւնները, Վենետիկ, 1843 եւ 1865, եւ սրանցից արտատպուած Իններորդ եւ Տասնումէկերորդ տպագրութիւնները, Թիֆլիս, 1881 եւ 1910. էջ է, ը, իը:

վ վ², վ³, վվ Եօթներորդ եւ Ութերորդ տպագրութիւնների մէջ՝ 1, 2, 3 եւ բոլոր ձեռագրերից բերուած ընթերցուածները. էջ ե:

x Տասներորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1881. էջ զ:

կ¹ Կարենեանցի Բաղդատութեան առաջին Ձեռագիրը, № 1379 էջմ. հիմն. մատ., գրուած 1624 թ. էջ իթ.

կ² Կարենեանցի Բաղդատութեան երկրորդ Ձեռագիրը, գրուած 1694 թ. էջ է.

Ա Ամստերդամի խմբին պատկանող Ձ-ներ, որ են

a էջմ. Ձ-իր № 1671 հիմն. մատ., գրուած 1687 թ. էջ ժը:

b էջմ. Ձ-իր № 1672 հիմն. մատ., գրուած 1666 թ. էջ ժզ:

c էջմ. Ձ-իր № 1665 հիմն. մատ., գրուած 1691 թ. էջ ժդ:

d էջմ. Ձ-իր № 1669 հիմն. մատ., գրուած 1680 թ. էջ ժդ:

e էջմ. Ձ-իր № 1686 հիմն. մատ., գրուած 1675 թ. էջ ժդ:

f էջմ. Ձ-իր № 616 հիմն. մատ., գրուած ? թ. էջ ժե:

Լ Լայպցիգի Բաղ. Մատենադար. Ձ-իր, գրուած 1696 թ. էջ ժե:

Տ Տպագրի խմբին պատկանող Ձ-ներ, որ են

n էջմ. Ձ-իր № 611 հիմն. մատ., գրուած 1672 թ. էջ ժե:

o էջմ. Ձ-իր № 1664 հիմն. մատ., գրուած 1699 թ. էջ ժզ:

p էջմ. Ձ-իր № 1666 հիմն. մատ., գրուած 1690 թ. էջ ժզ:

q էջմ. Ձ-իր № 1667 հիմն. մատ., գրուած 1641 թ. էջ ժզ:

r էջմ. Ձ-իր № 1662 հիմն. մատ., գրուած ? թ. էջ ժէ:

s էջմ. Ձ-իր № 615 հիմն. մատ., գրուած ? թ. էջ ժէ:

Խ Խառնուրդ խմբին պատկանող Ձ-ներ, որ են

g էջմ. Ձ-իր № 1663 հիմն. մատ., գրուած 1639 թ. էջ ժէ:

h էջմ. Ձ-իր № 248 հիմն. մատ., գրուած 1663 թ. էջ ժը:

i էջմ. Ձ-իր № 1668 հիմն. մատ., գրուած 1668 թ. ? էջ ժը:

k էջմ. Ձ-իր № 1035 հիմն. մատ., գրուած ԺԷ դարում. էջ ժը:

l էջմ. Ձ-իր № 249 հիմն. մատ., մայր **Խառն** խմբին պատկանող բոլոր Ձ-ների. էջ ժը:

lա Մի հին մասը, համապատասխան Ա խմբին. գրուած ԺԳ – ԺԴ դարում. էջ ժը:

lտ Մի նորոգուած մասը, համապատասխան Տ խմբին, 1567 թուից. էջ ժը:

m էջմ. Ձ-իր № 1661 հիմն. մատ., գրուած 1676—8 թ. էջ իա:

y Ձեռագիր Կ. Եզեանցի, գրուած 1668 թ. էջ իզ:

Հ Արքամարի Ձ-իր, գրուած ? թ. էջ իզ:

z Ձ-իր ճեմարանի արեւելեան լեզուաց ի Պետերբուրգ. գրուած 1668 թ. էջ իզ:

Բացի այս տառանիշներից եւ Ա. գրքի անունների համառօտագրութիւններից՝ գործ են ածուած. **Եւս**(եբիոս Կեսարացու) **Ժամ**(անակագրութիւն), **Սոկրատ** (եկեղեցական պատմութիւն), **Փաւստ**(ոս Բիւզանդ). **Եոր**(իւն). **Դ.**(ավար) **Փարպ**(եցի). **Արիստ**(ակէս) **Լաստ**(իվերտցի). **Բառգ**(իրք) **Հայկ**(ազեան լեզուի). **Նոր**(այր) **Բիւզ**(անդացի), Հայկական Բառաքննութիւն եւ Քննական Ա. եւ Բ. պրակ. **Арм**(янскіе) **Арш**(акиды) Գր. Խալաթեանցի, մասն Բ. եւն.

Միւս համառօտագրութիւնների մասին տե՛ս յառաջաբան, էջ խե:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՐԻՍ ՀԱՏՈՒԱԾՍ

ԱՍԱՑԵԱԼ

ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑՒՈՅ

Ի ԽՆԴՐՈՅ ՍԱՀԱԿԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՒՈՅ

ՑԱՆԿՔ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈՑ

Ա. Պատասխանի թղթոյն Սահակայ, և խոստումն կատարել զհայցուածս նորա։

Բ. Թէ ընդէր, վասն զի Քաղդէացւոց և Ասորեստանեայց մատենից ցանկագոյն են մեր իրք, ի յունականէն կամեցաք մեք ցուցանել։

Գ. Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց։

Դ. Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ և այլոց նահապետացն միաբանեցան այլքն ի պատմագրաց։

1 c հարց, փխ. հայոց
2 o երես / ƀcef հատածս
4 ƀcdeo մովսէսի / ƀc խորենացոյ
5 c սահակա / ƀceo բագրատունոյ
1-5 Sƀa չիք. (o ցանկից յետոյ երեսի ստ-կին ունի նոյնը) / Վx փխ. այս վերնագրի ունին սրբոյ հօրն մերոյ [x չիք սրբոյ հօրն մերոյ] մովսէսի խորենացւոյ պատմութիւն հայոցս։
6 anpqrstw Առաջին գրքի ցանկ չունին / a տեղը թողած է / p ցանկի համար թողած երեսում ունի միայն. մովսէսի *խորենացւոյ յաղագս մերոյս յիշատակագրանն յայսմ բանիցս ի սահակայ բագրատունոյ խնդ''լ
6 հ'կ'վ ցանկեր չունին թողած։
6 ƀefi ցանկ / y ցանգ
6 ƀcdef չիք գրոց
6 h ցանկք առաջին դպրութեան պատմութեան հայոց ի մովսիսէ խորենացւոյ
6 ƀcdefo առաջին գլխի վերնագրից առաջ ունին սկիզբն ճառից
7 Sƀ [բացի o-ից] առաջին գլխի վերնագրի փոխանակ ունին. «յաղագս մերոյս [gk մերոյ] յիշատակագրանն յայսմ բանիցս սահակայ բագրատունւոյ խնդրել [Հh խնդրեալ, m խնդալ, ջնջած է խնդրեալ]
7 o խոկումն, փխ. խոստումն
9 Sƀ ի [o չիք ի] քաղդէացւոց [l քաղթէացւոց]
ƀg ի քաղդէացոց / c ի քաղդէացոցն
9 Sƀ յասորեստանեաց [g յասորեստանեայց, Հo ասորեստանեայց]
10 Հƀdefl յանկագոյն / cy յանգագոյն / o յանկագոյնք / Թirեւս յաւագոյն ի քաղդէացւոց և յասորեստանեայց մատենից յանկագոյն։ Ծs. Մ.
10 ƀef չիք են
10 o և ի յունականէն կամեցեալ
10 Հƀcdefo չիք մեք
11 cf չիք յաղագս
11 ƀde առաջնոց / o առաջին
11 ƀdeo թագաւորացն [o թագաւորաց] մերոց / cf թագաւորացն մերոց առաջնոց
11 f չիք և
13 ƀcdefo միաբանեն
14 Sacf այլք [o այլքն]
14 cf պատմագրացն

Ե. Յաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեան երից որդւոցն Նոյի ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցԱրամ. և թէ Նինոս ոչ է Բէլ և ոչ որդի Բելայ:

Զ. Յաղագս թէ է ինչ՝ որ հաւաստր, և է ինչ՝ որ օտար ի Մովսիսէ պատմելն այլքն հնախօսք. և յաղագս Ողոմպիոդորայ փիլիսոփայի անգիր հին զրուցացն:

Է. Յայտարարութիւն սակաւուք, թէ ըստ արտաքնոցն ասացեալ Բէլդ՝ ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ է Նեբրովթ:

Ը. Թէ ով կամ ուստի զայսպիսիս եգիտ զրուցաբանութիւնս:

Թ. Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից:

Ժ. Յաղագս ապստամբութեանն Հայկայ:

ԺԱ. Յաղագս պատերազմին և մահուանն Բելայ:

ԺԲ. Յաղագս որ ի Հայկայ ազգք և ծնունդք, և թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց:

ԺԳ. Յաղագս ընդ արևելեայս պատերազմին և յաղթութեանն, և մահուանն Նիւքարն Մադեսայ:

ԺԴ. Յաղագս ընդ Ասորեստանեայս կռուոյն և յաղթութեանն, և Պայապայն Քաաղեայն, և կեսարու, և առաջին և այլոց անուանեալ Հայոց:

ԺԵ. Յաղագս Արայի և մահուան նորա պատերազմաւ ի Շամիրամայ:

ԺԶ. Թէ որպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն և զամբարտակ գետոյն և զիւր տունն:

ԺԷ. Յաղագս Շամիրամայ, թէ էր աղագաւ կոտորեաց զորդիս իւր, և թէ որպէս փախստական լինի ի Զրադաշտէ մոգէ ի Հայս և մեռանի ի Նինուասայ որդւոյ իւրմէ:

1 kl գալոց / bcdefo գոլոյ, փխ. գալոյ
1 Հgk որդւոց
2 Sl ցաբրաամ [o մինչև ցաբրաամ]
2 Sl եթէ [o թէ]
2 c չիք նինոս (ոչ է)
2 Sld ոչ բէլ [o ոչ է բէլ]
3 e բելայ / միւսն. բէլայ
4 Sl է [io է ինչ] որ օտար
4 ce ի մովսէսէ
5 f այլք
5 c ողոմպիոդորայ / Հden ոլոմպիադորայ / f ոլոմպիադայ
6 c անգրի
6 Slc չիք հին [o ունի հին]
7 b յայտարարութեան
7 f արտաքնոց
7 Sl ասացեալ է [Հo չիք է]
8 b նեբրովդ / cde նեւբրովթ / f նեբրութ / Sl նաբրութ [gk նեբրովթ, Հ նաբրովթ] է [o է նեբրովդ]
9 Sl զայսպիսի եգիտ [k զայսպէս էգիտ] / o եգիտ զայսպիսի
9 cf զրուցաբանութիւն / l զղրուցաբանութիւնս
11 fgko ապստամբութեան
12 Հb մահուան / Sl մահուն [o մահուանն]
14 cf գործեցին
15 k ընդ արևլեայս
15 Հfgo յաղթութեան / bfo մահուան
16 c մադեայ
17 o պատերազմին, փխ. կռուոյն
17 Հcfgko յաղթութեան
17 b պապայն / f պայապեան / o պայապիս
18 Slbce քաղեայն [kly քաղէն] / Հd քաղեայ
18 c կեսար / o կեսարեայն / f և առաջին և կեսարու
18 c ու եւ այլոց / o այլովք
18 ckly անուանեաց / o անուանել
20 befo մահուան
20 bcdefo նորա, փխ. արայի
20 bcdefo շինէ շամիրամ
20 ky զանպարտակ
21 kly գետոյն / k տանն
22 c շամիրամ
22 o յաղագս, փխ, աղագաւ
22 be չիք և
23 c ի զրադեշտէ
24 f յորդւոյ
24 Slcf իւրոյ [gko իւրմէ]

ԺԸ. Յաղագս թէ համատարինակս լեալ պատերազմն Շամիրամայ ի Հնդիկս, և զկնի մահ նորա ի Հայս։

ԺԹ. Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ։

Ի. Վասն Արքայեանն Արայի, և եթէ սորա որդի Անուշաւան Սօսանուէր։

ԻԱ. Որ ի Սկայորդւոյն Պարոյր՝ առաջին ի Հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապաղղայ։

ԻԲ. Կարգ թագաւորաց մերոց և համար նոցունց, որդի ի հօրէ առնլով։

ԻԳ. Յաղագս որդւոցն Սենեքերիմայ, և թէ Արծրունիք և Գնունիք և բդեաշխն անուանեալ Աղձնեաց ի նոցանէ են սերեալք. և ի նոյն ճառի՝ եթէ Անգեղ տունն ի Պասքամայ։

ԻԴ. Յաղագս Տիգրանայ, թէ ո՛րպիսի ամենայնիւ։

ԻԵ. Վասն երկիւղի կասկածանացն Աժդահակայ՝ ի միաբանութենէ սիրոյն Կիւրոսի և Տիգրանայ։

ԻԶ. Թէ ո՛րպէս ի խիթի լինելով Աժդահակայ՝ զառաջիկայ իւր դիպուածն տեսանէ աքանչելի երազով։

1 b հաւաստի թէ

1 bc պատերազմ / o շամիրամայ պատերազմն

2 Swbcdef մահուան [o մահուն]: Ուղղում ենք մահ. տե՛ս բնագրի մէջ:

3 ԱSw զկնի ինչ / y ինչ զկնի

3 bcdefo վերնագրից յետոյ ունին և [f և ի] համեմատութիւն ծննդաբանութեան ազգիս մերոյ ընդ եբրայեցւոցն [bco եբրայեցոցն] մինչև ցսարդանապալոս [beo սարդանապալոս], որ կոչի Թոնոս [b Թոնոսս, o Թօլնոս] կոնկոռեղոս [o կոն կողեռոս] / o այս յաւելուածի սկզբի և-ը շինած է նոյն ձեռքով ի եւ դիմացն էլ նշանակած է գլխանիշ Ի. իսկ յաջորդ Ի գլխի տեղ ունի ԻԱ. եւ այսպէս շարունակաբար / l ԺԹ գլխից յետոյ դատարկ տեղ է թողած / ly «վասն արքայեանն արայի...» վերնագրի դիմաց ունին ԻԱ, փխ. Ի, եւ այսպէս շարունակաբար / k ԺԹ գլխից յետոյ գլխանիշները չունի / Գլխանիշների այս փոփոխութիւնն երեւում է եւ բնագրի մէջ. op համեմատութիւնը գրած ունի Ի գլուխ, վասն արքայեանն... ԻԱ եւ շարունակաբար: / ghiklqrs համեմատութեան դիմաց գլուխ չեն նշանակած [l այս մասը չկայ գրուած]. բայց վասն արքայեանն... դիմաց ունին ԻԱ եւ շարունակաբար:

4 Sw արքայեան

4 Sw չիք և [kl ունին]

4 bcdefo թէ

4 f որդի սորա

4 Swbc անուշաւանն [o անուշաւան]

4 Swd որ սօս [սաւս] անուանիւր [d անու, gk անուանի, o անուանէր], փխ. սօսանուէր

5 b չիք ի [սկայորդւոյն]

5 kly ի սկայորդւոցն

5 bcdef թագաւորեաց ի հայս

6 y վարկարամարի

6 be սարդանապօլլայ / c սարդանապալիա / d սարդանապալլայ / f սարդանապալեայ / Sw սարդանապաղայ [l սարդանապաղ'ղ'այ, Հo սարդանապալլայ]

8 չիք որդի

8 f առնելով և շմբատայ հրէի։ / f-ից մի թերթ կտրած է, եւ այստեղից սկսած ցանկը չկայ:

9 Swb սենեքարիմայ [Հg սենեքերիմայ]

9 c չիք և [թէ]

9 cd և եթէ բդեաշխն / Sw բդեշխն

10 Swc չիք են

11 bcdey թէ

12 k որպիսի

13 Հbcde կասկածանաց

13 Sw աժդահակայ / Sw ունին սովորաբար աժդահակ

13 Sw սիրոյ

15 c ի խէթի / d ի խթի

15 Sw զառաջակայ

15 bde չիք իւր

15 b դիպուածս

Իէ. Յաղագս որ ի խորհրդակցացն բան. զկնի ապա և որ ինչ իւր մտածութիւն, և ի նոյն հետայն գործն։

ԻԸ. Թուղթ Աժդահակայ, յետ որոյ և յօժարութիւն Տիգրանայ, և յուղարկումն Տիգրանուհեայ ի Մարս։

ԻԹ. Եթէ որպէս յայտնեցաւ նենգութիւնն և գրգռեցաւ մարտն, յորում և մահն Աժդահակայ։

Լ. Յաղագս թէ յուղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակերտ. և վասն Անուշայ առաջին կնոջն Աժդահակայ և բնակութեան գերուոյն։

ԼԱ. Թէ ո՛յք ոմանք սորա զարմք և ո՛յք ի սմանէ որոշեալ ցեղք։

ԼԲ. Թէ Եղիական պատերազմն առ Տեառամաւ. և մեր Զարմայր ընդ Եթովպացի զօրուն լինել սակաւուք, և ի նոյն մահ։

Կատարեցան ցանկք Առաջին գրոց ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց։

Ի Պարսից առասպելաց։ Յաղագս Բիւրասպեայ Աժդահակայ։ Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին։

---

1 Sw չիք որ ի [gk ունին որ]
1 o բանին
1 Sw չիք որ ինչ [g ունի]
2 o մտածութիւնն
2 Հg չիք ի [նոյն]
2 c չիք հետայն
2 b գործ
3 k աժդուհակայ
5 bcdeo թէ / Հ չիք եթէ
5 S յայտնեաց գրգռութիւն նենգութեան և մարտն [o յայտնեաց մարտ նենգութեանն և գրգռեցաւ մարտն] / wՀ յայտնեցաւ [l յայտնեց] նենգութիւնն [Հgh նենգութիւն] և գրգռեցաւ մարտն
5 y չիք Իթ. եթէ որպէս—աժդահակայ (s. 6)
7 Sw թէ էր աղագաւ յղարկեաց [Հg յուղարկեաց]
7 Հ չիք ի [տիգրանակերտ]
8 Ա յորում և վասն
8 bcde չիք առաջին
8 bcde կնոջ
10 c զարմ
11 bcd եթէ
11 co եղիական
11 Sw տեառամեաւ [Հg տեառամաւ, l տիւտամեաւ, y տիրամեաւ]
11 bdeo մերն
12 c եթովպացի
12 bc լինելոյ / de զինելոյ / g լինել, շինած լինելոյ / Հ լինելով
12 c չիք սակաւուք
12 bcdeo մահն
13 bcde դպրութեան, փխ. առաջին գրոց
13 o կատարեցաւ դպրութիւն ծննդաբանութեան հայոց մեծաց
13 wy չիք կատարեցան—բիւրասպեայ հաւաստին (s. 16)
14 h տակին ունի. երկրորդ ցանկն գրած է իւր կարգին
14 gk այստեղ ունին գիրքս պատմութեանց հայոց հաւաքեալ [k հօաքեալ] մովսէսի խորենացոյն, զոր ստացաւ մարտիրոս բարունապետն [k սարգիս աբեղայն սանահնեցի]. և ես [k յես] գրել զսա յիշատակ իւր [k իւր և ծնողոյն իւրոց ամէն]։
15 o այս ի պարսից
15 Scde առասպելեաց
15 c նշանակում k գլուխ ԼԳ, og՝ ԼԴ
15 S բիւրասպի [o բիւրասպեայ]
15 e աժդահակ
16 c նշանակում k գլուխ ԼԴ, og՝ ԼԵ
16 bc ստորագրութիւն / d ստորոգութիւն
16 bcde վասն, փխ. սակս
16 o ցանկից յետոյ երեսի տակին ունի. հայոց պատմութիւն յերկս հատուածս ասացեալ մովսէսի խորենացւոյ ի խնդրոյ սահակայ բագրատունւոյ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ԾՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ

Ա.

Պատասխանի թղթոյն Սահակայ, եւ խոստումն կատարել զխնդրուածս նորա:

Մովսէս Խորենացի յաղագս մերոյս ի սկզբան յայսմ բանիցս Սահակայ Բագրատունւոյ խնդալ:

Զանապառ խաղացմունս ի քեզ աստուածայնոցն շնորհացն և զանդուլ հոգւոյն ի վերայ քոց իմացուածոցդ զշարժմունս ծանեայ ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն. որ և սիրելի իսկ իմոց ախորժակացս է, առաւել ևս սովորութեանցս: Վասն որոյ ոչ միայն գովել արժան է զքեզ, այլ և ի վերայ քո աղօթել՝ առ ի լինել քեզ միշտ այսպիսի:

1 n գլխին ունի օգնեա հոգի որ ած:
1-2 Վm միայն ունին այս վերնագիրը / c վերնագրի տեղ ունի սկիզբն ճառից / a տակին ուրիշ ձեռքով մովսէսի խորենացոյ պատմութիւն ժամանակաց նաև ազգիս հայոց աշխարհին: Գլխին խորանի մեջ երկու կնիք խփած «Մինաս վրդպտ», «Մինաս վրդպտ», եւ ապա «յիշատակ է գիրքս մինաս վրդպին յամթեցոյ ի դուռն սբ աթոռոյն էջմիածնի»: tw Ա գլուխը գլխագրութիւնից դուրս է:
4 c միայն ունի այս վերնագիրը / bcdefo ունին ցանկում:
5 c վերնագրից յետոյ մովսէսի քերթողի
5 acde չիք մովսէս խորենացի—խնդալ
5 bgopqrs մովսէսի / ltw մովսէս / m մովսէս (գլխին աւելացրած) ի / Վ fny մովսիսի
5 boprs խորենացոյ. ԽՎ fgmny խորենացւոյ / tw խորենացի
5 tw չիք յաղագս—բանիցս
5 b մերոց / f մերոցս / g մերոյ
5 bfg սկզբան (չիք ի) / h ի սկզբանն / Վlnopqrs յիսկզբանն [o յսկզբանն]
5 bf այսր / i այս / g այսմ (կարմիր թանաքով, ապա սկզբից սեւ թանաքով աւելացրած Յ)
5 o բանիցս յայս / bfmy բանից
6 l սահակ / p ի սհակա
6 y բագրատունոյ
6 bf չիք խնդալ / ՀՎ'grs խնդրեալ g] կարմիր թանաքով գրած, բայց բառի վերջը ջնջած եւ սեւ թանաքով շինած րեալ] / h ի խնդրեալ / p խնդալ. սեւ թանաքով շինած է խնդրոյ
7 e չիք զանապառ—ի վերայ քոց (ձ. Տ.) / p չիք զանապառ—շնորհացն / q չիք զանապառ խաղացմունս
7 c զրան ապառ
7 ՏԽd աստուածայնոցն [q չիք] ի քեզ [d որ ի քեզ] / abc աստուածայնոյ / j աստուածայնւոյ
7 hqrs շնորհացդ / d զանդուլն
8 a չիք հոգւոյն
8 d ի վերայ մտաց քոց իմացուածոցդ
8 ՏԽe քո / t քոյ
8 Վm իմացուածոյդ
8 ՏԽd շարժմունս [pqrs շարմունս]
9 c խնդրոյդ
9 ty առաջ
9 ce հոգոյդ / d հոգւոյդ
10 Ա իմոցս [d իմոց]
10 ՏԽ իմոց իսկ ախորժակացս [m ախորժակաց, t ախորժացս] / b ախորժականացս
10 Ա չիք է / Կ¹ ախորժակեցէ, փխ. ախորժակացս է
11 ՏԽ որոյ և ոչ
12 tw լինիլ
12 pqrs չիք քեզ / չիք միշտ

Զի եթէ վասն բանին մեր, որպէս ասի, պատկեր Աստուծոյ, և դարձեալ՝ Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, և քո յայսոսիկ անհատ ցանկութիւն՝ ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քո վառ և բորբոք պահելով զկայծակն՝ զարդարես զբանն, որով մնաս առ ի լինելն պատկեր. ի ձեռն որոյ և զայսօրիկ զսկզբնատիպն ասեմ ուրախացուցանել, գեղեցիկ և չափաւոր մոլութեամբ յայսոսիկ մոլեալ և զակատեալ:

Առ որով տեսանեմ և զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեօք եղեն հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեօք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, և ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, և զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք,—ապա ուրեմն յայտ է, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախադունիցն ճանաչիս վեհագոյն, և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, և յայսպիսիս պատկանաւոր գնիլ յարձանագրութիւնս բանից:

Յաղագս որոյ հեշտաբար ընկալեալ զքո խնդիրդ՝ աշխատասիրեցայց ածել ի կատարումն, յանմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց են ազգք. զի և ազգի ես նախնականի, և քաջ և

1 Ա ըստ, փխ. վասն
1 Վ^1 մեզ, փխ. մեր
1 Վ^{1}pqrs չիք որպէս
1 m ամփմք. վերջի մը ուրիշի ձեռով աւելացրած
1 Հմմտ. Ծննդ. Ա, 27.
2 Կ^{2}abdef առաքինութեան
2 Ա չիք է / lnopqrsy և, փխ. է
2 Հմմտ. Փիլոն, Ճառ յղ. լինելութեանն (Մատենագր. Դաւթի Անյաղթի, Վենետ. 1883, եջ 529). Մ. Վ. Գարագեան. «Բազմավէպ», 1899. գիրք Դ, եր. 283. Նոր. Բիւզանդացի, «Քննասէր» պրակ Բ. 46:
2 qr այսոսիկ
4 Ա պահես
5 Ա զբան
5 ac մնա / b մնաց / Կ^{2}def մնայ
5 iopqrs լինել / t լինիլն
5 a տկ՛՛ր, փխ. պատկեր
5 Կ^{2}cdefgprs զայսոսիկ
6 b սկզբնատիպն
6 Ա ասի / i զգեղեցիկ
7 n զատակեալ / k վատակեալ
8 mty տեսանեմք
8 Ա թէ որ / ly ոք, փխ. որք
8 Ա չիք և (կամ)
9 h չիք եղեն / Ա չիք և
10 b անկեցոցն / cf անկելոցն / de անկցելոցն / a անկեցելոցն, փխ. անկելոց
10 p իւրոց, փխ. իւրեանց
10 Ա գտեցելոցն [c գտելոցն]/ Հlnot գտեցելոց

11 tw յարտաքուստ
11 p ուրէք, փխ. ուստեք
11 p այսոսիկ
11 oqrs ի ներք, փխ. ի ներքս
12 b յօժանդակութիւն / t զօժանդակութիւն
12 ty քեզ / f զմեզ, փխ. զքեզ
12 Sw այսպիսի այժմ
13 Sw ապա յայտ է ուրեմն թէ [q թէ ուրեմն. h ապա թէ ուրեմն յայտ է թէ]
13 d զմեզ, փխ. զքեզ
13 Ա քան զքեզ վեհագունիցն ճանաչիս բարձրագոյն և բարձրագունիցն արժանաւոր
15 c չիք յայսպիսիս
15 Կ^{2}de պատկանաւորութիւնս, փխ. պատկանաւոր—յարձանագրութիւնս
15 o գնել արձանագրութիւն
15 c յարձանագրութիւն
16 Ա խնդիրսդ
17 ԱSw անմահ [tw յանմահ]
17 Sw ի [h չիք ի] յիշատակ / p առ ի յիշատակ
17 adef քեզ զայդ, b քեզ այդ, c զքեզ այդ, փխ. զայս քեզ
18 Sw քոյինքն [h քոյ ինքնին, Վ^{1}pqrs քո ինքնին, y քո ինքն են] են գալոց [Վ^{1}hq գալոց են, Վ^{1}rs գրելոց են, m գալոց են] ազգք [p ազգս]
18 Sw եւ, փխ. ես
18 p չիք և (քաջ)
18 b չիք և (արդասաւոր)

արգասաւոր՝ ոչ միայն ի բանս և ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ և ի մեծամեծս և ի բազում գործս արժանափառս. զորս յիշատակեսցուք ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն. իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուսան և զգիարդն յայտնելով համառօտ և հաւաստի, որպէս ի յունականս ոմանս կայ ի պատմութիւնս։

Բ

Թէ ընդէ՞ր, վասն զի Քաղդէացւոց եւ Ասորեստանեայց մասենից ցանկագոյն են մեր իրք, ի յունականէն կամեցաք մեր ցուցանել:

Եւ ընդ այս մի ոք զարմասցի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրք, որպէս ամենեցուն է յայտնի, մանաւանդ Պարսից և Քաղդէացւոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք, մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս, և անտի զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս խոստացաք յանդիման կացուցանել: Քանզի ոչ թագաւորքն Յունաց միայն՝ որպէս զաշխարհակալութեանն,

1 Ա պիտանագոյն խոհականութիւն
2 Տխ մեծամեծ
2 opqrs բազում (չիք ի)
2 Հմմտ. «և ազգաւ եւ քաջ և նախնական, և արգասաւոր սերունդ և զարմ, ոչ միայն բանիւ ուսեալ, այլ և ի գործ պատերազմաց ընդ առաջինսն թուեալ» (Պատասխ. թղթոյն Սահակայ. Մsեգr. Խnr. Վեն. 1865. 284):
2 Ա զորոց / Տխ զորս [Վmy զոր]
3 p և ի կարգի
3 b պատմութեան / d որդի
3 opqrs ծննդաբանելոց
4 Վ զբովանդակն։ Իսկ / Նոր. Բիւզ. (Բառարն., 34) զբովանդակն իսկ
4 a զՀայաստանեացն / Կ²bcde զՀայաստանեայց / f զՀայաստանեաց / g Հայաստանեայցս / l Հայաստանեացս / Վmnopq զՀայաստանեացս
5 b զուսան, փխ. զուսան. (յուսանգրում ուրիշ ձեռքով զուսան)
5 pqrs զիարդն
5 Տխ համառօտ, որպէս հաւաստի ի [r չիք ի] յունականս
6 Տխ կայ պատմութիւնս [or ի պատմութիւն] / de պատմութիւն
7 l հատոր առաջին պրակ ա / w պրակ ա։ Իսկ երրորդ գլխի sեղ ունին պրակ բ եւ այսպես շարունակաբար:
8 Տխ ի [hopqrs չիք ի] քաղդէացւոց
8 c քաղթէացոցն
8 Ա ասորւոց [d ասորոց] / Տխ յասորեստանեաց [mo ասորեստանեաց, Կ¹ ասորւոց, Հ յասորեստանեայց] / Ընտրում ենք ասորեստանեայց ձեւը ցանկից:
8 ԱԿ¹Հվ²lnopqs յանկագոյն / y ցանդագոյն / Հմմտ. ծան. եր. 1, ս. 10:
9 de մեզ, փխ. մեք
9 Կ¹Կ²abcef ի յունական մատենիցն
9 Կ¹Կ²abcef մեք կամեցաք / d չիք մեք
10 h այսմ / c էր, փխ. այս (գլխին ուրիշ ձեռքով գրած այս)
10 c չիք մի / Ա թե [c թէ]
10 Ա լեալք
11 g պարսաց, փխ. պարսից / Պksf kr ուղղել ասորեստանեայց
12 p առնւ՞լ, փխ. առաւել
12 abcf մերոյ ազգիս / de չիք մերոյ
12 p չիք բազում
13 ef յիշատակեցաք
13 Ա պատմագիրս [b ի պատմագիրս]
13 Տխ անտուստ, փխ. անտի
14 c մերոց
15 Ա աշխարհակալութեանն [c ակնկալութեանն] / Տխ աշխարհակալութեամբ [hnpqrs զաշխարհակալութեամբ]: Ուղղում ենք զաշխարհակալութեանն
15 Պksաղrութիւնը այսsեղից մինչեւ եr. 8 ս. 14 ուղղել ենք ըստ թագաւորութեան Բարթուղ. վրդ.ի (Խորենացուն Խորենացով ըստ k Քաղկանեայ, եr. 7) եւ Պատկանեանի («Բանաս.» 321):

այսպէս և որ ինչ իմաստութեան ջանք՝ փոյթ յանձին կալան ուսանել Յունաց, յետ զառանելն իւրեանց յարմարել իւրս,—որպէս և Պտղոմէոսն, որ և Եղբայրասէր, պէտ արարեալ զամենայն ազգաց զմատեանս և զվէպս ի յոյն լեզու փոխարկեաց,—

(Բայց մի ոք աստանօր զմեզ անուսումն համարեալ բամբասիցէ իբրև զանվարժս ոմանս և զոգէտս, որպէս թէ Եգիպտացւոց լեալ թագաւոր՝ մեք այժմ զնա Յունաց գրեցաք։ Քանզի նուաճեալ նորա և զՅոյնս ընդ իւրով ձեռամբ՝ անուանեցաւ Աղէքսանդրի և Յունաց թագաւոր, որպէս և ոչ մի ոք ի Պտղոմեանցն կամ յայլոցն տիրելոցն Եգիպտացւոց անուանեցաւ ոք երբէք. որ և վասն առաւել յունասէր բարս ունելոյ՝ ի յոյն լեզու զաշխատութիւն իւր ժողովեաց։ Է և այլ բազում այսպիսի ինչ պատճառ վասն ասելոյն մեր զնա Յունաց թագաւոր. այլ վասն համառօտելոյ զճառս՝ բաւական լիցի ասացեալս վասն նորա։)— այլ և բազում արք անուանիք և իմաստութեան պարապեալք ի Յունաց աշխարհէն՝ հոգացան ոչ միայն զգիրս դիւանացն այլոց ազգաց թագաւորացն և զմեհենիցն յեղուլ ի յոյն բան,—որպէս գտանեմք զայն, որ

1 ԱԿ¹ այսպէս / ՏԽ այլ, փխ. այսպէս
1 o չիք և / h չիք ինչ
1 chtwy իմաստութեանն / f յիմաստութեան
1 ՎՀmq իմաստութեան են ջանք
1 bop անձին
2 d նախապէս իւրեանց. ջնջած եւ տեղում գրած յունաց
2 p իւրոց, փխ. իւրեանց
2 ՏԽ յարմարեալ
2 c որ, փխ. և / g չիք և
2 b պտղոմեան / c պտոմէոսն / Հg պտղոմէոս / tw պտօղոմէոսն
3 d չիք և (եղբայրասէր)
3 ՏԽ եղբայրասէրն
3 b զմատեանսն / c մատեանս / p և զմատեանս
4 twyl զպէտս, փխ. զվէպս
4 n ի նոյն, փխ. ի յոյն
4 ՏԽ փոխարկել [tw փոխարկեալ] / Վ. փոխարկել բառից յետոյ վերջակէտ ունի եւ շարունակութիւնը նոր տողից: Տես ծան. եր. 7, տ. 15:
5 p աստանօր մի ոք
5 b անյուսմունս / ՏԽ անուսումն զմեզ
6 ՏԽ իբր / q անվարժս
6 Ա չիք ոմանս / Հg ազէտս
6 f չիք որպէս / l չիք թէ
6 ՏԽ եգիպտացւոցն [l եգիպտացւոց]
7 Ա յունաց այժմ մեք զնա
7 o զնա այժմ
8 hqrs զյոյնսն / qrs չիք ընդ
8 twy աղեկսանդր
8 Ա մակեդոնացւոց, փխ. յունաց
9 abf որպէս և զոր և ոչ / c որպէս զոր և ոչ
9 ԱՏԽ ոչ մի զոք [Հk ոք, g զոք, սկզբի զ-ն ջնջած, Կ²de չիք զոք]
9 Ա պտղոմէացւոցն [b պտղոմեցւոցն] / gk պտղոմեացն / tw պտօղոմեանցն
9 Հg յայլոց / co այլոցն / Կ² չիք կամ յայլոցն / de չիք յայլոցն
9 ՏԽe տիրելոյ / x տիրողաց
9 abf եգւպտացւոց / ՏԽe եգիպտացւոցն [Հgy եգիպտացւոց]
10 Ա անուանեցաք զոք
10 o չիք վասն
10 p առնուլ, փխ. առաւել
10 Ա յունասէրն / p բար. փխ. բարս
10 o յունասէր լինելոյ բարուցն սակի ի յոյն
11 ՏԽ զիւր աշխատութիւնն [Հk աշխատութիւն]
11 a այզ' (սովորաբար այսպէս)
12 c յայսպիսի / Հg այսպիսիս
12 Ա պատճառս
13 ՏԽ մեզ [o մեր] զճառս [p ճառս]
13 p նոցա
14 p չիք և (բազում)
14 Հ արք արք / p յիմաստութեան
15 f աշխարհին
15 ԱՏԽ զգիր [p զգիրս]
15 ՏԽ դիւանաց
15 b ազգացն / hqprs չիք ազգաց
15 ՏԽ թագաւորաց և զմեհենից [p մեհենից]
16 Ա յեղյեղուլ [b յեղեղուլ]
16 p զայն բան, որ

և զԲերոսոս յայս յորդորեաց զայր քաղդէացի և զվարժ ամենայն իմաստութեամբ,—այլ և զմեծամեծս և զզարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից. և ուրեք ուրեք զտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու, որպէս զԱ. առ Բ. և զԹ. առ Փ. և զԿ. առ Ե. և զՇ. առ Թ.: Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց, զորոց և մեք զանուանսն հաւաստի գիտեմք՝ նուիրեցին ի փառս Հելլենացւոց աշխարհին: Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն, յաղագս ջանին և իմաստութեանն առ ի յայլոց լինելոյ գտակք, առաւել ևս որք ընկալան և պատուեցին զայսպիսի գիւտս իմաստից: Վասն որոյ և զբոլոր իսկ զՅոյնս ոչ զանգադիմ մայր կամ դայեակ ասել իմաստից:

Եւ վասն առ ի Յունաց զրուցարանսն զակնարկութիւն մերոյ պիտոյից առնելոյ՝ բաւական է այսչափ:

Գ

Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց:

Կամիմ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեացն ոչ առանց յիշատակի բամբասանաց թողուլ, այլ աստէն իսկ, ի սկզբան

1 loqrsy զբերիոս ոմն / Վmnp զբիւռիոս ոմն / x զբիւռոս ոմն / tw զբերիոս ոմն / Ա զբիւռոսն: Ուղղում եմ զբերոսոսն: Հմմտ. Եւս. Եր. յ1.
1 pq այս, փխ. յայս
1 Տհ այր / abe ըզայր / Տհ վարժ
2 tw զարմանալոյ / q արուեստից
3 b աշխատութիւն / pqrs փոփոխեցին
4 Ա որպէս զ. ա. [c ա] առ բ, [ef զայր առ բէ] և զ.թ. առ փ, և զ. կ. առ ե, և զ. շ. առ թ / Տհ որպէս զայր [pqrs այր] առ բէ, և զգայ և զթոյ առ փիւր [i փեւր] և զկենն առ եչ, և զշայ առ սէ / c յուս. ունի զաստեղաբաշխութիւնն առ քաղդէացիս, թուականութիւն առ փիւնիկեցիս, երկրաչափութիւն առ եգիպտացիս, երաժշտութիւն առ թրակացիս / tw փակագծում (t ձեռագրով)՝ այսինքն ալէփ՝ քաղդէացւոց՝ առ խի յունաց. զէ և թէ՝ քաղդէացւոց առ փսի յունաց. դային քաղդէացւոց՝ առ փոքր է [w և] յունաց. շին քաղդէացւոց՝ առ սիգմա յունաց. / x որպէս զԱ(ստեղաբաշխութիւն) առ Բ(աղդէացիս) և զԵ(րկրաչափութիւն) առ Ե(գիպտացիս) և զԹ(ուականութիւն) առ Փ(իւնիկեցիս) և զԵ(րաժշտութիւն) առ Թ(րակացիս)
5 d զոր, փխ. զորոց
5 Տհ զանուանս [ln զանուանսն]
5 a չիք հաւաստի
6 p գովելիքն, փխ. գովելիք են
7 Ա բանին, փխ. ջանին
7 ce իմաստասիրութեանն
7 Տհ ի յայլոցն
8 Ա եղելոյ, փխ. լինելոյ
8 b զայնպիսի
9 o իմաստից գիւտս
9 c իմաստութեան, փխ. իմաստից
9 Ա չիք և
9 bdef յոյնս / c յոյնսն / r զանդադեմ
10 b իմաստնից
11 Տհ և վասն յունացն զրուցարանս [հg զրուցարանութիւնս] զակնարկութիւն մերոց [ng մերոյ] / x զրուցարանիս
12 b այսչափս
14 a իմաստասէր, ուրիշ ձեռով շինած՝ անիմաստասէր
14 f չիք բարուց
14 abcefg առաջնոց / p յառաջնոցն
14 f թագաւորաց և իշխանաց մերոց / ace թագաւորացն / ac իշխանացն
14 a վերնագրից յետոյ ունի զմինաս վրդպն ամթեցի յիշեց.
15 Տհ կամիմ և ոչ զանիմաստասէր բարս—նախնեաց առանց
16 a այղ՝ / Տհ այլ և / b չիք իսկ
16 Տհcf յիսկզբան [հgp ի սկզբան]

մերոյ գործառնութեանս, զվասն նոցա կշտամբութեան յարմարել զբանս։ Զի թէ արդարև արժանի գովութեան այնք ի Թագաւորաց իցեն, որք զբով և պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս, և զգործս իմաստութեան և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին ի վէպս և ի պատմութիւնս՝ ըստ նոցանէ և պարապեալքն այսպիսում ճգնութեան զիւանագիրք մատենից՝ ներբողականաց ի մէնջ արժանի եղեն ասից. ի ձեռն որոց և մեք յընթեռնուլն զառ ի նոցանէ չարաժս բանից՝ ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասիմք, և քաղաքականս ուսանել կարգս, յորժամ զայսպիսիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս և զբուցատրութիւնս, որք են Քաղդէացւոց և Ասորեստանեայց, Եգիպտացւոց և Հելլենացւոց. առ այսոքիւք և փափագիցեմք ևս արդեօք իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի փոյթ յանձին կալան. — ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայտնի է Թագաւորացն մերոց և այլոց առաջնոցն առ ի յիմաստն տխմարութիւն, և անկատարութիւն ոգւոյն բանականի։ Զի թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ Թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի, զոր և ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել։ Արդ՝ այնոքիկ, որ և ոչ

1 Ա գործառնութեանց զ յաղագս նոցայն [*f* նոցուն] կշտամբութեամբ յարմարել բանս
1 *klnopqrs* զբանսս / Հ բանսս
2 *h* եթէ
2 Տա գովութեան արժանի
3 *mwy* կարգեցին հաստատել / *a* կանգնեցին, փխ. կարգեցին
3 Ա զգործս և զժամանակս
4 *p* իմաստութեանն և քաջութեան
4 *e* զիւրաքանչիւր / *b* իւր, փխ. իւրաքանչիւր
5 *c* այնպիսում / *p* յայսպիսում / *q* այսպիսում / *tw* այսպիսեաց
6 Տա ճգնութեանց
6 *p* ի մէջ, փխ. ի մէնջ
7 Տա և մեք ընթեռնուլն
8 *opqrs* չիք աշխարհօրէն կարգաց
8 ԱՏա ասեմք [*g* ասիմք]
8 Ա*hopqrs* քաղաքական
9 *b* յուսանել զկարգս / *tw* ուսանել
9 *rs* չիք ուսանել—ընթերցասիրիցեմք
9 Տա այսպիսիս
9 *lty* ընթերցասիրեմք / *k* ընթերձաս...
10 Ա*o* որք են [Ա չիք են] ի քաղդէացւոց
10 Տա*ef* ասորեստանեաց
10 Հ*bgk* չիք ասորեստանեայց եգիպտացւոց / *opqrs* չիք և հելլենացւոց
11 *g* չիք և [հելլենացւոց]
11 ԱՏա*Կn* ելլենացւոց [*fg* հելլենացւոց, *a* ելլենաւոց]
11 *mtw* ելլենացւոց [*tw* հելլենացւոց, ասորեստանեաց [*tw* ասորեստանեայց] և եգիպտացւոց
11 Ա այսոքիկ
11 *aef* փափաքիցիմք
12 *o* արանց
12 *f* որք / *b* անձին
13 Ա ապա ամենեցուն մեզ ուրեմն
13 Տա*b* այլոցն [*hpqrs* այլոց]
14 *clno* առաջնոց
14 *aq* առ յիմաստն / կ[2]*abde* յիմաստն / *f* յիմաստուն
14 Ա տխմարութիւն [Հ*d* տխմարութիւն] / Տա աղամարութիւն [կ[1] աղխմարութիւն]
14 *f* չիք և անկատարութիւն
14 *c* ոգոցն / *twy* ոգոյն
15 *k* բաւականի, փխ. բանականի
15 Ա ցած և, կ[1] այժմու, փխ. ածու
15 *b* չիք և (թուով)
15 Ա փոքունս
16 Ա այլոց
17 *c* արիութեան
17 Ա չիք գործեալ և
18 Տա գրոց [Հ*ln* գրոյ] / *ty* գործոյ
18 Տա զորոց, փխ. զոր
19 Տա պէտք [Հ*g* պէտս]
19 *b* անձին
19 Տա որք [*p* չիք] / *a* չիք ոչ

անձանց խորհեցան բարի առնել, և անուն յիշատակի յաշխարհի թողուլ, զի՞ արդեօք և մեղադրութիւն մեր այնպիսեացն ի ճահ պատահիցէ, զեւ մեծագոյնս ի նոցանէ պահանջել և որ ինչ հնագոյն քան զնոսա։

Այլ ասիցէ ոք արդեօք. վասն ոչ լինելոյ գիր և դպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէս պէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց զկնի ի վերայ գային։ Այլ ոչ արդարև այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց, ես և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ դրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայազատութիւն։ Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ և առ հնումն Հայաստանեայցս լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց։ Վասն որոյ աւելորդ է մեզ և այլ յաղագս սրանց անբանից, թուլամտաց, վայրենեաց ճառել։

Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ ի սկզբանցն մերոց ազգաց մինչև ցայժմուս միայն գտար զայսպիսւոյ մեծէ իրէ բուռն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել—երկար և շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւնն ճշգիւ՝

1 bcdef անձանց անգամ / rs յանձանց
1 p յանուն / bqtw աշխարհի
2 Ա զի՞արդ արդեւք մեղադրութիւն
2 q յայնպիսեացն / c ոչ պատահիցէ
3 p զի ես, փխ. զես
3 op մեծագոյն
4 Ա գոլոյ, փխ. լինելոյ
4 b կամ, փխ. և
5 p չիք կամ / հg պատերազմաց
5 Տէ զկնի անհեա ի վերայ
6 c վերայ (չիք ի) / a չիք այլ
6 Ա արդար, փխ. արդարև
6 tw կարծեցեալք
6 tw լինին / միւս. լինի
7 k ի, փխ. և [միջոցք] / Ա չիք և
7 p չիք լեալ / b որով
8 c այժմ առ մեզ գտանին գիւղից
8 gitwy գեւղից
8 dq ես իւրաքանչիւր
8 p տանց և առանձնականութեանց
10 b դրուցեաց
10 Ա մանաւանդ առ որ սեպհական [b սեփհական, Կ² սեպահական] ազատութեանն [f ազատութեան] է պայազատութիւն [a ազատութիւն] / Տէ մանաւանդ որ ի [Կ¹lnty չիք ի] սեփհական [Կ¹ սեփական] ազատութեան [hptwy ազատութէ (պաs.), kq ազատութենէ, no ազատութեն (պաs.) է, g ազատութեն է] պայազատութիւն [k պազատութիւն] / Վվ «Երկու օr. որ սեփհական կամ որ ի սեփհական ազատութենէ. Երկու այլ՝ որ սեփհական ազատութեան կամ (Ճանև x) ազատութեանն է պայ... իսկ միւսն որ ի սեփհական ազատութիւն»։
11 d որպէս և այժմ առ / k չիք առ
11 c հայաստանեացս / Տէ հայաստանեաց [gtw հայաստանեայց]
12 Ա լինել [ef լինիլ], փխ. լեալ
12 ef սիրելութիւն
12 abcf արագ արանց, de առանց, փխ. երգարանաց
13 bde չիք և այլ / gk չիք այլ
13 Տէ անբանից արանց [p յարանց]
14 o ճառից, Ա պատմել, փխ. ճառել
15 abf օժանդակութիւն, c օժնդակութիւն, փխ. ծննդականութիւն / e օժընդակութիւն, յետոյ ջնջած եւ շինած ծննդականութիւն
16 ԱՏէ յիսկզբանցն [g ի սկզբանցն (վերջի ն ջնջած) / Կամ ըստ ԱՏէ-ի յիսկզբանցն, ուղղ. Նոյնպէս հանդերձ յով իսկիզբն։ Հմմտ. ծան. եr. 5 s. 5, եr. 12 s. 14 եւն։ Մs. Մ.
16 d ցայժմուս
17 f մեծի / Տէ մեծ [l չիք մեծ]
17 Տէ խնդրոյս
18 Ա գործ / q կարգեալ
18 Տէ զպատմութիւն [qզպատմութիւնն]
18 Ա ճշգրտիւ զթագաւորականացն և զնախարարականացն [b չիք զնախարարականացն] / tw զնախարարականացն

զթագաւորացն և զնախարարականաց ազգաց և տոհմից, թէ ո՛վ յումմէ, և զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց, և ո՛վ ոք ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերազնեայ, և ո՛յք ոմանք եկք ընտանեցեալք և մերազնացեալք. և զգործս և զժամանակս իւրաքանչիւր գրով գրոշմել, ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչև ցայժմ.— գեղեցիկ զայս քեզ համարեալ ի փառս և անջինջ հեշտութիւն։

Առ որ այսչափ միայն առացից. միթէ մատեան մերձ կայցէ ինձ, որպէս ասի ի Յովբ, կամ դպրութիւն քոց հայրենեացն, որով նմանագոյնս արդեօք Եբրայեցւոցն պատմագրաց՝ ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեմ անսխալ, կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ՝ անդր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն։ Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ և ջանիւ. միայն թէ շնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի աշխատութեանցս։ Եւ սկսայց՝ յորոց և այլքն, որք յեկեղեցւոջ և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսն՝ ժամանակս ինչ արդեօք և զարս յայտնիս, որում և աստուածայինքն ի ճահ գայցեն պատմութիւնք բանից. մինչև ի հարկէ երթեալ հասանիցեմք ի հեթանոսականսն զրուցատրութիւնս. սակայն և ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծեմք, առնուլ։

---

1 p ազգաց տոհմից
1 Ա ո՛, փխ. ով
1 ԱSԽ յումմէ [p յումէ]
2 Հq չիք ոք (ի նոցանէ)
2 a գործեաց ի նոցանէ
2 h չիք ով ոք ի ցեղիցս / opqrs չիք ով ոք ի ցեղիցս որոշելոց
2 Ա որոշելոցս
3 tw մեր ազնիւ, փխ. մերազնեայ
3 SԽabcd ընտանացեալք [nqrsy ընդանացեալք, p ընդաասցեալք, h ընտանեցեալք]
3 Աopqrs չիք և մերազնացեալք
4 a զգործսն
4 Ա դրոշմեալ
5 twy ամբարտակին
5 c շինածոյ
5 h ցայժմս
6 SԽ հարեալ [վ'ghtwxy համարեալ] / ԱԿ[2] համարեա
6 t հաշտութիւն
7 a միթէ
7 b կացցէ
8 Ա չիք որպէս
8 SԽ ասէ յոբ
8 ab ի յոբ
8 SԽ դպրութիւնք քոց [o քո, k չիք քոց] հայրենեաց, որովք նմանագոյն [tw նմանագոյնք]
9 Ա վերուստ (չիք ի)
9 SԽj իջուցանեմ [in իջուցանիցեմ, l իջանեմ]
10 bc ցայլոց
10 Ա հանիցեմ [c հանեմ] ի [adef չիք ի] յիսկզբանն [c սկզբանն]
10 ghopqrs սկիզբն [չիք ի]
11 SԽ թէ և, փխ. թէ / a չիք թէ
12 SԽ գտանիցի լեալ աշխատութեանց
12 o յայլքն
12 h եկեղեցւոջ
13 Ա որք, փխ. ոյք
13 c ընդ, փխ. ըստ
13 cdef համարել / ab համարեալ
14 b չիք յաղագս—առասպելս
14 ԱSԽ ի սկզբանն [Հgk սկզբանն]
14 SԽ ժամանակ
15 Ա զորս / SԽ զարսս / Ուղղում եմ զարս
15 Ա որք, փխ. որում
15 Ա չիք և (աստուածայինքն)
15 opqrs չիք ի ճահ գայցեն պատմութիւնք
16 p մինչ
16 pqrs չիք երթեալ
16 a հասանիցիմք
16 p չիք ի (հեթանոսականսն)
17 SԽ զրուցակարգութիւնս

Դ

Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ եւ այլոց նախապետացն միաբանեցան այլքն ի պատմագրաց։

Յաղագս Արմատոյն հանուր մարդկութեանս, կամ թէ հաճոյ ումեք թուիցի ասել ծայրին, պարտ էր մեզ սակաւ ինչ անցանել բանիւ, թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն խորհեալ՝ անմիաբանեցան այլքն ի պատմագրաց, զՔերոսեայ ասեմ, զԲազմավիպէն և զԱբիւդենայ. կամ զնոյն ինքն զնաւակառուցէն և զայլոց նահապետացն. ոչ միայն վասն անուանց և ժամանակաց, այլ և վասն ոչ սկիզբն զառ ի մէնջ հաւատարմացեալս կարգելոյ ազգի մարդկան։

Քանզի ասէ վասն նորա Աբիւդենոս հանգոյն այլոցն այսպէս. «Եւ զնա ամենախնամն Աստուած եցոյց հովիւ և առաջնորդ ժողովրդեանն»։ Յետ որոյ ասէ. «Թագաւորեաց Աղովրոս շարս տասն», որ լինին ամք երեսուն և վեց հազար։ Նոյնպէս և յաղագս Նոյի այլով անուամբ վարին և ժամանակօք անբաւիւք. թէպէտ և վասն ջրոյն սաստկութեան և վասն ապականութեան երկրի՝ զոյգ հոգևորացն բարբառին բանից. նոյնգունակ և զթիւ նահապետացն տասն՝ Քսիսութրեաւ հանդերձ թուեն։ Որ ոչ միայն ըստ բոլորման առ ի յարեգականէ չորեքժամանակեան ըստ մեզ լինելոյ տարւոյն՝ հեռանայ յամաց մերայնոցն,—մանաւանդ թէ և յաստուածայնոցն,—այլ և ոչ որպէս Եգիպտացիքն զլուսնականն

2 o այլ, փխ. այլոց
2 Տխ այլք, փխ. այլքն
3 o ի պատմագրացն / r ի պատմագրոց
4 adef արմատոյն
4 Տխ հանուրց
4 p չիք մարդկութեանս
5 Տխ թուեսցի [h թուիցի]
6 Տխ խորհել [tw խորհիլ]
6 p միաբանեցան
6 acef ի պատմագրացն / r ի պատմագրոց / p զպատմագրաց
7 Կ[2]ade զբիւռոսեայ ; bcf զբիւռոսէ / Տխ զբիւռոս [Հglnoy զբիւռիոս, tw զբերիոս]։ Ուղղում ՆՃ զբերոսեայ
7 Կ[2]Հade զարուդենայ
8 p այլոց
9 Տխ այլ վասն
9 Ա վասն զի ոչ
9 a առ
9 Տխ ի մէնջն [lpqrs ի մէնջ] / g ի մէնջն, ուղղած ի մէջ
9 Կ[2]bcdef հաւատարմացեալ / Տխ հաւացն [o հաւուցն], փխ. հաւատարմացեալս
10 Ա ազգիս / p զազգի
11 Հabde արուդենոս / f աբիդենոս
11 hopqrs այլոց
12 c նա
13 d յետոյ, փխ. յետ որոյ
13 ԱՏխ աղաւրոս [Վտ աղովրոս, q աղաւր, twy աղօրոս]
13 tw որք լինին / g լինի
14 Ա երեսուն վեց հազար։ Այս գլխի բովանդակութեան համար հմմտ. Եւս. Ժամ. Ա հր. 7 եջ. եւ 23։
14 l այղ'ով
15 b անբաւրիւք, փխ. անբաւիւք
16 Տխ չիք վասն
16 Ա միաբանին, փխ. բարբառին
17 Վտ նահապետաց
17 b թուին
18 Տխ յարեգակնէ
19 ch ամաց
19 Ա չիք մանաւանդ թէ և յաստուածայնոցն
20 p աստուածայնոցն
20 o չիք որպէս

հաշուեն ժամանս. նա և ոչ, զոր ի դիցն ոմանց ասացեալս թէ տարիս ոք վարկցի՝ զուգեալ համեմատէ անհուն թուոց առարկութեանցս առ ի հաւասարել ճշմարտութեանն, երբեմն նուազ և երբեմն սաստիկ զհաւաքումն գումարելով։ Արդ օրէն էր մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարգութեան, թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ խոր-հեցան այսպէս զայսոսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յազգս այսորիկ՝ որպէս և հաւաստա-ցեալ եմք։

Ադամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն՝ ծնանի զՍէթ. Սէթ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ՝ ծնանի զԵնովս։ Սորա եր-կուքն յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսեպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ է։ Ենովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած։

Եւ ընդէ՞ր արդեօք այս, և կամ վասն որո՞ց պատճառանաց նախ սա յուսացեալ կոչելոյն զԱստուած, և կամ ո՞րպէս կոչելն իմանի։ Քանզի է Ադամ ճշմարտապէս աստուածաստեղծ. և սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ առ ի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և ի թագստեան եղեալ՝ զՈ՞ւր ես-ն յԱստուծոյ և ոչ յայլմէ ումեքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ի նորին բերանոյ լսէ։ Իսկ յետոյ և Աբէլ մերձաւոր և ծանօթ Աստու-ծոյ լեալ՝ պատարագ մատուցանէ, և ընկալեալ լինի։ Արդ՝ սոցա այսպէս

1 Sw հաշուին [k չահուին] / հմմտ. Եւս. Ժամ. 13—14:
1 Sw ոմանս ասացեալս եթէ
2 h տարին ոք վարկցէ
2 k զոգել
2 Sw համեմատեն [h համեմատին] հուն [Կ[1] բուն, tw յոյն] թուոց [Հ թուոցն] / b անհու
2 ab առարկութեանց
3 Sw հաւաստել [h հաստատել], փխ. հաւասարել
3 Հfg ճշմարտութեան
4 Sw օրէն է
5 Sw չիք ըստ կարգութեան
6 c երկայնութեան / Հ յառաջիկայ
7 o տեղի / pqrs տեղ / tw տեղոյ
7 Ա թողլով / h թողուլ
7 Ա հատցուք / Sw հատուսցուք
9 def եմ
10 Վgkmrstwy նախաստեղծն
10 c կացեալ
10 Ա մը [b բձը] / lopqrsy մլէ / Եւս. մլ.
11 c կացեալ
11 Աh մե [b բձե]
11 p սորա
11 w երկունք, փխ. երկուքն
12 g յարձանագրութեանցն [վերջի ն քերած]
12 a ընդդէմ երկուցն / Հ չիք որպէս
13 Scef յովսէպոս / tw յովսէփոս
13 ab ուրանան յայտ է / cdef ուրն [de ուրս, f ուր իցէ] անյայտ է / Sw ուրն անյայտ [p անյայտն, twy ուրանան յայտ]
13 bcpqrstwy յառաջին
15 a չիք այս, և
15 cdf չիք և (կամ)
15 tw որոց / միւսն. որոյ
15 q պատճառ նց (պաշ.), փխ. պատճա-ռանաց
15 Sw նախնիս [x նախնի սա] ասացեալ [ty կոչեցեալ], փխ. նախ սա յուսացեալ
16 hopqrstwy կոչեցելոյն
16 Ա չիք և
17 Ա չիք է
17 Ա ճշմարտութեամբ
17 h աստուածաստեղծն / Կ[2]d չիք և
18 Swc թագստեան (չիք ի) / n ի թա-գստեան / abc ի թաքստեան [c չիք ի]
18 Կ[2]abde ուր ես / p զօրէնսն
19 d աստուծոյ
19 abc այլ / Կ[2]def յայլ / p այլմէ
19 q յումեքէ
20 Ա նմին, p նորոյն, փխ. նորին
20 o հաբէլ
21 abdef պատարագս / q չիք սոցա

յընդունելութիւն և ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լեալ՝ ընդէ՞ր առաջին սա ասի կոչել զԱստուած, և այս՝ յուսով։ Արդ՝ զայլսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ առ ձեռն պատրաստն է՝ ասասցուք։

Քանզի ի պատուիրանազանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ՝ ի դրախտէն և յԱստուծոյ, չարին աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտաքսահմանեալ։ Զկնի և ընտանեգոյնն Աստուծոյ յորդւոցն Ադամայ՝ ի հարազատէն իւրմէ սպանանի յեղբօրէ։ Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ, ի տարակուսանս և յանյուսութիւն ազգ մարդկան հատեալ լինի, այլ և յինքնահաճոյ արդարև գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ կոչէ զԱստուած։ Իսկ կոչելդ կրկնակի իմանի. կամ անուանել որպէս զմոռացեալ, կամ յօգնականութիւն կարդալ։ Արդ՝ անուանելն որպէս զմոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ. զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն նոցա զԱստուածդ ածէր զանուն և կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, և ոչ դարձեալ մահու և թաղման դեռ ևս յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ էր։ Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած։

Սա կեցեալ ամս հարիւր և ինսուն՝ ծնանի զԿայինան. Կայինան կեցեալ ամս հարիւր և եօթանասուն՝ ծնանի զՄաղաղայէլ. Մաղաղայէլ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ՝ ծնանի զՅարեդ. Յարեդ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և երկու՝ ծնանի զԵնովք. Ենովք կեցեալ ամս

1 Ա ընդունելութեան և ծանօթ / x ընդունելութեան
1 Տխ աստուծոյ լինել [pqrs լինէր, tw լինիլ] էր աղագաւ սա առաջին ասի
2 p աստուած
2 Տխ զայլն / ab զայլսն
3 Ա ի հրաւիրեալսն / i ուղարկեսցուք
3 h զտեղի
3 Տխ ի ձեռն / c չիք առ
4 p պատրաստին
5 ab պատուիրանազանցութեան (չիք ի) / p պատուիրանազանցութեանց (չիք ի)
6 Տխ չարութեան / ƀ յաղագաւ
7 Տխ զտան / ef և զկնի և
7 ghopqrstwy ընտանեգոյն / Հ ընտրելագոյն, փխ. ընտանեգոյնն
7 g յորդւոյն
8 d սպանի / h եղբօրէ / twy յեղբօրէն
9 a իրք, փխ. իրիք
10 Ա յանյուսութեան [f անյուսութեան]
10 Ա համարեալ [ƀ հատեալ] / tw հատեցեալ
10 Տխƀf ինքնահաճոյ
11 f յարդարև / p արդար է և
11 ƀ գործոյ / Հgh ի գործս
11 h չիք սա
12 de չիք հանդերձ
12 hopqrs կոչեալդ / Հ կոչելն
12 ƀ անուանի / t անուանեալ
12 d յօգնութիւն / op օգնականութիւն
14 Տխ իբրև, փխ. որպէս
14 Ա մոռացեալ / hopqrs ոչ է դէպ
15 Ա չիք անցեալ
15 op զաստուած / Տխ անուն
15 pqrs չիք զանուն—որոյ (s. 16)
16 o որոց / hpqrs թաղմանն
16 do աստուծոյ
17 Տխ ստեղծեալն յաստուծոյ [o աստուծոյ] / վ[1] ստեղծանելն յաստուծոյ
17 Տխ չիք էր
19 Աh ճղ [c ճլ] / pq ճզ / Եւս. ժամ. ճղ
19 abde զկայնանայն, կայնանայն / c կանանայն, կանանայն / Տխ զկայնան, կայնան / h զկանան և կանան։ Ուղղում ենք ըստ Եւս. զկայինան, կայինան. տես եւ Խոր. Ա, Ե.
20 Աh ճհ
20 Տխƀdef զմաղաղիէլ. մաղաղիէլ / ac զմաղաղայէլ. մաղաղայէլ / Եւս. զմաղաղայէղ, մաղաղայէղ
21 Աh ճկե
21 ag զ յարէդ, յարէդ / s սարեդ
22 Աh ճկբ / c զ յենովք

հարիւր վաթսուն և հինգ՝ ծնանի զՄաթուսաղայ։ Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսաղայ՝ ամս երկերիւր արժանի և հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս գիտէ որ հաճեցաւ, փոխեալ ասի ի միջոյ ամբարշտաց. զորոյ զպատճառն յետոյ հատուսցուք։ Մաթուսաղայ կեցեալ ամս հարիւր վաթսուն և հինգ՝ ծնանի զՂամեք. Ղամեք կեցեալ ամս հարիւր ութսուն և ութ՝ ծնանի որդի, և անուանէ զնա Նոյ։

ՅԱՂԱԳՍ ՆՈՅԻ

Եւ ընդէ՞ր արդեօք զսա միայն որդւոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասաց, թէ ծնաւ. զորմէ ընդդէմ իմն մարգարէանայ հայրն. «Սա, ասէ, հանգուսցէ զմեզ ի գործոց և ի տրտմութենէ ձեռաց և յերկրէ՝ զոր անէծ տէր Աստուած»։ Որ եղև ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ միանգամ ի վերայ երկրի։ Իսկ թուի՝ հանգուցանելն դադարեցուցանել է. իսկ դադարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն և զչարիս, ստահակմամբ մարդկան զպղծագործաց դարուն երկրորդի։ Քանզի գեղեցկաբար ասաց, թէ «ի գործոց մերոց», որ է յանօրէնութեանց, «և ի տրտմութենէ ձեռաց», որովք կատարեմք պղծութիւնս։ Բայց և հանգչին արդարև ըստ այսմ մարգարէութեան ոչ ամենեքին, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ոգիք, յորժամ չարիք որպէս հեղեղաւ ջնջեալ մաքրին, իբր առ Նոյիւ մոլեալքն ի չարիս։ Իսկ որդւոյ անուամբ մեծարեաց զնա Գիր՝ իբրև զյայտնի և զնշանաւոր և զարժանաւոր ժառանգ հայրենեացն առաքինութեանց։

1 Աh ճկե
1 Տwbc զմաթուսաղա [h զմաթուսաղայ]
1 tvy չիք սա—զմաթուսաղայ (s. 2)
1 o յետ ծննդեանն մաթուսաղայի
2 Տwc մաթուսաղա [h զմաթուսաղայ]
2 Ա. ամաց / tvy երկերիւր ամս
2 acdef մ / b քձ / կ² երկուց հարիւր
3 def հաճոյացաւն
3 cgk աստի, փխ. ասի
3 h ամբարշտացն / b զորոց
4 Ա. զպատճառսն [ab տողի վերջում զպատճառն. իսկ a տակի տողում ըն
4 Ա. եւս. ճկե / Տw վաթսուն և եօթն
5 Աh ճձը / կ² հարիւր ութսուն ութն
6 Տw և անուանեաց զանուն նորա Նոյ
7 g չիք յաղագս Նոյի / c ունի, բայց ետեւից աւելացնում k. չէ գլուխ
8 y սա
8 b յորդւոյ / c որդւոյդ / f որդւոյդ
9 c ամեն / b չիք ամենեցուն
9 Տw ասէ, թէ [o չիք թէ] ծնաւ. զոր
10 a չիք իմն / Տw ի գործոյ [g ի գործոց]
11 w ձեռաց մերոց
11 c սրտմութենէ / p չիք և
11 h երկրէ / a չիք աստուած
12 p յերկիր
13 Տw դադարեցուցանելն [հ դադարեցուցանել] է / Ա. չիք է
13 d իսկ դադարեցուցանել
13 Ա. զամբարստութիւնս [c զյամբարշտութիւնս]
14 k զպղծագործեաց / Ա. երկրագործաց [b երկրագործեաց], փխ. զպղծագ…
14 հk դարան երրորդի / lopqrs երրորդի
15 p գործոց (չիք ի)
16 ho անօրէնութեանց / q տրտմութեան
17 Ա. բայց արդարև հանգչին ըստ
17 Տw այս [հgh այսմ, opqrs չիք այս]
18 կ²վ²bcef ամենեքեան
18 op առաքինութեան
18 Ա. չարեօք [c չարիւք]
19 bcdef իբրև, կ² իբր, փխ. որպէս / a չիք որպէս
19 fnpqrs հեղեղաւ
19 p ջնջել / Տw իբրև
19 e մոլորեալքն / կ² մոլորեկեալքն
20 Տw իբր [hopqrs իբրև]
21 Ա. զարժանի / ghlntw արժանաւոր / opqrs չիք զարժանաւոր
21 Տw հայրենականացն
21 l առաքինութեանցն / Ա. ժառանգութեան, փխ. առաքինութեանց

Ե

Ցաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեանն երից որդւոցն Նոյի զԱբրահամ եւ զՆինոս եւ զԱրամ. եւ թէ Նինոս ոչ է Բէլ եւ ոչ որդի Բելայ:

Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք և տաժանելի է որպէս գիւտ ժամանակացն ի սկզբանէ մինչև առ մեզ՝ առաւել ևս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց յերից որդւոցն Նոյի, զորքան կամք իցեն խուզել ումեք ըստ իւրաքանչիւր դարուց: Մանաւանդ զի աստուածայնոյն Գրոյ գիրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ եկեք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն և իւրոց անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս զտաք զճշմարտին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենևին անսուտ: Իսկ դու, ով ուշիմ ընթերցասէրդ, հայեաց աստանօր ընդ հաւասարութիւն կարգի երից ազգացդ մինչև զԱբրահամ, զՆինոս և զԱրամ, և զարմացիր:

Սեմ կեցեալ ամս հարիւր, յետ երկուց ամաց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից, ծնանի զԱրփաքսաթ:

ՍԵՄ

Սեմ ամս հարիւր՝ ծնանի զԱրփաքսաթ.

2 Աtw գոլոյ, փխ. գալոյ
3 k չիք և զՆինոս / Հgkotw եթէ
3 ՏԽ չիք է
3 k արէլ, փխ. բէլ
3 ԱՏԽ բէլայ [g բելայ]
4 h չիք և այս—դժուարահաւաք
5 p առնուլ, փխ. առաւել
5 ՏԽ գիւտ որդէծնութեան նախարարականացն [gltw նախարարականաց] ծննդոց [p աւել. Նոյի] յերից [p յերիցս] անտի [oprs անտ, q անդ] որդւոցն [Հg որդւոց, q յորդւոցն] Նոյի
7 opqrs յուզել, փխ. խուզել
7 pqrs ընդ, փխ. ըստ: Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 2:
7 hpqrs աստուածայնոյն
8 Ա գրոյն / cf գիւրս
8 Ա ի բաց հանեալ [x նոյնպ.] յինքն զսեփհական [x նոյնպ.] ազգն [x զազգն. tw աւել. սեմայ] եկեք զայլոցն որպէս զարհամարհեալ ազգ և
8 o եկից, փխ. եկեք
9 ko արժան / hpqrs արժանի
9 a կրգլ (պաշ.) / կ²bde կարգեալ / cf կարգածաց / twy կարգելոցն
10 c զոր ոչ, փխ. զորոց
11 lnotw ամենեիմբ / Ա չիք ամենևին
12 Ա չիք ուշիմ
12 g ընթերցասէր
12 ՏԽ հաստատութիւն [վ²hnopqrs հաւաստութիւն], փխ. հաւասարութիւն / կ²de չիք ընդ հաւասարութիւն
13 p կարգաց / Ա ազգաց
13 a մինչ / ՏԽ զաբրաամ
13 Ա և զՆինոս
13 ԽՀnopqrs չիք զՆինոս և զարամ
13 abcf զարամ և զզարմ իւր զարմացիր [cf չիք զարմացիր]
15 ՏԽ սեմ կեցեալ [pqrs կացեալ] ամս հարիւր, յետ երկուց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից [hpqrs բանին] ծնանի զարփաքսաթ [h զարփաքսաթ նոյ, k զարփաքսափ, l զարփաքսափ, նոյ] /Ա չիք այս հատուածը: Հմմտ. Եւս. ժամ. եր. 63.
17 f չիք սեմ / gkl նոյ, փխ. սեմ / n Նոյն ծնանի զսեմ, փխ. սեմ: Անունները գրուած են երեք խորանի մէջ, սեմ, քամ, յաբեթ վերնագրերի տակ: f չունի այս վերնագրերը:
17 ghilnopqs ունին մի ընդհանուր վերնագիր եւս, նոյ, որ hl մէջտեղում չէ գրած, այլ շարունակաբար, զարփաքսաթ անունից յետոյ / r անունները չունի:
18 abcf չիք ամս / x փխ. տ. 18 ունի տ. 15—16 [զրոց, փխ. բանից]

Արփաքսաթ ամս հարիւր երեսուն և հինգ՝ ծնանի զԿայինան.
Կայինան ամս հարիւր և քսան՝ ծնանի զՍաղայ.
Սաղայ ամս հարիւր և երեսուն՝ ծնանի զԵբեր.
Եբեր ամս հարիւր երեսուն և չորս՝ ծնանի զՓաղեկ.
Փաղեկ ամս հարիւր երեսուն և երիս՝ ծնանի զՌագաւ.
Ռագաւ ամս հարիւր և երեսուն՝ ծնանի զՍերուք.
Սերուք ամս հարիւր և երեսուն՝ ծնանի զՆաքովր.
Նաքովր ամս եօթանասուն և ինն՝ ծնանի զԹարայ.
Թարայ ամս եօթանասուն՝ ծնանի զԱբրահամ։

ՔԱՄ

Քամ ծնանի զՔուշ.
Քուշ ծնանի զՄեստրայիմ.
Մեստրայիմ ծնանի զՆեբրովթ.
Նեբրովթ ծնանի զԲաբ.
Բաբ ծնանի զԱնեբիս.
Անեբիս ծնանի զԱրբէլ.
Արբէլ ծնանի զՔայաղ.
Քայաղ ծնանի զմիւս Արբէլ.
Արբէլ ծնանի զՆինոս.
Նինոս ծնանի զՆինուաս։

1 abdef ճլե / cg ճլէ / զ ճժե
1 ab զկայինան / d զկանան / h զկանայն / միւսն. զկայնան
2 ab կայինան / c կաինան / dh կանան / միւսն. կայնան
2 bcf չիք ամս
2 Ա ճլ
3 acde սաղա
3 abcf չիք ամս
3 Ա ճլ
4 bcf չիք ամս
4 Ա ճլգ
4 f զփակեղ
5 f փակեղ
5 bcf չիք ամս
5 Ա ճլգ / Եւս. եր. 67՝ ճլ, իսկ եր. 69՝ լ
6 abcf չիք ամս
6 Ա ճլ / Եւս. ճլե
7 abcf չիք ամս
7 Ա ճլ tw 132 / w[1] 130
7 f զնաքօր
8 f Նաքօր
8 abcf չիք ամս
8 Ա հթ / p հբ / s ճթ / tw 179 Եւս. հթ
8 Ա զթարա
9 ac թարա
9 abcf չիք ամս
9 Ա հ
9 Ձdeh զաբրաամ / որqs զաբրահամ աբրահամ / ab սիւնակի տակ ունին ծնունդների հաշիւը ժա / f ունի աբրահամ բառից յետոյ որ են ծնունդ ժա
10 fi չիք քամ
11 c զքուշ
12 c քուշ
12 c զմեստրեմ / Տwadetw զմեստրիմ
13 a մեստիմ / c մեստրեմ / Տwdetw մեստրիմ
13 cf զնեբրութ
14 cf Նեբրութ
16 a զարբել
17 a արէլ
17 c քաաղ / de զքայաղ / c քաաղ / e քայաղ
18 aef զմիւս / d չիք քայաղ—արբէլ
19 f զնինուս, փխ. զնինոս
20 f Նինուս ծնանի զնինուաս, որք են ծնունդք մեռաան
20 ab սիւնակի տակ ունին ծնունդների հաշիւը ժա
20 hklnpq Նինոս ծնանի զնինոս [s զնիյաս] / Հ զնինուաս՝ աբրահամ նինոս, փխ. զնինուաս։ Եւ ունին յիշատակարան։ Տե՛ս Յառաջաբան։

ՅԱԲԵԹ

Յաբեթ ծնանի զԳամեր.
Գամեր ծնանի զԹիրաս.
Թիրաս ծնանի զԹորգոմ.
Թորգոմ ծնանի զՀայկ.
Հայկ ծնանի զԱրամանեակ.
Արամանեակ ծնանի զԱրամայիս.
Արամայիս ծնանի զԱմասիայ.
Ամասիայ ծնանի զԳեղամ.
Գեղամ ծնանի զՀարմայ.
Հարմայ ծնանի զԱրամ.
Արամ ծնանի զԱրայն գեղեցիկ։

Արդ զԿայինան չորրորդ ի Նոյէ ամենայնք ի ժամանակագրացն գրեն, և ի Սեմայ երրորդ։ Նոյնպէս և զԹիրաս՝ չորրորդ ի Նոյէ, իսկ ի Յաբեթայ երրորդ. թէպէտ և ըստ մերում թարգմանութեանս ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի։ Իսկ զՄեսարայիմ չորրորդ ի Նոյէ և երրորդ ի

1 f չիք յաբեթ
2 deghpqs զգամիր
3 deghpq գամիր
5 c զհայկն
6 a զարամանե՛՛կ / bf զարմանեակ / ՏԹde զարմենակ [os զարմենեակ]
7 f արմանեակ / ՏԹde արմենակ [os արմենեակ]
7 ԱՏԹ զարմայիս [n զարամայիս, g զարամայիս, ջնջած զարմայիս]
8 ԱՏԹ արմայիս [n արամայիս, g արամայիս՝ ջնջած արմայիս]
8 g ձեռագրի ջնջածները, երկ ուրիշ ձեռագրերի մեջ կան, առնում եմ իբրև չջնջած:
8 abf չիք ծնանի / ad զամասիա
9 acd ամասիա / abf չիք ծնանի
10 abcf չիք ծնանի
10 a զհարմա... a հարմա
11 abf չիք ծնանի
12 abf չիք ծնանի
12 detw չիք արամ—գեղեցիկ
12 q զօրայն, փխ. զարայն
12 f գեղեցիկ, որը են ծնունդը ժը / ab տակին ծնունդների հաշիւը ժը / ly ունին. «Զրաջ հանտր և զանդալթ փիլիսոփայն՝ զնեբուէս [y զանդբէսս (?) ջնջած եւ վրան ուրիշ ձեռքով գրած սարգիս] բարունապեան, որ բազում ջանիւ եւ գծագրել զսա յիշատակ բարի հոգւոյ իւր [y հոգւոյ իւրոյ] և ծնօղացն [y ծնօղաց] իւրոյ և ամենայն զարմիցն [y չիք ամենայն զարմիցն]։ Որք օգտիք ի սմանէ՝ յիշման արժանի արարէք, ով ս՛՛ք ընթերցողք և լսողք. և զուք յիշեալ լիցիք ի քաէ այ մերոյ, որ է ա՛՛հնեալ յաւիտեանս ամէն. [y ով սուրբ ընթերցողք, ընդ նմին և ինձ աբրահամ գծողիս ասացէք զողորմին և ձեզ լիցի ողորմութիւն ի ք՛սէ ա՛յ մերոյ, ամէն»։ p ունի տակին. «Զտէր աղէքսանդր և զտէր յոհաննէս, որբագրօղք սորա յշյեք ի քս»։ n ունի. «Դարձեալ յիշեցէք ի քս զվարդան վարդապետն և զծնօղսն իւր զհայրն զեղիէն և զմայրն զզաբիպն, և զեղբարքն զխաչատուրն և զխօշխապարքն՝ և տաուած ողորմի ասացէք նոցա։ ամէն»։
13 Կ²bce զկայինան / ՏԹadf զկայնան [h զկանան]
13 ac ամք (պաs.) / f ամենեքեան
13 pqs չիք արդ զկայնան—ամենայնք ի [p ունի ի] / r չիք արդ զկայնան չորրորդ
13 abcfhopqrs ի ժամանակագրաց
14 cf չիք ի (սեմայ)
14 ac ի [c չիք ի] սեմա
14 Կ²de երկրորդ / abcf երրորդ բառից յետոյ [bc յուսանցքում] ունին. աստանօր թողու զմեզ [a և զմեզ] մովսէս
14 Ա. իսկ յաբեթէ / ՏԹ իսկ յաբեթայ [g իսկ ի յաբեթայ]
15 ghopqrs թէպէտ և / միւսն. թէպէտ
15 ՏԹ թարգմանութեան [rs թարգմանութեանս]
15 a ումեք, փխ. ուրեք
16 a զմետրայիմ / Հgl զմեսարիմ

Քամայ՝ ոչ ի մերում թարգմանութեանս և ոչ ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք։ Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ և յընթերցասիրէ ումեմնէ Ասորւոյ. և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն։ Քանզի Մեսարայիմդ է Մեծրայիմ, որ իմանի Եգիպտոս. և բազումք ի ժամանակագրաց զՆեբրովթ, որ է Բէլ, եթովպացի գոլ ասելով՝ հաւանեցուցին զմեզ այսպէս հաւաստի լինել, յաղագս բնակութեան սահմանացն ընդ Եգիպտոս։

Յետ որոյ ասասցուք և զայս. զի թէպէտ և ամք ժամանակաց ծննդոցն Քամայ մինչև ցՆինոս ոչ ուրեք գտանին թուեալ, և կամ թէ առ մեզ ոչ հասեալ, այլ հաւաստեաւ և ոչ նորին ինքեան Նինոսի, իսկ մերոյն Յաբեթի ամենևին ոչ,—սակայն ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է, երեցունց ցեղիցն մտասան գոլով զԱբրահամ և զՆինոս և զմերն Արամ. զի Արայն երկոտասաներորդ՝ է յետ Նինոսի, մանուկ տիովք վախճանեալ։ Եւ է ճշմարիտ, և մի ոք յերկուասցի. քանզի պատմէ մեզ զայսոսիկ ի յոլով իրս հաւատարիմն Աբիւդենոս, և ասէ այսպէս. «Նինոս Արբեղայ, Քայաղայ, Արբեղայ, Անեբայ, Բաբեայ, Բելայ»։ Նոյնպէս և զմերն՝ ի Հայկայ մինչև ցԱրայն գեղեցիկ, զոր եսպան կաթոտն Շամիրամ՝ թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամայ, Հարմայ, Գեղամայ, Ամասեայ, Արամայիսայ, Արամանեկայ, Հայկայ, որ

1 Ա և ի ժամանակագրաց / p ոչ ժամանակագրաց / n ի ժամանակագրացն
2 Ա գրեալ, փխ. կարգեալ
2 Հg ի յուշիմագունէ / Տlv ի յուշմագունէ ումեմնէ և յընթերցասիրէ ասորւոյ [tw ընթերցասիրէ ասորոյ]
3 Ա մեզ թուեցաւ
4 o քան, փխ. քանզի
4 c մեսարիմդ / Տlv մեսարայիմ
4 b յեգիպտոս
5 Ա ի պատմագրաց
5 f զնեբրութ / e եթէովպացի
6 p հաւաստի այսպէս
7 a եգիպտացւոց / b յեգիպտոս
7 Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 97 ևն.
9 Վabcdklm ծննդոց / o ցնինուաս
9 Ա գտանի / h թուեալք
11 Հ մերուն / o աբեթի
11 Ա ազգաբանութիւնդ ամենևին հաւաստի. երեցունց [fo երիցունց]
12 p մտասան թուով գոլ / Տlv ցաբրաամ
12 a *ցինոս / ցնինուաս
14 Հadf տիօք / p չիք է
14 Ա ճշմարիտ արդարև, և
14 iop երկուացի
15 Տlvc չիք ի (յոլով) / Կ^{2} հաւատարիմ
15 Ա աբուդենոս [c աբդենոս, f աբիդ...]
15 dk ասէր / a ասէ այսպէս, ասէ / Կ^{2}bcdf ասէ այսպէս էր ասէ
16 ab արբեղայ, de արբէղայ, c բեղայ, f բէղայ, Կ^{2} արբեղայ, Տlv արբէեղայ [x արբէեղայ], փխ. արբեղայ (քայաղայ)
16 c քաայլայ / f քայալայ / lnopqrsw քայաղ
16 abde արբէղայ / c արբեեղայ / f արբէէղայ / Տlv արբէեղայ [hw^{1} արէեղայ, p որէ եղայ, x արբէեղայ], փխ. արբեղայ (անեբայ)
16 abde անէբայ / c անէաբա / f անէաբայ / Տlv անէեբայ։ Ուղղում ենք անեբայ։ Հմմտ. Եւս եր. 38
16 p բաբա
17 ԱՏlv բէլայ [gh բելայ] / cp մերն
17 o չիք ի (հայկայ) / p չիք մինչև
18 Կ^{2}ade էսպան / cf սպան / Տlv սպանեալ
18 Տlv արամեայ [p արամայ արամեայ, qrs արամեայ արամեայ, Հ արեմայ]
19 a համրայ / Տlv հարմեայ [g հարմայ, p1 հայրմեայ]
19 c գեղամա / Տlv գեղամեայ [g գեղամայ, Հp գեղեմայ]
19 b արմասիա / Կ^{2}ade արմայիսեայ / c արմայիսեա / fg արմայիսայ / lnw արամօսեայ / p արամասեայ / Վ^{1}oq արամուսայ / h արամ˝ւոյ / rs արամայ / Վ արամախեայ
19 c արամանեկեայ / f արամանենկայ / Տlv արամենակայ [hopqrs արմենակայ, t արամենակեայ] / wy արմենակեայ
19 Տlv չիք հայկայ [g ունի]
19 g չիք որ

եղև հսկայն Բելայ, միանգամայն և կենախոյզ։ Եւ զայս մեզ Աբիւդենոս յիւրում առաջնում առանձնականի իմն մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին։

Այսոցիկ վկայէ և Կեփաղիոն. քանզի ասէ ի միում գլխոցն այսպէս. «Մանր զամենայն ի սկզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն ի դիւանացն արքունի. այլ առաք հրաման ի թագաւորացն՝ թողուլ զաննշանից և զվատաց արանց ի հնոցն զյիշատակն, և գրել միայն զքաջս և զիմաստունս և զաշխարհակալս նախնիս, և մի յանպէտս զժամանակս մեր ծախել», և զայլսն։

Այլ այս մեզ ամենևին օտար և արտաքոյ ճշմարտութեան, որք զՆինոս որդի Բելայ ասեն, կամ թէ նոյն ինքն Բէլ. զի ոչ ազգաբանութիւնն և ոչ ամացն ժողովումն այսոցիկ վկայէ։ Բայց եթէ բստ նշանաւոր և անուանի լինելոյ՝ ոք պատեհ համարեալ այսպէս կարգեցէ զհետին մօտաւոր։

Եւ գտաք զայսոսիկ արդարև Յունաց դպրութեամբ. զի թէպէտ և Յոյնք ինքեանք ի Քաղդէացւոցն փոխեցին յիւրեանց լեզուն, և թէպէտ և Քաղդէացիք ինքնակամ յօժարութեամբ և կամ ի հրամանէ թագաւորաց հարկեալ զայս իրագործել, որպէս Առիոս ոմն և այլք բազումք, սակայն մեք Յունաց համարիմք, որպէս ի նոցանէ ուսեալք։

---

1 ԱՏԽ բէլայ [g բելայ]
1 Ա աբուդենոս [c աբեդենոս, f աբիդենոս]
2 Ա յառաջնում [f առաջնում]
2 c առանձակի / ՏԽ՜արձանականի [h անձանականի, opqrs արձանակի] ի մանր
2 abc ազգաբանութեանն
3 Ա չիք ասէ
4 ab այսոցիկ և վկայէ
4 Ա կեփաղիոնն [c կեփաղիոն] և [Կ² չիք և] փիլէոս
4 ԽՀԿ¹nopqrs կեփաղիմս / վ ամենայն օրինակք կեփաղիմս կամ կեփաղիմոս / Վcm կեփաղիոն / y կեփաղիմոս / t կեՓաղիմոս / w կէՓաղիմոս
4 ՏԽb գլխոյն
5 ՏԽ զամենայնսն
5 ՏԽ յիսկզբան [g ի սկզբան]
5 c աշխատութեանցս
5 w¹ սկսեալ
6 Ա զազգաբանութիւնս / g ազգաբանութիւնսն
6 Հg ի դիւանաց
7 Ա թողուլ զվատ և զաննշանից արանց
7 acdef յիշատակս / b չիք ի հնոցն զյիշատակն
8 tw զքաջսն և զիմաստունսն
8 abdef չիք և (զիմաստունս)
8 l զիմաստուն 8 a նախնից
9 oty անպէտս / p ծախե՛լ
9 Ա զայլն [b այլն]
10 ԱՏԽ ճշմարտութեանն [a ճշտութեանն, fp ճշմարտութեան]
11 ՏԽ բէլայ [tw բելայ] ասեն որդի։ Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 40.
11 o և կամ
11 Հg ազգաբանութիւն
12 ՏԽ թէ, փխ. եթէ [hopqrs չիք]
12 k չիք բստ
13 a ոք պատեհ համարեալ ոք
16 Աp ի քաղդէացւոց
16 aoq իւրեանց
16 Ա լեզուս
16 Աq և թէպէտ [b թէ որպէս, c թէպէտ], փխ. և թէպէտ և
17 abdef քաղդէացիքն / ՏԽ քաղդէացի ոք [o քաղդէացիքն]
17 rs ինքն կամ, փխ. ինքնակամ
17 r օժարութեամբ
17 Վm կամ թէ
17 Ա ի թագաւորացն հրամանէ
18 ԱՀx իրս գործել / i իրագործեալ
18 Ա պռորոսեան [b պռոսրոսեան], փխ. առիոս ոմն
19 h յուսեալք

Զ

Յաղագս թէ ինչ որ հաւասար, եւ է ինչ որ օտար ի Մովսիսէ պատմեն այլքն հնախօսք, եւ յաղագս Ողիմպիոդորայ փիլիսոփայի անգիր եղեն զրուցացն:

Զհաւաստին որչափ կարացեալ ի բազմացն ընտրեալ բանից՝ կարգեցաք զծնունդս երից որդւոցն Նոյի ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցԱրամ. որում ոչ զոք ընդդիմանալ կարծեմ ի՛ միտս ունողացն. բայց եթէ զճըշմարտութեանն ոք խորհելով քակել զոճ՝ յառաջելս զճշմարիտ բանս ախորժելով փոփոխել փութասցէ: Եւ յայսոսիկ իւրաքանչիւր միոք որպէս կամին՝ ուրախասցին:

Այլ եթէ շնորհակալ և մերոցս տքնութեանց և ջանից լինիցիս, ով ուսումնասէր դու և յայսոսիկ զմեզ աշխատեցուցանող, անցից սակաւ բանիւք յիշատակաց յաղագս որոյ վերագոյնդ կարգեցաք, թէ որպէս առաջինքն ի վիպասանացն յաղագս այսորիկ հաճեցան շարագրել. թէպէտ և ոչ ունիմ այժմ ասել, յամբարանոցս մատենից թագաւորացն այսպէս արդեօք գտեալ, եթէ ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն փոփոխել զանուանս և զզրոյցս և զժամանակս, և կամ վասն այլ զինչ և իցէ պատճառանաց: Բայց որպէս ի սկզբանն երբեմն ճշմարտեն, երբեմն ստեն—որպէս յաղագս Նախաստեղծին, ոչ առաջին մարդ

2 c յաղագս թէ և ինչ
2 de հաւասար է և է / cf հաւաստի է, փխ. որ հաւասար
2 Տխcf և է որ օտար
2 ab ի մովսեսէ / c ի մովսէսէ
2 c այլք ի / f այլք / i այլն
3 a ոլոմպիոդորայ / h² ոլոմբիոդորայ / g ոլոմպիադորայի / Հ ոլիմպիադորայի / միւսն. ոլոմպիոդորայ
3 d չիք փիլիսոփայի
3 Տխ չիք հին / r զրուցոցն
4 Ա ի բազմաց / Հ ընտրել
4 Տխ բանիցն [n բանից]
5 Տխa ցաբրաամ
5 tv ցարամ. միւսն. ցարայն
6 y զքո, փխ. զոք
6 Ա զմիտս ունողաց
6 Տխ թէ
6 fg զճշմարտութեան / r զճշմարտութիւն
7 Ա ոք քակել խորհիցի զոճ / y քո, փխ. ոք
7 ty առաջելս
7 a զճշ՛՛տ, փխ. զճշմարիտ
7 Ա զբանսն [c զբանս]
8 cp փոխել / oq փոփել / t չիք փոփոխել
8 Տխ փութայցէ
8 t այսոքիկ
10 cf այլ ես, փխ. այլ
10 c եթթէ / Տխa թէ
10 o չիք և (մերոցս)
10 Տխ մերոյս
10 Ա բանից, փխ. ջանից
11 f յայսոցիկ
11 Տխ և զմեզ այսմ [Հgl յայսմ, k այսոսիկ] աշխատեցուցող [Հgrs աշխատեցուցողդ, p աշխատեցող դու]
11 Ա սակաւիկ բանիւ
12 i բանից
12 b չիք յաղագս որոյ
12 Աg վերագոյն / opqrs վեհագոյնդ
13 Տխ վիպագրացն [Հy վիպագրաց], փխ. վիպասանացն
14 rs յամբարայնոց / Հ յամբարայնոցն
15 t չիք այսպէս
15 ab թե / cde թէ
15 p ըստ ախորժելով
15 d իւրաքանչիւր ոք, փխ. իւրաքանչիւրքն
16 Տխ զանուանսն [i զանուանս, rs անուանսն]
16 af զրոյցս / Ա չիք և (կամ)
16 Տխ չիք վասն
17 a զինչ իցէ / Տխ պատճառ
17 bcdef զսկզբանն, փխ. ի սկզբանն: Թերեւս ուղղելի զսկզբանէն
17 Տխ երբեմն ի ճշմարտէն և երբեմն ի սուտէն / rs չիք երբեմն ճշմարտեն
18 b յառաջին

ասելով զնա, այլ Թագաւոր, սոյնպէս անուն խժական նմա և աննշանակ կոչելով, և ամս տալով երեսուն և վեց հազար. իսկ Թուով նահապետացն և Ջրհեղեղին յիշատակաւ՝ զոյգ և հաւասար Մովսիսի,—նոյնպէս և յետ Ջրհեղեղին երիս կարգելով արս անուանիս յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն, զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ի Հայս՝ ճշմարտեն. իսկ անուանցն փոփոխմամբ և բազմօք այլովք ստեն։

Բայց ես այժմ ուրախացայց, հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելւոյն իմմէ և քան զշատս արդարախօսողէ, ի Բերոսեանն Սիբիլլայ։ «Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինել ձայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ի Հայս՝ Զրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի»։ Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբեթ։

«Եւ ի բաժանել սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ՝ հպարտացեալ տիրէ ի վերայ երկոցունցն ես Զրուանն»։ Զոր աստ ուրեմն Զրադաշտ մոգ, արքայ Բակտրիացւոց, որ է Մեդաց, սկիզբն և հայր աստուածոցն ասաց լինել. և բազում այլ ինչ զնմանէ առասպելեալ, զոր անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել։

1 abcef նոյնպէս և, փխ. սոյնպէս
1 ab ախժական / c ախորժական / pqrs խժկան
1 h աննշանակն / Հ աննշանական / o կոչելով նմա և աննշանական
2 ՏԽ տալով նմա
2 a յլզ, c լզ, de յլզ, փխ. երեսուն և վեց / bf յլզռ, փխ. երեսուն և վեց հազար
2 կ² թուոց
2 ՏԽ նահապետաց [h նահապետացն, կ¹ նախապետաց]
3 y չիք և (Ջրհեղեղին)
3 ՏԽվ² և ի Ջրհեղեղին [gno և Ջրհեղեղին] / d Ջրհեղեղէն
3 Հg չիք յիշատակաւ—յետ Ջրհեղեղին (ծ. 4.)
3 abchoqrs մովսէսի
3 p նոյն, փխ. նոյնպէս
4 k երից, p երեց, փխ. երիս
4 hpqrs զարս
4 ab զյաշտարակաշինութիւնն / fg զաշտարակաշինութիւն
5 fg նաւարկութեան
5 c քսիսութրա / f քսիսութրայ
5 h ճշմատութե՛ն
6 i անուանց / p բազումք
6 e ասեն, փխ. ստեն
7 a չիք ես
7 կ¹ հաւանելով, o հաւաքելով, pqrs հաւ ասելով, փխ. հաւ առնելով
7 a առաջիկա / p առաջիկայիցն
8 ՏԽկ²cd ի սիրելոյն [Հ ի սիրելւոյն] / hprs չիք ի (սիրելւոյն)
8 կ²d բանզի, կ¹ բան, փխ. քան
8 a զշարս, փխ. զշատս
8 aef արդարախօսողէն / ՏԽ յարդարախօսողէ [og արդարախօսողէ)
8 Ա բիւռոսեան / ՏԽ բիւռոսեանն [l բեւռոսեանն, tw բերիոսեանն]։ Ուղղում եմ բերոսեանն։ Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 18 ես. եւ ծան. 7։
9 կ²aef սիբիլլա / bd սիբիլլայ / c սիբիլլեա / ՏԽ սիբիղղեայ / twx սիբիլլեայ
9 acd զբուրգնն / opqrs զբուրդն
9 Ա զաշտարակաշինութիւնն [f զաշտարակաշինութիւն], փխ. ասէ
9 Ա զբազմաբարբառ
9 ԱՏԽ լինելոյ։ Ուղղում եմ՝ լինել
10 fg նաւարկութեան / f քսիսութրայ
11 y տիտանն
11 bdef յապետեսթէ / c յապետեսթե / rs յապետոսթէ և լինէին
11 b յերկրի / t որք
12 Ա թուի / cf չիք և
13 hpqrs ի բաժանելն / bh նոցա
14 tw հպարտացեալ, փխ. հպարտացեալ
14 Ա երկուցն եղբարց [c եղբարցն] զրուանն
15 t չիք ուրեմն / b զրադաշ
15 a բակտրիացւոց / Հg բակտրացւոց Հմմտ. Եւս. Ժամ. Բ. եր. 34։
15 Աx մակաց, փխ. մեդաց
16 abcfgn աստուածոց / Հtw աստուծոց(ն)
16 tw լինիլ (միշտ)
16 p բազումք
17 k երկրորդ, փխ. երկրորդել

«Արդ՝ ի բռնանալն, ասէ, Զրուանայ՝ ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա գրգռելով, վասն զի թագաւորեցուցանել զորդիս իւր ի վերայ ամենեցուն խորհէր։ Եւ յայսպիսում խռան յափշտակեաց, ասէ, Տիտանն զմասն ինչ ի ժառանգութենէ սահմանացն Զրուանայ։ Աստ ի մէջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ՝ համոզեալ դադարեցուցանէ զաղմուկն. և յանձն առնուն թագաւորել Զրուանայ. բայց դաշինս ուխտից և երդմանց ի միջի հաստատեն, սպանանել զամենայն արու՝ որ ծնանիցի Զրուանայ. զի մի ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորեսցէ։ Ուստի և արս հզօրս ի Տիտանացն ի վերայ ծննդոց կանանց նորա կարգէին։ Եւ սպանեալ զերկուս ոմանս վասն երդմանն և ուխտին հաստատուն կալոյ՝ խորհի այնուհետև քոյր նոցա Աստղիկ հանդերձ կանամբք Զրուանայ, հաւանեցուցանել զոմանս ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանկունս, և յարեմուտս կոյս յուղարկել ի լեառնն, որ անուանեալ կարդային Դիւցընկէց, իսկ այժմ կոչի Ոլիմպոս»։

Արդ՝ զայսոսիկ այլ ոք թէպէտ առասպելս, թէպէտ ճշմարտութիւն հաշուեալ համարեսցի՝ բայց որպէս ես հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է։ Քանզի և որ Կիպրացւոց Կոստանդեայ եպիսկոպոս Եպիփանոս ի Հերձուածոցն Յանդիմանութեան, յորժամ ճշմարիտ և արդարադատ

1 ƀcdef ի բռնանալ
1 a զզրուանայ
1 ƀ տիտանն ըէլ
2 a յպպետոսթէ / c յապետեսթէ
2 q չիք ընդ
3 p խորհել
4 p յայսպիսուն / tc այսպիսում
4 a խռան բախան / ƀcf բախան, փխ. խռան
4 ty տիտան ասէ / a չիք տիտանն
4 Sƀ ի ժառանգութեան [gh ի ժառանգութենէ]
5 glt սահմանաց
5 twy աստի ի
5 chlnopqrst քոյրն
5 p չիք նոցա
6 Ա. դադարեցուցանել
6 de թագաւորեցուցանել
7 d չիք բայց դաշինս—ծնանիցի զըրուանայ (s. 8)
7 o դաշ ինչ, pqrs դաշինչ, փխ. դաշինս
7 abcef երդմանց և ուխտից հաստատեն
8 k սպանանելն / n սպանել
8 c չիք զամենայն
8 c ծնանի / p ծնանիցեն
8 f ի զրուանայ
9 Ա. մեր, փխ. նոցա
9 g ի տիտանեացն
10 ƀcdef չիք ծննդոց
10 r կանաց
10 ƀcef նոցա, փխ. նորա
10 Ա. կարգեցին
10 Հg ի սպանանել / k սպանանել
11 Sƀ երդման ուխտին / ƀe երդման
11 abcdeg քոյր / միւսն. քոյրն
12 ƀ հաւանեցուցանէ
13 Հg ի տիտանեացն
13 Ա. զայլսն
13 ƀf մանկունսն / p մանուկս
13 k յուղարկել / io ուղարկել
14 Sƀd ի լեառն
14 cef կարդացին։ Թերևս ուղղելի կարդային, կամ զոր... կարդային
14 e դիւցընկեց
15 ƀ ոլոմպիոս / c ողիմպոս / Sƀadef ոլիմպոս [hopqrs ոլիպոս]
16 f այլ ոք եթէ թէպէտ
16 Sƀ զայսոսիկ թէպէտ առասպելս [g զառասպելս] որ, թէպէտ ճշմարտութիւն [gr ճ՟շթե՟] հաշուել համարեսցի, բայց ես [opqrs չիք ես] որպէս հաւանեալ
18 iq չիք և
18 c կըւպրացոց / Sƀ ի կիպրացւոց [pq չիք ի]
18 c կոստանդնայ
18 a եպիսկոպոսի / f եպիփանէս
19 d ի հերձուածողացն
19 ck յանդիմանութիւն

զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, և վասն ջնջելոյ որդւոցն Իսրայէլի զեօթն ազգսն ասէ այսպէս, եթէ արդարադատապէս Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսրայէլի. զի ի բաժին որդւոցն Սեմայ հասեալ էր երկիր կալուածոցս այսոցիկ, և բռնութեամբ Քամայ ի վերայ եկեալ յափշտակեաց զերկիրն։ Իսկ Աստուծոյ իրաւունս պահեալ զերդման ուխտին՝ վրէժ հատուցանէ ազգին Քամայ, ի բաց դարձուցանելով զժառանգութիւնն՝ որդւոցն Սեմայ։ Այլ զՏիտանն և զՌափայիմն յիշէն աստուածային Գիրք։

Բայց պարտ է մեզ զոմանց անգիր հին զրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն Յունաց, (և հասին մինչև ի մեզ այս զրոյցք ի Գորգի և ի Բանան անուն կոչեցելոց, եւ երրորդ ոմն Դաւիթ), թէպէտ և յոյժ սակաւուք՝ երկրորդել։ Յորոց մի ոմն ի նոցանէ, վարժեալ փիլիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ «Ո՛վ ծերք, յորժամ էի ի մէջ Յունաց զիմաստութիւն վարժելով՝ դէպ եղև ի միում աւուր, զի վասն աշխարհագրութեանց և բաժանմանց ազգաց ի մէջ արանց իմաստնոց և հմտագունից բան ճառիւր. ոմանք այլազգաբար և ոմանք այլաբանաբար զրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատարելագոյնն էր ի նոսա, Ոլիմպիոդորոս անուն, այսպէս ասաց. «Պատմեցից ձեզ, ասէ, և զրոյցս անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ. զորս և բազումք ի գեղջկաց զրուցեն մինչև ցայժմ։ Մատեան լեալ զԹախութրեայ և զորդ-

1 f ձեռնարձակէ
2 r չիք զեօթն ազգսն—Իսրայէլի (s. j)
2 a այսպէս ասէ թէ
2 ԱՀվ'qs արդարապէս
2 p եթէ ազգսն արդարադատապէս Աստուած զայսոսիկ / g զայսոսիկ
3 Sխabdef ի բաժնի [p բաժանել]
3 cp որդւոց
4 Ա չիք էր
4 ԱՀ կալուածոյս / Կ° կալուածոյ
4 Sխ չիք և / Sխ քամ
5 Sխ չիք զերկիրն
6 opqrs ուխտ
7 ԱՀg զժառանգութիւն
7 Sխ չիք որդւոցն
8 gknoqrs զՌափայիմն / p զՅափայիմն / Վm զռափայիմս
9 abc պարտէ
9 Ա մեզ զանգիր հինս [Կ° հին] զոմանս
10 befg իմաստնոց
10 r հասին ի մէջ մինչև ի մեզ
11 f զրոյցքս
11 abdef բան, p բանն, փխ. բանան / c բանուան, փխ. բանան անուն
11 Ա կոչեցելոյ
11 Հglo եւ և / p յերրորդ
12 k դաւթի / Հgk որոց
13 p վարժել
13 c այսպէս ասէր
13 o ովք / c որպէս, փխ. ով
14 f էի ես / c չիք էի
14 Հhpqrs չիք ի (մէջ)
14 Sխ աւուրց [p յաւուրց]
15 ef չիք զի
15 o բաժանման / pqrs ի բաժանմանց
16 alde ճառիւր և / c ճառէր և / f ճառել և
16 ck չիք և ոմանք այլաբանաբար
17 Ա զրոյց / ghl զզրոյցս
17 n մատենիցն / o մատենիցս
17 d չիք որ
18 Ա ի նոցանէ էր
18 abd ող'ոմպիադորոս / cf ող'ոմպիոդորոս / e ոլոմպիադորոս / g ողոմպիադոս / l ողոմպիոտիորոս / Հ ոլոմպիադոս / միւսն. ոլիմպիոդորոս: Ուղղ. ոլիմպիոդորոս: Sե'ս եr. 22, s. j
18 bcd ոմն անուն
18 Ա ասաց այսպէս
19 Sխ չիք և (զրոյցս)
19 Ա զրոյցս ոմանս
19 b առ ի մեզ / Վm զոր
20 Ա բազումք ոմանք
20 Ա գեղջակաց / knopqrsy գեղկաց [n ուրիշ ձեռով ջնջած՝ գեղջկաց]
20 p զրուցեն մեզ
20 h քսխութրեայ
20 n զորդւոցն

լոց նորա, որ այժմ ոչ ուրեք երևի, յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի։ Ցետ նահապետին Քսիսութրեայ ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի, գնայ, ասէ, մի յորդւոց նորա կոչեցեալն Սեմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ դիտել զերկիրն, և դիպեալ դաշտի միում՝ փոքու առ երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով, ի կողմանս Ասորեստանի, դադարէ առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, և անուանէ յանուն իւր զլեառնն Սիմ, և դառնայ անդրէն յարևելս հարաւոյ, ուստի եկն։ Իսկ ի կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն, երեսուն ուստերօք և հնգետասան դստերօք և նոցին արամբք մեկնեալ ի հօրէն՝ բնակէ անդէն ի նոյն գետեզր, յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարաւն, և զանուն տեղւոյն ուր բնակեցաւն՝ կոչէ Ցրօնս. զի անդ զառաջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա ի նմանէ։—Նորին դարձեալ և առ եզերբ սահմանացն Բակտրիացւոց ասէին բնակել սակաւ աւուրս, մնացեալ և մի ոմն յորդւոց նորա անդ։ Քանզի կողմանք արևելից Զրուան զՍեմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ։

1 p նորայ
1 hopqrstwy յորժամ, փխ. յորում
1 Հg չիք կարգ լեալ
1 abcf բանից լեալ / de չիք բանից
2 Վm նաւելոյ
2 f քսիսութրայ
2 ad դիպեալ / be դիպել / c դիպե՞ց / f դիպեաց
3 Ա գնաց / h որդւոցն
3 o սէմ / rs սեմ / միւսն. սիմ
3 bp ընդ յարևմուտս
4 i դիտեալ
4 g դիպել
4 p առ ներկայնանստիւ
5 i միովք
5 gi լերամբք
5 b կեցոյց / միւսն. գետոյ։ Ուղղում եմ գետոյ
5 pqrs անցուցանելով
5 c չիք ի (կողմանս)
6 g չիք դադարէ
6 p անուն
7 Տwbd զլեառն
7 p իմ, փխ. սիմ
7 k յարևս, փխ. յարևելս
8 abef ի կրսերագունից / c ի կրսերագունաց / o ի կրտսերագունիցն
8 hio որդւոց
8 Հgi տանրան, փխ. տարբան / prc տարբանաւուն, փխ. տարբան անուն
8 a նորա ոմն որդւոցն ոմն տարբանիտ անուն / b նորա յումն յորդւոցն տարբան անուն / cf նորա ոմն յորդւոցն ոմիտար անուն / de նորա յորդւոցն ոմն տարբանոմիտար անուն
9 g չիք և (հնգետասան)
10 d անդ / Տw անդրէն [o անդէն]
10 g գետեզերբք / hlopqrs գետեզերբ / Վmntwx գետեզերբն / Կ¹ ի նոյն եզերբ գետոյն
10 hrs անունն
10 Ա զգաւառն այժմ ասեն անուանեալ
10 g տարաւն / Կ² տարօն / միւսն. տարօն
11 hopqrs որ բնակեցաւ
11 f ցրւանս / l ցրաւնս
11 hpqrs զառաջինն
12 d եղև և
12 ab բաժանմամբ / cef բաժանման / d բաժան / hopqrs բաժանել
12 dhnpr որդւոցն
12 h չիք ի (նմանէ)
13 e եզերբք / tw եզերբ
13 p չիք սահմանացն
13 Աhlnopq բակտրացւոց [c բակտրացոց] / Հg բակտրացւոցն / rs բակրտացւոց / tw բակտրիացւոցն
13 b բնակեալ / tw բնակիլ
13 Ա աւուրս սակաւս
13 c մնացեալս
14 f չիք և / c չիք և մի ոմն
14 b որդւոց
14 Տw ոմն անդ յորդւոցն [p որդւոցն, g որդւոց] նորա. քանզի
14 Ա և քանզի
14 f կողմունք / g ոմանք, փխ. կողմանք
14 bf յարևելից
15 tw զսիմ
15 Ա կոչեցին, զրուանդ
15 Հ զարուան, փխ, զարուանդ
15 Ա ցայսօր ժամանակի, փխ. ցայժմ

Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեայց ի նուագս փանդռան և յերգս ցցոց և պարուց գայսոսիկ ասեն յիշատակաւ։ Եւ այսոքիկ զրոյցք սուտ և կամ թէ արդարև լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ։ Այլ վասն գիտելոյ քեզ զամենայն, որ ինչ ի լրոյ և որ ինչ ի գրոց՝ անցանեմ ընդ ընաւն ի գիրս յայսոսիկ, զի իմասցիս զառ քեզ պարզմտութիւն իմոյ խորհրդոցս։

Է

Ցոյցարարութիւն սակաւուք, թէ ըստ արտաքնոցն ասացեալ Բէլդ՝ ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ է Նեբրովթ:

Զբելայ, առ որով նախնին մեր Հայկ՝ բազումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն. բայց ես ասեմ զԿռոնոսդ անուն և զԲէլ՝ Նեբրովթ լեալ. որպէս Եգիպտացիք թուեն հաւասար Մովսիսի՝ Հեփեստոս, Արեգակն, Կռոնոս, որ է Քամ, Քուշ, Նեբրովթ, թողեալ զՄեստրայիմ։ Զի առաջին ասեն իւրեանց մարդ լեալ զՀեփեստոս և գտակ հրոյ։ (Եւ ընդէ՞ր սա գտակ հրոյ, և կամ Պրոմեթէոս գողացեալ առ ի յաստուածոցն զհուր և շնորհեալ մարդկան,—որ է այլաբանութիւն,—ոչ բերէ ասել

1 ԱՎmnx արամազնեաց / ktw արամազնեացն / hlopqrs արամազնեայց
1 Ա փանդռան / ՏԽ բամբռան [Հ փամբռան]
2 Ա ցուոց / ՏԽ ցցոց [gir ցոյց, s ցցոյց]
2 opqrs գայսոքիկ
2 p չիք ասեն—այսոքիկ
2 ՏԽ յիշատակօք
2 tw այսոցիկ զրոյցք սուտք
3 Ա սուտք [abcd սուտ] կամ արդարև [abcd արդարք] լեալ / h արդարք
3 ՏԽ լեալք [i լեալ]
3 a մեզ ինչ ոչ [bcdef ոչինչ] է փոյթ
5 a ընաւան / f ի գիրս
5 ՏԽ ի գիրս յայս [h այս]
5 a գիտասցես, փխ. իմասցիս
5 c զի մի իմասցիս զառ քեզ պատերազմութիւն իմոյ
5 de պարզմտութիւն / g պարզմտութեանց / միւսն. պարզամտութիւն
6 twy իմոյս / k չիք իմոյ
6 a խորհրդոց / r խորհրդոյս
8 rs յաղագս յայտարարութիւն
8 վ[2] արտաքնոցդ
8 Տ ասացեալ է
8 al բէլթ / g բէլ / g թէ ըստ
9 c բան / a ճշ՛՛տութեամբ
9 ac Նեբրովթ / cf է Նեբրութ / ՏԽ Նաբրութ [l Նեբրութ, opqrs Նաբրութ, tw Նեբրովթ] է
10 abhw զբելայ / r աբելայ / qs բելայ (սկզբից տառի տեղ թողած) / միւսն. զբէլայ
10 Խnopqrs չիք առ
10 p այլ ընդ այլ
11 g զկռաւնոսդ / Հltw զկռօնոսդ
11 cf Նեբրութ / g Նաբրովթ
12 Ա որպէս և
12 a եգւպտացիք / hpqrs եգիպտացիքն
12 abcdehiopqrs մովսէսի
12 ԱՏԽ եփեստոս: Ուղղում եմ՝ Հեփեստոս. տե՛ս եր. 28, ծ. 2:
13 gitw կռօնոս
13 h զմեստրիմ
13 Ա զմեստրայիմ կռոնոս, որ քամ, քուշ [c քաւշ] Նեբրովթ [cf Նեբրութ]
13 Ա չիք զի
14 a առաջինան / c լեալ և
14 ԱՏԽ զեփեստոս [a զփեստոս, d չիք զեփեստոս]: Ուղղում եմ զՀեփեստոս
14 opqrs չիք և ընդէ՞ր սա գտակ հրոյ
15 abde պռիմիթոս, cf պռոմեթոս / ՏԽ պռոմիթէոս [tw պրոմիթէոս]: Ուղղում եմ պրոմեթէոս
15 Ա գողանալ
15 ՏԽ զառ [o առ] ի յաստուածոցն հուր
16 ԱՀhknp շնորհել
16 ՏԽabde և ոչ
16 g ասէ / Հ աս, փխ. ասել

կարգ բանիս)։ Որում և հարստութեանցն Եգիպտացւոց կարգ, և ամացն ժողովումն ի Հոմուացն հարստութենէ մինչև ցՀեփեստոս՝ վկայէ հաւասար Եբրայեցւոցն լեալ, որ է ի Յովսեփայ ժամանակացն մինչև ցՍեմ, Քամ և ցՅաբեթ։

Եւ այսոքիկ բաւական լիցին առել այսչափ։ Զի եթէ զամենայն եղեալսն յաշտարակագործութենէն մինչև առ մեզ ի հասողութիւն քեզ ի միբուսս ածել ջանասցուք պատմութեան, Երբ ապա յըղձալին քո հասանիցեմք զրուցաց պատմութիւնն. մանաւանդ զի և առաջիկայս մեր երկար է գործ, և ժամանակ մահկանացուաց սուղ և անյայտ։ Այլ սկսեալ ցուցից քեզ զմերն, թէ ուստի և որպէս։

Ը

Թէ ո՛վ կամ ուստի՛ զայսպիսիս եգիտ զրուցաբանութիւնս։

ԶԱրշակ մեծ, արքայ Պարսից և Պարթևաց, որ և ազգաւ իսկ Պարթև, ապստամբեալ ասեն ի Մակեդոնացւոց և թագաւորեալ ի վերայ ամենայն արևելից և Ասորեստանեայց, և սպանեալ զԱնտիոքոս թագաւոր ի Նինուէ՝ հնազանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձեռամբ։ Սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեհ համարեալ այսպէս իմն անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն մնալ։ Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին, և

1 Ա բանից / g բանի
1 Հմմտ. Եւս. Ժամ. 97։
1 Հg հարստութեանց
1 Տխ ամենայն, փխ. ամացն
2 p հոմուաց հաստատութենէ
2 t հարստութեան
2 i հեփեստոս / tw ցեփեստոս
3 Տխc չիք ի (յովսեփայ)
3 dgk ժամանակաց
4 Աo յաբեթ / g զաբեթ / Հ ցյաբէթ / Հմմտ. Եւս. Եr. 97. 103։
5 g լիցի / Ա չիք առել
6 Տխ եղեալս [g եղեալսն]
6 k յիշատակագործութենէ
6 Տխ քեզ ի մէջ [opqrs ի մէնջ] ածել [g ածեալ] ջանայցեմք պատմութիւն
7 b ապայ
7 abf ըղձալին
7 c քեզ, փխ. քո
8 Ա զրուցապատմութիւնս
8 Հgp պատմութիւն
8 Տխ չիք և
9 Կ²de չիք է
9 p չիք և (ժամանակ)
12 խՀtw որով, փխ. ով
12 Տխcftw զայսպիսի
12 tw զրուցաբանութիւնն
12 a դատարկ տեղում նոյն ձեռով. «Սատգող սուրին յամթցի մինաս վ՛րդ՛ն յշ՛ց»։
13 Տխ արշակ [lnop զարշակ, q արշակ, բայց սկզբում Զ գլխատառի համար տեղ թողած] / r տարշակ / s յարշակ
13 k արքայն
14 խՀվ²nqrs ապստամբել
14 Տխ ի մակեդոնացւոցն / Հ ի մակեդովնացւոց
14 վ²bghkpqrs թագաւորել
15 Տխcf ասորեստանեաց [gpqrs ասորեստանեայց]
15 Հghr սպանանել / k սպանել / s սպ՛ննել
15 Ա թագաւորէ / k թագաւորն
16 Հabefgk հնազանդեցուցանել
16 c իւր
17 Հgil ձեռամբ [i ձեռամբն] իւրով
17 hpqrs զվաղարշակ զեղբայր իւր
18 Ա երկրին, փխ աշխարհիս
18 c պատեհ է
18 Տխ պատեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ
18 fg թագաւորութեան (մնալ)
19 Տխ լինել, փխ. մնալ
19 b թագաւորութեանն (տայ)

սահմանս հասանէ նմա զմասն ինչ յարեւմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիա և զամենայն Միջերկրեայս և զԹետալիա, ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարեւմտեանն յանգի ի ծով, և զԱտրպատական. «և այլ որչափ միտք քո և քաջութիւն հասանիցեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հասանէ՝ այնքան ունի»:

Սորա կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, և հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր՝ կամ եղև գիտել սորա, թէ ո՛յք արդեօք և ո՛րպիսի արք տիրեալ իցեն ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչև ցնա. զքաջա՞ց արդեօք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի զտեղի: Եւ գտեալ զոմն ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ և վարժ քաղդէացի և յոյն դպրով, զոր յղէ առ եղբայրն իւր Արշակ Մեծ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զդիւանն արքունի: Եւ գրէ առ նա ձև բանից օրինակ զայս.—

Թ.

Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ Մեծն Արշակ արքայ Պարսից:

«Արշակ թագաւոր երկրի և ծովու, որոյ անձն և պատկեր—որպէս և է իսկ—մեր աստուածոց, իսկ բախտ և պատահումն ի վեր քան զամենայն թագաւորաց, և մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկնի ի վերայ երկրի. Վաղարշակ կրտսեր եղբայր քո և նիզակակից, որ ի քէն կարգեալ արքայ Հայոց. Ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ:

1 abcef յարեւմտեայց / h յարեւմտեան / o արեւմտեան
2 adef զասիա / Հ ասիա / միւսն. ասիայ
2 abde միջերկրեայսն / Հl միջերկրայս / c միջագետայսն / f միջագետեայսն
2 Հ զԹիտալիայ / adefg զԹետալիա, / c զԹետաղիայ / o զիտալիա / միւսն. զԹիտալիայ: Եւս. Ժամ. 5, 45, 160, 161 Թետաղացիք
3 cd ցտեղին / c որ, փխ. ուր
3 Հabdeg կովկաս
3 Հabdef յարեւմտեան / Տպc յարեւմտեանն [g յարեւմտեան]: Այսինքն Կասպից ծովը, որ խօսողի եղած տեղից դէպի արեւմուտք էր ընկնում:
3 b անգի / Տպ չիք ի (ծով)
4 Տպ հասանեն [Կ'k tx հասանենն], փխ. հասանիցեն
4 abc սահման / d սահմանք
5 Ա. չիք ասէ
5 Ա. իւրեանց է / c ունին
6 abc զիշխանութիւնն
6 h մեր, փխ. իւր
7 abdet զթագաւորութիւնն
7 hopqrs չիք իւր
7 Ա. կամ եղև նմա գիտել թէ [c կամք եղև նմա գիտել սորա թէ] / x նմա, փխ. սորա
7 Տպ չիք արդեօք / Ա. որպիսիք
8 Ա. ի վերայ տիրեալ իցեն յաշխարհիս [ef աշխարհիս] / Տպ տիրեալ են
8 Ա. ցնորա թագաւորութիւնն, փխ. ցնա
8 a և զքաջաց
9 Ա. թէ / a զվատ
9 bcdef անցեալն / hopqrs չիք անցեալ
9 Ա. ունիցին / klt ունի
10 Աptw մարիբաս / pqrs կատինեայ
11 Տպ առ մեծ եղբայրն իւր [h մեր, փխ. իւր] արշակ արժանի / cdef եղբայր
11 b իւր և
12 ab դիւանն / p ձև բանից առ նա
14 r վաղարշակ / tw արքային
14 p առ մեծ արքայն արշակ թագաւոր
14 b թագաւոր, փխ. արքայ
15 Ա. արշակ արքայ թագաւոր
15 a որ / w որոց / h յանձն
16 Ա. չիք իսկ
16 Հ աստուծոյ / tw աստուծոց
16 y ի վերայ քան
17 Ա. երկին / h երկնի և
18 Ա. կրսեր
19 Ա. լինել, վ՛ եր, փխ. լեր
19 b յամենայն / Տպ չիք ամենայն

«Քանզի պատուէր ընկալայ ի քէն՝ քաջութեան և ամենայն իմաստութեան հոգ տանել՝ ոչ երբէք անփոյթ արարեալ զքոյոմն անցի զխրատու, այլ խնամ տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք և հասողութիւն բաւեցին։ Եւ այժմ ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ զթագաւորութիւնս՝ խորհուրդ ի մտի եդի գիտել, թէ ո՛յք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, և ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան։ Զի ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, և ոչ մեհենից պաշտամունք. և ո՛չ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի։

«Վասն որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայել բանալ զդիւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ. զի գտեալ զըղձալին եղբօր քո և որդւոյ՝ բերցէ փութապէս. և զմեր հեշտութիւն, որ ի կամակատարութենէ լեալ՝ քաջ գիտեմ խնդութիւն քեզ լեալ։ Ողջ լեր երևելիդ բնակութեամբ ի մէջ դից»։

Եւ ընկալեալ Արշակայ Մեծի զգիրն ի ձեռաց Մար Աբասայ Կատինայ՝ մեծաւ լրջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զդիւանն արքունի որ ի Նինուէ, միանգամայն և ուրախացեալ ընդ այսպիսի միտս ունել եղբօր իւրոյ, որում զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր։ Եւ խուզեալ նորա զամենայն մատեանն՝ գտանէ մատեան մի հելլենացի գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիր այսպիսի.

2 tw երբեք ՛ի՛ քոյով
2 Տպ չիք անցի
3 Տպ խրատու
4 Տպ բաւեցին
4 c զետեղ
5 hpqrs զթագաւորութիւնս / միւսն. թագաւորութիւնս
5 c չիք թէ
6 Ա տիրեալ իցեն յառաջ քան զիս / k տիրել
7 Ա կան աստ / c կարգ
7 Տպ լեալ աստ
8 p չիք աշխարհիս
8 Ա յայտնի առաջին, և ոչ
8 k չիք յայտնի է և ոչ վերջինն
9 cdef վերջին / a չիք և ոչ վերջինն
9 a յօրինաւոր
9 k խուռն ի խառն
9 o չիք ամենայն
9 p և ամենայն վայրենի
11 c տէրութիւնքդ
11 Տպ հրամայես / g հրամես այնալ / k հրամես / կ^2 չիք հրամայել
12 Ա հզօր քոյոյ / ly քոյ
13 p գտեալ
13 tw քոյ / միւսն. քո
13 ahpqrs ըղձալին
13 a բերցեն / rs բերիցէ
13 Տպ բերցէ զատոյգն փութապէս
13 cy հաշտութիւն / t հաշտութիւնն
14 կ^{2}d ի կամակորութենէ
14 k չիք քաջ գիտեմ—լեալ (տ. 15)
15 c բնութեամբ
16 k ընկեալ
16 Ա չիք մեծի
16 pqrs ի ձեռն
16 Տպ մար աբայ [klnoqrs մարիբաս, p մարիբասս, tw մարիբաս]
17 c առաջի նորա առնել զդիւանն
18 Ա ի Նինուէի [կ^2 ի Նինուէ]
18 c միայն ունի ընդ / միւսն. չիք ընդ
19 Ա ունելոյ եղբօրն
19 վ^{2}gkloqrsy որով / n որով, ջնջած որում / վ^{2}ptw որոյ
19 cdef թագաւորութեանն
19 c չիք իւրոյ
19 հաստատեալ, փխ. հաւատացեալ
20 f չիք էր
20 Տպ նորա
20 Աhopqrs զմատեանսն
20 Ա չիք մի
21 Տպ հելլէն [tw հելլեն]
21 tw որոյ
21 c ասէր / k այս, փխ. ասէ
21 Տպ վերնագիրն
21 kltw այսպէս / de չիք այսպիսի

ՍԿԻԶԲՆ ՄԱՏԵՆԻՆ

«Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյն, որ ունի զբուն հնոցն և զնախնեացն բանս»:

Որոյ սկիզբն լեալ ասէ զԶրուանն և զՏիտանն և զՅապետոսթէ, յորում և զիւրաքանչիւր ոք ի ծննդոց երից նախարարականացս այսոցիկ արանց, զարս անուանիս, կարգաւ շարագասեալ յիւրաքանչիւր տեղիս մինչև ցբազում ամս:

Յայսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի՝ բերէ առ Վաղարշակ արքայ ի Մծբին յոյն և ասորի գրով: Զոր առեալ անձնազգեցոյն և քաջազգեացն արին Վաղարշակայ, կորովաբանոյն և հանճարեղի, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէ յարքունիս ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ, և զմասն ինչ յարձանի հրամայէ դրոշմել: Յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս՝ երկրորդեմք այժմ քում հարցասիրութեանդ, ձգելով զմեր բնիկ նախարարութիւնս մինչև ցՔաղդէացւոց Սարդանապաղոս, և ևս մօտագոյն: Յորում է սկիզբն բանիցն այսպիսի.

«Ահեղք և երևելիք առաջինքն ի դից, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Եւ ի սոցանէ հատեալ զտան ազգ սկայիցն, անհեղեդք, յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք. որք լցեալ ամբարտաւանութեամբ՝ ծնան զամբարիշտ

1 Այս վերնագիրը չունին kx / ef մատենից
2 բոլորը բացի x-ից աղեքսանդրի
2 b մատեանն
2 a չիք ի (քաղդէացւոց)
3 i փոխել / Տխ ի յոյնն
3 o զրան, փխ. զրուն / Տխ հնոց
3 g զնախնեաց / o հնոց և նորոց նախնեաց / Ա. չիք և զնախնեացն
3 o չիք բանս
4 hopqrs որ
4 gh զրուանն / p տիտանն
4 c յապետոսթէ / ghlnopqrstw զապետոսթէ
5 abcef նախարարականացն
6 Տխ արանցս
6 Ջgh շարագասեալ / r շարագասել / միւսն. շարագասել
6 p յիւրաքանչիւր իւր
8 Աhklnopqrstw մարիբաս
9 a արշակ, փխ. վաղարշակ
9 Տխ արքայ վաղարշակ
9 o չիք ի մծբին
10 b անձնզգեցոյն
10 Տխ քաջազգեզան / a չիք արին
11 Տխ վաղարշակ
11 ab կորովաբանւոյն
11 b առաջի
12 Տխ դնէր
12 Ա. յարքունիսն մեծաւ պահպանութեամբ ի պահեստի զգուշութեամբ /
12 k պահեստ / p մեծ
13 Տխ ի յարձանի
14 Ջghprs զրուցացն
14 Տխ քոյ
15 Ա. նախարարութիւն
15 ab սարդանապաղոս / cdef սարդանապալլոս / hopqrs սարդանապալլոյ / Վlmn սարդանապաղայ / k սանդրապաղայ / tw սարդանապալայ
16 Ա. չիք և
16 ky յորմէ, փխ. յորում է
16 abc բանից / Տխf բանիցս
17 a երևելեօք / Կ^1 և զարմանալիք
17 Տխ ի դիցն
17 p չիք և (աշխարհի)
17 Ա. մեծամեծաց [c ի մեծամեծաց] աշխարհի բարեաց
19 b հատեալ զտան ազգք
19 gkl սկայից / tw հսկայից(ն)
19 Ջg անհեթեթք / p անհեղեղեակ / rs անհեղեղակ
20 Կ^{2}abc վիթխարիթք
20 p զամբարիշտս

խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և ի նոյն լինէին ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ ի դիցն ցասմանէ՝ ցրէ զամբարտակն, և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, ազմուկ շփոթի ի մէջ արկանէին։ Յորոց մի էր և Յապետոսթեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարար, կորովաձիգ և հաստաղեղն»։

Եւ այս կարգ զրուցաբանութեան դադարումն առցէ. զի հանդէս է մեր՝ ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր և զբուն հին նախնիս։ Արդ ի նոյն մատենէ սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլադ. որ է Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ։ Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արամանեակ, և զայլսն ի կարգի, զորոց յառաջագոյն ասացաք։

Ժ

Յաղագս ապստամբութեանն Հայկայ։

Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ։ Սա ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, և ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցազանց։ Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բռնաւորութեանն Բելայ, ի տարածանել ազգի մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի, ի մէջ բազմակոյտ սկայիցն, անհուն

1 Հgpqrsw խորհուրդս
1 Հfg աշտարակաշինութեան / k աշտարակաշինութիւն
1 p չիք ի (նոյն)
1 hopqrs չիք ի (գործ) / p անկեալ
2 o որ / ~tw կողմն
3 Հg ցրուէ / t ցրվէ / k ցրտէ / l ցրտէ
3 rs զամբարտական / q զամբարշտական
3 b մարդկան
3 Ա անլուրս բարբառս շնորհեալ իւրաքանչիւր ումեք, ազմուկ
4 de անկանէին/ Հմմ. Եւս. hr. 18 hs.
4 Վ. յապետութեանն
5 Sw նախարարն / glt հաստաղեղնն
6 h զրուցաբանութիւնս
7 Հbdfg զպատմութեան / k պատմութիւն
7 Հghpqrs ողջաբանութիւնս
8 c զառաջինս
8 Ա զբունան / p բուն
8 a հինան / bcdef հինս
8 Հo նախնիսն
9 c յապետեսթորէ
9 Ուղղելի k մերոդ
9 Հabdef սիրադ
9 Աg թագդաթ [/ թագդադ] / Հl թակդաթ / t թակլաթ
9 Կ[2]abdef գամիր
11 Sw արմենակ [lot արամենակ]
11 cpqrs զոր / Վklmnotwx զորոյ
11 c յառագոյն
14 bf ապստամբութեան
14 c յաղագս պատմութեան և ապստ…
15 p զայս
15 Հ չիք գեղապա(տշաճ)
16 c հաստաբազուկ
16 tw միջs հսկայ(իցն)
16 bcdef չիք և (երևելի)
16 Sw չիք և (ընդդիմակաց)
17 q ընդդիմաց / r ոյք
17 y ի միապետել
17 h չիք ի վերայ
18 Հg չիք ամենայն / de դիւցազանցն
18 Ա հպարտացեալ, փխ. խրոխտացեալ
18 Կ[2] զձեռն իւր
19 c բռնութեանն / g բռնաւորութեան / Հ բռնութիւն
19 l բեղ'այ / qh բելայ / միւսն. բէլայ
19 tw ի տարածանելն
20 Ա անհունց

խոլաց և ուժաւորաց։ Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք ի դէպ եղանէին Բելայ՝ բռնանալ ունել զամենայն երկիր։ Որում ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրամանեակ ի Բաբելոնի՝ չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք, թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղխիւ։ Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արամանեկայ»։ Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս։

«Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ։ Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն»։ Յիշի և աստանօր ի պատմութեանս՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնանիստ միով լերամբ, բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք, ինքնակամ հնազանդեալ դիւցազինն։ Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս։

1 p խօլաց աղեղնաւորաց և / w խօլացն
1 aef ոժաւորաց / Կ²bd օժաւորաց
1 c մոլոգեալ / a այլ, փխ. այր
2 p առ ի կող / Ա ի կողս
2 Հ չիք իւրոյ
4 a կամեցեալ հայկայ հնազանդ լինել հայկայ / bcdef կամեցեալ հնազանդ լինել հայկայ / Տպ կամեցեալ հայկայ [Հ չիք հայկայ] հնազանդ լինել [gtw լինիլ] բէլայ [ghx բելայ]
5 f զարմանեակ / Տպ զարմենակ [lno զարամենակ, t զարամենեակ]
5 bcf ի բաբելոն / ade ի բաբելոնէ
5 Հg արարատայ / l արարա / r արա բաբելոնի (վրան ջնջման նշանով) րադայ
6 c հիւսւսոյ
6 b չիք և դստերօք և որդւոց որդւովք / opqrs չիք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդւովք / Հghi որդեօք
7 p չիք զօրաւորօք / a թուովք
7 p չիք թուով իբրև երեք հարիւր, և այլովք / r չիք իբրև
8 b ընդօծնօք / cdi ընդոծնովք
8 abcde եկովք / c յարեցելով
9 Հdg ի լեռնոտի
9 Ա չիք ի (դաշտավայրի)
10 a ցրելոյ / bdef ցրուելոյ / c ցրուելոց
11 p հայկայ / Կ²def կալուածոյ
11 p տանի, փխ. տայ
12 fhrsw¹ արմանեկայ / lnot արամենակայ / Վopq արմենակայ
12 l արդացուցանէ
12 Ա հնացեալ, փխ. հին ասացեալ
13 p զրոյց
14 Աtw աղխիւ
15 Տպ լեռնադաշտակին
16 c եթէ
16 Տպ չիք թէ հարք են
16 Կ²abdef աստ / Հl աստեն / c չիք աստէն
16 c բնակեալ / Տպ բնակեալքս
16 altw ազգ ի տանն
17 aiqrs գեւղ / beh գեօղ / p զգեօղ
17 d չիք մի / a իւր
17 bf անունն / c չիք յիւր անունն
17 cef յիշէ
18 Տպ աստանօր պատմութիւնս. հարաւոյ / c հարաւոյ (չիք ի)
19 d սակաւուք
20 Տպ հնազանդել [o հնազանդեալ, tw հնազանդիլ]։ tw ի յծորդի անորոշ դերբայը սովորաբար իլ ձևով ունին:
20 q չիք ինքնակամ—արդար(ացուցանէ)
20 bhp զայս / l արդացուցանէ
20 Ա զանգիրն [a անգիրն] ասացեալ զրոյցս / hprs ասացեալ

ԺԱ

Յաղագս պատերազմին և մահուանն Բելայ։

Եւ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ, թէ ի հաստատել Տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան՝ առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, գալ նմա ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ։ «Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»։ Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բելայ՝ խստութեամբ պատասխանեաց։ Դառնայ առաքեալն անդրէն ի Բաբելոն։

Ապա զօրաժողով լինի ի վերայ նորա Տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետևակ զօրաց. գայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ, մերձ ի տունն Կադմեայ։ Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջընթացիկս առաջի իւր առաքէ. «Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ յաւերժիւք քաջօք և երկնադիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք։ Եւ իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ՝ փախեայ, և գամ աւասիկ տագնապաւ։ Արդ՝ աճապարեա խորհել զոր ինչ գործելոց ես»։

Իսկ Բէլն, յանդուգն և անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին, որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառ ի վայր հեղեղեալ՝ փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեանն Հայկայ, ի սիրտ և ի մարմին վստահացեալ

1 Այս գլխից սկսած է բաղդատուած k w-ի հետ, եւ առանձնայատուկ ընթերցուածները միայն վերցրած:
2 Ա պատերազմին հայկայ
2 gx բելայ. միւսն. բէլայ
2 c մահ / ζfhlnoqrs մահուն / g մահուան / p զմահուն
3 g և ասէ / i և թէ
3 cd տիտանեան / hp տիտանն
4 gx բելայ, l բելեայ. միւսն. բէլայ
4 a զթագաւորութիւնն
5 c հիւսիսւոյ / i ոք, փխ. ոմն
5 k որդոց / o որդւոց
6 af եկեալ, փխ. կեալ
7 կ[1]կ[2]d սառամանեաց
7 p չիք այլ / t մեղկեայ ցրտութիւն
8 ζ սառնացեալ / p չիք ինձ
9 k ի հանդարտութիւն / qk յերկիրս
9 h մերում, փխ. իմում
9 Ա բնակութեանս
10 Ա հայկայ՝ խստութեամբ պատասխանեաց զպատգամաւորսն որդւոյն բէլայ / x բելայ. միւսն. բէլայ
11 de անդրէն առաքեալն
11 w ի բաբելօն / f ի բաբելոն
12 bcef տիտանեան
13 Ա հետևակօք զօրուցն / i հետևակազօրաց / հետևակաց զօրաց
13 Ա ի հիւսիս [c ի հիւսիւսոյ]
13 a երկիրն
13 կ[2]g արարատայ / k արարատեա / l արարադեայ
13 t չիք մերձ—կադմեայ (s. 14)
14 k ի տուն / Ա հայկն
14 klwy քաջընթաց իսկ, փխ. քաջընթացիկս
15 կ[2]abcd մեծդ և դիւցազանց
16 Sw յաւէրժիւք [gh յաւերժիւք]
16 ԱSw երկայնադիզօք [c երկայնադիզակօք, opqrs երկնադիզօք]
16 opqrs չիք հասակօք
17 k չիք զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ
18 p չիք և
18 Ա փախեայ և աւասիկ գամ
18 k անդ, փխ. արդ / Ա ի խորհել
18 Swcdef որ [g զոր]
20 g բէլ / b անճոռի
20 d բազմութեան, փխ. զօրութեամբ
20 a ամբոխն
21 k յորձայն / Sw հեղեալ
22 Swf բնակութեան
22 Sw հայկին [կ[1]qk հայկայ]

արանց զօրաւորաց։ Ասա ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուաղունս, և զայլսն ևս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով յինքեան ձկունս։ Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր՝ ասէ ցնոսա. «Ցելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ՝ դիպել ջանասցուք տեղւոյն, ուր անցեալ կայցէ ի մէջ խռան քաջացն Բէլ։ Զի կամ մեռցուք, և աղխ մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»։

Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս՝ հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձև՝ լերանց բարձրագունից։ Եւ յաջմէ ջուրց հոսանաց ի բարձրաւանդակում կուռ կալով ի տեղւոջ, ի վեր զերեսս ամբարձեալ՝ երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ, ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ և հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ստոյ միոյ, իբրև ի դիտանոցի։ Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոց ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ումամբք. և երկար միջոց ճանապարհի ընդ նա և ընդ ամբոխն։ Եւ ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջիւք, և տախտակս պղնձիս թիկանց

1 p արանց և
1 b յուշիմ / w հսկայն
2 ՏԽdef խայտակն
2 c աճապարեալ փախչի, հաւաքէ
2 f չիք հաւաքէ
2 f զորդիս և զթոռունս իւր
3 ՏԽ զայլ [gx զայլս, k այլ]
3 hpqrs իւր
3 f ձեռամբ իւրով
4 h եզր
5 ՏԽ ունելով ձկունս յինքեան [pqrs յինքեանս]
5 c զօրս
6 c ի յելանելն / c ամբոխի
6 gx բելայ. միւսն. բէլայ
6 ՏԽ դիպեալ [h ա-ն քերած]
7 Ա որ [c ուր], փխ. ուր
7 ՏԽ կայ / Ա խռանն
7 f բէլայ, փխ. բէլ
8 bdef աղխք
8 Ա ի ծառայութեան կայցեն բէլայ. և [c չիք և]
8 ghx բելայ. միւսն. բէլայ
8 f զյաջողութիւն
9 de չիք մերոց / p ցուցցուք
10 h ստացեալ
11 Հabg ասպարէսս
11 Ա հասանէին ի մէջ ինչ դաշտաձև լերանցն / w ի միջոյ
11 ghopqrs հասանեն, փխ. հասանեն
12 Կ¹ դաշտաց և լերանց / ՏԽ ջուրցն
13 ՏԽ ի բարձրաւանդակումն
13 p կռան, rs կռո, փխ. կուռ
14 cf հրոյ սաստիկ, ՏԽ հոսակի [g հրոսակի], փխ. հրոսակի
14 gx բելայ. միւսն. բէլայ
14 opqrs բէլայ ցիր և յանդուգն
15 h և յանդուգն
15 opqrs արձակմամբ
15 d դաշտին, փխ. երկրին
15 Կ²abcef զբէլ
16 ՏԽ հեց [Հgin հէց, k հէնց, ow հեզ, p հեցծ]
16 Ա խմբաւ, փխ. ամբոխիւ
16 f չիք մեծաւ
17 Ա չիք ի (դիտանոցի)
17 Ա հայկն
17 Ա ճակատին, փխ. ջոկատին
18 h չիք և (վառելովք)
18 rs չիք և (երկար)
19 p յերկար
19 ՏԽ ճանապարհին
19 p և ընդ նմա ընդ ամբոխն
19 Հghopqrs գլխանոցս / a չիք գլխանոց
20 ՏԽa վերջօք [o վերջնօք]
20 a պղնձի
20 Ա թիկանց և միջոց [c միջացն, f միջաց] և լանջաց

և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտևորեալ զմէջսն, և յահեկէ զսուրն երկսայրի. և նիզակ անարի ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զՏիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիրս ընդ նմա աջէնս և ահեկէնս՝ կարգէ զԱրամանեակն երկու եղբարբք ընդ աջմէ, և զԿադմոս և զայլս երկուս յորդւոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի ինչ կարգեաց ձևով, հանդարտ յառաջ մատուցեալ:

Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս՝ ահագին դղրդմունս ի վերայ երկրի առնէին շահատակելով, և ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն սկայազունքն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք՝ տապալ յերկիր կործանէին, և մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն Տիտանեան զարհուրեցաւ, և ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէր. քանզի խորհէր ի միջոցի ամբոխին ամրանալ, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեսցէ: Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթևեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարստի սլաքն. և այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան կործանի յերկիր զարկուցեալ, և փչէ

1 dhopqrsw պահանակս
1 Ա զմէջն / t ահեկէ
2 ՀԿ^{2}adegi զսուրնն / bcf զսուրն / p զսուրնսն / Վhklmnoqrs զսուրնն: Ուղղում ենք՝ զսուրն
2 p յերկսայրի
2 Տն նիզակն արի
2 p ի ձեռն / f յաջոյ
3 d յահեկում
3 c յահեկէ, փխ. ի ձախմէ
3 w հայկն
4 Ա վառեալ, և զօրս [a զօրս, c զաւրս] ընդ նմա վառեալ աջէնս և / wy արս
4 hoq յաջէնս / hoqprs յահեկէնս
5 f զարմանեակն / Տն զարմենակ [o զարամենակ, rs զարմանեակ]
5 d զարամանեակն իւր երկու
5 f եղբարբք / pqrs եղբայրք
5 s յաջմէ
6 e երկուց / g երկուսս
6 fhp որդւոց
7 Ա զայլսն
8 hpqrs զանկիւն / k զանգիւնի (= զ. անկիւն) / Վ երեքանգիւնի
8 o ձևով կարգեաց
8 Տն մատուցանելով
9 b կողմանցն / w հսկայիցն
10 Տն դղրդիւն
10 Տն շահատակելովն
11 cf տարազունք / h արձակմանցն
11 Տն չիք սկայազունքն
11 t հարկանէին
12 a երկոցունց
12 Տն կողմանց սկայիցն [w հսկայիցն]
13 o տապեալ / p տապեալք
13 pqrs կողմանցն
14 k չիք զայսպիսի անակնունելի
14 abdef դիպուածս
15 b և զարհուրեցաւ, և
15 bhy վերջոտեալ / w վերջատեալ
16 Տն ելանէ
16 b ի միջոց / o ի միջոցն
16 Տն ամրանալ ամբոխին
17 i օրինեսցէ
18 a հայկա
19 Տն լի քարշէ պինդ զլայնալիճն, դիպուցանէ [ghnow դիպեցուցանէ, pq դիպեցանէ]
19 b զերկթևեանն
20 rs չիք մէջ
20 a հուաստի, c հաստի, Տն անկանի, փխ. հարստի
21 cf ճոխացեալ / rs տիտեայնն
21 Աty կործանեալ / Կ անկեալ կործանի
21 c զարկուցէ /Ա չիք և

զօգին։ Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն՝ փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց։ Եւ վասն այսորիկ այսչափ բաւական լիցի ասել։

Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր։ Իսկ զբլուրն, ուր քաջամարտիկօքն անկաւ Բէլ՝ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակք։ Բայց զդիակն Բելայ պաճուճեալ դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց։ Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք։

ԺԲ

Յաղագս որ ի Հայկայ ազգն եւ ծնունդն, եւ թէ զի՛նչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց։

Բազում ինչ զկնի այսորիկ պատմի ի մատենին. այլ մեք՝ որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է, շարեսցուք։

Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին ի նոյն տեղի բնակութեան, և Կադմեայ Թոռին իւրում բազում ինչս յանկածէ պատերազմին պարգևէ, և յիւրոց ընդոծնացն արս անուանիս։ Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ դաշտին Հարք։ Սա կեցեալ ամս՝ ծնանի զԱրամանեակ

1 h ամբոխին
1 Sա քաջութեանն [ghoprs քաջութեան]
2 hopqrs յիւրաքանչիւր
2 kp իւրոց
3 Sա բովանդակ [go բաւական]
3 Ա. ասացեալդ
4 p հայկ, փխ. հայք
5 abcdef անուանեալ է
6 Sաc բլուրն
6 pq որ, փխ. ուր
6 Ա. անկանի
7 c հայկն / o այժմ եւ
7 cf ասեն, կ^{2}de ասի, hpqrs կոչին, փխ. ասին
7 Sա գերեզմանք
8 x բելայ. միւսն. բէլայ
8 Sա պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ [ghlopqrs ասէ դեղովք / Հ fi դեղօք / Ա. չիք ասէ
8 h չիք ի (հարք)
9 k չիք ի տեսիլ—որդւոց
9 hrs իւրեանց
9 wy իսկ անուն աշխարհիս մերոյ կոչի յանուն
10 gk աշխարհիս / hk անուն
10 Ա. յանուն [a անուն] նախնոյն [a նախնւոյն] մերոյ հայկայ [a չիք հայկայ] կոչի
10 c հայկք, փխ. հայք
12 cf ի հայկայ է ազգք
12 ipqrs ազգ
12 c չիք և (թէ)
12 abef եթէ / rs չիք ոք
14 Ա. պատմին
14 dc չիք ի (մատենին)
15 de մերոց
15 r հաւաքման
15 wy շարադրեսցուք
16 f հայկն ի նոյն տեղին
17 Ա. թոռինն
17 cy իւրոյ / f իւր
17 Sա ինչ [o չիք ինչս]
17 Հ յանգածէ
17 Sա պարգևեաց
18 abef ընդոծնեաց / cd ընդոծնաց
18 p տեղին
20 a անուանեալ
20 Sաb տեղին [p տեղի], փխ. դաշտին
20 Sա ծնաւ
20 f զարմանեակ / Sա զարմենեակ [glnot զարամենակ, w զարմենակ]

ի Բաբելոնի, որպէս վերագոյն ասացաք։ Յետ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազգն Արամանեկայ որդւոյ իւրում։

Իսկ նորա թողեալ զերկուս յեղբարց իւրոց, զԽոռ և զՄանաւազ, ամենայն աղխիւն իւրեանց ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւազայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարևմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ, և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբ։ Եւ ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և զԲզնունեաց, և Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին ի միմեանց պատերազմաւ։ Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զշէնս իւր. և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց, արք քաջք և անուանիք, որպէս և որք առ մեօք են այժմ երևելիք։

Իսկ Արամանեկայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ յարևելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի, ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լերանց, գետոյ կարկաջասահի յարևմտից ընդ մէջ անցանելով։ Եւ զդաշտն արևելից գոգցես իմն իբրև որսայսեալ, ձիգ յարեգակն կոյս զերկայնութիւն պարզեալ. և առ ստորոտովք լերանցն

1 abde ի բաբելոմնի
1 Ա. որպէս ասացաք [cf ասաց] վեր-նագոյնն [cf վերագոյնն, d ի վեր-նագոյնն)
1 Ա. չիք և այլ ևս
2 o սակաւ
2 c զբոլոր, փխ. զբովանդակ
2 c արեմանեկայ / fhpqrs արմանեկայ / վԽmno արմենակայ
3 ՏԽ իւրոյ [g իւրում, y իւր]
4 hpqrs չիք նորա
4 ԱՏԽ երկուս (bw երկուց, g զերկուս)
4 abc եղբարց
4 qrs զխուռ
5 Ա. աղխիւ / p իւրոց
5 Ա. իւրեանց ի կոչեցեալն իւրեանց հարք
6 o ժառանգէ մանաւազ
6 p չիք նորա
6 Ա. յարևելեկից [Կ^{2}c յարևելից], փխ. յարևմտից
7 c հիւսիսւոյ / Կ^{2}de յեզր
7 c ծովու
7 Ա. զծովակն
8 ՏԽ անուամբն [g անուամբ]
8 Կ^{2}bde մանաւազնեան
9 c զբազնունեաց / o բզնունեաց
9 Կ^{2}abde որդուն ունին / c որդու ունին / Հgilno որ գնունին / k որգունին / hpqrsվ^3 որ գնունի / Կ^1 որ գնունին
9 hnopqrsw անուանել
10 c ասեն
10 Հg խոռ / pqrs խուռն
10 Ա. ի կողմանէ
11 c հիւսւսւոյ
11 c ասէ
12 Ա. նախարարութիւնս / i նահապե-տութիւն, փխ. նախարարութիւն
12 p յազգէն / Ա. չիք ազգին
12 gi խոռխոռունեաց / w խորխորունեաց
12 b քաջ
13 Ա. չիք որպէս և—երևելիք
13 h մեօքն
14 f արմանեկայ / ՏԽ արմենակայ [hopqrs արմանեկայ]
14 fgk բազմութիւն
15 Ա. չիք և
15 p խորխորին / Ա. չիք խորին
15 ՏԽc դաշտավայրի [k պաշտավայրի]
16 c չիք պարսպեալ լերանց
16 ՏԽ գետս կարկաջասահ ի յարևմտից / x գետոց կարկաջասահից յարևմտից
17 Ա. անցելոց [c անցելոյ]
17 Ա. արևելեայց
17 a գոգոցես իբրև իմն
17 ՏԽ իմն գոգցես իբր
17 ՀԿ^{2}deghopqrsw որսայս [w որ այս] եղեալ / t որսայսել ի ձիգ / y որսայսելի ձիգ
18 b արեգակն / d յարեգական
18 b զերկայնարութիւն / f զերկարու-թիւն
18 ՏԽ չիք առ
18 ԱՀg ստորոտով

բազումք ականակիտ բղխեալ աղբիւրք, որք ի գետոց եկեալ հաւաքումն հեզաբար։ Առ սահմանօք նոցա, ծնիւք լերամբք և եզերօք դաշտին՝ պատանիք ոմանք իբր առ երիտասարդուհեօք ճեմիցին. այլ հարաւայինն արեգակնաճեմ լեառն, սպիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ յերկրէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս ասաց ոմն ի մերոցն, քաջագօտւոյ առն շրջապատեալ ճանապարհաւ, և առ փոքր փոքր ի շեշտումն անկեալ, ծեր ոմն արդարև լեառն ի մէջ երիտասարդացեալ լերանցն։ Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամանեկայ՝ շինէ զմասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, և զլեառնն անուանէ յանկագոյն յիւր անուն Արագած, և զկալուածսն՝ ոտն Արագածոյ։

Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ ի յոլով տեղիս գտանէին բնակեալք ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան և ցիր սակաւք յառաջ քան զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ։

Այս Արամանեակ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամայիս. և յետոյ կեցեալ ամս շատ՝ մեռաւ։ Իսկ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ստոյ միոյ առ եզերբ գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ՝ Երասխ։ Եւ զորդի իւր զՇարայ, զյոլովածին և զշատակեր, առաքէ

1 Տաd բազում
1 pqrsv^1 բազմականակիտ, փխ. բազում ականակիտ / Կ^2 ակնակիտ
1 Ա չիք բղխեալ / b աղբերք
1 Տա որ [x որք ի] գետոց հաւաքումն եղեալ [x եկեալ] հեզաբար առ սահմանօք / Ա սահմանօքն
2 Պատմ՝ ի գետոց եկեալ հաւաքումն՝ հեզաբար առ սահմանօք...։ Us. Մ.
2 Ա ծննդիւք [cf ծննդիւքն], փխ. ծնիւք
3 Ա իբրև / Տաdef չիք առ
3 cf երիտասարդուհօք / Կ^{2}gklnwv^1 երիտասարդուհիւք / Վabdemopqrs երիտասարդուհիք։ Ուղղում ենք՝ երիտասարդուհեօք
3 ԱՀpqrs ճեմեցին [Կ^2 ճեմեյին] / h ճեմեցան
3 g հարաւային / Ա հարաւակողմն, c հարաւակողմ, փխ. հարաւայինն
4 a սպիտակափայլ. qrsv^1 սպիտակ առի առ, p սպիտակ ատակաս առ, փխ. սպիտակափառ / w սպիտակափառն
4 a ի գագաթն / Հ զգագաթն
4 a ուղորդ / k ողղորդ / Տա ի յերկրէ
5 Տաd առնն
7 ab ի լեառնն / cdef լեառնն
7 Տաabde լերանց
8 c դաշտին
8 c արամանակայ / fhpqrs արմանեկայ / Հgow արմենակայ / Վklmn արամենակայ
9 Ա չիք դաշտին—կողմանէ
9 Տա զլեառն
10 Ա յանգագոյն [cef յանկագոյն] անուանէ յիւր [b իւր]
10 gk զկալուածս / Տա արագածու
11 p թէ յոլով ի տեղիս / h եթէ
11 Կ^{2}cdef չիք ի (յոլով)
11 cf գտանէին / Տա գտան
12 Տա բնակեալ [qrs բնակել, w բնակեալք]
12 ck յերկիրս / Ա ցիրք
12 v^1 սակաւուք / Ա չիք սակաւք
13 fsv^1 բնակին / kl բնիկ / p բանակին
13 cf նախնւոյ / hpqrs չիք նախնւոյն
14 Տա արմենակ / w արամենակ
14 ԱՏա զարմայիս [g նախ զարամայիս գրած և ապա ջնջած զարմայիս, k արամայիս, l զարամայիս]
15 b շատ, և մեռաւ
15 ԱՏա արմայիս [g նախ արամայիս, ապա ջնջած արմայիս, kl արամայիս]
16 rst չիք զնա / adet իւր
16 p զնա իւր յանուն
17 no անունն / cl չիք անուն (արմաւիր)
17 k անուն, փխ. յանուն
17 Հcgln թոռինն
17 Տա արաստայ [o արաստու, w երաստայ]։ Մինչև այստեղ tw-ն S-ի հետ են. այստեղից սկսած մտնում են Ա խմբի մեջ։
18 Տա զորդին
18 p չիք իւր / c յոլովածին

ամենայն աղխիւ իւրով ի դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ և բերրի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանել Շիրակ։ Վասն որոյ թուի արդարանալ առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»։ Այս Արամայիս կեցեալ ամս՝ ծնանի զորդի իւր զԱմասիա. ի վերայ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս՝ մեռանի։

Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառոխ արի և զՑոլակ։ Եւ յետ ծնանելոյ զսոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ ի լեառնն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս, զմին յարևելս կոյս, մօտ յակունս աղբերցն, որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարևմուտս կոյս նորին տանն, բացագոյն իբր մեծօր հասարակ աւուր միոյ հետևակագնացի առն ճանապարհի։ Եւ ետ զնոսա ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կայտառին Ցոլակայ. յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և ի Ցոլակայ՝ Ցոլակերտ։ Բայց զլեառնն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր՝ եկաց ամս սակաւս, և մեռանի։

Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և

1 w ամենայնիւ / abdef ամենայնիւ իւրով աղխիւ
1 c չիք իւրով
1 a ի դաշտի / b արգաւան
1 Տխ բարբի, փխ. բերրի
2 cf սակաւ / p ի հիւսիսոյ
2 Ա անուանեցաւն
3 Կ²abcefw ասեն և զգաւառն
3 Տխef անուանել [g անուանեալ]
4 dew վասն որոյ սորայ թուի / ab սորա, փխ. որոյ
4 Տխ արդարանալ թուի
4 ef ի մէջ գեղջկաց ասի
4 k գեղկաց
5 t արայի, փխ. շարայի
5 Ա ասէ
5 r մ''բմինք, փխ. ամբարքն
6 ԱՏխ արմայիս [lnpqrs արամայիս]
6 hnopqrs ծնաւ
6 a զամասիա / միւսն. ամասիայ
7 b չիք և / cdefw այլս
7 y այլ ևս այլ / cdef չիք ևս
7 Ա ամաց
8 abd ամասիա / f այս ամասիա / միւսն. ամասիայ
8 y բնակեալ էր
9 f չիք արի
9 de ծնանելոյն
10 opqrs ի լեառն
10 g ի լեռնոտին / k ի լեառն ոտինն / hopqrs ի լեռնոտինն
11 a երկու / deghlnopqr զմինն
11 Ա յարևելից կուսէ մօտ յականս
11 p յանկիւնս, փխ. յակունս
12 ab աղբերացն / Հcfghw աղբերացն / de աղբիւրացն
12 Հ զմիւս / p զմինն, փխ. զմիւսն
13 Ա մեծ, փխ. մեծօր
13 c հասարակ աւուրն / Տխ հասարակօրոյ
13 ab հետևագնացի / gl²[1] հետակագնացի / p հետեակ գնացի
14 Տխ առնն
14 Ա ճանապարհորդի / Տխ ճանապարհի։ Թերևս ուղղելի ճանապարհաւ
15 d այրւոյն / Կ² արոյն
15 Կ²abcdet փառախոտի / w փարոխի
16 a իւրեանց / c զտեղիս
16 Ա անուանեցին, փխ. կոչեցին
16 w ի փառախայ
16 a չիք և
16 hopqrs չիք ի (ցոլակայ)
17 c զլեառննս. միւսն. զլեառն
17 ad ամասիա / միւսն. ամասիայ
17 Տխcde իւր [g իւրով]
17 c անուամբն
18 t չիք և (ինքն)
18 h չիք և (մեռաւ)
19 Ա անցելոց / acwx զհարմա
19 copqrs չիք և Թողեալ—յարմաւիր (եr. 41. 8. 1)

թողեալ զՇարմայ յԱրմաւիր հանդերձ որդւովք բնակել, և ինքն գնաց զմիւս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա գլխաւոր անուանէ Գեղ, և զշէնսն՝ Գեղարքունի, որով կոչի և ծովն: Աստ ծնանի զորդի իւր զՍիսակ, զայր սէգ և անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկաղեղն: Սմա զմեծ մասն ընչից իւրոց տուեալ և ծառայս անձինս բազումս՝ սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արևելս մինչև ցդաշտ մի, ուր գետն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխոմս ձիգս և նեղս, ահագին գնդնչմամբ իջանէ ի դաշտն: Աստ բնակեալ Սիսակ՝ լնու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ. և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յստակագոյնս ևս Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ, որ առաջին ի Պարթևաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս՝ տեարս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսականդ ազգ. և զայս առնէ Վաղարշակ՝ ի պատմութենէն ստուգեալ: Այլ այս թէ որպէս է, յիւրում տեղւոջ պատմեսցուք:

Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ի դաշտ անդր, և առ ոտամբ նորին լերինն ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն առ Արտաշիսիւ թոռամբ

1 abdx զՇարմա / c որդովք
1 Տպ որովք բնակէրն, փխ. որդւովք բնակել
1 Կ²abcew բնակիլ
2 Ա. կողմամբ, փխ. լերամբն
2 Ա. արևելից / h յարևելեան
3 a չիք և (թողու)
3 c աւանդ, փխ. անդ
3 bdghpqs գլխաւն
4 g զշէնս / p շէնսն
4 Վabcklmno գեղաքունի / f գեղարքունիս
4 cf որով և կոչի և
4 c ծնանի
5 t սեգ
5 Ա. չիք և (գեղեցկաղեղն)
5 de գեղեցիկաղեղն
6 pqrs սա, փխ. սմա
6 Տպ յընչից
7 h յարևելս, փխ. ընդ արևելս
8 Ա. ի դաշտ
8 Տպa որ, փխ. ուր
8 a կոչի, փխ. գետն
8 Ա. հատանէ
9 p չիք ընդ
9 Տպ խոխոմաձիգս, փխ. խոխոմս ձիգս
9 p գնեղս
9 Ա. զըղչմամբ / p զընդչմամբ
9 Ա. ի դաշտ մի
10 Տպ բնակեալ. միւսն բնակէ
10 g սիսակայ. (այ աւելացրած k գլխին) / Հ սիսակայ
10 Ա. իւրոյ բնակութեանն [f բնակութեան]
11 k աշխարհն / dghopqrs անուամբ
11 p պարսկք
11 Տպ յըստակագոյն ևս [qrs չիք ևս]
12 c սիսականս / hw¹ սիսիական
12 c ևս սորա
12 Ա. աստ ուրեմն առաջին ի [c չիք ի] պարթևաց վաղարշակ արքայ
14 Ա. որպէս, փխ. որ է
14 gkp սիսական
14 w ազն, փխ. ազգ / Ա. չիք ազգ
14 c չիք և
15 r ի պատմութեն (պաs.)
15 kt չիք թէ / Ա. չիք է
15 cf տեղւոյն / Տպ ժամու, փխ. տեղւոջ
16 f պատմեցից
17 Ա. չիք անդրէն / g չիք և
17 Կ²abcef ոտամբն
18 Ա. լերին
18 c ի միում / Տպ մի
18 d դաստակերտ, փխ. ձեռակերտ
19 Ա. գեղամէ / h գեղամին
19 k որոյ, փխ. որ յետոյ
19 Աo թոռնէ
20 Ա. արտաշէսիւ

Վաղարշակայ ումն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարազուց, դիպաձգութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ, և չէնս պարգևէ նմա առ եզերբ գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան։ Եւ ի սմանէ ասեն լինել զտոհմն Վարաժնունի։ Այս Գեղամ, որպէս ասացաք, յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ. յետ որոյ կեցեալ և այլս եւ՝ և մեռաւ։ Եւ հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր։

Այս Հայկ որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յաբեթի, նախնի Հայաստանեայց. և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան նոցա. և յայսմ հետէ սկսան, ասէ, բազմանալ և լնուլ զերկիրն։

Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԱրամ։

Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտից նահատակութեան, և ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. յորոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք։ Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան, թէ զիա՞րդ կամ առ որո՞վ ժամանակաւ, թէ կամիցիս՝ արտաքոյ այսորիկ գրոց կարգեսցուք, և կամ թողցուք. ապա թէ ոչ՝ ի սմին։

1 Sюa վարժ [no վարաժ]
1 Ա չիք լեալ
1 Sюcf աջող [h յաջող]. միւսն. յաջող
1 cf ի յորս
2 Կ²abdef չիք և (այծեմանց)
2 Ա գեղեցկութեամբ, փխ. դիպաձգութեամբ / w դիպաձգութեան
3 hopqr որսուց / Sю արքունեաց
3 det չէն / h զչէնս
3 Ա եզր [c եզեր]
4 Ա հրասդան [e հրասատան]
4 g չիք և / h ի նմանէ
4 def լինիլ / pqrs լեալ
4 cf զտուն
5 c վարաժունի / kl վրաժնունի
5 Ա չիք կենաց իւրոց
6 Ա ծնանի / Աx զհարմա
6 c և յետոյ, փխ. յետ որոյ
6 Sю չիք կեցեալ
6 rs չիք յետ որոյ—հարմայ (s. 7)
6 abcd այլ / y զայլս
6 ghknopq չիք եւ
6 c չիք և (մեռաւ)
6 Ա հրամայէ
7 ac որդոյ / hklopq իւրոյ
7 bc հարմա / fk բնակիլ
8 hp հայկա
8 abdefghw գամիրայ
9 a յաբէթի / p նախնոյ
9 f հայաստանեացս / lno հայաստանեաց
9 pqrs ազգ
10 c աշխարհք / d աշխարհս
10 Sю չիք նոցա / a այսմ
10 c սկսանին բազմանալ
10 abdefw ասէ, սկսան [f սկսանին]
11 o զերկիր
12 bcd հարմա
13 hors արմայ, p արամէ, փխ. արամայ
13 Sю մարտիւք
14 Sю ընդարձակեալ [h ընդարձակել, pq ընդարձակիլ, r ընդարդարձակել, s ընդ յարդարձակել]
14 h ամենայն
14 Կ² որոյ
15 Sю և ամենայն ազգք զաշխարհս մեր անուանեն
16 Sю և, փխ. իսկ
16 Աg ասորիք (abcw ասորիկք) և պարսիկք / h ասորիկիք
16 Կ²aw արմէնիկք / Sю արմ̃նիք [gl արմընիկ, Հh արմ̃նիկ]
17 k չիք պատմութեան
17 b նորա, փխ. սորա
17 Աhoqrs զգործ / p գործ
17 k զի թէ արդ, փխ. զիարդ
17 Sюb չիք առ
17 Ա ժամանակի
18 det չիք արտաքոյ
18 Sю գրոցս
19 k չիք և կամ թողցուք

ԺԳ

Յաղագս ընդ արեւելեայս պատերազմին եւ յաղթութեանն, եւ մահուան Նիւքարն Մադեսայ:

Եւ վասն զի հաճոյ թուեցաւ մեզ զաշխատութիւնն, որ ի վերայ քոյ հրամանիդ, համարել հեշտութիւն, քան զառ ի յայլոցն որ ի կերակրոց և յըմպելեաց լինին խրախճանութիւնք՝ հաւանեցաք անցանել սակաւուք և ընդ կարգ բանից պատերազմացն որ ի Հայկեանն Արամայ: Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր, լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց:

Այս Արամ, սակաւուք ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի Ասորեստանեայց և Նինուէի, նեղեալ յազգացն որ շուրջ զիւրեաւ՝ ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց, և որք ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք և հարուստք յոյժ և յաջողաձեռնութիւն իսկ, և երեսաւորք ի սիրտ և ի պատրաստութիւն պատերազմի, իբր թէ բիւրս հինգ: Պատահէ Մեդացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւքար ոմն անուանեալ Մադէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս

2 fh յարեւելեայս / k արեւելեաց
2 ԱՀgkr յաղթութեան
2 a չիք և (մահուանն)
2 c մահուն / hkw մահուանն / Հab չիք մահուան
3 a մադեսա / b մադէս / e մադէսայ
4 Ա. աշխատութիւն / Հgp զաշխատութիւն / y աշխատութիւնն
5 b քան զի, փխ. քան / Կ²det չիք քան
5 Կ²abcdf առ ի յայլոցն
6 a քան, փխ. և
6 a յմպելեաց / bhpqrs ըմպելեաց
6 o համարեցաք, փխ. հաւանեցաք
6 pqrs առնել, փխ. անցանել
6 p սակաւօք
7 p ըստ, փխ. ընդ
7 abcfw պատերազմացն
7 k հայկանն
7 Ա. սա այր եղեալ հայրենասէր և աշխատասէր [bc աշխարհասէր, a աշխատասէր և հայրենասէր] եղեալ [abcd չիք եղեալ]
8 h չիք նոյն
8 f պատմագիրն
9 p համարէ
9 Հabdgkprs զմեռանիլն
9 c չիք քան թէ տեսանել—հայրենեացն և (s. 10)
9 Կ²abdef թէ
9 Կ² տեսանելն
10 b կոխել
10 Տտ հայրենիս
11 Տտw օտարածնաց, փխ. օտարաց
12 Ա. սա այս արամ
12 Տտbcf ասորեստանեաց [gp ասորեստանեայց]
13 a չիք և / b ազգացն
13 ԱՀg զիւրև
13 Տտ և ժողովէ
14 Տտ ընդանի [gh ընտանի] / Ա. չիք ընտանի
14 p չիք արանց / Տտ որ
15 k չիք նորատիք և հարուստք
15 Ա. չիք և (յաջողաձեռնութիւն) [c ունի ի, փխ. և]
15 f յաջողաձեռնութիւնք
16 Ա. իսկ և [Կ²cew չիք և] երեսօք
16 Տտ որ ի սիրտ
16 Տտ չիք պատերազմի
17 cf երիտասարդացն
17 k առաջնորդէ
18 a Նիքար

ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզերս սահմանացն Հայոց։ Որոց միանգամ քուշանաբար հինիւ ամբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց՝ ծառայեցոյց ամս երկուս։ Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգական՝ սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն, և զնոյն ինքն զՆիւքարն զկոչեցեալն Մադէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաւիր, և անդ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ, ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկելոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչև ի լեառնն անուանեալ Զարասպ՝ ի ծառայութեան հարկի կալաւ մինչև ցթագաւորութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի։

Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ՝ յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲելայ ունէր ի մտի, ի զրուցաց ուսեալ. և զայս խորհէր հատուցանել յամս ձիգս, նկատել որսալ զյաջողութիւն աւուրց, բառնալ ջնջել զամենայն ճետ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ։ Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեանն զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն, և հրամայէ նմա զնոյն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել. և համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտեայ, և երկրորդ նորա կոչել։ Այլ այս շատասցի առել այսչափ. քանզի չթողացուցանէ զմեզ որ առաջիկայս է իր՝ յեզերումն յամել այսր պատմութեան։

1 Ուղղելի է որոյ
1 o նոյն պատմագիր
2 o միանգամայն
2 Ա հին / Կ¹gkl հինու
3 Հg երկու
3 b անկարծօրէն
4 Sw արեգականն
4 b ամբոխին
5 Ա նիւքարն
5 g զկոչեցեալն / p կոչեցեալն. միւսն. կոչեցեալ
5 Ա ածէր
6 a ումն, փխ. ուրեմն
7 Ա չիք երկաթի
7 b չիք ճակատն
7 p վարսեալ
7 Ա անցաւորացն
8 o չիք ամենայն
8 Ա եկելոցն
8 g զաշխարհ
8 Ա չիք նորա
8 abcdew ի լեառն / Sw ցլեառն
8 hopqrs անուանեալն
9 Sw ի ծառայութիւն
9 Ա կալաւ հարկի
9 Հfg ցթագաւորութիւն
11 k թագաւորեաց
12 k իւրոց
12 gx բելայ. միւսն. բէլայ
12 Ա ունէր ի մտի զբէլայ
12 gq հատուցանել, փխ. հատուցանել
13 Հh ամս
13 a զաջողութիւն
13 t չիք աւուրց
14 a չիք ճետ
14 r սերմանել / Ա սահմանեալ [f սահմանեաց], փխ. սերմանեալ
14 abcf յառնեաց [ab յառնե՛՛ց], փխ. յարանց
15 h խարդաւակ / w կարդաւակ / Ա չիք խարդաւանակ
15 Ա լեալ
15 gk թագաւորութեան
16 SwՀ իրագործութիւն
16 a ծածկել / bcf ծածկեալ / h ծածկէր
16 Հgk զչարութիւն
17 Sw զայն, փխ. զնոյն
17 k զանկասկածաբար ունելով
18 Sw մարգարտէ
18 Աgh կոչիլ
19 Հ չթողացուցէ / w չթողացուցանէ
20 c էր, փխ. է իր
20 pqrs համել, փխ. յամել
20 y այսմ

ԺԴ

Յաղագս ընդ Ասորեստանեայս կռուոյն եւ յաղթութեանն, եւ Պայապայն Քաաղեայն, եւ Կեսարու, եւ առաջին եւ այլոց անուանեալ Հայոց:

Կարգեսցուք դոյզն յիշատակօք բանից և որ ինչ զկնի այսորիկ յարեմուտս սորա գործք քաջութեան պատմին ի Նոյն մատենի, և որ ընդ Ասորեստանեայս կռիւն. զպատճառս և զզօրութիւն իրացն միայն յայտնելով, և զերկարութիւն գործոյն համառօտ բանիւ յանդիման կացուցանելով:

Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատուն որ ընդ արեւելեայս՝ խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ, չորիւք բիւրովք վառելովք հետեւակօք և հինգ հազար հեծելազօրու, Բարշամ անուն, յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյնս նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ՝ մեռանի: Եւ զայս Բարշամ վասն իւրոց արութեան բազում գործոց աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յոլովս: Իսկ զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս:

2 l ասորեստանեայս
2 bgp յաղթութեան
2 d չիք և (պայապայն)
2 a պայապանք / hkopqrsw[1] պապայն
3 Վabcdem քաղեայն / Խnopqrsվ[3] քաղէն / k քաղեն
3 c եւ առաջին եւ այլոց / de առաջ, փխ. առաջին
3 hpqrs այլոցն
3 clopqs անուանեաց / f անուանց, փխ. անուանեալ
4 Ա. յիշատակաւ [c զյիշատակաւ]
4 o որ (ջնջած k ոչ)
4 ab այսորիկ սորա յարեմուտս գործք / Sխ այսորիկ սորա գործք քաջութեան պատմի յարեմուտս ի Նոյն
5 Ա. չիք և / k չիք որ
6 b ասորեստանեաս
6 Կ[2]abdeghw կռուոյն / kl կռուին
6 Ա. իրաց / p չիք միայն
7 p գործոցն
7 ԱSխ կացուցանել (h կացուցել) / Ուղղում ենք կացուցանելով
9 Sխ ճակատոյն [hnopq ճակատուն]
10 Ա. զօրու, փխ. զօրութեամբ
10 Կ[2]eo զկողմամբ
10 Ա. զոմն և անդ [e չիք զոմն]
11 Ա. երկրի / g չորեք
11 Հgn բիւրօք / o բիւրուք / pq բիւրիւրք / r բերլոք / s բեւրիոք
11 h վառելօք / k չիք վառելովք հետեւակօք
11 Ա. հնգիւք հազարովք [cef հազարօք]
12 k հեծելազօրօք
12 a սկայիցն յազգէ
12 Sխ սաստկագոյն
13 opqrsվ[1] հարկախստութեամբ
13 Ա. չիք զբովանդակ / c զշրջակայսն
14 c առնէ / k սա, փխ. սմա
14 Ա. ի ճակատու
15 Ա. ընդ դաշտն
16 Sխ զինակրացն
17 Sխ մեռաւ
17 Ա. վասն իւրոց [ad իւրոյ] արութեանց [Կ[2]bc արիութեանց] գործոց / Sխ վասն արութեան [Հo արիութեան] իւրոյ բազում գործոց
18 Ա. բազում ժամանակս / k ժամանակ
18 adef չիք իսկ զմեծ մասն—կալաւ (տ. 19)
19 bc կալաւ բազում ժամանակս ի ծառայութեան / ky ի ծառայութիւն
19 Ա. հարկաց: չիք արամ—ժամանակս

Այլ որ ինչ յարեմուտս կոյս ընդ Տիտանեանսն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի։ Ասա յարեմուտս շարժեալ ի վերայ տասջնոյն չորիւք բիւրովք հետևակազօրու և երկու հազար հեծելովք՝ հասանէ ի կողմանս Կապադովկացւոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա։ Եւ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղից այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս, և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէր։ Վասն որոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարեմուտս՝ պատահէ նմա Պայապիս Քաաղեայն Տիտանեան պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնտոսն և զՈվկիանու։ Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն։ Եւ իւր թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ և բիւր մի ի զօրացն ի վերայ աշխարհին՝ և ինքն դառնայ ի Հայս։

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզու հայկական. վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք զկղիմայն զայն Պռոտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք։ Եւ զզաստակերտն, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ, փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝

1 Ա. այլ որ ինչ յարեմուտս ընդ տիտանեանսն [abcfw տիտանեայսն] սորա գործ քաջութեան [a քաջութեանն]
1 Sw տիտանեանցն [p տիտանեացն]
1 h էր
2 o յասել
2 a արեմուտս / cf ի յարեմուտս
2 Հgkl շարժիլ / hoqrs շարժել
3 f բիւրօք / Sw բիւրու [rs բևրու]
3 f զահաւոր, փխ. զօրաւոր
3 Sw հետևակաւ զօրու / Ա. զօրաւոր հետևակօք։ Հմմտ. եր. 45, տ. 11 եւ ծան.
3 Ա. հազարօք [c հազարովք] / kopqrs չիք հազար
3 f հեծելօք / gkopqrs հեծելով
4 g ի սահմանս, փխ. ի կողմանս
4 hoqrs կապադովկեցոց / k կապակոկացւոց / կ[2] կապատովկացւոց
5 dh կեսարիայ
5 hkopqrs քան, փխ. քանզի
5 Վabdefklmn զարևելեայնն / Հgh զարևելեան
5 Հgopqrs զհարաւային / h հարաւային
5 Sw ի ձեռն յանձնեալ էր
6 Ա. այնոցիկ երկուց ցեղիցն
6 d սիսականցն / p սիսակեացն
6 ab չիք ի (կադմեայ)
7 k տան էին, փխ. տանէն
7 p և կասկած
8 p չիք ունէր
8 y երկարեալ / ef լինիլ
9 k պատեհէ
9 pqrsw[1] պարապիս / l պապիս
9 Swef քաղեայ / կ[2] քաղեայն / x քայաղեայ
9 կ[2]abce տիտայեան / f տիտանեանն
10 k երուց, փխ. երկուց
10 Ա. զպոնտացւոցն [f զպոնտացոց] / Sw զպոնդոսն [Հg պոնտոսն, k զպոնոսն, q զպոնդոն]
11 Հq զովկիանուսն / abc զողկիանու / abc, որոնց հետ յաճախ և կ[2], նոյն տառասխալները պահում են. որով եւ Ա խմբի մէջ մի առանձին ստորաբաժանում են կազմում։ Տե՛ս եւ եր. 31, տող 20, ծանօթ.:
11 c վարէ, փխ. վանէ
12 Sw ինքն, փխ. իւր
12 hpqrs թողուլ
12 o չիք անուն
13 Sw ի զօրաց իւրոց
14 ghlnopqrsw[3] զլեզու / k լեզու
15 Sw չիք յոյնք /
16 ԱՀ զկլիմայն [c զկլիմաղն]
16 a պռոտոս / d պռոտոսոն / e պռոտոսոն / կ[2]w պռօտօսոն / f բրօզօն / c պրոտոն / կ[1]Հbghknopqrsw[1] պռոտոն
16 b արմենիայն / Հl արմենեան
16 Հ թարքմանի
17 or անուն
17 k մշակս
18 de անուանէ / cfl անուանեն / Հ չիք անուանեն
18 h հինգ, փխ. հինք

Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել. մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա։ Ըստ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք Երկրորդ և Երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և Չորրորդ։ Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարևմտեան մեր կողմն Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Չորրորդ Հայք։ Իսկ որ այլ ի յոմանց ասի ի յունական կողմանսն՝ մեզ ոչ է հաճոյ. այլոց որչափ կամք իցեն։

Արդ սա այսպէս հզօր և անուանի եղեալ՝ յանուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեօք ազգք զաշխարհս մեր անուանեն։ Բազում և այլ գործք քաջութեան ի սմանէ գտանին կատարեալ, այլ մեզ բաւական լիցի ասացեալս։

Բայց թէ ընդէր այսոքիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ ի մեհենիցն պատմութիւնս ոչ յիշատակեցան, մի ոք ընդ այս երկբայացեալ տարակուսեսցի։ Մի՝ զի յառաջ քան զՆինոսի ժամանակ թագաւորութեանն է, յորում ոչ ոք այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր. երկրորդ՝ զի ոչ հարկ ինչ և ոչ պէտք կարևորք էին նոցա՝ զազգաց օտարաց և զաշխարհաց ի բացեայ և զհամբաւս հինս և զզրոյցս նախնականս յիւրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել. մանաւանդ զի և ոչ պարծանք ինչ նոցա և ոչ բարգաւաճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն և գործք արութեան։ Բայց թէպէտ և ոչ ի բուն մատեանսն, սակայն որպէս Մար Աբաս Կատինայ պատմէ՝ ի փոքունց ոմանց և

1 f մաժակք
1 de ոմանց
2 bh կեսարիայ
2 p ընդ, փխ. ըստ
2 cf չիք ի (տեղեացն)
3 p ի սահմանսն, փխ. իւր սահմանսն / Ա սահմանս
5 Հabcghnopqrs պատճառ
6 en զարևմտեայն
6 Ա և առաջին և
6 y երկրորդ և երրորդ, այլ և
6 cf այլն
7 h ոմանց / Ա չիք ի յոմանց
7 k չիք ի (յունական)
7 c կողմանս / Տա կողմանն
8 Կ^{1}Կ^{2}Հdegptվ^2 այլ որոց, փխ. այլոց
9 y այլ, փխ. արդ
9 Տա չիք սա
9 Ա անուանի և հզօր
9 ghnoprs անուն
10 f ամենեցունց
10 k աշխարհիս
10 ՏաՀc ազգ [g ազգք]
11 Տա գործ [h գործք]
11 Ա արութեան, փխ. քաջութեան
11 Ա գտանի
12 qrs լինի / Ա ասացեալդ
13 o չիք թագաւորացն
14 Կ^{2}agoq ի մեհենից / Տաac մեհենիցն (չիք ի)
14 Տա չիք պատմութիւնս
15 Տա զնինոսի ժամանակս [p զժամանակս Նինոսի]
16 Հgk թագաւորութեան / fop թագաւորութէ (պաs.), փխ. թագաւորութեանն է
16 Հgk չիք է
16 Ա այսպիսեաց [c յայսպիսեաց]
16 bo անձին
17 Ա ոչ հարկք և ոչ պէտք ինչ կարևորք
18 q յազգաց
18 k զաշխարհեայ
18 Ա բացեայ (չիք ի)
18 pw զրոյցս
19 cefw իւրեանց / p յիւրոց
19 Ա գրել մատեանս
20 op չիք և (ոչ պարծանք)
20 o չիք նոցա
20 Ա և կամ բարգաւաճանք / k չիք ինչ նոցա և ոչ բարգաւաճանք
20 Ա օտարաց
21 pqrs քաջութեան / o արիութեան
21 opqrs թէպէտ ոչ
22 Աop մարիբաս / o ի փոքուց

յաննշանից արանց, ի գուսանականէն այս գաւառի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց։ Ասէ և այլ ինչ պատճառս նոյն այր, թէ, որպէս ուսայ՝ հպարտ և անձնասէր գոլով Նինոս, և կամելով զինքն միայն աշխարհակալութեան և ամենայն քաջութեան և լաւութեան ցուցանել սկիզբն՝ հրամայէ զբազում մատեանս և զգրոյցս առաջնոցն, տեղեաց տեղեաց և ուրուք ուրուք գործոց քաջութեան, այրել, իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք՝ զազարեցուցանել, և որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝ գրել։ Այլ զայս աւելորդ եղև մեզ երկրորդել։

Բայց Արամ յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զԱրայն. յետ որոյ և այլս բազումս կեցեալ ամս՝ մեռաւ։

ԺԵ

Յաղագս Արայի, եւ մահուան նորա պատերազմաւ ի Շամիրամայ։

Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի իշխամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ՝ որպէս և հայրն իւր Արամ։ Բայց վաւաշն այն և բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել. այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել։ Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն

1 c ի գուսանականէն / fhopqrsyվ[2] ի գուսականէն / վ[1] ի գուսնականէն
2 Ա. արքունականաց
2 w պատճառ
2 d որպէս թէ
3 Sw գոլ / Swa չիք և
3 Հgnopqrs միայն զինքն
4 Ա. չիք ամենայն
4 k չիք և լաւութեան
5 af զգրոյցս
5 Sw ըստ տեղեաց տեղեաց և ոյր ուրուք [h ըստ տեղեաց և ոյք ուրուք / w[1] ուր ուրուք
6 Ա. գործ
6 ac այրել հրամայէ [a հրամէ, բայց ջնջած k]
7 op չիք որ
7 Ա. արդ, փխ. այլ
8 Ա. է, փխ. եղև / p յերկրորդել
9 Ա. զկնի, փխ. յետ
9 fp ամաց / միւսն. ամի
9 f չիք կենաց / Հմմտ. Եr. 42, ». 5—6։
9 e զարա
9 Sw զկնի, փխ. յետ
9 Swdef որոց [go որոյ]
10 c այլ / i զայլս
10 c ամս / միւսն. ամաց
10 c մեռանի
12 f արայի գեղեցկի / qrs մահուն
12 b ի շամիրայ / k ի շամիրամէ
13 c արա
14 k հայրենեացն
14 Ա. նոյնում արժանաւորեալ շնորհաց
15 Ա. որում, փխ. որպէս
15 Sw բորբորիտն [p բորբորիտն այն] / f չիք այն և բորբորիտոնն
15 w սամիրամ
16 p ի բազմաց / k ի գեղեցկութենէ
16 Ա. տեսանել, փխ. հասանել
17 klo չիք ինչ
17 Ա. այսպիսի [bct այսպիսիս] յայտնապէս / w ոչինչ ի զայսպիսիս
18 Swd լինելոյ [i լինելոյն]
18 lnopqrs նինոս
18 Հg ի կրետէս / k ի կրէտէն / l ի կրետէ / միւսն. ի կրիտէ
18 alcdw որպէս ես [ad չիք ես] հաւանեալ եմ նինոսի ի կրիտէ / ef նինոսի՝ որպէս հաւանեալ եմ ի կրիտէ / w չիք ի (կրիտէ)
19 gk պատմելով, փխ. պատուելով / hi պատ(մ)ելով [մ-ը ուրիշի ձեռով աւելացրած գլխին]
19 f զախտն շամիրամայ / Հ զախտս

գեղեցիկ՝ ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց, գալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան և թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր և Նինոս, և կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա և դառնալ մեծաւ պատարագօք և խաղաղութեամբ ի տեղի իւր։

Եւ ի բազում անգամ երթևեկութեան հրեշտակագնացութեանն լինել, և յոչ հաւանել Արային, ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ՝ ի փախճանի պատգամաւորութեանն առնու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և փութայ երթալ հասանել յերկիրն Հայոց ի վերայ Արայի։ Բայց որչափ ի դիմացն էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել զնա և ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ զըռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ. զի առ յոյժ ցանկականի մոլեգնութեանն, ի բանսն որ զնմանէ՝ որպէս ի տեսութիւն շամբշութեամբ վառեալ էր։ Գայ հասանէ տագնապաւ ի դաշտն Արայի, որ և յանունն նորա անուանեալ Այրարատ։ Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել ապրեցուցանել զԱրայն։ Իսկ ի լինել մարտին՝ հարկանի զօրն Արայի, մեռանի և Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ։ Դիակապուտս առաքէ տիկինն յետ յաղթութեանն ի տեղի ճակատուն, խնդրել ի մէջ դիականցն անկելոց զըղձալին իւր և զտարփածուն։ Գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտիկացն, և հրամայէ դնել զնա ի վերնատան ապարանիցն։

1 c և բազում / bfw խոստմամբք
2 c պատարագաց, փխ. պարգևաց
2 Զk զկնութիւն
3 b չիք ի վերայ
4 Ա չիք մեծաւ
4 Վm պարգևօք, փխ. պատարագօք
6 Տwd բազում (չիք ի)
6 c երթևեկութեան / միւսն. երթևեկութիւն
6 Աg հրեշտակագնացութեան
6 ԱՏw լինելոյ։ Ուղղում եմ լինել։ Հմմտ եր. 56, տ. 1 Իսկ ի լինել սխալանաց...
7 w յոչ / միւսն ոչ
7 c հաւանեալ / w սամիրամայ
8 Ա ի փախճանել
8 Զfg պատգամաւորութեան
9 Զw հասանիլ / k երկիրն
10 bcdef չիք ի (դիմացն)
10 Տw որչափ դիմաց էր նշանակել, [y նշանակեալ] ոչ այնչափ ինչ ի սպանանել / cdef սպանանելն / k սպանել
11 abdefhopqrs հալածել (չիք ի) / c հալածելըն / f հալածելն
11 Աgt նուաճել (չիք ի)
11 deo և, փխ. կամ
12 Տw առ ի յոյժ
12 Տw մոլեգնութեան [hpqrs մոլեգնութեանն]
13 i զնմանէ (շփոթ ի նմանէ)
13 a շամբշտութեամբ / Վdgklmn շամշութեամբ / hopqrsv[1] շաշմութեամբ
14 Ա ի դաշտն արայի տագնապաւ
14 y և որ և
14 hp անուն / o յանունն
14 o չիք նորա
15 r անուանել
15 fg արարատ / Զ արարադ
15 efw ի լինել
15 Տw տայր [l տայ]
15 b զօրապետացն / n զօրաց, փխ. զօրապետաց
16 ko պէտ, փխ. դէպ
16 ai լիցի / p չիք հնարել
17 ef ի լինել
17 b զարայի, փխ. արայի
17 Տwb չիք և / acdefw արայն
18 Զb դիակապուտ / Ա տիկինն առաքէ
19 fgp յաղթութեան
19 c դիականց / i դիակացն
20 h չիք իւր
20 b ի մէջ դիակաց քաջամարտկացն
21 Ա չիք և
21 bdefw զնա դնել / c չիք դնել
21 Զknopqrs ի վերայ տանն / Վghlm ի վերնատանն
21 Տw ապարանից

Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ ախոյեանն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ. «Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվէրս նորա, և կենդանասցի»։ Միանգամայն և ակն ունէր դիւթութեամբ վհկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տռփական ցանկութենէն։ Իսկ իբրև նեխեցաւ դի նորա՝ հրամայէ ընկենուլ ի վիհ մեծ և ծածկել. զմի ումն ի հոմանեայց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ՝ համբաւէ զնմանէ այսպէս. «Լիզեալ աստուածոցն զԱրայ և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք»։ Կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ, ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրայ։ Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեսեան՝ դադարեցուցանէ զխազմն։

Եւ որ ինչ յաղագս Արայի՝ կարճառօտիւ և այսչափ շատ լիցի յիշատակել։ Սա կեցեալ ամս՝ ծնաւ զԿարդոս։

ԺԷ.

Թէ որպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն եւ զամբարտակ գետոյն եւ զիւր տունն։

Իսկ զկնի այսպիսեաց իւրոց յաջողութեանց դադարեալ Շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի յանուն Արայի

1 p չիք Իսկ / pqrs չիք միւս անգամ
2 Ա. ասէր
3 at աստուծոցն
3 Ա. լիզուլ զվէրսն [w զվէրն]
3 bcdefst արայի, փխ. նորա
4 f մի անգամ / a ի դիւթութեամբ
4 c վոհկութեան / d վհկութեամբ
5 cd զարա / h զարայն
5 r ի տափանեան / y ի տրփական
5 abdefst ցանկութեան / c ցանկութիւն / p ցանկութէ (պատ.)
6 Տh հրամայեաց
6 ef ի վիհ մի մեծ / c զի մի, փխ. զմի
7 ps ի հոմանեաց / r ի հրամանաց, փխ. ի հոմանեաց
7 Հgk զարդարեաց / Ա. զնա
8 cdef ասելով այսպէս
8 Ա. զարայ՝ աստուածոցն / Հt աստուծոց
8 Ա. զփափագս [f զփափաքս]
9 b այսմ
9 Ա. ի մէնջ պաշտելիք են [f են հայք] և փառաւորեալ / qrs ի մէնջ-ից առաջ յուսանցքում աւելացրած մեր
10 h իբր / c զհեշտացուցիչք
11 a զնոր
11 r դիւց / միւսն. դիւաց
12 ag աստուծոց / bcdef աստուածոց
13 c զարա / k այնպէս
13 hpqrs չիք ի վերայ
13 Ա. երկրին / h յերկրիս
13 p համբաւեալ յերկրիս զնմանէ
14 d դադարէ / h դարձուցանէ, փխ. դադարեցուցանէ
15 Ա. չիք որ ինչ / Ա. չիք և (այսչափ)
16 Ա. ծնանի
16 de զկադմոս / w կարդոս / t դոս / Հ զկա (շարունակութեան համար տեղ թողած)
18 c մահուան նորա շամիրամ
18 w սամիրամ / de չիք զքաղաքն
18 k զամբատակ / ly զանպարտակ
19 hklnopqrsՎ^{2} գետոյն / abcef զտուն իւր
20 Տh այսպիսի
20 ԱՏh աջողութեանց [hpqrs յաջողութեանց]
20 a դադարել / Վ^{2}bcdefw դադարէ
21 Վ^{2}abcd շամիրամ / f չիք շամիրամայ
21 c յանուն նորա արայի / h անուն

Այրարատ, եկանէ ի լեռնակողմանս երկրի հարաւակողմանն, քանզի ժամանակ ամառնային էր, զբօսնուլ կամելով ի հովիտս և ի դաշտս ծաղկաւէտս։ Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրին և զօդոյն մաքրութիւն և զաղբերացն յստակագոյն բղխմունս և զկարկաջահոսութիւն գետոց բարեհնչեցից՝ «Պարտ է մեզ, ասէ, յայսպիսում բարեխառնութեան օդոց և մաքրութեան ջուրց և երկրի, քաղաք և արքունիս շինել բնակութեան, որպէս զի զչորրորդ մասն ի բոլորմանէ տարւոյն, որ է ամառնային եղանակ, ըստ ամենայն բարեվայելչութեան անցուցանիցեմք ի Հայս, և զայլս ևս երիս որոշմունս օդոյն զովութեան տածիցեմք ի Նինուէ»։

Եւ անցեալ ընդ բազումս ի տեղեաց՝ գայ հասանէ յարևելից կողմանէ յեզր ծովակին աղեայ. և տեսեալ առ եզերբ ծովուն երկայնաձև բլուր մի, որոյ նիստ երկայնութեանն ի մուտս կոյս արեգականց, սակաւ ինչ առինկողեալ ի հիւսիսոյ, իսկ ի միջօրեայ կողմանէ դէպ ուղիղ առ երկին հայելով՝ քարանձաւ կանգուն անշեղ. և ի սմանէ գհարաւով բացագոյն հովիտ ինչ դաշտաձև և երկայնաձիգ յարևելից կողմանէ լեռինն իջանելով յեզր ծովուն, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորաձև. որոյ ընդ մէջն հոսանք ջուրց բարեհամաց ի լեռնէն իջանելով, ի ծործորս և ի հովտաց քամեալք, և ի հիմանց փեղկից լերանց միաւորեալք ի ծաւալումն գետոց պերճանային. և շէնք ոչ սակաւք ի հովտաձև ձորակին, յաջմէ և յահեկէ ջուրցն յօրինեալք. և յարևելից կողմանէ հաճեցեալ բլրոյն՝ լեռան մի փոքրագոյն։

1 fgh արարատ
1 Վcmors ի լեառնակողմանս
2 l բզօսնուլ
3 ac զօդոյն
3 hopqrsw զմաքրութիւն
4 at զաղբերաց / Կ^{2}bcdef զաղբերաց
4 h յստատագոյն, փխ. յստակագոյն
4 Ա բղխումն
4 abc զկարկաջահոսութիւնս / Sw զկարկաջաստահանութիւն [pw զկարկաճաստահութիւն, Կ^{1}վ^1 զկարկաջաստահութիւն]
5 Կ^{2}bcdefw ասէ, մեզ
6 pqrs և քաղաք և
6 Կ^{2}abdefw քաղաքս / c քաղաք ևս, փխ. քաղաք և / pqrs և քաղաք և
7 p չիք զի
7 p մասն բնակութեան ի բոլորմանէ
7 Վklmn ամառնայինն
8 Հabdefw յեղանակ
8 hpqrs բարեվայելչութեանց
8 ՎSwbcefmpqrs անցուցանեմք
8 glno ի հայսս
9 Swd զայլն [Հg յայլն] / w զայլսն / c այլ / f զայս, փխ. զայլս
9 p և, փխ. ևս / g յերիս
9 agknվ^{2}տածիցեմք / Հվ^1 տանիցեմք
10 b ի տեղեացն / p ի տեղաց
12 Ա մի բլուր / hpqrs որ
12 g երկայնութեան
12 c ի մուտս կոյս / Ա կոյս և
12 abcdet յարեգակնդ [abcd զրած k նշանակով՝ յ * դ] / f յարեգականց
13 klnվ^3 չիք ի (հիւսիսոյ)
13 a չիք իսկ
13 Sw ի միջօրէ [gh ի մէջօրէ]
13 a չիք ուղիղ
14 o առ երկիրն / Ա նայելով
14 a կանգուն նշեղ / c կանգունայ նշեղ / h կանգուն և անշեղ / k անշեղ, փխ. անշեղ
14 Ա գհարաւ / w գհարաւագոյն, փխ. գհարաւով բացագոյն
15 Sw չիք և
15 p յերկայնաձև, Ա երկայնաձև, փխ. երկայնաձիգ
16 Sw որոց
17 drs ի ծործորաց
18 Sw ծորեալք, փխ. քամեալք
18 o վիմաց, փխ. լերանց
19 Ա չիք ի (հովտաձև)
20 op օրինեալք
20 Sw ի յարևելից [p յարևելից], փխ. և յարևելից
20 c հաճեցեալք ի / p հաճեցեալք
21 Հgk բլրին

Աստ իմն ակնկառոյց լեալ այլասիրան այն և կաթոտն Շամիրամ, հրաման տայ չորից բիւրոց և երկուց հազարաց արանց անարուեստից գործաւորաց յԱսորեստանեայց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեքին կատարեալք էին յարուեստագիտութեան, ածել անխափան ի փափագելի տեղին. և գործն հաւասար հրամանին առնոյր զկատարումն։ Եւ վաղվաղակի ածեալ լինէին բազմութիւն խառնազանձից գործաւորացն և բազմարուեստից հանճարեղաց իմաստնոցն։ Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալ, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի։ Եւ ի պատառուածս նորին ամբարտակի գետոյն այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ի հէն և ի զաղթականս փախստեամբ ամրանան, իբր ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք։ Եւ եթէ զփորձ առնուլ դէպ ումեք լինիցի՝ և ոչ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել ոք զօրեսցէ, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ։ Եւ ի հեղուսուածս արուեստին որ զքարամբքն՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս։ Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարտակն՝ հասուցանէ ի նկատեալ տեղի քաղաքին։

1 h ակնկառոյց / Ա. եղեալ, փխ. լեալ
1 Հ չիք այն
2 ՏՄ չիք չորից
2 ՏՄac բիւրուց [hqrs բիւրոց]
2 ՏՄկ[2] երկու / ՏՄ հազար
2 h արուեստից
3 acdef ասորեստանեայց / ՏՄ յասորեստանեաց [Հprs յասորեստանեայց]
3 w այլոց իշխեցելոց / Ա. չիք և յայլոց իշխեցելոց
4 w իւրոցն / Աt չիք իւրոց
4 a չիք յամենայն արուեստաւոր
4 p ամենայն / c արուեստաւ
4 hrs արուեստագործաւորաց, փխ. արուեստաւոր գործաւորաց
4 Ա. քարի և փայտի
5 ՏՄ ամենեքին / kn կատարեալ
5 ՏՄ ի յարուեստագիտութեան / վ[1] ի յարուեստագիտութեան / վ[2] ի յարուեստս գիտութեան
8 Աչիք բազմութիւն ՏՄ խառնիճաղանճ
8 abdefg գործաւորաց
8 abcdeվ[2] բազում արուեստից / f բազում արուեստաւորացն
8 c հանճարեղացն
9 Աg իմաստնոց / y իմաստիցն
9 Հ ամբարտակ / b ապառաժօք
10 g վիմով / Ա. շինել վիմօք
10 ՏՄ մածուցեալս
10 Ա. բազում, փխ. անբաւ
11 det չիք և բարձրութեամբ
11 b մինչև որ կայ Ա. չիք որպէս ասեն
12 Աghoqw ի պատառուածս [b ի պատառածս] / p ի դիպուածս, փխ. ի պատ...
12 g ամբարտակ / k ամպարտակ
12 k այլ, փխ. այժմ / hqrs չիք այժմ
13 acdg մարդիկք
13 Ա. շէնս, փխ. հէն / k ի զաղթականս
14 gk ամարանան / ch իբրև
14 b ընամրացեալք, փխ. ամրացեալք
14 y քարանձաւոց
14 ՏՄc թէ [i եթէ, q չիք եթէ]
15 b պատրաստկաց / c պարսեաց / ՏՄ պարսատակաց [r պարատկեաց]
16 ly անպարտակին / cef զօրասցէ
16 Ա. աշխատութեամբ ոք ջանասցէ [a ջանայցէ]
17 ՏՄ ի հեղուածս, փխ. ի հեղուսուածս
17 ly ագուեստին / «արուեստին» բուն աղաւաղուած ադուաստր'ին ? (= (ἀλάβαστρον) բառից, կամ, բաց ly'ի, ἄσβεστος'ից (ռուս. известь)։ Աs. Մ.
17 ՏՄa զքարամբք
18 b ուրուք / w ի ճարպոյ
19 Հglno կարծիսս
19 b ի բազում / Հac ասպարէսս
20 b հասուցանէ / c հասուցանէին
20 c ի կատարեալ տեղիս

Եւ անդ հրամայէ զամրոցն ի բազում դասս որոշել, և ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց զընտիրս ի ճարտարացն վարդապետս կարգել. և այսպէս ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ՝ յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալին ամրացուցիւք պարսպօք, հանդերձ դրամբք պղնձակերտիւք: Շինէ և ընտիր ընտիրս և բազումս ի մէջ քաղաքին ապարանս ի պէս պէս քարանց և ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս, և ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս. և գեղեցկազունիւք և ընդարձակ փողոցիւք զկողմանս քաղաքին որոշելով: Շինէ և զչքնաղս ամանս և զզարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից միջոցաց քաղաքին լուալիս: Եւ զմասն ինչ գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ անցուցանէ ի պէտս ամենայն պիտոյից և յոռոգումն բուրաստանաց և ծաղկոցաց. և զայլն զեզերբ ծովակին յաջմէ և յահեկէ՝ քաղաքին և բովանդակ շրջակային յոռոգումն: Եւ զամենայն արեւելեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմանս քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք, և սաղարթիւք ծառոց վարսաւորաց, զանազանեալք ի պտուղս և ի տերևս. և բազումս բազմաբերս և գինեբերս ի նմա տնկեաց այգիս: Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հռչակաւոր զպարսպեալն յօրինէ, և անթիւ բազմութիւն մարդկան ի ներքս բնակեցուցանէ:

1 Տխ չիք և (անդ)
2 Ա. կարգել վարդապետս զընտիրս ի ճարտարաց
2 g ի ճարտարաց / k ի ճարպարացն
2 prs կոչել, փխ. կարգել
3 Տխ այնպէս / c այսպիսի
3 cf չիք ի (սաստիկ)
3 Հgklnopqrs պահել
4 Հghnopqrs պարսպօք
4 c զարամբք, փխ. դրամբք
4 c պղնձանկերտիւք / q պղնձակերտ
5 c չիք շինէ
5 ԱՀ ընտիր ընտիրս [d զընտիր ընտիր] ապարանս ի մէջ քաղաքին ի պէսպէս / i զընտիր ընտիրս
5 p չիք և (բազումս)
5 c չիք ի (պէս պէս)
6 det չիք և եռայարկս
7 bcdefp պատեհից / a իւրաքանչիւր պատեհից
7 f արեգակնաս
7 Տխ գեղեցիկ զունիւք և
8 Ա. փողոցօք
8 def զկողմունս / Տխ չիք և
9 ghopqrs զարմանալոյ / c պիտոյի
9 Տխ ի միջոցաց [hopqrs ի միջոյ]
9 b լուանալիս (ջնջած լուալիս)
10 c չիք ինչ
10 Տխ զնացուցանէ ի պէտս
11 a չիք ամենայն
11 hopqrs բուրաստանեաց
12 h եզերբ / Ա. ծովուն
12 p յաջմէ քաղաքին և յահեկէ քաղաքին
12 abft չիք և բովանդակ շրջակային— կողմանս քաղաքին (8. 14)
12 g չիք և (բովանդակ)
12 c ջոկային, փխ. շրջակային
13 c արեւելեանն / n արեւելեայն
13 c զհիւսիսայինն
14 c և զամենայն կողմանս
14 cghk կողմանս / միւսն. կողմունս / w չիք կողմանս
14 w յարդարէ
14 p դաստակերտիւք
15 Ա. զանազանիւք ելովս ի պտուղս և ի տերևս [a ի տերևս և ի պտուղս]
15 p ի տերև
15 c զբազումս / hpqrs բազում
16 Տխab գինէբերս
16 Ա. հովիտս և ամենեին
16 prs հոյակապս
17 p զհռչակաւոր
17 Տխ յօրինէր [p օրինէր] / o անթիւս
17 b բազմութիւն մարդկան բազմութիւն / cefl մարդկան բազմութիւն / r չիք և անթիւ բազմութիւն մարդկան: (Բաց տեղ թողած է: s այս կտորը կայ, միայն անընթեռնլի է: Որով պէտք է ենթադրել, թէ r ծագում է s-ից)
18 Ա. չիք ի ներքս
18 Հgk բնակեցուցանէր

Իսկ գծայր քաղաքին և որ ինչ ի նմա հրաշակերտութիւնք՝ բազմաց ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ, և ոչ պատմել է կարողութիւն։ Զորոյ պարսպեալ զգագաթնն՝ դժուարամուտս ամանս և դժոխելանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս, և ծածուկս իմն ահագինս։ Որոյ որպիսութիւն զրուցեանն յօրինուածոյ ոչ ի լսելիս մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յումեքէ, և ոչ մեք ի պատմութիւնս հիւսել հաւանիմք. այլ ասեմք միայն, թէ ամենայն թագաւորականաց գործոց, որպէս լուաք, առաջին և վեհագոյն համարեալ։

Իսկ զընդդէմ արեգական կողմն անձաւին, ուր և ոչ գիծ մի երկաթով այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս գանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք, թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց։ Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրև գրչաւ զմոմ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ։ Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր։

Այդ՝ որ ինչ յաղագս Շամիրամայ գործոց որ ի Հայս՝ ասացեալ է։

1 Տպ որ ինչ ի նմանէ գործոյ հրաշակերտութիւնք [p հրաշակերտութիւն] / Ա հրաշագործութիւնք, փխ. հրաշակերտութիւնք
2 p չիք է
3 Տպ զպարսպեալ [p պարսպեալ] զգագաթն / ad զգագաթն
3 ab դժուարամուտ սամանս, փխ. դժուարամուտս ամանս
4 p շինէ, փխ. յօրինէ
4 Տպcf ծածուկ
4 Տպ ահագին
5 Ա զրութեան / gknops զրութեան / h զրութեանն / r զրութիւնն
5 a ճշտութեամբ, փխ. ճշմարտութեամբ
6 p ի պատմութիւնս մեր հիւսել / b հիւսեալ
7 ghopqrs թագաւորական
9 g կողմ
9 k աձաւին / a անձին, փխ. անձաւին
9 Տպ որ, փխ. ուր
9 Տպab երկաթոյ
10 o չիք այժմ
10 a այսպիսի կարծրու
10 h նիւթոց
12 Ա գիտեմ
12 Ա չիք ոք
12 p ոչ ոք գիտէ, թէ
12 i որպիսի
12 p հրաշակերտութիւն, l հրաշակերտաց, փխ. հրաշակերտեաց
13 Ա զերեսս ամենայն [ա ամենայն զերեսս]
13 Տպab իբր
13 Տպ հարթել / ipq հարթեալ
13 Ա գրեաց ի նմա գիր [ա գիրս]
14 c հայեցածն
14 Ա ի զարմացումն
15 c չիք ի (բազում)
15 p տեղին
15 hiop աշխարհին / q յաշխարհիս
15 Ա արձանս հաստատեալ յաշխարհիս [a աշխարհիս] հայոց
16 h հաստատել
16 Տպa չիք իւր
16 f չիք ի (բազում)
18 Ա շամիրամայ [ա սամիրամայ] և որ ինչ գործոց նորին ի հայս

ԺԷ

Յաղագս Շամիրամայ, թէ է՛ր աղագաւ կոտորեաց զորդիս իւր. եւ թէ ո՛րպէս փախստական լինի ի Զրադաշտէ մոգէ ի Հայս, եւ մեռանի ի Նինուասայ որդւոյ իւրմէ։

Սա հանապազ յամառնայինսն ի խաղալն իւրում ի կողմանս հիւսիսոյ ի քաղաքն ամարաստանի զոր շինեաց ի Հայս՝ կողմնապետ և վերակացու Ասորեստանի և Նինուէի թողու զԶրադաշտ մոգ և նախապետ Մարաց։ Եւ զայս այսպէս բազում ժամանակս կարգեալ Շամիրամայ՝ ամենևին հաւատայ նմա յարգարել զիւր իշխանութիւնն։

Եւ բազում անգամ յանդիմանեալ յորդւոց իւրոց վասն սաստիկ և վաւաշ պոռնկական բարուց իւրոց՝ կոտորէ զամենեսեան, և ապրի կրտսերագոյնն միայն, որ է Նինուաս։ Բարեկամաց և հոմանեաց իւրոց պարգևելով զամենայն իշխանութիւն և զգանձս՝ ոչ ինչ վասն որդւոց իւրոց փոյթ յանձին ունէր։ Քանզի և այր նորա Նինոս ոչ, որպէս ասի, մեռեալ թաղեցաւ ի նմանէ ի Նինուէ յարքունիսն, այլ իմացեալ զախտաւէր բարս նորա և պչրանէր, թողեալ զթագաւորութիւնն՝ փախստական անկանէր ի Կրետէ։ Իսկ ի հասակ և ի միտս հասեալ որդւոցն նորա՝ յիշեցուցանէին նմա զայս ամենայն, կարծելով ցածուցանել զնա ի դիւական պակշոտութենէն, և աւանդել զիշխանութիւնն և զգանձս՝ որդւոց իւրոց։ Ընդ որ առաւել զայրացեալ՝ սատակէ զամենեսեան. և մնայ միայն, որպէս վերագոյնն ասացաք, Նինուաս։

1 a չիք ԺԷ
2 k աղգաւ, փխ. աղագաւ
2 c չիք և
3 ef ի զրադեշտէ / g ի զրադաշտ / k ի զրադաշտին
4 ef յորդւոյ
4 Տխce իւրոյ [g իւրմէ] / f չիք իւրմէ
5 k յամառայինս / Տխ իւր
6 k ամարաստան / opqrs արամաստանի
6 Տխ չիք և վերակացու
7 abe նինուէ / h թողուլ
7 ef զզրադեշտ / Կ²l զրադաշտ
7 l մոգն / hqrsw զնախապետ
8 Տխ և ի բազում ժամանակս զայս այսպէս կարգեալ շամիրամայ [h կարգեաց շամիրայ] ամենեքիմբ հաւատայ նմա արդարև զիւր
9 c հաւատայ
9 abdew յարդարև, փխ. յարդարել
9 fgp իշխանութիւն
10 k յանդիմանել / Ա չիք սաստիկ և
11 w վավաշոտ / w¹ վաւաշոտ
11 p պոռնկութեան բարուցն / k չիք պոռնկական բարուց իւրոց—կարգի պատանեացն (եր. 57 s. 13)
11 Ա իւրոց վարուց, փխ. բարուց իւրոց
12 Տխc կրսերագոյնն [glo կրտսերագոյնն]
12 p ի Նինուաս, և, փխ. Նինուաս
12 Տխ բարեկամացն, փխ. բարեկամաց և
13 gl գանձս / p որդւոյ իւրոյ
14 b անձին
14 Տխ իւրոց ունելով փոյթ յանձին [op անձին]. քանզի
14 abdefglw այր
15 ab յարքայունիսն / Տխ յարքունիս։ Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 41
16 fg զթագաւորութիւն / p զթագաւորութիւնս
17 Ա անկանի
17 ceh ի կրետէ / gl ի կրետէս / fny ի կրիտէս / միւսն. ի կրիտէ
17 Տխd ի տխս, փխ. ի միտս
18 Կ²dew զայն
19 Տխ մրցական առփանացն, փխ. պակշոտութենէն
19 Տխb զիշխանութիւն
20 Տխ մնաց Նինուաս միայն, որպէս վերագոյն [lnopqrs վերագոյնն] ասացաք
21 b մինայն, փխ. միայն

Իսկ ի լինել սխալանաց ինչ Զրադաշտի առ տիկինն, և հակառակութեան ի ներքս անկանել, պատերազմ ի վերայ նորա յարուցանէ Շամիրամ. քանզի բռնանալ ի վերայ ամենայնի խորհէր մարն։ Եւ ի սաստկանալ պատերազմին՝ փախստական լինի Շամիրամ յերեսաց Զրադաշտի ի Հայս։ Աստ ժամանակ վրէժխնդրութեան պատեհ գտեալ Նինուասայ՝ սպանանէ զմայրն և ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի։ Ահա ասացաք և յաղագս մահուանն Շամիրամայ, թէ ուստի և ո՛րպէս։

ԺԸ

Յաղագս թէ հաւաստի ճախ լեալ պատերազմն Շամիրամայ ի հնդիկս, եւ զկնի մահ նորա որ ի Հայս։

Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց այլոց նախ յաղագս ծննդեանն Շամիրամայ, և ապա զպատերազմն Շամիրամայ ընդ Զրադաշտի և զյաղթելն ասէ Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն հնդկաց։ Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մար Աբայն Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ. քանզի ոճով իմն ասէ և զպատճառս պատերազմին յայտնէ։ Իսկ առ այսոքիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին արդարացուցանեն՝ աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ, և զհետևակ փախուստն, և զպապաքումն և զիղձս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորաց՝ և զյուռութին ի ծով, և բան ի նմանէ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»։ Այլ թէ ախորժես առասպել՝ և Շամիրամ քար առաջին քան զՆինոսէ։ Արդ այս շատ է. բայց մեք որ ինչ զկնի այսորիկ։

1 c ի լինել / Sw ինչ սխալանաց
1 c հակառակութիւն
2 ԱՎkmnq անկանելոյ / hl անդանել
2 Sw պատերազմի ի վերայ նորա շամիրամ
3 Sw այրն, c մարան, փխ. մարն
4 Նdew զրադաշտին / cf զրադեշտին
5 Ա աստ ժամանէ [d ժամանակ] վրէժխնդրութեան, զի պատեհ / Sw պատեհի
6 w սպանանել / Sw նինուաս
7 Sw չիք և (յաղագս) / bg մահուան
10 a թէ որպէս հաւաստի
10 ԱՀg պատերազմ / p պատերազմին
10 Ա նորա, փխ. շամիրամայ [b նորա շամիրամայ]
11 Swabd մահուան / Աx չիք որ
12 Հgh զեփալիմոան, lnqrsՎ[1]w[1] զեփալիման, o զեփալսիման, p զեփալման, փխ. զկեփաղիոնին / w զկեֆաղիոնին
12 p/s մեզ / f ծաղր առնել
13 Sw ի բանից, փխ. ի բազմաց
13 w սամիրամայ և ապա և, p չիք ապա
14 Sw չիք զպատերազմն շամիրամայ— և ապա (տ. 15)
14 cf զրադեշտի
14 a յաղթիլն / Կ[2]bdef զյաղթիլն
15 Հմմ. Եւս. Ժամ. եր. 43 են.
15 hopqrs այլ և հաւաստի
16 Ա մարիբաս / o մարիբայն
16 Sw կատինայէ, փխ. կատինայն է
17 ghln զի / opqrs չիք քանզի
17 h պատճառս
18 Sw աշխարհիս / [h զաշխարհիս] մերոյ առասպելք
20 Swef պապաքումն / Swc զարբումն
21 Հ հասանել
21 c սուսաւորացն, փխ. սուսերաւորաց
21 Swef զյոռութին [p զյուռութին]
21 Ա ուլունք ի ծով շամիրամայ. այլ
22 w չիք թէ
23 n զնինոսէ / Հ նինոսէ
23 y ոչ, փխ. որ / abcefi չիք ինչ

ԺԹ

Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ:

Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրս յայսմիկ զազգիս մերոյ աւագագոյն արս և զնախնիս, և որ ինչ վասն նոցա զրոյցք և իրակութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամաց մտածական և ոչ ինչ անպատշաճ ի սմա յօրինելով բան, այլ որ ինչ ի գրոց իսկ. ըստ նմանեացն ասա և որ ինչ ի բանից արանց իմաստնոց և յայսմիկ քաջախոհից. յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբան ի պատմութեանս յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումն՝ Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան զովելիս կամ բասրելիս. մեք այնոցիկ օտար և ի բաց կացեալ: Բայց զուգութիւն բարբառոց և հաւաստութիւն թուոյ կարգի պատմեացն՝ զճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակնարկէ: Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւաստի և կամ զոյգն ինչ կասեալ յարդարոյն՝ սկսայց քեզ և որ ինչ զկնի այսոցիկ ի Հիւսման պատմութենէ Պիտոյից:

Արդ՝ յետ մահուանն Շամիրամայ ի Զամեսեայ որդւոյ իւրմէ, որ է Նինուաս, որ եղև յետ սպանանելոյն զԱրային, այսպէս հաւաստեաւ գիտասցուք զկարգ բանից: Թագաւորէ Նինուաս, սպանեալ զմայրն հեշտասէր և խաղաղական կեցեալ. և առ սովաւ Աբրահամու աւուրք բաւեալք:

2 w սամիրամայ / g շամիրամայ մահուանն / Հ մահուան
3 Ա զայսոսիկ, փխ. զամենայն
3 Տպbc ի գիրս
3 b այսորիկ / c յայսորիկ
4 g մեր
4 Տպ զաւագագոյն զարս [hpqrs զօրս, o չիք զարս]
4 Տպ սոցա, փխ. նոցա
5 a իկարութիւնք, ghinqrs իրարկութիւնք, o իրարկութիւնք, փխ. իրակութիւնք
5 p որ, փխ. ոչ
5 Տպ կամամտածական, փխ. կամաց մտածական
6 f օրինակելով, Տպ յարմարելով, փխ. յօրինելով
6 p յարմարելով բան ի սմա
6 Վ ի գրոց. իսկ / Տպ ըստ նմանեաց
7 f չիք և / o իմաստնոց արանց
7 Տպ քաջախոհականց / Հ քաջ-կանոնաց
8 p արդարադատապէս
8 a զհնարագրութիւնս
9 b ասիմք / ef լինել
9 hoprs ի պատմութիւնս
9 d յայսոսիկ / o մեր
10 hopqrs ուղղութեան / Տպ՝ հաւաքումն
11 bc լինել
11 aopqrs չիք կամ բասրելիս
11 Տպ և մեք այնոցիկ օտար և բացակացեալ / ab չիք կացեալ
12 ab չիք կացեալ / Տպ բարբառոյ
13 ԱՎkm պատմեաց [c պատմեաց և] / p պատմութեանցն, փխ. պատմեացն
13 bdefpt զճշմարտասիրութիւն
14 bcd կարգեցելոց / Տպd չիք և (կամ)
15 h չիք ի (հիւսման)
16 q պատմութե (պտս.)
16 Ա բանից, փխ. պիտոյից
17 opqrs չիք շամիրամայ
17 ԱՏպ ի զամասեայ [c ի զամեսեա, Կ¹gվ² ի զարմասեայ, h ի զամոսեա, opqrs ի զամոսեայ, w¹ ի զամօսէ]: Հմմտ. Եւս. Քր. 40. 17.
17 b յորդւոյ / Ահ իւրոյ
18 Կ²ade և, փխ. որ եղև / b չիք եղև
18 d սպանանել / Հ սպանանելոյ
19 Ա ունեցուք, փխ. գիտասցուք
19 Աhpqrs բանիս
20 glp աբրահամու

(Ի)

Համեմատութիւն ծննդաբանութեանց ազգիս մերոյ ընդ Եբրայեցւոցն եւ ընդ Քաղդէացւոցն մինչեւ ցՍարդանապաղոս, որ կոչէր Թոնոս Կոնկողերոս:

ԵԲՐԱՅԵՑԻՈՑ

Իսահակ.
Յակոբ.
Ղեւի.
Կահաթ.
Ամրամ.
Մովսէս.
Յեսու:

Ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան արանց. զի և ամենեքեան յԱբրահամէ: Ի սատակել սորա զՔանանացիս՝ անցին ի սմանէ փախստականք յԱգրաս, նաւելով ի Թարսիս. և այս յայտնի է գրոշմամբն, որ յարձանսն Ափրիկեցւոց աշխարհին գրեալ

1 op առանձին գլուխ է գրած Ի, յաջորդ գլուխը ԻԱ եւ այսպես շարունակաբար: g գլխի տեղն ունի, բայց գլուխ չէ նշանակած: Այս փոփոխութիւնը յաջորդ գլխից սկսած ունին եւ ուրիշ Ձ-երը: Տե՛ս նոյնը եւ ցանկի մէջ:
2 l ընդ եբրայեցւոյն
2 d չիք համեմատութիւն ծննդաբանութեան—թոնոս կոնկեղերոս (ց. 3)
2 Հghknopqrs չիք և ընդ քաղդէացւոցն
2 f քաղթէացւոց
3 abcefw ցսարդանապալլոս / g սարդանապաղ՚ոս / h սարդանայ պալլս / l սարդանայ պաղղոս / opqrs սարդանայ պալլոս / dmn ցսարդանապաղոս
3 Հabeg կոչիւր / cfl կոչի
3 f կրթօնոս
3 a կոնկողերոս: Հմմտ. Եւս. եր. 48:
4 ab երեսի դատարկ տեղում ունին յիշատակարաններ: Տե՛ս Յառաջաբան:
4 abcdghlnopqrs չիք եբրայեցւոց
5 e սահակ / w աբրահամ, իսահակ
7 opqrs չիք ղեւի
9 a արամ, փխ. ամրամ
12 cf կարգի, փխ. ազգի
13 ab ամենեքին
13 a քանանացիս / f զքանանացիսն
14 abc ի յագրիս / f յագրիս
14 Sbde չիք այս
15 Sbde չիք է
15 g յարձանս / abcf չիք յարձանսն
15 abcf յափրիկացւոց / w աֆրիկացւոց

Նկարագիր: ab կարմիր թանաքով կազմած են երեք խորան երկու երեսում: Առաջին երեսի առաջին խորանում գրած են անունները—«իսահակ—եսերոն». ապա հորիզոնական գիծ է քաշած և տակին գրած. «ի սմանէ յառաջ—ամենեքին յԱբրահամէ». ապա մի նոր հորիզոնական գիծ է քաշած և տակին գրած է «ի սատակել—արդարապէս այս այսպէս է»:—Երկրորդ խորանում գրած է «ի յեսուայ զօրոյ—քանանացի զօր». ապա հորիզոնական գծի տակ՝ «սախոս, սասլսոս—յամբռիղէս»: —Երրորդ խորանում՝ «արայ անուշաւան—վաշտակ». ապա հորիզոնական գծի տակ գրած է. «հայկակ—վստամ, կար»: Ապա հորիզոնական գծի տակ. «իսկ մերոյն արայի որդի, արայ ի շամիրամայ կոչեցեալ և զզօրծ վերակացութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ: Իսկ նորա անուշաւան: Զհայկակայ ասեն լինել առ բէլոքոսի և ամբոխիւն արարեալ անխորհուրդս և մեռանել ի նմին»:—Երկրորդ երեսի առաջին խորանում գրած է «եւրիփ—և որ ի կարգին է». երկրորդ խորանում՝ «ամուասախս—սարդանապալլոս». երրորդ խորանում՝ «զաւակ, հրանտ, ընծաք. գղակ. հուրա. զարմայր: Սա օգնական պրիամու» եւն. ապա «պերճ. արբուն—սկաորդի»:

կան մինչև ցայսօր ժամանակի արդարապէս այսպէս. «Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ՝ մեք նախարարք Քանանացւոց եկաք բնակել աստ»: Յորոց մի և Քանանիդաս պատուականագոյն մեր ի Հայս: Եւ ստուգեալ հաւաստի գտաք զսերունդս ազգին Գնթունեաց ի սմանէ առանց հակառակութեան լեալ. զայս և բարք արանց ազգին յայտնեն՝ Քանանացի գոլ:

Գոթոնիէլ.
Աւովդ.
Բարակ.
Գեդէոն.
Աբիմելէք.
Թովղայ.
Յայիր.
Եփթայե.
Եսեբոմ.
Եղոմ.
Ղաբդոն.
Սամփսոն.
Հեղի.
Սամուէլ.
Սաւուղ.
Դաւիթ, և որ ի կարգին:

1 p այսօր / abc այս այսպէս
1 d չիք ի (յեսուայ)
2 abcf փախուցեալք / hopqrs եկայք
3 p որոց / a չիք մի
3 abc քանանիդաս / gkn քանիդաս
3 abcf չիք հաւաստի
4 bhqrs զթունեաց
4 abcf ի նմանէ / no զսմանէ, փխ. ի սմանէ / hrs չիք ի (սմանէ)
5 p չիք լեալ. զայս / r այս
5 a բաքարանց, փխ. բարք արանց
5 Տ[illegible]c ազգի [i ազգին]
5 rs յայտնի են, փխ. յայտնեն
5 q չիք բարք արանց—քանանացի գոլ
9 abf գեդէոմ
10 c աբիմելիք
11 հg թուղղա / l թուղ՛ղ՛այ
13 e ափթայի / w յեփթայ
14 abcf եսեբոն
15 abcf ելոմ
16 c լաբդոն
17 c սամփսոն
21 abc ի կարգին է / w սալոմոն, ռոբովամ, աբիամ, ասայ, յովսափաթ, յորամ. չիք և որ ի կարգին: Տե՛ս Եւս. Ժամ. եր. 74 ծնթ, եւ եր. 47 ծնթ.

c չունի խորաններ. կարգով գրած է ab-ի նախ առաջին երեսի խորաններինը, առաջին խորանն ամբողջ, յետոյ երկրորդը ևն. ապա երկրորդ երեսի խորաններինը:

de կազմած են երկու երեսում չորս չորս սիւնակներ: Առաջին երեսի առաջին սիւնակում գրած է «սահակ—եսեբոմ. [d անունների սկզբի տառերը չունի. e սկզբի տառերը ունի կարմիր թանաքով, բայց «բարակ» և «եսեբոմ» չունին սկզբի տառերը]: Երկրորդ սիւնակում, առաջին սիւնակի «յեսու» անուան դիմաց գրած է «ի սմանէ յառաջ—քանանացի գոլ»: Երրորդ սիւնակում գրած է «ռեխսա, ռայիսա—դամպաւիղէս, վասսակար»: Չորրորդ սիւնակում «արայ, անուշաւան—Նորայր». [«վասամ. կար» անունն անցել է նախորդ սիւնակի մէջ]. ապա նոյն չորրորդ սիւնակում «իսկ մերոյն արայի արայ ի շամիրամայ կոչեցեալ և զգործ վերակացութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ: ի նորա անուշաւան: ի [d չիք ի, ունի բաց թողած տեղ] հայկակ ասեն» են մինչև «մեռանել ի նմին»:—Երկրորդ երեսի առաջին սիւնակում «եղոմ— և որ ի կարգին». երկրորդ սիւնակում «սուսանիս. դամպաւիս—սարդանապալոս» [e սարդոնապալոս]. երրորդ սիւնակում՝ «զոակ—սկայորդի». չորրորդ սիւնակում, նախորդ սիւնակի «զարմայր» անուան դիմացից՝ «սա օգնական» ևն:

ՔԱՂԴԷԱՑԻՈՑ

Արիոս.
Առայլիոս, [որ] Ամիւսոս.
Քսերքսէս, [որ և] Բաղէոս
Առամամիթռէոս
Բելոքոս
Բալէոս
Ալտադաս.
Մամիթոս.
Մասքալէոս.
Սփերոս.
Մամիլոս.
Սպարեթոս.
Ասկատադէս.
Ամինտէս.
Բելոքոս.
Բաղատոռէս.

2 tw Նինուաս, արիոս / abcf առիոս / deghlnorpqs առիսաս / Կ² առիսայ
3 a առայլուսս / b առայլուս / c առաւլոս / f առայլիոսս / n առիլիոս: Եւս. ժամ. արայլիոս
3 abcf սիւսիոս / d ուսասիս / Կ²e սուսասիս / Կ¹ սուսասին / Sh սուսասիս, փխ. ամիւսոս: / tw չիք: Խոր. մէջ առանձին անուն է դարձած: Եւս. ժամ. ունի «արայլիոս, որ ամիւրոս»: ամիւսիոս դարձել է սիւսիոս
4 Կ¹abcfg քսերքսէս / d էսքսեր / e քէսքսեր / Sh քսէրքսեր [h քէսքսեր]
4 abcfl վաղէոս / nopqrs դաղէոս / Վdekm գաղէոս / tw բաղէոս [t բալէոս] քէսքս՛՛ր: Խորենացու մէջ առանձին անուն է: Եւս. ժամ. «քսերքսէս որ և բաղէոս»:
5 a առամամեթռէոս / d մամիթռէոս / Կ²e ամամիթռէոս / f առամամիթռոս / g առամամիթրէոս: / w արմաթրիդէս Եւս. ժամ. ամրամիթէս
6 Եւս. ժամ. և tw բեղոքոս, այլք բաղէաս [l բալէոս, w բաղէոս]
8 ac ադտադոս / bf ադդատոս / d գատադոս / ew ադատադոս / Sh ադտադոս: Եւս. ժամ. ադադաս
9 a մամեթոս / d ամիդոս / eghw մամիդոս: Եւս. ժամ. մամիթոս
10 abf մասքալիոս / c մասքաղիոս / w մասքալէոս: Եւս. ժամ. մաքքաղէոս
11 a գեփոոս / bc սեփոոս / d սոոս / eh փառոս / f գեփրոս / Sh գփառոս / w սփառոս: Եւս. ժամ. սփերոս
12 abf մամեղոս / c մամելոս / egh սամիղոս: Եւս. ժամ. մամիղոս
13 abcf սպարթէոս / w սփառէառս: Եւս. սպարէթոս
14 Shde սկատադէս / abcf ազգատադէոս: Եւս. ասկատադէս
15 a արմատոսէոս / bc ամատոսէոս / f ամատէոս / w ամինտէս, փոխանակ (Sh'ն եr. 61, ծան. 1): Եւս. ամինտաս
16 ab բէլոքոս / w չիք: Եւս. բեղոքոս
17 abcf բաղատոռէս / p բաղոտոռէս / Եւս. բաղատորէս

f կազմած է երկու երեսում երեք երեք սիւնակ՝ «եբրայեցւոց», «քաղդէացւոց», «հայոց» կարմիր թանաքով վերնագրերով: Առաջին «եբրայեցւոց» սիւնակում գրած է «խառնակ—եսերոն». ապա անմիջապէս «ի սմանէ յառաջ» կրն. ապա «ի սատակել սորա» կրն: «ի սատակել» բառի և վերի անուններից Յեսու անուան վրայ գրած է միենոյն նշանը՝ ցոյց տալու համար, թէ այս ծանօթութիւնը Յեսուին է վերաբերում: Ծանօթութեան մի մասն անցած է երկրորդ երեսի «եբրայեցւոց» սիւնակի մէջ, որտեղ և «քանանացի զոլ» բառերից յետոյ գրած են անունները «եւթն» կրն:—«Քաղդէացւոց» երկու սիւնակների մէջ կարգով բոլոր անունները. իսկ «Հայոց» առաջին սիւնակում՝ «արայեան արայ: Սա ի շամիրամայ» կրն մինչև «հայկակ. զամանէ» կրն. ապա անունները այս և միւս սիւնակում «ամբակ—զարմայր: Սա օգնական» կրն. ապա «պերճ, արբուն» կրն:

Ղամպարիտէս.
Սուսարիս.
Ղամբարիս.
Պաննիաս.
Սոսարմոս.
Միթռէոս.
Տևտամոս.
Տևտէոս.
Թինևս.
Դերկիւղոս.
Եւպաղմոս.
Ղաւոսթենիս.
Պերտիադէս
Ոփրատիոս.
Փռատինիս.
Ակրազանիս.
Սարդանապաղոս:

1 abcf լամբրիդէս / ՏԹ ղամպարիդէս / d ամպաւրիտէս ստասկար / Կ²e ղամբաւրիտէս վասասկար [Կ² վասասկար] / Կ¹ ղամբաւրիտիէս սասակար: (վասասկար ևն Հայոց ցուցակից է մտած այստեղ. տե՛ս. եր. 62. տող 21. ծան.) r ղամբրատէս / s ղամբրատիս / w չիք: Եւս. ղամպրիդէս
2 abcf ամուսարիս: Եւս. սոսմարէս
3 c լամբարիս: Եւս. ղամպարէս
4 ՏԹdef պանիաս: Եւս. պաննիաս
5 Եւս. Ժամ. սոսարմոս
6 abc չիք միթռէոս: Եւս. միթրէոս
7 ab մետամոս / ehnopqrst տեմամոս / f մետասմոս: Եւս. տևտամոս
8 a տեկոս / bcf տեւտոս / Կ²deh չիք տեւտէոս: Եւս. տեւտէոս
9 abcf թեննեա: Եւս. թինես
10 Եւս. դերուսոս (դերկիւղոս)
11 c եւպալմոս: Եւս. եւպաղմէս
12 abf ղաւոսթեննիս / c լաւոսթեննիս / w չիք: Եւս. ղաւոսթենէս
13 abf պեռիտիադիս / c պեռիտդիադէս / ՏԹde պռիդիածիս: Եւս. պերիադէս
14 abcf ոփրատիոս / d սատտէս / ehw փառատես / ՏԹ սփռատէս [opqrs սփառատէս]: Եւս. ոփրատէոս
15 d ռետինիս / abcf չիք փռատինիս: Եւս. ոփրատանէս
16 Եւս. ակրազանէս
17 ad սարանապլլոս / bc սարանապալլոս / f սարդանապալլոս / enopqrs սարդօնապալլոս / gl սարդանապաղ՚ղ՚ոս / h սարդանապալոս: Եւս. սարդանապաղէս

ln. Առաջին երեսին կազմած են հինգ խորանազարդ սիւնակներ. առաջին սիւնակում «իսահակ—եսերումն». երկրորդ սիւնակում՝ «ի սմանէ յառաջ—քանանացի ցոլ». [l վերջի մասը հինգ խորանի տակին էլ է գրած. n Յեսուանուան և «ի սմանէ» բառի վրայ նոյն նշանն ունի]. երրորդ սիւնակում «ահսսա—ղամպարիտէս». չորրորդ սիւնակում՝ «արայ, անուշաւան—վասասկար». հինգերորդ սիւնակում՝ «իսկ մերոյն արայի որդի—իսկ նորա անուշաւան»: Ապա անմիջապէս, չորրորդ սիւնակի «հայկակ» անուան դիմաց [n մի քիչ ցածից] «Զհայկակ ասեն լինել» ևն: [«Իսկ նորայ» և «Զհայկակ» բառերի վրայ կարմիր թանաքով կէտեր]: Երկրորդ երեսում չորս նոյնպիսի սիւնակներ. առաջին սիւնակում «եղոմ—և որ ի կարգին». երկրորդ սիւնակում «սուսարիս—սարդանապաղոս». երրորդ սիւնակում «զոռակ—սկայորդի». չորրորդ սիւնակում «սա օգնական» ևն: [n «Զարմայր» և «սա» բառերի վրայ նոյն նշանը]. լուսանցքում ուրիշ ձեռքով. «Յանդիւսի էր Զարմայր»:

ghiknopqrs հետևում են l-ին, միայն հասարակ սիւնակներով:—m-ում շարունակաբար, առանց խորանների, կարգով արտագրուած են n-ի խորանները:

Վtwx նկարագիրը տես յառաջաբանում:

ՀԱՅՈՑ

Արայեան Արայ։

Սա մերոյն Արայի որդի, Արայ ի Շամիրամայ կոչեցեալ, և զգործ վերակացութեան աշխարհիս նմա հաւատացեալ։ Իսկ նորա՝

Անուշաւան.
Պարէտ.
Արբակ.
Զաւան.
Փառնակ.
Սուր։

Առ սովաւ Յեսու որդի Նաւեայ։

Հաւանակ.
Վաշտակ.
Հայկակ։

Զամանէ սանն լինել առ Բելոքոսիւ և ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս և մեռանել ի նմին։

Ամպակ.
Առնակ.
Շաւարշ.
Նորայր.
Վստամկար.
Գոռակ.
Հրանտ.
Ընձաք.
Գզակ.
Հորոյ.
Զարմայր։

1 abcdghlnopqrs չիք հայոց
2 ԱՏա արայ [f արայեան արայ]
3 Տաabcde իսկ, փխ. սա
3 f չիք մերոյն արայի որդի արայ
3 cdg արա
3 k ի շամիրա / w ի սամիրամայ / o չիք ի շամիրամայ
4 Վkmopqrs չիք իսկ նորա
5 w արամ, արայն գեղեցիկ, արայ արայեան, անուշաւան / Աghln անուշաւան [a անունշաւան]. անուշաւան
6 ab կարէս / cf կարէտ / d (ա)րետ / eh փարէտ / w փարետ
9 abc փառնակ / Տաde փառնաս / f չիք փառնակ
11 Տաabcde չիք առ սովաւ յեսու որդի նաւեայ
13 rs վաշկատ
15 ab զհայկակայ, c զհայկայ, d հայկակ, e ի հայկակ, Տա զհայկակ [o չիք], փխ. զամանէ
15 f առ բելոքոսիւ սանն լինել
15 a բէլոքոսիւ / eghkqs բոլոքոսիւ / pr բաղոքոսիւ
15 abefgkl ամբոխ
16 f անխորհրդաբար մեռանի
16 ab մեռանիլ
16 f չիք ի նմին
17 abc ամբակ
20 c նորայս
21 abcf վստամ. կար / Տա վստասկար / derstw չիք վստամկար [detw մsgrh] կն խառնակեցուց զանկի մէջ. տե՛ս եր. 61, տ. 1, ծան. եւ եր. 60, տ. 14, ծան.
22 abcf գառակ
23 gklվ? հրաան
25 fop գզակ / egh գզակ / միւսն. գզակ
26 acf հուրա / b հուրայ / glopqrs հաւրոյ / h հորայ
27 rs զայրմայր

Սա օգնական Պռիամու ի Տեւտամայ առաքեալ ընդ եթովպացի զօրուն՝ մեռանի ի քաջացն Հելլենացւոց։

Պերճ.
Արբուն.
Բազուկ.
Հոյ.
Յուսակ.
Կայպակ.
Սկայորդի։

Ի (ԻԱ)

Վասն Արայեանն Արայի, եւ թէ սորա որդի Անուշաւան Սօսանուէր։

Այլ անդէն իսկ ի կենդանութեան իւրում Շամիրամ ծննեալն ի Նուարդայ ի սիրելի կնոջէն Արայի, որ էր երկոտասան ամաց մնացեալ ի մահուանն Արայի, վասն առաջին իւրոց խանդաղատանացն որ առ Արայն գեղեցիկ՝ կոչէ զանուն նորա Արայ, և կարգէ զնա ի վերակացութիւն աշխարհիս, մտերմութեամբ հաւատացեալ ի նա. զորմէ և մեռանել ասեն ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին։

Բայց յարէ զկարգ բանից զկնի այսորիկ օրինակ զայս։ Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և ի բան՝ զԱնուշաւանն Սօսանուէր։

1 f օգնական լեալ պրիամու տեւտամեայ առաքեալ / w եւե քամայ, փխ. ի տեւտամայ
1 deghnopqrsv[1] պռամու / k պռամուի
1 c եթոպացի / k եթովպայի / rs եթովպացիս: Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 42:
2 c ի քաջանց
2 fw հելլենացւոց / g հեղ՚ղ՚ենացւոց / ln եղ՚ղ՚ենացւոց / p հելենացւոց / միւսն. ելլենացւոց
9 ac սկաորդի / b սկա որդի
10 ghklopq իա, փխ. ի
11 Տա արայեան [no արայեանն] / abc արեանն
11 Տաacef թէ [l եթէ]
11 Ա նորա որդի [կ² որդի նորա]
11 Տա անուշաւանն [հg անուշաւան], որ սօս [gl սաւս] անուանիւր [o անուանէր]
11 c սաւսանուէր
12 Տա անդրէն / h չիք իսկ
12 a չիք ի (կենդանութեան)
12 a ենդանութեան / lnpqrsw ի կենդանութեանն
12 c իւր / p չիք շամիրամ
13 b ի նուարդայ / k ի նաւորդայ
13 b չիք ի (սիրելի)
13 Տա ի նուարդայ սիրելւոյ [հhprs սիրելի] կնոջէն
13 հ չիք որ էր—արայի (s. 14)
13 acdefw երկոտասանից
13 abcdew մնացեալ ամաց
14 bcdefpw իւրոյ
14 abcd խանդաղատանաց
15 acg արա, և / f չիք արայ (և)
16 fp աշխարհին
16 q չիք մտերմութեամբ հաւատացեալ ի նա
16 o նմա, փխ. ի նա
16 Տա զորմէ և մեռեալ ասեն զնա ընդ
17 d մեռանիլ
17 abdew ի պատերազմի
18 Տա բանիցս
18 de չիք զկնի այսորիկ
18 Ա այսպէս, փխ. օրինակ զայս
19 Ա ի պատերազմի [c ի պատերազմին] ընդ շամիրամայ
19 Տա ի պատերազմի [hpqrs ի պատերազմին]
20 c սուսանուէր / հ սօսանուէր (ենթագրով յետոյ՝ անուանիւր) / Տա որ սօս անուանիւր, փխ. սօսանուէր

Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսին Արամանեկայ որ յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթուցն սօսաւիւն, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն, և թէ ուստի շարժումն՝ սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց, և այս ցբազում ժամանակս։

Այս Անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարհութիւն կրեալ ի Զամեսեայ՝ տուայալ ի դրանն արքունի. իսկ օգնեալ ի բարեկամաց՝ շահի զմասն ինչ աշխարհիս, հարկահանութեամբ խնամել, զկնի ապա և զբոլորս։ Այլ կարի շատ լինի, եթէ զամենայն որ ինչ արժանն իցէ՝ ասիցեմք ի ճառս զնախակարգելոց արանց զբանս և զգործս։

ԻԱ. (ԻԲ)

Որ ի Սկայորդւոյն Պարոյր՝ առաջին ի Հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ։

Թողլով զոչ կարեւորագոյնսն ի բանից՝ ասասցուք որ ինչ հարկաւորն է։ Վերջին սոցա, որք առ Ասորեստանեայց թագաւորութեամբն և որք ի Շամիրամայ և կամ թէ ի Նինոսէ՝ զմերս ունէ Պարոյր առ Սարդանապալլաւ, որ ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն առնել գտանի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ։

Եւ այժմ ահա զուարճացայց, ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն,

1 gln արամենակայ / Հ արամենեակայ / hpqw' արմանեկայ
2 ԱՀ սօսաւին / gl սաւսաւիւն
2 k ընդ, փխ. ըստ / Ա չիք ըստ
3 Տաabde եեթուստ [p յետուստ], xw և եթ ուստոց փխ. և թէ ուստի
3 gh զշարժումն
4 Տաdef աշխարհիս [ghlp յաշխարհիս, rs աշխարհին]
4 Տա բազում [rs բազումս]
5 p բազում, փխ. բաւական
6 Հg ի զարմասեայ
6 ԱՏա ի դրան [hopqrs ի դրանն]
6 h յօգնեալ
7 hpqrs յաշխարհիս
7 կ'bcdefw խնամել
8 Հg զբոլորն / abdef եթե / Տաc թէ
8 bc զամենայնն
8 Տաc արժան / Տա է, փխ. իցէ
9 bcdefw արանցդ
9 Ա զգործս և զբանս
10 hlopq իբ, փխ. իա / g չիք
11 abc ի սկայ որդւոյն / g ի սկայ որդւոց / hlopqrsw ի սկայ որդւոյն / k ի սկայորդւոյն / Հ ի սկայ որդւոյն
11 cf թագաւոր / k թագաւորի
11 p լեցի
12 k վարկարայ / lprs վարկա բամարի
12 h բառնալ
12 fg զթագաւորութիւն
12 bde չիք ի (սարդանապալլայ)
12 a ի սարդանապալլայ / f ի սարդանապալեայ / gl ի սարդանապաղ'ղ'այ / k ի սարդանապաղղայ
13 Ա կարեւորագոյնս [c կարեւորագոյն]
14 Ա չիք է / w չիք առ
14 b ասորեստանեացն / Տա ասորեստանեաց [Հg ասորեստանեայց]
14 bnqrs թագաւորութեամբ
15 b ի շամիրայ
15 Տա չիք և (կամ) / Տա զմերն
16 bcdef սարդանապալլեաւ / Տա սարդանապալլու [Հg սարդանապաղ'ղ'աւ, k սարդանապաղլու, l սարդանապաղղու]
16 Տա առ, փխ. որ
16 Տա օգնականութիւն [h յօգնութիւն, qrs օգնութիւն] առնել ի վարբակայ մարէ, բառնալով
16 abde ի վարբակայ
17 g զթագաւորութիւն
17 bcf ի սարդանապալլեայ / Հgl ի սարդանապաղ'ղ'այ
18 c ահայ
18 eghlnopqrs զուարճացայց
18 o խնդութիւն կրելով

համանելով ի տեղիս, յորում մերոյ իսկ բնիկ նախնւոյն սերունդք ի թագաւորութեան համանեն յաստիճան։ Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից. զորոց մեղէն իսկ զհիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հագներգութիւնս, զարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և ի մէջ իմաստնոց իմաստնագունին։

Քանզի Վարբակէս դաւառա մեզացի, ի փոքունց կողմանց ի ծագաց դաւառին ամրագունի, խորամանկագոյն ի կենցաղավարութեան և ի մարտս երևաւոր, ծանուցեալ զանմարգի բարս և զհեշտասէր թուլամորթութիւն յուլութեան Թոնոյն Կոնկողեայ՝ խայացուցանէ բարուցն և ձևոացն առատութեամբ ի քաջաց և ի պիտանեաց արանց բարեկամս, որովք և աշխարհակալութիւնն Ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վարիւր յայտնապէս մեծաւ համատատութեամբ։ Յինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան շուք և՛ ձև նմա խոստանալով։ Եւ բազում ամբոխս արի արանց, և որք ի տեգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողաձեռնագոյն՝ գումարէ. և այսպէս զթագաւորութիւնն ի Սարդանապալլայ յինքն առեալ՝ տիրէ Ասորեստանի և Նինուէի։ Բայց վերակացու դայլս թողլով Ասորեստանի՝ փոխէ զթագաւորութիւնն ի Մարս։

1 hopqrs հաւանելով, փխ. համանելով
1 Sb ի տեղիս մերում իսկ բնկի [hopqrsվ[1] բնի] նախնւոյն, յորում [o որում] սերունդք թագաւորութեան [g ի թագաւորութեանն, hpqrs թագաւորութեանն, k թագաւորութիւն] համանեն
1 a չիք իսկ / Ա չիք սերունդք
2 f չիք ի (թագաւորութեան)
2 abcdew թագաւորութեանն
2 w համանին / w չիք մեզ
3 de զբազումս / Ա բանից, փխ. ճառից
4 Ա զորոյ / Sb հիմունս
4 opqrs բանիս
5 glվ[2] հանգներգութիւնս
5 p զարգասաւորին։ Սպասիցի kr արգասաւորին... իմաստնոյն
6 f որ և, փխ. և
6 Sb զմէջ (x զ'ի մէջ, փխ. ի մէջ) իմաստնոցն [gk իմաստնոյն, p իմաստնոց] իմաստագունի [nopqrs իմաստնագունի, Հ իմաստնագունին] / Ա իմաստագունի
7 c քան, փխ. քանզի / abdef վարբակիս
7 Sbw փոքուէ [qrs քոքուէ]
8 e ի ծագաց / p ի ծագեաց / w[1] զործոց, փխ. ծագաց / Sb չիք ի (ծագաց)
8 b կենցաղաւորութեան
9 Ա չիք և (ի մարտս) / Sb ի մարտն
9 w[1] երևնաւոր
9 Sb թուլամտութիւն [k թուլամտութիւնն], փխ. թուլամորթութիւն
10 Ա յաղթութեան, hopqsw յոլովութեան, r յոլովութէ (պաs.), փխ. յուլութեան։ Հմմs. Եւս. Ժամ. եr. 43։
10 Կ[2]abc թոյնոյն / def թօյնոյն / Sb թուլոյն [g թոյլոյն] / x թոնոյն / w թօնոյ
10 a կողեայ / Sb կոնկողիայ [h կոյնկողիրոյ, Հ կոնկողեայ]
10 Ա խայտացուցանէ / w[1] խատացուցանէ
10 r բարեացն
11 Կ[2]det պատանեաց, փխ. պիտանեաց
12 Sb որով / fgk աշխարհակալութիւն
12 c այն / Ա ժամանակօք
14 Ա յանկուցանէ / p յանգուցանէք
14 Sb ձև և շուք խոստանալով նմա
15 Sb բազմամբոխս [h զբազմամբոխս]
15 Sb յարի / Sba որ
15 c ի, փխ. և (յաղեղն)
16 cf աջաձեռնագոյն / Sb աջողաձեռք [o յաջողաձեռք, rs աջողաձեք]
16 Sb չիք գումարէ
16 b ի թագաւորութիւնն
17 bf ի սարդանապալլեայ / k ի սարդանապաղղայ / gl ի սարդանապաղ'ղ'այ
17 c տիրէ և
18 Sb բայց այլ վերակացուս կարգեալ ասորեստանի / w վերակացուս
18 c դայս, փխ. դայլս
18 Ա չիք ասորեստանի
18 fgkp զթագաւորութիւն։ Հմմs. Եւս. 47.

Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի՝ մի ինչ սքանչանար։ Զի որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառսն ամբաստանեցաք զառաջնոցն մերոցն նախնեացն անխնամասէր բարուց և անօրժակաց՝ այս հանգիտի և աստանոր։ Քանզի և որք ի հօրէն Նաբուգոդոնոսորայ գործք, գրեցան յիւրեանց յիշողութեանցն վերակացուաց. իսկ մերոցն, ոչ այսպիսի ինչ խորհեցելոցն, միայն նշանակեալ ի վերջինսն։ Ապա եթէ ասիցես, ուստի՞ մեզ և զնախնեացն մերոց գիտել զանուանս այսպէս, իսկ զբազմաց և զգործս՝ ասեմ. ի հնոցն դիւանաց Քաղդէացւոց, Ասորեստանեայց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբրև գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցանէ կացելոց և մեծաց կողմնակալաց։

ԻԲ (ԻԳ)

Կարգ թագաւորաց մերոց եւ համար ծննդոց որդի ի հօրէ առնլով։

Արդ՝ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թէ թագաւորաց, մինչև ցտէրութիւնն Պարթևաց։ Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք և հաւատի հարազատք։ Եւ սիրելի էր ինձ՝ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս գնել, և առ նորօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել, և նոցա տէրութեամբն

1 Աhopq զայս / g թէ
1 a այղ՛աբար, փխ. այլազգաբար
1 rs չիք այս եթէ — պատմի
1 w^{1} պատմեն
2 Ա. վերագոյնն
2 Հ չիք ուրեմն յառաջին
2 Տն զառաջին նախնեացն մերոց
3 prs բարուցն / Տն չիք և
3 abcd անօրժկաց / Տն անօրժակս
4 c չիք և (աստանոր)
4 Աhopqrs չիք և (որք)
4 Ա. ի հօրէ / w գործ / Ա. չիք գործք
5 Կ^{2}acdefw իւրեանց / Տն յիւրեանցն [g յիւրեանց, h իւրեանցն]
5 Ա. ի [w չիք ի] վերակացուաց
5 acdefhopqrsw մերոյն
6 Ա. խորհեցելոյ [d խորհելոյ]
6 Ա. միայ աննշանակելի
6 Ա. ապա թէ / l ապեթէ
7 Տն ասիցեն / Ա. չիք և
7 d զնախնեաց / kl նախնեացն
7 Տն մերոց բազմաց այսպէս զտանել զանուանս [l զանունս] և զգործս
8 Ա. զհնոցն / qrs հնացն
8 Կ^{2}abcw ասորեաց / def ասորոց / Տն ասորեստանեայ [g ասորեստանեայց]
10 Տն իբր
10 Ա. վերակացուաց և գործակալաց աշխարհիս ի նոցանէ կարգելոց [acf կացելոց] և մեծաց կողմնակալաց ի նոցանէ կացելոց
12 glopq ԻԳ, փխ. ԻԲ
13 acdef թագաւորաց [c թագաւորացն] և իշխանաց / h թագաւորացն
13 p և որ համար / fko առնելով
14 q … րք, փխ. արդ
14 abdefw ի թիւս
14 cdef արանց մերոց / Տն չիք թէ
15 ab տէրութիւնս / cdefw ցտէրութիւնս / Հg ցտէրութիւն
15 Ա. չիք ինձ
16 Տն ի մերոյ թագաւորէն [my թգրութէ՛ն, p թագաւորութէ՛. n թագաւորութէ՛ն գրած, ապա ջնջած թագաւորէն] սիրելիք
16 c սերելիք / w իմոց
16 c արեանն առուք / Հ արեանառուք
17 f գնել զիս
18 Ա. առ նորօք զիմ յաշխարհ [f աշխարհ] զմուտն [c զմուտ] լինել [ew լինիլ] / Հgkl չիք իմ
18 Տն տեսութեամբն [my տէրութեամբն] / Կ^{2} տէրութեամբնն

խրախճանալ, և յարդեացս ապրել վտանգիցս: Այլ վաղ ուրեմն փախեաւ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեօք և վիճակ: Բայց արդ ես առ օտարաց թագաւորութեամբն կացեալ՝ ընդ նոցայն զմերս ազգի ածից զկարգ թագաւորացն, զի մերոյ աշխարհիս բնիկք պատկաւորք արք այնոքիկ, զորոց զանուանսն ի ներքոյ դրոշմեսցուք:

Եւ զի արդարև զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն՝ վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. «Հրաման տուք, ասէ, Այրարատեան թագաւորութեանն և Ասքանազեան գնդին»: Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ:

Այլ մեք զկարգն կանոնմելով, առընթեր և զՄարաց թագաւորսն:

ՄԱՐԱՑ ԱՌԱՋԻՆ

Վարբակէս
Մօդակէս
Սօսարմոս
Առտիկաս
Դէոկէս
Փաւորտիս
Կւաքսարէս
Աժդահակ:

1 Ա զուարճանալ, փխ. խրախճանալ
1 b յարդարեացս, փխ. յարդեացս
1 a վտանգից / Տա վտանգից ապրել
1 Ա էանց [c անց], փխ. փախեաւ
2 Տաbde պատահումն / cf չիք և (վիճակ)
2 Տա բայց արդէն [x արդ են] առ [pqrs չիք առ] մարաց թագաւորութեամբն [g թագաւորութեամբ, k թագաւորութեան] կեցեալ բնիկք պատկաւոր [հgk պատկաւորք] արք այնոքիկ, զորոց և [my չիք և] զանուանսն ի ներքոյ դրոշմեսք / d չիք առ
5 Ա ի նոցանէ, փխ. ի ներքոյ
6 cf զայս, փխ. զայնու
6 cf չիք էր / cdew մերոյ ազգիս
6 cf թագաւորութեամբ
8 bc բաբելոյնի / fh բաբիլոնի
8 k հրամանտատուր, փխ. հրաման տուր:—Երեմ. ԾԱ, 27.
8 հfgh արարատեան
9 opqrs չիք և ասքանազեան—մերոյ թագաւորութեանն (տ. 10)
9 c այսքան ազեան, փխ. ասքանազեան
9 Ա մերոյ գոլոյ / ghk գոլ
10 abcde այնմ / f յայնմ
11 վ¹ զկարգ թագաւորաց կանոնելով
11 Աghopqr կանոնելով
11 a թագաւորութիւն
12 r որաց, փխ. մարաց / s զմարաց: Հմմտ. Եւս. Ժամ. Ա. 49, Բ. 18.
12 abhpqrs առաջինն
13 ԱՏա վարբակիս [t արբակիս]: Եւս. վարբակէս: Հմմտ. Խոր. եր. 65 տ. 7:
14 ԱՏա մօդակիս [abl մուդակիս, c մուրակիս, g մուգիկիս, rs օդկիս, w մանդաւկիս]: Եւս. մուդակէս
15 միայն tw սօսարմոս/ միւսն. չիք: Եւս. սովարմոս
16 ԱՏա առտիկիս [ab առտիկաս, f առտիկաս, w առտուկաս, կարդիկեաս]: Եւս. Ժամ. Ա. արտիկաս, Բ. կարդիկէս
17 abcf դէոկիս: Եւս. Ժամ. դէիոկէս
18 abf փառաւոտիս / c փառաւորտիս / w արտոնիս: Եւս. Ժամ. փրաւորտէս
19 abf կիաքս / c կիրաքս / d կուաք / g կուարկս / w կվաքսատիս / միւսն. կւաքս: Եւս. Ժամ. կիաքսարէս: Ուղղում եմ կւաքսարէս

Նկարագիր:—ab կազմած են երեք սիւնակ. առաջին սիւնակի վերնագիրն է «մարաց առաջինն», երկրորդինը՝ «իսկ մեր առաջին ի վարբակայ մարէ պսակեալ»: Վերնագրինեի տակը հորիզոնական գիծ է քաշած: Ապա առաջին սիւնակի մէջ գրած է «վարբակիս» եւն մինչև «աժդահակ»: Երկրորդ սիւնակի մէջ գրած է «պարոյր որդի

ԻՍԿ ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ Ի ՎԱՐԲԱԿԱՑ ՄԱՐԷ ՊՍԱԿԵԱԼ

Պարոյր, որդի Սկայորդւոյ

Հրաչեայ

Սա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծառերես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ։ Առ սովաւ աւսն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ Բաբելացւոց, որ գերեաց զՀրեայս։ Եւ սորա աւսն զմի ի գլխաւորաց Երբայեցւոցն գերելոց խնդրեալ ի Նաբուգոդոնոսորայ՝ Շամբաթ անուն, ածեալ բնակեցոյց յերկրիս մերում մեծաւ պատուով. և ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զազգն Բագրատունեաց, և հաւաստի է։ Բայց թէ որպիսի ջան եղև թագաւորացն մերոց՝ զնոսա ի պաշտօն կռոցն խոնարհեցուցանել, և կամ թէ քանիք և ո՛յք սմանք ի նոցանէ որք աստուածպաշտութեամբ վճարեցին զկեանս՝ յետոյ պատմեսցուք ոճով։ Քանզի աւելի սմանց անհաւատալի մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, ի Հայկայ

1 d ի, փխ. իսկ
1 Խdew վարբակայ (չիք ի)
1 ՏԽԿ²defw չիք մարէ
1 f սկսեալ, փխ. պսակեալ
2 abcf սկայ որդւոյն / k սկաւորդւոյ / w սկայ, փխ. սկայորդւոյ
3 b հրաչեայ / adopqrs հրչեայ
4 ԱՏԽ հրաչեայ սա [x հրաչեայ. սա, dopqrs հրչեայ՝ սա, f սա հրաչեա]
4 abc պարոյր որդի սկայի. [c,] հրաչեա։ [c,] սա [c սայ] կոչի
4 k բոցագոյն / abcf չիք իմն
5 abcf զոլոյ, փխ. լինելոյ
5 abcf զնաբուգոդոնոսոր արքայ բաբելացւոց կացեալ [a կեցեալ]
5 Հdegh կացեալ
5 ՏԽe բաբիլացւոց [Հghl բաբելացւոց]
6 abcf չիք որ գերեաց զհրեայս
6 Հ հրէայս
6 f հրաչէի, փխ սորա աւսն
6 abc ի գերելոց գլխաւորացն եբրայեցւոց / f ի գերելոց եբրայեցւոց
6 o ի գլխաւորացն եբրայեցւոց
7 l չիք ի նաբուգոդոնոսորայ
7 abcf անուն շամբաթ
8 a երկրիս (նշանագրով)
8 abcde չիք մերում / ՏԽ չիք յերկրիս մերում
8 f չիք մեծաւ պատուով
9 def լինիլ / abc չիք լինել
8 a զազգս / bc զազգ
9 ՏԽcde բագրատունի
9 abf չիք և հաւաստի է
9 Ա «բայց» բառից առաջ ունին առանձին վերնագիր՝ «յաղագս սամբատայ» [c շամբայ, f շամբատայ հրէի] / d նոր գլուխ (ԻԳ) և նաշուած այս վերնագիրը: a կարմիր թանաքով և գրուած այս վերնագիրը, եւ «բայց» բառի Բ տառը խոշոր կապտագոյն զարդագրով: f գլուխների ցանկի մէջ ԻԲ գլխի համար ունի. «Կարգ թագաւորաց մերոց և համար նոցունց որդի ի հօրէ * անունով և շմբատայ հրէի»:
9 a թե / ef որպէս
9 ՏԽ եղեալ, փխ եղև
10 gh թագաւորաց
11 eghkrs չիք թէ / Ա չիք սմանք
11 ՏԽ ի սոցանէ [p ի նոցանէ], փխ. ի նոցանէ
12 o զկեանսն / cdefw յսմանց

սկայորդւոյն. հրչեայ» (b հրաչեայ) են մինչև «տիգրան»: Ապա մի քիչ ներքևում «քանզի և զվերջին երուանդ» են մինչև «զայսոսիկ»: Երրորդ սիւնակում գրած է. «պարոյր որդի սկայի. հրաչեայ: սա կոչի վասն» են մինչև «ասէ պատմագիրն զազգս բագրատունեաց»: Շարունակութեան համար առանձին վերնագիր է գրած «Յաղագս սամբատայ» (b շամբայ), բայց առանց գլխակարգութեան:

c անունները գրած է շարունակաբար առանց սիւնակների. նախ կարմիր տառերով իբրև վերնագիր «մարաց առաջին վարբակիս», յետոյ «մաւբակիս» են. ապա շարունակաբար «իսկ մեր առաջին» մինչև «տիգրան», որից յետոյ «քանզի և» են մինչև «զայսոսիկ». ապա «պարոյր որդի սկայի, հրաչեայ, սա կոչի» են:

deghiklmopqrs կազմած են երկու սիւնակ, կողքէ կողք կամ տակէ տակ. առաջինի վերնագիրն է «մարաց առաջին» և տակին մարաց անունները. երկրորդի

զթագադիր ազգդ Բագրատունեաց լինել։ Վասն որոյ ասեմ. մի այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր. զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ. զի ի բաց բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակազէ։ Բայց ծանիր, զի Սմբատդ անուն, զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն՝ ճշմարտութեամբ Շամբաթ է, ըստ նախնի իւրեանց խօսիցն, որ է եբրայեցի։

Փառնաւազ
Պաճոյճ
Կոռնակ
Փառոս
Միւս Հայկակ
Երուանդ սակաւակեաց
Տիգրան։

Քանզի և զվերջին Երուանդ և զՏիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեօք. ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեաց որք զանուանս զայսոսիկ։

---

1 Ա. ազգ
1 Sw լինել [p չիք լինել] բագրատունեաց / def լինիլ
1 Ա. մի այսպիսեաց բանիցս հաւանիր յիմարութեանց. զի
2 k չիք և
2 k շաւիո / p շաւեղ
2 Ա. չիք նմանութեան
3 h ասացեալսդ / pr յասացեալսդ
3 rs զարդարութեան
4 tw[1] աննմանեացն / Sw չիք զի
5 Sw զմբատդ / c սմբադ անուն, զոր յաճախ անուն
5 cde բագրատունիքդ / f բագրատունիք անուանեն ի վերայ պատանեաց կոչեն
5 ace պատանեկաց / b պատանեկացդ
6 Swej ճշմարիտ
6 Ա. է [a չիք, f և, փխ. է] շամբայ
6 n շաբաթ / o չիք է
6 abcdw իւրեանցն / p իւրոց
6 a խօսոց / bcdef խօսից
6 ow հեբրայեցի
7 Swdew փառնուաս
8 c պայճոյճ
9 abcf կոռնակ
10 abc փառոս / l փաւառս / միւսն. փաւոս
11 a տիւս, j տիոս, փխ միւս
12 l սակաւակաց
14 Swdew վերջին
14 cf երուանդն / Swdew երուանդս
14 Swacdw տիգրան
15 w ասեմ, արդեօք
15 abc հեռի / a զոլով
15 a յշ"ց որ / b յիշեաց որք / c յիշեցաք / f յիշե"ց որ / Swdew յիշեցուք [x յիշեաց որ]
16 deh այսոքիկ

վերնագիրն է «Իսկ մեր առաջին ի վարբակայ պսակեալ», տակին հայոց անունները։ Ապա կողքէ կողք կազմած սիւնակների տակից, իսկ տակէ տակ կազմած սիւնակների կողքից, «քանզի և վերջին» եւն մինչև «զազգն բագրատունի, և հաւատի է»։ Ապա նոր գլուխ «յաղագս սամբատայ»։

f կազմած է երկու սիւնակ. առաջնի «մարաց առաջին» վերնագրի տակ մարաց անունները. իսկ երկրորդի վերնագիրն է «Իսկ մեր առաջին ի վարբակայ սկսեալ». տակին հայոց անունները։ «Հրաչեա» անուան կողքին առանձին սիւնակով—«սա հրաչեա կոչի» եւն մինչև « զազգն բագրատունեաց»։ Իսկ «տիգրան» անուան կողքին շարունակաբար—«քանզի և զվերջին երուանդն» եւն մինչև «զայսոսիկ»։ Ապա առանձին վերնագիր «յաղագս շամբատայ հրէի»։

ԻԳ (ԻԴ)

Յաղագս որդւոցն Սենեքերիմայ, եւ թէ Արծրունիք եւ Գնունիք եւ բդեաշխն անուանեալ Աղձնեաց՝ ի նոցանէ են սերեալք. եւ ի նոյն ժամու՝ եւ թէ Անգեղ տունն ի Պասքամայ։

Այլ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ի բանն որ յաղագս մեծին Տիգրանայ, որ իններորդ ի բնկաց մերոց պսակաւորաց էր, հուժկու, անուանի և յաղթող ընդ այլ աշխարհակալս՝ ճառեսցուք որ ինչ կարեւորագոյնն է ոճոյ բանիս։ Եւ ի մոռացումն եկն արդեօք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութսուն, աւելի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր Սենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի. որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եզեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ։

Յորոց զմինն յարեւմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն է զՍանասարն. և ի սմանէ աճումն և բազմամարդութիւն լեալ՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն։ Իսկ պերճքն և գլխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ՝

1 dglopqrs ԻԴ, փխ. ԻԳ
2 de որդւոց
2 Տհ սենեքարիմայ [Հylp սենեքերիմայ]
2 a թե / k եթէ
2 Տհ բդեշխն [l բդեաշխն]
3 cf աղձնեաց անուանեալ
3 g ի սոցանէ
3 c է, փխ. են / Տհ չիք են
3 f են սերեալք ի նոցանէ / k սերելեք, փխ. սերեալք
3 a թե / bcdef թէ
4 g տուն
5 Տհ արդ, փխ. այլ
5 rs մեք, փխ. մեր / d չիք մեր
5 Տհ ի բանս
5 de մեծի
6 Տհ ի նախնեաց, փխ. ի բնկաց
7 Ա յաղթող / Տհ յաղթօղս [g յաղթօղ, hx յաղթող]
7 Ա կարեւորագոյն է ոճոյս մերոց բանից
8 Հghk չիք ի (մոռացումն)
8 Ա արդեօք թէ այն լինիցի յաղագս
9 chpqrs սենեքարիմայ
9 Տհ ութսուն ամօք, աւելի կամ պակաս, յառաջ։ Հմմտ. Եւս. Ժամ. եր. 22։
10 fg զթագաւորութիւն
10 a նաբու գոդոնոսորայ
10 a սենեքերիմս իրոս / c սենեքերիմոս / f սենեքերիմ / Տհ և սենեքերիմս
10 prs կեցեալ
11 i ասորեստանեայց
11 l եզեկիայիւ
11 p առաջնորդէր
12 Տհbcde ադրամելայ [Հgho ադրամէլեքայ] / a ադրամելեք՚այ
14 Աic[1] հիւսիսոյ, փխ. հարաւոյ
14 abcd մերոյ աշխարհիս
15 Հ բնակեցուցեալ
15 a սկայ որդին / cefic սկայ որդի
15 Ա քաջ մեր
16 Տհ չիք է
16 Տհ սերեալ, փխ. աճումն և բազմամարդութիւն լեալ
17 Ա լեառնն
17 Ա իսկ պերճագոյնք ի նոցանէ և գլխաւորագոյնք [ic գլխաւորագոյնքն] յետոյ
18 c ի վաստակոց
18 cdf թագաւորն

զբդեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ։ Իսկ Արգամոզանն յարևելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակել. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս։ Արդ՝ յիշելոյն մեր զՍենեքերիմ այս էր պատճառն։

Բայց զՄնգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիր ի Պաղքամայ ումեմնէ ի Հայկայ թոռնէ լինել։

ԻԴ (ԻԵ)

Յաղագս Տիգրանայ, թէ ո՛րպիսի ամենայնիւ։

Բայց անցցուք այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նմանէ գործք։ Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հզօրագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ։ Որ և Կիւրոսի աջակցեալ, զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրև նուաճեալ հնազանդէր։ Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հնումն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և զկնեացս բղձալի ինքն և ժամանակ իւր։

1 ԱՏԽ բդեշխութիւն։ Ուղղում ենք զբդեշխութիւն
1 l «արժանաւորեցան» բառի «ժանաւորեցան» մասից սկսած հին 2-ն k, որ պատկանում է Ա խմբին, ինչպես և ghik 2-երը, որոնք ծագում են l-ից. որով Խ 2-երը մինչև այստեղ Տ-ի հետ էին, իսկ այստեղից սկսած մինչև էջ 90, տ. 3 «անբանութեան» բառի «անբան» մասը՝ Ա-ի հետ են։
1 ԱՏԽ արգամոզանն [ghi արգամոզանն, k արգամոզան]։ Եւս. Ժամ. էջ 21. «յիւրմէ որդւոյն արդամոզանեայ»։ Ուղղելի է ըստ Նոր. Բառգ. արգամոզեան
2 f չիք նորին / opqrs կողման
2 Ա ի նմանէ
3 def լինիլ
3 p գնունիս / Կ²de չիք և զգնունիս
3 Ա յիշելն
3 hqrs զսենեքարիմ
4 ԱԽ պատճառս [k պատճառն, l պատճառ] է [Խ էր] այս
5 f պատմագիրք / nw պատմագիրն / Խ նոյն պատմագիր ասէ
6 k ուրեմն է, փխ. ումեմնէ
6 Տabc ի հայկական / Խdef ի հայկայ
6 efw լինիլ
7 Խdopq ԻԵ, փխ. ԻԴ
8 f տիգրանայ թագաւորի
8 gh ո՛պ, փխ. որպիսի
8 Ա ամենևին, փխ. ամենայնիւ
9 ՏԽ և [hxy չիք և] որ ինչ յաղագս
9 Կ²det չիք և որ ի նմանէ գործք / k չիք որ
10 abclngrs զսա, o զնա, փխ. սա
10 g ամենեցուն
11 dew ամենեցունց / Ա քաջաց
11 cef և որ / l չիք և
12 a աջկց՛լ / a մարացն
12 ԱԽ զիշխանութիւն
12 opqrs զյոյսն
13 a ժամանակաւ
13 opqrs չիք ընդ իւրեաւ
13 ՏԽ իւրև [l իւրեաւ] / Ա իւրով
13 Ա հնազանդեալ նուաճեաց [abf նուաճեալ]
13 opqrs չիք հնազանդէր
13 Տ զսահման
14 a մերս
14 Կ²Հabdeghlw բնակութեան / k բնակութիւնս
14 r ընդարձակելոյ / s ընդյարձակեալս
14 abdew ի հնմն / cf ի հին
14 k չիք մեր
14 bk հասուցանէր / Տg հասուցանէ
15 h ծայրին / ԱՏՀ բնակութեանց
15 gh որք / kl որոց
15 r ժամանակաւ
16 c չիք և (զկնեացս)
16 Ա զկնեացն [c զկնի եկելոցն] / Տ յետնոցս, w յետնոցն, փխ. զկնեացս / Խվ² զկնեացս

Զի՞ որ ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կայցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճասցի, և յորդորեսցի այսպիսի այր լինել։ Արանց կացեալ գլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսն՝ լծագիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք տգեղագոյնքն իբրև զգեղեցիկս երևէին սքանչելիք, և գեղեցիքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք։ Հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և չերատւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածածկեալք։ Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք՝ զթշնամին արտահալածել։ Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ։

Զայս և որ այլ այսպիսիք բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղեբեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք

1 Ա. ո՞վ որ
1 c ճշմարտացն, փխ. ճշմարիտ արանց
1 p արանցն
1 gh արիութիւն / klվ² արւութիւն
2 de սիրելի է / s սիրելութեան
2 Տ կայցէ
2 Ա. յիշատակօքս
2 Խվ² զուարճանայցէ
3 Տխ յորդորեսցի
3 Ա.¹ այսպիսի լինել [defw լինիլ] այր / nվ² այր լինել. այր արանց [n այր յեսոյ է աւելացրած]
3 Աw¹ չիք կացեալ
3 Ա. չիք և (արութիւն)
3 Հo արիութիւն
4 ghl զազգ / p չիք զընդ
4 Աghopqrs կացեալս
4 Աl լծագիրս բազմաց և հարկապահանջս կացոյց / pqrsվ¹ հարկապահանջողս / h չիք բազմաց
6 Տ գունոց [վ² գունից]
6 Տabc անկուածոց
6 Տխ արանց հասակաց [x հասարակաց] և կանանց միանգամայն [q միանգամ]
7 l որովք / միւսն. որով
8 l իբր / bo զգեղաւոր
8 l երևէին—l-ի նիճ մասը, անհասար ժամանակը և ջաոով ունի:
8 Հhopqrs սքանչելեօք / Ա. գեղեցիկք, փխ. սքանչելիք
9 o դիւցազնեալք / pqrsվ² դիւցազնացեալք
9 prsw հետևամարտքն
9 c չիք հետևակամարտքն ի վերայ— երկաթեօք պարածածկեալք (8. 12):
10 aw¹ չերատւորք / Կ²Հbdefw չեչատւորքն
11 kl սուր, փխ. սուսեր
11 abdefl և ի նիզակ
11 a վառեալ / d մերկք
11 Կ²bfw զգեստօք / Տc զգեստիւք
12 a երկաթեաւք / Հbdefghwվ² երկաթեօք / l երկաթեւք / kվ² երկաթիւք / Տc երկաթոյ
12 abfghkw պարածածկեցեալք / l պարածածկիցեալք
12 ghk չիք ի (մի) / Աghlվ² հասեցելոց
13 Ա. չիք և (որ)
13 Տխ ի նոցայցն [r նոցունց, s նոցայն]
14 l շողիւնքն
14 Խվ² արտալածել / nopqrsվ² արտահալածէր
14 ԱՏխ բերող [Հ բերօղ, l բերաւղ]: l-ի նին մասը ող վերջաւորութիւնն աղ ձեռով ունի եւ o ջառի ջեղ աւ
15 j մեղերք
15 de հասակս / Խվ² զհասակս ամենայն / Տ զհասակս ամենեցուն
16 Ա. այս / r եւ, փխ. և
16 b այլպիսիք, փխ. այլ այսպիսիք
16 k և որոց զայսպիսիք
16 Ա. բազում
17 o խարտեաշ / rs չիք այս
17 a աղղէբեկ / bcdefw աղղեբեկ / ghlnqrs աղեբեկ / p աղէբէկ / Վikmo աղէբեկ
17 Կ¹ հրայ, l հրաց, k հրց, w¹ երաց փխ. հերաց / Կ²dew չիք հերաց

գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք փանդռամբն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստ և պերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան՝ պիտանի։ Եւ զի՞նչ ինձ ի գիրս յայսոսիկ արդեօք իցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք. յերկարել։ Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի՝ զամենայն ուրուք զկենցաղ՝ մտացն լծակաւ կշռէր։ Ո՛չ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, և ոչ զնուաստսն արհամարհէր, այլ ամենեցուն հաւասարակաց հնարէր զխնամոցն իւրոց ի վերայ տարածանել զգեստու։

Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աժդահակայ, որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ըղձիւք խնդրելով զնա Աժդահակայ։ Քանզի ասէր. կամ ի ձեռն այսպիսւոյ մերձաւորութեան սէր հաստատուն առ Տիգրան ունել, կամ զիւրաւ այսպէս դաւաճանել զնա ի սպանումն։ Զի էր նմա խէթ կամաց իւրոց, մարգարէութիւն իմն յոչ կամաց լեալ նմա առաջիկայ դիպուածն իւր։

1 Ա. անձնեայ / ghlp անձնեան
1 c թիկնաւեանդ / k թիկնաւէտտ / l թիկնաւէտ
1 b առոգաբարձ / Հghrs առոգաբարձն / միւսն. առոյգաբարձ(ն)
2 h ըմպելիս
2 Ախվ² առ խրախճանութիւնս
3 l ասեինն
3 c ի հինս / o ի մեր հինսն
3 c որ
3 Կ²abfi բանդռամբն / de փանդռամբն. միւսն. բամբռամբն
3 defw լինիլ
4 opqs ի ցանկութիւն / r ի ցանկութեան
4 Տ մարմնոյն
4 Վklm մեծիմաստն / ՀԿ¹gh մեծիմաստուն
5 Հp ամենայն
5 Ա. մարդկութեանս [c ի մարդկութեանս] / p մարդկութիւնն
5 ԱՏխ ի գիրս [Հghl ի գիրսս]
6 b յայսոցիկ / h զայսոսիկ / Տ յայս [op այս]
6 Ա. չիք արդեօք
6 k իցես / l իցէր
6 l թե (ճին մասում մինչ այստեղ)
6 Հghl սորայն է [l եւ k էր]
7 Հgh գովեստ / p գործք և գովեստք և պատմութիւնք / Հagh պատմութիւն
8 ab կշռեն / f կշիռ / w կշեռս
8 Տ կենցաղ / c զկենցաղս / d զկենցաղամտացն, փխ. զկենցաղ մտացն
8 ab լծակշռէր, def լծակշեռ, Կ² լծակշիռ, փխ. լծակաւ կշռէր
9 a լաւագոյնս / Կ²defi խնդայր
9 kn զնուաստն / a զարտուկսն, bcdefw զատրուկսն, oqrs զկրուասն, pվ¹ զկրսերօքն, Հ զնուաստագոյնսն, փխ. զնուաստսն
10 խվ¹ հասարակ / opqrs հաւասարաց, փխ. հասարակաց / n հաւասարաց, շինած հասարակաց / վ¹ հաւասարեաց
10 pqrs զխնամոց / ԱՏ տարածել
11 Խabcfw զգեստ / Վdem զգեստս
12 p առաջագոյն
12 o դաշնաւորեալ, փխ. դաշնաւոր եղեալ / Ա. չիք դաշնաւոր
12 Ախ յառաջագոյն որ ի մարացն [ghl մարաց] էր աժդահակ [աժդահակայ] եղեալ՝ տայ [ab տա]
12 Տ աշդահակայ [p աժդահակայ]
13 kpqrs կնութիւն / o ի կնութիւն
13 k խնդրելով ըղձիւք
13 ԱՀgl զնա խնդրելով
14 Տ աշդահակայ (յաճ.)
15 gh հաստատագոյն
15 aվ² հաստատեալ, Կ²bcdl հարստեալ, ef հարստել, ԽՀվ¹ հաստատել, փխ. ունել
15 foqrs զիւրեաւ
15 Ա. զնա այսպէս դաւաճանեալ / lվ² դաւաճանեալ
16 Ա. նա, փխ. նմա
17 a լինել / begl լինալ
17 nopqrsw նորա, փխ. նմա
17 kl դիպուած / Ա. չիք իւր

ԻԵ (ԻԶ)

Վասն երկիւղի կասկածանացն Աժդահակայ ի միաբանութենէ սիրոյն Կիւրոսի եւ Տիգրանայ:

Բայց էր նիւթ այսպիսւոյ խոհականութեան դաշնաւորութիւն մտերմութեանն՝ որ ի Կիւրոսէ առ Տիգրան. յորմէ բազում անգամ և ախտ քնոյ ի բաց փախուցեալ լինէր յԱժդահակայ յիշատակաւս այսուիկ. և խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր հարցումն վասն այսպիսւոյ պատճառի. «Ո՞րպիսի հնարիւք լուծանել կարասցուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն բազմարիւրաւորի»: Եւ յայսպիսում շփոթման խորհրդոց հասանէ նմա առաջիկայիցն յայտնութիւն ի ձեռն անրջականաց իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ, ասէ՝ որ պատմէն:

ԻԶ (ԻԷ)

Թէ ո՛րպէս ի խիթի լինելով Աժդահակայ՝ զառաջիկայս իւր դիպուածն տեսանէ սրանչելի երազով:

Էր, ասէ, յաւուրսն յայնոսիկ ոչ սակաւ ինչ վտանգ՝ որ ի Մարացն Աժդահակայ, ի միաբանութենէն Կիւրոսի և Տիգրանայ: Վասն որոյ և ի սաստկութենէ ծփանաց խորհրդոցն լինէր նմա ի տեսլեան երազոցն

1 Խdopqrs ԻԶ, փխ. ԻԵ
2 Կ²cdefgh կասկածանաց
2 ՏԽ սիրոյ
4 c նիւթս / Ա. այսպիսի
4 dep դաշնաւորութեան
5 Հghk մտերմութեան
5 o չիք և
6 opqrs չիք ի բաց / n ի բաց յետոյ աւելացրած
6 p աշդահակայ / ԱԽ ի նմանէ, փխ. յաժդահակայ / Տ մեծ մասամբ ունի աշդահակ, իսկ Ա. աժդահակ
6 abet յիշատակօք / cf յիշատակօքն / Խվ³ յիշատակօքս / w յիշատակաւ / d հրեշտակօք, փխ. յիշատակաւս
6 c այնուիկ
7 Ա. խորհրդակցացն
7 ԽԿ¹վ³ զհարցմունս / w զհարցումն / Վmn զհարցուածս / opqrs զհարուածս
7 a այսպիսի
8 Ա¹ զի՞նչպիսի, փխ. ո՞րպիսի
8 Ա. չիք ասէ
9 Կ²abdef պարսկայնւոյն / cpqrs պարսկանոյն / վ² պարսայնոյն
9 Ա. հայկազնւոյն [c հայկազնոյն, Կ² հայկազնւոյն] / Հgh հայկայինն / kl հայկացինն
9 nopqrs ի, փխ. և (հայկազինն) [n ի-ն յետոյ շինած է և]
9 ՏԽ յայսպիսի [Հgվ² յայսպիսում, op այսպիսի]
10 ghl խորհրդոյ / l առաջակայիցս
10 nopqrsw¹ անրջական [n յետոյ շինած անրջականաց]
11 bt օրինակաւ
11 b ասէ, փխ. ասէ / Տ չիք ասէ
11 efhoqrst պատմէն
12 ghopqrs ԻԷ, փխ. ԻԶ / dkl չունին գլխի թուահամարը:
13 Կ²bcdefi որպէսի
13 Կ²dcde չիք ի (խիթի)
13 c խէթ / d խթի / f խիթ
13 cf լինելոյն
13 aw զառաջի / Sk զառաջակայ
13 ԱՀkl չիք իւր
14 l տեսանել / k երազս
15 ՏԽ յայնս
16 ԱՏk ի միաբանութենէ
17 ԱՏԽ լինել [Կ²dew լինէր]
17 Տ ի տեսլենէ
17 Ա. երազոց / Sghk երազոյն / lwy երազոցն

երեւութանալ ի քում գիշերոյ, զոր ոչ երբեք յարթնութեան եւս աչօք, եւ ոչ ի լուր ականջաց լուաւ։ Ուստի եւ ընդոստ ի քնոյն լինելով՝ ոչ յամէ ըստ սովորութեան կարգին ի ժամ խորհրդականութեանն. այլ այն ինչ գիշերոյն ժամս ունելով ոչ սակաւս՝ ձայնէ զխորհրդակիցսն. եւ տրտում երեսօք յերկիր հայելով ի խորոց սրտին մռնչէ յոգւոցհանութեամբ։ Եւ ի զվասն էրն ի խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխանիսն, եւ ուր ուրեմն հեծութեամբ սկիզբն արարեալ յայտնէ զամենայն, որ ի ծածուկս սրտին խորհուրդ եւ կասկած, ընդ նմին եւ զիրս աչագին տեսլեանն։

«Էր ինձ, ասէ, ով սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անծանօթում, մերձ ի լեառն մի երկար յերկրէ բարձրութեամբ, որոյ զգագաթնն սաստկութեամբ սառնամանեաց թուէր պատեալ. եւ ասէին գոցցես յերկրին Հայկազանց զայս լինել։ Եւ ի նայել իմ յերկարագոյնս ի լեառնն՝ կին ոմն ծիրանազգեստ, երկնագոյն ունելով զիւրեաւ տեռ, նստեալ երեւցաւ ի ծայրի այնպիսւոյ բարձրութեան, աչեղ, բարձրահասակ եւ կարմրայտ, երկանց ըմբռնեալ ցաւովք։ Եւ ի յերկարագոյնս նայել իմ յայնպիսի

1 Աghl եւ երեւութանալ
1 Հgh նմա ի քուն / y ի քուն երազոց
1 p զոր / Ճ չիք ոչ
2 Հorsw[1]վ[1] ընդոստի / p ըստ, փխ. ընդոստ
2 Ա ի քնոյ / ghors ի քուն
3 Ա մնաց, փխ. յամէ
3 Հfghp խորհրդականութեան
4 f գիշերոյն / Ճ ժամ
4 Հgh յառնելով, klվ[2] առնելով, փխ. ունելով
4 Ա ոչ սակաւ ժամս ունելով
6 ԱՏՃ Եւ ի [Ա չիք ի] զվասն [h վասն] էրն [opqrsw[1] զորպէսն, փխ. ի զվասն էրն] ի խորհրդակցացն հարցանիլ [cdegp հարցանել]
6 cf զվասն էր
6 l ժամանակս (ջնջվածում ուրիշ ձեռքով՝ ժամս) / k ժամս ժամանակս (l-ի ջնջվածում աւելացրած բառը k-ն բնագրի մեջ ունի):
8 d որ ինչ ի
8 ՏՃf ի ծածուկ
8 Ա խորհուրդք
8 det չիք եւ կասկած, ընդ նմին եւ
10 Ա այսօր լինել [d լինիլ] / kl այսաւր, ով սիրելիք, լինել]։ (l այս տողի կողքից ջնջվածում Եզնակի երազի բովանդակությունն է գրած բոլորովին տարբեր ձեռքով:)
10 p չիք յերկրի
10 p յանծանօթում / k անծանօթումն
11 a չիք երկար
11 k բարձրութիւն
11 l զագաթնն / միւսն. զագաթն
12 կ[2] սառամանեաց
12 o գոցցես, կ[1] էր, փխ. թուէր / Ա չիք թուէր / l թուեալ, գլխին գրած էր պատ.—թուեալ բառի ու-ի տակ եւ պատ բառի ա-ից յետոյ նշան է գրած, որ հասկացուի թուէր պատեալ։ k-ն l-ից արտագրողը չհասկանալով նշանները՝ արտագրել է էր պատ թուեալ։
12 oprs պատել
12 c գիտիցես, փխ. գոցցես
13 abcf հայկազնեաց / de հայկազնեայ / w հայկազնեայց
13 e լինիլ
13 ghk իմ / միւսն. ինձ
13 Տ յերկարագոյն [o երկարագոյն] / Հվ[2] յերկարագոյնս
13 opqrs չիք ի (լեառնն)
14 p ծիրանագոյն երկնազգեստ, փխ. ծիրանազգեստ
14 k երկայնագոյնս / hl երկայնագոյն, փխ. երկնագոյն
14 abcdfgh զիւրեւ
15 k ի ծայր
15 ՏՃ այսպիսւոյ [gl այնպիսւոյ, Հ յայնպիսւոյ]
15 b աչեղ, փխ. աչեղ
16 Տ ցաւով / Ճվ[2] ցաւոց
16 Տgh եւ յերկարագոյն [o երկարագոյն] նայելն [gh նայել] իմ յայսպիսի [pqrs այսպիսի]
16 kl յերկարագոյնսն / վ[2] յերկարագոյնս
16 klվ[2] յայնպիսի / միւսն. յայսպիսի

երեւումն և ի հիացման լինել՝ ծնաւ յանկարծ կինն երիս կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ։ Առաջինն զերամն ածեալ ի վերայ առիւծու՝ սլանայր յարեւմուտս, և երկրորդն ի վերայ ընձու՝ ի հիւսիսի հայելով. իսկ երրորդն զվիշապ անարի սանձեալ՝ ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տէրութեանս։

«Եւ ի մէջ խառնից այսպիսեաց երազոց, թուէր ինձ կալ ի վերայ տանեաց իմոց արքունեացս, և զնոյն ինքն վերին երեսս յարկացս տեսանել գեղեցկօք և բազմագունիւք զարդարեալ շատրուանօք, և զպսակողսն մեր զդիսն հրաշատեսիկ տեսլեամբ ի վերայ կացեալս և զիս ձեօք հանդերձ պատուել զնոսա զոհիւք և խնկովք։ Եւ յանկարծ ի վեր հայեցեալ, զայն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ էր այր, արծուոյ իմն արդարև սլացեալ թեւովք տեսի յարձակեալ. որ մօտ հասեալ՝ խորհէր կործանել զդիսն։ Իսկ ես Աժդահակ խարոց ընդ մէջ անկեալ՝ յիս զայնպիսի ընկալեալ զյարձակումն, մարտ ընդ սքանչելեայն առնելով դիւցազինն։ Եւ նախ ի տէգ նիզակաց զմարմինս երկաքանչիւրոցս յօշելով, վտակս արեան ի վայր հոսեցուցաք, և զարեգակնատես երեսս ապարանիցս արեան հոսեալ ցուցաք ծով։ Այսպէս և զկնի այլովք զինուք ժամս ոչ սակաւս։

1 Ա չիք և (ի հիացման) / dew լինիլ
1 Ա յանկարծակի / Տ կինն յանկարծ [p յանկարծակի]
1 oprs ի կատարեալ ի / q կատարեալ
2 d և առաջինն / Խ զերամն
3 Ա ի վերայ առիւծու [c առիւծոյ] ածեալ
3 gl առեւծու / (l նիւն մասը իւ երկ-բարբառի տեղ ունի եւ)
4 c ի հիւսւսի / l ի հւսւսի / o ի հիւսիս / rs ի վերայ հիւսւսի / w¹ և հիւսիսի
4 Տc զվիշապն
4 c արի, փխ. անարի
4 p ի մերոյս ի վերայ
5 de յարձակիւր / ԱԽ տէրութեան
6 Տ այսպիսեաց խառն [Հ խառնից] երազոց / a չիք այսպիսեաց
6 deh կեալ
7 ghl արքունեաց / p նոյն
7 Ա ի վերին / p յերեսս
7 Ա տեսանել յարկացս / qrs յարկաց
8 ԱԽ գեղեցկօք [l գեղեցկաւք] և բազմագունիւք զարդարեալ [Ա յօրինեալ] շատրուանօք [acw շատրուանովք, l շատրուանաւք] / Տ գեղեցիկ և բազմագոյն [կ¹ գեղեցկօք և բազմագունիւք] շատրուանօք զարդարեալ
9 Տ զպսակողսն զմեզ զդիսն մեր հրաշատեսիկ
9 a տեսլեամբքն / Տ կացեալ
10 fk պատուեալ
10 Տ զնոսա պատուեալ / a չիք զնոսա
10 Հcf խնկօք / l խնգովք
10 Ա յանկարծակի ի վեր հայեցեալ
10 a հայեցեալ՝ տեսի
11 h չիք վերայ
11 Ա հեծեալ էր այր / Խ հեծեալ այր [h կայր] / Տ հեծեալ կայր [opqrs կայ]
11 ԱԽ արծուոյ իմն [w արծուանման] արդարև [Ա չիք արդարև] սլացման [w սլացեալ] թեւովք [f թեօք] / Տ արծուանման սլացեալ թեօք
12 Ա թուէր, փխ. տեսի
12 Հgk մօտահասեալ
13 c խորոց, փխ. խարոց / ՏԽ և յիս
13 ԱՀ զայնպիսիս ընկալեալ յարձակումն [b արձակումն] / Խ զայսպիսիս զեղեալ ընկալեալ յարձակումն [k զյարձակումն] / Տ զայնպիսի եղեալ յարձակումն [p արձակումն] ընկալեալ [r ընկալեեալ]
14 k առնէր / ghl առնէի
14 Աl դիւցազին / g դիւցազնին / Հhk դիւզանին / Տ դիւցազանն [r դիւցազանց]
15 a ի տէգն / nopqrs զմարմին
15 Ա երկաքանչիւրոց [f երկաքանչիւրոցն] / ghl իւրաքանչիւրոցս
16 abdefw չիք ի վայր / npqrs վր (պաս.) (n յուս. շինած վայր)
16 b զարեգնատես / a զերեսս
17 opqrs չիք այսպէս և — ոչ սակաւս (s. 18) / (n ունի յուսանցքում)
17 k զինու

«Բայց զի՞նչ օգուտ ինձ և խօսիցս երկարութիւն. զի վախճան գործոյն՝ իմն էր կործանումն. ուստի և ի բրտան սատակութեան յայսպիսւոյ եղեալ տագնապէ՝ փախեաւ յինէն քունն, և այսուհետև ոչ թուիմ կենդանի։ Զի ոչ այլ ինչ նշանակէ երևութիցս շարժումն, եթէ ոչ որ ի Հայկազնեանն Տիգրանայ հասանելոց է մեզ բռնութեան յարձակումն։ Բայց ո՞վ արդեօք, յետ աստուածոցն օգնականութեան, բանիւ և գործով մեզ օգուտ խորհելով, ոչ զինքն կարծիցէ թագաւորակից մեր լինել»։

Եւ բազում ինչ ի խորհրդակցացն լուեալ օգտութեան մտածութիւն՝ շնորհակալութեամբ պատուէ զնոսա։

ԻԷ (ԻԸ)

Յաղագս որ ի խորհրդակցացն բանն. զկնի ապա եւ որ ինչ իւր մտածութիւն, եւ նոյնհետայն գործն:

«Բազում ինչ հանճարով և իմաստութեամբ ի ձէնջ լուեալ, աւէ, ով սիրելիք, առացից և որ ինչ իմ յետ աստուածոցն օգնականութեան յայտնի օգտակարագոյն բան և մտածութիւն։ Քանզի ոչ ինչ առ թշնամեացն զգուշութիւն վեհագոյն բերէ օգնականութիւն, և ծանօթութիւն նոցայցն առաջի արկելոց գործոց՝ քան թէ որ ի ձեռն սիրով զաւելոյն զկորուստ խորհեսցի։ Եւ զայս դարձեալ ոչ ի ձեռն զանձուց, և

1 Տ խօսից / l խաւսիցս
1 klվ² երկարութեան
2 abcf լինէր, de լինել, w լինիլ, փխ. էր
2 opqrs կործանումն իմն էր / Նոյնը n-ի մէջ, յետոյ փոխած իմն էր կործանումն / Հ իմ էր
2 o չիք և / opqrs չիք ի (բրտան)
2 Ա սատակութեան յայսպիսում եղեալ վտանգէ՝ փախեաւ / Տ սատակիկ վտանգի եղեալ [oqrs ելեալ] փախեաւ / ԽՀվ² սատակութեան յայսպիսւոյ եղեալ տագնապէ՝ [k տագնապէս] փախեաւ
3 ghopqrs քուն / ԱԽ ոչ այսուհետև
3 Ա թուիմ ես [le ես]
4 ԱԽ ոչ այլ ինչ այսպիսիս [Խ նաև վ² զայսպիսիս] նշանակէ երևութիցն [Խ երևութից] / opqrs երևութից
4 opqrs չիք որ
5 ԱԽ ի հայկազնւոյն [Հdew ի հայկազնոյն] / opq ի հայկազնեան
5 f ի տիգրանայ
5 ԱԽ մեզ հասանելոց է
5 Հ բռնութեամբ
6 Հ չիք յետ
6 r օգնութեան / l de չիք և
7 p և, փխ. մեզ / Տ յօգուտ
7 w¹ լինելով, փխ. խորհելով
7 k ինքն / e լինիլ
8 k մտածութեան
9 ԱԽ զնոսա պատուէ
10 ghkopq ԻԸ, փխ. ԻԷ / l գլխանամար չունի:
11 opqrs չիք որ ի / o բանի
11 qrs զկրի, փխ. զկնի
11 Ա չիք և
11 Տ իւր որ ինչ [opqrs չիք որ ինչ] / Հcf չիք իւր
12 Տ ի նոյն հետայն
12 abf հետ այն / w հետէ այն / l հետեայն
12 Հy գործ / h գործք
13 Ա չիք և / opqrs չիք աւէ
14 Հ աստուծոց / w¹ օգնութեան
15 Կ²de յայտագին / Տ օգտակար
15 Ա իմաստութիւն, փխ. մտածութիւն
16 p վերաբերէ, փխ. վեհագոյն բերէ / k բարէ, փխ. բերէ
16 Հw¹ օգնութիւն
17 y նոցունց / Տ արկելոցն
17 Ա գործոցն /
17 y քանզի, փխ. քան
17 ՏԽ ի ձեռն սիրոյն [opqrs սիրելոյն] զզաւելոյն որ խորհիցի. և
18 c չիք ոչ

ոչ ի ձեռն բանից պատրողաց այժմ մեզ հնարաւորութիւն է կատարել, եթէ ոչ որպէս կամք են ինձ այժմ գործել։ Եւ այն է նիւթ կատարման խորհրդոյս և հնարք որոգայթիցս, գեղեցիկն ի կանայս և խոհեմն, քոյր նորա Տիգրանուհի։ Զի այսպիսիքս իսկ արտաքուստ և եկամուտ հարազատութիւնք համարձակ զզուելն ի ձեռն երթևեկութեան անյայտաբար ընդարձակ մարթեցուցանիցեն վարժել. կամ յանկարծօրէն խրոց մտերմաց, ընչիւք և խոստմամբ պատուոց, տալ հրաման խողխողել սրով և կամ հնարիւք դեղոց, և կամ զմտերիմս նորա և զկուսակալս զանձիւք ի նմանէ ի բաց մերկանալ, և այսպէս իբրև զանզօր տղայ ի բուռն առցուք»։

Եւ ազդող համարեալ բարեկամացն զայսպիսի խորհուրդ՝ նիւթեն և զգործն։ Ի ձեռն միոյ ուրումն ի խորհրդակցացն տուեալ բազմութիւն գանձուց՝ ի ձեռն թղթոյ, օրինակաւս այսուիկ, յուղարկէ։

ԻԸ (ԻԹ)

Թուղթ Աժդահակայ. յետ որոյ եւ յօժարութիւն Տիգրանեայ, յուղարկումն Տիգրանուհեայ ի Մարս։

«Գիտէ սիրելի եղբայրութիւնդ քո, ոչ ինչ օգտակարագոյն ի կեանս աշխարհիս ի դիցն մեզ պարգեւեալ քան զսիրելեաց բազմութիւն, և այս՝ իմաստնոց արգեօք և հզօրագունից. զի այսպէս և արտաքուստ ոչ ի վերայ համարձակլին խռովութիւնք, և եկեալքն վաղվաղակի հերքին.

1 y ի ձեռացն
1 Տ այժմ առ մեզ
2 Խ և, փխ. եթէ
2 d որ ինչ, փխ. որպէս
2 opqrs կամքն
2 Խ այնմ, փխ. այժմ
2 rs կատարումն
3 de խորհրդոյն
3 ՏԽ որոգայթից
3 pqrs գեղեցիկ / ՏԽ խոհեմ
4 Տ այսպիսի [n յետոյ շինած այսպիսիքս] / k այսպիսիկս
5 pqrsw¹վ² յայտաբար
6 hkl մարթեցուցանեն / Տ մարթացուցանեն (յաւագոյն։ Սs. Մ.)
7 l խոստմամբք
7 Տ սրով խողխողել և կամ դեղոց հնարիւք
9 Ա ընչիւք, փխ. զանձիւք
9 Խcf չիք և
9 Խno որպէս, փխ. իբրև
9 Ա տղայ [a զտղայ] անզօր
9 l զանաւր, Կ'k զանօր, փխ. զանզօր
9 Խվ² արդարև ի բուռն

11 abdew ազդու / cf ազդոյ
12 Վabm որումն, փխ. ուրումն
12 Ա չիք ի (խորհրդակցացն)
13 ՏԽ և ի ձեռն
13 d թղթոյն
13 c օրինակաւ
13 c յղարկէ
14 Խopqrs ԻԹ, փխ. ԻԸ
15 c յօժարութիւնն / kl հաւանութիւն, փխ. յօժարութիւն
15 l յղարկումն / n յողարկումն
16 o մարատանեաց թագաւոր, փխ. մարս
17 gh գիտելի է, փխ. գիտէ
17 Հghl եղբայրութեանդ / i եղբայրութիւն
18 c չիք ի դիցն
18 h մեր, փխ. մեզ
18 c զի սիրելեաց
18 f զբազմութիւն սիրելեաց
18 Ա այսոքիկ, Խվ² այնոցիկ, փխ. այս
20 Խ համարձակլին ի վերայ
20 Աkl իսկ, փխ. և
20 abcf եկեալք / d եկեալ

իսկ ի ներքս ոչ զմուտն յումեքէ գտեալ այսպիսւոյ չարութեան՝ հալածեալ լինին։ Արդ՝ զայսպիսի շահ օգտութեան, որ ի բարեկամութենէ լինի, տեսանելով՝ խորհեցայ ես հաստատուն և խորագոյն զսէրն որ ի միջի մերում է, հաստատել. զի երկոքեան յամենայն կողմանց ամրացեալք՝ ողջ և անշարժ զսէրութիւն մեր կայցէ։ Եւ այս լինի ի տալն քում զօրիորդ Հայոց մեծաց, զքոյր քո Տիգրանուհի, ինձ կնութեան. թէ արդեօք և բարի համարեսցիս դմա, զի թագուհեաց թագուհի լիցի։ Ողջ լեր, թագակից մեր և սիրելի եղբայր»։

Եւ առանց յերկարելոյ զբանս ասացից։ Գայ առաքեալն և կատարէ յաղագս օրիորդին գեղեցկի. զի յանձն առեալ Տիգրանայ՝ տալ զքոյր իւր Տիգրանուհի Աժդահակայ կնութեան։ Եւ չև ես գիտելով զսա ի նմանէ դաւաճանութիւնն՝ յուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւորաց, Զոր առեալ Աժդահակայ, ոչ միայն վասն նենգելն որ ի սրտի իւրում, այլ և վասն գեղեցկութեանն, առաջին իւրոց կանանցն կարգէ և զչարութիւնն ի ներքոյ սատայն հինու։

---

1 Կ² ումեքէ
1 Հkl գտեալ լինի այսպիսւոյ չարութեան. արդ
1 a այսպիսի
1 Կ²bde չարութեանն
1 Ա ածեալ, փխ. հալածեալ / rs և հալածեալ
2 ko այսպիսի
2 c շատ, փխ. շահ
2 Խ ի բարեկամութենէն
3 Ա և ես, փխ. ես
3 Հ հաստատնագոյն
3 Հgh չիք որ
3 Ա զսէրն հաստատել ի միջի [w որ է ի մէջ մեր] զի / S զսէրն որ է ի մէջ մեր, հաստատել
4 gh չիք է
4 ps հաստատեալ
4 a երկոքեանն / ghk երկոքեանքս / S երկոքեանս
4 h ամենայն
4 bcdef ամրացեալ
5 Ա զսէրութիւնս [a սէրութիւնս]
5 ԱԽ այն, փխ. այս
5 Ա քո, փխ. քում
6 f զօրիորդ / l զօրաւորդդ / Sc զօրիորդն
6 p ի կնութեան
6 al թե
7 Հ հրամայեսցես, փխ. համարեսցիս
7 ԱԽ բարի դմա համարեսցիս թագուհի [ghl զթագուհի] թագուհեաց դմա լինել [c լինել դմա, def լինել, Խ չիք դմա] / Նաև Հվ² զթագուհի թագուհեաց լինել
8 opqrsվ² թագաւորակից
10 l աւրիորդին
10 Ա տալ / l տա
11 S աշդահակայ կնութեան. ոչ ես գիտելով
12 SԽf դաւաճանութիւն
12 Խվ² զքոյրն
12 gh չիք իւր
12 gh իբր, փխ. որպէս / Աl չիք որպէս
12 ԱԽԿ¹ օրինօք, փխ. օրէն է
13 ԱԽվ² զսա [k սա], փխ. զոր
13 S ի սրտին
14 S չիք և / Նաև Հվ² այլ և
14 Հfghopqrs գեղեցկութեան
14 S կարգէ կանանց իւրոց
14 SՀfg կանանց
15 Հfg զչարութիւն / h զչարութեան
15 abcfghw հանէ / de հ (շարունակութիւնը չկայ), klվ¹ հանանէ, i հինանէ, p հենու, Կ¹ անկանէ, Հ հա, փխ. հինու

ԻԹ (Լ)

Եթէ ո՛րպէս յայտնեցաւ նենգութիւնն եւ գրգռեցաւ մարտն. յորում եւ մահն Աժդահակայ։

Զկնի այսորիկ ասէ, թէ ի հաստատել Աժդահակայ զՏիգրանուհի ի տիկնութիւն, ոչ ինչ առանց կամաց նորա ի թագաւորութեան իւրում գործէր. այլ բերանով նորա կարգէր զամենայն, և հրամանի նորա ամենեցուն հնազանդ լինել հրամայէր։ Եւ յօրինեալ զայս այսպէս՝ սկսանի նմա մեղմով պատրանս մատուցանել. «Ոչ գիտես, ասէ, եթէ եղբայր քո Տիգրան խանդացեալ զտիկնութիւնդ քո ի վերայ Արեաց, ի կնոջէ իւրմէ ի Զարուհեայ գրգռեալ։ Եւ զի՞նչ լինիցի այն, եթէ ոչ նախ ինձ մեռանել, և ապա լինել զԶարուհի ի վերայ Արեաց և զաստուածուհեաց ունել զտեղի։ Բայց արդ՝ ընտրելի է քեզ զմի յայսցանէ. կամ լինել եղբայրասէր, և կործանումն խայտառակելի յանդիման Արեաց յանձն առնուլ, և կամ զանձին իմանալով զբարի՝ խորհուրդ օգտակար ի մէջ բերել և յաղագս առաջիկայիցն հոգալ»։

Բայց էր ի մէջ այսպիսւոյ խորամանկութեան թագուցեալ և զմեռանելն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կամաց խորհիցի մարապարսացւոյն։ Այլ իմացեալ խորագիտոյ գեղեցկին զայսպիսի զաւաճանութիւն՝ պատասխանի առնէ սիրոյ բանս Աժդահակայ, և արագագոյն ի ձեռն մտերմաց պատմէ եղբօրն զնենգութիւնն։

1 ghlopqrs Լ, փխ. ԻԹ
2 Աghl թէ [w և թէ] / Հk չիք եթէ
2 cf մարտ / Հ մարդ / k է, փխ. և
4 a թե / Խb չիք թէ
5 Խbdefpվ² կնութիւն / r տիկնութեան
5 Sde ի թագաւորութեանն
5 Խ նորա, փխ. իւրում
6 opqrs բերան
7 Ա ամենեցուն հնազանդել [dew հնազանդիլ] հրամայէր / Խ հրամայէր ամենեցուն հնազանդ լինել
7 opqrs հրամայէ
7 kl չիք և յօրինեալ զայս այսպէս
7 abdef յօրինել / m զայս այսպէս օրինել և սկսանի
7 S սկսանի մեղմով մատուցանել նմա պատրանս / c ի նմա / w զպատրանս
8 Ա զի, փխ. եթէ / k չիք եթէ
9 ԱԽ զտիկնութիւն
9 Ա ի զարուհեայ կնոջէ իւրմէ
10 opqrs չիք ի (զարուհեայ)
10 oprswվ² զարեհայ, փխ. զարուհեայ
10 Խn լինի / Խ այս / p այնու
10 ԱԽ եթէ ոչ մեռանել [c մեռանիլ] ինձ նախ [de չիք նախ] և առաջին և ապա [ghk չիք ապա] լինել [defw լինիլ, a չիք լինել] զզարուհի [Հghk զարուհի] ի վերայ
11 o զարեհի / rs զարուհի
11 Խվ² զաստուածուհեայ [gh զաստուհեա / l զաստուհեա. յետոյ շինած զաստուածուհեա]
12 go չիք արդ / S քեզ այժմ
12 S զմի / ԱԽ մի
12 k յանցանէ / l յայնցանէ
12 opqrs և կամ / defw լինիլ
13 Ա խայտառակեալ
14 Խb իմանալ / Խ բարի
15 b առաջիկայ իրացն
16 c չիք էր / Ա այսպիսում
16 hk չիք և / Ա և զայն
17 dew զմեռանիլն / abcdw թէ
17 ԱS խորհեսցի
17 k մարակարացւոյն / l մարայ պարսացւոյն / p մարապարսացւոցն
18 rs չիք իմացեալ
18 Ա խորագիտոյն և գեղեցկին
18 Հ խորագիտակին / p խորագիտոյն / Խ խորագաււոյ [y խորագիտւոյ]
18 p այսպիսի
19 Խ պատասխանիս
19 Ա սիրելի բանս / Խվ² բանս սիրելիս

Եւ ձեռնարկէ այնուհետև ի գործն ի ձեռն պատգամաւորութեան, գալ նոցա ի տեսութիւն միաբանութեան ի տեղի միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանցն. իբր բան ինչ և գործ հարկաւոր համարել, որ ի ձեռն գրոյ և հրեշտակութեան կատարել ոչ է կարողութիւն, եթէ ոչ և դէմք երկոցունց համդէպ լինիցին: Այլ գիտելով Տիգրանայ զառաքելոյ իրին կատարումն՝ ոչ ինչ յորոց խորհէրն Աժդահակ՝ ծածկէ, այլ ի ձեռն գրոյ յայտնէ որ ինչ ի նորայն խորութեան սրտի: Եւ յայտնեալ այսպիսւոյ չարութեանն՝ ոչ ինչ էր այնուհետև բան և խորամանկութիւն, որ զայսպիսիս առագաստէր պչրութիւն. այլ յայտնի այնուհետև գրգռէր խաղին:

Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ի սահմանացն Կապադովկացւոց, և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից, և զամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց և Փոքունց: Եւ խաղայ ամենայն զօրութեամբ իւրով զկողմամբք Մեդացւոց: Վասնզ այնուհետև հարկ առնէ Աժդահակայ՝ պատահել պատերազմաւ հայկազինն ոչ փոքր ինչ ամբոխիւ: Եւ երկայնէր համառակութիւնն մինչև յամիս հինգ. քանզի հեռանդանայր գործն արագ և առողջ, յորժամ զմտաւ ածէր Տիգրան յաղագս քեռն իւրոյ սիրելւոյ: Զի այսպէս իմն զեւս իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհւոյ: Պատահէ և այս, և ժամ մարտին մերձենայ:

1 f ձեռն արկանէ
1 gh ի գործ / c չիք ի ձեռն
2 ԱՏ ի միաբանութիւն տեսութեան
2 Ա ի տեղւոջ միում սահմանաց / k տեղ / h միոջ / pq միջոյ
3 ԱՏ թագաւորութեանց
3 h չիք հարկաւոր
4 ԱՏԺ որ: Ուղղելի է զոր
4 gh կարողութեան
4 ԱԺվ² եթէ ոչ և դէմք երկոցունց համդէպ [a չիք երկոցունց համդէպ] երկարանչիւրոցն [gh երկարանչիւրոց] երեւեսցի [Ժվ² երեւիցին]. այլ
5 Տ երկոցունցն
5 no համդէպ միմեանց լինիցին
6 Ժabcd զառաքեցելոյ
6 a չիք ոչ ինչ յորոց—յայտնէ (s. 7)
6 Կ¹ որ ինչ, փխ. ոչ ինչ
6 b որոյ / p խորհէր
6 bns չիք աժդահակ
6 Տ ծածկէր [Կ¹ եւ Հ ծածկէ]
7 Ա ի նորա / ԱՏ սրտին
8 Տ ի յայտնել այսպիսւոյ [opqrs չիք այսպիսւոյ] չարութեանն՝ ոչ ինչ այնուհետև էր բան
9 noqrs պչրութիւնն
10 a չիք խաղին. և ժողովէ
11 bcdefklw ժողովէ այնուհետև
11 Հ ի հայոց
11 Ա ի սահմանաց
11 ab կապադովկեցւոց
12 k որչափ և / վ¹ որ ի չափ, փխ. որչափ
12 Տ աղուանից աշխարհին
12 Ա զամենայն իսկ / p ամենայն
12 prs ընտիր / Ժ ի հայոց
13 ԱԺ չիք և փոքունց
13 opqrs խաղաց
13 kl չիք ամենայն
13 k զօրութեամբք իւրովք
13 Ա ի կողմանս / Ժ զկողմամբքն
14 opqrs մադացւոց
14 Տ վասնզ համանէ այնուհետև [h այնուհետև համանէ] աժդահակայ / c և հարկ առնէ / նաեւ Կ¹վ² վասնզ այնուհետև հարկ առնէ
15 a որ, փխ. ոչ
15 p ամբոխիւք / o երկայնանայր
15 gh համառակութիւն
16 gh չիք մինչև
16 Հf ամիս / Տw ցամիս
17 o առողջանայր
17 ԱԺ ածէր յաղագս [Ա վասն] քեռն իւրոյ սիրելւոյ տիգրան
18 Տ և, փխ. զի / Ա այսպիսի
18 Տ չիք իմն / Ա չիք յարդարել
18 ԱԺԿ¹վ² իբր զի ողջ միայն ապրել [klվ²w ապրել] ճար լիցի [ԺԿ¹ժվ² լինիցի]
19 Տ ի պատահման այսօրիկ, փխ. պատահէ և այս

Բայց զովեմ զքաջ նահատակն իմ և զնիզակաւորն և զամենեւին բոլոր անզամօք համեմատն և ի գեղեցկութիւն հասակի աւարտեալ. քանզի առոյգ, ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ, և ուժով ոչ զոք ունելով իւր զոյգ։ Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս. քանզի ի լինել մարտին նիզակաւ օրինակ իմն որպէս զջուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն՝ շամփրէ զԱժդահակ յընդարձակ տէգ նիզակին, և յամփոփել միւսանգամ զձեռնն՝ արտաքս զկէս մասն թոքացն հանդերձ զինուն ի դուրս բերէ։ Բայց մարտն էր ոգանչելի. զի քաջք դիպեալ քաջաց՝ ոչ վաղվաղակի թիկունս ի միմեանց դարձուցանէին. վասն որոյ յերկարեալ քարշէր գործ պատերազմին մինչև ի ժամս ձիգս։ Իսկ վախճան գործոյն առնէր մահն Աժդահակայ. և այսպիսի դիպուածս ի բարերախտութիւն յաւելեալ՝ փառս յաճախէր Տիգրանայ։

Լ. (ԼԱ)

Յաղագս թէ յուղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի ի Տիգրանակերտ. եւ վասն Անուշայ, առաջին կնոջն Աժդահակայ, եւ բնակութեանն գերւոյն։

Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծաւ ամբոխիւ ի Հայս, յաւանն՝

1 ՏԹ զքաջահատակն, փխ. զքաջ նահատակն
1 Տa զիմ
1 Ա և զքաջ նիզակաւորն / Թ զնիզակաւոր
2 ԱԹn անզամօք
2 ԹԿ²abdefl համեմատ
2 Ա չիք ի (գեղեցկութիւն)
2 f զգեղեցկութիւն
2 ԱՏ աւարտեալ [nogrs աւարտել] հասակի
3 Ա առոյգ, ամենեւին ըստ իրեալ
3 Հghw ընդ, փխ. ըստ
3 h յիրարս / Թ չիք զոք
4 Տ իւր [o եւ Ա չիք իւր] ունելով
4 c չիք ի (լինել)
4 defw ի լինել
4 Տ պատերազմին, փխ. մարտին / Կ¹Հ մարտին
5 Տ չիք օրինակ իմն
5 Թ իբր, փխ. որպէս
5 Ա ջուր
5 Թ հեղեալ, փխ. հերձեալ
5 Ա չիք ամուր
6 b ընդարձակ տէգ / c յընդարձակատէգ / d զընդարձակ տէգ
6 gopqrs նիզակի
7 Տ զձեռն / ԱԹԿ¹ մասին
7 Տ թոքերն հանդերձ զինուն
7 nopqrs բերէր
9 Թ ի միմեանց թիկունս / l ի թիկունս ի միմեանց
9 ghk դարձուցանեն / l դարձուցանեին
9 ԹԿ¹ քարշեալ / Ա չիք քարշէր
10 Ա մինչև ի ժամս / միւսն. չիք մինչև ի
10 p ժամանակս, փխ. ժամս
11 p չիք մահն
11 c բարեխօսութիւն, k բարեխաւսութիւն, փխ. բարերախտութիւն
12 a չիք փառս / bcdeflw յաճախէ
12 Տ յաճախէր [p ճաւէր] փառս
13 Թlopqs ԼԱ, փխ. Լ
14 Տ թէ էր աղագաւ յղարկեաց
14 a յղարկեաց
14 abcdeghk զտիգրանուհի
14 l ի տիգրանակերտ
14 Ա յորում և վասն / Թv³w և յորում վասն
15 c յառաջին / d զառաջին / Հlw առաջնոյ / k առաջոյ
15 ac զերոյն / b զերոցն / f զերեացն
16 abcej եթե
16 ԱԹԿ¹ այսպիսւոյ իրաց կատարելութեան / վ³ կատարելութեան
17 Ա կատարելապէս, փխ. թագաւորապէս
17 Թ զքոյր իւր տիգրանուհի թագաւորապէս
17 ԱՏ մեծ ամբոխիւ [Կ¹ մեծաւ հանդիսիւ և ամբոխիւ] ի հայս [pqrs ի հայս մեծ ամբոխիւ]

զոր շինեաց յիւր անուն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ։ Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա առնէ լինել, իբր թագաւորական զարմս։

Իսկ զԱնոյշ, զառաջին կինն Աժդահակայ, և զբազումս ի սերմանէն Աժդահակայ աղջկունս, հանդերձ պատանեկօք և բազմութեամբ գերեացն, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարևելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերբ գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. և զերիս աւանսն, զԽրամ և զՋուղայ և զԽորշակունիս խոկ ի միւս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն իսկ ամուրն Նախճաւանու։ Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովք իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածին մեծի լերինն։ (Զորմէ լեալ ասեն յահագին խմն շարժմանէ. զոր պատմեն՝ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պաղոմեայ ասպարիսօք զընակութիւնս մարդկան չափեցին, այլ և մասն

1 Այիւր անուն / միւսն. իւրով անուամբ
1 kl անուամբ ի հայս տիգրան և է տիգրանակերտ
1 d զգաւառն / k զգաւառս
2 Ա. զամննսեան, փխ. զայնոսիկ
2 a զոստան
3 f սոցա, փխ. սորա
3 opqrs առ, փխ. առէ
3 abl լինալս
4 Տ զարմն
5 Ա. զառաջին առացեալ [a առացեալս] կինն
5 Խվ² կինն անուանեալ
5 f չիք և զբազումս ի սերմանէն աժդահակայ
5 ԱՏ ի սերմանէ
6 cf պատանեօք
6 Տ և այլ բազում գերեօք / նաև Հվ² և բազմութեամբ գերեացն
7 gh չիք թէ
7 Խ չիք բնակեցուցանէ
7 f յուսոյ / Տ ուսոյ / վ² ուսոյ
7 c լերինն մեծի
8 Խ ցսահմանս / Տ գողթանն
8 Ա. է, փխ. են
8 k բամբրան, փխ. տամբատ
8 Ա. ոսկի կողայ [c ոսկի կողա] / p ոսկիյողոյ
8 Ա. գժգոյնք / w¹ դաժգոյն
9 c չիք որ
9 Հkl այլ / g այլ (ջնջման նշանով) / h չիք այլք
9 d դաստակերտ / Ա. վրնջունիք
10 acdefiqrsw նախճաւանու / bgho նախճաւանու / kmnp նախջաւանու / վ. նախջաւանու
10 Ա. աւանս
10 Ա. չիք և (զՋուղայ)
11 ԱՏ զխոշակունիս
11 k և, փխ. խոկ ի միւս / l չիք խոկ
11 acf ի մերս *միւս [cf չիք միւս] կողմանէ
11 Վ. և զխոշակունիս. խոկ ի մեւս կողմանէ գետոյն զբոլոր դաշտն։ Ուղղում եմ և զխորշակունիս խոկ ի միւս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտըն։ Կարելի է խոկ-ը դուրս կը ձգել, ըստ l-ի։
12 kl որոց / Խnoprs գլուխ
12 abde աժդանականնէ / c աժանականնէ / f աժդականնէ / կ² աժդան ականն է
12 klվ² ցսոյն խոկ ամուրն / gh ցնոյն ինքն խոկ ամուրն / Հ ցնոյն խոկ ինքն ամուրն
12 Տ նախճաւանոյ [o նախճրւանոյ, pq նախճաւանայ] / Հ նախջաւանայ
13 Հghk զկինն / pq կին
13 c որդով / Վm որդւովքն
14 ՏԱgh փլածի [oqrs փիլածի, p ի փիլածի, յուսանցքում ուրիշ ձեռքով փլուածոյ]
14 p մեծ / o ասեն լեալ
16 e պտղոմեայ / Խ պտղոմեանց [k ողորմեանց]
16 Տ զընակութիւն
16 c չիք և (մասն) / ՏԽ այլ մասն ինչ և [p չիք և] զծով և զանբնակ

ինչ զծով և զանրնակս յայրեցածէն մինչև ցԲիմիւռոն)։ Իսկ պաշտօնեայս տայ Անուշայ ի նոյն Մարաց, որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան։

Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինևէտ գաւառին Գողթան. յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զզարմիցն Աժդահակայ, վիշապազունս զնոսա կոչելով. զի Աժդահակ՝ ի մեր լեզուս է վիշապ։ Այլ և ճաշ ասեն գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց։ Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ, ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի, տեղեկիկ ապարանից ի հիմնանալն Արտաշատու՝ նա անց, ասէ, գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ. որ է ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Շարուրայ։ Այլ և տենչայ, ասեն, Սաթինիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ի բարձիցն Արգաւանայ։

Եւ արդ՝ ո՞չ արդեօք առաւել ստամոր զարմացիս ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ ո՛րպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱզատն ի վեր ի Մասիս։

1 Տ ի յայրեցածէն
1 Ա ցբիմեռնոս [w ցբիմեռինոս] / Հgh ցբիմիւռնիոս / l ցբիմեռոն: իոս (=ցբիմեռոն. իսկ) / p ի մբեռինոն
1 Խ չիք իսկ
1 ԱՀghv[1] պաշտականս / Կ[2]klv[2] պաշտատականս / n պաշտօնեայս (յուս. շինած պաշտատականս)
2 p տան, փխ. տայ / w որք
3 ԱԽ պահեցին իմն ախորժելով [a ի նմա խորժելով]
4 ghw մարդիկք
4 Հghl կողման
4 Sagh գինաւէտ
5 Ա յոր / Հ յարս, փխ. յորս
5 c շարեն / hrsv[1] շարժին / g շարժին, շինած շարին
5 Ա երգոյ
5 kl չիք յորս շարին բանք երգոյն
5 abc զարտաշէսէ / e զարտաշեսէ
6 abdef զզարմից / w զարմից
6 Խ անուանելով, փխ. կոչելով
7 Հghr լեզու / Ա վիշապ է
7 de ի ճաշ / Տ գործել
7 Հ արգաւանայ / w[1] արգաւայ
8 abef արտաշէսի / de արտաշէզի
8 Հ խարդաւակ / b լեեալ
8 ԱՀglv[2] իմն, փխ. նմին / h նմին իմն / p ի նմին
8 kl վիշապայ
9 k չիք այլ և արտաւազդայ
9 Ա չիք ասեն
9 cw քաջ / bw յորդւոյն
9 abcde արտաշէսի / l արտաշեսի
10 Տ տեղի / նաեւ Կ[1]v[2] տեղեկիկ / w զեղեցիկ, փխ. տեղեկիկ
10 b ի հիմնանալ
10 abdeghw էանց
11 c որ ի մէջ դաշտին
11 opqrs չիք որ անուանեալ կոչի
12 c շարուրա / cf չիք և
12 ԱԿ[1] չիք ասեն
12 Հghlv[2] սաթինիկ / ԱՎkmnpqrs սարթենիկ / Կ[2]ov[1]w սաթենիկ
12 Ա չիք տիկին
13 Ա զարտախուր հաւասար խաւարտ / Հv[1] զարտախույր
13 kl խաւարտն / k տից
13 ԱԿ[1]v[2] հաւարծի / w և բարձիցն
14 Տ չիք արդեօք [Կ[1] արդեօք առաւել] / Խv[2] առաւել արդեօք
14 p անուլ, փխ. առաւել
14 o զարմացիս ստամոր
15 c մեր
15 a ճշմարտաբանութեանս / f ճշտութեանս
15 Կ[2]abdefw և թէ / l թե
15 Ա պատմեցաք, փխ. յայտնեցաք
16 Ա որք են յազատն [a յազատս] ի վեր [a չիք ի վեր] ի մասիս / Խ որ են ի [k չիք ի] յազատ ի վերն մասիս [k ի մասին] / Տ որք են յազատն [prs յազատ] ի վեր ի մասիս [pqrs իմացիս, փխ. ի մասիս, o չիք որք են յազատն ի վեր ի մասիս]

ԼԱ. (ԼԲ)

Թէ ո՛յք ոմանք սորա զաւակք, եւ ո՛յք ի սմանէ ազգեալ ցեղք:

Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգրանն և որ ինչ ի նմանէ գործք՝ սիրելի, որպէս ինձ պատմողիս ի մէջ իմոց բանից որ ինչ յաղագս Երուանդեանս Տիգրանայ բանք՝ եղիցի և քեզ ընթերցողիդ, որպէս այրն և գործք, այսպէս և գնմանէ բանք: Վասն որոյ սիրեմ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան—Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ քաջացն՝ ազգք քաջք. իսկ միջոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուեսցի կոչել: Բայց ըստ գիւցազնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է և ասելս մեր: Ոչ Արամազդ ոք, այլ ի կամեցողսն լսին լինել Արամազդ չորից ես այլոց անուանեցելոց ոմանց Արամազդ. յորոց մի է և Կունդ ոմն Արամազդ: Այսպէս և բազումք անուանեալք Տիգրան, մի է և միայնակ սա ի Հայկազանցս, որ զԱժդահակ սպան, և զառն նորա ի գերութիւն վարեաց և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով՝ զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց:

Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս. «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի. երկն

1 ghlopqrs ԼԲ, փխ. ԼԱ.
2 abcf եթէ / de և թէ
2 klw արաշեալք
3 ԱԽԿ[1]Վ[3] պատմեալ [Վ[3] պատմել] զարգար և զբուն / x զարգարև զբուն
3 hgh տիգրան / Խ չիք և (զառաջին)
4 hkl իմոյ / a չիք իմոց
4 S բանիցս / p բան
4 y ոչ ինչ էր, փխ. որ ինչ
5 k եկեղեցի, փխ. եղիցի
6 a գործքս / bcdefw գործքն այսպէս [b այնպէս] և ըստ [w զըստ] նմանէ գործք. սոյնպէս [նաև a սոյնպէս] և գնմանէ բանք
6 pqrs չիք այսպէս և գնմանէ բանք
7 ԽՎատվ[2] ըստ իմ
8 Աopqrsվ[2] քաջացն / միւսն. քաջաց
8 Աnpq ազգքն / o ազգն / Կ[1]Վ[2] չիք ազգք
8 Կ[2] քաջ / ՏՎ[2] քաջքն [pqrs քաջք, Կ[1] քաջն] / նաև Հվ[2] քաջք
8 Ա. միջոցն / opqrs թուի
9 Հgh գիւցազնութեան / nop գիւցազնցութեան (n ջնջած գիւցազնութեան) / qrs գիւցանցութեանն
9 Ա. հաւաստի, փխ. ճշմարիտ
10 Ա. լսին [Կ[2] լսեն] / Տխ չիք լսին
10 Ա. և, փխ. ես / c այլ
10 Հopqrs չիք չորից ես այլոց—ոմանց արամազդ (s. 11)/n ունի յաւելուածում:
11 Տխ չիք ոմանց / abfw չիք յորոց
11 a ցմի / a չիք և
11 a ուտ, c սուտ, փխ. կունդ / l կունտ / Հghk կատարուն, փխ. կունդ ոմն / bfw չիք մի է և կունդ ոմն
11 abfw չիք արամազդ (այսպէս)
11 Թէրեւս յաւազոյն՝... «ի կամեցողսն լինել արամազդ՝ չորից ես այլոց անուանեցելոց արամազդ՝ մի է կունդ ոմն արամազդ»: Ms. Մ.
12 w զի այսպէս
12 Աl չիք և (բազումք)
12 Տխ անուանեալ
12 ԱՏ տիգրանք [fo տիգրան]
12 x սա ի / klվ[2] սաի, փխ. սա ի / միւսն. չիք սա
13 c զաժդահակն
13 Հbdegh էսպան / l եսպան
13 Խc զառնն / Խ չիք նորա
13 bcdef ի գերութեան / bcdef չիք և
14 Հgh զանուշ / l զանոշ
14 Տխ զկիւրոս / միւսն. կիւրոս
15 ԱԽ յինքն [Հ յինք] զիշխանութիւնն [Հfghl զիշխանութիւն] մարաց և պարսից
16 c սա, փխ. սորա / n որդին
16 f վահակն / Տխ չիք աշխարհիս
17 Տխ երկնէր երկին և երկիր [p յերկիր]
17 Կ[2]bdew ծիրանի ծովն / Տխ երկնէր և ծիրանի [p յերկնէ և *ծերանի] ծով
17 Հpqrs երկնի, փխ. երկն

ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ. ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. և ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ. նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մօրուս, և աչկունքն էին արեգակունք»: Զայս երգելով ոմանց փանդռամբ, լուաք մերովք իսկ ականջօք: Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա երգէին: Այլ ասեն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշխարհին զսորա չափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք: Եւ սորա են զարմք Վահունիք. ի սորա կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւենեանք: Սորա Առաւան, սորա Ներսեհ, սորա Զարեհ. ի սորա զարմից և որ Զարեհաւանիցն կարգան ազգք: Իսկ սորա առաջին Արմոգ, սորա Բագամ, սորա Վահան, սորա Վահէ: Սա ընդվզեալ՝ մեռանի յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ:

1 Հghiopqrsվ² ի [rs չիք ի] ծովն, փխ. ի ծովուն
1 ՏԽ չիք և
1 Տ զկարմրիկ եղեգնիկն / Խ զկարմիր եղեգնիկ (Հgh եղեգնիկն)
1 qrs եղեգեան փող
1 k փուխ, փխ. ծուխ
1 Հ չիք ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր
2 և ընդ
2 pqrs եղեգեան / p չիք և
2 Ա և ի բոցոյն վազէր խարտեաշ [Կ² խարտեալ] պատանեկիկ / St և ի [Կ¹ ընդ, փխ. ի] բոցոյն պատանեկիկ [p պատանեկից] վազէր / Խ և ի [Հghk ընդ, փխ. ի] բոցոյն վազէր պատանեկիկ
3 k չիք նա
3 ghk անհուր [g շինած հուր]
3 a հէր / ԽԿ² հերս
3 o և ապա
3 giopqrsւվ² չիք թէ [t ունի, g թէ գրած ու ջնջած է]
3 ապա թէ հաւանօրէն հեղինակի բառերն են եւ ոչ երգի հատուած, ուստի յարմար կը լինէր փակագծի մէջ դնել: Աs. Մ.
3 ab մօրուսն / Կ²cde մորուսն / gh զմօրուսն / Վkmn մուրուս / ու¹վ² զմօրուքն / pqrsվ² զմուրուքն / ւ մուրուսն / f չիք մօրուս
3 ab աչք ունքն / Կ²c աչքունքն / Հghiprsվ¹ աչկոյքն / p աչքոյկն
3 l եին
4 ԱԽ և զայս / Ա երգեալ
4 h չիք ոմանց
4 Կ²abde փամբռամբ / ՏԽcf բամբռամբ: Ուղղում ենք փանդռամբ (Տե՛ս եր. 27, տ. 1 եւ եր. 73, տ. 3)
4 Տ լուաք իսկ ականջօք մերովք / Խ լուաք իսկ մերովք ականջօք
5 Տ յերգն / Ճակ. Հվ² յերգին
5 Խվ² կռուեալ
6 Խվ² յաղթեալ
6 kg զերակլղ՛եայ / Հh զերակլեայ / l զերակղեայ
6 ՏԽ նահատակութեանցն
7 Ա երգելոյ [Կ² երգելով]
7 ՏԽ ասէին
7 Խ աստուածացուցեալ
7 ՏԽ և անդ յաշխարհին [hioq աշխարհին] վրաց [p վրացուց, l ի վրաց աշխարհին]
8 o զսաս, փխ. զսորա
8 Ա կանգնեալ չափ հասակի [Կ² հասակին] նորա [c սորա]
8 Տ հասակի / Ա ասեն, փխ. են
8 ԱԽ զարմ [c զարմս]
9 Տ վահնունիք
9 Աp կրտեր
9 f առաւէնայ առաւէնեանք
10 c առաւան
10 l ներսէհ / o զարմիցն
10 ՏԽ և զարեհնաւանիցն [Խ զարեհաւանիցն] որ կարգան ազգք [Խ ազգ, k որ կարկանազ]
10 a զարեհ աւաւանիցն
11 Ա ազգ
11 ԱՏ առաջին [Ա առաջինն] սորա
11 ԱԽ արմոգ
12 ՏԽ վան, փխ. վահան
12 k և սա / opqrs սորա, փխ. սա
12 abcd յաղէքսանդրէ / h աղէքսանդրէ / Տ յաղեքսանդրեայ
12 bdefl մակեդոմնացւոյ / c մակեդոնոյ / prs մակեդոնացւոց

Յայսմ հետէ մինչեւ ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր զայրամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. եւ վասն այսորիկ գերամուտ ի Հայս լեալ Արշակ Մեծ՝ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ ի վերայ աշխարհիս Հայոց:

ԼԲ (ԼԳ)

Թէ՝ Եղիական պատերազմն առ Տեւտամաւ. եւ մեր Զարմայր ընդ Եթովպացի զօրուն լինել սակաւուք, եւ ի նոյն մեռ:

Երկուք այսոքիկ են, որք աշխատութիւն տագնապաւ մեզ ի վերայ ի քումմէդ հասուցանեն հարցասիրութենէ — համառօտասիրութիւն, արտաքարանութիւն. եւ այսոքիկ՝ պերճք եւ պայծառք, պղատոնականք իբր եղանել բանք. հեռի ի սուտութենէ, եւ լի որ ինչ ընդդէմ սուտութեան. եւ զայսոսիկ յառաջին մարդոյն մինչեւ ցքեզ առ ժամայն պատմել:° Եւ այսոցիկ ի միասին պատասխանել անհնարին է: Քանզի որ զամենայն ստեղծ, կարող գոլով ակնարկութեամբ ի քթթելական զամենայն կացուցանել՝ ոչ այսպէս հաստատէ, այլ աւուրս որոշէ եւ կարգս ի ստեղծուածս. քանզի են ոմանք առաջնոյ եւ ոմանք երկրորդի եւ երրորդի եւ այլոցն աւուրց ստեղծուածք: Եւ այսու մեզ այսպիսի իմն ակնարկէ կարգս վարդապետութիւն Հոգւոյն: Իսկ դքո փափագ արտաքոյ այսպիսւոյ աստուածային

1 a մինչ
1 g ցթագաւորութիւն
1 Վ°a որ, փխ. ոչ
2 p ունիմ ոչ ինչ ճշմարտագոյն իմն պատմել / Ա ճշմարտագոյնս
2 d վասնզի, փխ. քանզի
3 Չ լինելով, փխ. լեալ
3 p յաշխարհիս / i չիք եւ
4 o չիք արշակ մեծ
4 p վաղարշակ զեղբայր իւր
5 միայն egk զվաղարշակ / միւսն. վաղարշակ
6 Խopqrs ԼԳ, փխ. ԼԲ
7 ghlox եղիական
7 Վm պատերազմ
7 Տ տեւտամեաւ
7 a մէր / c զմեր
7 c չիք ընդ
7 l եթիովպացի
8 abdefw լինելոյ / Խex լինելով
8 ef մահն
9 oprs երկուքս / w¹ երկուեաք
9 Ա որ աշխատութիւն մեզ տագնապաւ ի վերայ ի քումմէ [a ի վերայ քո]
10 pq չիք ի (քումմէդ)
10 ՏԽվ² հասանէ / oqr հասան / Վmp հասանեն
11 ghk արտաքարանութեամբ
11 ՏԽ պերճ եւ պայծառ
11 n պղատոնականքն
12 pqrs եղանել / c եղանելի / միւսն. եղանիլ
12 Խ բան
13 abdefl չիք առժամայն
13 Խ պատմել առ ժամայն [k չիք պատմել առ ժամայն—պատասխանել:°(s. 14)]
14 Չgh էստեղծ
15 Ա ի քթթել ական ակնարկութեամբ / o չիք ակնարկութեամբ
17 ՏԽ այլոց
18 Ա ստեղծուածի [a ստղծւծի]
18 pqrs այս, փխ. այսու
18 opqrs առ մեզ
18 k եւ ումէ զայսպիսի, փխ. եւ այսու մեզ այսպիսի
18 Ա իմն այսպիսի մեզ / w եւ այսպիսի իմն առ մեզ
18 Տ ակնարկէ° վարդապետութիւն Հոգւոյն կարգս
18 c կարգ
19 f չիք դքո
19 Տabcdf փափաք
19 ԱՏ արտաքոյ այսպիսի (Ա այսպիսւոյ) իմն տեսանեմք սահմանի [o սահման]

տեսանեմք սահմանի, զի արդար և բնաւ և առ ժամայն ամենայնք քեզ եղիցին ասացեալ։ Այլ առ ի մէնջ այսոքիկ կամ յերկար, և քեզ ըստ կամաց, կամ փոյթ, և քեզ ոչ հաճելիք։ Զի այսպէս ի քոյ հայցձեալելոյ անա ոչ ինչ յաղագս Մակեդոնացւոյն, և ոչ վասն Եղիականին ի կարգին նշանակեցաք, այլ զօդեմք աւասիկ։ Ոչ ունիմք ասել, իմաստամն կամ անհանճար առատնօր լինել մեզ հիւսն, պատկանաւո՞ր կամ ոչ՝ զայնոցիկ այժմ ուրեմն զկնի հեղուսելով բանս, զկարեւորսն և մերոյս արժանի շարագրութեանս։

Եւ ո՞յք արդեօք այսպիսեաց ճառից առաջինք, եթէ ոչ որք ի Համբրուէ պատմին. այն, որ վասն Եղիականին պատմի պատերազմին առ Տեառամեաւ Ասորեստանեայց։ Եւ մեր Զարմայր ի ծառայութեան Ասորեստանեայց սակաւուք ընդ Եթովպացի զօրուն օգնական Պրիամու, և անդ ի քաջացն Հելլենացւոց վիրաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլլեայ, և մի յայլմէ ումեքէ ի քաջացն։

Կատարեցաւ գիրք Առաջին ծննդաբանութեան Հայոց Մեծաց:

1 Կ¹ghln արդարն
1 c բնաւ / d զբնաւն / միւսն. բնաւն
1 Ա չիք և (առ ժամայն)
1 nrs առժամայնն
1 ԱՎklmno ամենայնքն
2 Բw ասացեալք [t ասացեալ] / Տ ասացեալքն
2 Հdegho երկար
3 Հghk հաճելի
3 opqrs զայսպիսի, փխ. զի այսպէս ի
3 Բ չիք ի (քոյ)
3 Ա այսպէս քեզ ի հայց ձեալելոյ
4 defgh մակեդովնացւոյն / l մակեդովնացւոցն / k մակեդոնացւոցն
4 Հbghlpq եղիականին / c եղակականին / defn ելիականին / rsx իլիականին / միւսն. իղիականին
6 cw հանճար [t անհանճար]
6 e լինիլ / k չիք մեզ
6 p պատկամաւոր / k պատկանաւ
6 Ավ¹w վասն, փխ. կամ
6 ՏԲ զայնոսիկ [p զայսոսիկ]
7 Ա հոլովելով [f հոլովելոյ,] փխ. հեղուսելով
7 k զմերոյս, փխ. և մերոյս
8 Ա շարագրութեան [a շարագրութեան] / Կվ² շարագրութիւնս / վ¹ շարագրութեանս
9 Հ ո՞յք / Բopqrs ո՞ք, փխ. ո՞յք
9 opqrs չիք արդեօք
9 Աghl ո՞յք առաջինք արդեօք [ghl արդեօք առաջինք] այսպիսեաց ճառից
9 l որ / a ոք, փխ. որք
10 ՏԲ ի համբրուէ [ors ի համբրուէ, p ի հումբրուէ] / Հ ի հերմնէ
10 c ի համբրուէ պատմեն
10 ՏԲw պատմին. թէ այն արդեւք, որ
10 Կ²abgh եղիոնականին / c եղէոնականին / def ելիոնականին / Տ եղիականի [x իլիականի]
10 ԱԲ պատերազմին [Բabf պատերազմի] պատմին [w պատմի]
10 Տ պատերազմին պատմի
11 rs չիք առ
11 abdef տեառամեաւ / pqrs տիւռամեաւ
11 Scf ասորեստանեաց
11 opqrs չիք և մեր զարմայր ի ծառայութեան ասորեստանեայց / n ունի այս հատուածս յուսանցսն։
12 Հ ասորեստանեայ / Աgh չիք ասորեստանեայց
12 l եթւովպացի / Վnn եթիովպացի / opqrs եթովպիայ
12 a պրիմու / c պառիմու / f բրիամու / gh պրամու / kl պուիամու / opqs զուիամու / r զումիամու
13 abe ելենացւոց / cd ելլենացւոց / f էլենացւոց
13 d կամիմք
13 abcw յաքիւղեայ / de յաքիւլայ / f յաքիլլեայ / ghl յաքիղ՛ղ՛եայ
14 Տ յայլ / cf յումեքէ
14 Հghkp չիք ի (քաջացն)
15 opqrs ցանկք, փխ. գիրք / n ցանկք. յուս. շինած գիրք

Ի ՊԱՐՍԻՑ ԱՌԱՍՊԵԼԱՑ

Յաղագս Բիւրասպեայ Աժդահակայ:

Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ և Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնեա աշխատ, և անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, և զիւաց նմա սպասաւորութեան, և ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն և զսուտն. և ուսոցն համբուրումն, և անդուստ վիշապացն ծնունդ, և յայնմ հետէ չարութեան յաճախութիւն, ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի: Իսկ ապա և Հրուդենայ ումեմն զնա կապել սարեօք պղնձեօք, և ի լեառնն տանել, որ կոչի Դըմբաւընդ: Այլ և ի ճանապարհի ննջելն Հրուդենայ, և Բիւրասպեայ քարշելն ի բլուրն, և զարթչելն Հրուդենայ, և տանել զնա յայրս ինչ լերինն և կապել, և զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել. յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն, և ոչ զօրէ ելանել և ապականել զերկիր:

Զի՞նչ քեզ այսօրէն կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ և անհաճար բանից յարմարանք: Մի՞ արդեօք յունական

1 acfgm ունին գլխահամար ԼԳ. իսկ klo ԼԴ
1 k չիք պարսից
1 Sacdef առասպելեաց [կ¹ առասպելաց]
2 ԽS բիւրասպի [o բիւրասպեայ]
3 oprs չիք արդեօք / bef ի, փխ. և
3 ԱSԽ բիւրասպի [b բիւրասպեայ]
4 Ա փցուն / opqrsվ¹ փըցուն
4 ablվ² անճառի / pq առասպել
4 a մեր, փխ. է՞ր / opqrs չիք է՞ր
4 ghl չիք պարսից
5 q անյարմարին
5 o յանոճ / a անճառ, փխ. անոճ
5 en առաւել ես / opqrs չիք առաւել
5 Ա ամբաստանութեան, փխ. անբանութեան
6 de առաջնոյ
6 abcdew բարերարութեանն
7 l զվրիպեալ / p վրիպելն
8 k սուտն
8 SԽ զվիշապացն ծնունդս
8 kl չիք և (յայնմ)
9 lno ծախելն
9 aw մարդիկ / f զմարդիկք
9 b յորովայնի
10 Ա հրուդանայ [f հրօդանայ] / k հրուդինեայ / l հրուդենեա
10 Խw կապեալ / a կացեալ, փխ. կապել / S կապեալ [or կապել] զնա
10 a պղնծօք / bcdf պղնծեօք / k պղնձօք / l պղնձաւք / S պղնձիւք
11 Sgh ի լեառն
11 Խվ³ բըմբաւընդ / opqrs դամբաւընդ / վ¹ տամբաւընդ / n դամբաւընդ, շինած բըմբաւընդ
11 Խ չիք և / c ի ճանապարհին
11 SԽ զննջելն / Հ չիք ննջելն
12 Ա հրոդանայ [f հրօդանայ]
12 f բիւրասպայ / ԱԽopq քարշել
12 oq զբլուրն / n շինած ի բլուրն
12 rs չիք և բիւրասպեայ—և զարթչելն հրուդենայ
12 Աkl ի զարթչելն [abc զարթնչելն, f զարնչելն] / ghk զարթնչել
12 Ա հրոդանայ [f հրօդանայ]
13 Խ յայրս ինչ լերինն [gh ի լերինն] զնա [gh չիք զնա]
13 opqr անդի, փխ. անդրի
14 Հ չիք նորա
14 oqr հնազանդել / w և հնազանդեալ
15 kl ոչ, փխ. և
16 ԱSԽ քեզ առ [o չիք առ] այսօրէն [gh այսօրին]
16 opqrs և կամ
17 Ա յարմարանս / kl յարմարաւս / o յարմարականք

պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն համդերձ պաճառաւ, որք զճշմարտութիւն իբրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ: Այլ առեա՛ մեզ պատճառս տալ անբանութեան նոցա, և զարդարել զանզարդսն: Նոյն առ ի յինէն քեզ բան. զի՞նչ այսոքիկ կարօտութիւնք. ո՞րպիսի իղձք՝ անբաղձալւոյ իրիք բաղձալ և մեզ յաւելուլ աշխատութիւն: Այլ տացուք զայսոսիկ՝ մանկականի քոյոց ամոց և անհասութեան խակութեանդ լեալ տարփանք: Վասն որոյ եղիցի և ստամնոր լինել մեզ զփափագ կամաց քոց:

Ստորագրութիւն, որ ինչ ասկս Բիւրատպեայ հաւատին:

Զպղատոնականն համարձակագոյն այժմ բարբառիմ. «իսկ արդ արդեօք իցէ՞ սիրելւոյ այլ ոք ես. քանզի և չէ իսկ ոք»: Զի ի վերայ այլոց անհնարից, հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր, կատարեմք և զայս. զի զորոց առեմք զբանս և զգործս, և այնոցիկ մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղտկացուցանէր՝ այսօր ձեռամբ իմով շարադրեմ զայնոսիկ, միոս անմտութեան նոցա տալով, և զկարի վաղուց նոցա իրս և նոցա անհասանելիս աւասիկ յայտնեմ. միայն թէ և քեզ այսոքիկ ուրախութիւն և կամ շահ օգտութեան: Այլ ծանիր զառելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, և ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ և որիշ: Եւ սկսայց այսպէս:

1 c առասպելք / p առասպեալքն
1 c որ
2 Sgh իբրացն՞
2 l յինքեան
3 Ա այլաբանութեան, փխ. անբանութեան / l անբանութեան բառի ութեան մասից սկսում է նորագիծը, որ Տ-ի նեռ է: (Տե՛ս եր. 71, ծ. 1 ծան.)
4 Sw չիք նոյն առ ի յինէն—յաւելուլ աշխատութիւն (ծ. 5)
4 c առ յինէն
4 f առ այսոքիկ
4 a որ այսպիսի, փխ. որպիսի
5 a անբաղձլ՛՛ոյ. / bcdef անբաղձալոյ / w անբաղձալւոյ
5 w չիք իրիք բաղձալ և մեզ յաւելուլ
5 a բաղձեալ, փխ. բաղձալ
6 կ²bcdef քո / w քոյ
6 bcdefw խակութեան
9 acf ունին գլխանամար ԼԳ, klo ԼԵ.
9 abcf ստորադրութիւն / d ստորագութիւն
9 Ա ասկս ընդ
9 a հաատատին, փխ. հաւատին
10 rs ի պղատոնականն
11 rs չև է, փխ. չէ
11 abcd քանզի, փխ. զի
11 Ար և ի վերայ
12 bcdefw այլոցն / Ա անհնարից
12 a չիք վասն քո արարելոց մեր կատարեմք և զայս
12 befw արարեցելոց / c արարայելոց
13 abcefw զորոցն
13 c առեամք
13 Ա և զբանս / a չիք և [զգործս]
13 Ա այնոցիկ լուր մանաւանդ զբեթէ և զլսելիս
13 o չիք թէ
14 Հklo զլսելիսս
14 Ա իմովք ձեռօք / c շարադրել
15 a չիք զկարի
16 pqs անհասանելիս
16 r և թէ, փխ. թէ և
17 l յայտոցիկ / Sgh յայտոսիկ
18 Ա յառաջինսս / Ա ի գիրսս
19 o արժանաւորեցուցաք
19 rs շարժել, փխ. շարել
19 pqrs չիք և սկսայց այսպէս

Ասացեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Աժդահակ՝ առ Ներրովթաւ նախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խուռն և ոչ անառաջնորդ այս լինէր. այլ աստուածային իմն ակնարկութեամբ գլխաւորք և ցեղապետք որոշեալք զիւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ և զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ ես Կենտաւրոս Պիւռիդայ, ի քաղդէականի գտեալ մատենի: Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հպարտութեամբ և ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Ներրովթայ. և հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն, և ասէր՝ ոչ ինչ իւր առանձին ումեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց: Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր բան և գործ. և ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուաւ զծածուկս սրտին: Եւ զել և զմուտ բարեկամացն որպէս ի տուընջեան նոյնպէս և ի գիշերի սահմանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալ անբարի բարերարութիւնն:

Այլ քանզի աստեղարանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուսանել և զկատարեալ չարութիւնն. և այսոքիկ անկարելիք նմա. քանզի որպէս վերագոյնն ասացաք՝ սովորութիւն ունէր պատրանաց աղագաւ առ բազումս՝ ոչ ինչ ի ծածուկ գործել, և զայնպիսի վերջին և կատարեալ չարութիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ էր: Հնարի այսպիսում ուսման զանութեան հնարս,—ցաւս ինչ յօրովայնի ունել բաղբաղէր

1 a բիրասպի / Sխ աժդահակայ
1 Վaklm Ներրութաւ / cf Նարրութաւ / opqr Ներրութեաւ / s Ներրրութեաւ / Eakh Կ¹Հx Ներրովթաւ
2 Ա. քանզի և
2 k չիք ի (բաժանել)
3 t առաջնորդ / Sխ անառաջնորդ կամ անգլխաւոր
3 Ա. աստուածայնոյն
4 pqrs գլխաւոր
5 Ա. կարգ, փխ. կարգաւ և
5 p այս բիւրասպի
6 Sխa կենտորոս / bdef կենտօրոս
6 Աx պռիւդեայ / Կ²ghopqrs պռիդայ / k պռիդեա / l պիռիդայ
7 de հպարտութեամբ քան թէ
8 a չիք ազգին
9 cf Նարրութեայ / Sխ Ներրութեայ [Հgh Ներրովթայ]
9 c հասարակ / de զկենցաղն
9 Ա. ամենեցունց
10 p ասել
10 c առինձ, d անձին, փխ. առանձին
10 Sխ առանձին ուրուք պարտ լինել [o պարտ լինել ուրուք] այլ
10 Ա. հասարակաց ամենեցուն, և
11 Sխ չիք նորա
11 Sխ և բան [o թէ բան], փխ. էր բան
12 Ա. խօսէր, փխ. խորհէր
12 w բերէ / t չիք բերէր
12 Sխ լեզուով / c չիք լեզուաւ
12 fp գծածուկ
13 k մուտ / ao բարեկամաց
13 ab ի տըւնջեան / e ի տւնջեան / f ի տըւընջեան
14 Վխabdmrs չիք ի (գիշերի)
14 o անա, փխ. և (այս)
14 qrs ասէ, փխ. այս է / k չիք այս
14 Sխ նորա ասացեալն և [m չիք և] անբարի
15 Ախ բարերարութիւն
16 Կ²cdew աստեղաբաշխութեամբ
17 Sխ չիք և (զկատարեալ)
17 Հf չարութիւն / խ զչարութիւն
17 Sխ և այսք անկարելիք [Հ այսքան կարելիք] / cf անկատարելիք
17 Sխ չիք քանզի
19 Sխ այնպիսի
20 ghlopqrs զչարութիւն
20 Հ ուսանիլ / kp հնար
21 gh զաւանութեան, փխ. զանութեան
21 Sխ զանութեան. և հնարս և ցաւս ինչ յորովայնի [k որովայնի] ունել, և բաղբաղել [o բաղբաչել] չարաչարս [g չարաչար] / w բաղբաջէր
21 Ա. յորովայն

չարաչարս, որ ոչ այլով իւիք, քան թէ բանիւ իմն և անուամբ սոսկալեաւ բժշկեցի, զոր վայրապար լսել ումեք ոչ է կարողութիւն։ Եւ այս սովորեալ, որ զչարութիւնն նիւթէր, ուսուցանէր նմա ի տան և ի հրապարակս. անկասկած զգլուխն ի վերայ ուսոցն Բիւրասպեայ դնելով և խօսելով յականջսն՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն. զոր յառասպելին՝ մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակատար. և ապա վասն որոյ պարգև ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսն։

Իսկ վիշապացն բուսումն, կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ, որ ասի, է այս։ Քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց. մինչև տաղտկանալ ի նմանէ բազմութեանն և միաբանեալ ամենեցուն և հալածել, և փախչել նմա ի նախասացեալ լերինն կողմանս. և ի սաստիկ վարելոյն զնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ։ Յայս վստահացեալ վարողացն զնա՝ հանգեան աւուրս ինչ զանեղեօքն։ Իսկ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն՝ յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ, մեծաւ սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն, և փախստական լինի Բիւրասպի. և հասեալ սպանանեն զնա մերձ ի լեառնն, և ընկենուն ի վիհ մեծ ծծմբոյ։

---

1 de չարաչարս, ոչ թէ այլով
1 w¹ և, փխ. որ
2 b սոսկալեալ
2 Տփ զոր ումեք վայրապար լսել
2 t կարութիւն
3 Տփ և այս, որ զսովորեալ չարութիւն / Ա. և զայս սովորեալ որ զչարութիւնն
3 f զչարութիւն
4 p չիք ի (հրապարակս)
4 Տփ զգլուխ [g զգլուխս]
4 abcef ի վերայ դնելով ուսոցն [c ուսոց] բիւրասպեայ [a բիւրասպեայ] դնելով [cef չիք դնելով] և / dw դնելով ի վերայ ուսոց բիւրասպեայ և
4 Տփ ուսոց
5 o ունելով, փխ. դնելով
5 p արուեստ
6 apq առասպելին / y կամէր, փխ. լինէր
7 a պարգևի
7 abdew խնդրել / f չիք խնդրեալ
7 abefw համբուրել
7 Ա. զուս / opqrsw¹ զուսն / k զուսուն
9 a բերասպեայ / c յոր
9 Հr չիք որ ասի / s որ ասի անընթեռնլի է։
9 Ա. այսպէս, փխ. այս
9 Ա. մարդիկ անբաւ
10 Հfghko բազմութեան
10 Տփ չիք միաբանեալ ամենեցուն և / Թերևս ուղղելի միաբանել, կամ՝ միաբանեալ... և հալածեալ՝ փախչել
11 Կ²abcdw հալածեալ / p հալածէ
11 f չիք և (փախչել)
11 Տփ ի նախասացեալ վերին կողմանսն / Ա. ի նախասացեալ [c նախասաց] զմբաւ [bcdefw չիք զմբաւ] կողմանս [abdefw չիք կողմանս] լերինն
12 a չիք և
12 Ա. ի սաստկագոյնս [c սաստկագոյնսն] զնա վարելոյ
12 l թաւթափեցաւ
12 Ա. ի նմանէ ամբոխն [f ամբոխ] նորա
13 Ա. թարեան [Կ² թագեան], փխ. հանգեան
13 a չիք ինչ
14 l զանեղաւքն / nyrs զանեղօքն / p անեղօքն
14 Ա. ժողովեալ բիւրասպեայ
14 k զցրուեալս / p զցրուեալ սակաւ զօրսն
14 Հ յանկարծ
15 k¹ հասանէն / f ի վերայ նորա
15 w¹ վասն, փխ. մեծաւ
15 Ա. յաղթէր / fklw բազմութիւն
16 rs փախստականն
16 p լինել
16 Ա. ասացեալն բիւրասպի (a բիւրասպի) / Տփ բիւրասպ
16 c սպանեն / cef չիք զնա
16 p չիք մերձ ի լեառնն
17 a մի, փխ. մեծ

ՑԱՆԿՔ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՐՈՑ

1 o ցանկ / g չիք ցանկք երկրորդ գրոց
1 կ¹կ²վpqrs Բ. գրքի ցանկը չունեն / tw ու մի գրքի ցանկ չունեն։
2 af չիք Ա / b ունի լուսանցքում։
2 Աgln պատմութեան / ó պատմութիւնք մեր հայկազանցս նախնեաց, փխ. պատմութիւն հայոց
2 f հայոց-ից յետոյ լուս. նոյն ձեռքով աւելացրած յառաջաբանութիւն
2 df Ա, փխ. Բ.
3 ԽՏ թագաւորեալ [o թագաւորել]
3 acf մակեդոնացւոն / be մակեդովնացւոն / ՏԽ մակեդոնացւոցն [go մակեդոնացւոն]
4 aflo հռոմայեցւոն / cg հռոմայեցւս
5 ՏԽ թագաւորեցուցանէ [o թագաւորեցուցանելն] / x թագաւորեցուցանել
5 df Բ, փխ. Գ.
5 o զՎաղարշակ զեղբայր իւր
5 o աշխարհիս հայոց
6 ՏԽ թէ / g վաղարշակ
6 ՏԽ զքաջքն [gx զքաջսն]
7 acfx մակեդոնացւոցն / b մակեդոնացւոյն / ՏԽ մակեդոնացւոց
8 df Դ, փխ. Ե.
8 a մորփիկեայ / bcdefgx մորփիլիկեայ / l որ ի փիլիկեայ / n որ ի փիղիկեայ
9 df Ե, փխ. Զ.
9 ԱՏԽ թէ [gl և թէ]։ Պնում եմ եթէ, համաձայն բնագրի վերնագրին։
9 a չիք և
9 o զհիւսիս / a մերոյ աշխարհիս զհիւսիսի / bcdef և մերոյ աշխարհիս և զհիւսիսի [cd զհիւսիս, f զհիւսիսոյ]
11 df Զ, փխ. Է, եւ այսպէս շարունակաբար։
11 c յաւրինած
11 fg թագաւորութեան / ՏԽ չիք թէ
11 lno զնախարարութիւնն
12 ՏԽcf սերեաց, փխ. կարգեաց [h սերեաց, լուս. փոխած բազմացոյց]
12 Ա կարգեաց և որպէս [cf չիք որպէս] զիարդ
12 abde կենցաղավարել / f կենցաղավարեալ
13 Աgl չիք Ը. երկրորդ—թագաւորի (տ. 14.)
15 abceglo Ը, df Է, փխ. Թ
15 b չիք և
15 cf գործ [f գործք] նորին
16 abceglo Թ, df Ը, փխ. Ժ, եւ այսպէս շարունակաբար։
16 ՏԽ և թէ, փխ. եթէ
16 ՏԽabcf զպատմութիւնս
16 abcdego մարաբայ / lnx մարաբաս / միւսն. մարիբաս
16 f կատինայի / c չիք կատինայ

ԺԱ. Յաղագս մեռոյ Արտաշիսի Առաջնոյ, և յափշտակելոյ զնախագահութիւնն:

ԺԲ. Խաղալն Արտաշիսի յարեմուտս, և ձեռբակալ առնել զԿրիւսոս, և աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կռոցն:

ԺԳ. Վկայութիւնք տիեզերակալութեանն Արտաշիսի և կապելոյն զԿրիւսոս՝ յայլոց պատմագրաց:

ԺԴ. Յաղագս Թագաւորելոյ Տիգրանայ Միջնոյ, և ընդդէմ կալոյ զօրացն Յունաց, և զմեհեանսն շինելոյ, և արշաւանս առնելոյ ի Պաղեստինէ:

ԺԵ. Դիմումն ի մեզ Պոմպէի Հոռոմայեցւոց զօրավարի և առնուլն զՄաժաք, և մահն Միհրդատայ:

ԺԶ. Յաղագս յարձակելոյ Տիգրանայ ի վերայ զօրացն Հոռոմայեցւոց, և խոյս տալ Գաբինոսի և արձակելոյ զմանուկն Միհրդատ:

ԺԷ. Պատերազմ Կրասոսի, և սատակումն նորին ի Տիգրանայ:

ԺԸ. Եթէ որպէս Կասիոս ընդդիմակաց եղև Տիգրանայ, և ապստամբելն Միհրդատայ և շինելն զԿեսարիայ:

ԺԹ. Յաղագս միաբանութեանն Տիգրանայ և Արտաշիսի, և առաքել ասպատակ ի Պաղեստինէ. և գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեան Հրէից:

Ի. Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս Հոռոմայեցւոց, և պարտումն Սիղոնի և Բենդիդեայ:

1 ՏԽcf առաջնոյ արտաշէսի [fg արտաշիսի] / abde արտաշէսի
1 fg զնախագահութիւն
3 a արտաշէսի ի յարեմուտս / ce արտաշեսի / d արտաշէսի
3 a ձերբակալ արար առնել
3 de զկիւրսոս, abcflno զկիւրոս, փխ. զկրիւսոս
4 Աx աւարեալ / glno աւերել
4 abde ընձեռէ
4 de պատկերս
4 g կռոց
5 ԽՏd վկայաբանութիւնք [n վկայութիւնք]
5 fg տիեզերակալութեան
5 abde արտաշէսի / c արտաշեսի
5 Տ կապելոյ
5 de զկիւրսոս, abcflno զկիւրոս, փխ. զկրիւսոս
7 abde թագաւորելոյն / բնագրում թագաւորութեանն
7 cf կացեալ, փխ. կալոյ
7 c զաւրաց
8 cfg զմեհեանս
8 c չիք արշաւանս առնելոյ
8 abdeln ի պաղիստինէ / fg ի պաղեստինէ
10 cf պոմպեայ / de հռովմայեցւոյ
10 Ա առնուլ
11 ՏԽ զմաժակ [glno զմաժաք] / f զմաժակք
11 a զմահ / bcdefglno մահ
12 abcf արձակելոյ / ab զօրաց
12 e հռովմայեցւոց / d չիք հռոմայեցւոց
13 ab արձակել / cf թողլոյ, փխ. արձակելոյ
14 g կրասիոսի
15 ՏԽ և թէ, փխ. եթէ
15 Աglno կարսիոս [e կաւրիոս, f կորսիոս]
15 a ընդդիմակացեալ
15 ՏԽ եղեալ
15 Ա ապստամբել [f ապստամբեալ]
16 Աg շինել
17 cfg միաբանութեան
17 g արտաշիսի / c արտաշեզի / d արտաշէզի. միւսն. արշէզի
17 ՏԽ առաքէ [g առաքել]
18 c ի պաղեստին / f ի պալեստին
18 gl հուրկանու
19 ՏԽ բազմութեանն [g բազմութեան]
20 c ընդ դէմ զօրս
20 e հռովմայեցւոց
21 abc սիոնի / de սիղոնի
21 abc բենդեկեա / df բենդեդեայ / e բենդեկեայ / g բենդեզիայ / l բենդիզայ / no բենդիզեայ

ԻԱ. Եթէ զիա՛րդ Անտոնիոս խռովի զիմեալ ի վերայ զօրացն Հայոց՝ առնու զՇամշատ։

ԻԲ. Յաղագս թագաւորելոյն Արտաւազդայ, և պատերազմել ընդ Հռոմայեցիս։

ԻԳ. Ձերբակալ առնել զԱրտաւազդ Անտոնեայ։

ԻԴ. Յաղագս թագաւորելոյն Արշամայ, և զառաջին մանուածոր հարկել Հայոց Հռովմայեցւոց. և արձակումն Հիւրկանու, և վասն նորին վտանգ ազգին Բագրատունեաց։

ԻԵ. Գժտութիւն ընդ Հերովդի Արշամայ և ակամայ հնազանդութիւն։

ԻԶ. Թագաւորութիւն Աբգարու, և մատնել բովանդակ Հայոց ընդ հարկաւ Հռովմայեցւոց. և պատերազմ ընդ զօրս Հերովդի, և սպանանել զեղբօրորդի նորա զՅովսէփ։

ԻԷ. Շինուած Եդեսեայ քաղաքի, և յիշատակումն սակաւուք ազգի մերոյ Լուսաւորչին։

ԻԸ. Յաղագս երթալոյն Աբգարու յարեւելս և թագաւորեցուցանելոյ Պարսից զԱրտաշէս. և թէ զիա՛րդ կարգեաց զեղբարսն, յորոց մեր Լուսաւորիչն և նորին ազգակիցքն։

ԻԹ. Դարձ Աբգարու յարեւելից, և տալ օգնականութիւն Արետայ ի մարտ ընդ Հերովդի չորրորդապետի։

Լ. Առաքումն իշխանացն Աբգարու առ Մարինոս, յորում տեսին զՓրկիչն մեր Քրիստոս, ուստի եղև սկիզբն հաւատոյն Աբգարու։

ԼԱ. Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն։

ԼԲ. Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս առաքեալ հրամանաւ Փրկչին։

1 Բոլորը անտոնիոս: Տե՛ս բնագիր գլ. Ի, ԻԱ. եւ Ծանօթ., ց. 5:
1 Տպ և թէ, փխ. եթէ
1 cf ի վերայ հայոց զօրացն
1 gln զօրաց / c առնուլ
2 Ա զշամշատ [ab շամշատ] / Տպ զշամշաթ [g զշամշատ, lx զշամշաթ]
3 cf թագաւորելոյ
3 eg հռովմայեցիս / o հռովմայեցիսն
5 Տպacf արարեալ [o առնելն]
5 Տպ անտոնիոսս / cf անտոնի / b անտոնեանեայ / de անտոնիոնեայ
6 Տպ թագաւորութեանն [g թագաւորութեան]
7 df չիք հայոց
7 Տպ զառաջին հարկել հայոց հռովմայեցւոց մանուածոր և
7 Ա հիւրկանու քահանայապետի և / Տպ հիւրկիանու
8 g վտանգին
9 c հերովդէս
10 c մատնել, փխ. մատնել
10 Տպabd բովանդակ [g յաւ. նոյն ձեռով փոխած բոլորովին] / c բոլորումս cf բոլորովիմբ
11 Տպ հարկիւ [g հարկաւ]
11 eg հռովմայեցւոց / c հռոմայեցոցն
11 c հերովդէի / a հռոմայեցւոց, փխ. հերովդի
11 Տպ չիք զօրս
13 Տպdef եդեսիա [gl եդեսեայ] / b եդեսեա
13 Տպ քաղաքին [gln քաղաքի]
13 f ազգիս
14 Տպ մերում [gl մերոյ]
16 o չիք պարսից
16 abcde թէ, փխ. և թէ
17 abde չիք նորին
17 abde ազգակիցք իւր / fgn ազգակիցք / l ազգակիցն
18 Տպc օգնութիւն
19 Ա ընդ դէմ հերովդի [c հերովդէի]
21 ab չիք մեր / de հաւատոյն
22 Ա չիք ԼԱ. Թուղթ աբգարու առ փրկիչն / glo չիք ԼԱ. [l գլխի տեղ ունի աստղանշան]
23 Ա չիք ԼԲ. պատասխանի—հրամանաւ փրկչին (տ. 24.)
23 glo չիք ԼԲ [l ունի աստղանշան]
23 ln առաքեալն

ԼԳ. Քարոզութիւն յԵդեսիա առաքելոյն Թադէոսի, և պատճէն թղթոյն հնգից:

ԼԴ. Յաղագս վկայութեան Առաքելոյն:

ԼԵ. Վասն Սանատրկոյ թագաւորութեանն, և սպանման ծննդոցն Աբգարու, և վասն Հեղինեայ տիկնոջ:

ԼԶ. Յաղագս նորոգման Մծբին քաղաքի, և անուանակոչութեան Սանատրկոյ և մահուան նորին:

ԼԷ. Թագաւորել Երուանդայ, և կոտորել զորդիս Սանատրկոյ, և զերծանել Արտաշիսի փախստեամբ:

ԼԸ. Որ ինչ ջան Երուանդայ վասն ի բուռն արկանելոյ զմանուկն Արտաշէս, և ի բաց թողլոյ զՄիջագետս:

ԼԹ. Յաղագս շինուածոյ Երուանդաշատ քաղաքի:

Խ. Եթէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կռոց:

ԽԱ. Վասն տնկելոյ զանտառն որ կոչի Ծննդոց:

ԽԲ. Վասն ձեռակերտին որ կոչի Երուանդակերտ:

ԽԳ. Եթէ որպէս օգնական արարեալ Սմբատայ զնախարարսն Պարսից՝ խնդրէր թագաւորեցուցանել զԱրտաշէս:

ԽԴ. Յաղագս լսելոյ Երուանդայ զգալն Արտաշիսի, և գումարելոյ զզօրսն ի պատրաստութիւն պատերազմի:

ԽԵ. Թէ որպէս ընդ մուտն Արտաշիսի յիւր աշխարհն յաջողեցաւ գործն:

ԽԶ. Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի և փախուստ, և առումն քաղաքին և մահ նորին:

1 abceglo Լ, df ԻԹ, փխ. ԼԳ
1 ao եդեսեա / b յեդեսեայ
1 g թադէի
1 Տխ թղթոց [g թղթոցն]
3 abceglo ԼԱ, df Լ, փխ. ԼԴ. եւ այսպէս շարունակաբար:
3 Աg վկայութեան [f աւել. սրբոյ] առաքելոյն մերոյ
4 Ա վասն [e յաղագս, փխ. վասն] թագաւորութեանն սանատրկոյ / fg թագաւորութեան
4 Տխ սպանմանն [gl սպանման]
4 Տխ ծննդոց [o ծննդոցն]
5 Տխ հեղինայ [n հեղինեայ]
5 l տիկնոջն
6 x նորոգմանն / de քաղաքին
7 Տխcf մահուանն. չիք նորին [g մահուան նորին]
8 Տխ թագաւորելն [g թագաւորել]
8 o կոտորելն / c զորդիսն
9 o զերծանելն
9 ae արտաշէս / cbd արտաշէսի
10 cf յաղագս, փխ. վասն
10 b վասն բուռն
10 acde առնլոյ, f առնելոյ, b անալոյ, փխ. արկանելոյ
12 Տխ շինուածի
12 Տխ երուանդաշատի. չիք քաղաքի [g երուանդայ քաղաքի]
13 Տխde թէ / o չիք քաղաք
14 Տխcf չիք որ կոչի [g ունի]
15 d ԼԵ, f ԼԸ, փխ. ԽԲ.
15 Տխ ձեռակերտին երուանդակերտի
16 df ԼԹ, փխ. ԽԳ
16 Ա սմբատայ [a սմբատ] օգնական իւր [f չիք իւր] արարեալ
16 Ա զնախարարս
17 abde խնդրէ / cf չիք խնդրէ
17 c թագաւորեցուցանէ
18 df Խ, փխ. ԽԴ. եւ այսպէս շարուն.
18 Տխ չիք յաղագս [g ունի]
18 ef լսելոյ զգալն արտաշեսի երուանդայ / de արտաշէս
18 abde գումարել / Տխ գումարեալ [gx գումարել]
19 acdefg զզօրս
20 b ի մուտն / cf ընդ մտանելն / l չիք ընդ
20 abde արտաշեսի / c արտաշէսի
20 c իւր / Ա աշխարհն
20 Տխcf աջողեցաւ
21 bceglo ԽԴ, de ԽԲ, փխ. ԽԶ
21 abde արտաշեսի / c արտաշէսի
21 cf չիք և (փախուստ)

ԽԷ. Թագաւորել Արտաշիսի և առնել բարի կարգ երախտաւորաց։
ԽԸ. Սպանումն Երուանդայ, և շինել միւսոյ Բագարանի, և հարկել Արտաշիսի Հռոմայեցւոցն։
ԽԹ. Յաղագս շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի։
Ծ. Յարձակումն Ալանաց ի մեզ և պարտումն, և խնամութիւն Արտաշիսի ընդ նոսա։
ԾԱ. Սպանումն Արգամայ և որդւոց նորա։
ԾԲ. Եթէ որպէս Սմբատ և զինչ յԱլանս գործեաց. և բնակել Արտազու։
ԾԳ. Աւարումն Կասբից, և գրգռութիւն ընդ Սմբատայ զարմիցն Արտաշիսի և ընդ միմեանս։
ԾԴ. Պատերազմ ընդ զօրս Դոմետիանոսի ի Բասեան։
ԾԵ. Յաղագս Տրայանոսի և նորին գործոց, և մահուանն Մաժանայ յեղբարցն։
ԾԶ. Թէ որպէս բազմամարդացոյց Արտաշէս զաշխարհս և սահմանս հաստատեաց։
ԾԷ. Յաղագս նախարարութեանն Ամատունեաց։
ԾԸ. Յաղագս Առաւեղենից տոհմին, թէ ուստի սերեալ ազգ։
ԾԹ. Արուեստից գիտութիւն որ ինչ յաւուրս Արտաշիսի։
Կ. Յաղագս մահուանն Արտաշիսի։

1 **Տխ** թագաւորեալ արտաշէս [g թագաւորել արտաշիսի] / abce արտաշէսի
1 o առնելն
1 cf կարգն
2 g շինելոյ
2 cf զմիւս բագարան
2 **Տխ** բագարանին
2 acego հարկիլ / b հարկանիլ
2 abde արտաշէսի / c արտաշեսի
3 abcd ի հռոմայեցւոց / e հռովմայեցւոց
4 cf շինելոյ
5 a յարձակումն
5 cf ի մեզ ալանաց / g աղ՛անաց
5 abde արտաշէսի / c արտաշեսի
7 d արգանայ
8 **Տխ** և թէ, փխ. եթէ
8 **Ա**g որպիսի [y որպէս] էր սմբատ
8 gl յաղ՛անս [l յաղան]
8 c բնակելն / g բնակիլ
8 abcde յարտազու
9 l և աւարումն / f աւարտումն
9 f կաղբից
9 a գրգութիւն
9 cfl սմբատայ ընդ զարմիցն
9 **Տխ**cf զարմից
9 **ԱՏխ** արտաշէսի [fg արտաշիսի, l արտաշիրի]
10 cfl չիք և ընդ միմեանս
11 a զաւրս
11 **Տխ** ի բասէն [g ի բասեան, l ի բասեն]
12 f տրխանու
12 a չիք նորին
12 cf գործոցն
12 abcdeg մահուան
13 d եղբարց
14 **Տխ** բազմամարդ արար [g բազմամարդացոյց], փխ. բազմամարդացոյց
14 f չիք արտաշէս
14 **Տխ** զաշխարհս հայոց [glno չիք հայոց]
14 **Ա** սահման [c սահմանեալ] / g զսահմանս
16 **Տխ** վասն [g յաղագս], փխ. յաղագս
16 **Տխ**cf ամատունեաց նախարարութեան / lno նախարարութեանց
17 **Ա** յաղագս / **Տխ** վասն
17 **Ա** առաւեղենից [b առաւեղենաց] / g առաւեղինից / միւսն. առաւեղենից
17 ae տոհմին և թէ / **Տխ** տոհմից [gl տոհմին] / de տոհմի / f տոհմիցն / c չիք տոհմին
17 **Տխ**cf չիք թէ ուստի սերեալ ազգ [g ուսի]
18 abde որ ինչ արուեստից գիտութիւն յաւուրս
18 abce արտաշէսի / d արտաշեսի
19 abce արտաշէսի / d արտաշեսի

ԿԱ. Արտաւազդայ թագաւորութիւն, և հալածել զեղբարս իւր և զքորս, և մահն հանդերձ այլաբանելով։

ԿԲ. Որ ինչ վասն Տիրանայ։

ԿԳ. Յաղագս Տրդատայ Բագրատունւոյ, և անուանց ազգի նորա առաջնոյ։

ԿԴ. Եթէ զիարդ Տիգրան Վերջին, և զինչ ի նմանէ գործք։

ԿԵ. Յաղագս թագաւորելոյ Վաղարշայ, և շինելոյ զաւանն Բասենոյ, և պատել պարսպաւ զնոր քաղաքն, և պատերազմ ընդ Խազրաց, և մահ նորին։

ԿԶ. Եթէ ուստի զայսոսիկ պատմէ։

ԿԷ. Եթէ որպէս Ագաթանգեղոս պատմեաց համառօտ։

ԿԸ. Զթագաւորական ազգացն, յորմէ ցեղք Պարթեւականք որոշեցան։

ԿԹ. Եթէ զիարդ ցեղն Արտաշրի Պարսից արքայի մինչև ցվախճան։

Հ. Եթէ զինչ առասպելք Պահլաւկաց։

ՀԱ. Առաջին արշաւանք Խոսրովու յԱսորեստան, որով համարէր օգնել Արտաւանայ։

ՀԲ. Խոսրովայ օգնականութիւն գտեալ ի Փիլիպպոսէ՝ դիմէ ի վերայ Արտաշրի պատերազմաւ։

ՀԳ. Դարձեալ յարձակումն Խոսրովու ի վերայ Արտաշրի առանց Հոռոմայեցւոց օգնականութեան։

ՀԴ. Յաղագս գալստեանն Անակայ և լինելութեան սրբոյն Գրիգորի։

ՀԵ. Յաղագս Փերմելիանեայ եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացւոց և պատմութեանց նորին։

ՀԶ. Դիմումն ի մեզ Արտաշրի, և յաղթել կայսեր Տակիտոսի։

1 SԽbcf չիք իւր
1 c զեղբայրս / cl զքոյրս
1 cdefglno մահ / a չիք և մահ / b չիք մահ
3 de տիգրանայ
5 aof առաջնոց / b յառաջնոց
6 SԽ և թէ [g եթէ], փխ. եթէ
7 abde թագաւորութեանն / o թագաւորելոյն
7 Աlo վաղարշակայ [b վաղարշայ]
7 a բասէնոյ
8 cf պարսպաւք
8 Աglno քաղաք
8 SԽ պատերազմել
8 c ընդ դէմ խազրաց
9 b ի մահ, փխ. և մահ
9 c նորա
10 SԽ և թէ [n եթէ], c թէ, փխ. եթէ
10 SԽc զայս [g զայսոսիկ]
11 Ա պատմեաց ագաթանգեղոս
12 de ի թագաւորական
12 abde ազգէն / cf ազգն
12 SԽ պարթեւական [g պարթեւականք]
13 ԱSԽ արտաշէսի [fg արտաշիսի, l արտաշէլի]
14 SԽ և թէ [gl եթէ], փխ. եթէ
14 abde պալհաւկաց / cf պալհաւկանաց
15 a խոսրովոյ / bcdef խոսրովայ
15 c որովք
15 SԽ համարէ [g համարեցաւ]
16 SԽa արտեանայ [g արտաւանայ]
17 SԽcd խոսրով [g խոսրովու]
17 ԽScf օգնութիւն / de օգնական
17 SԽ ի փիլիպոսէ
18 abde արտաշէսի [b յարտաշէսի] որդւոյ սասանայ պատերազմաւ / c արտաշեսի / f արտաշիսի
19 c խոսրովայ
19 b յարտաշրի / f արտաշիրի
21 abdefg գալստեան
22 SԽ փերմելիանու [gl պերմելիանու] / b փերմիլիանեայ / c պերմելիեանեայ / f պերմելիանեայ / c պերմելելենա
22 SԽ եպիսկոպոսին [gl եպիսկոպոսի]
22 a կապադովկայ / c կապադովկացոց / l կապադովկեցւոց
24 d տա..., փխ. տակիտոսի

ՀԷ. Յաղագս խաղաղութեան Պարսից ընդ Յունաց, և շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեանն։

ՀԸ. Սատակումն ազգին Մանդակունեաց յԱրտաշրէ։

ՀԹ. Յաղագս Նահատակութեանն Տրդատայ յամս անիշխանութեանն Հայոց։

Ձ. Յայտարարութիւն սակաւուք սնընդեան և վարուց Գրիգորի և որդւոց նորա, ի Թղթոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնաւորի ի Յաղոռճանի։

ՁԱ. Եթէ ուստի և զիարդ ազգ Մամիկոնէից։

ՁԲ. Նահատակութիւնք Տրդատայ ի թագաւորութեանն յառաջ քան զհաւատալն։

ՁԳ. Յաղագս առնելոյ Տրդատայ կին զԱշխէն և Կոստանդնի զՄաքսիմինայ, և թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց։

ՁԴ. Սատակումն Սլկունեաց ի Ճենազնոյն Մամգունայ։

ՁԵ. Նահատակութիւնք Տրդատայ ի պատերազմին որ յԱղուանս, յորում միջակտուր արար զԲասլաց թագաւորն։

ՁԶ. Վասն Նունէի երանելւոյ, եթէ որպէս եղև պատճառք փրկութեան Վրաց։

ՁԷ. Պարտումն Շապհոյ և ակամայ հնազանդութիւն ընդ ձեռամբ մեծին Կոստանդիանոսի, և Տրդատայ ունել զԵկրատան, և գալ ազգականացն, և թէ յայնժամ եղև գիւտ փրկական փայտին։

1 bdefg և, փխ. ընդ
1 Տխf շինելոյն
2 Տխb անիշխանութեան [lno անիշխանութեանն]
3 abde կատարումն, փխ. սատակումն
4 Տխ չիք յաղագս
4 Տխ նահատակութիւն [g նահատակութիւնք] / df նահատակութեան
4 fg անիշխանութեան
6 f յայտարարութիւնք
6 Տխ սնընդեանն [glno սնընդեան]
6 cf որդոյն գրիգորի
7 Տխ որդւոցն [g որդւոց]
7 l ի թղթոցն / cfl չիք որ
7 cf յաղագս, փխ. վասն
7 cg հարցման
8 Ա. միայնակեցի
8 Agl չիք ի (յազոռճանի)
8 Աo յազդիոճանի / gl յառզիճ ուանի / o յազռիճ ուանի
9 Տխ չիք եթէ
9 cf և կամ զիարդ
9 f ազգն / gl ազգք
9 Տխc մամիկոնեան
10 cf նախարարութիւնք, փխ. նահատակութիւնք
10 g ի թագաւորութեան / acf չիք ի թագաւորութեանն

12 Տխ վասն, փխ. յաղագս
12 Ա. առնելոյն / o առնելոյ / միւսն. առնլոյ
12 cf զաշխէն տիկին և
12 b զմաքսիմինեայ / d զմաքսիմինայ / e զմաքսիմինդայ
13 b եթէ, փխ. և թէ / c չիք և
14 l չիք ի (ճենազնոյն)
14 abcf ճենազնւոյն
14 g մամկոնայ / f մամգունւոյ / c մամգունեայ / abe մամբգունայ
15 acf չիք ի պատերազմին
15 bcdef չիք որ
16 cf զբասլացն [c զբասլայն] արար / a զբասղ՚աց
16 cf թագաւոր
17 Ա. յաղագս, փխ. վասն
17 abeg երանելւոյ / f երանուհւոյ / միւսն. երանելոյ
17 Տխc թէ / cf եղեն
17 abdeg պատճառ
20 cfo չիք մեծին
20 abde կոստանդիանոսի / cf կոստանդինու / միւսն. կոստանդիանու
20 l զեկրատեան
21 a և թէ, փխ. եթէ
21 Տխ յայնմ ժամանակի, փխ. յայնժամ
21 abdef խաչին, փխ. փայտին

ՁԸ. Կապումն Լիկիանոսի, և փոխումն արքունեացն ի Հռովմէ, և շինել Կոստանդնուպոլսի։

ՁԹ. Յաղագս Արիոսի չարափառի և ժողովոյն որ եղև վասն նորա ի Նիկիայ, և սքանչելեացն որ երևեցաւ ի Գրիգորիոս։

Ղ. Դարձ Արիստակեսայ ի Նիկիոյ, և հաւատալ ազգականացն, և որ ինչ ի Գառնի շինուածք։

ՂԱ. Յաղագս մահուան Գրիգորի և Արիստակեսայ, և թէ էր աղագաւ լեառն կոչի Մանեայ այրք։

ՂԲ. Յաղագս վախճանին Տրդատայ թագաւորին, ընդ որում և ողբերգական մեղադրութիւն։

Բովանդակեցան ցանկք Երկրորդ գրոց միջակ պատմութեանց։

---

1 Տն լիկիանու
1 Տն շինումն
2 c կոստանդինու պաւլիս / fgno կոստանդիանու պօլսի
3 cf ժողովոյն նիկիայ, որ վասն արիոսի չարափառի, փխ. արիոսի չարափառի—ի նիկիայ
4 d չիք ի նիկիայ
4 o սքանչելեաց
5 Տն արիստակեայ [g առիստակեայ, l առեստակեայ] abcgo առիստակեայ
7 f մահուան սրբոյն գրիգորի
7 Տն արիստակեայ [g առիսաակեայ, l առեստակեայ] / abcfgo առիստակեայ
8 Ա. կոչի ի լեառն [bcf չիք ի]
9 de վախճանի
9 Ա. վախճանին մեծի [de մեծին, f մեծ] թագաւորին տրդատայ / g թագաւորի
10 f չիք ընդ որում—մեղադրութիւն
11 a մեղադրութիւն հայոց ազգիս / bcde մեղադրութիւն ազգիս հայոց
11 fg չիք բովանդակեցան—պատմութեանց
11 c բաւանդակեցան
11 abcde չիք ցանկք
11 bcd գիրք երկրորդ, փխ. երկրորդ գրոց
11 abde յառաջադիմութեան [d յառաջադիմութիւն] հայոց մեծաց, փխ. միջակ պատմութեանց

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱՆ ՄԻՋԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԵՐՈՑՆ ՆԱԽՆԵԱՑ

Ա.

Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ առանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով գիրս, սկսեալ ի թագաւորութենէն Աղեքսանդրի, մինչև ցթագաւորութիւն սրբոյ և քաջի առն մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ ասա գործ քաջութեան և արութեան, իմաստից և կարգաց միոյ միոյ ուրուք ի նոցանէ, որք յարքայէն Պարսից յԱրշակայ և ի Վաղարշակայ եղբօրէ նորա, զոր մերոյ ազգիս թագաւորեցոյց. և որ ինչ որք յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնլով զտէրութիւնն՝ անուանեցան Արշակունիք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ և ի բազմութիւն աճեցեալք, և միայն ըստ կարգի հետեւանաց ի թագաւորութիւն: Բայց գրեմ կարճ ի կարճոյ՝ որ ինչ մեզ անկն է, և զաւելորդսն թողում: Զանզի բաւական է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ ի բազմաց ասացեալ եղև:

1 w հատոր երկրորդ պրակ ա.
1 ԱՀghlmnopqrsw մովսէսի [c սրբոյն մովսէսի. fn մովսիսի, m մովսէս] խորենացւոյ [b խորենացոյ, c խորենացոյն, h խորեն] բան միջակ պատմութեան մերոցն [Աghpqrs մերոց, Հo մերոյ, m մերոյն, w չիք մերոցն] նախնեաց [cfhm նախնեացն, w չիք նախնեաց] հատած [a հատակ, ghlmnopqrs գիրք, փխ. հատած, w չիք հատած] երկրորդ [w չիք երկրորդ]
5 e չիք գրեմ քեզ—առանձին / p չիք գրեմ քեզ / q չիք գրեմ քեզ—աշխարհիս
5 hoprs չիք և
5 dlnopqrs առանձինն
5 abcf գործ / w չիք գործք
5 w զգիրս
6 ab աղէքսանդրի / pqrs աղէկսանդրու / ghil աղէկսանդրի (սովորաբար այսպէս)
7 ԽՏ ցթագաւորութիւնն [glprt ցթագաւորութիւն
7 ae չիք առն / a չիք մեծին
8 m և որ ինչ
8 Աw ասա եղեալ
8 Հ արիութիւն / gl արիութեան
9 c ուրեք / ՏԽf արշակայ
10 ՏԽacw չիք ի (վաղարշակայ)
10 Աw եղբօրէն
10 k թագաւորութեան ցոյց, փխ. թագաւորեցոյց
10 ՏԽ չիք որ
11 ՏԽ որ [gln որք] / a չիք որք
11 a սորա, փխ. նորա
12 fko առնելով
12 fgk զտէրութիւն
13 c աւելորդն
13 Աw մեծութիւն, փխ. բազմութիւն
13 Ակ² աճեցեալ
13 Ակ²w միակք
14 Ակ²v հետեւանաց
14 կ²abce ի թագաւորութիւնն
14 Աw չիք մեզ
15 Աw անկն / l ակն / միւսն. անկ
15 ՏԽ զաւելորդն [k աւելորդն]
16 c չիք ի (բազմաց)

Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ողոմպիադայ, որ էր քսան և չորրորդ յԱքիլղայ, բազմաց տալով զաւէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն՝ Մակեդոնացւոցն անուանեսցի՝ ինքն մեռանի։ Զկնի որոյ թագաւորեաց Բաբելովնի Սելևկիոս, զյոլովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովր այնորիկ աղագաւ։ Սորա տիրեալ ամս երեսուն և մի՝ թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւտէր, ամս ինն և տասն։ Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թէոս, ամս տասն. և ի մետասաներորդին ապստամբեն Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն։ Ուստի և թագաւորեաց Արշակ Քաջ, որ էր ի զաւակէ Աբրահամու, ի Քետուրական ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ Աբրահամ, թէ «թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն»։

Բ

Թագաւորել Արշակայ և որդւոցն. պատերազմ ընդ Մակեդոնացիս և սէր ընդ Հոռոմայեցիս։

Որպէս ասացաք՝ յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ի վերայ Պարթևաց Արշակ Քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահլ

1 Ա տիրելոյ
1 Ա աղէքսանդրի [c աղեքսաանդր]
1 bdew մակեդոնացւոյ / c մակեդոնացիոյ
2 k չիք որդւոյ / f փիլիպպոսի
2 det չիք և (ողոմպիադայ)
2 ghkl ողոմպիադայ / o ոլոմպիպիդայ / p ոլոմպիդեայ
2 w չորսերորդ
2 a յաքիլղայ / begh յաքիւղեայ / de յաքիւլեայ / Հfw յաքիւլլեայ
3 Հfgk զաւէրութիւն
3 Աw ամենեին
3 d իշխանութիւնն / o աւէրութիւն, փխ. իշխանութիւն
4 bdegw մակեդոնացւոցն / Հ մակեդոնացւոց
4 Տw թագաւորեալ
5 c բաբելոնի
5 Վ^{2}bde սելեկէոս / c սելեփկէոս / f սելեֆկէոս
5 hk յոլովից
6 w հնազանդեցոյց
6 ԱՎ^{2}w նիկանովրայ [c նիկանովրա] նորին աղագաւ [d ազգաւ]
7 Աw թագաւորեալ, փխ. տիրեալ
7 c և թողու
7 ghlp զթագաւորութիւն / Աw զիշխանութիւնն [f զիշխանութիւն], փխ. զթագաւորութիւնն
8 a որդոյ
8 ՀՎ^{2}ghkl անուանելոյն
8 ՀՎ^{2}ghlnoqrs սատեր / ԱՎ^{2}t սա տիրէ / k սատէր / w^{1} սոտիր / w սոտիրէ / p չիք սաւտէր
9 Վ^{2} տասն և ինն
9 k զայս, փխ. զսա
10 op մետասաներորդին (չիք ի)
10 defghpw ապստամբին / l ապստամբէն
10 adet մակեդոնացւոց / cf մակեդոնացւոց
11 c չիք քաջ
11 Տwc է
12 l աբրաամու
12 bw ի քետուրական
12 f ի հաստատել
13 l աբրաամ / f եթէ
13 Ծննդ. ԺԷ, 6, 16։
14 b չիք Բ (գլխատեղի կայ)։
15 Տwcde թագաւորեալ / w թագաւորելն
15 f նորա պատերազմ
15 bdew մակեդոնացիս / a չիք սէր
16 rs չիք ընդ
17 abde աղէքսանդրի
18 a բաղ՛հ / b բաղ՛հ / f բաղխ / deopw բահլ / c բալհ

Առաւօտին, յերկրին Քուշանաց։ Եւ տայ պատերազմունս սաստիկս յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արևելեայս։ Հալածէ և ի Բաբելոնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն։ Լսէ և զզօրանալն Հռոմայեցւոց ի վերայ ամենայն արևմտից և ծովու, և թէ ի Սպանիացւոց թափեցին զրովն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զԳաղատացիս հարեալ ընդ հարկաւ արարին, և զթագաւորութիւնն Ասիացւոց։ Հրեշտակս առաքեալ խնդրէր զդաշնաւորութիւն, զի մի՛ օգնեսցեն Մակեդոնացւոց. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ։

Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն և մի, և յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս քսան և վեց։ Զսա պայազատէ նորին որդի Արշակ, որ կոչեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետրեայ և որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոնի մակեդոնական զօրու, և պատերազմեալ՝ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ի Պարթևս հանդերձ երկաթեղէն կապանօք, ուստի և Սիրիպինդէսն կոչեցաւ։ Այլ իմացեալ եղբօր նորին Սիդիացւոյ Անտիոքայ զգնալն Արշակայ՝ զայ ունի զԱսորիս։ Իսկ Արշակայ երկոտասան բիւրու

1 Տw առաւատին [gk առաւաւտին, h առաւօտին] / c առաւաւտին / w յառաւօտին / e հառաւօտին / d հառաւտին
1 k յերկիրն
1 Տw պատերազմ սաստիկ
2 b ինքն
2 adefw չիք և
2 cw ի բաբելոնէ
2 bdew զմակեդոնեացւոց
3 Հfghk իշխանութիւն
3 Տw չիք և
3 a հռոմայեցւոցն / c հռոմայեցւոց
3 f որ ի վերայ
4 Տwb չիք ամենայն
4 Տw ի սպանիացւոցն / c ի սպանացւոց / klnop ի սպաննացւոցն / Հ ի սպաննիացւոց / rs ի սասպանացւոցն / w ի հիսպանիացւոց
4 rs զրովքն
5 o ոսկին / Ա արծաթ
5 Տw հարկիւ
6 Տw կացոյց, փխ. արարին
6 Ակ² զթագաւորն [de զթագաւորս] / w ցթագաւորն / ghko զթագաւորութիւն / Հ զթագաւորութիւնս
6 p առաքեաց
7 Տw օգնեսցէ
7 ac մակեդոնացւոց / b մակեդոնեացւոյն
8 վ¹ պարգևս, փխ. պատարագս
8 Ա ամի ամի միայն
9 p որդի նորա արտաշէս / b չիք որդի նորա
10 w չիք ամս
10 e չիք զսա
10 abdew որդին / c չիք որդի
10 Հվghklqrs արշական / o արշականն nq արշական-ի ան ջնջած
11 Տw ընդ դեմետր / bew ընդ դէմետրեայ / a ընդդէմ եարեայ, փխ. ընդ դեմետրեայ
11 Ակ²w չիք և
11 Աw որդւոյ
11 ԱՀw դեմետրի
12 Հc ի բաբելոն / f ի բաբիլոն / w ի բաբելօն
12 abdel մակեդոնեական
13 Ակ²w ի պարտութիւն, փխ. ի գերութիւն
13 Ակ² մատնեցաւ, փխ. ըմբռնեցաւ
13 Հ քանզի գերի չոքաւ, փխ. ի գերութիւն ըմբռնեցաւ
14 Տw չիք հանդերձ
14 կ²abdew սերիպիդէսն [c սերեպիդէսն] / opqrs սրիպինդէսն / k սարիպինդէսն
15 Աw և, փխ. այլ
15 c նորա, փխ. նորին
15 Հa սիդիացւոց / fg սիդացւոյ / վ²lqrsw¹ սդացւոց / op զդացոյց / n զդացոյց, յետոյ փոխած սիդիացւոյ / k սդացւոց
15 a զգալն, փխ. զգնալն
16 Տw արշակ երկոտասան
16 rs չիք երկոտասան
16 Տw բիւրեաւ [gh բիւրովք, l բեւրեաւ] a բերու

անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս ի սաստիկ ձմերայնւոյն հերքեալ՝ պատահի նմա պատերազմաւ յանձուկ տեղիս, և կորնչի հանդերձ զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ի չորրորդէն, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս մասունս, և կոչել զմին Եւրոպէ, և զմին Լիբիէ, և զմին Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ։

Գ

Թագաւորեցուցանել զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց։

Ի ժամանակին յայնմիկ թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր զՎաղարշակ աշխարհիս Հայոց, զհիւսիսի և զարեմտից տալով նմա սահմանս։ Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ և խոհեմ՝ ընդարձակ տիրեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց, և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս. և նախարարութիւնս և նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որք ի զաւակաց նախնւոյն մերոյ Հայկայ և յայլոց։

Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս և զադարելոյ պատերազմացն՝ սկիզբն առնէ բարեկարգութեանց Պարթևն քաջ. նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգաւ

1 c անտիոքիոս
1 Տխ ձմերայնոյ / cd ձմերայնոյն
1 c պատահէ
2 Տխb յանձուկ / b զօրուքն
3 Աw յերիկայցն / c յերիկեացն / w^1 յերականացն / վ յիւրականացն / Հ յենոց
3 Ա պատմութեանցն
4 ԱԿ^2 հերովդիոտեայ / Տ հերովդոտեայ
4 w^1 ուսանիլ
4 Տխ ի չորրորդէ
5 b յերկիրս
5 Տխ կոչեալ [o կոչէ, k կոչի]
5 խՎmn եւրոպիէ / opqrs չիք եւրոպէ
5 opqrs չիք և զմին
5 af լիբեէ / bcdew լիբէէ
6 Հacdw ասիա
7 d Բ, փխ. Գ
8 a թագաւորեցուցանել / Հbdefgh թագաւորեցուցանէ / ow թագաւորեցուցանելն
8 a վաղարշակ
8 Տխ հայոց աշխարհիս [g աշխարհիս հայոց]
9 ՏխԿ^2 վաղարշակ,
10 ՏխԿ^2 մերոյ աշխարհիս, փխ. աշխարհիս հայոց
10 c զհիւսւսի / f զհիւսիսոյ
11 Աw յառաջնումն մերում մատենի
11 c մատենագրեցաք, փխ. մատենին գրեցաք
12 Տխ ընդարձակեաց, փխ. ընդարձակ տիրեաց
13 Կ^{2}abdefw շնորհեաց, փխ. սահմանեաց
13 Հdefg նախարարութեանց
15 խՎcm որ [g որք]
15 Կ^{2}abde ի զաւակէ / cf ի զաւակէն / o ի զաւակացն
15 Աw չիք նախնւոյն
15 խՎmn մեր [g մերոյ] / ԱԿ^2 մերոյն
15 ԱԿ^{2}w և որ այլս
16 Աw և յետ
16 Աw սանձահարելոյն
16 abcew զմակեդոնացիսն / d զմակեդոնացիս
16 dew զադարելոյն
17 prs բարեկարգութեան / de բարեկարգութեանցն
18 o առն
18 վ'opqrs զօրավարի
19 Աw ի հրէից
19 ԱՏխ շամբայ [o շամբատայ, g շամբաթ]
19 o բագարատի
19 ԱՏխ տալ [ow տալով]

թագադիր լինել Արշակունեաց. և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագրատունի, որ է այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս։ Քանզի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմունսն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն, և սա ի դրան արքունի։ Իսկ ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ, իշխան բիւրուց և հազարաց, յարևմտից կուսէ։

Բայց դարձցուք անդրէն ի վեր, պատմելով յաղագս պատերազմին Վաղարշակայ ընդ Պոնտացիս, և որ ի Փռիւգիայ, և վասն յաղթութեանն։

Դ.

Եթէ ո՛րպէս միաբանեալ Վաղարշակայ զքաջս Հայոց ի կարգս զօրու՝ խաղայ ի վերայ Մակեդոնացւոցն մեծամաց։

Յետ պատերազմին Արշակայ ընդ Մակեդոնացիս և ունելոյ զԲաբելոն և զարևելս և զարևմուտս Ասորեստանի՝ միաբանէ և Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և ի Հայոց, որ ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս և քաջս, և զկոչեցեալն Բագարատ, և որք ընդ նմա քաջք,

1 dew լինել
1 Տն լինել յանուն նորա կոչմամբ բագրատունի
1 Հo բագրատունիք
2 Տն և, փխ. է
2 Հ չիք այժմ
3 a չիք ի մէջ
3 b բագրատ
3 Աw զինքն [c զինք] մատոյց ընծայ ըստ կամաց
4 r ընդ առաջ, փխ. յառաջ
4 Տն զպատերազմն
5 ԱԿ^{2}w ընդ մակեդոնացւոց [d մակեդովնացւոց] զօրութեանն [f զօրութեան], փխ. ընդ մակեդոնացիսն
5 ԱԿ^{2}w այս, փխ. սա / n սա, ջնջ. փոխած այս
5 p է դրան, փխ. ի դրան
5 p ի ծայր
5 k հայրեէն, փխ. հայերէն
6 k կողմակալ
6 gl բերուց / pqrs բիւրոց
6 վ կուսից / ԱԿ^{2}w կողմանէ, փխ. կուսէ
8 ef պոնտացիս / միւսն. պոնդացիս
8 ac ի փռիւգիա
8 Աw յաղթութեանն [f յաղթութեան] նորա / gp յաղթութեան

9 d Գ, փխ. Դ. և այսպէս շարունակաբար:
10 gop և թէ, փխ. եթէ
10 k վաղարշակ
10 k զքաջ
10 Տն ի կարգ [g ի կարգս, k չիք]
11 Տն մակեդովնացւոց / de մակեդովնացւոցն / abcw մակեդոնացւոցն / f մակեդոնացւոց
11 b մեծամացն
12 bdew մակեդովնացիս
12 Հgk ունել / c ունելով
12 abde զբաբելովն / f զբաբիլոն / w զբաբելօն
13 w և զարեւելեայս ասորեստանի և զարեւմտեայս / Ա և զարեւմտեայս ասորեստանի և զարեւելեայս, փխ. զարևելս և զարևմուտս ասորեստանի Աw չիք և (վաղարշակ)
13 c զվաղարշակ
13 p զօրք
14 Աw ի միջոց
14 k այր
15 ԱԿ^{2}w և որ առ սահմանօքն ատրպատականի զկոչեցեալն
15 Կ^{2} չիք և (զկոչեցեալն)
15 a բագր''ա
15 Տն որ

և ծովեզերեայն մանկունս, որք ի Գեղամայ և ի Քանանացւոց, և Շարայի ծնունդք և Գուշարայ, և առ Թեր Սիսակեանսն, և զԿադմեանսն և զնոցա մերձաւորսն, որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս: Հասանէ ի միջոց աշխարհիս, վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի, յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաւիր որ աւի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է առել. զի ոչ գիտէին զկարգս ինչ:

Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմանս աշխարհիս՝ հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց: Քանզի Ղաղիկայ, Պոնտոս, Փռիւգիայ, Մաժաք և այլք, ոչ գիտելով զհամբաւ պատերազմին Արշակայ՝ առ Մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զայսոսիկ, և գրգռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ աւի Կողոնիայ. և մտեալք առ միմեանս ձիգ ապարխօք միջոցացն՝ ամրանան կողմանքն երկոքին բովանդակ աւուրս:

---

1 b և որ զծովեզերեայն
1 Աw մանկունք
1 Աw ի գեղամայ և որք
1 t չիք և (շարայի)
2 c գուշարա / ghknopqrs գուշարայ
2 ԱԿ^{2}Վ^{2}gw ընթեր / n թեր, յուս. փոխած ընթեր
2 ԱԿ^{2}w սիսակեանն / p սիսակայն
2 ԱԿ^{2}w զկադմէականսն
3 ԱԿ^{2}w զսոցայն / p նոցա
3 cef մերձաւորս
3 k զմասն, փխ. զկէս մասն
3 o չիք հասանէ ի միջոց աշխարհիս
4 p մերէն, փխ. մօրին
5 ՏԹ յարմաւիրն
5 c աւի ի բլուր / k առ ափն, փխ. աւի
6 k գէտէի
7 Աw աստ
7 ԱԿ^{2}w չիք զբոլոր
7 ՏԹ կողմ
8 Աw սահմանօք
8 af լաղիկայ / c լաղիկա / Կ^{2}dew լաղիկկիայ / b լաղիկեայ
8 ՏԹa պոնդոս
8 Աw մաժաք, փռիւգիա [bde փռիւգիայ] / Կ մաժակ, փռուգիայ
9 o այլքն
9 ՏԹef զհամ [gh զհամբաւ], փխ. ըզհամբաւ
9 del մակեդոնիացւոց
10 fgkp պետութիւն
10 c դաշանց
10 ԱԿ^{2}w առ մակեդոնիացիսն [f մակեդոնացիսն] պահէին
11 Աw մորփիլիկեայ [c մաորփիլիկա] / p մորթիւլիկեա
11 Աw զասացեալսն զայնոսիկ կողմանս [c ի կողմանս]
11 Աw չիք զայսոսիկ
13 w չիք որ
13 ade չիք աւի
13 c կողոնիա / l կողանիայ / w կոլոնիա / k կողմանիայ
14 pqrs մտեալք
14 ՏԹ ի միմեանս, / a միմէանս
14 bf ապարխոմք
14 ՏԹ երկոքին կողմանքն

Ե

Պատերազմ Մորփիւղիկեայ եւ մկնդահար մահ։

Զկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամրանալոյ կողմանցն երկոցունց, գրգռի պատերազմն, ի մերձէ կողմանէս դիմեալ. վասն որոյ յարդարէ կամաւ կամ ակամայ Մորփիւղիկեան զիւրոյ կողման ճակատն, հասանէ յանդուգն յարձակմամբ։ Քանզի այր սրտեայ էր և անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ, գոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով, ամրացեալ պղնձով և երկաթով, և այլովք ընտիր վառելովք, ոչ սաստիկ ինչ թուով՝ տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս ի մանկանցն Վաղարշակայ. և ջանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց ի մէջ խմբի մեծի և զինու ամրացելոյ։ Եւ մօտ անցեալ՝ աջողեցաւ ձգել զսուինն. քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ, հեռի զաշտէան արձակեալ, որպէս ի թռիչս սրաթեւ հաւուց։ Այլ ոչ ինչ կարէ յաճեցին ընդ մէջ անցանել արք քաջք և անուանիք ի զարմիցն Հայկայ և ասորեստանեայն Սենեքերիմայ. և հարեալ աշտէիւք զքաջն՝ սատակէին և զզօրսն առաջի արկեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէին. բազում փառս արեան հեղեալ զերկիրն ոռոգանէին իբրև հեղեղօք անձրևաց։ Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և Մակեդոնացւոցն դադարէր զօրն։

1 d Դ, փխ. Ե
2 a պատերազմ և
2 c մօրփիլիկա / adefw մօրփիլիկեայ / kopqrs որ ի փիւղիկայ / Վ²prs որ ի փիւղիկեայ / Վ³ որ ի փիղիկեայ / Հ մօրփիղիկեայ
2 af և աշտէիւք [a չիք և աշտէիւք] ամրահար և մկնդահար / Վ³ մականդահար
2 f մահն / a չիք մահ
3 ԱՀw անցելոյ [bd անցելոց]
4 k չիք պատերազմն / ko արդարէ
5 defo յակամայ
5 ԱԿ²w մօրփիլիկեայ [c մօրփիլիկեա] / gk մօրփիւլիկեան
5 Աw զիւր
5 ԱԿ²w կողմանն / k կողմանս
5 ԱԿ²t հասանէ, k հասատէ, փխ. հասանէ
6 o արձակմամբ / Աw չիք և
6 ԱՀglnpqrsw անդամօք [o յանդամօքն]
6 pqs յերկար / k եկար, փխ. երկար
7 Աw բստ, փխ. ընդ
7 abd *մարնով / Կ²cefw մարմնով
7 c չիք և (ոյժ)
7 Աw պակաս, փխ. սաստիկ
9 Ն երկիր
9 Աw արկանէ / k անկանէր
9 ԱԿ²w չիք և / k քաջք
10 abef ջանայր հասանել անցանել յարքայն / dew չիք անցանել
11 i ամբոխի, փխ. խմբի / bcdefw խմբի միոյ մեծի
11 Տխ ամրացելոց [rs ապրեցելոց, opq ապրացելով, q ուղղած ամրացելոց]
11 adegw յաջողեցաւ
12 a աշտէնս / bcdefi յաշտէնս / opqrs զաշտէնան / w զաշտէնս
12 a յարձակեալ / bcdefw յարձակել
13 opqrs թռիչս (չիք ի) / Ն սրաթես
14 b անցան / cefw անցեալ
14 Տխ ի զարմից / Հ ասորեստանեոյն
15 aopqs սեննեքարիմայ / c սեննեքիրայ / f սեննեքերրայ
15 ԽՏ աշտէիւ հարեալ սատակէին ըզքաջն / f *զզաջսն
15 Կ²dew սատակեցին / d զզօրն
16 ԱԿ²w դարձուցանէն
17 r առոգանէին / k ոռոգնէին
17 Տխ հեղեղք
18 f խաղաղեալ / a չիք և
18 bde մակեդոնացւոցն
19 Տխ դադարեալ
19 rs զաւսն

Ջ

Երբ ո՛րպէս կարգեաց Վաղարշակ զարեւմուտս եւ զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս։

Եւ այսպէս կատարեալ՝ կարգէ զկողմանս Մաժաքայ և զՊոնտացիս և զեգերացիս. դառնայ զհիւսիսեաւ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց, ի գիջին և ի մառախլուտ տեղիս մայրեաց և ի լօռաւէտս. զեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ի բարեխառն և ի զուգազեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսեաւ երթիցէ։ Գտեալ զերկուս տափարակն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, և որսոց տեղիս, և զջերմութիւնն Կողայ՝ ի մարմանդս այգեաց և բուրաստանաց։ Այլ խորհիմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն և մանրապատում. զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով հաւաստի, և զոճն ի բաց թողեալ, վասն զկամ սիրոյ զհրաշալեացն անխղելի պահելոյ։

Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի նկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, և որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնաձիգս խորացեալս, ի լեռնէն որ զհարաւոյ իջեալ մինչ ի դաշտաբերանն մեծ. պատուէր տալով զաւազակութիւն և

1 d Ե, փխ. Ջ
2 a չիք Վաղարշակ
2 Աw զարեւմուտս մերոյ աշխարհիս և զհիւսիսի [b զհիւսիսոյ, c հիւսիսոյ]
3 Տխ և այս այսպէս
3 ԱԿ[2]w զսահմանս, փխ. զկողմանս
3 k Մաժաք / p Մաժակայ
3 Տխ զպոնդացիս / abc պոնդացւոց
4 k չիք և զեգերացիս
4 ab զհիւսիսաւ / Տխ չիք զհիւսիսեաւ
4 ԱԿ[2]w ստորոտով
4 ԱԿ[2]w պահարեայ [c պահարեա, ab պահարեաց]
4 Կ[2]abcdw ի մէջ, փխ. ընդ մէջ
5 Աw ի գիճին
5 opqrs չիք ի (մառախլուտ)
5 abc ի մառախուտ / f ի մառաղխուտ
5 Տխ մայրեացն / gl չիք ի [լօռաւէտս]
5 Տխ ի լոռաւէտս [q ի լուսաւէտ] / c ի լաւռաւէտս / d ի մօռաւէտս
6 Աw զջերմայոտն [ac զջերմա ոտն]
7 a զուգազեղեցիկն իմն վայելչութիւն / Հ զեղեցկութիւն, փխ. զուգազեղեցիկ վայելչութիւն
8 p ժամանակս
9 Տխ զհիւսիսով / f զհիւսիսեան / abc զհիւսիսաւ / d զհիւսիսան
9 b երկուս / Հg զերկու
9 opqs տափարական / վ[1]k տարփական
10 abde որսոյ / c սորա, f որոյ, փխ. որսոց
10 Հgkp զջերմութիւն
11 Տխ բուրաստանեաց [l դարձած բուրաստանաց]
11 kl այլ և խորհիմ / pqrs խորհիմ / f խըրըտիմ / o խորիմ
11 gk սիրելոյ
12 c յայտնել / i չիք և
12 ԱԿ[2]w անցից / prs զտեղիս
13 ԱԿ[2]w նշանակելով միայն զտեղիսն [a զտեղիսս]
13 Տխ զհաւաստին
14 opqrs հրաշալեացն / Հkl պահելով
15 op զվայրէն / qr զվայրեն / s զվայրեն ի նկամուտ
15 c ազգին
15 ԱԿ[2]t չիք որ ի դաշտին
16 t չիք որ (զստորոտով)
16 abco կովկասու / Կ[2]Հg կովկասու / fw կաւկասու
17 Տխ երկայնազգս
17 opqrs որով, փխ. որ
17 ԱԿ[2]w խորացեալք զհարաւով [ab զհարաւովք] ի լեռնէն ի վայր մինչև ի դաշտաբերանն մեծ իջանեն
18 Աt առնելով, փխ. տալով

զմարդադաւութիւն ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա՝ առաջնորդս և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօք հաստատեսցէ։ Եւ արձակէ զնոսա հանդերձ արամբք իմաստնովք և վերակացուօք յիւրմէ։ Եւ ինքն արձակեալ զարեւմտեայ բազմութիւնն՝ իջանէ ի տեղիս խոնաւէտս մերձ ի սահմանն Տարայի. զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածի Վղընդուր Բուլղարայ Վնդայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ։

Իսկ ի ցրտանալ հիւսիսոյ և ի գառն հողմ փչելոյ, խաղայ իջանէ ի դաշտն մեծ. և անդ զափամբ մօրին մեծի բանակի ի տեղւոջ, ուր գետն մեծ ի ծովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առեալ՝ իջանէ և խառնի ի մօրն մեծ։ Եւ անդ կարգեալ զզօրս աշխարհիս, և թողեալ յինքենէ վերակացուս, և ինքն առեալ զամենայն գլխաւորսն՝ չուէ ի Մծբին։

Է

Յօրինուած թագաւորութեանն, եւ թէ ուստի՛ զնախարարութիւնն կարգեաց, ո՛րպէս եւ զիա՛րդ կենցաղավարել հրամայեաց։

Այս գրուագ մեծ, և հաւաստի պատմութեամբ լի, և արժանի բանից ողորկագունից և յոլովից։ Քանզի բազում ինչ աստ կարգաց և յօրինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և համայն ասել՝ օրէն թագաւորութեան, և որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն —զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց, և որ նման այսոցիկ։

1 k զմարդադատութիւն / a չիք և զմարդադաւութիւն
1 p չիք ի բաց
1 Աw յինքեանց ի բաց քեցուլ / Հ քերցել
2 c զմիւսանգամ, փխ. զի միւսանգամ
4 Հfg իմաստնօք / b իւրմէ
5 Հgk բազմութիւն / Sh իջանել
5 Sh խոնաւէտ [o խոնաւէտս]
6 Հkn բասեն / vl բասեն կամ բասէն / gloprsw¹ բասէն
7 a չիք վասն
7 Աw Վնդուր։—Վղընդուր բառը թվում է շինել մոնղոլ. baghatur, պարսկ. behadur = ռուս. богатуръ, богатырь։ Աs. Ա.
7 Sh բուղկարայ [i բուլարայ, gkl բուղարայ] / Հ բուղղարոյ / c բուլկարա / f բուլկարայ
7 Աw Վնդոյ [ac Վնդո]
7 Աw բնակելով
8 Sh ի տեղիս / c անուանքն
10 Հgk հիւսիսի / Sh չիք և
10 Sh ի գառնահոտ, Հ ի գառնահոտ, փխ. ի գառն հողմ / c հողմոյ
11 c չիք մեծ
11 defgopqrsw բնակի
12 c չիք ի (ծովակէն)
14 Աw վերակացուս յինքենէ
14 Աw զգլխաւորսն զամենայն
15 d Զ, փխ. Է.
16 Աk² եթէ, փխ. և թէ / Հgkopqrs չիք թէ
16 a չիք ուստի
16 Աw զնախարարութիւնս
16 Sh բազմացոյց, փխ. կարգեաց
17 qrs չիք և / w և որպէս
17 k կենցաղավարելով
17 o հրամայէ
18 Sh գրուակ [g գրուագ] / aw գրերուագ / bf գրուատ
18 et արժանից
19 det չիք բանից
19 Աw ողորկագունաց
20 p օրինուածոց / b և ազգաց
21 f թագաւորութիւն
22 k այսոց

Արդ՝ նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյ իւրմէ և ի թագէ։ Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէից, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեանն առ թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն, զյառաջասացեալ տանուտիրական պատիւն ազգին պարգևելով. և իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, և կոչել թագադիր, այլ և ասպետ. և առանց ոսկւոյ և ականց, զկրասեր մարգարտեան երեքտակեան վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս և ի տան թագաւորին շրջիցի։

Եւ զզգեցուցանողս իւր զձեռէս ի զաւակէ Բանանեցւոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ գիտեմ էր ազգաւ։ Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն Խոռայ Հայկազնոյ, արս ընտիրս և քաջս, նիզակաւորս և սուսերաւորս. և գլուխ նահապետութեան նոցա զՄաղխազ ոմն այր բարի և սրտեայ։ Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ։ Իսկ զԴատ ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ։ Որոյ որդի եղեալ Վարժ՝ յանուն նորա անուանի ազգն. բայց այս զկնի, յաւուրս Արտաշիսի։ Եւ զԳարաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, և զԱբէլ ապաստարար և գահարար. և շէնս պարգևէ նոցա, յորոց անուն կոչին. սոյնպէս և նախարարութիւնքն՝ Աբեղեանք և Գաբեղեանք։

2 Աw և սկիզբն
2 Տw ի գլխոյն
2 Աw չիք և (զկոչեցեալն)
2 Աw որ [f չիք որ] ի հրէից բագարատ
3 o առաջագոյն
3 bdef անձնատու
4 Տwbcw[1] ձեռնտուութեան / k ձեռին տուութեան
4 k միամտութեամբ / Հadefgo միամտութեան
4 ef քաջութեան
5 ԱՀgkw և զյառաջասացեալ
5 p զյառաջասացեալս
5 nqrs տանուտիրական / միւսն. տանուտէրական
5 f պարգևէ
5 c իշխել
6 p չիք թագ ի գլուխ—և կոչել
6 Հbdefgw կոչիլ
6 Տw չիք այլ
7 Աw զկրսեր / կ[2] զկսեր
7 Տw երեքտակէն [p երեքտակեն]
8 rs ածեալ
8 bopqrs արքունիս
8 ef չիք և
8 k տուն
9 noqrs սգեցուցանողս / k ազուցանողս
9 կ[2]bcefw զձեռս / a զձեռս, վերան ուրիշ թանաքով գրած՝ է / gl զձեռէս
9 Աw ի զաւակէ / միւսն. ի զաւակաց
9 Տw չիք և (անուն)
10 Տw չիք ոչ գիտեմ էր ազգաւ
10 rs և ի թիկնապահս / p թեկնապահս
11 f չիք հանդերձ
11 g ի զաւակաց
11 Հabf հայկազնւոյ / dt հայկայնոյ / e հայկայնւոյ
12 Տw նահապետ
12 a զմախազ
13 Տwb[2] չիք այր բարի և սրտեայ
14 c զդատաւոր, փխ. զդատ, որ / w[1] զդատ, փխ. զդատ
14 Ա որ ի զաւակէ
14 abw գառնիկայ / c գառնիկա
14 k որսոյ
15 Տw եւ Սաղիկ վարժ / Ա վարաժ
16 b յանուանի
16 p կնի յաւուր
16 abcde արտաշէսի
16 վ[2]knopqrs զգարա
17 Տw չիք անուն
17 վ[2]opqrs զաբէլ / k աբել
17 Հgk ապաստաւոր
17 Հ գահարար / միւսն. գահաւոր
18 Տw և անուն
18 o յանուն
18 Հg այսպէս, փխ. սոյպէս
18 Հabfg նախարարութիւնք
19 Տw աբեղէն [Հg աբեղեան] և գաբեղէն [Հg գաբեղեան]

Եւ զԱրծրունիս գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին։ Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հազամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ՝ պատանւոյն թալկացելոյ։ Գիտեմ և զԳնունիս գինի ունիս, որ զարժանի Թագաւորին պատրաստէր ըմպելիսն. որ սքանչելի ինն գիպեալ եղև ըստ գործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր ըմպելիսն արքայի յընտիր և ի համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուանն Գին. ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ՝ կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց։ Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ, Արծրունիք և Գնունիք։

Ասեմ և զՍպանդունիս ի վերայ զենարանաց, և զՀաւունիս՝ բաղէակիրս և բաղէակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ։ Եւ եթէ առ ցոփս ինչ ոչ ունիցիս՝ և զՁիւնականաց՝ ամարանոցաց պահակս և ձիւնակիրս, և յառաջադիմութենէ ազատացեալս, որպէս ընտանիք Թագաւորաց։

Եւ զունդս և պահապանս դրան արքունի կարգէ զչորս, զմի մի իւրաքանչիւր բիւրովք վառեալովք ի նոյն ի հին ի զարմից Թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն ոստանն անուանեալ, որք

1 k գիտ, փխ. գիտեմ
1 c արծունիս
1 a չիք այլ արծուի ունիս / t չիք արծուի
1 Տա արծիւ ունիս / w զարծուիս / Ա արծուիս ունիս [a չիք]
2 Տաadef զառասպելեացն [Հg զառասպելաց]
2 Կ²aef բաջաղմունս / c բաջաղմուն / Կ¹ko բաջաղունս
3 c ի հանդամակերտին / w¹ ի յազամակերտին
3 Աw պատմի [b չիք]
3 opqrs չիք և (արև)
3 c հարկ առնել, փխ. հակառակեալ
4 p և թռչնոյ / Աw թռչնոյն
4 abdefw պատմանւոյ
4 c թալացելոյ
4 Տա չիք և (զգնունիսդ)
5 ԱԿ²w չիք որ զարժանի,
5 Տա առաջի, փխ. զարժանի
5 Աw պատրաստել
5 Տա ըմպելիսն [Հgklnoqrs ըմպելին p ըմբելին] / Ա ըմպելիս
6 de չիք եղև / k անուան
6 ab ըմպելիս / cdefw զըմպելիս
7 Հ չիք յընտիր և
7 Վklmpqrs չիք ի (համեղ)
7 o զանունն գին կոչմամբ, փխ. կոչումն անուանն գին
7 ak անուանն / Հg անուան
8 ԱԿ²w կարի [Կ² կաւի, de չիք] մեծապէս զուարճացեալ [Կ² ուրախացեալ] ամենամեծապէս, փխ. կարի զուարճացեալ ասեն
8 f և կարգէ
9 Տա ազգաց մեծապէս: և
9 a չիք ի զաւակէ
10 opqrs սենեքարիմայ / Կ² սենէքերիմայ
10 Տա արծրունիս և գնունիս
11 a ասեն
11 b զսպանդունիս / k զսպանդանիսդ
11 Տա զհաւենունիսդ / Հ զհաւունիս / ac հաւնունիսդ
12 Հ բաղեկիրս / abcdfw չիք բաղէակիրս
12 f բաղեակալս / Կcw բաղէակալս / ade բաղէկալս
12 prs թէ, փխ. եթէ
12 a չիք առ
13 Տա չիք ինչ
13 c չունիցիս, փխ. ոչ ունիցիս
13 Տա չիք և (զձիւնականաց)
13 Տա զձիւնականդ [k ձիւնականդ] / a ձիւնականաց
13 Տա ամարայնոցաց [p ամարանոցաց, qrs ամրայնոցաց] / a ամրոցաց
14 q յառաջադիմութեան
14 cnp ընդանիք
16 Տա պատրաստէ, փխ. կարգէ
16 Տա զչորսս
17 Տա չիք բիւրովք
17 Տա ի նոյն հին զարմից... որ
18 Տա չիք ի մերոյ նախնւոյն
18 Կ²acef չիք ի (հայկայ)
18 Տա չիք բուն ոստանն—որք

ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանցն ընկալեալ գիւղս և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, այլս ոմանս յարուցեալ գունդս և ոստան անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպանելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդդիմութեան իրիք արդեօք չկապեալ և ի բաց ընկեցեալ զազգն՝ զայլս ի տեղի նոցա յարուցին գունդս՝ անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս և այժմ ի Վրաց աշխարհին, որ Սէփէծուլն կոչի: Նա և ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ լինել. և նահապետ նոցա գՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցԾուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ: Բայց թէ որպէս կամ ուր սորա իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ:

Ը

Երկրորդ թագաւորութեան լինել ի զաւակէ Աժդահակայ Մարաց թագաւորին:

Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին՝ երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի զաւակէ Աժդահակայ, Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանդ կոչին: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացւոցն տէր: Եւ թողու ի վերայ նորա զամենայն չէնս, որք ի գերութենէն Մարաց: Եւ յարեւելից կողմանէ, զեզերբ հայկական

1 k ժամանակս ժամանակ
1 Տw ժառանգութեան [o ժառանգութիւն]
1 Տw ի հարանց
1 Տw առացեալ, փխ. ընկալեալ
1 acw գեաւղս / ef գեօղս / Կ[2]b գեաղս
2 Հfgk թագաւորութեան
2 ԱԿ[2]w չիք որպէս լսեմ
3 Տw յայլոց, փխ. այլս ոմանս
3 Տw անուանել [g անուանեալ]
4 Վ[2]pqrsw պատուելոյ, o պատռելոյ, փխ. սպանելոյ
4 Աw և թէ
4 Կ[2]cef արդեօք / Տw լինելոյ, փխ. արդեօք
5 abdef չկանեալ / Վ[1]w նչկանեալ / Վ[2]rs շաղկապեալ, փխ. չկապեալ
5 Տw ի տեղիս
6 Աopw առաջինն ի [c չիք ի] զարմից թագաւորացն առաջնոց հաստատի, որպէս
6 Հg թագաւորաց
7 Կ[2]bcefw սէփէծուլն / ad սեփէծուլն / Տw սեփծուղն
8 Աw ներքինիս ի նոյն ազգէ լինել [ab լւել] հրամայեաց
9 Վaklm իշխանն
9 Կ[2]bcdefw մասն ինչ, փխ. մասին
9 Տw նախճաւան
10 Տw չիք և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ
10 Տwb որպէս է և ուր
11 Աw չիք անցին
11 a չիք ես
12 ԱԿ[2]ՀՎ[2]gklw չիք Ը [g քերած Ը]
13 Աw չիք ամբողջ վերնագիրը:
13 g և երկրորդ
13 Վ[2]lnopqrs թագաւորութիւն
13 o լինել
13 Հg թագաւորի
14 ՀՎ[3]gklnopqrs չիք երկրորդ թագաւորութեանն—եղելոյ թագաւորի (տ. 15)
15 c լինի
15 Տwa աշդահակայ
15 Կ[1] չիք եղելոյ
15 o չիք այժմ
16 Տw մուրացանդ
16 o կոչին
16 gln ասի / o ասին
16 Տw նահապետի
16 Տw մուրացան
17 Աglsw մուրացւոցն (c մուրացոցն) / r մոզացւոց
18 ՏwԿ[2] որ [gl որք]
18 ԱԿ[2]w յարևելեայ
18 d կողմանէն

խօսից, կողմնակալս բիւրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կադմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք։

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմարիւր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր։ Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զզունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա։ Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիւրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ։ Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Ծաւդէացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնս։

Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի, ժառանգեաց զլեառն Մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասինն Ջաւախաց, զԿողբ, զԾոբ, զՁոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ։ Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ։

1 **Տխ** խօսից [p խօսիս]
1 Հ բ. բիւր / **Տխ** չիք բիւրաւորս
1 **Տխ** զերկուս [g զերկուց, x զերկու] ցեղից նահապետութեանցն
2 **Տխ** սիսակեան
2 **Տխ** չիք որ ի
2 **Տխ** կադմեայն [o կադմեան, klpqrs կադմայն]
2 **Տխ** չիք տանէն
2 **Տխ** զանուանսն յառաջնում ճառին կարգեցաք
3 ab չիք միում
3 abcdf չիք ի (յառաջագունից)
4 Աw զարեւելեայ
5 Աw և գործոյ պատերազմի և խորհրդականութեան առաջին
6 a մեծ առ գետովն / bcdfl չիք առ
6 Կ^{2}bcdfw մեծաւ գետով [f գետաւն]
7 c հասանէ, փխ. հատանէ
7 lo գիտա
8 Աw զայսոսիկ մեծամեծս և անուանիս
8 **Տխ** յառաջին
9 **Տխ** զզունդս սիսական [Հo սիսակեան]
10 kpqrs զլեռնակողմն
10 w որ ի գետոյն
10 afy մօրն / c ցմաւրն / be ցամօրն
11 abcef կոչի, փխ. ասի / d չիք ասի
11 abcefw հնարակերտ
11 dlnow բարուցն / dow չիք նորա
12 **Տխ** կոչեցան [p կոչեցին, Հ կոչեցաւ] փխ. անուանեցաւ
12 Աw զնա վասն քաղցրութեան բարուցն. և
13 Աw անուանիս և քաջս
13 **Տխ** կարգեցաւ ի պարթևէն վաղարշակայ կողմնակալ բիւրաւոր
13 c չիք ի (պարթևէն)
14 **Տխ** զաւակէ [pqrs զաւակէն]
14 **Տխ** զազգ [o զազգն]
14 abc ուտէացւոց / d ոտէացւոց / Կ^{2}ef ոտեացւոց / w^1 օղեացւոց / w օղեացւոց
14 Հվ^{3}gklopqrs չիք և գարդմանացւոց / n և գարդմանացւոց (յուսանցքում)
15 Աw ծողացւոց [c ծաւղացւոց] / **Տխ** ծովդէացւոց [g ծաւդէացւոց, Հ ծոդէացւոց]
15 kl գարարացւոց
15 **Տխ**cf իշխանութիւնն
16 loqrs զգուշարայ / Հk զղուշարայ
16 gf որդւոյն / k որւոցն
16 Աw ժառանգեաց հաւասար բնակութեան իւրոյ զլեառն [f զլեառնն]
17 Ա ջաւախայ / w ջաւաղայ
17 a չիք զծոբ
18 a ցյամուրն
18 dew սեպհականութիւնն
19 **Տխ** տաշրայ
19 Հabef հայկազնւոյ

Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասու կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն, և նահապետութեանն անուն կարդայ բդեաշխ Գուգարացւոց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի. զոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացւոց ազգացն, զոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիւդենոս պատմէ այսպէս ասելով. «Մեծազօրն Նաբուգոդոնոսոր, որ ուժգնագոյն էր քան զՀերակլէս, ի Լիբիացւոց և ի Վերիացւոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր և վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. և զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովու տարեալ բնակեցուցանէր»։ Եւ է Վերիայն յեզր երկրի յարեւմուտս։ Իսկ ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զՈրդունին անուանեալ, որ ի զաւակացն Հայկայ։

Իսկ զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտաբանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց, ի զաւակէ Պասքամայ, ի Հայկայ թոռնէ, Տուրք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին Անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արեւմտից. և յերեսացն անպիտանութեանէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն։ Բայց եթէ կամիս՝ ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս և Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճկի հարիւր և քսան փղոց

1 kl չիք իսկ ընդդէմ—հիւսիսոյ
1 abdefow կովկասայ / Հg կովկասու
1 w չիք կարգէ
2 ԱՀgkow նահապետութեան
2 Տw բդեշխ
2 lpqrs գուգարացւոց / o գարգարացւոց
3 Հk է
4 ex աղէքսանդրի / Տw թողեալ
4 Տwf գերութեան [n գերութեանն]
4 b ի վերհացւոց / c իվերիացոց
5 Տw զորս
5 cprs չիք որպէս—Նաբուգոդոնոսոր (s. 6)
5 Հdeklo աբուդենոս
6 Տw չիք որ
6 Աw ուժգնագոյն / միւսն. բռնագոյն [w[1] բռագոյն]
6 ow զհերակլէս / միւսն. զերակլէս
7 Աw ի լիբէացւոց / Տw չիք ի (լիբիացւոց) / Հglno լիբէացւոց
7 Աւելացնում են և pus եւս.
7 Տw զօրաժողով լեալ հասանէր ի վերիացւոց աշխարհն / w հատանէր
8 klnpqrs վանել
8 klpqrs խորտակել / Աw վտանգեալ [bw վտանկեալ] / միւսն. խորտակեալ: Ուղղում են pus եւս. վկանդեալ
8 pqrs զընդ ձեռամբ / p նուաճել
9 bcd յաջակողմ
9 Տwa պոնդոս / w պոնտոսի
9 c ծովուն
9 Տw ծովու յարեւմուտս տարեալ
9 Հմմտ. Եւս. Եր. 29.
9 Ա միայն ունի և է [b էր] վերիայն [cdefw վերին այն] յեզր երկրի [f յերկրի] յարեւմուտս
10 defopqrs մեծին
10 Հg բասենու / l բասենւոյ
10 cf զորդունին
12 b այր
12 Աw չիք և (կոպտաբանձն)
12 Աw կոպտատարազ անձն
12 Հoqw տափակաքիթ (գ կա ուրիշ ձեռքով գծիկն աւելացրած) / միւսն. տափաքիթ
13 c դժնեայ հայեաց
13 Տw ի հայկակայ [o ի հայկայ]
14 Տw տորք / c տուրք
14 a չիք առաւել
15 Ա կոչէին, փխ. ձայնէին
15 gkq անգեղայ
16 hopqrs յարեւմտից /dgw յերեսայ
17 Աw և ստեմ / p ասեմ, փխ. ստեմ
17 Աpqrsw չիք ես
17 Աw վասն, փխ. յաղագս
18 Տw չիք և (պարսիկք)
18 c պարսիք
18 acw ոստոմայ / f որստոմայ / o ռուստամայ
18 Աw սաճկի [c տաճկի]
18 Աw փղոյ [c փեղոյ] / վ*gln փղաց

ույժ սաստն ունել։ Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին և նմա երգ բանից վասն ուժեղութեանն և սրտոյ լինելոյն. որք ոչ Սամսոնի և ոչ Հերակլեայ և ոչ Սագձկին յարմարին այս զրոյցք։ Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, և ձեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել եղնգամբքն և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս։ Եւ յեզր ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն իբրև ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեալ նոցա՝ առնու, ասեն, վէմս բլրաձևս, և ձգէ զկնի. և ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամբարձումն ալեացն, որ ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս։ Ո՜հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել։ Բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարև սաստիկ հզօր և այսպիսեաց զրուցաց արժանի։

Բայց զկնի դորա հաստատէ զմեծ նախարարութիւնն Ծոփաց ի Չորրորդն կոչեցեալ Հայս։ Այլ և զնախարարութիւնն Ապահունեաց և

1 aw ուժել [a ջնջած ուժ ունել] սաստ / Կ²bde ուժել սաստն / cf ուժ ունել սաստն
1 Աw չիք քանզի. չիք իմն
1 Աw աննմանագոյնս, փխ. անյարմար
1 Ա թուէն / Տw չիք և
1 d երգք / Տw բանիցն
2 Աgpw ուժեղութեան
2 Աw լինելոյ
2 Տw որում, փխ. որք
2 adw սամփսոնի / c սամբսոնի
3 gl երակղեայ / o հերակլեա / w հերակլեայ / Կ² երրակլեայ / միւսն. երակլեայ
3 Աw սաձկին [c տաձկեա]
3 Տw յարմարեն [go յարմարին] / Աw նմանեն [a նման], փխ. յարմարին
3 Աw այն
3 Տw զրոյցքս
4 a զորձաքար [ձ վերած յետոյ աւելացրած] / o զորձորաքար / k զորձաքարն / qrs զձորաքար
4 w¹ և, փխ. ուր
4 p գայր, փխ. գոյր / Աw չիք գոյր
4 ՀԿ²Վ³gklnoqrs դեղութիւն / p դեղեութիւն
4 gl չիք և
5 Կ²abdefw ձեղքուլ
5 abc եղանգամբքն [b ջնջած եղնգամբք] / Տw ըղընգամբք [gl եղընգամք, n ըղընկամբ, p եղընկամք, oqrs ըղընգամք, Հ եղընգամբք]
5 Հ նաև, փխ. և (կազմել)
6 a եղենգամբն / b եղենգամբքն / c եղանգամբն / d եղընգամբք / ew եղնգամբք / Տw ըղընգամբք [g եղընգամբք, loqrs ըղընգամք, p եղընգամք, k ըղընգամբ]
6 kp իւրով / Ա չիք իւրովք
6 d այլ, փխ. այլս
7 Աw յեզեր [f յեզր] / միւսն. յեզերս
7 acdw ծովուն մեծի / bef մեծի ծովուն / Տw չիք մեծի
7 Տwa պոնդոսի / or դիպել
7 Հgor նաւուց / Աw թշնամեացն
8 Աw ի խաղալ
8 Կ² ի խոր / Կ²efw իբր
8 Կ²Հabdeg ասպարէսս / l ասպարէս / f ասպարէզ
8 Աw ութուտասն [c ութուտասան] / Կ ութ և տասն
8 Տwc ժամանեաց
9 ew չիք նոցա
9 wopqrs առնուլ
9 q չիք ասեն
9 Աw բոլորաձևս, փխ. բլրաձևս
9 c զկնի նոցա, և ի սաստիկ պատառման
10 Հg ալեաց
11 bcdef ո՛, փխ. ո՛հ
12 ac չիք այլ / f չիք և
12 deopqrs առասպելեաց / f չիք առասպելաց
12 a առասպելեաց այլ առասպելս
12 bf առասպելս (բայց)
13 Կ²det չիք զրուցաց
13 Աw արժանաւոր
14 Տw նահապետութիւնն [g նահապետութիւն] ծոփաց
15 defw չիք և (զնախարարութիւնն)

զՄանաւազեանն և զԲզնունեականն ի նոյն գաւառացն Հայկայ. ի բնակչացն գտեալ զպերճագոյնսն՝ տեարս կարգէ, յանուն շինից և գաւառաց կոչելով։

Այլ մոռացաք և զգժնեայ Սլաքն անուանեալ այր, զոր ոչ կարեմ հաւաստեաւ ասել, ի Հայկայ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհիս, զոր հին զրոյցքն պատմեն լինել. բայց էր այր քաջ։ Զսա կարգէ սակաւ արամբք պահել զլեառնն և որսալ զքօշսն. որք անուանեցան Սլկունիք։ Այսպէս և ի նոյն իրս և զՄիանդակն անդառնալի. և ի սմանէ Մանդակունիք։

Բայց յորդւոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին զմեհենից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ Վահնունիս։ Սոյնպէս և զԱռաւենեանսն և զԶարեհաւանեանսն գտեալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանուանս աւանս։

Եւ զՇարաշան ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բդեաշխ մեծ և կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ, յեզերս սահմանացն Ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, գաւառս պարգևելով զԱրձն և որ շուրջ զնովաւ, և զլեառնն Տաւրոս, որ և Սիմ, և զԿղեսուրն ամենայն։

Իսկ զՄոկացին ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազումս՝ նախարարութիւն հաստատէ։ Նոյնպէս և զԿոր-

1 def զմանաւազնեանն
1 ՏԽ զբզնունեանն
1 qrs զբզինոյն, p զբզինունէն, փխ. զբզնունականն ի նոյն
1 abcdew գաւառաց
2 ՏԽ ի բնակչաց
2 ՏԽ պերճագոյն [x պերճագոյնս]
4 cdew չիք և
4 abcw զսլաքն / de զսաքն / f զսլագն
5 Աpw թէ / Հ յառաջագոյն
6 ՏԽk յաշխարհին [o աշխարհին] / f աշխարհիս
6 c զրուցքն / ew լինիլ
6 Աw կարգէ զսա սակաւ
7 ՏԽ չիք և
7 abf զքուշանսն / c զքաւշանսն / Կ^{2}dew զքօշանսն
8 ՏԽ սղկունիք [koprs ողկունիք]
8 c ի սոյն
8 Աw չիք և (զմիանդակն)
9 c մանդագունիք
10 a որ
11 ՏԽ զմեհենիցն պաշտամունս
12 fg զքրմութիւն
12 Աw նախարարութիւնս
13 ՏԽ վահնունիս [x վահունիս]
13 c սոյպէս
13 ՏԽ զառաւենեանն [o զարաւեհեանն, p զառաւելեանն]
13 ՏԽbcd զարեհաւանեանն / e զարեհաւեանն
14 ՏԽ առաջին
14 Աw ի նոյն անուանս, վ^{2}l ի նոյն անուանն, w^1 ի նոյն աւանսն, փխ. ի նոյնանուանս աւանս / Հվgopqrs ի նոյն, k ի նոյանուն, փխ. ի նոյնանուանս
15 abdef զշարեշան / cw զշարէշան
15 befw սարասարայ / c սարասարա / Կ^2 սարսադայ / միւսն. սանասարայ։ Հմմտ. Խոր. Ա. գլ. ԻԴ, Ես. ԼԷ, 38, Դ. Թագ. ԺԹ, 37։
15 ՏԽ բդեշխ
16 ՏԽ յեզեր / b եզերս
16 Հg սահմանաց
17 Հgk գետոյն
17 opqrs զանձն / w զաղձն
17 ՏԽ չիք և [y ունի]
18 ՏԽԿ^2 զլեառն [lnprs զլեառնն]
18 Հabdefg տօրոս / l տորոս
18 k չիք զլեառնն տաւրոս որ և սիմ և
18 Աw և որ, ԽՏ ուր և [g որ է, x որ և] փխ. որ և / Աստղիկ որ է
18 abdefw կլէսուրն / c կլեսուրն / t զկլէսուրն / x զկլեսուրն
19 Աgw իւրև
20 ՏԽ բազում / ՏԽbc նախարարութիւնս
20 c հաստատէր / c զկորդացիս

զՈւացիս, և զԱնձևացիս, և զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց։ Իսկ զՌշտունիս և զԳողթնեցիս զոր պատմեալ ի Սիսակեանէն արդարև հատուած. ոչ գիտեմ, թէ յանուն արանցն զգաւառսն անուանեալ, և թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ։

Իսկ յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեացն։ Եւ աղերսեալ որ ի Հրէիցն Շամբատայ Բագարատ, որ և թագադիր և ասպետ, հանդերձ հարկեցուցանող բանիւք, թողուլ զօրէնս հրէութեանն, և պաշտել զկուռս. զոր ոչ առեալ յանձն՝ ըստ կամաց թողու զնա արքայն Վաղարշակ։

Հրաման տայ և զքաղաքն Շամիրամայ նորոգել, և յայլ բազում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս գլխաւորս և մարդախիտս։

Եւ օրէնս իմն հաստատէ ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որոշէ ելից և մտից և խորհրդոց և խրախճանութեանց և զբօսանաց։ Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց առաջինս և երկրորդս և երրորդս, և որ ի կարգին։ Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ումն զբարի յիշողութիւնս առնելով, և այլ ումն զվրէժխնդրութեանցն։ Եւ բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն։ Իրաւարարս ի տանն արքունի, իրաւարարս և ի քաղաքս և յաւանս։ Հրաման տայ՝ և քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել առաւել քան զգեղջկաց. և

1 Տw չիք և (զանձևացիս) և (զակէացիս)
1 c զանձրևացիս
1 abcefw զակեացիս
2 bdef զռուշտունիս
2 o զգողթնացիս / p զգողթնեացիս / qrs զգոթնեացիս
3 Աw հատած
3 b և ոչ / n եթէ
3 Տw զգաւառն
3 Տw անուանեն [n անուանեալ] / w¹ անուանեին
3 cfo չիք և / o եթէ
4 g գաւառաց
5 a եհան, փխ. մեհեան
6 Տwa նախնեաց
7 o միայն շամբատա / միւսն. շամբայ
7 b բագրատ
8 opqrs զօրէն
8 Տwf հրէութեան
8 Տw զմեհեանս, փխ. զկուռս
9 k որդ, փխ. զոր
9 Տw չառեալ, փխ. ոչ առեալ
9 b անձն
9 Աw թողու ըստ կամաց (a կամացն)
10 Աw առեալ
10 Աw չիք և (զքաղաքն)
10 cef այլ
11 p շինեալ
11 d բազմամարդս
11 p եւ, փխ. և (շէնս)
12 g զօրէնս
12 Աt չիք տան
12 Կ²bcdew թագաւորութեանն
13 Հվ¹fg ելից և մտից / միւսն. ելեմտից
14 p զինաւորութեանց
14 p չիք և երրորդ
15 Աw ի կարգին է
15 Հabcdeglnopqrsw զյիշեցուցանողս
15 Հ երկու / c գրոց
16 ՏwԿ² յիշողութիւնն [g յիշողութիւն]
16 Աw զվրէժխնդրութեանց
16 Աpqrsw բարի [p ի բարի]
17 Վafkm ի բարկութեան
18 pqrs չիք իրաւարարս
18 Տw ի տան / p չիք ի (տանն)
19 opqrs արքայի, փխ. արքունի
19 Տw չիք և (ի քաղաքս)
19 Տw չիք և (քաղաքացեաց)
20 d չիք մարդկան
20 Աw կարգ, k պարգևոյ, փխ. արգոյ / վ¹npqrs արգևոյ
20 Հg արգոյապատիւ, փխ. արգոյ և պատիւ
20 վ¹opqrs չիք և (պատիւ)
20 վ²bcdefw ունել, փխ. լինել / n լինել, յուսանցքում փոխած ունել
20 Տw չիք առաւել / a¹f գեղջկաց

գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. և քաղաքացեաց մի կարէ առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարել, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ:

Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս՝ պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառն Հաշտենից, և ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ. ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ռոճկաց կարգելոց յարքունուստ: Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, և զնորին ուստր, զոր անուանեաց Արտաշէս և յոյժ սիրեաց. քանզի էր արդարև տղայն կայտառ և հզօր մարմնով. որպէս զի կարծիս հայեցողացն տալ՝ որ ի նմայն ածելոց էին արութիւնք: Եւ եղև այս յայնմ հետէ և առ յապայ օրէնք ի մէջ Արշակունեաց—միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, և այլոց ուստերաց և դստերաց գնալ ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն:

Բայց Վաղարշակ յետ այսպիսեաց արութեանց և բարեկարգութեանց մեռանի ի Մծբին, թագաւորեալ ամս քսան և երկուս:

Թ.

Յաղագս մերոյ Արշակայ Առաջնոյ և նորին գործոց:

Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան. նախանձաւոր և հետևող հայրենեացն լեալ առաքինութեանց՝ բազում կարգս ուղղութեան գործեաց. պատերազմելով ընդ Պոնտացիս, և

1 Ա իբրև, փխ. որպէս
1 crs քաղաքացեացն
2 Աw առաւել, փխ. կարէ
3 Աw խաղաղութեան և շինութեան
4 Աw պատճառ / p պատճառք կենաց
6 Աw չիք առ իւր
6 Հgkw[1] բնակիլ / Աw չիք բնակել
6 Sw ի գաւառս [o ի գաւառն]
7 Աw ի ձորն որ է նորին
7 c և ի նոսա
8 d զշէնսն / Աw մտիցն
9 b զառաջինն
9 Աw որդւոց իւրոց / Հ զիւր
10 bdeg կոչիւր / p չիք առ
10 abcf զնորուն / dew նորուն
11 c որդի, փխ. ուստր
11 klnopqrs արտաշէզ
11 Աw զոր, փխ. և
11 Sw սիրեցեալ / c չիք էր
12 Ա տալ հայեցողաց [dew ի հայեցողաց]
13 Աw ածեցելոցն
13 f արութիւնքն / Հ արիութիւնք
13 c չիք այս
13 p այնմ / Ա յայսմ [c այսմ] հետէ
14 ac յապա / b ապայ
14 Աt չիք օրէնք / Հabdefgko բնակիլ
15 de լինիլ / Հfg թագաւորութեան
15 Աw չիք և (այլոց)
15 Sw այլ, փխ. այլոց
16 s ժառանգութեան
17 pqrs այսպիսի
17 p արութեան / Հ արիութեանց
17 Աw արութեանց և քաջութեանց և բարեկարգութեանց
18 c երկու
19 abcfglopqrsw Ը, d Է, փխ. Թ.
20 c և որ ի նմանէ գործ, փխ. նորին գործոց / a գործոյ
22 Sw հայրենի առաքինութեանցն [gk առաքինութեանց] լեալ / a լեալ հայրենեացն առաքինութեանցն
23 Swed ուղղութեանց
24 Swa պոնտացիս

նշանակ եԹող յեզեր ծովուն մեծի. զնիզակն իւր, ասեն, զբոլորատէգ, որ էր արևամբ զենոց մխեալ, ձգեալ ի հեռաւորուց՝ խորագոյնս Նառոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզերն: Զայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք որպէս զառ ի յաստուածոցն գործ: Իսկ ի գնալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ Պոնտացիսն՝ ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով:

Ի սորա աւուրս ազմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլղարաց, և բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ի ներքոյ Կողայ, յարգաւանդահող և ի հացաւէտ տեղիս մինչև ի ժամանակս բազումս:

Ի սմանէ նեղեալ որդիք Բագարատայ վասն զկուռս պաշտելոյ՝ երկուք ոմանք ի նոցանէ սրով կատարեցան արիաբար ի վերայ հայրենի օրինացն. զորս ոչ պատկանեմ ասել հեռեալ լինել Անանիանց և Եղիազարեանց: Բայց այլքն յանձն առնուն այսչափ միայն, ի շաբաթու հեծանել յորս և ի պատերազմունս, և զմանկունս թողուլ անթլփատս, յորժամ լինիցին. քանզի անկինք էին: Եւ հրամայեցաւ յԱրշակայ՝ մի տալ նոցա կանայս յամենայն նախարարութեանց, եթէ ոչ ուխտ պայմանի դիցեն՝ թողուլ զթլփատութիւնն: Զոր յանձն առնուն զերկուս զայս միայն, այլ ոչ և զերկրպագութիւն կռոց:

Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբայ Կատինայ:

1 w նշան, փխ. նշանակ
1 Աk յեզր / Ա. մեծի ծովուն
1 c նիզակն / Տպ չիք ասեն
2 Ա. զոր արևամբ զենոց ասեն մխեալ է, [cw էր] ի հեռաւորուց Նառոյց խորագոյնս
2 p և խորագոյնս
3 Հcd յերկայնաքար
3 Ա. արձանի [b յարձանի]
3 k ի ծովեզրն
4 Ա. պատուեցին բազում ժամանակս
4 Տպgla պոնդացիք / c պոնտղացիք
4 Տպ յաստուածոց / Հcd յաստուծոցն
5 Ա. գործս
5 abdenpq արտաշէսի / c արտաշեսի / o արտաշէզի
5 a չիք միւս անգամ
5 Տպa պոնդացիս / c պոնտղացիս
5 Ա. ասեն ընկեցեալ զարձանն
6 opqrs չիք ասեն / opqrs ի ծովն
7 Կ²de չիք լեալ
7 ՀԿ²abcdeg կովկասու
8 Տպa բուլղարայ [o բուլղարաց] / cf բուլկարաց
9 dg ի ներքոյ / միւսն. ներքոյ
9 Տպ յարգաւանդ
9 def չիք ի (հացաւէտ)
10 Տպ բազում ժամանակս, փխ. մինչև ի ժամանակս բազումս
11 adet կուռս
12 Տպ երկու [g երկուք]
12 Տպ չիք ոմանք / Ա. չիք ի նոցանէ
12 w միննչև այստեղ քաղդուած է Վ-ի ձեռ. այստեղից սկսած քաղդուած է d-ի ձեռ, եւ առանձնայատուկ տարբերութիւններն միայն առած. չեն նշանակուած ԱՏ ձեռ նման ընթերցուածները t-ի համար: Տե՛ս եր. 34, տ. 1, ծան.
12 Ա. կատարեցան ի վերայ հարցն օրինաց արիաբար
12 p չիք արիաբար / k չիք հայրենի
13 k զոր / w պատկառիմ
13 Տպ անանիանցն [g անանեանց, k անանիաց]
14 Տպ եղիազարանց [p եղիազարանցն] / f եղիազարեանց / c ազարիեանցն
14 abcef այնչափ, փխ. այսչափ
14 Ա. ի շաբաթս
16 Տպ անկին
17 Տպ նախարարութեանցն
18 Տպ հաստատեսցեն, փխ. դիցեն
18 Տպ զորս / Տպ զերկուսս
19 Տպ չիք և
19 o զերկրպագութիւնս / Տպc կռոցն
20 k ծերուոյն
20 Ա. իբաս / Հg աբայ / միւսն. աբաս
20 c կատինայի / k կատինաց

Ժ

Եթէ ուստի՛ եգիտ զպատմութիւնն զկնի մատենիցն Մար Աբայ Կատինայ։

Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդ դրոցն Ափրիկանոսի ժամանակագրի, որում վկայէ Յովսեպոս և Հիպողիտոս և այլք բազումք ի Յունաց։ Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց որ ինչ ի քարտէսս դիւանին Եդեսիայ, որ է Ուռհայ, որ յաղագս թագաւորացն մերոց պատմէր. որ մատեանքն ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր և ի Սինոպայ Պոնտոսէ ի մեհենական պատմութեանցն։ Մի ոք անհաւատասցի, քանզի և մեզէն իսկ ականատես եղաք այնմ դիւանի։ Եւ վկայ քեզ ի մօտոյ հրաշխաւորեսցէ Եկլեսիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ, զոր եւ թարգմանել երանելի վարդապետն մեր Մաշտոց ի հայ լեզու։ Խնդիր արասցես ի Գեղարքունի, ի գաւառին Սիւնեաց, և գտցես յառաջին հանգներորդութեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յԵդեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջնոց թագաւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ։ Որ և այժմ կարծեմ գտանի պահեալ ի նոյն քաղաքի։

---

1 abcfgklopqrs Թ, d Ը, փխ. Ժ. / w գլխակարգութեամբ զուգընթաց k abcf-ին
2 c յաղագս թէ, g և թէ, փխ. եթէ
2 Աg զպատմութիւնս / lnopqrs զպատմութիւն
2 a մատենիցն զկնի
2 k մատից, փխ. մատենից / cf չիք մատենիցն
2 ab իբայ / cde իբաս / gk աբայ / p աբասայ / միւսն. աբաս
2 c կատինա / p չիք կատինայ
3 k դրոց
4 Վabefkmnp յովսէպոս
4 a հիւպողիտա / Հcgk հիպողիտայ / o հիպեղիտայ
5 Տխ չիք ի (յունաց) [n ունի]
5 k փոխանօրդեաց / g փոխանորդեաց / c փոխադրեաց
5 Տխ և որ ինչ
5 abefop ի քարտէզս
6 Ա եդեսեայ / f յեդեսիայ
6 abdef ուրհայ
6 w մերոցն
6 Ա մերոյն պատմէր թագաւորաց
7 Ա մատեանք
7 f ի մծուինայ
7 d փոխադրեալ
8 Տխ պոնդոսէ։ Թերեւս ուղղելի՝ պոնտոսի
8 c չիք ի (մեհենական)
8 a ի մեհեկան
9 Տխ չիք և (մեզէն)
9 Ա եղեաք [ae եղաք] ականատեսք [a ականատես]
9 Տխ այն [g այնմ]
9 Տխ դիւանին
10 k երախաւորեսցէ
10 be եկլիսէաստէ / c եկլեսիաստէ / d եկլիսիաստէ / f եկլէսէաստէ / grs եկեղեսիաստէս / lnpq եկեղեսիաստէ / k էկէլէսիաստէ
10 Տխ զորս [g զոր]
11 k ի, փխ. երանելի
11 Տխ չիք մեր
11 bcg մաշդոց
12 Տխbce ի գեղարքունի [grs ի գեղարքունի]
12 gklopqrs ի գաւառի
12 a գտես
12 Հfg հազներորդութեան
13 a * յեդեսիա / d եդեսիայ
13 abcd դիւան / c լինիլ
14 a յամենայն
14 Տխ առաջին
15 Տխ չիք և

ԺԱ.

Յաղագս մերոյ Արտաշիսի Առաջնոյ եւ յափշտակելոյ զնախագահութիւնն:

Արտաշէս թագաւորէ Հայոց փոխանակ Արշակայ հօր իւրոյ ի քսան և ի չորրորդ ամի Արշականայ Պարսից արքայի. և յառաջագէմ եղեալ ոչ զերկրորդականն ունի զահ, այլ զաւագութեանն թեկն ածէ. որում հաւանեալ, յանձն առնու Արշական տալ նմա զնախագահութիւնն: Քանզի էր այր հպարտ և պատերազմասէր. որ և արքունիս իւր ի Պարսից աշխարհին շինեաց, և դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր. և զԱրշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց:

Բայց տայ զՏիգրան որդի իւր ցպատանի ոմն Վարաժ անուն, որդի Դատայ, որ ի զաւակէ Գառնկայ՝ որ ի Գեղամայ, քանզի էր պատանին նշաւակ ի նետաձգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան: Զնա իշխան արքունականացն արարեալ որսոց, և շէնս պարգևեալ նմա զՀրազդան գետով՝ յանուն նորա կոչի ազգն Վարաժնունի: Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ումեմն Վրաց բդեշխի մեծի, որ էր ի զաւակէ Միհրդատայ, Դարեհի նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղեքսանդրի ի վերայ գերութեանն Վերիացւոց աշխարհին, որպէս յառաջն պատմեցաք. և հաւատայ նմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովու:

1 abcfgklnopqrs Ժ, d Թ, փխ. ԺԱ.
2 Տխ առաջնոյ արտաշիսի / abde արտաշէսի / c արտաշեսի
2 f զնախագահութիւնս / g զնախագահութիւն
3 e արշականայ, փխ. արշակայ
4 g ամին
4 et արշակայ / a արշակայնայ / d չիք արշականայ
4 p առաջագէմ
5 Տխef զաւագութեան
5 վ¹no թեկն / k թէ, փխ. թեկն
6 Ա արշական [abd արշակայնայ] յանձըն առնու
6 de զնախագահութիւնն / Հfg զնախագահութիւն
8 o առանձինն
8 a չիք և դրամ առանձին—պարսից, որպէս (s. 9)
10 k չիք իւր
12 p զատա (լուսանկարում աւելացրած Տր)
12 g որ (ջնջած) / opqrs չիք որ (ի զաւակէ)
12 Ա գառնկայ գեղամեանց
12 a քան, փխ. քանզի
12 ab պատանի
13 f ի նետաձգութեան
14 pqrs որոց, փխ. որսոց
14 opqrs շէն
14 Ա պարգևէ
14 w չիք նմա
15 Տխ առ հրազդան [k հրազնդան]
15 de չիք նորա
15 c կոչէ
15 Ն վարաժունի
16 վ¹opqrs զարտաժամայ
16 Հվ³glknopqrs չիք ումեմն վրաց—միհրդատայ (s. 17)
18 Տխ աղեքսանդր / abcd աղէքսանդրի
18 Հfgpqr գերութեան
18 Տխ չիք աշխարհին
19 gk յառաջն / abef յառաջագոյնն / միւսն. յառաջագոյն
19 Տխ նմա [opqrs չիք]
19 c հիւսային
20 Տխa պոնդոս

ԺԲ

Խաղալն Արտաշիսի յարեւմուտս, եւ ձերբակալ առնել զԿրիսոս, եւ աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կռոց:

Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս՝ զօր յարուցանել յարևելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչև ոչ գիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և յիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ: Եւ խաղայ այնուհետև յարևմուտս, և ձերբակալ առնէ զԿրիսոս թագաւոր Լիւդացւոց:

Եւ գտեալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի՝ տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեսցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահունեաց՝ զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն զառնապատկերն, որ արարեալ էր ի Սկիւղեայ և ի Դիպինոսէ կրետացւոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի:

1 abcfgklopqrs ԺԱ, d Ժ, փխ. ԺԲ.
2 Կ^{2}abcden արտաշէսի
2 k ձերբակեալ
2 ԿՎ^{1}abdefp զկիւրսոս / Վcklnoqrs զկիւրոս
2 Ա աւարեալ ընծեռէ / x աւարեալ / Վ^{2}gpqrs աւերել / o աւել / w աւերեալ
3 a ընդ պատկերս / f զպատկեր / k զիպատկերս
3 abcefnop կռոցն
4 a զօրացուցանել, փխ. զօր յարուցանել
4 c ի յարևելից և ի հիւսւսոյ
5 bcdef մինչ / pqrs չիք նմա
5 Հagnopqrs զհամար / bcdef զհամար նմա
6 bef իջաւանս
6 adefp բազմութեան
7 Ա և խաղայ այնու [a այնուհետև] / ՏԵ չիք և. չիք այնուհետև
7 Ա չիք և (ձերբակալ)
7 qrs ձեռբակալ / k ձերբակե՛լ
7 ՏԵ արարեալ
7 Կ^{2}abdef զկիւրսոս / clnopqrs զկիւրոս / k զիւրոս
7 Ա չիք թագաւոր
8 a լիւբէացւոց, gbx լիբէացւոց, c լիբեացոց, defklnopqrs լիբէացոց [ՀՎ լիբէացւոց], փխ. լիւդացւոց
9 ՏԵabcdf ոսկէզօծ / k և պատկերս
9 lo զարտեմեդայ / Վ^{n}qrs զարտեմեդեայ / w^{2}abcef զարտեմեայ [a զարտեմայ, w^{2} զարմեմեայ] դից, փխ. զարտեմիդեայ
9 c չիք և (զհերակլեայ)
10 Հgk զապողոնին
10 k կանգնեսցին
11 Հ չիք էին / w որք էին
11 ՏԵ յազգէ [Հ յազգէն]
12 abdef զապողոնի
12 Ա զարտեմեայ դիցն / Հg զարտեմիդեան
12 a զհերակլեալ / cef զհերակլեայ / ՏԵ զհերակլայն [Հg զհերակլեան, o զհերակլեայն]
13 cf զառնի պատկերն
13 ՏԵcdef զոր
13 a ի սիկելիա / bde ի սիկիլեայ / cf ի սիկէլիլիա / op ի սկիւլիայ / rs ի սիկիւղեայ
13 bcdef ի դիպոնոսէ / o ի դիպենոսէ / a ի պոնդոսէ, փխ. ի դիպինոսէ
14 f կրետացւոց
14 b և զվահագն
14 lopqrs վահագն / k զվահանգն
14 p իւրոց, փխ. իւրեանց
14 Աg նախնի վարկանելով
14 ԵՎ^{3}nopqrs վերականգնելով, փխ. վարկանելով [g յուս. ուրիշ ձեռքով վերականգնելով, h չիք վարկանելով]
14 Հi նախնի վարկանելով (i նոյն ձեռքով միջին աւելցրած k վարկանելով)
15 ՏԵb սեփհական
15 Հ գիւղն / abefg գեօղն / c գեաւղն
15 Ա զկնի, փխ. յետ
15 abde արտաշէսի / c արտաշեսի

Բայց Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ լնու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւուց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեւմուտս։ Քանզի մեծ յոյզք խռովութեանց եղեալ ի Հռովմ՝ ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հզօրապէս։ Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի ազգմանէ, անագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիւրոց զօրացն, թագաւորեալ ամս քսան և հինգ։

Բայց և յԵլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զՀեփեստոսի, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբօթ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք գնացին զհետ լինելով, զաղարեն առ նոսա։

ԺԳ

Վկայութիւնք տիեզերակալութեանն Արտաշիսի և կապելոյն զԿրիւսոս, յայլոց պատմագրաց։

Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք։ Քանզի լուաք ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիւրոսի սպանեալ զԿրիւսոս և բարձեալ զթագաւորութիւնն Լիւդացւոց։ Եւ դարձեալ պատմի տար-

1 abcde արտաշէսի
1 ՀՎ^{4}gklnopqrs արտաշէս ի նուաճել, փխ. արտաշիսի նուաճեալ
1 c ցամաքս / Հ զցամաք / Վ^{2}klnopqrs զցամաքաց / Վ^{1} զցամաքամիջոցաց, փխ. զցամաքս միջոցաց
2 abeflpqrs լնուլ
2 abdef նաւուց
2 c ծառայեցուցանէ
2 Ա կամեցեալ
3 f յոյզ / ՏԽc խռովութեան
3 ՏԽabc ի հռովմէ / d ի հռոմ / f ի հռոմէ
4 Ա նմա ընդդիմանայր
5 b յազգմանէ...լեալ
5 ՏԽ չիք և
6 ԱՀ կոտորել
6 abde ասի / c չիք ասեն
7 a իւրոց / ՏԽ զօրաց
8 Ա չիք և
8 gl յեղ՛ղ՛ադայ / k յեղղադայ
8 Կ^{2} զպատկերս
8 Ա զդիոնի
8 Հk զարտեմիդիայ / aef զարտեմիդեա / c զարտիմիդեայ / ՏԽ զարտեմիդայ [go զարտեմիդեայ]
9 ՏԽ զեփեստու / w զհեֆեստու
9 Վ^{1}kl զափրոդիտայ
9 ՏԽef որ
10 ՏԽ միջամուտ
10 abcde արտաշէսի
11 f յամուրն
11 Ա նոցա / p նոցին
12 Հ հետ
12 c ունելով, Վ^{1}pqrs գնելով, փխ. լինելով
13 abcfgklopqrs ԺԲ, d ԺԱ, փխ. ԺԳ.
14 a վկայութիւն
14 abcde արտաշէսի
14 cf կապելոյ
14 abclnopqrs զկիւրոս / defk զկիւրոսս
15 c պատմագրացն
16 abcf պատգամագրացն
16 f միայն, փխ. միոյ
16 f չիք կամ
17 c խոյս
17 k խնդրելոյ, փխ. խնդրոյ
18 ՏԽ լուեաք [q լուել եմք, prs լուեմք]
18 ab զկիւրոս / delnpqrs զկիւրոսս / cf զկարոսս / o զկիւրասոս
19 ag զթագաւորութիւն
19 ՏԽ լիւդէացւոց [p լիդէացւոց / Հ լիբէացւոց / o լիբէացոց] / bcdef լիդացւոց
19 Ա տարկութիւնքն / gk տարկութիւն

կութիւնն Կրիւսեայ և Նեքտանեբայ. և է Նեքտանեբոսս այս վերջին Թագաւոր Եգիպտացւոց, ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին: Եւ գտանեմք զժամանակս Կիւրոսի երկերիւր ամաւ յառաջ քան զՆեքտանեբայն, իսկ զՆեքտանեբայ ժամանակս աւելի ևս երկերիւր ամաւ յառաջ եղեալ քան զառաջնոյն Արտաշիսի Թագաւորի Հայոց:

Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զԿիւրոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն՝ ես հաւանեալ եմ: Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. «Վեհ ինձ Արտաշէս Պարթև քան զՄակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին՝ իշխեաց Թերայ և Բաբելոնի. և չև ընդ Ալիւս գետ անցեալ՝ զլիւդականն սատակեաց զզօրս, և կալաւ զԿիւրոս. և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ զդեկլին քարոզեցաւ: Աւա՜ղ բախտին. միայն թէ ի տէրութեանն և ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ»:

Հանգոյն զմին ասէ Եւագարոս. «Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմն առ Արտաշիսի բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ ի փոշւոյն մաքուր երևէր լոյս տուընջեանն. այլ սա ծածկեաց նետաձգութեամբն և սուսերացոյց զարեգակն, ձեռագործ գիշեր զմիջօրէիւ արարեալ: Ոչ փախստեայ՝ համբաւաբեր Լիւդացւոցն թողեալ. այլ և զԹագաւորն նոցին

1 վabclnopq կրիդմեայ, Կ^{2}Հվdgrs կրիդիմեայ, Կ^{1} կրիգիմեա, c կրիգիմիայ, f կրիմիդեայ, k կրիամէայ, փխ. կրիւսեայ
1 b Նեքտանեբեայ / վprs Նեքտանիբայ
1 Տw և Նեքտանեբոսս / վ^{1}prs Նեքտանիբոսս / a Ենոքտանեբոսս, փխ. է Նեքտանեբոսս
2 Տw Թագաւոր է
2 Տw եգիւպտացւոց [o գիւպացւոց, p գիպացւոց, krs գիւպտացւոց]
3 abde աղէքսանդրի / Հl ժամանակս
3 abgopqrs կիւրոսի / de կիւրոսսի / cf կրասոսի
4 a ամա, փխ. ամաւ
4 b քան զնեքտանեբեայ / c քան զնեքտանեբեայն / Տwd քան զնեքտանեբայ
4 bd իսկ զնեքտանեբայն / acef չիք իսկ զնեքտանեբայ ժամանակս աւելի
4 bd չիք ժամանակս աւելի
5 Մ չիք ևս / f ամօք
5 Տw զառաջին
5 abders արտաշէսի / c արտաշեսի
7 abde զկիւրոսս / f զկիւրիւսոս / pqrs զկիւրոս
7 abcde արտաշէսի
8 Տw հաւանիմ
9 el պօլիկրատէս / bdf պօղիկրատէս / c պաւղիկրատէս / a պօղոսկրիտէս
9 o զաղեքսանդր մակեդոնացի / Մ զմակեդոնիացին / rs զմակեդոնացի
10 abde աղէքսանդր / c ալէքսանդր
10 de բաբելոնի / f բաբելոնի
11 c մինչև, փխ. չև / f չև ևս ընդ
11 Մ ալիս / Տw ալիւս [p ալիսոս] / Կ^{1} ալիոս / Դնում ենք ալիւս
11 Մglnopqrs զլիբէականն [a զլիբեականն] / Տw զլիւդականն [k զլիբիական]
11 p կալեալ
12 acf զկիւրոս / bde զկիւրոսս
12 Կ^{2}ade զասիա
12 Տ յետտիկէ [g յատտիկէ]
13 Հfg ի տէրութեան
13 abdef ի փախստեանն
15 Մ ասէ յանգոյն զմին
15 abef և ագարոս, փխ. Եւագարոս
16 Տw պատերազմ
16 abde արտաշէսին / c արտաշեսին
16 a նոցան
16 Հabcde ի փոշւոյն / Տwf չիք ի (փոշւոյն)
17 c էրևէր
18 c զմէջաւրէիւ
18 a չիք ոչ փախստեայ—թողեալ (s. 19)
19 Կ^{2}bdx ի [Կ^{2}x չիք] լիւբէացւոցն, c ի լիւբեացւոցն, ef ի լ՛իբէացւոցն, glno pqrs լիբէացւոցն, k լիբիացւոցն, Հ լիբէացն, փխ. լիւդացւոցն
19 Մ լիբէացւոց (c լիբեացւոց), փխ. նոցին

զԿրիսոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել։ Վասն սորա և ոչ ուղխք զգետն ստուարացուցին, որըմամբն ի ձմեռնային նուազութիւն իջուցանելով. վասն զի և զԹուոցն եցոյց տկար լինել՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առաւել քան զհամարոյ։ Նա ընդ այս ոչ հպարտացաւ, այլ արտասուեաց ասելով. «Աւա՜ղ փառացս անցաւորի»։

Գրէ և Սկամադրոս այսպէս. «Խարկանք լինէին հպարտացելոյն Լիւդացւոց Կրիսեայ՝ Պիւթիայ հարցուկն պատասխանելով. «Կրիսոս անցեալ ընդ Ալիւս գետ՝ քակեսցէ զիշխանութիւնս»։ Զոր նորա զօտարաց կարծեցեալ՝ զիւրն քակէ. քանզի կալեալ զնա Պարթևին Արտաշիսի հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ։ Իսկ Կրիսոսի յիշեալ զբանսն Սողոնի Աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. «Ո՜վ Սողոն Սողոն, գեղեցիկս բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ի վախճան»։ Եւ լուեալ որք մերձն կային՝ պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կարդայ Կրիսոս։ Եւ գթացեալ Արտաշիսի՝ հրամայեաց ածել. և հարցեալ և ուսեալ, թէ զինչ է որ աղաղակեացն՝ հրամայեաց ներել զատանջանսն»։

Գրէ և Փղեգոնիոս. «Ամենեցուն թագաւորաց հուժկու եղեալ

1 abf զկիւրոս / cde զկիւրաոս / p կրիւսոս / r կրիւղա
1 a կացուցանել հրամայեաց
1 Հ որոյ, փխ. սորա
1 Հb չիք ոչ
1 Խx ուխք [Հg ուղխք]
2 Ա զգետոյն [c զգետոցն] / w զգետին
2 de ստուարացին / Հ ստուացուցին / cf ստուերացուցին
2 Ա որըմամբ
2 Ա նեղութիւն, փխ. նուազութիւն
3 ap չիք և
3 Ա զԹուոց [a Թուոց] / Կ^{2}q Թուոցն
3 ce լինիլ / Տխ չիք լինել
4 kl զհամարոյ
4 Տխ չիք Նա
5 Տխ հպարտացեալ
6 Տխ և կամադրոս / Ա ես կամադրոս / w^1 կամարդոս։ Ուղղում ենք այսպես ըստ շարքի ցուցման։
6 Վ^{2}pqrs խարանք
6 Տխ հպարտացելոցն
7 Կ^{2}abdgnopqrs լիւրէացւոց, c լիւրեացւոց, Հefklx լիրէացւոց, փխ. լիւդացւոց
7 Հadeg Թետիա, c Թետեա, f Թետեայ Կ^{2}Վ^2 Թետիայ, kp Թետեայ, Կ^1 ուտեայ, փխ. պիւԹիայ
7 abde կիւրսոս
8 Ա ալիս / Տխ ալիւսս [o ալիւս, p ալիսս]
8 ab քակտեսցէ / c քակտեաց
8 Ա նա, փխ. նորա
9 bcdef կարծեալ
9 Ա քակտէ / k պարԹին
9 abde արտաշէսի / Վ^{1}gknpqrs արշակայ, փխ. արտաշիսի
10 Ա յերկաթեղէն տապակ հանել
10 a կիւրոսի / bcde կիւրսոսի
10 Տխ զբան [Հcgklno զբանն]
11 ԱՀ սիղոնի / o սողոմոնի
11 ԱՀ սիղոն սիղոն [c սիղոմն]
11 Տխc գեղեցիկ
12 c բարեբախտութիւն
12 Հ ելանել, փխ. երանել
12 Տխ ցվախճան
13 Ա իսկ, փխ. և
13 Տխa որ
13 abcde արտաշէսի
13 k չիք եթէ զնոր ոմն—արտաշիսի (ս. 14)
13 g թէ
13 ԱՀ իմն, փխ. ոմն
14 c կարդաց
14 abcde կիւրսոս
14 abde արտաշէսի / c արտաշեսի
15 p չիք թէ
15 k ներբել, փխ. ներել
17 a զփղիգոնիոս / bf փղիգոնիոս / d զփիգոնիոս / e փիգոնիոս / c փղեգոնիոսի / Տխ փղեգոնիոս [Հg փղոգոնիոս, o փլեգոնիոս, Կ^1 փղոգոննոս, k զփղոգոնիոս / x փլեգոնիոս] / w^1 փլոգինոս
17 Տխ ամենայն
17 Վ յուժկու / Վ^1 հոժկու / c յաւժու

Պարթևն Արտաշէս, ոչ միայն զԼիւդացիս վանեալ և զԿրիւսոս կապեալ, այլ յԵլլէսպոնտոս և ի Թրակէ զտարերցն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետևակելով. Թեսաղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զՀելլենականն: Կործանեաց զԼակեդեմոնացիս, փախոյց զՓոկէացիս. Ղովկրացիք անձնատուրք եղեն, Բիւտացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան Թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մասքութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն փախուստն, և ոչ Կամբիւսէս յԵթովպացիս. փոքր և Քսերքսին յԵլլադայ զօրու երթալն, թողլով նոցա զգանձս և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ՝ ի յիւրոց զօրացն խողխողի»:

Արդ՝ ես հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն Կրիւսոս, որ առ Կիւրոսիւ և կամ Ներտանեբաւն պատմին, կամ սուտ լեալ և կամ միով անուամբ բազում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն:

---

1 k պարթև
1 Sb և ոչ
1 Ա զլիբէացիսն [c զլիբեացիսն] / Կ[1] glnopqrsx զլիբէացիս / k զլիբացիս
1 abf զկիւրսոս / de զկիւրսոսն
1 Ա կապեաց
2 ԱՀ յելէսպոնտոն [cd յելեսպոն-տոն] / վ[3]gopqrs յելենպոնտոս / k յելլենպոնտոս / ln յելենպունտոս / վ յելենպունտոս / x յելեսպոնտոս
2 opqrs ի Թիրակէ
2 Sb զտարերացն [pqs զտարբերցն]
2 Կ[2]abdef զբնութիւնս
3 b ունէր, փխ. լինէր
3 Sb Թետեղացւոցն / a Թետաղացւոյն / Հdex Թետալացւոցն / f Թէտալաց-ւոցն
4 Ա չիք և / c զհելլենականսն
5 b զլակեդոմոնացիս / a զլակեդոմնա-ցիս / Կ[1] լակիդեմնացիս
5 c զփոկեացիս
5 Ն ղովկէացիք / Վտ ղովկրացիք / Կ[1] ղեկիարիք / x լովկրացիք / միւսն. ղովկիացիք
5 Ա եղեն անձնատուրք [a անձնատուր]
6 Հgkl բիւտիացիք
6 Կ[2]Հabdegk ի կալուածոյ
6 Ա ընդ ամենեսին, փխ. առ հասա-րակ
6 l նման, փխ. նմա
6 wt հելլեդայ / Կ[2]x ելլադա
7 c չիք զահն
7 Sb աղէտք / Ա աղէտն
7 ab ամենեքումբք
8 b կիւրսոս / fgklopqrs կրիւսոս
8 a մազքութս
9 Ա յիսկիւթացւոցն [a յիսկիւթաց-ւոց, b յիւսկիւթացւոցն]
9 S պահուստ, Wվ[1]w[1] պատուհաս, փխ. փախուստն
9 Ա չիք և
10 o քսերքսէսին
10 Ա ելլադայ [bc ելլադա]
10 abed երթեալն
12 վ[1]fors մազապուրծ
12 Աg չիք ի (յիւրոց)
13 gk զօրաց / c խողողի
14 o արժանի հաւատարմութեան
14 p համարիմ արժանի
14 Ա պատմութիւն
15 a կիւրոս / bde կիւրսոս
15 pqrs չիք որ
15 Աgkopqrs չիք և (կամ)
15 b նեկտանեբեաւն / de ներտանի-բեաւն / f ներտանիբաւն / pqrs ներտենաբաւն
16 Ա պատմեն
16 bcef սուտք
16 Աt լեալք / w չիք լեալ
16 c չիք և
16 Ա բազմաց վարեալ թագաւորաց [c զթագաւորաց

ԺԴ

Յաղագս թագաւորութեանն Տիգրանայ Միջնոյ եւ ընդդէմ կալոյ զօրացն Յունաց, եւ զմեհեանսն շինելոյ, եւ արշաւանս առնելոյ ի Պաղեստին:

Յետ Արտաշիսի Առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա ի քառասուն և յիններորդ ամի Արշականայ թագաւորի Պարսից: Եւ ժողովեալ զզօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որոց ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ՝ արգելեալ ի վերջ նահանջէ: Եւ ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաժաք և զհոգս Մէջներկրայցն և զօր բազում թողեալ առ նմա՝ դառնայ յաշխարհս մեր:

Առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ: Իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ի Յունաց, զմտաւ ածեալ, զի մի ի խորագոյն Հայս վարիցին՝ պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ դիքն անդէն կամիցին զբնակիլն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զՈղիմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, և զԱթենայն ի Թիլ, և զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրիզայ, և զԵփեստոսն ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոդիտեայ զպատկերն, իբրև Հերակլեայ տարփաւորի, առ նորին պատկերին Հերակլեայ հրամայ-

1 abcfglopqrs ԺԳ, d ԺԲ, փխ. ԺԴ.
2 Հfgkp թագաւորութեան
3 Տխ զմեհեանն [x զմեհեանսն] / c զմեհեանս
3 abde արշաւան / f արշաւանք
3 f չիք առնելոյ
3 Տխ ի պաղեստինէ
4 Կ^{2}bde արտաշէսի / c արտաշեսի
4 ab ի ի. և յիններորդ / Կ^{2}dfetw ի քառասուն և յիններորդ [f ի խթներորդ] / g տասներորդի / միւսն. յինն և տասներորդ
5 Տխef արշանակայ [glpqrs արշականայ, o արշակայ]
5 c զաւրս
6 Ա հօր նորա արտաշէսի [c արտաշեսի, f արտաշիսի]
7 a եղեալ
7 Ա չիք դիմեալ
8 cg որոց / միւսն. որոյ
9 w պահանջէ, փխ. նահանջէ
9 rs զմաժակք
10 c մեջներկրեացն / Տխ միջներկրայցն [go միջներկրացն, x մէջներկրայցն, Հվ^{3}klnpqrs մէջներկրայն]
10 Տխ չիք առ
11 bc զմեհեանս
11 a կամեցեալ շինել / bcdef կամեցեալ
11 ak քրմանցն / Կ^{2} քրմանց
11 Ա չիք եկեալ էին
12 a զմի, փխ. զի մի
12 c վարիցեն
13 Վ^{1} պատճառեցին
13 Ա զըղձութիւնս
13 Տխ կամին
13 Ա զբնակութիւն
14 Տխdef զոլոմպիական / c զողոպպիական / w զոլիմպիական
15 op անի
15 d զաթենեայն / Տխ զաթենաս [խվ^{3} oqrs զաթանաս, p զաղանոս, n զաթենայն]
15 Կ^{2}bce ի թիլս / a ի թիլ / f ի թիլն
15 ՀԱg զարտեմիդեայ [d զարտեմիդեայն]
16 ՏխԿ^{2} զեփեստոն [g զեփեստուն, Հ զեփեստորուն] / w զեֆեստուն / c զեփեստոս / b չիք և զեփեստուն
16 Կ^{2}acdef ի բագառինջ / b չիք ի բագայառինջ
16 Վkmn զափրոդիտայ / w զաֆրոդիտեայ
16 de պատկերն
17 abdefpx երակլեայ / rsw հերակլեայ / միւսն. երակղեայ
17 ap չիք տարփաւորի առ նորին պատկերին երակղեայ
17 bcdefx երակլեայ / w հերակլեայ / միւսն. երակղեայ

նաց կանգնել յաշտից տեղիսն։ Եւ ցասուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի, զառաքեալն ի նորին հօրէ՝ ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան։

Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, և առաջի մեհենիցն բագինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. զոր չառեալ յանձն արանց ազգին Բագրատունեաց. յորոց զմիոյ ուրումն զլեզուն հատեալ, որում անուն էր Ասուդ, վասն պատկերացն անարգանաց՝ ոչ այլ ինչ խոշտանգէ. քանզի յանձն առին ուտել ի զոհիցն արքայի և զմիս խոզի, թէպէտ և ոչ ինքեանք զոհեցին երկրպագութեամբ։ Վասն որոյ առնու ի նոցանէ ի բաց զիշխանութիւն զօրուն. բայց միայն զթագակապ ասպետութիւնն ոչ հանէ։ Ինքն իջանէ ի Միջագետս, և գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, զոր ի փղոսկրէ և ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով՝ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան։

Եւ նոյն հետայն դիմէ յաշխարհն Պաղեստինացւոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղէոպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց։ Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ։ Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր

1 opqrs չիք և ցասուցեալ ընդ վահունիսն
1 g թէ
2 Sw կանգնեցին [g կանգնել]
2 c պատկերն
2 ԱwS երակլի [gln երակղի] / w հերակլի
2 Sw առաքեալ
3 Ա ի նորուն
3 Ձgkl ընկենուլ
3 Ա ի քրմութենէն, հանդերձ զգեօղսն [c զգեաւղսն, d զգիւղսն] յարքունիսն ունելով, յորում
3 g զգեօղն
4 Ձgl առնուլ
4 p կանգնեցին
5 d զմեհեանս
5 de առաջին
6 kl զոհ
6 Ա չիք հանդերձ
6 p երկրպագութեամբն / a երկրպագութիւն
7 Sw չիք արանց. չիք յորոց
8 w ումեմն, փխ. ուրումն
8 Ա հատանելոյ [c հատանէ]
8 Sw որում
9 Sw անարգութեան
9 Sw և ոչ
10 Sw չիք արքայի
11 def չիք ի բաց
12 k ասպետութիւն
13 de գտանէ
13 d պատկերն
13 Ա զոր պատկեր
13 Sw ի փղոսկրոյ / w ի փըոսկրէ
13 c ի բիւրղէ
14 վ³kln յանին, pqrs յանի, o զան, փխ. յաւանին
14 p ի Թորդան
15 Swc վրէժ
15 Ա պահանջելով [d պահանջէ]
16 de ի պտղոմիդայէ / կ² ի պտղոմայիդայէ / վ² ի պտողմայիդ / վ¹ ի պտողոմայիդ / w¹ ի պտողոմայիդէ
16 abcf ի պտղոմեայ իղիովկղէպատրայ [f իղիոկղէպատրայ, c կղէոպատրայ] / d կղէովպատրայ / w կլէովպատարայ
16 c որդոյն / g հայրն
17 d չիք և
17 SՁ ի հրէիցն [g հրէից]
17 c պտողոմայիդ
18 վ³l դշխոյն / k դշժոյն
18 abde աղէքսանդրոս / c աղեքսանդրի / f աղեքսանտրոսի
18 c մերսաղինա / x մեսաղինա
19 Ա և, փխ. էր
19 Ա կին լեալ
19 fx աղէքսանդրի
19 def յովհաննու
19 prs եղբայր

Յուդայ Մակարէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի։ Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայկունիք։

ԺԵ

Դիմումն ի մեզ Պոմպէի Հռոմայեցւոց զօրավարի եւ առնուլն զՄաժաք, եւ մահն Միհրդատայ։

Յայնմ ժամանակի Պոմպէոս Հռոմայեցւոց զօրավար զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ ի Միջերկրեայս՝ զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱսորիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ։ Որոյ եկեալ, և ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յեղուզակին։ Անցեալ Սկաւրոսի ի Դամասկոս, և տեսեալ զքաղաքն առեալ ի Մետեղայ և ի Ղուղայ՝ զնոսա հալածեալ անտի, ինքն ի Հրէաստան փութայր հասանել ի վերայ Արիստաբուղի, յօգնականութիւն եղբօր նորա երիցու, Հիւրկանու քահանայապետի, որդւոյ Աղեքսանդրի։

1 Ա. մակարեայ / o մակարայի
1 f ժամանակօք
1 fg զթագաւորութիւն / k թագաւո-րութիւն
2 pqrs հայոց, փխ. հրէից
2 Ա. ինչս տալով բազում զնա անտի դարձոյց
2 cf չիք և
3 c զհամբաւէ / abd եթէ
3 Ա. վայկոն / opqrs վայելուչն, փխ. վայկուն
3 Ա. յելուզակ
3 Տխ խռովէ / b երկիրն
4 Տխ և, փխ. մինչև
4 Տխ այժմ
4 a ելուզակի / eo ելուզակին / bcde յելուզակին
6 abcfglopqrs ԺԴ, d ԺԳ, փխ. ԺԵ.
7 c չիք ի մեզ
7 b մոմպէի / վ^{3}lopqrs պոմպիոսի / k պոմէ պիոսի / Վm պոմպիոսի / n պոմպէոսի
7 a հռոմայեցւոյ
7 k զօրավարին / Աg առնուլ
8 Ահgn մահ / klpqrs մահու
8 վ հրադայ, rs հրադատեայ, փխ. միհրդատայ
9 Վmn պոմպիոս / k պոպիոս / lopqrs պոմպիոս
10 c չիք ի (միջերկրեայս)
10 Տխ ի մէջերկրայս [g մէջերկրեայսս] tw ի միջերկրեայս / Ա ի [a չիք ի] մէջերկրեայսս
10 Ահgkl զսկօրոս [cf զսկորոս]
10 eg սպարապետն / abdef զսպարա-պետն
11 l որ
11 Ա չիք որոյ [d ունի] եկեալ և ոչ պատահեալ տիգրանայ
11 l ոչ բառից սկսած մինչև եր. 132, s. 20 յետ բառը՝ ինն մասն է եւ Ա խմբի նաs k:
12 pqrs յաշխարհն
12 d խուճանաց
13 Աl յելուզակին [a ելուզակին]
13 a սկօրոս / bde սկօրոսի / f սկօ-րիոս / Տխ սկաւրոս
13 opqrs չիք ի դամասկոս
14 gk առեալ, փխ. առեալ
14 Ա ի մեսրադայ [c մեսրադեայ] / հgln ի մետադայ / վ^{1}k ի մետադայ / վ^{1}opqrs ի տեսադայ
14 վ ի խուղայ
14 հgkl անտի [l անդի] հալածեալ / Ա չիք անտի
14 c և ինքն հրէաստան
15 cdegk արիստաբուլի / o արիստաբու-լոսի
15 Տխ օգնականութեամբ [n յօգնակա-նութիւն] / l յաւգնականութեամբ
16 a յեղբօր
16 abde աղէքսանդրի

Իսկ Պոմպէի պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ՝ տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւն և անագին մարտս, և վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ՝ փախստական լինի Միհրդատ ի կողմանս Պոնտոսի: Յորմէ իբրև զերծեալ Պոմպէոս, որում ակն ոչ ունէր, և առեալ զՄաժաք, և կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ՝ նստուցանէ զօր ի քաղաքին. ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս ի Հրէաստան փութայ հասանել: Եւ ի ձեռն հօրն Պիղատոսի Պոնտացւոյ զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք: Վկայէ այսմ բանիս և Յովսեպոս ի ճառին, որ վասն ապրսամին պատմէ, այսպէս ասելով. «Պոմպէի հուպ յԵրիքով հասանեն աւետիք մահուանն Միհրդատայ»:

ԺԶ

Յաղագս յարձակելոյն Տիգրանայ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց, և խոյս տալ Գաբիանոսի, և արձակելոյ զմանուկն Միհրդատ:

Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւնն Հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր և յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ, և զյեղուզակն ընաջինջ արարեալ ի լեռնէն, և զաւագն Միհրդատայ

1 Վmn պոմպիոս / gk պոմպէոս / l պոմպէիոս / opqrs պովպիոս
1 rs հրադատայ, փխ. միհրդատայ
1 Ա զսաստիկ
2 ՏԱf ընդդիմակացութիւնս / a դիմակցութիւն
2 Աgkl զանագին / do չիք և (վտանգի)
3 rs հրադատ
4 ՏԱՀab պոնդոսի
4 Տ իբր թէ, փխ. իբրև
4 ԱՀgk զերծանելով եղեալ / վl զերծանել աղաչեալ
4 Տ պոմպիոս [ors պովպիոս] / l պոմպէիոս
5 gkl միհրդատ
6 Ա ի քաղաքին զօր / x և ինքն
6 Հgkl լինի հետամուտ
6 w^1 և այլ, a այլ և, cdef և, փխ. այլ
7 Աl փութայր
7 Տk պոնդացւոյ պիղատոսի
7 o սպանանէ զհրդատ / rs զհրադատ
8 l թիւնաւոր / opqrs թիւնից
8 ԱՀnopqrs դեղօք [c դեղաւք]
8 Հgk վկայ / ԱՀgkl բանից
8 Հgk չիք և
8 ԱՎkmp յովսէպոս
9 dg ապրսախմին / kl ապրսասմին / վ°opqrs ապրիսամին
9 l պոմպեի / opqrs պովպէի / k պոմէի
9 bcdf մօտ, փխ. հուպ
9 b երեքով
10 abcf մահուան
10 oq հրդատայ, փխ. միհրդատայ / rs չիք միհրդատայ
11 abcfglopqrs ԺԵ, d ԺԴ, փխ. ԺԶ.
12 rs յաղագս հրադատայ յարձակմանն
12 af արձակելոյ / bcdk յարձակելոյ / eo արձակմանն / Վemnpqrs յարձակմանն
12 abf զօրաց / d հռովմայեցւոց
12 op և ի խոյս
12 e զխոյս տալն / rs տուեալ
13 acf արձակել / b յարձակել / e զարձակելոյ
13 f զմիհրդատ. չիք զմանուկն
14 k տիգ, փխ. տիգրան
14 Վegmoqrs զգերութիւն / k գերութիւն
14 Տe հրէիցն [gp հրէից] / f զհրէից գերութիւն
14 e նստուցանել
15 Տ ի յարմաւիր
15 ՏԱef ի յաւանին
15 e վարդեսի / kl վադգէսի
15 p քարասաղ / k քասղ
15 clp գետոյն
16 bcdf զյելուզական / e յեղուզական / Հglop զեղուզական
16 a զյելուզակ անընաջինջ, փխ. զյելուզական ընաջինջ
16 Հo հրդատայ, rs հրադատայ,

կատարել՝ խաղայ գնայ յԱսորիս ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց, առ ի վրէժս պահանջել։ Ընդդէմ նորա գայ Գաբիանոս սպարապետ զօրացն Հռոմայեցւոց, զոր թողեալ էր Պոմպէի ի դառնալն իւրում ի Հռոմ. և Գաբիանոս ոչ իշխեաց ի դիմի հարկանել Տիգրանայ, դառնայ յԵփրատայ յԵգիպտոս, զՊտղոմէոս ունելով պատճառս։ Եւ գալով ի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ՝ տայ զքեռորդին նորա զպատանին Միհրդատ, զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի ի Մաժաք, ասելով թէ գաղտ գնաց։

ԺԷ

Պատերազմ Կրասոսի, և սատակումն նորին ի Տիգրանայ։

Զկասկած առեալ Հռոմայեցւոցն՝ զԳաբիանոս փոխեն և զԿրասոս փոխանակ առաքեն. որոյ եկեալ և առեալ զամենայն գանձս գտեալս ի տաճարին Աստուծոյ յԵրուսաղէմ՝ խաղայ ի վերայ Տիգրանայ։ Եւ անցեալ ընդ Եփրատ՝ սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ ի պատերազմին ընդ Տիգրանայ։ Զորոյ զգանձսն ժողովեալ Տիգրանայ դառնայ ի Հայս։

---

1 l զաւրաց
2 b վրէժ
2 c պահանջելոյ
2 k չիք գայ
2 Տk սպարապետն
2 ՏԽe չիք զօրացն
3 Հgl թողեալն
3 Վgmn պոմպիոս / l պոմպեի / eopqrs պոմպիոս
3 Ակl գնալն, փխ. դառնալն
3 Հeg իւր / l իւրով
3 e ի հռոմայ
4 Վpqrs չիք ի (դիմի)
5 l յեգւպտոս / d չիք յեգիպտոս
5 ա զպտողոմէոս
5 Հgkl պատճառ
5 ՏԽcdef գալովն հաշտութիւն [c հաշտութեամն]
6 e չիք ընդ
6 cgl զքեռորդի / p քեռորդին
6 Վm չիք նորա զպատանին
7 eopqrs զորդի
7 ors հրդատայ, փխ. միհրդատայ
7 l պոմպեի / eopqrs պոմպէի
7 o եթէ
8 e գնա
9 Այս ԺԷ գլխից սկսած k քաղդացած k g-ի ճեs, որից եւ ծագում k։
9 abceflopqrs ԺԶ, Ճg ԺԵ, փխ. ԺԷ.
10 c պատերազմի
10 Ա կարոսի [e կրասոսի] / Կ[1] կրասիոսի / k զկրասիոս
10 gkl նորա
11 Վeprs ի կասկած
11 Ա հռովմայեցւոց [e հռոմայեցւոցն]
11 c զգաբիանոսի
11 abcdf զկարոսս / g զկրասիոս
12 c չիք և առեալ
12 egklpqrs գտեալ
13 nopqrs ի տաճարն
14 k եւփրատ
14 k սատրիկ, փխ. սատակի
14 a զօրօք
14 gkl ընդ պատերազմեին
15 ab ի տիգրանայ
15 c չիք պատերազմին ընդ
15 o զոր
15 k ժողովել
15 c տիգրան
15 abcdf գանձսն
15 Տe զորոյ ժողովեալ տիգրանայ զգանձսն [e զգանձս]
15 a դառնա / f չիք դառնայ

ԺԸ

Թէ ո՛րպէս Կասսիոս ընդդիմակաց եղեւ Տիգրանայ. եւ ապստամբելն Միհրդատայ, եւ շինել զԿեսարիա:

Զչարեալ Հռոմայեցւոց՝ տաքէն զԿասսիոս անթիւ զօրօք: Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ, չտայ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ և ապստամբել յԱսորիս:

Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լեալ Տիգրանայ ի պատանին Միհրդատ, ոչ գիւրն կարծելով քեռորդի, չտայ նմա մասն ինչ իշխանութեան, այլ և ոչ գիւր աշխարհն Վրաց: Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռւոյն իւրմէ Տիգրանայ՝ ապստամբութեամբ անկանի առ Կեսար. իշխանութիւն գտեալ ի նմանէ զՊերգեայ քաղաքի, զօրավիգն օգնականութեան լինի Անդիպատրոսի հօր Հերովդի, Կեսարու հրամանաւ: Սա շինէ զՄաժաք ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածովք, և անուանէ Կեսարիայ ի պատիւ Կեսարու: Եւ յայնմ հետէ բարձեալ լինի իշխանութիւնն Հայոց ի քաղաքէն յայնմանէ:

ԺԹ

Յաղագս միաբանութեանն Տիգրանայ եւ Արշաւիրի, եւ առնել ասպատակ ի Պաղեստինէ. եւ գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի եւ այլ բազմութեան Հրէից:

Յետ այսր ամենայնի ի հիւանդութեան եղեալ Տիգրան՝ աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից, յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով ի նոցանէ զնախագահութիւնն: Իսկ սա իւրովք կամօք զերկրորդականն

1 abcefglnopqrs ԺԷ, d ԺԶ, փխ. ԺԸ.
2 Ավվgklnopq կարսիոս / rs կարսի-սոս / wt կրասիոս
2 kl լեալ, փխ. եղե
2 abcd միհրդատայ ապստամբել / e ապստամբելն / gkl յապստամբելն
3 Sաe շինելն [glp շինել]
4 abdgklnopqrs զկարսիոս / cef զկար-սոս / tw զկրասոս
4 վ²gk' զօրու
5 kpqrs չիք և
5 l թոյղ' / o չիք թոյլ / k անցել
6 kl չիք և / վepqrs զասորիս
8 abcdf զիւր / c կարծեցելով
8 Se չկարծելով ինքեան քուեր որդի
9 k իշխանութիւն
11 վ³kl կայսր / k *գտել
11 Ա. չիք ի նմանէ [e ուենի]
11 վ²l պերգեա / k զպերգեայ / e զպարգեա / ac քաղաքին
12 Sgk զօրավիգ
12 վ օգնականութիւն / վg լինել
12 Հk լինել նմա անդիպատրոսի
12 c անդրիպատրոսի
12 efpqrs հերովդէի
14 վkl բարձաւ, փխ. բարձեալ լինի
15 Sաef իշխանութիւնն
15 eopqrs ի քաղաքէս յայսմանէ
16 abcefglopqrs ԺԸ, d ԺԷ, փխ. ԺԹ.
17 ac արտաշէզի / Կ²bdfo արշէզի / Հegnpqrs արտաշիսի / l եղի, փխ. արտաշեզի
17 վm տաքեալ / l տաքէ / k տքէ
18 d գերութեան / n հիւրկիանու
18 eopqrs չիք և այլ—հրէից / f չիք այլ
18 abcd բազմութեանն / f բազում
20 l յետ բառից սկսած մինչեւ եր. 135, տ. 1 հանդերձ բառը ջնջուած մասն է:
20 c ամենայնին
20 Վefmpqrs ի հիւանդութիւն
20 abf տիգրանայ
21 Աlopqrs զարշէզ [c արտաշէզ] / Հg զարտաշէս / c հպարտութեան
22 c զնախագահութիւն հօրն. Իսկ / fg զնախագահութիւն / k ի նախա-գահութիւն / f կամօք իւրովք

ունելով ըստ կրաւանց՝ դարձուցանէ ի նա զնախագահութիւնն. և ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ՝ առնու ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան: Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲարզափրան նահապետ Ռշտունեաց նախարարութեանն՝ սպարապետ կացուցանէ զօրացն Հայոց և Պարսից և առաքէ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց, հրաման տուեալ զընակիչս աշխարհին Ասորւոց և Պաղեստինացւոց ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել: Նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պակարոս անուն, որոյ հայրն թագաւոր լեալ Ասորւոց, և ինքն խնամի Անտիգոնեայ Արիստաբուղեանց: Եւ եկեալ առ Բարզափրան նահապետ Ռշտունեաց և սպարապետ Հայոց և Պարսից՝ խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենլով ի թագաւորութենէ Հրէից զՀիւրկանոս, և թագաւորեցուցանել զԱնտիգոնոս:

Իբրև ետես Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ և թագաւոր, և Փասայելոս եղբայր Հերովդի, եթէ զզօրս Հռոմայեցւոց փախստական արարեալ, զոմանս ի ծով, զոմանս ի քաղաքս, խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բարզափրան՝ խօսին և ինքեանք զխաղաղութիւն առ Բարզափրան: Եւ նա զԳնէլ ոմն, որ էր տակառապետ արքային Հայոց, յազգէն Գնունեաց, առաքէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելազօրու, իբր թէ ի պատճառս խաղաղութեան, բայց ի գաղտնիս՝ օգնել Անտիգոնեայ: Եւ Հիւրկանոս զտակառապետն ամենայն զօրօքն ոչ ընդունէր յԵրուսաղէմ, այլ միայն հինգ հարիւր հեծելով: Եւ տակառապետին դաւով խրատ տուեալ Հիւրկանու՝ զի առ Բարզափրան երթիցէ վասն աւերածոյ

1 c ունել
1 a զնա, փխ. ի նա
2 Աopqrs զարշէզ [f զարշէս] / g զարտաշէս / l զարշէզն
2 f զօրս / aop օգնականութիւն
3 epqrs յինքեան
3 abdeglnopqrs զբարզափրան
4 c ռուշտունեաց / Հf ռըշտունեաց / e ըռշտունեաց / միւսն. ըռըշտունեաց
5 Sw e հայոց և պարսից զօրաց
7 e խօսիլ / s ամա, փխ. նմա
7 Ա պակարոս [a պակարկոս] ոմն
8 f հայր
8 abdc լեալ [c լեալ էր] թագաւոր / n թագաւորեալ, փխ. թագաւոր լեալ
8 abcdf անտիգոնի
8 abcdfw արիստաբուլեանց [bf արիստաբուղեանց] ատ է պտղոմեանց [w պտողոմեանց]
9 abcdfl չիք և (եկեալ)
9 abdeglnopqrs բարզափրան
10 Հf ռըշտունեաց / o ռուշտունեաց / միւսն. ըռըշտունեաց
11 Sw e և խոստանայ
11 e քանքարս / e յօգնեսցէ
12 e զհուրկիանոս / k չիք հրէից զհիւրկանոս և թագաւորեցուցանել
12 Sw e թագաւորեցուցանէ [gn թագաւորեցուցանել]
12 ce զանտիոքոս, փխ. զանտիգոնոս
14 abcdf փասայելոս
14 Sw հերովդէի
15 p արարեալ և / no ի քաղաքն
16 abcdf անցանէ
16 abdegopqrs բարզափրան
16 a չիք խօսին և ինքեանք—առ բարզափրան (s. 17)
16 bcdf խօսէին
16 k ինքեանց / Հbcdf չիք ինքեանք
16 Հ չիք զխաղաղութիւն
17 bdegpqrs բարզափրան
17 Բոլորը նորա: Ուղղում եմ նա
17 oqrs զգնեալ / p զգնէալ / k գնէլ
17 Sw e ոմն տակառապետ արքային հայոց, որ էր յազգէն [p յազգին]
18 abcfl հեծելազօրաւ
18 abcf իբրև
19 c չիք ի (պատճառս)
19 p խաղաղութեանն / e անտիոքայ
21 e իճ, փխ. հինգ հարիւր
21 Աpqrs տակառապետն
22 c հիւրկիանու
22 abdegopqrs բարզափրան
22 վeqrs աւերածու

աշխարհին. և ինքն խոստանայր լինել բարեխօս: Եւ Հիւրկանու երդումն խնդրեալ ի Բարզափրանայ՝ երդնու նմա յարեգակն և ի լուսինն և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարև Արտաշէզի և Տիգրանայ: Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս՝ թողու զՀերովդէս ի վերայ Երուսաղեմի, և զՓասայելոս զերէց եղբայր Հերովդի առեալ ընդ իւր՝ գայ առ Բարզափրան ի ծովեզրն, ի գեօղն որ կոչի Եքտիպոն:

Եւ Բարզափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա. և ինքն յանկարծակի գնացեալ անտի՝ միացելոց զօրացն հրաման տայր՝ ի բուռն առնուլ զնոսա և ի ձեռն Անտիգոնի մատնել: Եւ Անտիգոնոս ի վերայ Հիւրկանու անկեալ՝ զականջս նորա ատամամբքն ի բաց կարէր. զի թէ և այլ ժամանակ փոխեսցի՝ անհնար լիցի նմա զքահանայապետութիւնն ունել. քանզի օրէնքն զողջանդամն հրամայեն կացուցանել քահանայս: Եւ Փասայել եղբայր Հերովդի իւրովի զարկեալ զգլուխ իւր զքարի՝ առաքեցաւ բժիշկ յԱնտիգոնեայ, իբր թէ բժշկել զնա. ելից զվէրն նորա թունաւոր դեղովք և վախճանեցոյց:

Եւ Բարզափրանայ հրաման տուեալ Գնէլոյ տակառապետին արքայի Հայոց յԵրուսաղէմ զՀերովդէս որսալ. իսկ Գնէլ զՀերովդէս արտաքս քան զպարիսպն ելանել պատրէր. զոր չառեալ յանձն Հերովդի, այլ և ոչ ևս կալ ի քաղաքին իշխեաց, երկուցեալ ի պատառմանէ Անտիգոնեանցն,

1 k խոստանար / e լինիլ
1 ce հիւրկկանոս / tw հիւրկանոս
2 abdg ի բազափրանայ / elnoqrs ի բարզափրան / e ի բազափրայն / p ի բազափրայ / k ի բարզափրայ
2 abdf և բազափրան [f բարզափրան] երդուեալ / c երդուեալ
2 S𝔐e չիք ի լուսինն և
3 վ պաշտմունս
3 d իւրոց և յերկնայինս
3 e յերկինս / n երկնայինս
3 ep յերկրայինս / c յարեն
4 abcdop աշէզի / f աշէսի / ers յարշէզի / ՀgՊ արտաշիսի
4 celn հիւրկկանոս
5 c չիք և
5 abfo զփասայեղոս / d զփասայէղոս / e զփասայիլոս / k զփեսայելոս
5 S𝔐e երէց
5 abcd հերովդի / միւսն. հերովդէի
6 abdegopqrs բազափրան
6 վd ի ծովեզերն
6 c ի գեաւղն / bl ի գեւղն / def ի գիւղն
8 abdeg բազափրան / c բարզափրանայ / p բազրափրան
8 e զնա
9 abcdf անտի գնացեալ
9 e և միացելոց
11 c հիւրկիանու
11 S𝔐e զականջն [k զանկանջն, p ականջն] (չիք նորա)
11 abdfgl ատամամբն / epqrs ատամամբք / l կարէ
12 epqrs չիք ժամանակ
12 Հegoqrs զքահանայապետութիւն
13 a օրէն
14 abdf փասայելի / e փասայէր
14 eqrs հերովդէի
14 acd զիւր զգլուխն [d գլուխն] / bf զգլուխն (չիք իւր)
15 S𝔐 յանտիգոնէ / e ի յանտիգոնէ / f անտիգոնեայ
15 eko լից / cd զվէր / i զվէրան
15 S𝔐e չիք նորա
16 eoqrs թինաւոր
16 clnop դիղաւք / Հefqrs դեղօք
17 abdep բազափրանայ / gk բազափրան
17 abf հրամանատուեալ
17 abcdf տակառապետի
17 c գնալոյ, փխ. գնէլոյ / S𝔐e չիք գնէլոյ / S𝔐 չիք արքայի
19 S𝔐e իսկ տակառապետն ելեալ արտաքս քան զպարիսպն [e զպարիսպսն], զհերովդէս պատրել [e պատրեալ]
19 ef հերովդէի / abcdf չիք այլ
20 S𝔐e չիք ևս
20 S𝔐e չիք իշխեաց / a ի *պատառմանէ
20 b անտիգնունեացն / Կ[2] անտիգոնեան

ի գիշերի ի ծածուկ ընտանեօքն հանդերձ առ Եգոմայեցիս փախչէր. ի Մասադան յամուրն թողեալ զընտանիսն՝ ինքն ի Հռոմ փութայր հասանել: Բայց զօրքն Հայոց ձեռնտուութեամբ Անտիգոնեանցն յԵրուսաղէմ մտանէին՝ ոչ ինչ ումեք վնասեալ, բայց միայն զՀիւրկանու զինչսն առնուին աւելի քան զերեքարիւր քանքար: Եւ ընդ գաւառն ասպատակեալ՝ զհիւրկանեանսն առեալ աւերէին. զՄարիսացւոց քաղաքն գերի առեալ, թագաւոր կացուցանէին զԱնտիգոնոս: Եւ կապեալ զՀիւրկանոս ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զգերին Հրէից որ ի Մարիսացւոց՝ ի քաղաքն Շամիրամայ: Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ յետ այնորիկ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսուն և երիս:

Ի

Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս Հռոմայեցւոց, եւ պարտութիւն Սիղոնի եւ Բենդիդեայ:

Հերովդէս անցեալ ի Հռոմ՝ առաջի Անտոնիոսի և Կեսարու և սինկղիտոսին զինքեան միամտութիւն առ Հռոմայեցիսն պատմէ, և թագաւոր Հրէաստանի յԱնտոնիոսէ եղեալ՝ առնու իւր զօրավիգն օգնականութեան զԲենդիդիոս սպարապետ Հռոմայեցւոց զօրօք, ի

1 abcdop չիք ի (ծածուկ)
1 Տպe ընդանեօքն / p չիք հանդերձ
1 d ի առ եգոմմայեցիսն / l փաղչէր
1 al մասագան / k մասդաղան / f մասանդարան / միւսն. մասանդաղան
2 Վmno յամուր / e և թողեալ
2 e ինքն միայն ի հռոմ / rs ինքնին
3 l զաւրք / e ի ձեռնտուութեամբ
3 Se մտանեն / c տանէին, փխ. մտանէին
5 c զերեքհարիւր / kl զճ. / վ^2 զհարիւր
5 Ա գաւառոն
5 egklnqrs զհիւրկանեայսն / p զհիւրկանայսն
6 abcdfkl չիք առեալ / վrs աւարէին
6 egopqrs զսամարացւոց / Կ^2 մարիկացւոց / abdf զմարիկացւոց / c զմարիկացոց / n զսամարայցւոց, շփոթ զմարիսացւոց
7 վ^{2}gkl թագաւորեցուցանելով, փխ. թագաւոր կացուցանէին
7 Տպf կացուցանելով / c կացուցանէ
7 abcdfl չիք և
7 Seg զհիւրկանոս կապեալ / bo ածին
8 kl եւ, փխ. տայ
8 abdegnpqrs բազափրանայ
9 kn զգերսն / l չիք հրէից
9 Աgopqrs ի սամարացւոց / n ի սամարայցւոց, յուսանցում՝ մարիսացւոց
9 Աgl ի քաղաքին

10 a յաւելի / gkl բաւեալ աւելի
10 Հabcdf զերկեամ մի / eow^1 զերեքամ / npqrs զգ. ամ
10 abcdf այսորիկ
11 cd երեսուն և երեք
12 abceflopqrs ԺԹ, g ԺԸ, փխ. Ի.
12 d այստեղից սկսած չունի գլխահամարներ, բայց եւ կան գլխատեղիք:
13 abcdf չիք հայոց / kl չիք զօրս
13 ps զպարտութիւն / enors սիղոնի
14 Հ բենետիդեա / վ^{1}e բենդիդեայ / վ^{1}abcdfgklnopqrs բենդեդեայ
15 Տպe ի հռովմէ [g ի հռովմ] / e ընդ հռովմէ / d ի հռոմ
15 Կ^{2}abdg անտոնինոսի / vt անտոնիոսի / միւսն. անտոնի
15 a չիք և (կեսարու)
16 ag սինկղիտոսի / k սենգղիտոսի
17 Տպe եղեալ հրէաստանի յանտոնինէ [k! հրէաստանի յանտոնէ եղեալ]
17 ab յանտոնինէ / d անտոնինէ / cf յանտոնէ / tw յանտոնիոսէ
17 Տպվ^1 զօրավիգ [l զօրավիգն]
18 e յօգնականութի″
18 abfnopqrs զբենդիգիոս / de զբենդեգիոս / c զբենդեգոս / gk զբենդէգոս / l զբենդեգէոս / Հ զբենդէգիոս / վվ զբենդեգէոս կամ զբենդեգիոս կամ զբենդիգոս
18 abcdf հռովմայեցւոց սպարապետ

պատերազմել ընդ զօրս Հայոց և քակել զԱնտիգոնոս։ Որոյ հասեալ յԱսորիս, փախստական առնէ զզօրս Հայոց, և զՄիհրան թողեալ ընդդիմակաց Հայոց մերձ ի յԵփրատ, և զՊակորոս սպանեալ՝ դառնայ յԵրուսաղէմ ի վերայ Անտիգոնի։ Իսկ Հայոց միւսանգամ օգնականութիւն ի Պարսից գտեալ՝ դիմեալ ի վերայ Միհրանի, փախստական գնա ի Բենդիգիոս արկանեն, հեղմունս արեանց առնելով անբաւս։

ԻԱ.

Եթէ զիա՛րդ Անտոնիոս իւրովի դիմեալ ի վերայ զօրացն Հայոց, առնու զՇամշատ։

Ջչարեալ Անտոնիոս՝ իւրովի հասանէ ամենայն զօրօք Հռոմայեցւոց. և հասեալ ի Շամշատ լսէ զմահն Տիգրանայ. և առեալ զքաղաքն, և թողեալ զՍովսիոս զօրավիգն Հերովդի, մարտ դնել ընդ Երուսաղեմի ի վերայ Անտիգոնի՝ ինքն ի ձմերոց գնայ յԵգիպտոս։ Փութայր հասանել ըստ շամբշութեան առն կնամոլոյ, ցանկութեամբ վառեալ ի Կղէոպատրայ դշխոյն Եգիպտացւոց։ Այս Կղէոպատրայ դուստր էր Պտղոմէոս Դիոնիսի, թոռն Պտղոմայիդ Կղէոպատրեայ, և սիրելի յոյժ Հերովդի. վասն որոյ առաւել ևս յանձնէ Անտոնիոս զՀերովդէս Սովսիայ։ Որ և մարտուցեալ իսկ բաջապէս՝ առնու զԵրուսաղէմ. և սպանեալ զԱնտիգոնոս՝ թագաւորեցուցանէ զՀերովդէս ամենայն Հրէաստանի և Գալիլեայ։

1 abcdeopqrs չիք ի (պատերազմել) f ի պատերազմեալ / x ի, փխ. և
1 abcdf չիք և քակել—հայոց (s. 2) / pqrs չիք և քակել զանտիգոնոս / վ[2] քակտել / l քակ (տեղ ուրիշ ձեռքով)
2 վ[2]kl հալածական / kl չիք և
3 abdefgklpqrs յեփրատ (չիք ի) / l յեւփրատ
3 e պակարոս
4 վ[1]n անտիգոնայ
4 abcdf օգնութիւն զօրու
4 ՏՀeghiy գտեալ ի պարսից
5 f դիմէ / Տաae չիք գնա
5 a ի բենեդիգէոս / bdf ի բենդիգէոս / co ի բենդէիգէոս / Հlgnpqrs ի բենդէգիոս / վվ ի բենդիգէոս
5 e արկեալ ի բենդեգիս
6 Տeg հեղումն / Հ արեան
6 f առնեն / kl առնել / o անբաւ
7 abcefglopqrs Ի, g ԺԹ, փխ. ԻԱ.
8 Հgk թէ / r եթէ
8 Հg անտոնինոսի / wt անտոնիոս / միւսն. անտոնինոս
9 abdf զշամշադ / kl զշմշատ / վ[2] զշըմշատ / t զշամբատ
10 bgk անտոնինոսի / tw անտոնիոս / միւսն. անտոնինոս
10 e հասանի / cl զաւրաւքն
10 Հվ[2]gkl հասանէ միահամուռ ամենայն
11 abcdf ի շամշադ / kl ի շմշատ
11 k զքաղեաւ, փխ. զքաղաքն
12 a սոսիա / b զսոսիայ / c զսոսիա / df զսոսիա / Հegopqrs զսովսիա / վվl զսովսիայ / k զսովաւ
12 Հegopqrs զօրավիգ / cdf դնելով
13 Տաe և ինքն / abcdf ի ձմերոցն
13 ew գնաց / k գնաց ի յեգիպտոս
13 l յեգւպտոս / a փութանայր
14 Տաef շամշութեան / b շամբշութեամբ
14 Տe առն / fgl կնամոլւոյ
14 k առեալ, փխ. վառեալ / e չիք վառեալ
14 Տաef ի կղէոպատրեայ [g ի կղէոպատրա, k չիք ի] / d ի կղէպատրայ
15 sk կղէոպատրեայ / gl կղէոպատրա
15 Աgknopqrs է
16 abcdf դիոնէսի / epqrs դենէոսի / o դինէոսի
16 abc պտողոմայիդ / l պտողոմայի / վ[2] պտողոմեայ / k պտողոմեա / wt պտողոմայիդ / tw պտողոմէոս
16 վ[2] կղէոպատրեայ / միւսն. ...պատրայ
16 Տek հերովդի յոյժ սիրելի
17 gk և առաւել յանձնէ / c չիք ես
17 ctw անտոնիոս / միւսն. անտոնինոս
17 abcdfgl չիք զհերովդէս
17 ac սովսիա / e սվսիա / k սովսեա
18 bc մառուցեալ, փխ. մարտուցեալ
18 cd գալիլիայ / ge գաղիղեայ

ԻԲ

Յաղագս թագաւորելոյն Արտաւազդայ, և պատերազմել ընդ Հռոմայեցիս:

Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս ի գաւառս Աղիոյ ովտի և Առբերանոյ, թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնսն այնց գաւառաց, հանդերձ առանձինն մտից և ռոճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն որ ի կողմանս Հաշտենից. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն և առաւել թագաւորազն բան զայնս Արշակունիս. միայն օրինադրէ ոչ կեալ յԱյրարատ ի բնակութիւնս արքայի:

Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եղոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, ձորից և եղեգնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զէշավայրիս և զխոզս արածելով. զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և սպասւոր որովայնի արդարև լինելով՝ զաղբիւս մեծացուցանէր: Սա բարկեալ յիւրոց զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն և սաստիկ որկորամոլութեանն, մանաւանդ զի և զՄիջագետս Անտոնիոսի հանեալ էր ի ձեռանէ, զայրացեալ՝ հրաման տայր զօր յարուցանել զիւրաւորս Ատրպատականն նահանգին և զբնակիչս լերինն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք. խաղայ իջանէ ի Միջագետս, և հալածական առնէ զզօրս Հռոմայեցւոց:

1 abceflopqrs ԻԱ, g Ի, փխ. ԻԲ.
2 c պատերազմելոյ / e պատերազմիլ / o պատերազմել
2 dgk հռովմայեցիսն
3 k թագաւորն, փխ. թագաւորէ
3 kl տիգրանայ որդի
4 abcf ի գաւառին / d չիք ի գաւառս
4 Se աղիովտի / cf աղւոյովտի
4 Sabe արբերանոյ / W առբերանւոյ
5 acf զմասնն / SWce ի շէնս
5 Se այնմ / kl այնցն
6 SWabde առանձին [kl առանձինն]
6 f ի կողմանցն
7 l որպէս ի լինելն / d լինիլ / e լինելն
7 վ²w¹ առ աւել, փխ. առաւել
7 SW թագաւորազնն [glo թագաւորազն]
8 dk զայլս, փխ. զայնս
8 աւրինադրէ (գրէ՝ նոր ձեռնով)
8 g կալ
8 efgpqrs յարարատ / l յարայրատ / k ի յայրարատ
9 SWe ի բնակութիւն
10 a ինչ ոչ / d չիք ինչ
10 e չիք և
10 gkl ցուցեալ / a այդ
11 g ձաւրից / վ¹gkl եղեգնապրակաց
12 kl խոզս
13 c յիշատակ / e յիշատակս
14 SWe արդարև որովայնի [e յորովայնի] լինելով
14 Կ²վ²abcdklx զաղբիւ / epqrs զաղբիւս / g զաղփւսս / միւսն. զաղբիւս / Urhus. Լausհվ. Ժէ. զաղբեւս մեծացուցանէր
14 վ²kl մեծացուցանելով
14 eopqrs բարկելով / վ²k բարկելոյ
14 a իւրոց
15 acdfgk պղերգութեան
15 fl որկորամոլութեան / bdg որկրամոլութեան / ae որկրամութեանն / opqrs որկրամոլութեանն
16 k չիք և սաստիկ որկորամոլութեանն
16 eklopqrs չիք զի / k չիք և
16 abcdf զմիջագետս [d միջագետս] տարւոց
16 abdg անտոնիոսի / tw անտոնիոսի / միւսն. անտոնի
16 abcdf ընդ որ զայրացեալ / l զաւրացեալ / k զօրացեալ / o այրացեալ
17 bcdf արտաւազդ հրաման տայր
17 c և զիւրաւորս ատրպատական
18 Հabdg կովկասու
18 abcdf աղուանօք / c չիք և վրօք
19 SWcde հալածական

ԻԳ

Զերբակալ առնել զԱրտաւազդ Անտոնեայ։

Մռնչեալ առիւծաբար գազանութեամբ Անտոնիոս, առաւել եւ թունեալ ի Կղէոպատրայ, քանզի քէն պահէր վասն լլկանաց իւրոյ հանոյն, որ ի Տիգրանայ. և ոչ միայն Հայոց, այլ բազմաց այլոց թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց։ Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնիոս՝ ի Կղէոպատրայ հաւատայ զնոցա իշխանութիւնս, բայց ի Տիւրոսէ և ի Սիդոնէ, և որ միանգամ ընդ Ազատ գետովն էին։ Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ դիմէ ի վերայ Արտաւազդայ. և անցեալ ընդ Միջագետս՝ կոտորէ անհնարին զզօրս Հայոց, և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա։ Եւ դարձեալ յԵգիպտոս, պարգեւէ Կղէոպատրայ զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկածէ պատերազմին։

ԻԴ

Յաղագս թագաւորելոյն Արշամայ, եւ զառաջինն մասնաւոր հարկիլ Հայոց Հռոմայեցւոց. եւ արձակումն Հիւրկանու, եւ վասն նորին վտանգ ազգին Բագրատունեաց։

Ի քսաներորդի ամի, ի կատարումն աւուրց թագաւորութեանն Արշէզի, ժողովեալ զօրքն Հայոց հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին

1 abcefglopqrs ԻԲ, փխ. ԻԳ.
2 ՏԱe արարեալ
2 Տe անտոնիոս զարտաւազդ / Հgk անտոնիոս / l անտոնիոսի / c անտոնիայ / abdf անտոնինեայ / tw անտոնեայ
3 Վw փռնչեալ, փխ. մռնչեալ
3 bw անտոնիոս / gk անտոնիոսի / միւսն. անտոնիոս
4 eopqrs թիւնեալ / l ի կղէոպատրեայ
4 enopqrs չիք քանզի—ի տիգրանայ (s. 5) [n ունի յուսանցում]
4 abcdf պահեալ էր / g իւրոց
5 Հg չիք հանոյն [g տեղ թողած]
5 Տ բազում թագաւորաց
6 c *նոցայոնց / Վ^{2}eglnopqrs նոցայնոցն / f նոցունց
7 o վասն / gkl զբազում
7 abcdfgk անտոնիոս / tw անտոնիոս / միւսն. անտոնի
7 Կ^{2}abcdf չիք ի (կղէոպատրայ)
8 a չիք հաւատայ / e նոցա
8 a իշխանութեանց / e զիշխանութիւնն / Sl իշխանութիւնն
8 Կ^{2}bdgno բայ
8 cef ի սիդոնէ / a չիք ի (սիդոնէ)
9 Վ^{1}gkl միանգամայն
9 kl զազատ, Վ^{2} զազատ, փխ. ընդ ազատ / c աղատ, փխ. ազատ
9 Ա զօրաց իւրոց
10 gl ի միջագետս
10 a կոտորէն / b կոտորեաց հնարին, փխ. կոտորէ անհնարին
11 Վ^{2}kl պարսից, փխ. հայոց
11 kl չիք և (ձերբակալ)
11 e ձեռբակալ / k ձերբակ
11 Հgk զարքայ / Տeg զաւնայ
12 Տek պարգեւեալ / x պարգեւել / b պարգեւէ յեգիպտոս
12 ՏԱ կղէոպատրի / ep կղոպատրի
13 p ինչիւք / c ընչիւնք և յանգածէ
14 abcefglopq ԻԳ, փխ. ԻԴ.
15 gkl թագաւորութեանն
15 Հefgkloqrs զառաջին / p առաջին
15 k մասն որ, փխ. մասնաւոր
16 b և հռովմայեցւոց / o հարկելն հայոց առ հռովմայեցիսն
16 n հռովմայեցւոցն / bk յարձակումն
16 c հիւրկիանոսի / Sabdef հիւրկանոսի
16 c վտանգի / gl վտանգին
16 l ազգ / e յազգէն
17 e արշակունեաց, փխ. բագրատուն...
18 al ի քսաներորդ / o չիք ամի
19 fgrs թագաւորութեան / e չիք
19 Հr արշէսի / wt արշիզի / g արտաշիսի / l արտաշեզի / k արտաշիզի

ի վերայ ինքեանց զԱրջամ, որ և Արշամ, որդի Արտաշիսի, եղբայր Տիգրանայ, հայր Արգամու։ Զսա ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանովայ, ըստ յոլովից սովորութեան՝ կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպպաս, և որպէս Տիտոս Անտոնինոս և կամ Տիտոս Յուստոս։ Բայց քանզի ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէզ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի, մանկան փոքրկան յոյժ և տղայոյ՝ ոչ ոք էր որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ Հռոմայեցւոց. խօսի ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով զհարկս ի Միջագետաց և ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի։ Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մասնել ընդ հարկաւ Հռոմայեցւոց։

Զայսու ժամանակաւ եղև մեծ ցասումն Արշամայ ի վերայ Ենանոսի ասպետի ուրումն թագակապի. քանզի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից քահանայապետ, զոր գերեալ էր Բարզափրանայ Ռշտունեաց յաւուրս Տիգրանայ։ Իսկ Ենանոս պատճառի առ արքայի, ասելով եթէ փրկանս խոստացաւ հարիւր քանքար. ակն ունելով առնուլ ի նմանէ. և յանձն էառ տալ։ Վասն որոյ ժամադրութիւն ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ։ Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց ի Հրէաստան, որում անունն էր Սենեքիայ, առ Հիւրկանոս, զի տայցէ ինչս յաղագս իւրոյ փրկութեանն։

1 abdl արտաշէսի / c արտաշեսի
1 ՏԽe եղբօր [gl եղբայր]
2 Խabcdf կոչեցին յասորւոց [ԽԿ^{2}Վ^{2}g յասորեաց]
2 Կ^{2}adf մանովադայ / b մանաւադայ / c մանովադա
3 d սովորութեանց / e սովորութեանն
3 e առնելով, փխ. ունելով
3 e զանուանս / gkl անուանս ունելով
4 Տce ագրիպպաս / Տabdeg յոստոս
5 f արշէս / Հg արտաշէս
5 Խ թողու
5 fgk զթագաւորութիւն
6 gkl չիք պարսից / Հe իւր պարսից
6 k իւրոյ
6 c արշաւրէի / Կ^{2}Հd արշօրի / e արշորի / k արշուրի
6 Տe որ էր փոքրիկ մանուկ և տղայ / ԽՎ^2 մանկան տղայոյ փոքրկան յոյժ
7 e և ընդդէմ
7 kl չիք կալ / p ընդ զիմակալ, փխ. ընդդէմ կալ
8 glr չիք ի (հաշտութիւն)
8 Վ^{2}kl խաղաղութիւն հաշտութեան
8 ՏԽ հարկս
8 Կ^{2}abefiw ի միջագետս [Կ^{2}tw ի միջագետ] ասորւոց և
8 d ի միջագետաց ասորոց և
9 kl ի կողմանցն / Ա ի ձեռս
9 Կ^{2}Վ^{2}abdf մասնաւորել, մասնաւորել, փխ. մասնաւոր մասնել / k մասնիլ
11 eopqrs չիք մեծ / g ունի մեծ, ջնջեման նշանով:
11 Կ^{2}abcdf չիք արշամայ
12 Վcmp որումն [Հg իւրում] / l չիք ուրումն
12 b յարձակեաց
13 abdg բազափրանայ / e ի բազափրանայ / Հkw^1 բարզափրան / tw բազափրան
13 a չիք ռշտունեաց—տիգրանայ (s. 14)
13 l ռուշտունեաց / Հ ռըշտունեաց
14 Վ^{2}kl տիգրանայ. եւ ասեմ իսկ
14 ՏԽde չիք առ
14 Խeopqrs չիք արքայի
14 c չիք եթէ փրկանս—ակն ունելով (s. 15)
14 p փրկականս / o փրկարանս
15 gklr խոստացեալ
15 d հարիւր / միւսն. հարեւր
15 abcdfkl չիք և / c չիք ունելով
16 l եառ / k ոյ, փխ. որոյ
16 e զժամադրութիւն
17 c չիք և
17 ԽՎ^2 առեալ զմի յեղբարց [Հk եղբարց] իւրոց առաքէ
17 e իւրոյ
17 Տe առ հիւրկանոս [Հ չիք] որում [e յորում] անունն էր սենեքիայ, զի
18 ՏԽce տացէ / d տայէ, փխ. տայցէ
18 c զինչս
18 ԽՏe վասն փրկութեան իւրոյ [gl յաղագս իւրոյ փրկութեանն]

Եւ երթեալ առաքեալն յԵնանոսէ՝ պատահէ սպանեալ զՀիւրկանոս Հերովդի, զի մի՛ ինչ զաւ լիցի թագաւորութեան նորա։ Արդ՝ իբրեւ եհաս ժամադրութիւնն, եւ չտայ զգանձս փրկանացն Հիւրկանու Ենանոս՝ բարկանայ ի վերայ նորա Արշամ, եւ ընկեցեալ ի պատուոյն՝ հրամայէ դնել ի բանտի։

Ցայնմ ժամանակի քսութիւն զնմանէ մատուցանէ արքայի Զօրայ նահապետ ազգին Գնթունեաց, ասելով. «Գիտեա՛, արքայ, զի ապստամբել ի քէն կամեցաւ Ենանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի երդուեալ խնդրեսցուք ի Հերովդէէ թագաւորէ Հրէաստանի, իբր ընդունել զմեզ եւ տալ ժառանգութիւն ի բնակ երկրի մերում. քանզի նորակատու ծանակեցաք յաշխարհիս յայսմիկ։ Եւ իմ ոչ անսալով յանձն՝ առեալ զնա. Ընդէ՞ր պատրիմք զրուցօք վաղընջուց եւ պառաւեալ առասպելօք, պաղեստինացիս զմեզ վարկանելով։ Եւ նորա անյուսացեալ յինէն՝ նմին իրի առաքեաց զքահանայապետն Հիւրկանոս, եւ առաւել ես ի Հերովդէէ անյուսացաւ. այլ ոչ մեկնի ի դրժողութեան բարուցն՝ եթէ ոչ արքայդ աճապարեսցես նմա»։ Այսմ քսութեան հաւատացեալ արքային Արշամայ՝ հրամայեաց տանջանս պէսպէս ի վերայ Ենանոսի կուտել. եւ վախճան գործոյն — կամ թողուլ ի սպառ զօրէնս հրէութեան, եւ երկիր պագանել արեգական, եւ պաշտել զկուռս արքայի, ընդ որ փառահացեալ արքայի տացէ նմա

1 abcdf երթայ
1 c յենանէ / fl ի յենանէ
1 e պատահի
1 or սպանանել
1 c հիւրկանոս
1 Se հերովդէս [x հերովդի] զհիւրկանոս
2 Խabcdf զաւ նորա [c իւրոյ] թագաւորութեանն լինիցի
3 fgk ժամադրութիւն
3 kl զգանձս / միւսն. գանձս
3 c փրկանաց
3 e հիւրկանոսի
4 abcdf բարկացաւ
4 k չիք և / c ընկեալ
6 Խabcdf մատուցանէ զնմանէ
6 abdfk զուրայ / gl զուրա / Հ զու / կ^{2} զուրայ արքայի
7 abcdf գնունեաց / p գթունեաց / r գթնունեաց
7 rs ապստամբելն
8 Խ կամի / c ենանոս
9 bdl ի հերովդէ / ac ի հերով
9 acf իբրև / e ընդունիլ
10 e զժառանգութիւն
10 abcdfgx բնիկ
11 e ծածկեցաք, փխ. ծանակեցաք
11 f աշխարհիս
11 SԽe յայսմ [ո յայսմիկ]
11 ek անսելով
11 abcdf յանձն առնէ
12 վ^{3}abefnopqrsw^{1} պարտիմք, փխ. պատրիմք
12 վ^{3}kl զրուցաւ
12 c վաղնջաւք
12 eq ես առաւել, փխ. և պառաւեալ
12 adf առասպելեօք / e առասպելովք
13 kl կարծելով, փխ. վարկանելով
13 kl չիք նմի իրի—անյուսացաւ (8.15)
14 bcdf իրի իսկ / a իսկ, փխ. իրի / e և մին ձրի, փխ. նմին իրի
14 a առաքեցաք
14 e զհիւրկանոս քահանայապետ
14 e չիք ես
14 cf հերովդէս
15 Խabcdf սակայն, փխ. այլ
15 վ^{3}cefglnprs ի դժրողութեան / Հdoq ի դժրողութենէ
15 e և թէ, փխ. եթէ
16 Sef այս [կ^{1} այսմ]
16 ԱS քսութեանց [Վmx քսութեանցն]
16 կ^{2}վ^{2}abcdf հաւանեալ արշամայ և հաւատացեալ / Se հաւատայ արշամ [կ^{1} հաւատացեալ արքային արշամայ]
16 l արքայի
17 bdn պէս պէսս
18 abcdf թողլով ... հրէութեանն
19 SԽe ընդ որում հարկեալ [Խվ^{2} սմահարկեալ] արքայ / w^{1} հակեալ, փխ. փառահացեալ
19 c արքայ

զնոյն իշխանութիւն, կամ կախել զփայտէ և ընաջինջ լինել ազգի նորա։ Եւ սպանեալ զմի յազգականացն առաջի նորա, որում անուն էր Սարիայ, և առ ընթեր զորդիսն մատուցեալ ի տեղի սպանմանն, որոց անուանքն Սափատիայ և Ազարիայ՝ յերկիւղէ մահուան որդւոցն և ի թախանձելոյ կանանցն կատարէ զկամս արքայի հանդերձ ամենայն ազգատոհմին, և յառաջին պատիւն իւր հաստատի։ Սակայն ոչ ամենևին վստահանայ ի նա արքայ. այլ առաքէ ի Հայս, հաւատալով նմա զաշխարհն, զի ի Միջագետաց միայն հեռացուսցէ զնա։

ԻԵ

Գժտութիւն ընդ Հերովդի Արշամայ եւ ակամայ հնազանդութիւն։

Յետ այսորիկ եղեւ խռովութիւն ի մէջ Հերովդի արքայի Հրէաստանի և մերոյ արքային Արշամայ։ Քանզի Հերովդէս, յետ բազում գործոց արութեանց, ձեռնամուխ լինի ի բարեգործութիւնս, շինուածս բազումս առնելով յոլով քաղաքաց, սկսեալ ի Հռոմէ մինչև ցԴամասկոս։ Խնդրեաց ի յԱրշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱսորւոց զԱնտիոքայ զանանց և զանկոխ հրապարակսն ի խռհերացն և ի տղմոց՝ լցցէ։ Զոր չառեալ յանձն Արշամայ՝ զօրս ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի. և ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն ի Հռոմ,

1 Se իշխանութիւնն / e և կամ
1 Հabdeg կախիլ
1 ade լինիլ / e յազգէ
1 c նորա / միւսն. զորա
2 e չիք և սպանեալ—նորա
2 cdfi զմի / միւսն. մի
2 i ազգականաց / l յազգականաց նորա
3 Խ և անդէն. չիք առընթեր
3 e մատուցեալ զորդիսն
3 c զորդին / վ² և անդէն զորդիսն ամենայն ազգականօք
3 e անուանքն են
4 p չիք ի (թախանձելոյ)
5 abcdf ազգատոհմաւ /kl ազգականաւքն
6 e չիք իւր / i հաստանի, փխ. հաստատի
6 eopqrs չիք ամենևին
6 SԽe վստահացաւ
7 g նմա, փխ. ի նա
7 d չիք այլ առաքէ ի հայս
7 c վստահանալով, փխ. հաւատալով
7 c զաշխարհս
8 c միայն ի միջագետ
8 SԽe չիք զնա
9 abcefgklopqrs ԻԴ, փխ. ԻԵ.
9 nopqrs հերովդէի
10 tv հերովդի ընդ արշամայ
10 e Թէ զիարդ խռովեցան ընդ իրեարս հերովդէս արքայն հրէաստանի և արքայն մեր արշամ, փխ. գժտութիւն—հնազանդութիւն
10 b հնազանդութեան
11 SԽabdf այսր [g այսորիկ]
11 oqrs հերովդէի
11 c չիք արքայի հրէաստանի և մերոյ
12 t ընդ, փխ. և
12 SԽe մերոյն արքայի
12 kl քանզի յետ բազում գործոց արութեան հերովդէս ձեռնամուխ
13 g արութեան / e արքայութեանց, փխ. արութեանց
14 abcdfkl բազում, փխ. յոլով
14 e քաղաք
15 SԽe խնդրեալ ի [egl չիք ի]
15 ab արշամայ
15 de զբազմութիւն / վ արուեստից
16 g անտիոքայ / kl անտաւքայ / c զանտիոքազանց, փխ. զանտիոքայ զանանց
16 վ¹kl հրապարակացն
17 կ²abcdf խռհերց / կ¹ խռհերոց
17 SԽe ի տղմոցն
17 abcd ոչ առեալ / j ոչ յանձն առեալ
17 c արմայ, փխ. արշամայ
17 d ժողովեալ
18 Խվ² ընդդէմ / a հրշտակաց
18 Խ ի հռովմ առ կայսր / abcdf կայսրն

զի մի զնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ։ Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չաղատէ յիշխանութենէն Հերովդի, այլ և զամենայն Միջերկրեայս նմա հաւատայ։

Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զանէր Աղեքսանդրի որդւոյ իւրոյ, որ էր ի հօրէ Տիմոնէ և ի մօրէ ի թագաւորութենէ Մարաց, ի զաւակէ Դարեհի Վշտասպեանց, ընդ իւրով ձեռամբ թագաւոր Միջերկրեայցն կացուցանէր, առեալ իւր ի սպասաւորութիւն զունդ ի Գաղատացւոց և ի Պոնտացւոց։ Տեսեալ զայն Արշամայ՝ երկրպագէ Հերովդի իբրև տեառն ամենայնիւ իսկ, տալով նմա զոր խնդրէրն գործաւորս. որովք լցեալ զհրապարակն անտիոքացւոց քսան վտաւանաւ երկայնութեամբ, յատակեաց սպիտակ կճեայ սալայատակօք, զի ուխաւորք յատակացն զիւրազոյնս կարգիցեն, առ ոչ ինչ մնաս առնել քաղաքին։ Բայց Արշամայ վարեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան, վախճանեցաւ։

ԻԶ

Թագաւորութիւն Աբգարու, եւ մտանել բոլորովին Հայոց ընդ հարկաւ Հռոմայեցւոց. եւ պատերազմ ընդ զօրս Հերովդի, եւ սպանանել զեղբօրորդի նորա զՅովսէփ։

Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի քսաներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից։ Այս Աբգարոս կոչէր աւագ այր, վասն առաւել

1 e հերովդէի / gl կայսր
2 Խ չաղատեաց զարշամ
2 n յիշխանութենէն / միւսն. յիշխանութենէ
2 n հերովդէի
3 abcd միջերկրեայսս / SԽe միջերկրայս [l միջերկրեայս]
4 Հ զաղեքսանդրի
5 c է, փխ. էր
5 Հgk տիմոնի / p սիմոնէ
5 Վace չիք ի (թագաւորութենէ) / el ի թագաւորութեան [l ...թեանն]
5 e և ի զաւակէ / abcf ի զաւակաց
6 abcdf աժդահակայ, փխ. դարեհի / վ²k չիք դարեհի
6 c վշտասպեաց / e վստասպ եռ նոցա / tw վիշտասպասպեանց, փխ. վշտասպեանց
6 a ի միջերկրեացն / Վmc միջերկրեայցըն / Հgop միջերկրայցն / k միջերկրայցն
7 o առեալ ընդ իւր
7 c չիք ի (սպասաւորութիւն)
7 SԽ տասն զունդ
7 abcdfl զգաղատացւոց և զպոնտացւոց [k զգաղատացւոց, abc զպոնդացւոց, l պոնդացւոց]
8 d արշամ / ef հերովդէի
8 eno իբր
9 Կ²abcdf ամենայնի [Կ² ամենայնիւ] իսկ տալով / SԽ ամենայնի, տալով [վ²k ամենայն]
9 SԽe չիք նմա / gkl զօրս
9 Կ²abcdf խնդրէր / c որով
9 Հվ²kl որոյ լցուցեալ, e լցեալք
10 Se զհրապարակս [o զհրապարակսն]
11 SԽe կճասալ [e կճասայլ, վ¹ կճասեալ, gl կժասալ] յատակօք
11 o յուխաւորք / e ովսաւորք / վfpqrs ուխտաւորք
12 abcd զիւրազոյն
12 ԱSԽ կարգեսցեն [e կարգեցէն]։ Ուղղում եմ կարգիցեն
12 l քաղաքացն / d չիք քաղաքին
12 վ²kl մնասել / gkl արշամ
13 e չիք վարեալ / c չիք ամս
14 abcefglopqrs ԻԵ, փխ. ԻԶ.
15 k հարկու
16 abcdf հերովդի [abc հերովդի] զօրացն
17 SԽe զ-ուսեփ [Կ¹ յուսէփ, Հ զյուսեփ]
18 efgk քսաներորդի
18 a արշաւայ / b արշօրայ / df արշաւրայ / e արշօրի / Հ արշօրի
18 efg ի քսաներորդի
18 Աpqrs թագաւորի, փխ. արքայի
19 Խ պարսից արքայի
19 Se աբգարէս / c աբագարոս
19 efl կոչէր / միւսն. կոչիւր
19 k աւագար, փխ. աւագ այր

հեզութեանն և իմաստութեանն. որում յետոյ և տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց և Ասորւոց՝ կոչեցին Աբգարոս։ Ի սորա երկրորդ ամի թագաւորութեանն հարկին Հռոմայեցւոց բոլորովիմբ ամենայն կողմանքն Հայոց։ Քանզի հրաման ել յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տիեզերս. վասն որոյ և ի Հայս առաքեալ գործակալք Հռոմայեցւոց, բերելով ըզպատկերն Աւգոստոսի կայսեր՝ կանգնեցին յամենայն մեհեանս։ Զայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ։

Զամին աւուրբք լինի խռովութիւն ի մէջ Աբգարու և Հերովդի։ Քանզի Հերովդի հրամայեալ դիւր պատկերն հուպ ի կայսերական պատկերն կանգնել ի մեհեանս Հայոց. զոր չառեալ յանձն Աբգարու՝ պատճառս ի վերայ նորա յուզէ Հերովդէս։ Առաքէ զզօրս Թրակացւոց և Գերմանացւոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից, հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Աբգարու անցանել։ Իսկ Աբգարու ոչ հաւանեալ՝ ընդդիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է հրաման կայսեր անցանել զօրացդ ի յերկիրն Պարսից։ Ընդ որ դառնացեալ Հերովդէս՝ անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէսպէս ցաւոց զնա ըմբռնեալ,—վասն զի ի Քրիստոս համարձակեցաւ՝ որդանց ի Նմա եռացեալ—որպէս պատմէ Յովսեպոս.

1 f հեզութեան / fl իմաստութեան
1 d յորում / k որում և
1 l կամելով, փխ. կարելով
2 abcdf ուղղակի խօսել ասորւոց և յունաց
2 Sce աբգարիոս
2 e չիք ի (սորա)
4 abcdf կողմանք / tw կողմանց
4 n Նոյն ձեռիվ տակին՝ անուանք թագաւորացն մերոց վաղարշակ, արշակ, արտաշէս, տիգրան, արտաւազդ, արջամ, աբգար
4 abcdf հրամայեալ էր, Se հրամայեալ, փխ. հրաման ել
4 Հadefg յօգոստոս / b յօգոստոսէ / l յաւգուստոս
5 a ի ղուկա / k ի ղուկաս / l յղուկայ e չիք ի (ղուկայ)
5 e լինին, Sb լինել, փխ. առնել
6 abcdf չիք և
6 k եհաս, փխ. ի հայս
6 b առաքեալք
7 o զպատկերս
7 abdfgo օգոստոսի / kl աւգոստի / c աւգոստոս / epqrs յօգոստոսի
7 eqrs այսու
8 b ժամանակօք
8 Հeklnopqrs չիք յիսուս
8 Կ^{2}abcdj աստուծոյ ի հրէաստանի
9 b աւուրք
10 abcdf զի, փխ. քանզի
10 eopqrs չիք հերովդի—նորա յուզէ (տ. 12)
10 k չիք հուպ ի կայսերական պատկերն
12 Se յուզէր
12 g հերովդէս. և առաքէ / p առաքէ հերովդէս / f հէրովդէ
12 k Թրացւոց
13 f հինիցն
13 kl հայոց, փխ. պարսից
13 l հրամանս տուեալ, փխ. հրաման տուեալ
14 a անցուցանել
14 abcd իսկ աբգար / e Նա, փխ. աբգարու / pqrs չիք աբգարու
14 kl չհաւանեալ
16 abcdf ի պարսս [c ի պարս], փխ. յերկիրն պարսից
16 ekl չիք ի (յերկիրն)
16 Վ^{2} հայոց, փխ. պարսից
16 tw որ յայժ զառնացեալ
17 k չիք կարէր
17 o առնել, փխ. վճարել
17 e ըմբռնել
17 Կ^{2}abcdf վասնզի / միւսն. վասն որոյ / n որոյ (յուս. զի)
18 Կ^{2}ab որդանցն / c ի Նա / Sbe չիք որդանց ի Նմա եռացեալ
18 dlnqrs յովսեպոս / միւսն. յովսէպոս

առաքէ զեղբօրորդի իւր զՅովսէփ, որում առեալ էր զդուստր իւր, որ էր յառաջ կին Փերուրի եղբօր իւրոյ։ Եւ նորա առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ գայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Արգարու ի զօրանիստ գաւառին Բուգնան. և մարտուցեալ մեռանի, և զօրքն փախստական լինին։ Նոյն հետայն վախճանի և Հերովդէս, և Հռոմէից ազգապետ՝ զԱրքեղայոս նորին որդի Աւգոստոս կացուցանէ։

ԻԷ

Շինուած Եդեսեայ քաղաքի, եւ յիշատակումն սակաւուք ազգի մերոյ Լուսաւորչին։

Զկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Աւգոստոս, և փոխանակ նորա թագաւորէ Հռոմայեցւոց Տիբեր. և Գերմանիկոս կեսար եղեալ՝ ձաղէ զառաքեալսն ի Հռովմ զիշխանսն Արշաւրի և Արգարու, յաղագս պատերազմին նոցա, յորում սպանին զեղբօրորդին Հերովդի։ Ընդ որ խռովեալ Արգարու, խորհի ապստամբութիւն և պատրաստութիւն պատերազմի։ Յայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպանութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն զգուշանային Եփրատու ի Կասսիոսէ, որ կոչի Եդեսիայ. և փոխէ ի նա զարքունիս իւր որ ի Մծբին, և զամենայն կուռս իւր, զՆաբոգ և զԲէլ և զԲաթնիկաղ և զԹարաթայ, և զմատեանս մեհենից վարժարանին, և միանգամայն զդիւանս թագաւորացն։

Յետ այսր մեռեալ Արշաւիր՝ թագաւորէ ի վերայ Պարսից Արտաշէս

1 SWe զեղբօրորդին
1 c զյովսէպոս / SWe չիք զյովսէփ
2 abcdfl յառաջ էր / a փերուրի
3 cf հասանի
3 a աշխարհն / e և պատահի
4 o ի գաւառն
4 kl բուգնան / c մատուցեալ
4 Կ^{2}abcdf մեռանի ի զօրացն արգարու և
5 l հետեւայն / b և վախճանի և
5 k չիք և (հերովդէս)
6 abl զարքեղաւոս / gkl զնորին
6 Հabdefgno օգոստոս
6 b կացուցանեն
7 Wabcefopqrs ԻԶ, փխ. ԻԷ.
8 ac եդեսեայ / միւսն. եդեսիայ
8 c քաղաքին
8 e ազգին / k չիք ազգի
9 cd լուսաւորչի
10 Հgkl ամաց, փխ. աւուրց
10 Հdef օգոստոս / d չիք նորա
11 d չիք հռոմայեցւոց
11 Հabdg ձաղեալ / Կ^{2}cdfl ձաղեաց
12 a զառաքեալսն / Sex զիշխանս
12 abcd ի հռոմ / ef ի հռոմէ
12 Կ^{2}Հde արշօրի
12 c արգարու և արշաւրի
12 abcdf պատերազմի
14 b խռովեցեալ
15 ek զքաղաք
15 p զպահպանութեան
15 opqrs գնդի
16 eopqrs որ, փխ. ուր
16 l եփրատու
16 egnopqrs ի կասսիոսէ / abcdf ի կասիոսէ / l ի կասսեոսէ / tw ի կրասոսէ / Հ ի կասսիոսի
17 Հbl եդեսեա / a եդեսեայ
17 f ի նմա, փխ. ի նա
17 Wabd զարքունիսն / f չիք որ
17 f ի մծուբին / l ի մծմին
17 Հac չիք և զամենայն / bdfgkl չիք զամենայն
18 ac զկուռ / dfkl զկուռս
18 abcf զնաբագ / d զնաբատ / Հgl զնաբոկ
18 gl զբէղ
18 gk զբաթանի քաղ / Հ զբաթանիբաղ
19 Se մեհենիցն
19 c վարաժանին / tw վարժարանիցն
19 kl զդիւան / g թագաւորաց
20 Հd արշօրի / b չիք ի վերայ
20 oqrs արտաշէզ

որդի նորա։ Արդ՝ թէպէտ և ոչ է կարգ պատմութեանս ի ժամանակի, և ոչ ըստ կարգի զոր առնելս ձեռնարկեցաք, այլ քանզի սերունդք Արշաւրի թագաւորին են որք Հայոց ազինս հաւատոց եղեն առիթ, և հարազատութիւն Արտաշիսի որդւոյ նորա՝ սկիզբն արասցուք յաղագս պատուականութեան մարդկանն, նախակարգեալ ի գիրս առընթեր Արտաշիսի. զի իմասցին որք ընթեռնունն, եթէ համազգիք քաջին են։ Իսկ զկնի ապա նշանակեսցուք և զժամանակ գալստեան հարցն նոցա ի Հայս, որք են Կարենեանք և Սուրենեանք, յորմէ սուրբն Գրիգոր, և յորմէ Կամսարականք, յորժամ ի շարի կարգին հասանիցեմք ի ժամանակս թագաւորին որ զնոսա ընկալաւ։

Բայց Աբգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապստամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ ի մէջ ազգականաց իւրոց, թագաւորութեանն Պարսից՝ զոր ժողովեալ անդր չուէր ի համոզել և ի զաղարեցուցանել զնոսա։

ԻԲ

Յաղագս երթալոյն Աբգարու յարեւելս եւ թագաւորեցուցանելոյ Պարսից զԱրտաշէս. եւ թէ զիա՛րդ կարգեաց զեղբարս իւր, յորոց մեր Լուսաւորիչն եւ նորին ազգակիցքն։

Երթեալ Աբգարու յարևելս՝ գտանէ թագաւորեալ Պարսից զԱրտաշէս որդի Արշաւրի, և ընդդիմացեալ նմա զեղբարս իւր. քանզի նա խորհէր ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորել, և նոքա ոչ առնուին յանձն։ Վասն որոյ պաշարեալ զնոսա Արտաշիսի և երկիւղ մահու եդեալ ի

1 p պատմութեանց
1 abcdf կարգ է պատմութեանս
2 abcdf կարգի է զոր
2 Վ²d արշօրի / e աշօր
3 Վ² որ / Տխe չիք որք հայոց ազինս հաւատոց եղեն առիթ
4 Տխe արիւն և հարազատութիւն [g արիւն հարազատութեան]
4 Վ²abcdf և արտաշիսի որդւոյ նորա հարազատութիւն
4 kl որդւոյ նորա արտաշեսի [k արտաշիսի]
5 efgk մարդկան / Զ մարդոյն
5 Խca նախակարգել / eoqrs նախկարգել / p նախ կարգեալ
6 abcd արտաշէսի / l արտաշեսի
6 l ոյք, փխ. որք / Աgl ընթեռնուն
6 c համազգինք
6 k քալին, փխ. քաջին
7 abcdf չիք և
7 k ժամանակ / abdf զժամանակս
7 Խabcdf հարց / Զeopqrs չիք հարցն
8 kl զոցա, փխ. նոցա
8 Տae կարենանք [o կարենեանք]
8 Տade սուրենանք [o սուրենեանք]
8 Վ²d չիք և սուրենեանք
8 b չիք յորմէ սուրբն գրիգոր
9 a չիք և
9 Զef հասանիցիմք
9 abcdf չիք ի ժամանակս
10 abcd զնոսայն / f զնոյն / kl զոսայ
11 abcfl աջողեցաւ
12 a իւրոյ թագաւորութեան
13 adefp զօրս / bc զօրաժողովեալ
13 ԱԽp անդ / abcdf չուէր
13 abcdf համոզել [f չիք, a համոզէր] զնոսա և զաղարեցուցանել
13 Խ չիք և ի զաղարեցուցանել
15 Խabcefopqrs ԻԷ, փխ. ԻԲ.
16 b երթալոյ / վ¹ յարևելս
16 Խ թագաւորեցուցանել
17 k եթէ / l եթե
17 oqrs զեղբայրս / e յորոց և մեր
18 abcd չիք և նորին / f չիք նորին
18 abcdf ազգակիցք իւր / Խ ազգակիցք / w ազգակիցք նորին
19 e չիք պարսից / rs զարտաշէզ
20 f եղբարք / oprs զեղբայրս
21 f զոր, փխ. և

վերայ նոցա՝ բազում պատահմունք և անմիաբանութիւնք ի մէջ զօրացն և այլոց ազգականացն լինէին: Քանզի էին Արշաւրի Թագաւորի որդիք երեք և դուստր մի. առաջին՝ նոյն ինքն արքայն Արտաշէս, երկրորդն՝ Կարէն, երրորդն՝ Սուրէն, և քոյր նոցին՝ որ անուանեալ կոչի Կոշմ, կին զօրավարին ամենայն Արեաց ի հօրէն կարգեալ:

Իսկ Աբգարու համոզեալ զնոսա խաղաղանալ, ի մէջ ամենեցուն հաստատէ զայս ինչ սահմանելով. Թագաւորել Արտաշիսի հանդերձ ծննդովք իւրովք՝ որպէս և խորհեցաւ, և զեղբարսն անուանել Պահլաւ՝ յանուն քաղաքին իւրեանց և աշխարհին մեծի և քաջաբերոյ. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն և առաջին քան զամենայն նախարարութիւնս Պարսից, որպէս արդարև զարմս Թագաւորաց: Եւ դաշինս և երդմունս ի միջի հաստատեալ, զի թէ լիցի սպառել զարմից Արտաշիսի ի պատանեաց՝ նոքա մատիցեն ի Թագաւորութիւնն: Եւ արտաքոյ ցեղի նորա Թագաւորեցելոյ՝ ցեղս որոշել զնոսա երիս, կոչմամբ այսպիսեաւ. Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և զքոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, յառնն տանուտէրութենէ զանունն որոշեալ:

Եւ ասեն զսուրբն Գրիգոր ի Սուրենեանն Պահլաւէ, և զԿամսարականս ի Կարենեանն Պահլաւէ: Այլ զայսր զալոյն զորպիսութիւն ի կարգին պատմեսցուք. միայն նշանակելով այժմ առ ընթեր Արտաշիսի, զի ծանիցես զազգս զայս մեծ, թէ հաւասարի արեան Վաղարշակայ են, այս ինքն զարմ Արշակայ մեծի, եղբօր Վաղարշակայ:

Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց և զգիր ուխտին ընդ իւր առեալ Աբգարու՝ դառնայ ոչ առողջ մարմնով, այլ չարաչար ցաւովք ախտացեալ:

1 kl անմիաբանութիւն
1 abcdf չիք ի մէջ
2 Sek այլ / l այլոց
2 abcf ազգաց [f ազգացն]
2 kl լինէր
2 abcdf արշաւրի [d արշօրի, c արշաւրէի] Թագաւորի էին
4 abcdf երրորդ / e և երրորդն
4 S սոցին [n նոցին] / e սոցա
4 abd կոչիւր / c կոչէր / Խ չիք կոչի
4 e կողմ / f կոշմա / gln կոմշ
5 Sl կարգեցեալ
6 SԽ ամենեցունց
7 cdfgl հաստատէր / abcf զայն
8 Խabcdfp իւրովք ծննդովք
8 e զոր, փխ. որպէս և / abcdf չիք և
8 abcdf խորհեցաւ / eopqrsw՝ խորհեցան
8 pqrs զեղբայրսն / e եղբարսն
8 Sek անուանեալ / gl անուանեալս
8 abef պալհաւս (միշտ) / gl պահղաւս (միշտ) / o պահլաւ
9 a անուն / abdfgkl քաջաբերույ
9 e զոր փխ. որպէսզի
10 e զարդարև
10 egklnopqrs զզարմս
12 gkl հաստատել
12 Կ^{2}abcdfkl դէպ լիցի / g դէպ գրուած ու ջնջուած / b թէ պէտ դէպ լիցի
12 a ի սպառել / c սպառեալ
13 Կ^{2}abcdf չիք ի (պատանեաց)
13 b մատիցին
14 e Թագաւորեցուցելոյ / p ցցեղս
15 f չիք սուրենի պահլաւ
15 p չիք և զքոյրն—պահլաւ
15 e ասպապետի
16 Կ^{2}abcdf յանուն, փխ. յառնն
16 Կ^{2}abcdf տանուտէրութեան և զնորա [f զնոսա] / ln տանուտերութենէ
16 Կ^{2}Հacdf անուն / b յանուն
17 e զրիգորիոս
17 bcd ի սուրեան
17 rs չիք և զկամսարականսն ի կարենեան պահլաւէ
17 abc կամսարականն / def զկամսարականն
18 Կ^{2}de զոլոյն / gkl զալոյ
19 Կ^{2}abcdf պատմելով, փխ. նշանակելով
20 f չիք զայս / cf են և
22 ԱՎmnops կարգեցելոց [a չիք կարգելոց]
23 Հbenopqrs ցաւօք
23 a ախտացեալք / c յախտացեալ

ԻԹ

Դարձ Աբգարու յարևելից, և տալ օգնականութիւն Արետայ ի մարտ ընդ Հերովդի չորրորդապետի։

Իբրև դարձաւ Աբգար յարևելից՝ լուաւ նա զՀռոմայեցւոց, թէ ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, որպէս թէ զկնի զօրու գնաց յարևելս։ Վասն որոյ գրեաց առ գործակալս Հռոմայեցւոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարսս, միանգամայն և զգիր ուխտին, որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել։ Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի և թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս և Հերովդէս չորրորդապետ և Լիւսանիա և Փիլիպպոս։ Իսկ Աբգարու եկեալ ի քաղաքն իւր յԵդեսիայ՝ միաբանեաց ընդ Արետայ արքայի Պատրիացւոց, սատարս տալով նմա ի ձեռն Խոսրանայ ուրումն Արծրունւոյ՝ մարտնչել ընդ Հերովդի։ Քանզի նախ զդուստրն Արետայ արքայի կին առեալ Հերովդի, և ապա անարգեալ ի բաց եթող, և զՀերովդիադայ մեկնեալ յառնէ իւրմէ եհան կենդանւոյն, յաղագս որոյ սաէպ յանդիմանեալ ի Յովհաննէ Մկրտչէ՝ այնր աղագաւ եսպան զՅովհաննէս Մկրտիչ։ Եւ եղև պատերազմ ընդ նա և ընդ Արետ վասն անարգանաց դստերն. յորում սաստկապէս հարեալ սատակեցան զօրքն Հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց, որպէս յաստուածային իմն տեսչութենէ, վրէժ հատուցանել ընդ մահուանն Յովհաննու Մկրտչին։

1 Խabcefopqrs ԻԸ, փխ. ԻԹ.
2 cr դարձեալ
2 b յօգնականութիւն / e յօգնութիւն
2 e յարեմտից, oqrs արեմտեայ, p արեետա, փխ. արետայ
2 Կ^{2}abcdf արետայ ընդդէմ հերովդի
4 SԽe աբգարիոս / kl աբգարոս
5 e ի կասկածան / Վkl ի կասկած
5 o են անկեալ
5 abcdf իբրև թէ / b չիք գնաց
6 Տe յարևելս աբգար / Խ աբգար յարևելս
6 SԽe յղէ, փխ. գրեաց / b չիք առ
6 Վepqrs առ նա գործակալս [e զգործակալս]
7 Կ^{2}abcd նորա, փխ. իւրոյ
7 a տուխտին, փխ. ուխտին
8 d արտաշիսի / ԽՎ^{3}eopqrs տալ
8 Կ^{1}Կ^{2}abdfgl հաւատային
9 k չիք և (թշնամիք)
9 Կ^{2}ad չարախօսք էին
10 ԱՎ^{3}gnopqrs լիւսինայ / Կ^{2}Վ^3 լուսինա
11 ac եդեսեա / e եդեսիա / k յեդեսիա
11 g^1 միաբանեցաւ, միւսն. միաբանեաց
11 ep արետայ / oqrs արեատեայ / k արետ
11 c պարտի, փխ. պատրիացւոց
12 gkl սատար
12 Կ^{2}abcdfgkl նմա տալով
12 Կ^{2}abcf խորանայ / d խորենայ / Խ խոսրովայ / n խոսրովանայ
12 Կ^2 ուրեմն / e ուրում / k որում / Վlm որումն / f չիք ուրումն
13 ԱՀglnopqrs զդուստր
13 SԽe չիք արքայի
14 Se հերովդէի [p հերովդի]
14 SԽe չիք ապա
14 Կ^{2}abcdf զի, փխ. և (զհերովդիադայ)
14 l զի զհերովդիադայ / c հերովդիադա
15 fk չիք եհան
15 Կ^{2}abcdf կենդանւոյն [Կ^{2}d կենդանւոյ] ի բաց եհան
15 SԽe չիք սաէպ—աղագաւ (s. 16)
15 efklo սպան / Կ^{2}d էսպան / Վeghkim pqrs սպանեալ
15 e զյովանէս / f զյովաննէս
16 abcdf արետ արքայ
18 c զօր, փխ. որպէս
18 bde աստուածային
18 eopqrs չիք իմն / ՎԽmn զօրցեռ, փխ. իմն
19 SԽe մահուան [e մահուն] մկրտչին

Լ

Առաքումն իշխանացն Աբգարու առ Մառինոս, յորում տեսին զՓրկիչն մեր Քրիստոս, ուստի եղեւ սկիզբն հաւատոցն Աբգարու:

Ընդ այն ժամանակս եկաց ի գործ հազարապետութեան կայսեր ի վերայ Փիւնիկեցւոց և Պաղեստինացւոց, Ասորւոց և Միջագետաց Մառինոս որդի Ստորգեայ. առ որ առաքեաց Աբգար երկուս ի գլխաւորաց իւրոց, զՄար Իհար բդեաշխն Աղձնեաց և զՇամշագրամ նահապետ Ապահունեաց տոհմին և զԱնան հաւատարիմ իւր՝ ի քաղաքն Բեթքուբրին, զգացուցանել նմա զպատճառս երթալոյն իւրոյ յարեւելս, ցուցանելով և զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս իւր, և առնել զնա թիկունս օգնականութեան: Որոց եկեալ գտին զնա յԵլևթերոպօլիս: Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խնդութեամբ և մեծարանօք՝ առնէ պատասխանի Աբգարու. «Մի կասկածեր ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի զհարկելն լիով փութասցիս»:

Եւ նոցա դարձեալ անտի՝ եկին յԵրուսաղէմ տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լրոյ համբաւուց սքանչելագործութեանցն. որում և ականատես եղեալ՝ պատմեցին Աբգարու: Ընդ որ զարմացեալ Աբգարու՝ հաւատաց ճշմարտապէս իբր արդարև յորդի Աստուծոյ, և ասէ. «Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են, այլ Աստուծոյ. զի չիք ոք ի մարդկանէ, որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած»: Եւ քանզի ապա-

1 Խabcefopqrs ԻԹ, փխ. Լ.
2 f չիք արգարու
2 f մարինոս / k մառինիս
3 abcdf չիք մեր
3 f քրիստոս յերուսաղէմ
3 Հglnpqrs հաւատոց / k հաւատոյ
3 e արգարու թագաւորին
6 f մարինոս
6 abcdf ստորոգեայ / Ուղղելի ըստ Լաբուբն. սարինոս որդի եստորգեայ
6 Seg արգարիոս
6 p չիք ի (գլխաւորաց)
7 k զաար, փխ. զմար
7 վl զաարիհա / n զմարիհար (յուսանցնում զաարիհա)
7 k իհարդեալն, փխ. իհար բդեաշխն
7 Seg բդեշխն
8 Հgrs զանանէ
8 e ի քաղաքէն
9 b բեդքուզին / f բեդքուբրին / Հk բեդգուբրին
9 f զպատճառ / c արեւելս
10 n նմա և զգիր / abcdf նմա, փխ. և
10 e ընդ որ
11 Հgk զնա ի թիկունս
12 a ելևթերոյպօլիս / be յերևթեւրոյպօլիս / Հ հերևթերոպօլիս / cpqrs հերևթերոյպաւլիս / l յերևթերոպաւղիս / dk յերևթերոյպօլիս / o ելևթերոպօլիս / Լաբ. ելևթրոպօլիս
12 ae զնա, փխ. զնոսա
12 Խվ² եւ Լաբ. խնդութեամբ / միւսն. խաղաղութեամբ
13 Կ²b կասկածել / c կասկածիլ
14 Կ²dop չիք զի
14 Sce զհարկեալն / ce զհարկանելն / վ² հարկեալն
14 Կ²jklpqrs փութասցի
14 վkl լաւ, փխ. լիով
15 klp նոքա / l անդի
16 abcd համբաւուց
16 efopqrs չիք և
17 k չիք ընդ որ զարմացեալ արգարու
17 Sf յարդարև [nopr արդարև]
18 Վabdelmo որդի
18 e չիք և ասէ—այլ աստուծոյ (s. 19)
19 a զօրութիւնքն
19 k մարդու
19 abcdf աստուծոյ են և ոչ մարդոյ
19 rs յաստուծոյ
20 r զմեռուցեալս
20 Հabcdfkl յարուցանել զմեռեալս
20 e այլ, փխ. բայց
20 e ապականէր, փխ. ապականեալ էր

կանեալ էր մարմինն իւր ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զեօթն ամ, և ի մարդկանէ ոչ եղև նմա հնար բժշկութեան՝ եւ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, գալ և բժշկել զնա ի ցաւոցն, օրինակ զայս.—

ԼԱ.

Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն:

Աբգար Արշամայ, իշխան աշխարհի, առ Յիսուս փրկիչ և բարերար, որ երևեցար յԵրուսաղէմացւոց աշխարհիդ, ողջոյն:

Լուեալ է իմ վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի՝ տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ, և զբորոտս սրբես և զայսս պիղծս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ են յերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես. դու և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն՝ եդի ի միտ իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից, և գործես զայդ. կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, և զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես: Նա և լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս:

1 f մարմինն նորա ապականեալ էր
1 abcdgk մարմին
1 abcd նորա, փխ. իւր
1 abcdf չար, փխ. չարաչար
1 ԽՎ^{2} պատահեաց / e չիք պատահեցին
1 gl չիք ի (պարսից)
2 Խ յաշխարհին պարսից
2 abcdfkl յառաջ եւ / f ամս
2 abcdfkl որ, փխ. և / d չիք նմա
3 bdf հնարս
3 a նմա տանել / cdf տանել առ նմա
3 pqrs չիք և
4 egpqrs ի ցաւոց անտի
4 o ի ցաւոցն, որ ունէր զօրինակ / s զօրինակ
5 opqrs Լ, փխ. ԼԱ / abcfgl չիք ԼԱ
6 f փրկիչն մեր քրիստոս / abcd փրկիչն քրիստոս / Տ փրկիչն յիսուս քրիստոս
7 b արշակայ, փխ. արշամայ
7 abcdfkl չիք և
8 eklnopq երևեցաւ
8 ՏԽe աշխարհի [ԽԿ^{1}gl յաշխարհի] երուսաղէմացւոց / ac երուսաղէմացոց
9 ae չիք է / a եմ, փխ. իմ
9 x քո / միւսն. քոյ
9 abcdf բժշկութեանցդ
9 ԱՏ լինին / Զgl ի ձեռն
10 d դեղոյ / d և, փխ. զի

11 g չիք և (զբորոտս) / e բորոտս
11 ՏԽe սրբել / Կ^{1}e զայս
11 ԽԿ^{1}Կ^{2}Վ^{2}abcdf պիղծս [g պիղծ] և զդևս [ab զդևս, g զդև գրած, ապա ջնջած] / eoqrs պիղծ / p պեղծ
11 ԽՎ^{2}p հանել
12 Զkl որք
12 Տe երկար / ԽՎ^{2} ընդ երկար
12 prs չիք դու
13 a չիք վասն քո / c չիք քո
13 k և եդի
14 a երկուց / bcdfkl չիք աստի
14 e զի կամ դու
14 abcdfl իցես աստուած
15 ՏԽe չիք և (գործես)
15 a զայս, փխ. զայդ / e և կամ
15 abcdf դու իցես որդի
15 Զe չիք իցես դու / opqrs չիք իցես / g իցես դու գրած, ապա ջնջած
16 ceng այսորիկ / h չիք այնորիկ
16 kl չիք առ քեզ / g և աղաչել
17 k լիցիս / kl չիք և (եկեսցես)
18 p չիք և (լուայ) / abdf զի և
18 Տ հրեայք / Վabcdfl տրտունջ են
19 b փոքրիկ է
19 rs չիք և գեղեցիկ / Զ և է իմ գեղեցիկ և պատշաճաւոր / g գեղեցիկ ջնջած
19 ckl երկոցունց / e երկոցունս

Որոց տարեալ զթուղթն՝ պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ: Զայս վկայէ և աւետարանական բանն, եթէ «Էին ոմանք ի հեթանոսաց եկելոց առ նա». վասն որոյ ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել ցՅիսուս, այլ ասեն ցՓիլիպպոս և ցԱնդրէաս. և նոքա ասեն ցՅիսուս: Իսկ ինքն Փրկիչն մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա Աբգար՝ ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի օրինակ զայս.—

ԼԲ

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թովմաս առաքեալ հրամանաւ Փրկչին:

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատասցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս, գալ ինձ առ քեզ՝ արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս՝ ապա համբարձայց առ այն որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց՝ առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ:

Զայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յԵդեսացւոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի:

1 e և զայս գրէ, փխ. զայս վկայէ և
2 S չիք և
2 b յաւետարանական
2 l թե / k եթէ
2 abcf և ի հեթանոսաց
2 SԲcd եկելոց [l եկեւոց / Հg յեկեւոց, op եղելոց]
3 Յովհ. ԺԲ. 20։
3 a համարձակէին
3 a այսել, փխ. ասել
4 Բabcdf անդրէաս և փիլիպպոս, փխ. և նոքա / Հմմտ. Յովհ. ԺԲ. 21—22
5 Sek չիք մեր / g մեր գրած եւ ջնջած
5 Բceprs կոչեաց / f կոչեցին
5 ԱS չիք աբգար
5 abdeg էառ
6 վ²l նմա յանձն / c չիք որ
6 SԲe այսպէս, փխ. օրինակ զայս [o օրինակ զայս]
7 prs ԼԱ / abcgl չիք ԼԲ.
8 gikl թուղթ առ աբգար, փխ. պատասխանի թղթոյն աբգարու
8 e թօմաս / f թօմայ / k թումա / Scg թոմաս / l թովմայ
8 abcdkl առաքեալ / միւսն. առաքելոյն
9 cn փրկչին յիսուսի / e փրկչին մերոյ
10 k հաւատան
10 Ա իբր / Բ իբրու
10 kl չիցէ
11 k չիք իմ
11 Հcegpqrs տեսանեն
11 abcdfg հաւատայցեն / e հաւատան
12 Աkl տեսանիցեն [c տեսանեն] զիս / g ոչ տեսանեն (զիս գրած ու ջնջած)
12 cf հաւատայցեն
13 d արժանի
14 bcdf աստ կատարել
14 p ամենայն
14 abcdf յերուսաղէմ, փխ. ես
14 d չիք և
16 kl առաքեցից քեզ մի
16 o աշակերտաց / p աշակերտացն
16 c չիք աստի
17 abcdf զքո ցաւոց
17 e չիք քո
17 kl կեանք / tv կեան
17 abd չիք են
18 կ¹կ²abcdfl եւան / e անանէս / k էնան
18 k աբգարու
19 d կենդանագրութիւն
19 d յեդեսիա / k յեդեսիացւոց
20 abcdf չիք մինչև ցայսօր ժամանակի

ԼԳ

Քարոզութիւն յԵդեսիայ առաքելոյն Թադէոսի, եւ պատճէն թղթոցն նոցին:

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թովմաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց զմի յեօթանասնից անտի զԹադէոս ի քաղաքն Եդեսիայ՝ բժշկել զԱբգար և աւետարանել ըստ բանին Տեառն։ Որոյ եկեալ եմուտ ի տուն Տուբիայ իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն Բագրատունեաց. որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նովին օրինօք եկաց մինչև հաւատալ ի Քրիստոս։ Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն։ Լուեալ Աբգարու ասէ. «Նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս», և իսկոյն կոչեաց զնա։ Եւ եղև ի մտանելն Թադէի՝ տեսիլ սքանչելի երևեցաւ Աբգարու յերեսն Թադէի. և յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենայն իշխանքն որ շուրջն կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն։ Եւ ասէ ցնա Աբգար, եթէ «Դու իցես արդարև աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքել ինձ այսր, և կարող իցես բժշկել զցաւս իմ»։ Պատասխանի ետ նմա Թադէ. «Եթէ հաւատասցես ի Քրիստոս Յիսուս յորդին Աստուծոյ՝ տացին խնդրուածք սրտի քոյ»։ Ասէ ցնա Աբգար. «Ես հաւատացի ի նա

1 Խabcfo Լ, prs ԼԲ, փխ. ԼԳ.
2 a յեղեսեայ / c յեղեսեա / e եդեսիայ / Խ յետեսիայ քաղաքի [k քաղաք]
2 abcdf թադէոսի / միւսն. թադէի
2 abce թղթոյն / lp թղթոց / k թխտոյն
2 f հնգից թղթոցն / p հնգի
3 abcf համբառնալոյն
3 e թումաս
4 Խվabcdf զթադէոս, որ էր [k է] մի յեւթանասնից [d յեօթանասնից, f յեւթանասնիցն] անտի [l անդի] / S մի յեօթանասնից
5 abf յեղեսեայ / d յեղեսեա / l յեդեսեա / k յեդեսիայ
5 o զբանն
6 Se չիք եմուտ
6 Կ²abcdf չիք տուբիայ
6 Կ²abcdf հրէից
6 Խ զորմէ
7 d խօսեալ / o խօսելն / f ուսեալ / e խորշեալ / pqrs խուշեալ
7 b արշամայ
7 Հ հրէութիւն
8 e չիք այլ նովին
8 SԽ նոյն
8 Se օրինօքն / l աւրինաւք
9 b քրիստոսի
9 k հաւրաւ
10 e նախ, փխ. նա է
11 Խ չիք եղև
11 SԽe մեծ, փխ. սքանչելի
12 Կ²abf չիք աբգարու
12 abd երեսն / Հ յերեսն
12 abcd չիք և
12 abcdf յարուցեալ անկաւ առ ոտս [af ոտն] նորա աբգար [cdf չիք աբգար] ի գահոյիցն ի վերայ
13 c էպագ
14 tw որք / f ուր, փխ. որ
14 abcdfgp շուրջ
14 e գիտացին և զտեսիլն / k գիտաց
14 Se չիք և
14 c չիք և ասէ ցնա աբգար
15 l թե / k թէ
15 abcdf չիք զոր ասաց առաքել ինձ այսր
16 e առաքեալն / Խ ինձ առաքել
16 l կարաւղ
17 Seg չիք նմա
17 cf թադդէ
17 b հաւատս
17 befl ի յ''ս ք''ս / d զք''ս
17 k չիք յիսուս
17 Ա. որդի / nopqrs յորդի
18 abcdfkl տացին քեզ

և ի հայր նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զզօրս իմ և գալ կոտորել զՀրեայսն որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր իմ արգելեալ վասն թագաւորութեանն Հռոմայեցւոց»:

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն արարեալ Թադէի՝ աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եդեալ ձեռն ի վերայ բժշկեաց զնա, և զԱբդիու պատագրոս իշխան քաղաքին և պատուական յամենայն տանն արքայի, նա և զամենայն որ էին ի քաղաքին հիւանդք և ախտաժէտք, բժշկեաց: Եւ հաւատացին ամենեքեան. և մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. և զդուրս տաճարաց կռոցն փակեցին. և որ ի վերայ բագնին և սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ. և ոչ զոք ածէր բռնութեամբ ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային:

Իսկ առաքելոյն Թադէի զխոյրարար ումն մետաքսագործ մկրտեալ, և անուն կոչեցեալ Ադդէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Եդեսիայ՝ փոխանակ իւր թողու առ արքայի: Եւ ինք առեալ հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի՝ գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհիս և զօրացն: Բայց Աբգար յօժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիբերիոս կայսր, որ ունի օրինակ զայս.—

1 Խabcdfnop հայր / միւսն. հայրն
1 abcdf չիք իմ
1 g զզօրսս
2 eg որք
2 abcdfkln էր [l եր] իմ արգելեալ / միւսն. չիք իմ
2 fgk թագաւորութեան
3 d չիք հռոմայեցւոց
4 fo այսմ
4 abcdf բանից / վ[2]kl բանի / Հ բերէ, փխ. բանէ
4 acf թադդէի
5 f և ի քաղաքի
5 e ի վերայ նորա / be և բժշկեաց
5 a զարդիոս / w[1] զաբիու
6 ad պատգարոս
6 e ամենայն / Խ տան
6 kl արքային
7 tw որք
7 Խվ[2] որ միանգամ էին
7 abcfg ախտաժէտք / միւսն. ախտաժետք
8 o արգար ինքն
9 b տաճար / tw որք
9 eopqrs չիք վերայ
9 rs ի բագինն
10 o ի սիւնն
10 k ծածկել
10 kl պատեցին զնոսա եղեգամբ / c եղե գամբք
10 abcdf բայց, փխ. և (ոչ)
11 Խp բռնութեամբ [բռնութեամբք] ածէր
11 abcdf այլ, փխ. բայց
11 Աp ի հաւատսն [c ի հաւատս], փխ. ի հաւատացեալսն
13 c թադէոսի / eopqrs չիք թադէի
13 Կ[2]acdf զխոհարար, b զխոհար, w[1] զխոյրար, c զնախարար, փխ. զխոյրարար
14 eh զանունն / tw յանուն / a անուանեալ, փխ. անուն
14 kw[1] կոչեալ
14 c ադէ
14 e չիք ի վերայ
14 ac եդեսեա / b եդեսեայ / c յեդեսիայ / l եդեսայ
15 eopqrs չիք առ
15 gk արքայ
15 w[1] առաքեալ, փխ. առեալ
15 e աբգարէ
16 epqrs չիք քրիստոսի
16 a սանատրովկ / c սանատրուկ առ
17 gk նորա
17 abcdf որ
17 Տc աշխարհին
17 abcdfgkl զօրաց
18 k չիք առ
18 Կ[1]Կ[2]abcdfkl տիբեր / eop տիբերոս
18 Կ[1]Կ[2]cdkf չիք կայսր

Թուղթ Աբգարու առ Տիբերիոս:

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռոմայեցւոց խնդալ:

Գիտելով իմ, եթէ ոչ ինչ ծածկի ի քումմէ թագաւորութենէդ, այլ իբրև զմտերիմ քո՝ առաւել ես իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ: Զի Հրեայք, որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացւոց՝ ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ երախտեացն, զոր արար առ նոսա, նշանս և սքանչելիս, մինչև զմեռեալս անգամ յարուցանել: Եւ գիտեա, զի զօրութիւնքս այս ոչ են սոսկ մարդոյ, այլ Աստուծոյ: Զի և ի ժամանակին յորում խաչեցինն զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ, և երկիր շարժեալ տատանեցաւ. և ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ի մեռելոց և երևեցաւ բազմաց: Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա ի ձեռն աշակերտաց նորա սքանչելիս մեծամեծս կատարէ. որ և առ իս ինքեան եցոյց յայտնապէս: Եւ արդ՝ այսուհետև տէրութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայն գործեցին, և գրել ընդ ամենայն տիեզերս, զի երկրպագեսցեն Քրիստոսի՝ իբրև ճշմարիտ Աստուծոյ: Ողջ լեր:

---

1 gk ԼԱ.
1 e ԼԴ դարձեալ գրէ թուղթ աբգար առ տիբերիոս
1 Հabcdfkl տիբեր / gpqrs տիբերիոս
2 c իմոյ
2 e հռոմայեցւոց / միւսն. հռովմայեցւոց
4 c գիտելով գիտէի եթէ
4 Sme թէ
4 k չիք ինչ
4 o ի քումմէ տէրութենէդ և թագաւորութենէդ
5 eors որ, փխ. քո
5 abcdf իմացուցանել / e իմացուցանէ
5 e գրոց / kln գրոյս
6 abf հրէայք / d հրէայքն / c հրեայքն
6 Աo որք
7 b զյիսուս, փխ. զքրիստոս
7 o իրիք վնասու յանցանաց
8 kl չիք արար
8 p մինչ
9 abcdf միանգամայն, փխ. անգամ
9 oq գիտայ
9 kl ոչ սոսկ մարդոյ են
10 kl չիք և
10 opqrs ի ժամանակի
10 p չիք զնա
11 c երկիր շարժեցաւ սասանեցաւ տատանեցաւ / e երկիր շարժեցաւ և տատանեցաւ
12 epqrs յարուցեալ
12 e յայժմ
13 e յանուն
13 abcdf անուն նորա յամենայն տեղիս
13 bcdf աշակերտաց նորին
13 e զսքանչելիս
14 tw չիք ինքեան
14 lp տերութիւնդ
15 e չիք քո
15 abcdf չիք որ ինչ արժան է
15 e զոր
15 e չիք հրամայել
16 n զայն գործ գործեցին
17 abfglno իբր
17 abdf ճշմարտի
17 kl չիք ողջ լեր

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու ի Տիբերեայ։

Տիբերիոս կայսր Հռոմայեցւոց, Աբգարու թագաւորի Հայոց խնդալ։

Զթուղթ մտերմութեանդ քոյ ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ շնորհակալութիւն ի մէնջ քեզ հասցէ։ Թէպէտ և ի բազմաց մեր լուեալ զայդ յառաջագոյն, եցոյց և Պիղատոս ստուգապէս վասն նշանաց նորա, և եթէ յետ յարութեանն ի մեռելոց հաւատարիմ եղև բազմաց, թէ Աստուած է։ Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել զայդ, զոր և դուդ խորհեցար։ Այլ քանզի սովորութիւն է Հռոմայեցւոց՝ աստուած ի հրամանէ թագաւորի միայնոյ ոչ նստուցանել, մինչև ոչ փորձեալ քննեսցի նա ի սինկղիտոսէ, վասն որոյ և իմ յայտնեալ զբանս զայս սինկղիտոսին՝ արհամարհեաց սինկղիտոսն, զի ոչ քննեցաւ նա յառաջագոյն ի նմանէ։ Այլ մեր տուաք հրաման ամենայն ումեք, որում և հաճոյ թուեսցի Յիսուս՝ ընկալցին զնա ընդ աստուածս. և մահ այնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախօս կայցեն զքրիստոնէից։ Եւ վասն ժողովրդեանն Հրէից, որք յանդգնեցան խաչել զնա, զորմէ լսեմ, եթէ ոչ արժանի խաչի էր նա և մահու, այլ պատուի և երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն ի պատերազմէն Սպանիացւոց ապստամբողաց յինէն՝ քննեալ հատուցից նոցա զարժանն։

1 g ԼԲ / e ԼԵ (յուսանցքում)
1 bcdfgl ի տիբերէ / k տիբերէ, փխ. ի տիբերեայ / rs առ տիբեր
2 Աabcdf տիբեր / eopqrs տիբերոս
2 e հայոց թագաւորի / abcdf չիք հայոց
4 e զի թուղթ
4 bdfgpqrs մտերմութեան
4 d քոյ / միւսն. քո
5 kl քեզ ի մէնջ հասցէ
5 f հասցէ քեզ
5 e հասցէ և զի թէպէտ
5 Կ¹abcdf յառաջագոյն լուեալ էր [Կ²bcdf է] մեր զայդ
5 Ա լուեալ մեր
6 eprs չիք զայդ
6 abcdf եցոյց ստուգապէս և պիղատոս
6 Հabcdfg նշանաց / միւսն. նշանացն
7 eopqrs չիք և / Աf թէ
7 fg յարութեան / c ի * մեռելոնց
7 abcdfkl չիք բազմաց
8 abcdf չիք և (դուդ)
8 Segk դու
9 p քանզի և սովորութիւն
9 e զաստուած
10 abcdf միայն ի հրամանէ թագաւորին
10 n նստուցանել (յուսանցքում հաստատել) / Ավ³ չհաստատել, փխ. ոչ նստուցանել
10 վ³fkl չիք ոչ
11 d նախ, փխ. նա
11 Վabdmpqrs ի սինկղիտոսին / Հ ի սինղղիտոսէ
11 kl չիք և / kl զայսոսիկ
12 kl սինկղիտոսիս / Հ սինղղի
12 kl սինկղիտոսս / Հ սինղղիտոսս
12 Հk ստ, փխ. նա
13 Աopqrs ի նմանէ
13 e հրաման տուաք
13 e յամենայն
14 Աabcdfno ընկալցի
15 Se որ / p կայցեն
15 eoq քրիստոնէից / prs քրիստոնէիցն
16 dekl որք
16 վ խաչ հանել, փխ. խաչել
16 SԱe թէ
16 Ա խաչի և մահու էր նա / Աopqrs չիք և մահու
17 d պատուոյ
17 k երկրպագութիւն
18 bcf ի պատերազմէ / x ի պատերազմէս
18 e սպանեցւոց
18 o ապստամբողացն
19 k զարժան

Դարձեալ գրէ թուղթ Աբգար առ Տիբերիոս։

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիբերի կայսեր Հռոմայեցւոց խնդալ։

Զթուղթ գրեալ ըստ արժանի քոյոյ տէրութեանդ տեսի, և ընդ հրաման իմաստութեանդ քոյ ուրախացայ. և եթէ ոչ ցասնուցուս ինձ՝ գործ սինկղիտոսից յոյժ այպանելի է. քանզի առ դոսա՝ ի քննութենէ մարդկան տուեալ լինի աստուածութիւն։ Եւ արդ այսուհետև եթէ ոչ լինիցի Աստուած հաճոյ մարդոյն՝ Աստուած լինել նա ոչ կարէ. և իբրև յայսմանէ մարդոյն արժան է քաւել զԱստուածն։ Բայց քեզ տեառն իմում հաճոյ թուեսցի առաքել զայլ ոք յԵրուսաղէմ փոխանակ Պիղատոսի. զի լուծցի նա անարգանօք յիշխանութենէն յոր կարգեցեր զնա. վասն զի արար զկամս Հրէիցն, և խաչեաց զՔրիստոս ի տարապարտուց առանց քոյոյ հրամանի։ Ողջ լինել քեզ ըղձամ։

Զայս գրեալ Աբգարու՝ զհաւասար թղթոյն եդ ի դիւանի իւրում, որպէս և զայլսն։ Գրեաց և առ Ներսեհ մանուկ արքայ Ասորեստանի ի Բաբելոն։

Թուղթ Աբգարու առ Ներսեհ։

Աբգար արքայ Հայոց, որդւոյ իմում Ներսեհի խնդալ։

Զգիր ողջունի քոյ տեսի, և զՊերոզ լուծի ի կապանաց, և զմեծս նորա թողի նմա. և եթէ կամ իցէ քեզ՝ կարգեսցես զնա ի վերակացութիւն Նինուէի, որպէս և կամիս։ Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս,

1 e ԼԶ (լուսանցքում)
1 Խ աբգարիոս
1 Խabcdf տիբեր / es տիբերոս / r տիբերոսն
2 g չիք տեառն / e կայսր
4 c քոյ / p ըստ, փխ. ընդ
4 e և ընդ իմաստութիւնդ
5 d քոյ / միւսն. քո
5 abcdf ինձ ցասնուցուս / kl ցասնուս
6 efl սինկղիտոսից / միւս. սինդղիտոսից
6 Խabcdf է [c և, փխ. է] յոյժ այպանելի
6 k զի / e դուստ, փխ. դոսա
7 Վlm աստուածութիւնն / Հ տէրութիւնն, փխ. աստուածութիւն
7 e արար, փխ. արդ
7 c այդրհետէ, փխ. այսուհետև
8 ckl լինի
8 SԽe հաճոյ աստուածն
8 abd մարդկան
8 p չիք նա / ep չիք և
9 kl յայնմանէ / kl արժան է մարդոյն
9 e քաւել / k զաստուած
10 Se իմոյ / p մերոյ, փխ. իմում
10 abcdfkl չիք զայլ ոք
11 kl չիք նա / abcdf չիք անարգանօք
11 cdfl զոր, kl յորում, փխ. յոր
12 Վ՝abcdfkl չիք ի (տարապարտուց)
13 e թարց, փխ. առանց
13 c հրամանից / eg հրամանին
13 abcd ըղձանամ
14 e աբգար
14 opqrs և եդ / e և իւր, փխ. եդ
15 kl չիք և (զայլսն)
15 Հgk ասորեստանեայց
16 a ի բաբելովնի / de ի բաբելովն
17 ԽՎ՝ Ներսեհ արքայ ասորեստանի
18 Sabcef իմոյ
18 e հայոց սիրելի որդւոյ
19 p զգիրս / Խ քոյոյ ողջունի
19 Se քոյոյ / Խabcf քո / dtw քոյ
19 c պերող / no զմեծսն
20 abcdeopqrs չիք նմա
20 c կամիցի քեզ
20 a վկայութիւն, փխ. վերակացութիւն
21 abcd գրեցերն

թէ տուր ածել զայրդ բժիշկ, որ զնշանսդ առնէ և քարոզէ այլ Աստուած ի վեր քան զհուր և զջուր, զի տեսից և լուայց զմա՝ նա ոչ էր բժիշկ ըստ արուեստից մարդկան, այլ աշակերտ որդւոյն Աստուծոյ, արարչի հրոյ և ջրոյ. և վիճակ հասեալ ի կողմանս Հայոց առաքեցաւ: Բայց յընկերաց նորա գլխաւորաց, Սիմովն անուն, այդր ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ՝ լուիցես նմա, յորժամ և հայրն քո Արտաշէս: Եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ:

Եւ յաւել ևս գրել առ Արտաշէս արքայ Պարսից օրինակ զայս.—

Թուղթ Աբգարու առ Արտաշէս:

Աբգար արքայ Հայոց, Արտաշիսի եղբօր իմում Պարսից արքայի խնդալ:

Գիտեմ զի արդ լուեալ է քո վասն Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ, զոր խաչեցին Հրեայքն. որ յարեաւն ի մեռելոց, և առաքեաց զաշակերտան իւր ընդ ամենայն տիեզերս՝ ուսուցանել ընդ հանուր: Եւ մի յաշակերտաց նորա գլխաւորաց, Սիմովն անուն, է ի կողմանս քոյոյ տէրութեանդ: Արդ՝ խնդիր արարեալ գտցես զնա, և նա բժշկեսցէ զամենայն ախտս հիւանդութեանց՝ որ ի ձեզ, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ. հաւատասցես բանի նորա, դու և եղբարք քո և ամենեքեան, որ հնազանդին քեզ կամաւոր: Զի ախորժելի է ինձ՝ զձեզ ըստ մարմնոյ ազգականս՝ լինել ինձ մտերիմ հարազատս և ըստ հոգւոյ:

Եւ մինչ դեռ պատասխանի այսց թղթոց ոչ էր ընկալեալ՝ վախճանի Աբգարիոս, թագաւորեալ ամս երեսուն և ութ:

1 abdfgkl եթէ / e զայլ
2 Կ^{2}bcdefo որ ի վեր է քան / pqrs ի վեր է քան / l է, փխ. էր
3 Տe արուեստի
3 Տegl աշակերտ էր [l է] որդւոյն
5 Հegnopqrs նորա ի գլխաւորաց
5 abcdfl սիմոն
5 abcf անդր / Տe նա, փխ. այդր
5 Աcdf առաքեցեալ
6 h յորժամ (ջնջած, գրած որպէս)
7 o հիւանդութիւնս ձեր
7 l արտաշէզ / e զճանապարհ
8 o ցուցցէ ձեզ
9 e չիք առ / e արքային
9 Ա պարսից արքայ
10 c ԼԸ
10 Հkl առ արտաշէս պարսից արքայ
11 Կ^{2}abcd արտաշէս ի / k արտաշէս
11 Կ^{2}abcdf իմոյ
11 Կ^{1}Կ^{2}վ^{1}abcdf արքայից, փխ. պարսից
13 x քո / d չիք քո / միաձ. քոյ
14 Հegpqrs յարեաւ
15 c չիք իւր
15 e զընդհանուրս
16 ab յաշակերտացն / pr աշակերտաց
16 acfgl սիմոն / kl չիք է
16 adn քոյ / bcefopqrs քո
17 b արդ ի խնդիր
17 k և զնա բժշկեսցէ
18 eos հիւանդութեան / kl հիւանդութեանց ձերոց, որ / p բժշկութեան, փխ. հիւանդութեան
18 e զճանապարհ
19 c հաստատեսցես, փխ. հաւատասցես
19 e եղբայրն / abcdfkl ամենայն
20 bcdfgnopqrs որք / abcdf կամաւ
20 b զմարմնոյ, փխ. ըստ մարմնոյ
21 abcdf ազգականս [c ազգականող] իմ / e ազգականք
21 kl ազգականս ինձ լինել / d լինիլ
21 eopqrs մտերիմս
22 a չիք դեռ
22 Հkl պատասխանիս ոչ էր ընկալեալ այսց թղթոց
23 abcdfkl աբգարոս
23 dprsw^{1} ԼԸ / վ^{2}l երեսուն և երկու

ԼԴ

Յաղագս վկայութեան առաքելոցն մերոց։

Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կալեալ թագ՝ թագաւորէր յԵդեսիայ, և քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս։ Գործք որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ առաքելոյն Թադէի ի Հայս, և հաւատալ Սանատրկոյ, և թողուլ զհաւատսն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կատարումն առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրեարս գալ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին. և մարտիրոսանալ դստերն արքայի Սանդխտոյ հուպ ի ճանապարհն. և առա ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և փոխել յառապարն։ Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ՝ ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել։ Նոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Ադդէի աշակերտի առաքելոյն յԵդեսիայ յորդւոյն Աբգարու՝ գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ։

1 abcfo ԼԱ, e ԼԹ, l ԼԲ, փխ. ԼԴ / g չիք գլխանւանս
2 e վկայութեանց
2 Խ առաքելոյն մերոյ
2 f մերոց սրբոց
3 f թագաւորութիւն
3 p չիք հայոց
3 Վe յերկու / gl ընդ երկու / Չk ընդ երկուս
4 Վ[2]abcf անան, փխ. անանուն
4 Վ[2]abcdf թագ կալեալ
4 e չիք կալեալ—քեռորդի նորա (8. 5)
4 frs թագաւորեալ / k թագաւորութեան
4 ab յեդեսեա / k յեդեսայ
5 abcdf սանատրուկ քեռորդի նորա
5 p նոցա / e այսու, փխ. սոցա
6 l ողջոյն, փխ. յառաջագոյն
6 e այլոց
6 c թադէոսի / f թադդէի / SԽe չիք թադէի
7 e սանատրկայ / k սանատրուկոյ
7 p չիք թողուլ զհաւատսն յերկիւղէ
7 abcd հաւատսն / efgpqrs զհաւատսն
7 rs յերկեղէ
10 Se յիրար
10 g անտի զմարմին աշակերտացն
10 Չkl զմարմինն, փխ. անտի
11 l մարտիւրոսանալ
11 Se թագաւորի դստերն, փխ. դստերն արքայի
12 Խ մերձ, փխ. հուպ
12 ors ճանապարհին
12 e սուա, փխ. առա
12 Չefk յայտնել [Չk պատուով]
12 eprs նշխարացն
13 a երկուց
13 abc փոխելն / f փոխիլն
13 b առ յապարն / e յապարան / w[1] յառ ճանապարհն, փխ. յառապարն
13 kl որպէս ասացաք ամենայն / e ասացաւ
13 SԽe այլոց [op յայլոց]
14 e պատմել / e որ, փխ. ոչ
14 d կարեւոր
15 abcdfl երկրորդել ոճով / Չgk չիք ոճով
15 Չgk չիք վասն
15 l ի կատարման / Չnopqrs կատարման / e չիք կատարմանն
15 l ադէի (միշs)
16 a եդեսեայ / b եդեսեա
16 a որդւոյն / c յորդոցն
17 k յառաջագոյ

Որ իբրև թագաւորեաց յետ մահուան հօրն՝ ոչ եղև ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ եբաց զառաճարս կռոցն և կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն: Եւ յղեաց առ Ադդէ, զի արասցէ նմա խոյր բեհեզեայ անդրուածով ոսկւոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հօրն նորա: Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ «ոչ արասցեն ձեռք իմ խոյր զազազման անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուծոյ կենդանւոյ»: Եւ իսկոյն հրամայեաց միում ի զինակրացն՝ կտրել զոտս նորա սրով: Որոյ երթեալ, և տեսեալ զնա, զի նստէր յաթոռ վարդապետութեանն՝ էած սուսերաւ և ի բաց կտրեաց զսրունս նորա. և նոյն ժամայն աւանդեաց զհոգին: Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ի յայլոց պատմեալ նախկին:

Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարթուղիմէոս առաքեալ, որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեբանոս քաղաքի: Իսկ զՍիմոնէ, որ Պարսիցն վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել, եթէ զինչ գործեաց և կամ ուր կատարեցաւ: Քանզի պատմի յոմանց՝ Սիմոնի ումեմն առաքելոյ կատարիլ ի Վերիոսփորայ. և թէ նա իցէ ճշմարիտ, և թէ էր աղագաւ գալուստ նորա անդր՝ ոչ գիտեմ. այլ միայն նշանակեցի, զի գիտասցես թէ ոչ ինչ մնայ յիմմէ ջանից պատմել քեզ զամենայն, որ ինչ անկ է:

---

1 a չիք հօրն
1 bcdfl հօրն մահուան
2 abcdfgl զառաճար / k զառաճառ
3 ap չիք նմա
3 p բեհեզոյ / k բեհեզէ
4 վ²abcdf անկուածոյ / կ² անդրուածոյ
4 abcdf առնէիր
4 abcdf իմոյ, փխ. նորա
5 abcdfk եթէ / l եթե
5 e արասցէ
5 c արժանի, փխ. անարժանի
6 c երկիրպագէ
6 Խ քրիստոսի որդւոյն [l որդւոյ]
6 abcdf կենդանւոյ աստուծոյ / Խ չիք կենդանւոյ
7 abcdf չիք միում ի
7 abcd զոտսն
8 abcdfg վարդապետութեան
8 p էած սուսեր
9 kl չիք ի բաց
9 p կտրեաց սուսերաւ զսրունս
9 c զսրունկս / e զսրունն
9 SԽ զոգին [pqrs զհոգին]
12 f վիճակաւ / o վիճակեցաւ և հայոց
12 altw բարդողոմէոս / g բարդողիմէոս / c բարդողէմէոս / f բարթուղիմէոս / ն բարդուղովմէոս / միւսն. բարդուղիմէոս
13 abcdf յարեբենոս / վkl յարեսբոնոս / վn յարեբոնոս / վx յարեբանոս / w յարեբանի
13 c զսիմոնէ / f զսիմէոնէ
14 dep հաւաստին
14 abcdfk թէ / l թե
14 l չիք կամ
15 a պատմեաց ոմանց
15 egl սիմոնի
15 e չիք ումեմն
15 kl չիք առաքելոյ
16 af վերիոփորա / Հgk վերիոսփոբերեայ / l վերիոսփորերայ / n վերին ոսփորայ / tw վերիոս փորա
16 ԱԽ եթէ [l եթե], փխ. և թէ (նա)
16 ԱԽ եթէ [l եթե], փխ. և թէ (էր)
17 noprs գալուստն
17 kl չիք անդր
18 abd եթէ
18 edf մնաց
18 kl յիմ
18 abcdf ի մէջ բանից, փխ. յիմմէ ջանից
18 e զամենայն ինչ, որ
18 Հ անգ

ԼԵ

Վասն Սանատրկոյ թագաւորութեանն, և սպանման ծննդոցն Աբգարու, և վասն Հեղինեայ տիկնոջ:

Սանատրուկ թագաւորեալ՝ զօրս ժողովէ ի ձեռն քաջացն Բագրատունեաց և Արծրունեաց դայեկաց իւրոց, իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Աբգարու, զի բոլորումս տիրեսցէ թագաւորութեանն: Եւ մինչ դեռ նա յայսմ էր՝ աստուածային իմն ախտարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Ադդէի յորդւոյն Աբգարու: Քանզի սիւն կճեայ կանգնել տայր յեղեսիայ ի վերնատունս ապարանից իւրոց, և ինքն ի ներքոյ կալով հրամայէր զորպէսն առնել. որ զերծեալ յունողացն՝ անկաւ ի վերայ նորա և խորտակեաց զոտսն և սատակեաց:

Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, և նոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս և զգանձս թագաւորին: Զոր արարեալ՝ յետոյ ստեաց. նա և զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց, զորս եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից: Սապէս և զգլուխ կանանցն Աբգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ի Խառան, թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱբգարէ:

1 abcdfgkopqrs ԼԲ, e Խ, փխ. ԼԵ.
2 Հfg թագաւորութեան
2 Հbdfglpqrs ծննդոց
3 g հեղինեայ / lor հեղինէ
3 efopqrs տիկնոջն
4 c քաջանցն
5 e *դահեկաց / p դահեկեաց / k դայեակաց
6 Տe բոլորին / Հվ²gl բոլորումն / k բոլորում
6 Կ²abcdf տիրեսցէ հայոց
6 Կ²abd թագաւորութեանն / c թագաւորութեանս
7 kl չիք դեռ / d չիք նա
7 f այսմ / fl չիք իմն
7 k խնդրեց առ ի վրէժ, փխ. խնդրեցաւ վրէժ
8 abd որդւոյն / cp յորդոյն / Տkm յորդւոյ
8 k կճէ / վ²l սիւնի կճէ
8 b կանգնեալ
9 l տա / k տայ
9 abc յեղեսեա / k յեղեսայ
9 Վm ի վերնատունն / enopqrs ի վերնատուն
10 klm առն... (վերջը ջնջած, m առանց տեղ թողնելու)
11 Խ զոտս նորա և
11 Խ սատակեաց զնա
13 Խabcdf ի հաւատոց քրիստոնէից (Խ քրիստոնէութեան)
14 Խabcdfվ³ տայցեն [վ³k տացեն] նմա զքաղաքն / e զքաղաքս
14 Հ ի ձեռս նորա
14 i զգանձս արքային
15 b ետոյ
15 eopqrs չիք զամենայն
15 e զզաւակ
16 ԽԿ²d բաց / f աղջկանց
16 Խ յաղջկանց քաղաքին զորս եհան բնակել / Տe զոր
17 eopqrs որպէս, փխ. սապէս
17 b չիք և
18 abcdf բնակիլ ի Խառան յիւրային քաղաքն [f քաղաք]
19 ՏԽe ի վերայ թողլով
19 Հkl նորա, փխ. նմա
19 Խf զտիկնութիւն
20 tw զորս
20 abcdf ընդ ձեռն / Խվ² ընդ ձեռամբ
20 e աբգարէ / klվ² նորա և յաբգարէ

Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս և զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ի մէջ կռապաշտից. այլ չոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւդեայ, ի սովին՝ զոր մարգարէացաւն Ագաբոս. և տուեալ զամենայն գանձս իւր յեգիպտոս՝ գնեաց ցորեան բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում և վկայէ Յովսեպոս. որոյ և շիրիմ նշանաւոր կայ առաջի դրանն յԵրուսաղէմ մինչև ցայսօր ժամանակի։

ԼԶ

Յաղագս նորոգման Մծբին քաղաքի, եւ անուանակոչութեան Սանատրկոյ եւ մահուան նորին։

Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ՝ ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի։ Զի ի շարժմանէ խախտեալ՝ քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագոյն, և պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ. և զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, դրամ մի ի ձեռն ունելով. որ նշանակէ այսպիսի ինչ, եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, և այս միայն մնաց։

Բայց թէ ընդէր Սանատրուկ կոչեցաւ՝ ասելի է։ Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւդէ՝ պատահէ

1 Հ հաւատով
1 ckl չիք և
1 w^{1} զհայր, փխ. զայր
1 f աբգար / d չիք զաբգար
2 Հdeg բնակիլ
3 Հabdef կղօդեայ / k կղաւդդեայ
3 a չիք ի սովին
3 abcdf մարգարէացաւ
3 c աբգաբոս, փխ. ագաբոս
3 Հ չիք և
4 benopqrs զգանձս
4 acdf զգանձս իւր զամենայն
4 Se և գնեաց
4 a բազում ցորեան / f բազում և յոյժ
5 Վ կարօտացելոց / ef յորում
5 abcdl վկայէ և
5 dhlnqrs յովսեպոս / k և յովսեպոս / միւսն. յովսէպոս
5 ЮԿ^{2}abcdfp չիք և (շիրիմ)
6 a չիք կայ
6 abcdf երուսաղէմի / Կ^{2} երուսաղեմի
6 abcdf չիք ժամանակի
8 abcfklopqrs ԼԳ, e ЮԱ, փխ. ԼԶ.
9 kl մծմին (միշտ)
9 Юbdef անուանակոչութեան / միւսն. ...թեանն
10 f մահուն / k մահու / l մաւրն, փխ. մահուան
10 f չիք նորին
11 abcf եղեն / af որ, փխ. ոչ
11 a յիշատակի / bcdf արժանի յիշատակի
12 bdl բաց
12 e չիք ի (շինուածոց)
12 SЮde շինուածոց [ի շինուածոյ]
13 ab և պարսպով պարսպեաց կրկին պատուարաւ / Վ^{2}cdfkl պարսպով կրկին
14 Վ^{2}cfkl չիք և (պատուարաւ)
14 bcf պատուարով
14 df չիք և (զինքն)
14 egkiopqs անդր, փխ. անդրի
14 abcdf ի մէջ
14 ԱՏ մի դրամ [Կ^{2}abdf մին դրամ]
15 Se ի ձեռն / Կ^{2}acdf ի ձեռինն
15 c նշանակէր
15 abcdfprs թէ / e չիք եթէ
15 e ի շինի
16 e գանձս / k գործք / g' գանձք
16 e ծախեցաք
18 bf ձմերայնւոյ
18 k ճանապարհեալ
18 abcdfkl քոյր աբգարու օդնէ [b օդէ, cf աւդէ, l աւդէ, k օդէ) ի հայս
18 Հwgopqrs աւդէ կամ օդէ, / Վmn օդէ

բդոյ ի լերինս Կորդուաց. ցրուեաց զամենեսեան մորիկն, մինչ ոչ գիտել ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ։ Իսկ դայեկին նորա Սանոտայ, քեռ Բիւրատայ Բագրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս և զերիս գիշերս։ Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն։ Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ, պատահեաց մանկանն և դայեկին։ Արդ՝ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ։

Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի արքայի Պարսից, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի, նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն. իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարանաց սրբոյ դստերն։ Ղերուբնայ որդի Ափշադարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եդ ի դիւանին յԵդեսիայ։

ԼԵ

Թագաւորել Երուանդայ եւ կոտորել զորդիսն Սանատրկոյ, եւ զերծանել Արտաշիսի փախստեամբ։

Յետ մահուանն Սանատրկոյ արքայի շփոթի իմն թագաւորութիւնն։ Քանզի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ Արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ

1 b բդոյ / a ի լերինն
1 Հ կորդաց
1 gl մորիկն / միւսն. մորիկ
2 ԱS գիտելով
2 Խ այր զընկեր [k այր ընկեր]
2 abcdf ընդ որ վարեցաւ այր զընկեր
2 abfl դայեկի / e դայեակ
2 kl սանոտոյ (միշտ)
3 Կ^{2}acdepqrs բիւրատեայ / b բիւրա-տեա / w^{1} ի բիւրատա
3 Կ^{2}abcf խուրենայ / d խորենայ / Հgk խոսրովայ / l խոսրոնայ
3 e արծրունեաց
4 ab ստեանցն. չիք իւրոց
6 abcdf թէ / Խ ոմն, փխ. իմն
6 af աստուածոցն / Հgk յաստուածոց
7 a մեք, փխ. որչափ
7 bcdfl որչափ մեք եղաք [l եղեաք] / միւսն. չիք մեք
7 Վ^{2}k հասու ի վերայ, փխ. վերահասու
7 abcdf այսպիսի / o շան
8 eopqrs խնդրողսն
8 l լեեալ / o եղեալ / i պատահեալ
8 Հgl մանկան / kl դայեկիս
8 Հgl արդ զի կոչեցաւ
9 l զանուն անուանակոչութեան
11 ad երկոտասաներորդ / b յերկոտասան յերրորդ / Հgkl յերկոտասաներորդ
11 Seg պարսից արքայի
12 e և մեռաւ / Վ^{2}gkl մեռանի
12 Կ^{2}ԽՎ^{2}abcdf յորս
12 o յորս ելանելն / Seg նետիւ
13 k փորոտեան
13 Կ^{2}bf իբրև / Վ^{2} իբրու
13 ՀՎ^{2}k վրէժս ինչ
13 ՀՎefgkl հատուցանել
13 Se չարչարման [co չարչարանաց] / միւսն. չարչարանս
13 Կ^{2}abcdf դստերն իւրոյ սանդխտոյ / o դստերն սրբոյ / p չիք սրբոյ
14 l ղերուբնա / x ղերուբնայ / միւսն. ղերուբնայ
14 d ափշադարայ
15 pqrs չիք յաւուրս
15 ae յեդեսեա / bk յեդեսեայ / Հ յեդեսիա
16 abcfgklogrs ԼԴ, e ԽԲ, փխ. ԼԵ
17 e վերնագիրը նախորդ գլխինն է։
17 pqrs թագաւորեալ / o թագաւորու-թիւն
18 abcd արտաշէսի / k կոտորեալ
19 dl մահուն
19 Se չիք արքայի. չիք իմն
20 e անորդի, փխ. ոմն որդի
20 a արշակունոյ / k արշակուայ

ամի Դարեհի վերջնոյ: Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այսպէս: Կին ոմն յազգէ Արշակունեաց, անձամբ հարստի և խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ ոք զիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինոտավրոս: Եւ ի զարգանալ մանկանցն՝ կոչեն անուանս Երուանդ և Երուազ: Եւ ի չափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ և անդամովք յաղթ: Սա ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ առաքեալ ի Սանատրկոյ, գտանի երևելի, մինչև ամենայն նախարարացն Հայոց առաջին լինել. և խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ զամենայն ոք յանգուցեալ յինքն յարեցոյց: Եւ ի մեռանելն Սանատրկոյ՝ միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա, առանց արանց յազգէն Բագրատունեաց լինել թագադիր:

Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդւոցն Սանատրկոյ՝ կոտորէ զամենեսեան: Թուի թէ վրէժս հատուցաւ սպանման որդւոցն Աբգարու: Բայց մի ոմն տղայ, Արտաշէս անուն, զոր առեալ սընտուի նորա՝ փախեաւ ի կողմանս Հերայ, ի հովուավանս Մաղխազանի, լուր առնելով դայեկի նորա Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ Բագրատունւոյ, ի Սպեր գաւառի, ի շէնն Սմբատաւանի: Արդ՝ իբրև լսէ Սմբատ որդի Բիւրատայ զբօթն Սանատրկոյ և զգոյժ կոտորման որդւոց նորա՝ առեալ զերկուս դստերս իւր, զՍմբատանոյշ և զՍմբատուհի՝ նստուցանէ ի Բայբերդի, արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին. և ինքն հանդերձ միով կնաւ իւրով և սակաւ արամբք գայ անցանէ ի խնդիր

1 կ^{2}abcd դարեհի պարսից արքայի վերջնոյ / c վերջոյ
1 d ունի / e չիք և ունին
1 abcdf զրոյց
1 𝔚 վասն, փխ. յաղագս
1 abcdf սորա, փխ. նորա
2 f ազգէն / S𝔚e խարստի
3 կ^{2}d առնուե'', փխ. առնուլ կնութեան
3 Հb յերկուս / kh մանուկս
4 abcf պասիփայ / կ^{2}dtw փասիփայ
4 կ^{2}վabdf զմոնոզորոս / վenopqrs զմոնոտավրոս / e զմանոզորոս / g զմենոտավրոս / Հ զմենեզովրոս
5 c կոչէ
5 e զանուանս նոցա երուանդ
5 enopqrs չիք և ի չափ… յաղթ (s. 6) (n ունի լուսանցում)
5 f հասակի լեալ, փխ. հասեալ
5 k չիք ի (չափ)
6 Հabcdfg անդամօք
6 կ^{2}abcdf սա և ի
6 a չիք վերակացու
7 k չիք առաքեալ
7 S𝔚e չիք ի (սանատրկոյ)
8 կ^{2}abcdf առաջին նախարարացն լինել ա՛մ հայոց զօրացն և
8 e լինիլ
9 o անկուցանէր / p անգուցանէր
9 կ^{2}abcdf յանգուցեալ յինքն յարեցոյց / kl յանգուցանէր յինքն / միւսն. ոք յինքն յանգուցանէր
10 Հabdfnopqrs ի մեռանել / e ի մեռանիլ
10 e թարց, փխ. առանց
11 a չիք արանց
11 abcdf ազգին / p յազգին / x յազգէ
13 e և թուի / d չիք թէ
13 𝔚 վրէժ
15 b ըստնդւոյ / el սնտառ / k ստուն
15 gk սահմանս, փխ. կողմանս
15 վ^{2}enpqrs հերայ
15 𝔚վmn հովուավանս / a ովուայ վան / վeopqrs հովավանս / tw ի վանս հովուաց վան / միւսն. ի հովուաց վանս
16 a մախանի / x մալխազանի
16 cepqrs բիւրատեայ
17 Հվegopqrs ի շէնս սմբատունի
18 ceprs բիւրատեայ
18 Հgk չիք որդի բիւրատայ
18 k զբօթս
19 lnopqrs որդւոցն
19 Հgk չիք իւր / k զսբատանոյշ
19 Հabcdfgl զսմբատուհի / eopqrs զսըմբատուհրի / k զսբատուհի
20 a ի բայբերդ / egopqrs ի բաբերդի
20 o չիք և ինքն միով կնաւ իւրով
21 abcdf չիք միով
21 ab կնաւն
21 gk չիք գայ

մանկանն Արտաշիսի։ Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ՝ հետայոյզս առաքէ. վասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց այլակերպեալ շրջելով հետի հանդերձ մանկամբն՝ մնուցանէ ի հովուավանս և յանդէորդս, մինչև պարապ գտեալ ժամ՝ անցանէ առ Դարեհ արքայ Պարսից։ Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ և ծանօթ յառաջագոյն՝ պատուի մեծապէս ընդ զօրագլուխսն Պարսից, սապէս և մանուկն ընդ որդիս թագաւորին, տեղի բնակութեան առեալ զԲատ և զՈզոմն կոչեցեալ գաւառս։

ԼԸ

Որ ինչ ջան Երուանդայ վասն ի բուռն ածելոյ զմանուկն Արտաշէս, եւ ի բաց թողլոյ զՄիջագետս։

Բայց Երուանդայ զմտաւ ածեալ, թէ որպիսի չար նորա թագաւորութեանն մնայր ի Մարս՝ խէթ ի սրտի լեալ՝ ոչ հեշտալի էր նմա քուն։ Հանապազ ի յարթնութեան յայն հոգալով, նաև ի քուն մնուրջս ահագինս նմին իրի տեսանէր։ Վասն որոյ ի ձեռն հրեշտակաց և պատարագաց խնդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից՝ տալ ի ձեռս զԱրտաշէս, ասելով թէ «Արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր մնուցանես զՄարբդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ յեղուզակի, որ ասէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ.

1 abcd արտաշէսի
1 Խ թագաւորին, փխ. արքային
2 c հետայոյզ / Խվ^2 հետախոյզս
2 c ժամանակ
2 kl դաշտաց և լերանց
3 k *այլակերպել, փխ. այլակերպեալ
3 eopqrs հետ
4 Խվ,mn ի հովուավանս / a վասն հովուաց / eopqrs ի հովավանս / f ի հովուաց վանս
4 ers յանդորրս / nopq յանդորրս [n յետոյ ջնջած յանդէորդս]
4 Կ^{2}abd ժամանեաց, cf ժամանեացէ, փխ. ժամ անցանէ
5 e չիք պարսից
5 a այլ, փխ. այր
5 k սմատ
6 l զաւրագլուխս
6 Se որպէս, փխ. սապէս
7 c զմանուկ
7 SԽe բնակելոյ
8 e զողոմ / Կ^2 զող ոմն
8 Ագopqrs գաւառ
9 Խbcfopqrs ԼԵ, e ԽԳ, փխ. ԼԸ.
10 pqrs երուանդեայ
10 c բառնալոյ, փխ. ի բուռն ածելոյ
10 adf առնելոյ, b առնլոյ, վ^{2}kl արկանելոյ, փխ. ածելոյ
11 k թողու
12 Se թագաւորութեան նորա
13 Հcd պարս, փխ. մարս / w^1 ի մայրս
13 SԽe չիք ի (սրտի)
13 kl սրտիւ
13 Կ^{2}abcdf լինելով / l լինել
13 e հեշտանալ
13 Կ^{2}abcdf լինէր, kl ի, փխ. էր
14 Ագl չիք ի (յարթնութեան)
14 k նախ, փխ. նաև
14 aeh յանուրջս
15 klp ահագին / e յահագինս
15. e ի ձեռս
15 վ պարգեաց, prs պատգամաւորաց, փխ. պատարագաց
16 o տալ ձեռն / x ի ձեռն
17 l արեւն (միջs)
17 eopqrs չիք իմ
17 l չիք և
17 k սնուցանես, փխ. մնուցանես
18 r զմար / s զմարդ (դ ջնջած)
18 bc զարտաշէս
18 abcdfkl չիք ինձ և
18 eopqrs չիք և—թագաւորութեանս
19 abcdfo եղուզակի / glx յեղուզակի
19 g եթէ

և զորդի հովուաց և զանդէորդաց ջանայ առնել Արշակունի, և արեան քո և հարազատութիւն համբաւելով զնմանէ։ Նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խաբս գտեալ Սմբատայ զմար ումն ողայ՝ բաջաղի»։ Նոյնպէս և առ Սմբատ յղէր բազում անգամ, թէ «Ընդէ՞ր այդքան մնոտի աշխատութիւն կրես. խաբեալ ի սանուէդ՝ մնուցանես զորդի Մարիդ հակառակ ինձ»։ Եւ լսէ ոչ սիրելի բանս պատասխանեաց։ Յայնժամ առաքէ Երուանդ և սատակէ զքաջսն ի Բայբերդի. գերեալ զդստերս Սմբատայ՝ պահէ յամրոցին յԱնի ոչ վատթարապէս։

Բայց թիկունս առնելով Երուանդայ զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպիանոս և Տիտոսի, թողլով ի նոսա զՄիջագետս։ Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց ի Միջագետաց. և հարկս ևս առաւելագոյնս տայր ի Հայոց Երուանդ։ Իսկ գործակալցն Հռոմայեցւոց մեծապէս հանդերձեալ զքաղաքն Եդեսիայ՝ ի նմա հաստատեն զտունս գանձուց հարկացն ժողովելոց ի Հայոց, ի Միջագետաց և յԱսորեստանեայց։ Եւ ժողովեն ի նմա զամենայն դիւանս, և կարգեն դպրոցս երկուս, մի՝ զրուցն խուժանց զԱսորին, և միւս ևս զՅոյնն. և զդիւանն հարկաց և զմեհեննականն, որ կայր ի Սինոպ Պոնտացւոց՝ անդր փոխեն։

1 a անդեորդաց / 𝔚bcdf անդէորդաց
1 e ջանայց
1 l արեւն
2 k համբառնալով զնա. զի չէ իսկ, փխ. համբաւելով զնմանէ. Նա չէ… / g զնմանէ. ջնջեալ զնա / Հ զնա, փխ. զնմանէ
2 Կ²abcdfl թէ, փխ. Նա / g Նա ներած
2 𝔚abcdf չէ իսկ որդի
2 f որդի իսկ սանատրկոյ
3 e խաբ
3 e գալ, փխ. գտեալ
4 eopqs չիք և առ
4 h յղէ
4 S𝔚 այդ քո [o այդքան], engs առ քոյ, փխ. այդքան
5 S𝔚e աշխատութիւնդ / d աշխատութիւնս
5 S𝔚e չիք կրես
6 Se սիրելոյ
6 Վdpqs պատասխանեայ
7 Հegopqs ի բաբերդի
7 abcdfgkl գերելով [g փոխած գերեալ]
8 x զդստերսն
8 e տահել
8 abcdf ոչինչ
8 a *վատթարապէն
9 Se առնել
10 c չիք ի (թագաւորութեանն)
10 f ի թագաւորութենէն, Հց ի Թ″ն
10 abcdf վեսպիանոսի / tw վեսպազիանոսի
10 f նոցա, փխ. ի նոսա
11 a թագաւորութիւն, փխ. իշխանութիւնն
12 Se չիք ևս
12 a աւելագոյնս / bdl յաւելագոյնս
12 Seg երուանդ ի հայոց [e հայոց]
12 Հ չիք ի հայոց
12 𝔚abcdfg հռովմայեցւոց գործակալաց
13 abcd եդեսեա / e յեդեսիայ
14 Կ²acdf հաստատել / b հաստատեալ / kl հաստատեցին
14 S𝔚e հարկաց
14 abcdf չիք ի (միջագետաց) / c ի միջագետ
15 e ի, փխ. և (յասորեստանեաց)
15 Վcefkmnq յասորեստանեաց
15 c չիք և (ժողովեն) / k ժողովէին
15 k չիք ի նմա
15 abcdf նա, փխ. նմա
15 Հ զդիւան
16 Վ²abcdfkl դպրոցս ընդ / e զդպրոցս
16 abcdfl երկու
16 f չիք մի զրուցն—փոխեն (s. 18)
16 abde մին / cde զմիւսն / o մէկ
16 p խուրոց
17 a զնոյն, փխ. զյոյնն
17 a զդիրանն / g զդիւան
17 d ի սինօպ / Վ²egknopqs ի սինո
18 S𝔚Վ²ef պոնդացւոց
18 e անդ

ԼԹ

Յաղագս շինուածոյ Երուանդաշատ քաղաքի։

Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և ի յերկարել ձմերայնոյն, և ի դառնաշոտ փչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն՝ ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղւոյ։ Ընդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղւոյ եղեալ ի խնդիր՝ փոխէ զարքունիսն յարևմուտս կոյս, ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ՝ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ։ Պարսպէ զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զպարիսպն ընդ բազում տեղիս կորեալ զքարինսն մինչև ի յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ի փորուածն, յըմպելեաց պատրաստութիւն։ Զմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս ի ներքուստ ի վեր մինչև ցդուռնն. և ի նմա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն, որպէս զի ըմբռնեսցի եթէ ոք գաղտ ելանելով դաւել կամիցի զարքայն։ Եւ էր, ասեն, երկդիմի. որպէս զի մինն լիցի սպասաւորաց արքունի և ամենայն ելևմտից ճանապարհ տուընջենային, իսկ միւսն գիշերային և մարդադաւաց։

1 a ԼԷ, bcfkl ԼԶ, e ԽԴ, փխ. ԼԹ.
2 dok շինուածոյ / b շինուածին / միւսն. շինուածի
2 k երկուշատ, Հegor երուանդայ, pqs երուանդեալ, փխ. երուանդաշատ
3 d ի յաւուրս / acf ի սորա աւուրս / b ի նորա աւուրս
3 b յարքունիքն
3 c յարմաւիր / SՀe բլրոյն
4 c չիք էր
4 abcfgopqrs և ի յերկարել / e յերկարեալ / միւսն. յերկարել
4 b ձմերանւոյն / abfl ձմերայնւոյն
4 abcdf չիք և (ի դառնաշոտ)
5 Կ²abcdf դառնաշոս / Se հնչմանէ
5 l հւսւսոյ / etw պաղեցեալ
5 f ձուլացեալ / gl ձուղ՛եալ
6 Կ²abcdf չիք բաւական
6 Կ²abd գտանիւր
6 h տեղւոյն
7 d նեղացեալ / k ամրագոյն
7 no ևս, փխ. և (ամրագունի)
7 e տեղւոյ ևս
7 SԽe եղեալ, փխ. եղեալ
7 Կ²dc չիք ի (խնդիր)
8 e և, փխ. ի (քարակտուր)
8 f զոր յոլով, փխ. զորով
9 cf պար, փխ. պատ / վ պատառեալ
9 d զերասխայ / l երասխ
9 abd ախուրեան / cf ահուրեան
9 o պարսպէ և զբլուրն
9 abcdf զբլուրն, և ի ներքսագոյն քան զբլուրն պարիսպն շինէ
10 վ ի ներսագոյն
10 a տեղիսն
11 SԽce մինչև [l մինչև ի] յատակս
11 abcdfl մինչև ի դիմել
13 n պարսպովք / o պղնձի
13 e զդրունս / f և ի դրունս / k դրուն
13 e ի միջոց / k ի միջոյ
14 abcdfkl չիք ի (ներքուստ)
14 a ի դուռնն և ի դուռնն / bcdfkl ի դուռնն / e ցդրունս / Հgodpqrs ցդուռն
15 o ի նմանէ
15 opqrs ի, փխ. իմն / e չիք իմն
15 abcfkl աշտիճանացն
16 cfl ըմբռնեսցէ
16 Sde թէ / l եթե
17 e ամենն, փխ. ասեն
17 cf մին
17 f լիցի ի սպասաւորաց / Sek սպասաւորացն
18 Խվ գիշերոյ
19 a մարդաւաց

Խ

Թէ ո՛րպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կռոց:

Բայց Երուանդայ շինեալ զքաղաքն իւր և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ, ուրոյն ի կռոցն, զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի՛ ի գալ և ի զոհել անդ աշխարհի՝ ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւրոյ քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, և անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ի նմա զբագնաց յօրինեալ է զկազմութիւն. և փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր:

ԽԱ.

Վասն տնկելոյ զանտառն, որ կոչի Ծննդոց:

Տնկէ և մայրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, և որմովք ամրացուցանէ, արգելլով ի ներքս այծեմունս երագունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիռս և վարազս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն՝ Ծննդոց:

1 a ԼԸ, e ԽԷ, cfklopqrs ԼԷ, փխ. Խ.
2 Seg թէ / l եթէ
2 l քաղաքս
3 Se Երուանդ / e անդ
4 abcd յարմաւիրայ / e յարմօրայ
4 ck չիք ի (կռոցն)
4 SԽe զոր / c յօգուտ
5 a փոխել / f փոխեալ
5 Խ չիք ի (քաղաք) / g[1] ի քաղաք / r ի քաղաքին
5 Sek ի [o չիք ի] գալն
5 Sek անդր / e չիք ոչ
6 e ի, փխ. քառասուն (ի, փխ. ի)
7 abd զհիւսիսեաւ / cf զհիւսիսեայ / kl հիւսւսով
7 Sek իւր / c չիք քաղաք
8 cf ահուրենայ / o ախուրանի
8 b չիք բագարան
8 cfl այս ինքն է թէ
9 Se յօրինեալ է [eopqrs էր] զկազմութիւն բագնացն / Խ զբագնացն յօրինեալ [l յաւրինեալք] զկազմութիւն / cd բագնացն յօրինեալ է կազմութիւն
10 Խ կուռսն / a չիք որ
10 a արմաւիր
10 ektw զմեհեանս
10 Խ երուազ
11 Խ կացուցանէ
12 Խabcfopqrs ԼԸ, e ԽՋ, փխ. ԽԱ.
13 l զանդղան (մինչ) / k զանտառս
14 eopqrs չիք և
14 f մայրի մի մեծ
14 Հվ²abdfg ցհիւսիսոյ, l հիւսւսոյ, փխ. ի հիւսիսոյ
14 Հ որմօք
14 g ամրացուցանէր
15 e զայծեմունս երանգունս և զեղանց և զեղջերաց
16 eqrs զցիռս
16 e զվազանս որս
16 e աճեցեալք
17 e զանտառս / l զանդղան
17 k չիք յաւուրս / a յաւուրս անընթեռնլի. վրան գրած է ի վ՛ր
18 Խ անուանեաց
18 d չիք զանտառն

ԽԲ

Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ։

Բաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք։ Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիբ։ Իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտաբանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական։ Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ՝ իբր զարտեւանանց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն զիր կարակնաձև՝ արդարև գեղաւոր կուսից յօնից զարաւանդաց համեմատ։ Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց՝ ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն։ Իսկ գետն բերանացեալ զարաւանդօք ափանցն՝ զերկթերթիսն նշանակէ շրթունս։ Եւ այսպիսի գեղեցկութեան զիր՝ անքթթելի ինն զոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. և արդարև բերրի և թագաւորական դաստակերտն։

Զայս ամենայն զգործեցեալսն Երուանդայ պարգևէ մեծն Տրդատ մարդկան ազգին Կամսարականաց, որպէս մտերմաց և արեան կցորդաց ազգին Արշակունեաց. զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք։

Բայց ասեն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից զժնեայ զոլ ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աչալրջացն սովորութիւն ունել

1 Խabcfopqrs ԼԹ, e ԽԷ, փխ. ԽԲ.
2 rs երուանդայկերտ
3 aeopqrs չիք և
3 dkl վասն, փխ. յաղագս
3 Կ^{2}bcdf ձեռակերտին
4 a յերուանդ
5 f քան, փխ. քանզի
5 k ի միջոց / c հովիտն
5 Կ^{2}abcdf չիք մեծի
5 eopqrs լնուլ / p մանկութեամբ
6 Վ^{2} լուսաւորագէս / Հ չիք լուսաւոր
7 abc հոտաբանոց / d հոտաբարանոց
7 abcdf որպէս որ շուրջ
8 ԽՎ^{3}abcdf զբբաւն / Վepqrs զբլբովն
8 a չիք զբազմութիւն
8 abf այգեստանեայն / cdn այգեստանոյն / e այգեստանոց / Վkl այգեստոյ / o այգեստանաց
9 copqrs իբրև
9 abcefl զարտեւանանց / միւսն. զարտեանաց
10 Կ^{2}abcdf նկարաձև / Վe կարկնաձև
10 eopqrs չիք գեղաւոր
10 a զարևանդոց / S զարեւանդաց
10 Կ^{2}cdf համեստ, փխ. համեմատ
11 Կ^{2}abcdf չիք հարթութիւն
11 abcdf գեղեցկութիւն պարզութեան / eopqrs ծնօտից պարզութիւն. իսկ
12 tw բերանաբացեալ
12 Վ զարուանդօք
12 c զերկթերթիցն / o զերկթերթեան
14 Վb ի բարձաւանդակ
15 Հվgl է [l էր] արդարև
15 Ա դաստակերտ [e դաստակերտ ինն]
16 a գործեցեալ / bcd գործեցեալս / g զգործեալսն / f գործեալս / l գործեցեալսն / k զգործեցեալ սա
17 a ազին
17 k մտերմաց / միւսն. զմտերմաց։ Հմմտ. Խոր. Բ, Ղ. «որպէս ազգականի իւրում և մտերմի»։
17 abcdfg արեանց / c կցորդաւորաց
18 Վ^{3}fl տեղն / Sek տեղին [o տեղւոջ]
19 a ասելն, փխ. ասեն
19 pqrs զԵրուանդեայ / Se զոլով
19 c հայեցածով / k հայեցած / f հայեցուածովք
20 Վak աջալրջոցն / Վ աչալրջոցն / Կ^{1}Կ^{2}bdfl աչալրջոցն / c աջալրջուցն / e աղալրջաց
20 Կ^{1} զնել, փխ. ունել
20 Կ^{2}abcdj ունել ասեն

սպասաւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն դժնութենէ աւեն պայթել որձաքար վիմացն։ Բայց այս կամ եղիցի սուտ և առասպել, և կամ դիւականս ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զորս կամի։

ԽԳ

Թէ ո՛րպէս Սմբատայ օգնականս իւր արարեալ զնախարարսն Պարսից՝ խնդրէ թագաւորեցուցանել զԱրտաշէս։

Բայց ի զարգանալ մանկանն Արտաշիսի, և ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել դայեկին Սմբատայ՝ հաճեալ ընդ նա նախարարքն Արեաց, մաղթեն զԹագաւորն տալ նմա պարգևս զինչ և խնդրեսցէ։ Եւ յանձն առեալ Թագաւորին՝ ասէ ցնախարարսն. «Տեսէք թէ զինչ կամիցի այրն քաջ»։ Եւ նոքա ասեն. «Անմահ բարերարութիւնդ քո. ոչ այլ ինչ կամի Սմբատ, բան թէ զարիւն քո և զհարազատութիւն, զԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ, զմերժեալն ի Թագաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիւրում Թագաւորութեանն»։ Եւ յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զզօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի գահն հայրենի։

1 l սպասաւորացն նորա
1 Հgk արքայի, փխ. արքունի
1 e վէմք
1 k ունելով
1 Կ^{2}b երուանդեայ
2 Կ^{2}abd ի հայեցուածէ / cf ի հայեցածէ / k ի հայեցածն / l ի հայեցուածոց
2 ՀԿ^{2}abcdfkl աւեն դժնութեանն [Կ^{2}c դժնէութեանն, f դժնէութեան, Հl դժնութեան, k դժնութի՛] / Վ^{2}gnopqrs դժնութեան / Վ^{2} դժնութիւն / e դժնկութիւն
2 Հabdf պայթիլ
3 f չիք այս / e առասպելք
3 Կ^{2}abcdf յոյժ դիւականս [Կ^{2} դիւական] / Վ^{2}l ոչ դիւականս / Seg դիւական
3 Կ^{2}abcdfklo չիք ինչ
4 e չիք այսպէս
4 abdg հայեցուածոյ / Վcfl հայեցածն / k հայեցածոյ
4 o զօրութեամբ և անուամբ
4 d վնասցէ / l վնասեսցեն
4 k զոր / kl կամիցին
5 Խabcfopqrs Խ, e ԽԸ, փխ. ԽԳ.
6 d եթէ / c սմբատ
6 e օգնութիւն / SԽ օգնական
6 SԽe չիք իւր
6 e զնախարարսն / SԽabcdf զնախարարս
6 g խնդրէր / k խնդրեաց
8 Se ինկ, փխ. բայց
8 Հ արիութիւն / abcdf քաջութիւնս արութեան / Խ չիք քաջութեան
9 elpqrsw^{1} ցուցեալ
9 eopqrs հաճեալք / o չիք ընդ
9 aeopqrs չիք նա
9 SԽabdef նախարարք [p նախարարս] / lo նախարարքն / c նախարարսն
10 abcdfkl մաղթեցին
10 kl պարգև / k չիք և (յանձն)
11 f նախարարս / l թե
11 SԽe տեսէք զինչ կամի
12 i քաջն, փխ. այրն քաջ
12 abcdf այլ ոչ
13 SԽe զարիւնդ [l զարեւնդ]
13 k չիք և
13 SԽabd հարազատութիւն [o զհարազատութիւնդ]
13 eopqrs արտաշէս
15 a Թագաւորութիւն
15 eopqrs արքայն
16 Sae ի ձեռն
16 d ի զօրաց / e զզօրքն / nopqrs զօրսն
17 k ի գայ
17 f արքունի, փխ. հայրենի

ԽԴ

Յաղագս լսելոյ Երուանդայ զգալն Արտաշիսի, եւ գումարել զօրս ի պատրաստութիւն պատերազմի։

Լուր հասանէ առ Երուանդ յՈւտէացւոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր։ Զայս լուեալ Երուանդայ՝ եթող անդէն զբազումս ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն գնաց ի քաղաքն իւր փութանակի, կոչել առ ինքն զզօրս Հայոց, զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և զՄիջագետացն՝ աղերսիւք և տրովք։ Եւ էին աւուրք գարնայնոյ. վասն որոյ երագ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նա և Արգամ, տանուտէր ազգին Մուրացեան, որ ի ծննդոցն Աժդահակայ, ամբոխ հետևակաւ։ Քանզի էր Երուանդայ դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական, զոր հանեալ էր ի նորանէ Տիգրանայ և տուեալ իւրում քեռայնն Միհրդատայ. իսկ յետ մահուանն Միհրդատայ՝ ոչ լինէր ումեք տուեալ, մինչև Երուանդայ դարձուցանել զնա առ Արգամ։ Եւ ոչ միայն նմա, այլ և ամենայն նախարարացն տայր պարգևս և պատիւս, և զօրացն ամենեցուն պարգևէր առատապէս։

---

1 Խabcfopqrs ԽԱ, e ԽԲ, փխ. ԽԴ.
2 o չիք վերնագիրը
2 a երուանդայ լսելոյ
2 Տbe գումարեալ
2 ՏԽbe զզօրս [l զաւրս]
3 Կ² չիք ի պատրաստութիւն պատե-րազմի
3 e պատերազմի ընդ արտաշիսի
4 Խabcdf հասանէ լուր / e հասանի
4 b յուտացւոց / acf յուտեացւոց
5 e զզօրս / Տg զօր բազում
5 tw ի ձեռս
5 kl ի ձեռն սմբատայ զաւրս զի
5 a չիք քո
6 e չիք իւր
6 ՏԽe զայս իբրև լուաւ երուանդ
7 վ կողմնապահս
8 a փութապէս
9 ՏԽe և զվրաց / l վրաց
9 Խabcd զմիջագետոց / Հ միջագետաց
9 abd աղերսօք / c աղերսանօք / f աղերսովք
10 Հenopqss տրօք
10 Կ²abcf գարնանւոյ / e գարնանայնոյ / dp գարնանոյ
10 Հgl արագ
11 e նախ, փխ. նաև
11 tw չիք ազգին
11 ՀԿ²abcdftw մուրացեան / միւսն. մուրացան
12 c հետևակաւք
12 eopqrs երուանդ / abcdf դարձու-ցեալ էր երուանդայ / e չիք երուանդայ
13 r երկրորդին
13 kp չիք էր
14 Տ տուեալ էր իւրում
14 p ուրում, փխ. իւրում
14 eo քեռայն / abcf քեռն առն / d քեռ առն
14 abcdfkl չիք իսկ յետ մահուանն միհրդատայ / o չիք յետ
15 abcdf ոչ ումեք տուեալ լինէր / Խ ումեք լինէր [l լիներ]
15 eopqrs չիք զնա / g զնա գրած եւ ջնջած
16 a չիք և (ամենայն)
16 Կ²cdf պարգևս և պատիւս / ԽԿ¹վ² չիք պարգևս և / միւսն. չիք և պա-տիւս
17 Կ¹Կ²վabcdf պարգևս, փխ. պարգևէր / k պարգևէր պարգևս
17 Կ²abcdfk չիք առատապէս

ԽԵ

Եթէ ո՛րպէս ընդ մուտն Արտաշիսի յիւր աշխարհն յաջողեցաւ գործն:

Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ աճապարէր հասանել ի սահմանս Ուտէացւոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զորս եթող Երուանդ: Զայն իբրև լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լքանէին և զատչել յԵրուանդայ խորհէին. նա և զայն ևս տեսանէին, եթէ զօրքն Հռոմայեցւոց ոչ հասին նմա ի թիկունս: Իսկ Երուանդ առաւել ևս յորդագոյն տայր զպարգևսն, և բաշխէր միոյ միոյ ումեք ի նոցանէ զգանձսն. և որչափ շատ տայր՝ շատ ևս ատելի լինէր: Քանզի գիտէին ամենեքեան, եթէ ոչ առ առատութեան տայ, այլ առ երկիւղի վատնէ: Եւ ոչ այնչափ սիրելի զայնոսիկ առնէր, որոց շատն տայր, քան թէ թշնամի զայնս՝ որոց ոչն տայր պերճագոյնս:

ԽԶ

Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի և փախուստ, և առումն քաղաքի նորին և մահ:

Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ եկանէ առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբքն Արագածն կոչեցեալ լերին. աճապարէին հասանել ի բանակն Երուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն

1 Խabcfopqrs ԽԲ, e Ծ, փխ. ԽԵ.
2 Sceg թէ [l եթե]
2 ekpqrs մուտս / o չիք յիւր
2 abcd աշխարհս / j յաշխարհն
2 SԽc աջողեցաւ [g յաջողեցաւ]
4 abd ոտէացւոց / f ոտեացւոց / c ուտեացոց / l ուտեացւոց
4 e յառաջ / Խc զօրքն
4 k չիք այնր
4 abcdf կողմանցն այնր / k կողման
5 p նախարարքն հայոց / ce չիք այլ
5 abdf նախարարք / e նախարարքն ամ այրք
6 l լուծանեին լքանեին
6 Հek զատչիլ / Հdf երուանդայ
7 Կ^{2}abcdf թէ / Կ^{2}abcdfl զօրք
7 e հասանին / Se հասանեն
8 e առաւելապէս, փխ. առաւել ևս
8 Կ^{2}abcdf չիք ևս
8 Seg յորդորագոյն
8 e պարգևս
9 abcdf չիք ումեք / Խ զգանձս
9 Se առատանայր, փխ. շատ տայր / g շատ տայր, լուսանցքում փոխած նոյն ձեռքով առատանայր / n առատանայր, լուսանցքում փոխած շատ տայր / c չիք շատ
10 Se առաւել [e աւելի], փխ. շատ / g շատ, լուսանցքում փոխած նոյն ձեռքով առաւել / o շատ, լուսանցքում փոխած առաւել / Կ^{1} շատանայր, փխ. առատանայր
10 l աւելի, փխ. ատելի
10 é թէ, փխ. եթէ
10 abcdkopqrs չիք առ
10 k առատութիւն
11 abcdf չիք տայ
11 pqrs չիք առ
11 ad վատնդէ, փխ. վատնէ
11 o զայնոսիկ սիրելի
12 c շատանայր, փխ. շատն տայր
12 Կ^{2}abcdf թշնամի և քան զնոսա զայնս
12 a որ, փխ. որոց (ոչն)
13 Կ^{2}abcdf էր տեսանել, փխ. պերճագոյնս / kl պերճագոյն / Կ^{2} լաւագոյնս
14 Խabcfopqrs ԽԳ, e ԾԱ, փխ. ԽԶ.
16 Seg նորա / k չիք նորին և
18 SԽf զթիկամբք / Sbe լերինն
18 d աճապարէր / e աճապարին
19 b երևանդայ
19 e բազմութիւն

զօրաց նորա՝ միայն ակնածէին ի Մուրացենէն Արգամայ, զի այր քաջ էր և բազմաց տէր տիգաւորաց։ Եւ ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեք հարիւր ասպարիսաւ ի հիւսիսոյ, ի վերայ գետոյն Ախուրեան։ Զայս իբրև լսէր Երուանդ՝ հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն։ Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Արգամ նահապետ Մուրացեան հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերայ նորա զոր ինչ գտեալ էր յԵրուանդայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զի զԵրուանդ թողեալ ի բաց գնասցէ։

Եւ իբրև հանդէպ ճակատուն Երուանդայ եկին նշանք Արտաշիսի՝ Արգամայ առեալ զբազմութիւն հետևակացն՝ ի կողմն եկանէր։ Եւ Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել. և յառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրև զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանայր։ Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևսն էին, ի նա խառնեալ միանային։ Եւ զօրքն Վրաց, հանդերձ արքայիւն իւրեանց Փարսմանաւ, թէպէտ և յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին՝ արագապէս դառնային ի միւս կողմն փախուցեալ։ Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդին Երուանդայ և զզօրաց Միջագետաց։ Եւ ի խառնակել այսպիսի

1 aelnoprs զօրացն
1 e զի միայն / d այլ միայն
1 Se կասկածէին, փխ. ակնածէին / Կ[1]Վ[2] ակն ածէին / g ակնածէին, յուսանցում փոխած կասկածէին
1 Կ[2]bcdf ի մուրացննէն / միւսն. ի մուրացանէն
1 e արգամայ վասն զի
2 a տիգաւրաց / k չիք տիգաւորաց
2 Հվ[2] ջամբարն
2 c բարձրագոյն, փխ. բացագոյն
3 k ի քաղաքէն որ էին, փխ. ի քաղաքէ նորին
3 Ag զերեքհարիւր / l զերեքարիւր
3 f և հիւսիսոյ
4 cf ահուրեան
4 abcdfgkl զայն, փխ. զայս
5 e չիք զբազմութիւն
5 e զզօրացն
6 abcdf արձակեալ, փխ. առաքեալ
6 Խ պատգամ
6 epqrs չիք առ արգամ / o չիք արգամ
6 abcdf մուրացեան / միւսն. մուրացանաց
7 o երդմամբ / k ինձ, փխ. ինչ
8 l գտեալ ի յերուանդայ, փխ. գտեալ էր յերուանդայ
8 SԽe է, փխ. էր / k չիք էր
8 bde երուանդայ
8 Հopqrs չիք այլ / g այլ գրած եւ ջնջած
8 k երուանդ / t թողուլ
10 abcdf յանդիման, փխ. հանդէպ
10 kl չիք երուանդայ
10 abcdf նշանակք
11 Sek ի կողմ
12 k հրամայէ
12 k պղնձի
12 Կ[1]Կ[2]Խabcdf զոչեցուցանել [k կոչեցուցանել], փխ. հնչեցուցանել
12 ԽՎ[2]abcdf յառաջասեալ / Կ[1]Կ[2] յառաջ առեալ
13 a զարծուիս / Se զարծիւ
13 Կ[2]Վ[2]bcdfkl յերամ / Վ[2]pqrsw[1] յերամակս
13 e չիք խոյանայր
14 epqrs չիք հայոց
14 cdf հայոց և որ / l եկին
15 abcdf զօրք
15 a փարսմանաւ անդ
15 l թեպէտ
16 b անդուգն
16 e արձակմամբն / Կ[2]abcdf չիք յարձակմամբ
16 b յառաջմէ / l բախեին
16 Կ[2]abcdf երագապէս այլ դառնային / e բախէին, սակայն արագապէս / ԽՎ[2] երագապէս և դառնային
17 l կողմ
17 a տեսա, փխ. տեսանել
17 e զկոտարած / k կատարած / Հopqrs զկոտորած
18 etw գնդին / kl զգունդն
18 Հg ի խառնակել

ճակատուց՝ պատահեն Արտաշիսի արք քաջք Տաւրացիք, որոց զոգիս ի բաց եդեալ, Երուանդայ պայմանեալ՝ սպանանել զԱրտաշէս։ Որոց դիպեալ ի հետի ընդ մէջ անցանէ Գիսակ որդի ստնտուին Արտաշիսի, և սատակեալ զնոսա, ուր և կէս դիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ՝ մեռանի ի վերայ այսպիսեաց։ Եւ մնացեալ զօրքն ի փախուստ դառնային։

Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ՝ ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր, հեծեալ ի նոր ձիս հանգոյց ի հանգուցէ փախչել։ Եւ քաջին Սմբատայ զհետ մտեալ՝ սաստկագոյնս վարէր զնա ի գիշերի մինչև ցդուռն քաղաքին։ Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին։ Իսկ Արտաշիսի հասեալ ի յԵրուանդայ շրջապատեալ առագաստն, ի կաշեայ և ի կտաւեայ պարսպին, էջ, և ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր։ Եւ այգուն եղելոյ՝ տիրաբար արարեալ, զսպանեալսն թաղել հրամայեաց. և անուանեաց զհովիտն, ուր ի վերայ դիականցն բանակեցաւն՝ Մարաց մարգ, և զտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայսմ տեղւոջ վանեաց զԵրուանդ։ Եւ ինքն չուեաց ի քաղաքն

1 Հe պատահին
1 Կ^{2} արտաշէսի / kl չիք արտաշիսի
1 Կ^{2}abde տօրացիք / Կ^{1} տաւրացիք / Հf տօրարացիք
2 Կ^{2}abcdf իւրեանց, փխ. ի բաց
2 k դնեալ, փխ. եդեալ
2 e պայմանել / f պայմանու / d չիք պայմանեալ
3 Se չիք ի (հետի)
3 Կ^{1}Կ^{2}abdfl անցանէ / k անցէ / միւսն. անցանէր
3 c ստնտուն / e սընընդուին (ը-երի վրայ ջնջման նշանով) / Հgl ստնտուի
4 e սատակել / ԽՎ^{2} սատակեաց
4 etw որ, փխ. ուր
4 c կէս / միւսն. զկէս
4 abcdfn դիմացն / abcdf չիք նորա
4 Վ բերաւ
5 Կ^{2}abdf սուսերաւ և յաղթութիւն
5 Կ^{2}abd գործեցեալ, փխ. ստացեալ
5 f ցուցեալ, փխ. ստացեալ
5 enrstw ի վերաց, փխ. ի վերայ (tw գնում են e-ի հետ)
5 c չիք ի (վերայ)
5 ԽՎm այսպիսեացս
7 abcdfl իւրով ձիաւ [l իւրովք ձիովք] / k իւրովի ձիովի / Հ իւրով ձիօք
7 dg ասպարէսս
7 b ելեալ, փխ. անցեալ / kl չիք անցեալ
8 Կ^{2}abcdf խորանս, փխ. խանս / Հe չիք խանս
8 Կ^{2}abcdf կանգնեալս, e կար դէսս, nopqrs կարդէաս, փխ. կարգեալս, (n յուսանցքում ուղղած կարգեալս)
9 c հանգուցանէ, փխ. ի հանգուցէ
9 ce փախչիլ / Se քաջն սմբատ
10 kl սաստկագոյնս / միւսն. սաստկագոյն
10 abcdf զնա վարեալ / Խ զնա վարէր
10 kl մինչև ի դուռն / f մարացն
11 eopqrs ընդ կողմն երուանդայ
11 eopqrs չիք գնդին
12 fk դիակացն / ac բնակէին
12 Կ^{2} արտաշէսի
12 SԽbe երուանդայ, փխ. ի յերուանդայ
12 S ընդ շրջապատեալ
13 Se ի կաշոյ և ի կտաւէ [egopqrs ի կտաւոյ]
13 Կ^{1}Կ^{2} պարիսպին
14 Se ի խորանս / no բանակեցաւ
14 o այն / k գիշերն
14 eopqrs այգու
16 abcdf զոր, k որ, փխ. ուր
16 Sf դիակացն [no դիականցն]
16 Աnopqrs բանակեցան [c բնակեցան] / միւսն. բանակեցաւ
16 Կ^{1}Կ^{2}Խabcdfg ճամբարուն, փխ. ճակատուն [g յուսանցքում փոխած ճակատուն / n ճակատուն, յուսանցքում փոխած ճամբարուն
17 Կ^{2}abdeg երուանդայ վան
17 abcdf և, փխ. որ
18 abdfl է թէ / k թէ
18 eopqrs ի յայսմ / kl տեղ

Երուանդայ. յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ, և միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն, յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր յղէր Երուանդ առ Թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մար զնա կոչելով: Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ, իբր ի կամաց Արտաշիսի՝ բառնալ զանուն Երուանդայ ի տեղւոջէն. այս պատճառ է անուանակոչութեան դաստակերտին:

Բայց Սմբատայ գիշերայն զհետ Երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտականաւ՝ զդուռն քաղաքին պահէր մինչև ի գալ Արտաշիսի և զօրացն ամենեցուն: Եւ ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, և բացին զդուռն քաղաքին: Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերբ զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղեղն ի յատակս տանն. և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան: Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունեաց է Երուանդ՝ հրամայէ զդի նորա թաղել մահարձանօք:

ԽԷ

Թագաւորել Արտաշիսի եւ առնել բարիս իւրոց երախտաւորացն:

Յետ մահուանն Երուանդայ մտեալ Սմբատայ զարքունականսն յուղէր զգանձսն. և զտեալ զթագն Սանատրկոյ արքայի՝ դնէ ի գլուխն Արտաշիսի և թագաւորեցուցանէ ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց ի

1 p առաջ / Հg զմէջօրեայն
2 c ամարտ
3 Կ^{1}Կ^{2}abcdfkl յիշելով
3 Կ^{2}abcdf ինչ թշնամանս
3 l յղեր
4 efopqrs չիք առ (սմբատ)
4 kl սմբատն
5 Se յայսմ / վ^2 նաև յայս
5 elnops մարմետ
5 e ի բարի, փխ. իբր ի (կամաց) / վ^{2}l չիք ի (կամաց)
6 no զանունն
7 k անուանակոչութիւն
8 nopqrs իսկ, փխ. բայց
8 o սմբատ / SԽe գիշերոյն
8 epqrstw վաշտականաւ / o վ^2 վաշտանակաւ
9 abcdfkl պահէ / a զօրաց
10 c չիք և ի մարտնչել—ընդ ամրոցին
10 Հe ի մարտնչիլ / l ի մարտնչելն
10 Կ^{2}abdf ի քաջացն ամենեցուն
10 Կ^{2}Հabdfk չիք ընդ ամրոցին
10 kl անցնատուր / Հ չիք անձնատուրք եղեն մարդիկ / Կ^{2}abdfglp մարդիկք
11 abcdfkl ամրոցին բանան
11 abcdf բայց, փխ. իսկ
11 p չիք ի (զինուորացն)
11 be ի զօրացն
12 a աղերբ / k վաղարբ
12 f ցրեաց / g ցր(ու)եաց
12 ab զուղխեղն / cefo զուղեղն / միւսն. զուղիղն
13 abcdf չիք ի (յատակս) / egkopqrs ի յատակ
13 k ջախխմամբ
13 p զթագաւորութիւնս
14 efopqrs արտաշէս
14 Խ եթէ [l եթե]
15 eopqrs արշակունի
15 grs մահարձանաւք
16 Խabcfopqrs ԽԴ, փխ. ԽԷ: Մինչեւ այս գլուխը t բաղդատած է w-ի հետ:)
17 e արտաշէսի
17 fl բարիս / միւսն. բարի
17 Խab երախտաւորաց
18 pqrs սմբատ
18 abdef զարքունականն / c զարքունեան
19 a յուղէ / Խbcfg յուղէ / de յուզել
19 Հok զգանձս / bl ի գլուխ
20 p հայոց երկրիս / k երկերս

քան և իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի։ Իսկ Արտաշիսի առեալ զթագաւորութիւնն՝ տայ պարգևս զօրացն Մարաց և Պարսից, և արձակեաց յաշխարհն իւրեանց։ Տայ և առնն քաջի և պատուականի Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և գինդ յերկուսին ականջսն, և կարմիր զգեստ միոյ ոտինն. տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուագօք։ Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայոց պատուոց տայ զայնկէն իւրում Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդացն և ի կարմիր կօշկէ. և աւելի քան զհայրենական զիւր թագակապ ասպետութիւնն և զիշխանութիւնն արեմտեայ զօրուն՝ հաւատայ ի նա զամենայն զօրս Հայոց, և զբոլոր աշխարհիս զգործակալս և զհամօրէն տունն արքունի։ Եւ զներսէս զորդի որդւոյ իւրոյ սանուցին Դիմակայ, ազգ զնա սերելով՝ անուն կոչէ զնահատակութեանց հօրն—Դիմաքսեան. քանզի, որպէս ասացաքն՝ զկէս զիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի։

Պատմի սորա ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ և զորդիսն Տուրայ, պատանիս հինգ հանդերձ տասամբ, յանուն հօրն իւրեանց Տրունիս. ոչ վասն արութեան ինչ գործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ, սակս նորին և սպանաւ ի նմանէ։

---

1 cklnors իններորդ / Հ յիններորդ
1 nopqrs արտաշէս
2 fgrs զթագաւորութիւն
2 Աgk զօրացն պարսից և մարաց
3 b յարձակեաց
3 l զաշխարհս / acef յաշխարհ
3 a առ / Աgo առն
3 Աgo քաջի և [g չիք և] պատուականի / միւսն. քաջին և պատուականին
4 b ակնթակապ / Հgk ականակապ
5 bc երկուսին / gl յականջսն
5 k զգեստ, c կաւշիկ, փխ. զգեստ
5 Խ չիք միոյ
5 Հfgk ոտին
5 ԽՎm տարգալ [Հ թրգալ] / Աo զրգալ / npqrs տրգալ
5 Տc ունելով / gk ունելով [g ով ջնջած]
7 Ա պատուոյ
7 a իւրում / միւսն. իւրոյ
7 b բայց / g բա(յ)ց
7 de երկուց
8 ՏԽ գնդաց
8 o չիք կարմիր / p յաւելի
8 abf զհայրենականն / d զհայրականն
8 Ա իւր / a թագ
9 dl ասպետութեան / bcefgk ասպետութեանն / prs ասպետութիւն
9 p իշխանութիւն
10 a ամենայն / Հ և զամենայն
10 prs բոլոր
10 def գործակալս
10 Վkl համօրէն
11 ՀՎ զտունն / k տուն
11 Ա արքայի
11 fs զներսեհ / p ներսէս
11 ԱԽq որդի
11 p չիք որդւոյ
11 ԱԽ սանուոյ [k սանընտուին] իւրոյ
12 ՏԽԿ²abc զնահատակութեանցն [Հg զնահապետութեանց, k զնահատակութեանց]
12 Ա զհօրն
12 defglo դիմակսեան / Կ¹Կ²Վ²ctwx դիմակինեան
13 Աg ասացաք
13 k զքէս, փխ. զկէս
13 ԱԽ զիմակացն ի վայր բերին սուսերաւ [a առ սերաւ]
15 Ա զորդիս
16 de չիք տասամբ
17 a գործոյ / Հ արիութեան (միջս)
17 Տk հօրն
18 c առնէ
18 Խ արքունի
18 pqrs քանզի էր ընդանի երուանդայ

ԽԸ

Սպանումն Երուազայ, եւ շինել միւսոյ Բագարանի, եւ հարկել Արտաշիսի Հռոմայեցւոց:

Զկնի այսորիկ հրաման տայ Սմբատայ՝ երթալ յամուրն Բագարան, որ հուպ ի քաղաքն Երուանդայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպանցէ զԵրուազ զեղբայր Երուանդայ։ Զոր կալեալ Սմբատայ՝ երկան զուլանէ հրամայէ կապել, և ընկենուլ ի պտոյտ մի գետոյն։ Եւ ի տեղի նորա ի վերայ բագնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի, աշակերտ մոգի ուրումն երազահանի, որ յայն սակս և Մոգպաշտէ անուն կարդային։ Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուազայ, և ծառայս անձինս հինգ հարիւր, նա և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի։ Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ. բայց զգանձսն հրամայէ տանել Դարեհի արքայի Պարսից, հանդերձ յաւելմամբ յիւրոց գանձուց, ի շնորհակալութեան պատիւ իբրև հօր և օգնականի։

Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն։ Ինքն անցանէ ի Պարսս, ընծայատար Դարեհի, ոչ ինչ փոյթ առնելով զՀռոմայեցւոց տէրութենէն։ Իսկ ի գնալն Սմբատայ ի Պարսս հասանեն հարկահանք կայսեր և սպայ ծանր ի սահմանս Հայոց, զորս մաղթեալ Արտաշիսի և կրկին տուեալ զհարկսն՝

1 Խabcfopqrs ԽԷ, փխ. ԽԸ.
2 b երուանդայ, փխ. երուազայ
2 gk շինելոյ / k միւս
2 ade արտաշիսի ի հռովմայեցւոց / c արտաշէս
4 o հրամանաւ, փխ. հրաման տայ
4 a երթալն
5 cf ահուրեան
5 kl չիք զի սպանցէ
6 ՏԽ եղբայր [no զեղբայրն]
7 c զուլանէն / Խ զուղ՚անէն
7 Ա ընկենուլ զնա ի պտոյտ
7 fk չիք և (ի տեղի)
8 ԽՎ^{2} բագնին [g յուս. փոխած բագարանին] / Վ^{2}nopqrs բագարանի [n յուս. շինած բագնացն]
8 am զընտանիս
9 am ուրեմն / tw ումեմն / Հgnop ուրումն / միւսն. որումն
9 Կ^{2}abcdf յայս
9 Ա մոգպաշտի
9 m կոչէին, փխ. կարդային
10 ԱԿ^{1}Վl աւարեալ, k աւերեալ, փխ. աւար առեալ
10 Ա զգանձս
11 abcdfk գանձուց
11 ab մեհեացն / de մեհենացն / cf մեհենեացն / p չիք մեհենից
12 Ա զծառայս
12 Ա զգանձն / k զգանձս
13 ԽՎcmo պարսից արքայի
13 Վmopqrs յաւելլով և ինքն ի գանձսն, փխ. հանդերձ յաւելմամբ յիւրոց գանձուցն
13 Վcflkn իւրոց
14 k ի շնորհակալութիւն
14 Տ իբրու / Խ իբր
15 o սմբատ / ԱԽ գերեաց
16 abdf անուան / t անուն անուանակոչելով
17 bcdef չիք բագարան
17 a կոչել զձեռակերտսն
17 a ընծատար
18 l ունելով, փխ. առնելով / k չիք առնելով
18 ՏՎ^{2} իշխանութենէն [p իշխանութիւնն], փխ. տէրութենէն
19 a չիք սմբատայ
19 c չիք ի (պարսս)
19 p չիք և
19 pqrs սպա, փխ. սպայ
20 coprs զոր

հաշտեցուցանէ։ Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիւմպ քուրմ Հանւոյ, գրող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր առնել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Հայոց երգք վիպասանաց։

ԽԹ

Յաղագս շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի։

Արտաշիսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան—շինել զքաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանս, և ծնունդք զարմիցն, և իբր տրփանք Սաթինկան ընդ Վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աժդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց. մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն, և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ որդւոցն Արտաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն։ Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն. բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիւք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք։

Երթեալ Արտաշիսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն՝ շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ։

1 Կ[2]abdef ողիպ / c ողւպ / Կ[1]վkln ողիւմպ / վ ուղիւմպ / n ուղիպայ / tw օլիպ / միւսն. ուղիւպ
1 c հանոյ / վ[2]lnopqrs հանէոյ
2 degl գրօղ [l գրաւղ]
2 p մեհենականն
2 kpqrs այլ
3 f կամ է զառաջի, փխ. կայ մեզ առաջի
3 Հgk մատեանք
3 ԱՏ երգն [i երգ] / միւսն. երգք
5 Խabcfpqrs ԽՋ, փխ. ԽԹ.
6 Տg վասն, փխ. յաղագս
6 nopqrs շինելոյ, փխ. շինուածոյ
7 tw բազումք
7 Ա չիք ինչ
7 a չիք քեզ
8 g ի վ(ր)իպացն / k ի վրիպապաց / վ[2]hil ի վիպացն / o ի վիպասանաց / pqrs չիք ի վիպասանացն որ պատմին ի գողթան
8 tw որք
8 a չիք ի (գողթան)
8 p ընկալան, փխ. ընդ ալանս / Տ ալանք / g աղ՛անս / l աղանք
9 de զարմից
9 ao իբրև
9 վ[2]bcdefglotw տափանք / Կ[2] տոփանք
9 վpqrsw[1] սաթինական
10 Հlopqrs չիք ընդ
10 kl զարմ / c զզարմս, փխ. ընդ զարմս
10 ՏԽabc աշդահակայ [g աժդահակայ]
10 tw որք
11 Հվgopqrs առ ստորոտովն [Հվ ստորոտով, g (զ)առ ստորոտով(ն)]
12 gopqrs յիշխանութենէ
12 Խ սպանմունք
12 a չիք նոցա
12 a զհրկիզութիւն
12 abdef շինուածոյն / c շինուածոց
13 a որդւոյն
14 o կանանց / c չիք քեզ
15 o ի վիպասանացն, փխ. յերգս վիպասանացն
15 ab չիք և մեք
15 fkqrs զայլաբանութիւն / p այլաբանութիւնն
17 k երթալ
17 l արտաշէս
17 g ի տեղի
17 l որ, փխ. ուր
17 c մեծամուր / g մեծամաւր
18 Խ հաճեցեալ [k հաճեալ] արտաշեսի [g արտաշիսի, k արտաշէսի]
18 b իւր
18 f չիք անուանեալ

Չեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեաց. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ՝ կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի նա ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդեայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ ի ճանապարհն։ Եւ յարուցանէ ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդր յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ։ Նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր տարեալ էր յԱրմաւրայ և զոր անդէն արարեալ նորա՝ փոխէ յԱրտաշատ. և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իբրև զքաղաք արքայանիստ։

Ծ

Յարձակումն Ալանաց ի մեզ եւ պարտումն, եւ խնամութիւն Արտաշիսի ընդ նոսա։

Զայսու ժամանակաւ միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկէս Վրաց աշխարհին՝ մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր։ Ժողովէ և Արտաշէս զիւրոց զօրացն բազմութիւն, և լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց։ Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգն Ալանաց, և գնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերբ գետոյն ի հիւսիսոյ. և հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյ, և գետն ընդ մէջ նոցա։

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց ածեն առ Արտաշէս՝ զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց,

1 d ձեռնատու
1 Կ²abef լինի և երասխ նմա փայտիւք
1 ՏԽ մայրից / Հ մայրեաց
2 Հgl արագ
2 Խp մեհեանս
2 ԱԽԿ¹Կ² փոխէ ի նա / միւսն. չիք ի նա
2 a ի բագարէ / Խo չիք ի բագարանէ
3 Տ արտեմիդայ [o արտեմիդեայ] / Կ²b արտիմիդեայ / f արտամիդեայ
3 l զկուռսն / o կուռսն / k զկուռս
3 Հgl հայրենի
5 a զգերութիւնս / l զգերութիւնն
5 cgl հրէից / ԱԽ որք
6 Տfk անդ / g անդ(ր)
6 abcde արմաւիրայ / k յարմաւրաց
7 d արտարեալ, փխ. տարեալ
7 Ա յարմաւիրայ / k յարմաւայ
8 Ավl նոր, փխ. նորա
9 Աk չիք յօրինէ
9 cdef իբրև / միւսն. իբր
10 Խabcjopqrs Խէ, փխ. Ծ.
11 Խc յարձակումն ի մեզ ալանաց [gl աղանաց]
11 f ընդ մեզ, փխ. ի մեզ
13 kl ժամանակաւք
13 Խ աղ՛անք
13 Ա լեռնականօք
14 c յինքեան
15 Տe զիւրոյ
16 Ա բազմութիւնս / p բազմութիւնն
16 ՏԽ ի մէջ երկրիս երկոցունց
16 Հabgk ազգաց / rs ազգացն և քաջաց
16 Ա չիք (քաջաց) և
17 ՏԽabcf ազգ
18 c ընակի, փխ. բանակի
18 Ա ըստ հիւսիսոյ
19 ԱՀgl արտաշէս / միւսն. արտաշիսի
19 pqrs ընակի, փխ. բանակի
19 ԱՎ²glo ցհարաւոյ / k զհարաւոյ
19 Հfgl ի մէջ, փխ. ընդ մէջ
20 b որդի / c զորդիս
20 gh աղ՛անաց / l աղանաց
20 Աgl արքայի
20 Հgl զօրաց
21 ԱԽ ածին
21 ac զի խաղաղութիւն, փխ. զխաղաղութիւն
21 ghl սովորաբար աղ՛անաց կամ աղանաց

տալ Արտաշիսի զինչ և խնդրեսցէ. և երդմունս և դաշինս առնէր հաստատել մշտնջենաւորս, որպէս զի մի ևս մանկունք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհս Հայոց։ Եւ ի չառնուլ յանձն Արտաշիսի տալ զպատանին՝ գայ քոյր պատանւոյն յափն գետոյն ի դարաւանդ մի մեծ, և ի ձեռն թարգմանաց ձայնէ ի բանակն Արտաշիսի. «Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց. եկ հաւանեաց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ. զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց՝ զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել, և թշնամութիւն յաւիտենական ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»։ Եւ լուեալ Արտաշիսի զայսպիսի իմաստութեան բանս՝ գնաց յեզր գետոյն. և տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ, և լուեալ ի նմանէ բանս իմաստութեան՝ ցանկացաւ կուսին։ Եւ կոչեցեալ զդայեակն իւր զՍմբատ՝ յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, առնուլ զօրիորդն Ալանաց ի կնութիւն իւր, և դաշինս և ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաջացն, և զպատանին արձակել ի խաղաղութիւն։ Եւ հաճոյ թուեցեալ Սմբատայ, յղէ առ արքայն Ալանաց՝ տալ զտիկին օրիորդն Ալանաց զՍաթինիկ ի կնութիւն Արտաշիսի։ Եւ ասէ արքայն Ալանաց. «Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»։

1 c չիք տալ / acde խնդրիցէ
2 o մշտնջենաւոր / d արտաշէսի
3 ՏԽ յաշխարհն
3 rs իւրեանց, փխ. հայոց
3 Հg չիք ի (չառնուլ)
4 k գետւոյն
5 Տm թարգմանչաց [g թարքման(չ)աց
6 ԱԿ²l արիդ [c արիտ], փխ. այր
6 Կ¹Հվ²gk քաջարիդ, փխ. քաջ
6 Ա ազգաց
6 k քաջաց, չիք քաջ ազգին
7 Տ չիք բանից / l բաջա, փխ. բանից
7 Վ աչագեղւոյ
8 k օրէն է / f չիք օրէն
8 rs չիք զայլոց դիւցազանց / p չիք դիւցազանց
9 ՏԽ և ի ստրկաց / a ի ստրկայ
9 ԱՀkl ստրկաց պահել ի կարգի [bd efl կարգս]
10 k երկոցուց / bcdefk ազգացս
10 a քաջս / cd քաջացս / f քաջանց
11 ՏԽ իմաստուն, փխ. իմաստութեան
12 k տես և, փխ. տեսեալ
12 l լսեալ, փխ. լուեալ
13 Աk իմաստունս / l իմաստուն
13 lpqrs և ցանկացաւ
13 Հdeg կոչեալ / k կոչեաց / l ցանկացեալ, փխ. կոչեցեալ
14 Տ սմբատ / abcf սրտին
14 nopqrs զսրտի իւրոյ կամս [ors զկամս]
14 gl զաւրիորդն / Տ չիք ալանաց
15 ԱԽԿ¹ իւր կնութեան [Կ¹ ի կնութեան]
15 Հ չիք իւր
15 d երդմունս, փխ. ուխտս
15 l հաստատեալ
16 Աgk չիք զպատանին
16 l զպատանին ել խաղաղութեամբ արձակել
16 ԱԿ¹Հgkno խաղաղութեամբ
16 c չիք և / Ա թուեցաւ
17 Տl առ արքայն ալանաց յղէ [o յղէ առ արքայն ալանաց] / c և յղէ
17 nopqrs տալ զսաթենիկ օրիորդն ալանաց / b սաթինեկ
17 l աւրիորդն / k օրւորդն
18 ԱԽ արտաշէսի [Հdg արտաշիսի, l արտաշեսի] կնութեան [k կնութիւն]
18 l տայցէ
18 abck քաջ / ԱՀgl քաջ արին [a արի] արտաշէս / ok արի [k արին] արտաշէս / Վ² քաջարին
19 ԱԽ արտաշէս բիւրս [gl բեւրս] ի [c չիք ի] բիւրոց [defg բիւրուց] և հազարս ի հազարաց
19 prs ի բիւրոց / g ի բեւրոց
19 Տc քաջազգոյ [o քաջազնոյ] / b քաջացգւի
20 k օրիորդիս ալանաց

Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն. «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ, և հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն, և ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝ ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»: Որ և ճշմարտութեամբ ունի այսպէս: Քանզի պատուական է առ Ալանս մորթ կարմիր՝ լայքա շատ և ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս՝ առնու զտիկին օրիորդն Սաթինիկ: Այս է ոսկէօղ շիկափոկ պարանն: Դոյնպէս և զհարսանեացն առասպելեալ երգեն, այսպէս ասելով. «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն»: Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել իբրև զհիւպատեանն Հռոմայեցւոց. սապէս և թագուհեացն յառագաստին՝ մարգարիտ: Այս է ճշմարտութիւն բանիցս:

Սա առաջին եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւազդ և զայլս բազումս, զորս ոչ կարեւոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիւն յորժամ ի գործ ինչ հասանիցեմք:

---

2 l արի (գլխին աւելացրած)
3 Ա զոսկի օղ / g զոսկէ աւղ / l զոսկեաւղ / o զոսկէօղն
3 a շիկափողն
3 a անցեալ սրաթև որպէս զարծուի
4 Ա զոսկի օղ / g զոսկէ աւղ / l զոսկեաւղ
4 Կ[2]abcf ներգևրն, de ներգևն, փխ. պարանն
4 Կ[2] ընկեց
4 ԱԽԿ[1] ի մէջ / kl աւրւորդին
5 Հabdefgk զմէջ / l զմէջքն
5 l աւրւորդին / k օրւորդին
5 rs օրիորդին ալանաց, արագ
6 ԱԽՎ[2] արտաշէսին [l արտաշեսին, g արտաշէս, շինած իւր], Կ[2] արտաշէսի, փխ. իւր
6 a որոյ, փխ. որ / opqrs չիք որ
6 ԱՀgk չիք և / a ճշտութեամբ
6 i զայս, փխ. այսպէս
7 Ա չիք է
7 Վ լաքաշատ կամ ղաքաշտ / a լաքայ շատ / Կ[2]cdef լայքայ շատ / Կ[1]g ղ'այքա շատ / l ղ'աքա շ'տ / k ղաքայ շատ
7 l շատ բառով սկսվում k նորոգած մասը
7 p շատ, փխ. բազում
7 ԱԽ բազում ի վարձանսն [Կ[2]cdeg ի վարձանս], տուեալ առնու [Կ[1]Կ[2] առնուլ]
8 d զկին, փխ. զտիկին
8 o սաթենիկ
8 Ա ոսկի օղ / g ոսկէ աւղ
9 Տ չիք և
9 Վkm զհարսանեաց
10 Հ զոյնպէս, փխ. այսպէս
10 gk տեղի (g փոխած տեղայր), փխ. տեղ
10 fՎ[2] ի փեսայութեան
10 de չիք տեղայր—սաթինկանն (ս. 11)
10 f տեղայր մարգարիտ տեղայր
11 Հg և մարգարիտ
11 Հabcfglo ի հարսնութեանն
11 Հbcfg սաթինկայ / lo սաթինկան
12 Խa թագաւորաց
12 kl փեսայութեան / p չիք փեսայութեամբ
12 k հասել
13 c և դահեկանս / Հgl իբր
13 c հուպատեանն / l զհւպատեանն
14 a առագաստին
14 opqrs չիք է / ԱԽ բանից
15 Աkln չիք ի (կանանցն)
15 f ծնանին ի նմանէ
16 ՏԽ այլս [gno զայլս, l զայլս]
16 Ա չիք այժմ
17 Վ[2]opqrs զկերջին, փխ. զկնիւն
17 o չիք ի (գործ)
17 ad հասանիցիմք

ԾԱ

Սպանումն Արգամայ և որդւոց նորա։

Ի չափ հասեալ Արտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի՝ եղև այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ. և նախանձ բերելով ընդ ծերունւոյն Արգամայ՝ հրապուրեաց զհայր իւր ցասնուլ Արգամայ, որպէս թէ թագաւորել ի վերայ ամենայնի խորհիցի։ Այսպէս ընկեցեալ զնա ի պատուոյն՝ ինքն առնու զերկրորդութիւնն։ Յետ այսորիկ երթալով Արտաշիսի ի ճաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհիցին՝ յարուցանեն որդիքն արքային ապշոպ, և անդէն իսկ ի հացին բարշեն զալիսն Արգամայ։ Եւ խռովութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ՝ դարձեալ արձակեաց զորդի իւր զՄաժան մեծաւ գնդաւ, և զբազումս յազգէն Մուրացեան սպանանել հրամայեաց, և զապարանսն Արգամայ այրել. և զհարճ նորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ գնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու, ածել ի հարճութիւն Արտաշիսի։ Զոր դարձեալ նուաճեալ յետ երկուց ամաց, ի բաց տալ հրամայէ զինչսն բայց ի հարճէն։

Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ ի բաց ի նոցանէ զերկրորդութեանն պատիւ՝ յաւելու ևս հանել և զնախճաւան, և ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գիւղս, յորում և ապարանս և բերդս ի

1 abcfgkopqrs ԽԸ, փխ. ԾԱ.
3 k աւազդայ
4 Ա ծառայսն, փխ. ծերունւոյն
5 k ի թագաւորել
6 abo և այսպէս
6 h յինքն / Վkl չիք ինքն
7 Վgkl ունի, փխ. առնու / Հ չիք առնու
7 cfg զերկրորդութիւն
7 Ա այսորիկ / միւսն. այսր
7 abdef արտաշէս
8 abcef որպէս, փխ. իբր
8 Հgl զարքայ
8 Ա խորհիցին / միւսն. խորհեցան
9 ԱԽ որդիք
9 abcef արքային / միւսն. արքայի
9 Վ²abdef արշոտ / c զարշոտ / Վopqrs աշոպ
9 pqrs չիք ի հացին
10 a արտաշատ
10 Ա արտաշէս արքային / Խ արքայի արտաշիսի [l արտաշեսի]
12 Ա մուրացեան / SԽ մուրացան
12 c ապարանս
13 de զհարճս
13 Ա նորա, փխ. նորին
13 c գեղեցիկ, փխ. չքնաղ
13 l գեղաւ / k գեղեաւ
13 m մնացեալ բառի դէմ լուսանցքում՝ մանրաքայլ
14 p ոտիւք
14 Հkl ածեալ
15 Աx զորս / k զո, փխ. զոր
15 ԱԽՎ² տալ ի բաց զինչսն հրամայէ բաց
16 pqrs բաց ի հարճիցն / no բայց ի հարճէն
17 cdefnopqrs արտաւազդ
17 Ա շատացաւ
17 gl առնուլ ի նոցանէն ի բաց
17 acdef չիք ի բաց / Հ պատիւ ի բաց
17 SԽ զերկրորդութեան [l զերկրորդութեանն, g զերկրորդականն] պատիւն [glo պատիւ] / միւսն. զերկրորդականն
18 c յաւել, փխ. հանել
18 bdeflo չիք և (զնախճաւան)
19 b ի հիւսիսոյ / l ի հւսւսոյ
19 a զեղս / Հ զիւղս / bde զեօղս / c զեաւղս
19 Աkl ապարանս [b յապարանս] իւր և
19 p ի բերդս, փխ. և բերդս

նոցանէ չինէ իւր ի ժառանգութիւն: Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոցն Արգամայ՝ ընդդիմանան նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդւոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարբն, և որք միանգամ երևելիք էին յազգէ Մուրացեան. և գրաւէ յինքն զչէնս և զամենայն իշխանութիւնս նոցա: Եւ ոչ ոք ապրեաց ի նոցանէն, բայց միայն աննշանք ոմանք և կրտսերք փախուցեալ առ Արտաշէս ապրեցան ի դրան արքունի: Այս Արգամ է, որ յառասպելին Արգաւանն անուանի, և այս պատճառ պատերազմին ընդ Արտաւազդայ:

ԾԲ

Եթէ ո՛րպիսի էր Սմբատ, եւ զի՛նչ յԱլանս գործեաց. եւ բնակել Արտազու:

Սիրելի է ինձ ասել և վասն առնն քաջին Սմբատայ. քանզի արդարև ըստ առասպելին ոչ ինչ կարի հեռի ի ճշմարտութենէն. որ ունէր հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն, և առաքինութեան ոգւոյն որսորդ, և գեղեցկութեան ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիշ ունելով յաչսն՝ որպէս դրակոնտիկոն ի վերայ ոսկւոյ և ի մէջ մարգարտոյ ծաղէր. և ի վերայ շոյտ անձին և մարմնոյ՝ զգոյշ յամենայնի, և տուչութիւն յաջողուածոց ունէր ի մարտս առաւել քան

1 Աkl չիք իւր ի (ժառանգութիւն)
1 gpqrs չիք ի (ժառանգութիւն)
1 Աklw¹ իւր ժառանգութեան
2 Տ որդւոյն… ընդդիմանայ
2 Վ² չիք նմա
2 ԱԽԿ¹Կ²Վ² յաղթէ արքայորդին և [Կ² չիք և] սատակէ
3 lnors ծնունդն
4 a որ
4 Վ միանգամայն
4 l երևելիքն եին
4 Վm չիք էին
4 agl յազգէն
4 ՏԽ մուրացան
4 a յինքեան / p ինքն
5 Աk չէնս [cejk զչէնս] նոցա և / l զչէնսն նա և զամենայն
5 a իշխանութիւն
5 Զcgk ապրեցաւ
5 klo ի նոցանէ
6 ԱԶgk չիք միայն
6 ՏԽ աննշանաւորք
6 f չիք ոմանք
6 Աp կրսերք
6 Զdgl փախուցեալք
7 a ի դրանս / oqrs ի դրանն / Զgkl չիք ի դրան արքունի
7 e արքայի
7 b յասապելին / f առասպելին
7 Զgk արգաւան
8 Ա անուաննն
8 Խ պատերազմի ընդ նոսա արտաւազդ
9 Խabcfopqrs ԽԹ, փխ. ԾԲ.
10 Զk չիք եթէ
10 b որպիսի էր / Խ որպէս էր / Տ որպէս սմբատ (չիք էր)
10 k յաղագս, փխ. յալանս
10 tw բնակիլ
10 Կ¹d յարտազու / k յարտօազ
10 a լուսանցում գովութիւն սմբատա
11 Ա չիք առնն
13 abc առաքինութեանն / Կ² առաքինութեամբն
14 dl ոգւոց / i ոգւոյն
14 Զghik հաղորդ, փխ. որսորդ / Վdepqrs Վ չիք որսորդ
14 l ալեաւքն / Զ ալեօքն
15 de յարեան
15 abhinopqrs դրակոնդիկոն / Կ²cej դրակոնտիկոն / d զդրակոնտիկոն
16 o մարգարտաց
16 Ա չիք և (ի վերայ) / b չիք ի վերայ
16 c մարմնոյն / nopqrs մարմնոց
17 Վ² ամենայնի
17 k տուչութեան
17 o աջողուածոց

զամենայն որ։ Զի յետ այնչափ արութեանց՝ օգնական եղբօրն Սաթինկան յաշխարհն Ալանաց հանդերձ զօրու երթայ հրամանաւ Արտաշիսի։ Քանզի մեռաւ հայր Սաթինկան, և այլ ոմն բռնացեալ թագաւորեաց աշխարհին Ալանաց, և հալածէր զեղբայրն Սաթինկան. զոր վանեալ հերքէ Սմբատ, և տիրացուցանէ ի վերայ ազգին զեղբայրն Սաթինկան, և զերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ գերի սատարիկ յԱրտաշատ։ Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա ի հարաւոյ յարևելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ի վերայ պահելով զընիկ անունն Արտազ. քանզի և աշխարհն ուստի գերեցանն՝ Արտազ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի։

ԾԳ

Աւերումն Կասբից, եւ գրգռութիւն ընդ Սմբատայ զարմիցն Արտաշիսի եւ ընդ միմեանս:

Յետ մեռանելոյ վերջնոյ Արշակայ թագաւորի Պարսից, թագաւորեցուցանէ մեծ Արտաշէս զհամանուն իւր զԱրտաշէս որդի նորին ի վերայ Պարսից աշխարհին։ Եւ ոչ կամեցան հնազանդել նմա բնակիչք լերինն, որ անուանեալ կոչի յիւրեանց լեզուն Պատիժահար գաւառ, որ է Գեղմանց լեառն, և ծովեզերեայք, և այսր ևս քան զնոսա. նա և Կասբից երկիրն յայն սակս ապստամբեն ի մերոյ արքայէն։ Վասն որոյ առաքէ ի վերայ նոցա Արտաշէս զՍմբատ ամենայն զօրօքն Հայոց,

1 վkl անչափութեանց [վl այնչափութեանց] և առաքինութեան, փխ. այնչափ արութեանց / o արխութեանց
1 վabcf արութեանց և առաքինութեանց / Հg արխութեանց և առաքինութեան
1 Հg սաթինկայ / Տ սաթինկայ եղբօրն
2 Կm յաշխարհին
2 Ա երթայր
3 Աn սաթինկանն / Հopqrs սաթինկայ
3 Հgpqrs թագաւորեաց ի վերայ աշխարհին / dl յաշխարհին
4 cgk զեղբայր
4 c սաթինկանն / Հoqrs սաթինկայ
4 abdefgl զոր
5 վ^{2}cgl տիրեցուցանէ
5 opqrs սաթինկայ
6 ԱԽ աւերեալ
6 o միահամուռ և
6 p գերի արտաշատ սատարիկ ցաւով. և
8 e արևելից
8 Ա կոչի / Հg կոչիւր
8 Հop շաւարշան
9 Ա և քանզի և
10 kl գերեցան
10 վ^2 արտուազ / abk արտող / վcl արդող [l սկզբնապես արդոկ] / m արդոկ
11 Խabcfopqrs Ծ, փխ. ԾԳ.
12 a առումն է / վ^{2}bcdefgl աւարումն, փխ. աւերումն
13 c չիք և / Հ չիք ընդ / kl չիք և ընդ միմեանս
14 ck մեռանելոյն
15 Տ զհոմանուն
15 k չիք զհամանուն իւր զարտաշէս
16 Խ կամեցեալ
16 Հdef հնազանդիլ / a չիք նմա
17 p անուանելով
17 Ա չիք յիւրեանց լեզուն
18 Ա գիլմաց [կ^{2}e գիմաց] / l գիղմաց / Հgk գիղմանց / m գիղմաց
18 nopqrs լեառնն
18 p չիք և (ծովեզերեայք)
19 Տ ծովեզերայք [gl ծովեզերեայք] / կ^2 ծովեզերք
19 a կասպից / b կասսպից
19 Ա ապստամբէին ի նմանէ. ի [c և ի] մերոյն արքայէ / Հ ապստամբին / p ի մեր
20 abcde զօրօք

ինքն արքայ յուղարկ երթալով աւուրս եօթն։ Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան. բայց զերկիրն Կասբից աւերեալ՝ առաւել քան զԱրտազեան գերի ածէ ի Հայս. ընդ որս և զՋարդմանոս անուն թագաւոր նոցին։ Վասն որոյ արժանի ըստ վաստակոցն պարգևէ նմա Արտաշէս զմասն արքունի, որ ի շէնս Գողթան, և զՈւղտու ակունսն, և առ այսոքիւք՝ և զաւարն ամենայն նմա թողու։ Ընդ որ նախանձեալ Արտաւազդ՝ կամեցաւ սպանանել զՍմբատ. և յայտնեալ խորհրդոյն, բազում խռովութիւն վասն այնր լինէր հօրն։ Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ գնաց զկողմամբք Ասորեստանի, իւրովք կամօք թողլով զիշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայրն Արտաւազդ։ Հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն. քանզի էր ի ծերութեան կին արարեալ յասորեստանեայց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ և զնորին կողմամբք բնակեցաւ։

Իսկ Արտաւազդ յետ գնալոյն Սմբատայ առնու ի հօրէն՝ որում ցանկայրն, զիշխանութիւն զօրացն ամենեցուն։ Եւ նախանձ բերելով ընդ նմա եղբարցն ի գրգռութենէ կանանց իւրեանց. վասն որոյ կարգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հազարապետ, զայր իմաստուն և բանաստեղծ, և հաւատայ ի նա զամենայն գործս տանն արքունի. և զՄաժան կարգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ։ Բաժանէ Արտաշէս և զիշխանու-

1 ՏԽ յուղարկաւոր [Կ¹Վ²l յուղարկ, o
ուղարկաւոր] / Վ յղրկաւոր / Ա յու-
ղիարկ / k յուղարկէ / Վw յուղար-
կելով
1 p երթալ / Ա զաւուրս
1 akl սմբատ
2 o հնազանդեցուցանէ
2 Կ²abcef պարսից, փխ. կասպից
2 Խ առաւել ես քան
2 Ա զարդողեան / Կ¹Վ²k զարդոզան /
Վgpqrsw զարդազան
3 ՀՎ²kl գերին բազմութեամբ ածէ
3 a զզարդման ոմն / bcdef զզարդման
ոմն / Վ զզարման / ՀՎopqrs զզար-
մանա / Կ¹Կ²Վkl զարդման ոմն / w
զզարման ոմն
3 Վl չիք անուն
4 pqrs չիք որոյ
4 Ա չիք ըստ
4 kl վաստակոյն
5 ՏԽ ակունս
6 Sk այսոքիկ / Կ¹Կ²այսոքիւկ
6 Ա զզօրն, փխ. զաւարն
6 ԱԽԿ¹Վ² ի վերայ նորա, փխ. նմա
7 k սպանել
8 Ա լինէր յաղագս այնր հօրն [abcd
հօրս] / efkl յաղագս, փխ. վասն / Հ
յաղագս այն, փխ. վասն այնր
9 ՏԽ իւրով [g իւրովք] / opqrs իւր
9 Տ կամաւ թողու
10 ab չիք հայոց
10 Sd խանդայր / g խանդայր(ն)
11 o բնակի
11 gopqrs չիք ի (յալկին) [g ի գրած
եւ ջնջած]
11 ԱՀ ի յալկին
12 pqrs ի ծերութիւն
13 abdel յասորեստանեայց / n ասորես-
տանեայց / միւսն. յասորեստանեաց
13 Աk հուպ ի յայն / g հուպ (ի) յայն
13 Ա և վասն
13 kl այսորիկ, փխ. այնորիկ
14 b բնակեցօ
15 k առն, փխ. առնու
16 k ցանկայր
16 Sg ամենայնի
17 c եղբարց
17 l չիք ի (գրգռութենէ)
17 Հgk գրգռութեամբ
18 opqrs զվրոր
18 ԱԽ չիք և (հաւատայ)
19 bcdefgkm հաւատալով
19 Ա գործ
19 k տան իւրոյ, փխ. տանն
20 g ի յանի գրած, ի-ն ջնջած
20 a արամազդայ
20 opqrs չիք և

Թիւն զօրուն ընդ չորս. զարեւելեան զօրն Թողու ի վերայ Արտաւազդայ, և զարեւմտեանն տայ Տիրանայ, զհարաւայինն ի Սմբատ հաւատայ և զհիւսիսայինն ի Զարեհ։ Եւ Զարեհ էր այր սէգ և յորս երէոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ զփորձ առեալ Բարձամայ ուրումն արքայի Վրաց՝ ապստամբեցուցանէ զերկիրն, և կալեալ զԶարեհ, ի բանտի դնէ ի Կաւկաս։ Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւազդայ և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ՝ դարձուցանեն զեղբայրն ի մեծէ կարակմէ։

ԾԴ

Պատերազմ ընդ զօրս Դոմետիանոսի ի Բասեան։

Աղմուկ շփոթից իմն լեալ յարեւմուտս, ընդ որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդիմանայ Հռոմայեցւոցն տէրութեանն, ոչ տալով հարկս։ Իսկ Դոմետիանոսի կայսեր ցասուցեալ՝ զօրս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ. որոց հասեալ ի կողմանս Կեսարու, զՏիրան և զզօրսն արեւմտեան առաջի արկեալ՝ ածեն տագնապաւ մինչև ի քաջ ընդարձակ հովիտն Բասենայ. յորում ընդդէմ դիպեալ Արտաւազդ արեւելեայ և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդւովքն արքայի, և պատերազմեալ՝ սաստկապէս վանդին։ Յորոյ ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն՝ ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զրաւ պատերազմին արարեալ։ Զի թէպէտ և ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զճակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զզօրսն Հռոմայեցւոց մինչև ի սահմանս Կեսարու։

1 Ա զարեւելեայ [c զարեւելայ] զօրն Թողու / Ճl զարեւելեայն / gopqrs զարեւելեան / ՏԽ զարեւելեանն Թողու
2 abcdelo զարեւմտեայն / Ճfgrs զարեւմտեան
2 d հարաւայինն / kl և զհարաւայինն
3 ԱԽվm էրէոց [al երէոց] / n երէոց / opqrs յորսէոց, փխ. յորս երէոց
4 Տ առ պատերազմ
5 վlm որում / x որումն
5 t չիք Վրաց
5 rs ապստամբեցուցանեն
6 ՏԽ կապեալ, փխ. կալեալ
6 gk զարեհ / ԱՃgl ի կովկաս
8 ՏԽԿ^{1}d ի մեծ
8 k կարակամէ / g կարակմէ, լուս. նոյն ձեռքով կապանաց և ի բանդէ / Տ կապանաց և բանդէ, փխ. կարակմէ
8 վ^{2} չիք և ի բանդէ
9 abcfgkopqrs ԾԱ, l ԽԹ, փխ. ԾԴ.
10 k պատերազմն
10 b չիք ի (բասեան)
11 f աղմունք / Ա շփոթի
12 Կ^{2}cdef ընդդիմանայր
12 acef ընդդիմանայ ի հռովմայեցւոց
12 Տ հռովմայեցւոցն / k հռովմէացւոց
12 ՏԽ չիք տէրութեանն
14 def որոյ / gk զզօրս
14 Աlnopqrs արեւմտեայ
15 d յառաջի
15 ՏԽ եդեալ, փխ. արկեալ
15 ՏԽ ցքաջ ընդարձակ / i ցքաջ և ընդարձակ / cf յընդարձակ
16 Աgk բասենոյ / Կ^{1}Կ^{2}abdegl որում
16 c արեւմտեայ, փխ. արեւելեայ / Ճgk արեւելեան
17 ԱԽ զօրօքն [l զաւրաւքն] և հանդերձ
17 d զորդւովքն / Աkl չիք և
18 Ա յորոց / e ի վերջ
19 gk սմբատայ
19 ef ապրեցուցանէր
20 abc թէ, փխ. թէպէտ
21 cdef երիտասարդարեաց, փխ. երիտասարդապէս յարդարեաց
22 ԱԽ զզօրս
22 lnopqrs ի սահմանսն / k կեսարու

Զայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմետ զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Դոմետիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն։

Բայց ըստ բախտի եղեալ Արտաշիսի՝ մեռանի ի նմին ժամանակի Դոմետիանոս ի Հռոմ, և զկնի նորա Ներուաս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ։ Ընդ որ առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից՝ ապստամբ ես ի Յոյնս արարին։ Ընդ սոսա հայելով Եգիպտացւոց և կողմանցն Պաղեստինացւոց՝ արգելուն և նոքա զհարկիլն Հռոմայեցւոց։

ԾԶ

Յաղագս Տրայիանոսի եւ նորին գործոց, եւ մահուանն Մաժանայ յեղբարցն։

Զայսու ժամանակաւ թագաւորեալ լինի Հռոմայեցւոց Տրայանիոս, և խաղաղացուցեալ զամենայն արևմուտս, դիմէ ի վերայ Եգիպտացւոց և Պաղեստինացւոց. և նուաճեալ զնոսա ընդ իւրով ձեռամբ, խաղայ յարևելս ի վերայ Պարսից։ Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, զմեղանս յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. և թողութիւն ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհն Հայոց։ Եւ Տրայիանոսի անցեալ ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ՝ դառնայ ընդ Ասորիս։

Ընդ առաջ նորա իջեալ Մաժան՝ մատնութիւն զեղբարցն առնէր. «Գիտես, ասէ, արքայ. եթէ զԱրտաւազդ և զՏիրան փտարանդիս ոչ արասցես, և զզօրսն Հայոց Զարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ առ քեզ ոչ եկեսցեն»։ Զայս արար Մաժան՝ քէն պահելով վասն Սմբատայ,

1 abcfo յառասպելն / de յառասպելս
1 k զոմեար / o զոմետես
1 a այսր, փխ. որ է
2 Sխ չիք ինքն / l կայսր
2 f աստ, փխ. այսր
2 o զհրամանս
3 k ըղաբանելով, փխ. այլաբանելով
3 l կոչելով
4 Sխ բախտին / S ի նոյն
5 abegl ի հռովմ
5 c զկնի նորա Ներուասայ
5 c աւելի քան զմի ամ թագաւորեալ
6 S ընդ որս
7 f չիք ես / a արարին ի յոյնս
7 l եգուպտացւոց (միջs)
8 Ագl կողմանց / Ա արգելուլն
9 abcjgkopqrs ԾԲ, l Ծ, փխ. ԾԶ.
10 c տրաիանոսի
10 f մահուան / lno մահուն
10 c ժանայ, փխ. մաժանայ
11 Sef ժամանակօք
11 Sխ լինի թագաւորեալ
11 a չիք հռոմայեցւոց
12 abcel խաղաղեցուցեալ
12 Ա դիմեալ
12 k ի վերայ նորա
13 o ընդ ձեռամբ իւրով
14 վ յարևեալս
14 d անդ, c անտ, փխ. աստ
15 Ախ ընծայիւք ընդ առաջ նորա իջանէ
15 S ի յանձն
16 Հgk հարկիւքն / l հարկաւքն
16 Հgl ամաց
17 Sխ տրայիանոս [l տրայիանոսի]
18 Խվ յասորիս, փխ. ընդ ասորիս
19 S իջանէ
20 a գիտես / c գիտմ
20 Ա փտարանդի
21 a չիք և զզօրս զարեհի ոչ հաւատասցես / p չիք և (զզօրս)
21 Հbcdefnopq զզօրս / g զօրս / l զզաւրս
21 Խվ^{2} զարեհ / gl հաւատասցես
22 S ի քեզ / f չիք առ քեզ
22 Հվpqrs հասցեն, փխ. եկեսցեն
22 Ա պահեալ

զի և զնա նորա էր սնուցեալ. ընդ նմին և զՏիրան խորհեցաւ հանել, զի ինքն լիցի քրմապետ միանգամայն և սպարապետ արեմտից։ Զորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանու, արձակէ ունայն։ Իսկ Արտաւազդայ և Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա՝ զարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին ի Բագնացն աւանի իբրև զքրմապետ։ Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, և յետ նորա Ադրիանոսի կայսեր զամենայն աւուրս իւր։

ԾԶ

Թէ ո՛րպէս բազմամարդացոյց Արտաշէս զաշխարհս, եւ սահմանս հաստատեաց։

Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհս Հայոց, եկամուտս բազումս ածելով ազգս, և բնակեցուցանելով ի լերինս և ի հովիտս և ի դաշտս։ Եւ նշանս սահմանացն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի. և չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ։ Ընդ որ նախանձեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ զնոյն նման հրամայէ առնել և ի Պարսից աշխարհին և յիւր անունն անուանել, զի մի ևս յիշեսցի անունն Արտաշիսի։

Բայց առի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս։

---

1 oqrs չիք և (զնա)
1 Ա նորա սնուցեալ էր
3 kl տրայանոսի
3 de անյոյս, փխ. ունայն
3 Աw բայց, փխ. իսկ
4 bgl զխորհուրդ
4 nopqrs յորս
5 abde ի բագնաց աւանի / f ի բագարանի, փխ. ի բագնացն աւանի
5 gkx իբր
6 kl յայսմ հետէ
6 w տրայիանոսի (k տրայանոսի)
6 o կայսերն տրայիանու
7 Վefgnpqrs անդրիանոսի / o անդրիանու / tw հանդրիանոսի
7 SՎ չիք կայսեր
8 abcfgkopqrs ԾԳ, l ԾԱ, փխ. ԾԶ.
9 gk եթէ / l արտաշէզ
9 fpqrs զաշխարհն
9 bcdfk սահման / n զսահմանս / rs սահման հայոց հաստատեաց
11 Ա չիք առաքինութեանց և գործոց
11 k առաքինութեան
11 kl ուղղութեան / Կ²acd արշէսի
12 s հրամայեաց
12 abdef գեղից / p գեօղից / qrs գեւղից
13 S եկամուտ
13 Sk բազում / Վm յազգս
14 Ա նշան
14 Sw սահմանաց
15 Հklo չորեքկուսի
16 a պնդաձև
16 opqrs փորելով
16 Ա զմէջն
16 ԱՀgko չորեքկուսի
17 Վ² ամպարտակս
18 rs նման / Վ² նմանն
19 b իւր / ԱՀgl անուն
21 o առի թէ ժամանակս
21 pqrs գերկիր
22 Ա չիք յաղագս շինութեան
23 Հdgk երկրին / Կ²abcef չիք երկրիս

ԾԷ

Յաղագս նախարարութեանն Ամատունեաց:

Յաւուրս սորա աճեն եկեալ զազգն Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեաց աշխարհին: Բայց են սոքա բնութեամբ հրեայ, ի Մանուեայ ումեմնէ. որոյ որդի էր մեծահասակ եւ ուժեղ, Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէից՝ ըստ յուսոյ զնախնեացն կոչել զանուանս: Բայց է ճշմարիտ, որպէս եւ այժմ իսկ է տեսանել ի զարմս Ամատունեաց, քանզի անձնեայք եւ բարեձեւք ըստ պատշաճի վայել են ամենայն իրօք եւ ուժեղք: Տարեալք են նոքա ի յԱրշակայ առաջին ի Պարթեւաց թագաւորեցելոյն. եւ յառաջադիմութեամբ անդէն յԱրեաց աշխարհին ի պատիւ հասեալք ի կողմանս Ահմատանի: Բայց թէ յինչ պատճառաց գալուստ նոցա այսր՝ ոչ գիտեմ. այլ պատուեն յԱրտաշիսէ գեղիւք եւ դաստակերտօք, եւ անուանին Ամատունիք, որպէս թէ եկք: Եւ կէսք ի Պարսից՝ Մանուեանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյն:

ԾԸ

Վասն Առաւեղինեաց տոհմին, թէ ուստի՛ սերեալ ազգ:

Ի սորա աւուրս եւ Առաւեղեանքդ, յազգէ Ալանաց, մերձաւորք Սաթինկան, զհետ նորա եկեալք՝ կարգեցան յազգ եւ ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք թագուհւոյն մեծի. եւ ի ժամանակս Խոսրովու հօրն Տրդատայ խնամեցեալ ընդ ումեմն քաջի Բասղացն եկեալ հատուածի:

1 abcfgkopqrs ԾԴ, l ԾԲ, փխ. ԾԷ.
2 Հg նախարարութեանց
3 abef յաւուր / b նորա
3 l եւ զազգն / k եւ ազգն / ԱՏg զազգ [de ազգ, Հprs զազգս, o զազգն]
4 k աշխարհէն
4 c մահուա / Խվ^2 մանովեայ
5 Տ իւր, փխ. էր / ԽՀ սամփսոն
6 a նախնեացն / k նախնեաց
7 Sak անուանս / g (զ)անուանս
7 SԽ չիք որպէս. չիք է (տեսանել)
8 Sl անձնեայքն
8 Խopqrs չիք եւ բարեձեւք
9 Sg սոքա, փխ. նոքա
9 Աg չիք ի (յարշակայ)
9 opqrs չիք ի (պարթեւաց)
10 c թագաւորեցելոցն / p թագաւորելոյն
10 Ա անդէն ի յարեաց
11 Աk եթէ / l եթե / a զինչ
12 ԱԽ պատճառանաց [g պատճառ(ան)աց] այսր գալուստ նոցա՝ ոչ
12 x նորա
12 ab ոչ ես գիտեմ / cdef ես ոչ գիտեմ
12 l ի յարտաշեսէ
13 f գեղօք / g գիւղիւք / np գեօղիւք
13 kl չիք եւ (անու.) / a կէք, փխ. եկք
14 o կէսք զնոսա ի պարսից մանուեանս կոչեն
14 Ա մանուեան / Խ մանովեանս
14 gl զսոսա / k զսոքա
15 abcfgkopqrs ԾԵ, l ԾԳ, փխ. ԾԸ.
16 Ա առաւեղինաց [d առաւեղինեաց] / S առուեղինից [pqrs առուեղինիցս] / g առաւեղինից / l առուեղանից / k առաւեղանից / Հ առուեղից
16 k սիրեալ, փխ. սերեալ
17 SԽ առուեղեանքդ [g առաւեղեանք, l առաւեղեանդ, n առաւեղեանքդ, k առուեղեանդ] / Ա առաւեղեանքդ [d առաւեղինեաքդ]
17 Խ ի յազգէ / S սաթինկայ
18 opqrs ազգք, փխ. յազգ
18 opqrs չիք ի (նախարարութիւն)
19 Խ երկրիս, փխ. աշխարհիս
19 a չիք հարազատք
20 ԱԽ հօր
20 վ^{2}l խնամեցեալ / միւսն. խնամացեալ
20 c ի բասղաց / Ա բալսացն / k բասղանց

ԾԹ

Որ ինչ արուեստից գիտութիւն յաւուրս Արտաշիսի։

Քանզի բազում ինչ գործք յաւուրս Արտաշիսի գործեցան, վասն այնորիկ ի բազում ճառս կոտորեցաք, զի մի երկայնութիւն բանից տաղտկութիւն ընթերցողացն լինիցի. որոյ է վերջին ճառս այսպիսի ինչ, յիշատակել և զայլսն ևս որ ինչ ի ժամանակս Արտաշիսի։ Զի թէպէտ և այլն ամենայն, զոր յիշատակեցաք յառաջագոյն ճառիցն, կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց թագաւորացն՝ այլ ի մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, և կամ ոչ հասեալք. զշաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց։ Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչիւր առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով. և ոչ ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, և ոչ ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք, և ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ և ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք, բայց դոյզն ուրեք. այլ ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղղակերութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք։ Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի։

---

1 abcfgkopqrs ԾԶ, l ԾԴ, փխ. ԾԹ.
2 Տխ արուեստից գիտութիւն որ ինչ յաւուրս
2 c գիտութեան
2 c յաւուր
3 Ա գործ / tw չիք գործ
3 Ա գործեցաւ
4 Աk չիք ի (բազում)
4 Տ երկայնութեամբ
4 Խ բանիցն
5 Ա լիցի
5 Ա չիք է
6 Ա չիք ևս
6 c ի ժամանակին
7 Վmx զայլն / p այլ / o այլքն
7 d չիք և
7 Վmnpqx զոր ինչ յիշատակեցաք / kl յիշատակեցաքն
7 ԱՏg յառաջագոյն/միւս. յառաջագոյնս
7 opqrs կարգ
8 opqrs չիք և (սովորութիւնք)
8 pqrs գեղեցիկ
8 f այլոց
9 p ի մեծամեծաց
9 ԱԽ չիք ի (գիտութեանց)
10 Ա պարապեալ
11 Հgl գիտութեան
11 Ագl արարեալ
11 x զշաբաթուց / միւսն. շաբաթուց
12 Հ չիք քանզի
13 Ա չիք ինչ
14 c նաւագնացութիւնս
14 rs չիք և ոչ ճանապարհորդութիւնք
14 ԱԽԿ'Վ ճանապարհորդութիւնք [c ճանապարհորդութիւն] այսինքն կամուրջք
15 opqrs ձկնորսաց, փխ. ձկանց որսոց
15 Վmpqrsx չիք այլ
15 k երկրագործութիւնն
16 pqrs չիք ըստ
16 Կ[2]abcef հիւսիսականացն
17 Հ շաղխակերութեամբ
17 abcef այլ / d չիք այլովք
17 l այսպիսւովք
17 Աl կեցեալ
18 k յաւուրսն

Կ

Յաղագս մահուանն Արտաշիսի:

Գեղեցիկ իմն պատմէ և Արիստոն Փեղղացի յաղագս մահուանն Արտաշիսի: Քանզի ի ժամանակին որպէս ապստամբեցին Հրեայք յԱդրիանոսէ Հռոմայեցւոց թագաւորէ, և եռուն պատերազմ ընդ Ռուփոսի եպարքոսի, առաջնորդութեամբ առն ուրումն աւազակի, որում անուն էր Բարքոբայ, այս ինքն աստեղ որդի, որ էր գործովք չարագործ և սպանող, բայց անուամբ իւրով մեծաբանեալ պարծէր, որպէս թէ յերկնից ծագեաց նոցա փրկիչ, իբր նեղելոց և գերեաց: Եւ այնքան սաստկացոյց զմարտն, մինչև ի նա հայելով ի բաց կացին ի հարկելոյ Հռոմայեցւոց Ասորիք և Միջագետք և Պարսք ամենայն. քանզի էր և լուեալ, եթէ եմուտ յԱդրիանոս ախտ ուրկութեան: Բայց մերն Արտաշէս ոչ երկմտեաց ի նմանէ:

Եւ եղև ընդ նոյն ժամանակս հասանել Ադրիանոսի ի Պաղեստինէ և սատակել զապստամբսն պաշարմամբ ի քաղաքի մի փոքր, հուպ յԵրուսաղէմ. վասն որոյ և ամենայն ազգին Հրէից հրամայեաց մերժել ի հայրենի աշխարհէն, որ և ոչ ի բազում հեռաստանէ հայեսցին յԵրուսաղէմ: Եւ ինքն շինէր զԵրուսաղէմ, զաւերեալն ի Վեսպասիանոսէ և ի Տիտոսէ և յիւրմէ. և անուանեաց Հեղիայ յիւր անուն, որպէս և կոչէրն իսկ Ադրիանոս՝ արեգակն: Բնակեցոյց ի նմա հեթանոսս և քրիստոնեայս, որոց եպիսկոպոս էր Մարկոս ոմն: Ընդ այն ժամանակս առաքեաց

1 abcfgkopqrs Ծէ, փխ. Կ.
3 l փեղենացի (նոտրագրածը նորագած k) / Աp փեւլլացի / o փիլլացի / k փեղեղացի
3 f չիք մահուանն
4 Տ ի ժամանակի
4 Խ որ, փխ. որպէս [g որ, ջնջ. շինած յորում, Հ յորում]
4 վ ապստամբ կացին
4 Ա հրէայք / g հրէայքն
5 Աl ռուփոսի / tw ռոփոսի հիպարքոսի
6 pqrs չիք առաջնորդութեամբ — աւազակի
6 c չիք առն / o ումեմն
6 Տ որոյ / Տabk անունն
7 a է, փխ. էր
8 Հ սպանող
8 opqrs մեծաբանելով
9 de ծագեալ
9 c ի վերայ, փխ. իբր
10 a սասկացոյց
10 Կ¹ այլ ըստ օրինակի, փխ. մինչև
10 ԱԽԿ¹ նոսա, փխ. նա
10 ա¹ հարկանելոյ, փխ. հարկելոյ
11 d չիք (էր) և
12 do ադրիանոս / p յանդրիանոսի / qrs յանդրիանոս
12 վw¹ ուրուականութեան
13 kl ի նմանէն
14 Տl այն, փխ. նոյն
14 opqrs անդրիանոսի
14 f ի պաղեստին
15 p ի քաղաք / Ա փոքու
15 c երուսաղէմ
16 k չիք վասն որոյ—հայեսցին յերուսաղէմ (s. 18)
16 l մերժիլ
17 tw որք / o չիք բազում
17 q ոչ բազում ի հեռաստանէ
18 Խb զաւերեալսն
18 tw ի վեսպազիանոսէ / միւսն. ի վեսպիանոսէ
19 Տ էղիայ [o էլլիայ] / l եղիա / k յեղիէայ
19 brs անունն / o չիք յիւր անուն
19 Հabdeg կոչիւրն [Հg կոչիւր]
20 opqrs անդրիանոս
20 abcf ի նոսա / b քրիստոնեայսս

զոր ծանր զկողմամբք Ասորեստանի. և մերոյն Արտաշիսի հրամայեաց երթալ ի Պարսս հանդերձ իւրովք զիւգոստատօք. զորոյ զհետ քարտուղարութեամբ լեալ այս այր, որ զայս պատմութիւն ետ մեզ, հանդիպի Արտաշիսի ի Մարս, ի Սոհունդ անուանեալ տեղւոջ։

Եղև հիւանդանալ նմա ի Մարանդի, ի Բակուրակերտ աւանի. և զԱբեղոյ զումն նահապետ Աբեղենից տոհմին, զայր չոյտ և շղոմարար և սուտակասպաս, ի նորին խնդրոյ արձակէ յԵկեղեաց յԵրիզայ, ի մեհեանն Արտեմիդեայ, խնդրել ի կռոցն բժշկութիւն և զերկար կեանս։ Որոյ ոչ ժամանեալ դառնալ՝ հասանէ վախճան Արտաշիսի։ Եւ գրէ, եթէ որչափ ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք. և որպիսի չուք բազմադիմիս արարին առ ի պատիւ դիոյն, քաղաքականաց կարգօք և ոչ որպէս զբարբարոսս։ Դագաղքն էին, ասէ, ոսկեղէնք, գահոյքն և անկողինքն բեհեզեայ. և պատմուճանն որ զմարմինովն՝ ոսկեթել. թագ կապեալ ի գլուխն, և զէնն ոսկւով առաջի եդեալ. և զգահոյիւքն շուրջ՝ որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, և նահապետքն և նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատե-

1 k ի կողմամբք, փխ. զկողմամբք
2 Sխ ասորեստանեաց [gl ասորեստանեայց] / c ասորեստանին
2 Հ ի պարս / c և հանդերձ
2 Ա իւրոյ
2 c զիւգողակաւք / վ²n զոյգոստատօք / p զուգոստատօք / վ զիւգաստատօք / վ զոյգ ոստատօք / k զոյգոստատօք / Հ զուգոստատիւք
2 k զոր
2 a քարտուլթեամբ / c քարտաւղարութեամբ
3 l լինեալ / k եղեալ, փխ. լեալ
3 kl անուայր, փխ. այս այր
3 Sխ պատմութիւնս
3 abcfkl մեզ ետ
4 S ի մարսս [o ի մարս]
4 Հ ի մարսիս հունդ, փխ. ի մարս ի սոհունդ
4 Ա ի սոհովունդ / k ի սուհունդ
5 Հgl պատմէ և, Sk պատմի և, փխ. եղև
5 ԱՀglnq ի մարնդի / k ի մանրդի
5 klnopqrs յաւանի
6 ad զաբեղայ / kl զաղբեղոյ
6 ad ումն
6 Sխc աբեղինից
6 f տոհմից / Կ²abdef չոտ
6 վ զայրաչուտ, փխ. զայր չոյտ
6 a շղոմայրար / Կ²cdef պշղոմարար / Sgk շղոմարար / վ²bl շղամարար
7 c զսուտակասպաս
7 h ներքին, փխ. նորին
7 վ²kl առաքէ
7 Ա յեկեղեց / l յեկեղէց
8 Ախo արտեմիդեայ / միւսն. արտեմիդայ
8 kl խնդրէր / gk զբժշկութիւն
8 bk բազում
9 pqrs չիք և գրէ—արտաշիսի (տ. 10)
10 o թէ / Ա չիք եթէ
10 g մեռան (ջնջած, տակը գրած եղեն) / Հk եղեն, փխ. մեռան
10 k ի մահուան
10 Հkl նորա, փխ. արտաշիսի
12 Խվ քաղաքականաց / միւսն. քաղաքական
12 c չիք ոչ
12 k զբարբարոս / ԱՏ չիք ասէ
13 k ոսկեղէն
13 l գահոյք և անկողինք
14 k պատմուճան նորա, փխ. պատմուճանն որ
14 Sgk ոսկէթել
15 al զէն
15 c ոսկի / միւսն. ոսկով
15 Akl դնէր, փխ. եդեալ
15 b զգահիւքն / de գահոյիւքն
16 l զինուորութիւնքն
18 g վաշտք և ամենեքեան
18 cdklng ամենեքեան
18 ak չիք ի (պատերազմ)

բազմ ճակատեցին. և առաջի պղնձիս հարկանելով փողս, և զկնի կուսանք ձայնարկուք սևազգեստք և աշխարող կանայք, և զհետ՝ բազմութիւն ռամկին։ Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին։ Եւ շուրջ զգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք, որպէս վերագոյնն ասացաք։ Եւ սորա այսպէս սիրելի եղեալ աշխարհիս մերոյ, թագաւորեալ ամս քառասուն և մի։

ԿԱ.

Արտաւազդայ թագաւորութիւն, եւ հալածել զեղբարս իւր եւ զքորս, եւ մահ հանգերձ այլաբանելով։

Յետ Արտաշիսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա, և հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ի գաւառս Աղիովտայ և Առբերանոյ, զի մի՛ բնակեսցեն յԱյրարատ ի կալուածս արքայի. բայց միայն զՏիրան պահէ փոխանորդ իւր, զի որդի ոչ գոյր նորա։ Որ յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ, անցեալ զկամրջաւն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճս և իշավայրիս զակամբք Գինայ, և աղմկեալ ի ցնորից իմն խելագարանաց, ընդ վայր յածելով երիվարաւն՝ անկանի ի խոր իմն մեծ, և խորասոյզ լեալ անհետի։

Զսմանէ երգիչքն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս. եթէ ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. դժուարի, ասեն, Արտաւազդ՝ ասելով ցհայրն. «Մինչ դու գնացեր, և

1 pqrs ճակատեցին / Հk ճակատիցեն
1 e պղնձի
1 S զկնիսն [o զկնի]
2 վ²w¹ զուսանք / kl կուսանս / վ² զուսանս / c կուսանք
2 Sw ձայնարկու կուսանք
2 Ա չիք և (զհետ)
2 Ա բազմութեան
3 b շուրջք
3 d զգերեզմաւն
4 Հk վերագոյն / g չիք վերագոյնն
4 def այսպիսի
5 Հg յաշխարհիս
5 Հgh ԻԱ, փխ. քառասուն և մի / k քսան, փխ. քառասուն (Ի, փխ. Խ)
6 abcfgkopqrs ԾԸ, l ԾԶ, փխ. ԿԱ.
7 aopq թագաւորութեանն
7 k հալածեալ
7 c զեղբայրս
7 Հ չիք իւր
8 abde այլաբանելով հանգերձ / f չիք հանգերձ
9 w նորին
9 a հալածէ ի յայրատոյ
10 kl յարայրատոյ / g յարարատոյ
10 c եղբայրս
10 abdef աղիովտի / ckl աղւովտի / Հg աղւոյովտի
10 gl առբերանւոյ
11 o բնակեսցին
11 fg յարարատ / l յարայրարատ / k յարայրատ / e յայրարատ և ի կալուածս
11 opqrs չիք միայն
11 Ա զտիրան առ իւր պահէ փոխանորդ իւր [a չիք իւր] զի
12 Հkl սա, փխ. որ
14 e կինչս
14 Sw չիք և (աղմկեալ)
14 S աղմկեալ իմն ի ցնորից խելագարանաց / k խեռագարանաց
15 abc ածելով
15 l երիւարաւն
15 kl անկաւ
17 c զնմանէ
17 c երգիչք
17 l կողթան
18 opqrs լինին
19 k ասել / Ա չիք ասեն
19 a չիք ցհայրն
19 rs չիք մինչ դու—տարար (եr. 192, s. 1)

զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս ում թագաւորեմ»։ Վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս. «Եթէ դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս. անդ կայցես, և զլոյս մի տեսցես»։

Զրուցեն զսմանէ և պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. և երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն։ Վասն որոյ և առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ։ Բայց է ճշմարտութեամբ այսպէս, որպէս ասացաքս վերագոյն։

Այլ ոմանք ասեն և ի ծնանելն զսա դիպեալ պատահարաց ինն. զոր համարեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աժդահակայ. վասն որոյ զնոսա բազում չարչարեաց Արտաշէս։ Եւ զայս նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն այսպէս. եթէ «Վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դև փոխանակ եդին»։ Բայց ինձ արդարացեալ թուի լուրն այն, թէ ի ծննդենէն և եթ մոլութեամբ լեալ, մինչ նովիմբ և վախճանեցաւ։ Եւ առնու զթագաւորութիւնն Տիրան եղբայր նորին։

---

1 c զերկիր
1 Կ^{1} չիք աւերակացս
1 Sg որպէս, փխ. ում
2 k արտաշէս
2 Ա չիք դու
2 nopqrsw յորսս / c չիք յորս
3 Sg յազատ / kl զազատ
3 kl ի վերն / g չիք ի վեր
3 p չիք զքեզ—ի մասիս (s. 4)
3 dlnopqrs չիք ի (մասիս)
3 Ա կալցեն քաջք, տարցեն
3 Sw յազատ
4 Հk չիք ի վեր
4 dqrs չիք ի (մասիս)
4 Հ լոյս
5 b յարգելեալ
5 c կայ ի յայրի
6 Կ^{1} չիք կապեալ
6 ԱԿ^{1}kl չիք և երկու շունք
7 c չիք և առնել
7 k աշխարհիս
7 Կ^{1}Կ^{2}abde կռանարութեան / Swc կռանարկութեան / f կռանհարութեան / tw կռանահարութեան
8 Հgk դարբնաց, ասեն, զօրանան
10 Հ միաշաբաթոջ
10 ԱՀgl երիս
10 Հacdegl չորս / b չորիս
11 Աl զօրասցի
11 e զի մի զօրասցին
12 pqrs չիք որպէս
12 e ասացաք
12 w որպէս վերագոյն [l վերագոյնն], ասացաք [k ասացաքս]
13 c զնա
14 Ա զնա / opqrs չիք զսա
15 Աkl որոյ *բազում նոսա չարչարեաց
15 Ա արտաւազդ, փխ. արտաշէս
15 w երգիչք
16 Աw յառասպելսն / Հ յառասպելս
16 Ա թէ
16 k զմանկունս
17 ck չիք ինձ
18 k և եթէ, փխ. և եթ
18 վab մոլորութեամբ
18 g մինչ և
18 Ա չիք նովիմբ
19 f չիք տիրան
19 Ա նորա / p չիք նորին

ԿԲ

Որ ինչ վասն Տիրանայ:

Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի: Սորա ոչ ինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն թէ մտերմութեամբ ծառայեաց Հռոմայեցւոց. եկեաց խաղաղութեամբ, որոց և զբօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն: Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթև առաւել քան զՊիգասոս, երագութեամբ անբաւ. զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դատաքէի ուրումն իշխանի Բզնունեաց՝ պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ:

Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն. «Ընդարձակեա մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք յոյժ»: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանւոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ՝ ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունէինն՝ հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի՝ գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից. վասն որոյ բազումք ի նոցանէ եկին ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանւոյ:

Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անձաւացեաց, սէգ յամենայնի, Երախնաւու անուն կոչեցեալ. որ առնէ կին զվերջին

1 abcfgkopqrs ԾԹ, l ԾԵ, փխ. ԿԲ.
2 o տիրանայ գործք և այլ ինչ
3 e որդին
3 o յերկրորդ, k ի յերրորդ, փխ. յերրորդ
5 Վ^{2}l եկեաց / միւսն. եկաց
6 k չիք (որոց) և
6 k չիք և (ձիոց)
6 bp ձիուց
8 Ա զոր / k երկրակոխ
8 ՀՎ^{2}nopqrs խնդրէր
9 a գատէի
11 ԱԽ չիք և
11 l ազգին իւրոյ
11 l արշակունեայց
11 tw որք
12 c ի կողմանն
12 bcdef ասէին
12 abcdelp զժառանգութիւնն / fgkoqrs զժառանգութիւն
13 ՏԽ չիք յոյժ
14 kl գնալ, փխ. երթալ
14 ac աղովտիս / bde աղւովտի / Հgk աղւոյովտի /qrs աղիովտայ / p առիովտայ
14 g չիք և
14 ԱՏ առբերանոյ
14 defgk նոցա
14 k և, փխ. ևս
15 al առաւելագոյն մեզ նեղ է, ոչ / k նեղ մեզ է
16 Աl չիք այլ
16 ԱՎ^{2} վճիռ հաստատեալ՝ ոչ / ՀՎ^{2}g հատեալ, փխ. հաստատեալ
16 Հ զվճիռ
16 k վճիռ հատեալ
16 ԱՎ^{2}kl այլ ժառանգութիւն ոչ տալ
16 c տա, փխ. տալ
17 Աl այլ, փխ. բայց
17 Ա ունէինն [f ունէին] / ՏԽ ունին
18 Խ բնակչացն
19 Տ եկեալ, փխ. եկին
19 Վ^{2}abcdkl ի գաւառս
19 abe աղոյովտի / ԽՀ աղւոյովտի / c աղովտի
19 Հgl առբերանւոյ / միւսն. առբերանոյ
20 af ազգէն / nopqrs ի յազգէն
20 Հdgo անձևացեաց
21 c երախնաւ / k երախնաւուս

կանանցն Արտաւազդայ, զոր ի Յունաց էր ածեալ։ Եւ քանզի զաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ՝ արքայ Թողու յԵրախնաւու զամենայն տունն Արտաւազդայ։ Զի ասէին զնա այր ընտիր լինել և համեստ յամենայնի, այլ և ի ցանկութիւնս մարմնոյ իբրև զօրինաւոր ոք։ Զոր սիրեալ արքայի՝ տայ նմա զգահն երկրորդական, զոր ունէրն Արտաւազդ. և զհոգս արևելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ՝ առ նմա Թողու զԴրուսայ ումն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամեցեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տառեօնս հանդերձ ագարակօքն, և զայգին մեծ, յոր մտանէր առուն գետ, հանեալ ի ծովէն Գայլատուայ։ Եւ ինքն գնաց զկողմամբք Եկեղեաց, ի յաւանին Չըրմէս հաստատելով զարքունիսն։ Ի հանդարտութեան վարեաց զԹագաւորութիւնն ամս քսան և մի. և մեռաւ ի ճանապարհի ձեան հիւսոյ կալեալ։

ԿԳ

Յաղագս Տրդատայ Բագրատունւոյ եւ անուանց ազգի նորա առաջնոց։

Տրդատ ումն յազգէն Բագրատունեաց, որդի Սմբատունեայ դստեր քաջին Սմբատայ, այր սրտեայ և ուժեղ, կարճ հասակաւ և գծուծ տեսլեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի դուստր իւր յԵրանեակ։ Որոյ առեցեալ զայր իւր զՏրդատ, պչրանօք և պատելով կեայր

1 Ա ի յունացն
2 Խ յարտաւազդայ
2 o չիք արքայ—արտաւազդայ (s. 3)
2 de երախնաւու
2 bcefnpqrs զտունն
3 de լինիլ / gk լեալ / l լիեալ
3 opqrs չիք և
4 p չիք և
4 ՏԽ ի ցանկութիւն
4 a զինուոր, փխ. զօրինաւոր
4 Հk իբր / k զորոյ
5 kln ունէր
5 kl արտաւազդն
6 ԱԽՎ² արևելեայ
6 Ա Թողեալ
6 b զդրուսայ / kl զդրուսայն
7 a ումն, փխ. իւր
7 l խնամեցեալ / միւսն. խնամացեալ
7 Աkl չիք էր
8 Ա զաւանն տառեայ [c տառեա] ի նա հանդերձ / ԽՀՎ² տառեանս / Վw¹ տասեօնս
8 Հgk ագարակօք
9 afo որ, փխ. յոր
9 c մտանէ / Ա ի ծովակէն
9 p գայլատունայ / qrs գայլատուայ / k գայ լուտուեայ / tw գայլտայ
10 def գնայ
10 Կ²Վ²bkl եկեղեցայ / c եկեղեցա / f եկեղեց
10 Ա յաւանն ի չրմէս / nopqrs յաւանն ինչ ըրմէս [n ուղղած յաւանին չըրմէս]
10 d հաստատէ
11 f զթագաւորութիւն
12 k չիք մեռաւ
12 ԱԽm զհիւսիսոյ [g հիւսոյ, l հւսւսոյ] / pq հիսսոյ
13 abcfgkopqrs Կ, l ԾԸ, փխ. ԿԳ.
14 c չիք և
14 c նոր, pqrs նոցա, փխ. նորա
14 Տag առաջնոյ / tw յառաջնոց
15 ՎԽmno ումն անուն
15 b ազգէն
15 nopqrs ազանդաւէնեաց, փխ. սմբատունեայ [n ուղղած սմբատունեայ]
16 ԱԽՀՎ²այր եղև [g եղև ջնջած] առաւել սրտեայ
16 tw գձուձ
17 Աkl փեսայացոյց իւր արքայ / Հ. փեսայացուց
18 Տ որ [p որոյ]
18 k արդատ
18 Կ²Վ²abde պչրանովք
18 ՏԽ պատելեաւ / Վ²ln պատելաւ
18 ՏԽ կայր

զօրհանապազ, աւագելով զինքն, իբր թէ չքնաղագեղ ընդ վատակերպւոյ և քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատայ՝ յաւուր միում գանէ զնա սաստկապէս. և կորեալ զգեղձան հերսն և զվարսիցն փետտեալ զխոպոպիս՝ հրամայէ քարշել, արտաքս ընկենուլ ի սենեկէն: Եւ ինքն գնաց ապստամբեալ ի կողմանս ամրութեանն Մարաց. և հասեալ ի Սիւնեաց աշխարհն՝ ժամանէ նմա համբաւ մահուանն Տիրանայ. զոր լուեալ՝ դադարէ անդ:

Եւ եղև յաւուր միում կոչել զնա յընթրիս Բակրոյ նահապետին Սիւնեաց. և յուրախանալն գինւով, տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր և երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ՝ տռփացաւ և ասէ ցԲակուր. «Տո՛ւր ինձ զվարձակս զայս». և նա ասէ. «Ո՛չ տամ, զի հարճ իմ է»: Իսկ Տրդատայ բուռն հարեալ ի կինն՝ յինքն քարշեալ ի բազմականն, շամբշեալ վաւաշէր ըստ օրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի: Ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ՝ յարեաւ հանել զնա ի նմանէ: Բայց յառն կացեալ Տրդատայ, ծաղկակալ սկտեղըն իբրև զինու վարեցաւ, նա և զբարձակիցսն ի բազմականացն ի բաց պուղեաց: Եւ անդ էր տեսանել նոր զմի Ոդիսեւ՝ զՊենելոպայ զսեղեխս սատակելով, և կամ զՂապիթեայցն և զՑուշկապարկացն կռիւս ի վերայ Պերիթեայ

1 Խ հանապազօր [l հանապազաւր]
1 k աւագելով / w^1 ազաւագելով
1 a իբրև
1 ab չքաղաքեղ / վ չքնագեղ / վ չքնաղ
1 ՏԽac վատակերպոյ / f վատակերպի
2 c վատթար ազգոյ / f վատթարազգի
2 ԽԿ^{1}վ զայրացնեալ
2 ՏԽ տրդատ
3 opqrs չիք զնա
3 Ա. կորէ / k կատարեալ, փխ. կորեալ
3 Խվ^2 զհիւսն [l վ^2 զհիւսսն] գեղձան, փխ. զգեղձան հերսն / վ^2 զհերս գեղձան / p զհերսն գեղձան / վ^{2}qrs զգեղձան
4 f չիք զվարսիցն փետտեալ զխոպոպիս / a վարսից
4 վ^{2}l փետեալ / վ^{2}pqrs փատեալ
4 abcde զխոպոպիսն / վ^{2}gpqrs զհոպոպիս / o զհոպոպիս / Հ զխոպպիս
4 b յարտաքս / Տg արտաքս և ընկենուլ
5 Հfgk ամրութեան
6 e յաշխարհն / l աշխարհին
6 k մահուան
7 վ^{2}l լսեալ
7 ab անդրէն / Խcdef անդէն
8 Ա. եղև յետ աւուր
8 b ընթրիս / a բակրոյն
9 de չիք մի
10 Աlpqrs չիք և
10 ԱԽ գէր, փխ. երգէր: Կամ pirku՝ գեղեցիկ երգէր
10 Հl տափացաւ
11 վ զվարձկանս
12 a իմն, փխ. իմ
12 ՏԽ յիւրն, փխ. յինքն
12 ՏԽ քարշեաց
12 kl ի բազմական
13 Տg շամշելով
14 վ^{2}gpqrs տրփաւորի
14 Հ չիք զնա
15 Հgl այլ, փխ. բայց.
15 Ա. իբրև / ՏԽ իբր
16 Հopqrs չիք ի (բազմականացն) / g ի գրած եւ ջնջած
16 Ա. պողեաց
17 g զնոր / Ա. չիք նոր
17 g ոմն / k իմն, փխ. զոմն
17 c որդիս, փխ. ոդիսեա
17 ab զըմպենէովպայ / c զընպէնէոպա վf զընպենովպայ / k զպէնոպեայ / Հվg զպենոպայ / l զպենոպա / d զպէնէովպայ / e զպենէովպայ / w^1 զըպինեոպայ
17 b զսեխեխն / de զսեղեխումն / Հg սեղեխն / l սեղեխս / c զսեղեղն / միւսն. զսեղեխն
18 Ա. զլապիթեայցն [c զլապիդեայցն] / Հg զղապիթեացն / w լապեթայսն / վ զղապիթայսն
18 a զյուշկապկացն / վkl զվիշկապարկացն
18 g պեր(ի)թայ / Հpqrs պերթեայ

հարսանեացն։ Եւ այնպէս յիւր վանսն եկեալ, խսկոյն ի ձի ելեալ՝ հանդերձ հարճիւն ի Սպեր գնաց։ Զայս աւելորդ եղև պատմել մեզ զնահատակութիւն առնն ցանկասիրի։

Բայց գիտեա, զի ի թողուլ ազգին Բագրատունեաց զօրէնս հարցն՝ նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն—Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն—Բագադիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս։ Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին Բագրատունիք Բագարատ՝ Բագադիա է դա, և Ասուդ՝ Աշոտ. զոյնպէս և Վազարիա՝ Վարազ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ։

ԿԴ

Երէ զիա՛րդ Տիգրան վերջին, եւ զի՛նչ ի նմանէ գործ:

Փոխանորդէ զՏիրան եղբայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քաներորդի և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչ ինչ գործ արութեան արժանի յիշատակի ցուցեալ, այլ ի յաղջկանէ մինչէ յունէ

1 Ա այսպէս
1 de իւր / l ի յիւր
1 o վանս / k խսկ, փխ. խսկոյն
1 վ չիք ի (ձի)
2 f յապեր, փխ. ի սպեր
2 ԱՀ գնաց զաւառ. զայս
2 a չիք պատմել
3 Հdg առն
4 Հdegk չիք ի (թողուլ)
5 abcf յորջումն
5 p բիւրատայ, փխ. բիւրատ
5 Խ տրդատ, փխ. սմբատ / c չիք և (սմբատ)
6 b այլս / Ա այսպիսիս
6 a կոչման
6 վ[2]pqrs զկրեալն, փխ. զրկեալն
7 c զաւրանալն
7 ԱՀվ[2]k տուբիա [c չիք տուբիա] եղեանան [Հg եղեան, Կ[2]վ[2]f եղէանան, k էղիան], սաբիա [Կ[2] սաբիայ, c սանիա, k սաբեայ]
7 o չիք սենեքիայ, ասուդ, սափատիա
7 k ասուդայ
7 վl սենիքա, սաբիա, սենեք [l սենեք], տուբիա, սափատիա
8 k ափատիա, վազարիա
8 ab Եննանոս / c Էննանոս
8 g եթէ / Ա այժմ
8 ae կոչեն
9 l բագա, փխ. բագադիա է / k բագդիա, փխ. բագադիա
9 bc և, փխ. է / w[1] էադա, փխ. է դա / a ադ, փխ. դա
9 Ա որպէս, փխ. և (ասուդ)
9 w[1] ասոդ, փխ. աշոտ
10 k վազարիա, Կ[2]bef ազարիայ, Կ[2]վ[2]cd ազարիա, փխ. վարազ
10 a չիք վարազ
10 Ա շամբիա / opqrs շամբայ
11 abcfgkopqrs ԿԱ, փխ. ԿԴ.
12 pqrs գործ
13 Հa տիգրան, փխ. տիրան
13 pqrs փոխանորդէ յետ տիրանայ եղբայր
13 k չիք եղբայր
14 Տ քան, l քաներորդ, փխ. քաներորդի / f ԻԴ, փխ. քաներորդի և ի չորրորդի
14 p չիք և (ի չորրորդի)
14 Հgk չորրորդ, փխ. չորրորդի
15 k երկայնակաց
15 l երկայնակեցեալ, փխ. երկայնակեաց եղեալ
15 Ա քառասուն և երկուս
15 p չիք մեռանի / l գործս
16 ԱՏ չիք արութեան
16 p ցուցեալ մեռանի, այլ
16 gk չիք ի (յաղջկանէ)
16 Վmnl ի յունէ / g ի գրած եւ ջնջած / def յունոյ / abc յոյնոյ

ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցաւն Տիտոս երկրորդ Թագաւոր Հռոմայեցւոց, որ անուանեցաւն Անտոնինոս Աւգոստոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանէր Վաղեգեսոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զի՞նչ կոչեն զնա, ոչ գիտեմ:

Արդ՝ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչ դեռ Ղուկիանոս կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր. որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան: Եւ զՌոփի զկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, և գլեալ ի նմանէ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն՝ գլուխ նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի՛ անուանեսցին Արշակունիք:

Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգք, եթէ աստ և եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անազգիք էին ի վաշտս և անձամբ երեւելիք, և վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ

1 l ի ժամանակի
1 abcef յորժամ, փխ. յորում
1 co վախճանեցաւ
1 rs չիք տիտոս—անուանեցաւն (տ. 2)
2 p թագաւորին / d անտոնոս
2 Հ abdef օգոստոս
3 Հfgk իշխանութիւն / opqrs իշխանութենէն
4 a արշաւեայ
4 p չիք ուստի / d յաղթօղ
4 k զի, փխ. քանզի
5 cl անուանէր / k անուն էր / միւսն. անուանիւր
5 c վաղեգեսոս / lrs վաղեգեսասս / միւսն. վաղեգէսոս
5 Ա. վաղեգեսոս որպէս ի յունաց
5 ԱԿ^{1}Հg պատմի, փխ. լեզուն
5 kl ի լեզուն յունաց պատմի, բայց
5 qrs չիք թէ
7 k չիք ընդ / l ի կողման
8 Ա. չիք և (հրամանաւ)
8 p հրամանաւն
8 c նորային / k չիք նորա
8 knopqrs չիք և (մերն)
8 c մերս / ef մեր
8 Հ միջերկրեայսն / dg միջերկեայս / kl միջներկրեայսն / Կ^2 մէջէրկրեայս / միւսն. մէջերկեայս
9 Sխ չիք ասպատակեալ
9 Ա. չիք միոջէ
10 l ղուկանոս / Հ ղուկիոս / opqrs ղունկիանոս
10 kl ի յաթէնս / f զմեհեանս
11 Ա. որ
11 Sabcefmn մէջերկրեայսն / opqrs մէջերկրայսն / l միջներկրեայսն / k մէջներկրեայսն
12 Ա. զայս, փխ. զՀայս
12 e և եա / Աopqrs զռափի
13 խ կոյս մերձաւոր
13 opqrs նմա ի կնութեան
14 c գլեալն / l գլիեալն / f և զի գլեալ (ուղղած գլեալս) / k գլեալ
14 Sg և ի նմանէ լեալ պատանիս
14 c զպատանիս / p յազգ
14 j չիք յանուն / Աp մօր
15 de ռոփայ, փխ. ռոփեայ
15 o ռափսեան
16 abcf կացուցանէր
18 Ա. կրսերագոյն
18 խՎdemqrs ազգ
18 վoqrs որ ինչ, p ոչ ինչ, փխ. եթէ
19 k միանամ, փխ. մի անգամ / bcpqrs միանգամայն ազգիք, փխ. միանգամ անազգիք
20 a փրկութեան նորա / c նոցա, փխ. նորա
20 d ի, փխ. ընդ (յոյնս)

Յոյնս, որք ի Կորճէից և որք ի մերմէ կողմանէս, զյառաջագունից ասեմ, մատուրաց Վճննից, ի զարմից Հայկազանց, ոմանք և յեկաց։ Զոր ոչ անուամբ պատմեցուք. է ինչ՝ որ վասն ոչ յայտնի լինելոյ մեզ, և է ինչ՝ որ վասն աշխատութեան, ի վաստակելն խոյս տալով. երրորդ, զի և անհաստատութիւնն բազմաց՝ կարծիս ի ներքս ածէ ընդ բնաւն անցանել։ Եւ այսորիկ աղագաւ ոչ ինչ վասն այնց ազգաց, որք ի վերջնոյն Տիգրանայ կարգեցան, ճառեցուք, թէև բազում անգամ վասն այսր ի մէնջ աղերսիցես. այլ միայն զորս հաւաստին գիտեմք զկնիսն։ Զի որչափ էր հնար՝ փախեաք յաւելորդ և ի պաճուճեալ բանից, և որ ինչ յանհաւաստին հայէր բանն և մատծութիւնն. միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ և կամ ի մէնջ՝ զարդարոյն և զճշմարտի։ Զնոյն և աստանօր պատրաստելով՝ արգելում զընթացս բանիցս յոչ պատշաճէն և որ զանհաւաստութեանն ի ներքս ածել ակնարկէ կարծիս։ Եւ զքեզ, որպէս բազում անգամ, և այժմ աղաչեմ, մի յաւելորդան համարել զմեզ, և սակաւ և կամ յոլով բանիւք՝ զմեծ և զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս մեր ընդ վայր և աւելորդ ցուցանել գործ. զի նմանագոյնս որպէս ինձ՝ և քեզ գործէ վտանգս։

1 w Նոյնս, փխ. յոյնս
1 k ի կործէից / d ի մերմէս
1 b կողմանէս և
1 a զառաջագունից / SԹ զյառաջագունից [i յառաջագունից] աստցելոց մատուրաց [վopqrs մատերաց] վճննից [Հվ'g զվճննից] և [kl ի փխ. և] զարմից [g զզարմից] / Ա մատուրաց [c զմատուրաց] զճննաց։ Պամ զճննաց ?
2 ԱԹ հայկազնեաց [l հայկայնեայց] / վ հայկազնից
2 Sk ոմանք ի յեկաց
3 b և, փխ. է / ab չիք վասն
3 a չիք յայտնի լինելոյ մեզ, և է ինչ որ / bcef որ ոչ վասն յայտնի լինելոյ / S որ վասն յայտնի ոչ լինելոյ
4 Sk վաստակելին
5 fopqrs երկրորդ, փխ. երրորդ
5 վopqrs զի մի և
5 Ա անհաւաստարութիւն [կ² անհաւաստարութեան], փխ. անհաստատութիւն / վg անհաւաստութիւնն / վ²ln անհաւաստութիւն / k անհաստատութիւն
5 o ածցէ
6 Ա այսց, k անց, փխ. այնց
6 Հgk որ
7 opqrs վերջինս, փխ. ի վերջնոյն
7 pqrs չիք կարգեցան
8 Ա չիք վասն այսր ի մէնջ
8 o այնր, փխ. այսր
8 l մեզ, k մէջ, փխ. ի մէնջ
8 ԱՀgl աղերսեսցես
8 kl միայն վասն զի զոր
8 Sg հաւաստի
8 վcl գիտեմք ի զկնիսն / k գիտեմ և զկնիսն / g զկնիսն, յուս. շինած զվերջինսն / Հ գիտեմք զվերջինսն և զկնիսն / nվ զվերջինսն (n յուս. ուղղած զկնիսն), փխ. զկնիսն
9 Ա հնար էր
9 kl չիք ի (պաճուճեալ)
10 Հg հայի, t հայցէր, փխ. հայէր
10 fkl մատծութիւն
10 f ոչ միայն
11 tw յայլուստ
11 b ի մէջ, փխ. ի մէնջ
12 k զճշմարտին / a արտանօր
13 Ա բանիցս / l բանիս / միւսն. բանից
13 Աpqrs ոչ
13 Աoqrs զպատշաճին / np որ ըստ պատշաճէն [n ուղղած յոչ պատշաճէն] / w¹ որ զպատշաճէն
13 Sl զանհաւաստութեանն / f զանհաւաստութեան / Հg զանհաւաստութեան / k զանհաւաստութիւն
14 l այսպէս, փխ. որպէս
15 Թ զմեզ համարել
15 Աopqrs չիք կամ
16 gl աշխատութիւն
16 b և ընդ աւելորդ
17 վ²opqrs անցուցանել, ԱՎmn ցուցանելով, փխ. ցուցանել
17 Թ նմանագոյն

ԿԵ

Յաղագս թագաւորելոյն Վաղարշու, և շինելոյ զաւանն Բասենոյ, և պատել պարսպաւ զՆոր քաղաք, և պատերազմ ընդ Խազրաց և մահ նորին:

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսներորդի և երկրորդի ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի։ Սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալ մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատահեալ երկանց ի գնացմն՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ի գաւառին Բասենոյ, ի տեղւոջն, ուր խառնին Մուրց և Երասխ. զոր շինեաց յիւր անուն և կոչեաց Վաղարշաւան։ Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ. զորմէ յառասպելումն ասեն. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»։ Այս Երուանդ՝ առաջինն է, սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինեաց զաւանս զայս. յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից. որ

1 abcfgkopqrs ԿԲ, փխ. ԿԵ.
2 Ա թագաւորութեանն [f թագաւորութեան]
2 Աo վաղարշակայ
2 a պատելոյ / c պատեալ
3 a չիք պարսպաւ
5 o վաղարշակ / prs նորա
5 Տ յերեսուն և երկու / Հabcl յերեսներորդ երկրորդ / de յերեսներերորդ (չիք երկրորդի) / gk յերեսներորդի երկրորդ / f յերեսներորդ երկրորդի
6 bl համանուան / Տg հոմանուանն [oqrs հոմանուան]
6 Աo վաղարշակայ
7 Ա ծննդեանն
8 Հgopqrs որ, փխ. ուր
8 Տ ի գնալն [p ի գնալ]
8 Ա ի ձմերոցս
8 fg յարարատ / kl յարայրատ / Հ արարատ
9 Տw պատեալ, փխ. պատահեալ
9 Տw ի գնացու [Հ ի գնացս]
9 Հg ի ճանապարհի
10 Տw բասեան [oqrs բասեն]
10 Տw ի տեղւոջ [no ի տեղւոջն]
10 Ա մուրց գետ / kl շինեալ
11 kl չիք և (կոչեաց)
12 d վարդ վէսի, փխ. վարդգէսի
12 cdefgl քասաղ / k քասալ
12 Վkm յառասպելն
13 Աkln վարդգէսն / tw վարդգիսի
13 Ա մանուկ
13 Ա ի մուրհաց / Հgopqrs ի տուհեաց
14 Աkl չիք զքասաղ գետով / n գետովն
14 klmn նստեալ / Հgopqrs չիք նստաւ / k զշրեալ, փխ. նստաւ
14 p զշրեշ
14 wվ բլրաւ / Ա բերդաւ, փխ. բլրով, n բլրով (լուս. գրած բերդովն)
14 f զարտիմետ
15 g զքասաղ գետաւ (ջնջած) / opqrs չիք զքասաղ գետով / Վkl գետաւ
15 k առեալ, փխ. կռել
15 f զոփել, k կփել, փխ. կոփել
15 Տ զդուռն [rs զդուռնն]
15 l երուանդ է, առաջին էր սակաւակեացն
16 Ա չիք առաջին
16 l ի հայկազանցն / k ի հայկազնոյն
16 c զորոց
17 c վարդնեսի / k վարդգէս / tw վարդգիսի
17 gk չիք և
18 bopqrs արշակեաննեաց / kl յարշակունեացն
18 g զհասարակն / Հfgk գերութեան
18 g որ և

եղև քաղաքագիւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք:

Սա թագաւորեալ ամս քսան, մեռաւ: Թէ լոկ և այլքն կեցին, բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագս բարի անուանն քան զթուլագոյնս ի թագաւորացն: Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն հիւսիսականաց, զԽազրաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զդուռն Ճորայ ելանեն, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհապ. որք անցեալ փոտորին այսր զԿուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր զխաթարեալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանն Ճորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգսն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պատանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցւոց:

1 opqrs և, փխ. եղև
1 bcdef քաղաքագեղ
1 f վաղարշս / o վաղարշակ
1 Աkl չիք և
2 qrs պատուարով
3 af քսան և մեռաւ
3 ԱԽ չիք Թէ լոկ և այլքն կեցին
4 ԱՀkl և կեալ յետ մահուանն
5 l թուղագոյնս
5 Տbg ի թագաւորացն
5 gk քանզի, փխ. վասն զի
6 g ամբոխ(ութիւն) / Հopqrs ամբոխ / Տg ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն / a հիւսիսականացն / l հուսականաց / k հիւսսականաց
6 ef զխազլաց / a զի խազրաց, փխ. զխազրաց
6 gl զբասղաց / k զբասղաց որ
7 abcf դուռնն
7 ab ճորա / f չորա
7 Հgk ելանէին / l ելանեն / միւսն. ելանել
7 ԱԽ իւրեանց, փխ. ինքեանց
7 c թագաւոր ինքեանց ունելով
8 Հe զվնասէպ / Ա սուրհակ
9 l յորոց / opqrs որոյ
9 abdef ամբոխաւ
9 k չիք և
9 Ա չիք ցիր—դաշտին (s. 10)
10 l զխթարեալ
10 ՏԽ կացուցանել [վ²kl կացուցանեն, g կացուցանե(ն), Հ կացուցանէ]
11 Ավ³kl առեալ, վ³c եկեալ, փխ. եղեալ
11 b զկապանն / l կապանոն / k կապան
11 ab ճորա / f չորայ / cl չորա
11 c որ, փխ. ուր
12 Ա ճակատս / cg զոր
12 l թեպէտ / kl չիք և
14 Հվgkl աղեղնաւորաց՝ Թագաւորեալ ամս իա [kվ քսան և մի]
15 f զթագաւորութիւն / kl զթագաւորութիւնն որդի նորին խոսրով յերրորդ
15 Տ նորա / Ա յերկրորդ
17 Հg լեառն
17 c զմահուանն / def մահուան
18 p գեղարդամբ
18 Ա զհզօրսն զայնոսիկ զազգսն
18 c ի հարիւրոցն ամենեցունց
19 Ա չիք պատանեացն
19 Ա պատանդս [c պանտանդս] առնու / kl առնու ի պատանդս
19 Հdeg տէրութեան / f տերութեան
20 gl հեղ՛ղ՛ենացի / k հեղղենացի / o հելլենական
21 ac չիք լինել / o լինելն

ԿԲ.

Երէ ուստի՛ զայսոսիկ պատմէ:

Զրուցէ մեզ զայս Բարդածան, որ յԵդեսիայ: Քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ երեւեցաւ պատմագրող. որ յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտիանոսի, զոր յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով ի ճշմարտութիւն, այլ միայն ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ: Սակայն զպատմութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, և բազում ասացուածս արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնացւոց և բաշխից և կռոց պաշտաման, որ ի մերում աշխարհիս:

Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսացս. և իբրև ոչ ընկալեալ եղև՝ եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեաւն, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ և ապա անտի յեղաւ ի յոյն բան: Յորում պատմէ ի մեհենիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագրևանդ գաւառի, բագին ի վերայ գերեզմանին շինեալ,

1 abcfgkopqrs ԿԳ, փխ. ԿԲ.
2 r թէ / lopqrs ուստ
2 de ուստի պատմէ զայսոսիկ / a ուստի է զայսոսիկ
3 Հ չիք զայս
3 a բարէծան / Կ²bdef բարտէծան / c բարդէծան / l բարդայծան
3 a յեդեսեայ / bc յեդեսեա / k յեդեայ
3 pr նորա / akl չիք նա
3 a աւուրս
4 Աkl վերջնոյն [kl վերջնոյ] անտոնինոսի
4 l յառաջն աշակերտեալն
4 Ա աշակերտ
5 k է, փխ. էր
5 opqrs զայս, փխ. զոր
6 Աopqrs գոլով, փխ. գալով
6 p ի ճշմարտութիւնն
6 Ա ի նմանէն / վkl յանդիմանեալ, փխ. ի նմանէ
7 վ յորդորեաց / klվ յօրինէ, փխ. յարդարեաց
7 l ստէ / k ստեայց
8 kl այր էր կորովի
8 a և որ / l չիք առ
9 Տg ասացուած / kl ասացած
9 gpqrs արարեալ
9 Ա աղանդին
9 վ²abdefnopqrs մարկիանացւոց
10 deopqrs պաշտամանն / g պաշտաման
10 c իմում, փխ. ի մերում
10 Հgk որ / միւսն. զոր
11 rs չիք զի / a ոք
12 abde հեթանոսաց / cf հեթանոսացն
13 f անի
13 ԱԽ ընթերցաւ
13 abd զմեհենականն
13 Ա պատմութիւն
14 a յաւելով
14 abde իւրոյն էին, և / c իւրին էին և / f իւրն էին, և / g իւրեաւ / Հ իւրաւ
15 k ի լեզու ասորի զամենայն / f չիք ի (լեզու)
15 Ա չիք ապա
15 a եղև, c եղաւ, qs ելա, pr ելայ, o ելաւ, փխ. յեղաւ / ԽՀ ապա յեղու [k յեղաւ] անտի ի յոյն
16 Խ ի մեհենից
17 Ա պատուել
17 opqrs զգերեզմանս
17 gpqrs եղբօր
17 k քրմապետին
18 Հgk ի բագրաւանդ

զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեսցեն, և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք: Յորում և զկնի Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամին նորոյ, ի մուտն Նաւասարդի: Յայսմ պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու:

ԿԷ

Երէ ո՛րպէս Ագաթանգեղոս պատմեաց համառօտ:

Որպէս ասացաք՝ ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորին, հայր սրբոյ մեծին Տրդատայ: Յաղագս սորա և համառօտմեցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պարթևաց յԱրտաշրէ որդւոյ Սասանայ, և զնուաճելն Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զխնախնդիր լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, և ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և Ասորեստանեայց: Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով յիւր բնիկ աշխարհն, ի կողմանս Քուշանաց, զի իւր տոհմայինքն ի թիկունս հասցեն, և Արտաշրի ընդդէմ կացցեն: Այլ նոքա, ասէ, չլինէին ունկնդիր, զի հաւանեալք և միամտեալք էին ընդ տէրութիւնն Արտաշրի քան ընդ տէրութիւն ազգատոհմին իւրեանց և եղբայրութեանն,

1 c չիք ի (զոհիցն)
1 l յանցաւորք
1 Հacdefk հիւրք / l հոյրք
2 acgl երեկաւթիւք
2 oqrs զկնի
2 o կարգեալ
3 Ա. յսեկզբան
3 SԽ ամի
3 g ն՚՚ր, k նորայ, փխ. նորոյ
3 S ի մուտն / Խ ի մուտ
3 c նաւասարդի ամսոյ
4 pqrs մեք / a չիք մեր
5 de յանձինն, tw ցանձն, փխ. յարձանն
5 kl խոսրովայ
6 abcfgkopqrs ԿԴ, փխ. ԿԷ.
7 k թէ... ագաթագեղոս
7 f պատմէ
7 c հռովմայեցւոց, Կ^{2}def հռովմայեցի, p համառօտաբար, փխ. համառօտ
8 Խ որպէս պատմեցաք
8 o ի վաղարշակայ
8 fgpqrs զթագաւորութիւն
9 SԽ նորա, փխ. նորին
9 abdef սրբոյն / c չիք սրբոյ / Հglk սրբոյ և
9 de տրդայ մեծի

9 k համառօտիցն
11 b ագաթ ագեղոս
11 Աkl ագաթանգեղոս պատմէ փոքր ի շատէ մահն
12 g թագաւորին (չնշած, յուս. գրած արքայի) / Հ արքայի
12 Հ և զբառնիլն
12 g բառնիլ
12 Կ^{2}bcde թագաւորութեանն, f թագաւորութեան, փխ. տէրութեանն
13 SԽ զնուաճել [ln զնուաճելն, o զնուաճիլն] / Հkg նուաճիլ
14 de լինիլ / o լինիլն
14 o խոսրովու
14 b յաշխարհն
15 ck ասորեստանեաց / Sg ասորեստանի
16 g կողմունք
17 Ա. չիք և արտաշրի ընդդէմ կացցեն
17 k չիք ասէ
18 SԽ ի տէրութիւնն / c ընդ տէրութեան / fg ընդ տէրութիւն
19 c քանզի ընդ
19 abcde տէրութիւնն
19 ԱԽ իւրեանց ազգատոհմին [a ազգատոհմ]
19 Հfgk եղբայրութեան

և.եթէ, Խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ. և գնովիմբ ածեալ ասէ, թէ ամս տասն սուէպ սուէպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն դարձուցանէր: Ասէ ապա և զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապուրեալ ի խոստմունս Արտաշրի, որ ասացն, եթէ «զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւն, զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից, և զքեզ թագաւ փառաւորեցից»: Վասն որոյ յանձն առեալ Անակայ՝ սպանանէ զԽոսրով:

Արդ՝ թէպէտ և Ագաթանգեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այս, բայց ես հաւանեալ եմ ձիգ և յերկար առնել զպատմութիւն ժամանակիս այսորիկ, ճառելով ի սկզբանէն, և ճշմարիտ ասացուածովք հոծ և խիտ:

ԿԸ

Զքաղաքական ազգացն, յորմէ ցեղք պարթեւականք սերեցան:

ՅԱդամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածայինքն ցուցանեն պատմութիւնք, և ի նմանէ եղեալ ազգդ Պարթևաց: Քանզի ասէ, յետ մեռանելոյն Սառայի՝ առեալ Աբրահամու կին զՔետուրայ. յորմէ ծնան Եմրան և եղբարք նորա, զորս Աբրահամ ի կենդանութեանն իւրում մեկնեաց յԻսահակայ, արձակելով յերկիրն արեւելից: Յորոց սերեալ ազգ Պարթևաց. և ի նոցանէ Արշակ քաջ, որ ապստամբեալ ի Մակեդոնացւոց՝ թագաւորեաց յերկրին Քուշանաց ամս երեսուն և մի. և յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս քսան և վեց. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցաւ մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան

1 fgk թէ
1 Աp վրէժ / Հgkl վրէժն
1 Հk պահանջէր
2 dg եթէ / l եթե
2 abpqrs օրինակաւ / Ն չիք աւար
2 ab արարեալ, փխ. առեալ
2 Աkl զերկիրն ամենայն
3 deo ապականութիւն
3 c ասէ և ապա / d չիք ասէ
4 c չիք ի (խոստմունս)
4 l ի խոստմունսն / d ի խոստումն
4 ՏԽ ասաց
5 Աk թէ
5 a պալհաւնն / bdf պալհաւն / g պահղ'աւն / k պահղաւն
5 Հ չիք զայն / opqrs չիք զայն անդրէն / l այդրէն / g զայն (ջնջած)
6 Ա դարձուցից ի ձեզ
6 Ա չիք և զքեզ թագաւ փառաւորեցից
6 a առեալ յանձն
7 Աkl սպանանել
8 opqrs չիք այսպէս
8 Վ°klg համառաւտաբար
8 l եանց, փխ. էանց
9 ՏԽ յաւէտ ձիգ
9 k չիք ձիգ և երկար առնել / Հg չիք առնել
9 ՏԽ երկայն [l յերկար] / ad երկար
9 Հg զպատմութիւնս
10 k այսմիկ / Աl յիսկզբանէն
12 abcfgkopqrs ԿԷ, փխ. ԿԸ.
14 p ադուամայ / pqrs աբրահամ
15 Տ աստուածային պատմութիւնքն ցուցանեն
15 bcdel ի նմանէն
15 Խabfl զազգդ [g ջնջած ազգ] / c զազգն / de զազգ / Հ ազգ
15 a պարթաց
16 a սա է, փխ. ասէ
16 c սառայի
17 Հk երման / o եփրեմ, փխ. եմրան
17 ՏԽ զոր [gl զորս]
18 ԱԽ ի կենդանութեան իւրում աբրահամ / Հ ի կենդանութեան
18 gl իսահակայ
19 oqrs ի սոցանէ
20 Տl յերկիրն
21 Աqrs նորա, փխ. նորին
21 Խ նորին որդի / p չիք որդի նորին
22 cfl սպան

և զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր անելով։ Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ՝ հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր ամս յիսուն և յերկս. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս և եղբօրն Վաղարշակայ ի նախնւոյն անուն՝ Արշակունիք։ Եւ են թագաւորք պահլաւիկք այսոքիկ։ Յետ Արշակայ մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական, յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս երեսուն. ապա Արշանակ՝ ամս երեսուն և մի, յետ որոյ Արշէզ ամս քսան. ապա Արշաւիր՝ ամս քառասուն և վեց։ Սորա լինին որդիք երեք և դուստր մի, որպէս յառաջագոյն ասացի. որոց անուանքն՝ անդրանկանն Արտաշէս կոչէր, երկրորդին՝ Կարէն, երրորդին՝ Սուրէն, և դստերն անուանեալ Կոշմ։

Արդ՝ յետ հօրն վախճանելոյ, կամ եղև Արտաշիսի ազգաւ ի վերայ եղբարցն թագաւորել. զոր յանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողոքական բանիւք և պատրողօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա։ Եւ Արգարու պայման ուխտի և դաշինս ի մէջի հաստատեալ—թագաւորել Արտաշիսի ծննդովք իւրովք. իսկ եթէ հատցին զարմք նորա՝ եղբարցն մատչել ի թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեանն։ Եւ Արտաշիսի զայս ի նոցանէ զեալ՝ զաւառս պարգևէ, ազգ զնոսա սերելով յանուն իւրաքանչիւր. և ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ, զնախնականն ի վերայ պահելով զանուն ազգին, զի կոչեսցին այսպէս. Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և քոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, քանզի ի վերայ զօրաց էր այր նորա։ Եւ այսու կարգաւորութեամբս ձգեցան բազում ամս, մինչև վերացաւ ի նոցանէ տէրութիւնն։

1 a զվաղակ
1 ԱԹ հայոց կացոյց [gk կացուցանէ]
2 Ա. չուեաց
2 abcf ի բալհ / g ի բահղ՛ / kl ի բահղ
3 Կ²abcdopqrs չիք ամս
3 Աopqrs չիք յիսուն և երկս
3 Ա. պալհաւիկք [d պալհաւիք] / g պահղ՛աւի / l պաղհաւք
4 abce ի նախնոյն / o անուան
5 abf պալհաւիկք / g պահղ՛աւիք / k պահղաւիկք / l պահլաւիք / e չիք պահլաւիկք
6 abcde զթագաւորութիւնն
6 ԱՁgk չիք նորա
6 adef երեքտասաներորդ / Թc յերեք-տասաներորդ / b յեր տասաներորդ
7 Ավ²o արշակ [Կ² արշական]
8 վ² արտաշէզ / d արշէս
8 p իգ, դիւ. քառասուն և վեց
9 gk լինի... և մի դուստր
10 Ձgk ասացաք / Ձgl անուանք
10 Sabdek կոչիւր
10 Ա. և երկրորդին
11 SԹ կարն [o կարէն]
11 Ա. և երրորդին / q սուրն
11 f զդուստր / Ձgk դստերն
11 Ձk չիք անուանեալ / Ձվ²glno կոմշ
12 rs չիք յետ
13 c չիք թագաւորել—առեալ եղբարցն
13 de չառեալ / p առնուլ
13 Ավ²f ողոքականօք / Ձgk ողոքանօք
14 f չիք և պատրողօք
15 c պայմանս / Թ ուխտին և դաշին
15 Ա. հաստատեն / Ձgl հաստատեաց
16 Աgl հանդերձ իւրովք ծննդովք [b չիք ծննդովք] / o ծննդօք / Ձ իւրովք ծննդովք / k ի հանդերձ ծննդովք
16 qrs թէ / b հատցեն
17 Ձdef մատչիլ
17 abcdel ի թագաւորութիւնն
17 Ձgk արտաշէս
18 a զայն / o պարգևէ նոցա
19 a չիք և / Ա. կարգեալ
21 e կարէնի / ԹS կարնի [o կարենի]
21 abef պալհաւ / Թ պահղ՛աւ
21 Ա. քոյր նոցա
21 o չիք ասպահապետի պահլաւ
21 a ասպատեհի
21 abdef պալհաւ / Թ պահղ՛աւ
22 abdef զօրացն / c ի վերայ ի զօրացն
22 npqrs այրն / a նոցա
22 SԹ այս կարգաւորութեամբս [go կարգաւորութեամբ]
23 a վերացան / fg տէրութիւն

Բայց մի ստամոք բամբասեսցես զմեզ իբրեւ զաւելագործ ոք, որպէս թէ զմի անգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք. այլ գիտեա՛, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոց Լուսաւորչին քաջահմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն՝ կրկնագրեցաք երկրորդելով։

ԿԹ

Թէ զիա՛րդ ցեղն Արտաշիսի Պարսից արքայի մինչեւ ցվախճանն։

Արդ՝ անցցուք այսուհետեւ ընդ թիւ թագաւորաց ցեղին Արտաշիսի՝ մինչեւ ցբառնալ ի նոցանէ տէրութեանն։ Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արտաշէս ամս երեսուն եւ չորս. Դարեհ ամս երեսուն. Արշակ ամս ինն եւ տասն. Արտաշէս ամս քսան. Պերոզ ամս երեսուն եւ չորս. Վաղարշ ամս յիսուն. Արտաւան ամս երեսուն եւ մի։ Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի, որդւոյ Սասանայ, բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթեւաց, հանելով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան։ Բազում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ի Պարսից եւ յԱսորւոց, այլ եւ ի Յունաց։ Քանզի ի սկզբանէ թագաւորութեանն Պարթեւաց մինչեւ ցդադարումն՝ ընդ Հռոմայեցւոց կալան գործ, երբեմն հնազանդութեամբ եւ երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս եւ Պորփիւր եւ Փիլեմոն, եւ այլք բազումք։ Բայց մեք ասասցուք ի մատենէն, զոր եբեր Խոռոհբուտ, զԲարսումայի։

1 opqrs բայց զի մի
1 Տ իբր / Խ որպէս, փխ. իբրեւ
1 ԽԿ[1]Վ[3] զաւելորդագործ ոք / n զաւելորդագործակ / Ա զաւելագործակ / opqrs զաւելորդագործուք, փխ. զաւելագործ ոք
2 p պատմեալն / qrs պատմեալ են, փխ. պատմեալսն
2 ԽՀՎ[2] երկրորդեցաք, փխ. ասացաք
2 a զի, փխ. այլ
3 Ա լուսաւորչին մերոյ
4 de լինել
4 Ա չիք ընթերցողացն
5 abcfgkopqrs ԿԶ, փխ. ԿԹ.
6 Հgk ցեղք / l ցեղ
6 k արտաշէս պարսից արքայ
7 b անցցուք
7 ԽՀՎ[2] այսուհետեւ ի կարգ թագաւորաց եւ ի [Հ եւ ընդ] թիւ նոցին ցեղին
7 g արտաշեսի
8 Կ[2]c բառնել
8 Հgk ցբառնալ տէրութիւն ի նոցանէ
8 c արշաւիրի / d արշօրի / Հ արշաւրի / pqrs արտաշրի, o արտաշիսի, փխ. արշաւրի
9 Հ ամս ԼԳ
9 a երիս, bcd գ, k երեք, փխ. չորս
10 f արշօրի, փխ. արտաշէս
11 l ԼԳ / վk երեսուն եւ երեք / abcefg երեսուն եւ Գ, կամ երեսուն եւ երիս, փխ. երեսուն եւ չորս
12 a ստահացւոյն / b ստահարացւոյն
13 fgr զթագաւորութիւն / k թագաւորութիւնն
13 k պարթաց
14 l էին, gk էին, փխ. են / a չիք են
14 Հglo ի ժամանակիս
14 Հg յայսմիկ / k այսմիկ
15 Հվ[3]abcdel յասորեստանեայց / fgk յասորեստանեաց
15 ԱԽՀՎ[3] այլ ոմանք եւ / def չիք եւ
15 ab չիք ի (յունաց)
15 ՏԽc յիսկզբան / f յսկզբան / միւսն. ի սկզբան
16 l դադարումն / Հgk չիք ընդ
17 de երբեմն ընդ հնազանդութեամբ
17 gk զորս
18 ab փաղեփատոս / Հcdef փաղէփատոս / tw փաղէֆատոս
18 abcef պարփիւր / tw պորֆիւր
18 Հabcd փելեմոն / ef փէլէմոն / g փէղէմոն / l փիղէմոն / Վmnoq իիլէմոն / pqrs փիլիմոն / k փեղեմոն
19 pqrs խոռհբուտ / Հgk զբարսումայ

Հ

Երէ զի՛նչ առասպելք Պահլաւկաց:

Այս Խոռոհբուտ դպիր եղեալ Շապհոյ թագաւորին Պարսից, և ի ձեռս Յունաց անկեալ, յորժամ Յուլիանոս, որ և Պառաբատն, զօրու հանդերձ ի Տիզբոն չոգաւ, և ի մեռանելն նորա անդ, ընդ Յոբիանու ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն. և մերոյ հաւատոյս դաւանեալ՝ անուանեցաւ Եղիազար. և յոյն լեզու ուսեալ՝ պատմագրեաց զգործս Շապհոյ և Յուլիանու: Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջնոյն պատմութիւնս, մատեան մի, որ գերեկլից խիր լեալ Բարսումայի ուրումն անուամբ, զոր Պարսք Ռաստսոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ՝ երկրորդեմք այժմ ի գիրս յայսմիկ, թողլով զառասպելաց նոցա բարբաջմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երազոյն Փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, և պատումն զհօտիւն, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաւղեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մոգին դատեր վասն նոխազին, և որ ինչ այլն

1 abcfgopqrs Կէ, փխ. Հ / k չիք Հ
2 Ա թէ
2 Ա պալհաւկաց / gl պահղաւկաց / k պահղակայ / rs պահլաւաց
3 վpqrs խոռհբուտ
3 abcde թագաւորի / f արքայի
3 ԽՀ շապհոյ պարսից արքայի և
4 Տ անկեալ ի ձեռն [p ի ձեռս] յունաց
4 g յուղ՛իանոս / l յուղիանոս
4 c չիք որ
4 abfn պառաբատոն / վ պռպատոն / c պառաւատոս / d պառատոս / e բառատոն / prs պաբատոն / Կօq պառաւատոն
5 abde ի տեսբոն / c ի տիսպոն / f ի տիզպոն
5 ԱԽ չիք անդ
5 Աop և, փխ. ընդ
5 ln յուբիանու / k յոբբիանու / e յոբիանոսի
6 abcd ի յոյսն, փխ. ի յոյնս
6 ab արքունականսն սպասաւորսն
6 abp մերոյս
7 el եղէազար / Հkl ուսեալ լեզու
8 Խ զգործսն
8 a յուլիանոս / gl յուղիանու / k յուղիանոս
8 ԱՀ և թարգմանեաց [Հ թարքմանեաց]
8 Խ չիք և (զառաջնոյն)
9 Հg զառաջնոյ
9 Հk թագաւորաց պատմութիւնս
9 gl լիեալ
10 Տ որումն [nopq ուրումն] / c որում
10 Կ²abcef ռաստ սոհուն / d ռաստահուն / Խվ² ռասստոհուն / վ ռաստահուն / վ²oqrs ռաստսոհուն / w ռաստ ռաստ սոհուն
11 Խ չիք այժմ
11 bcdefl ի գիրս
11 ԱՏ յայս [b այս]
11 Տadek զառասպելեաց [p զառասպելեացն]
12 Տd բարբանջմունս
12 b անտեղ
13 Ա փափագոյն / Հgk փափագման
13 Ա արտադատութեանց / վ²g արդաբադատութեան / l արդաբադատութեանն / o արտադատութեան
13 o մանուեալ / p մանուածոյն
14 վ²oqrs կասանայ, p կասանայ, փխ. սասանայ
14 վ²g պատմելն / Հkl պատելն
14 l լուսնակաց (նոտրագրածը նորոգողինն k)
14 Ա ախտարմաղացն
15 ԱՀ քօղէք [c քաւղէք]
15 ՏԽ այսորիկ
15 ԱՀgk չիք (այսորիկ) և
16 Խ խորհուրդքն
16 Խabcef սպանութեամբքն
17 gl անհանջարաբանութիւն / վk անհանճարաբանութեան / op հանճաբաբանութեամբ
17 c այլ

ամենայն։ Նա և այծին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծւոյն, և դուշակումն ագռաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առիծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն. և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ։ Այլ մեք ասասցուք միայն զառոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել է պատմութիւն։

ՀԱ.

Առաջին արշաւանք Խոսրովայ յԱսորեստան, յորում համարէր օգնել Արտաւանայ։

Քանզի յետ սպանանելոյն զԱրտաւան և Թագաւորելոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, երկու ցեղք Պահլաւին, որ Ասպահապետի և Սուրենի Պահլաւն անուանին, նախանձ պահելով ընդ Թագաւորեալ ցեղին իւրեանց հարազատութեան ազգին, որ է Արտաշէսին՝ կամաւ յանձն առին Թագաւորել Արտաշրի որդւոյ Սասանայ։ Այլ մտերմութիւն պահելով առ եղբայրութիւն ազգականութեանն տան Կարենի Պահլաւին՝ ընդդիմացան պատերազմաւ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ։ Բայց յառաջագոյն իբրև լուաւ զաղմուկ չփոթին Թագաւորն Հայոց Խոսրով, դիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, եթէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւան. և միջամուխ եղեալ յԱսորեստան՝

1 o չիք Նա / Ա. այծի
1 pqrs դիացումն
1 opqrs արծուայ
2 qrs առեւծուն
3 g գայլոյն
3 c միամարտութեան / abde միամարտութեանն / k միանամարտութեան / f միապարտութեան / Հg միայնամարտութեան / p միայնամարտութիւն
4 fgk այլաբանութեան / hi այլաբանութիւն
4 n բարէկարգ, opqrs բարեկարգ, փխ. բերէ կարգ
4 a այդ՛
4 abcef չիք ասասցուք
4 d չիք այլ մեք—պատմութիւն (s. 5)
5 fgk ճշմարտութեան
5 p պատմութիւնն / abcef պատմեսցուք, փխ. պատմութեան
6 abcfopqrs ԿԸ, k ԿԷ, փխ. ՀԱ.
7 վ² արշաւան / SԽ խոսրովու
7 Խվ² յասորիս / Հgk համարեցաւ
8 d արտեանայ
9 b սպանելոյն
9 l Թագաւորելոյ / d արշաւիր
10 opqrs Նորա, փխ. սասանայ
10 Ա. պալհաւին / k պահղաւին
10 abcf ասպահապետին / SԽ ասպահապետդ / o ասպահապետք
10 SԽ սուրենեան [g սուրենենի, i սուրենի, n սուրենեանի] ի [no չիք ի] պահլաւն [Հ պահղաւն] / Կ²abcf սուրենեանի պահլաւ / de սուրենեան պահլաւն
11 p պահել
11 bc Թագաւորել / de չիք Թագաւորեալ
12 abcde հարազատութեանն
12 Ա. չիք ազգին
12 opqrs արտաշէս
13 k Թագաւորեալ
13 de չիք այլ մտերմութիւն—սասանայ (s. 15)
13 q մտերմութեամբ
14 abc եղբայրութիւնն
14 abcf չիք ազգականութեանն / Հg ազգականութեան
14 SԽabde կարն [o կարեն] / cf կարէն / tw կարենի
14 abcf պալհաւին
15 c պատերազմ / Հgk չիք պատերազմաւ
16 a զազմուկ / f զազմունք
17 SԽ Թէ
17 Հ աճել, փխ. աճապարել / gk չիք աճապարել
18 opqrs չիք միայն
18 S զարտաւանն

լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ, և զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նա և զիւրոյ ազգին Պարթևաց և Պահլաւկաց, բայց ի ցեղէն Կարենեան. առ որ հրեշտակս առաքեալ, դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք։ Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր Հոռոմայեցւոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով։

ՀԲ

Խոսրովայ օգնականութիւն գտեալ ի Փիլիպպոսէ, դիմէ ի վերայ Արտաշրի պատերազմաւ։

Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի՝ ոչ կարաց ի Հոռոմայեցւոց գնդացն պարապեցուցանել, առ ի զօրավիգն լինել Խոսրովայ։ Այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց։ Որոց ընկալեալ զայսպիսի հրաման՝ հասանեն նմա յօգնականութիւն յԵգիպտոսէ և յանապատէն մինչև ի ծովեզերսն Պոնտոսի։ Որոյ առեալ զայսչափ բազմութիւն, խաղայ ի վերայ Արտաշրի. և ճակատ առեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէ, թափելով ի նմանէ զԱսորեստան և զայլ արքայանիստ աշխարհս։

Դարձեալ յղէ ի ձեռն հրեշտակաց առ իւր տոհմայինսն Պարթև և Պահլաւիկ ազգս, և առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց, զի առ

1 p զօրացն
1 Ա. պարսից զօրաց
1 p չիք և
2 ԽՀ չիք պարսից և
2 Խ նախարարացն
2 p զնա, փխ. նա
2 n զիւրոյ ազգին (փոխած զիւրոց ազգացն) / Ա. ազգացն
2 c չիք և (պահլաւկաց)
2 Ա. պալհաւկաց
3 abdefgk բաց
3 ctw կարենեան / g կարնայն / միւսն. կարնան
3 Ա. առաքեալ խոսրովայ դառնայ
3 Ա. յաշխարհ [c յաշխարհս] իւր / Հ յաշխարհն / k աշխարհն
5 agl փիղիպպոսի
5 f հոռմայեցւոց
6 a խնդրելով ի նմանէ / q չիք ի նմանէ
7 acfopqrs ԿԹ, b ՀԹ, gk ԿԸ, փխ. ՀԲ.
8 c խոսրով / Հdgl խոսրովու
8 a չիք ի (փիլիպպոսէ) / l ի փիղիպպոսէ
8 Հdg դիմեալ
8 Ա. արտաշրի որդւոյ սասանայ պատերազմաւ
10 ԱԿ¹Հվ²gk աղմուկ [մաղմուկք] շփոթի և [Ա. չիք և] խռովութեան
10 c չիք ի (թագաւորութեանն)
10 Վfgkm ի թագաւորութեան
10 l փիղիպպոսի
11 SԽ գնդաց / c լինել
12 S խոսրովու
12 d նմա սատարել
12 Խabcef չիք նմա (յամենայն)
12 Աgl ամենայն
14 l յեգւտոսէ
14 f ի ծովեզերն / Խ ի ծովեզերացն / վ ի ծովեզերեայցն
15 Կ²defgk զանչափ / abcl զայնչափ / միւսն. զայսչափ
15 SՀd բազմութիւնս [p բազմութիւն]
16 abcf ճակատս
17 c արքանիստ
17 b յաշխարհս / Հ քաղաքս, փխ. աշխարհս / l քաղաքս (լուս. նոյն ձեռքով աշխարհս)
18 c տոհմանին
18 Խabdef պարթևս
18 p չիք և
19 Ա. պալհաւիկ / g պահղ՛աւիկս / kl պահղաւիկս
19 Հ պահլաւիկս առ համօրէն
19 ԱԽվ²lnopqrs համօրէն, փխ. ամենայն
19 c քաւշանաց

նա եկեալ վրէժս յԱրտաշրէ պահանջեսցեն, և զարժանաւորն ի նոցանէ թագաւորեսցուցէ, զի մի տէրութիւնն հեռասցի յինքեանց։ Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջասացեալ ցեղիցն, որ Ասպահապետ և Սուրենեան անուանին՝ դառնայ Խոսրով յաշխարհս մեր. ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն, որչափ ընդ վերջակացութիւն ազգականացն գժգմեալ։ Յայնժամ հասանեն առ նա ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց, որք ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլ. բերեն նմա համբաւ, եթէ «ազգական քո Վեհսաճան, հանդերձ ցեղիւն իւրով Կարենեան Պահլաւին, ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոչ քո դիմեալ գայ առ քեզ»։

ՀԳ

Դարձեալ յարձակումն Խոսրովայ ի վերայ Արտաշրի, առանց Հոռոմայեցւոց օգնականութեան։

Թէպէտ և յոյժ զուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր գալստեան ազգականացն, սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն, եթէ ինքնին Արտաշիր հանդերձ միաբանութեամբ զօրացն հետահաս եղեալ՝ կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարենեան Պահլաւին, ջնջելով

1 Ա չիք և զարժանաւորն—թագաւորեսցուցէ (s. 2)
2 Խn թագաւորեցուցեն
2 ԱԽ մի յինքեանց [Հ յիւրեանց] տէրութենէն [Հg տէրութիւն, kl տէրութիւնն] հեռասցին [ԽՀ հեռասցի]
2 c նոքա, փխ. նոցա
3 Ա ցեղէն
3 ՏԽ ասպահապետք [rs ասպահապետ]
3 Ա ասպապետ անուանին և սուրենեան
3 Տ սուրէն / gl սուրենեանն / k սուրէնեանն
4 gk յաշխարհն
4 gl ոչ ինչ. չիք ուրախացեալ / k ուրախացեալ ինչ
5 Հfgk յաղթութիւն
5 Ա որքան
5 pqrs վերջակացութիւնն / վ^2 վերջակցութիւն
5 Խ ազգացն, փխ. ազգականացն
5 c տրտմեալ
5 f դժգմեալ / Խ զժգմեալ
6 o նմա, փխ. նա
7 e ազգքն
7 k չիք ազգն երթեալ էին ի խորագոյն
7 c չիք ի խորագոյն աշխարհն
8 Խ չիք ի (նոյն)
8 Ա չիք ի ներքս
8 abcde չիք ի (բահլ)
8 abf բահլ / k բահղ
8 Հgl չիք բերեն նմա համբաւ / k չիք համբաւ
8 ՏԽ թէ
9 Հgc վեհսաճան
9 Ա իւրեանց, փխ. իւրով
9 tw կարենեան / միւսն. կարնեան
9 Ա պալհաւին
10 Տ ի կոչդ / Խ ի կոչն
11 abcfopqrs Հ, gk ԿԹ, փխ. ՀԳ.
12 o արձակումն
12 c խոսրովի / Sl խոսրովու / k ի խոսրովայ
13 p օգնութեանն / Խ իշխանութեան, փխ. օգնականութեան
14 b ազգականացն գալստեան
15 fg ուրախութիւն
15 g հասանելով նմա
16 g բաւթին / Հk բօթին
16 abc թէ / c ինքն
16 ԱԿ^2 արտաշիր հետամուտ եղեալ, միաբանութեամբ զօրացն կոտորեաց
17 Ա ցեղս
17 Խ կարն / tw կարենեան / միւսն. կարնեան
17 ab պահաւին / Կ^{2}cdef պալհաւին

զամենայն արու, յերիտասարդաց մինչև ցստնդիայս, բայց ի միոյ տղայոյ, զոր առեալ մտերիմ սան նորա, Բուրդ անուն, փախեաւ յաշխարհն Քուշանաց, առ հզօրս ոմանս նորա հասուցանելով ազգայինս. զոր բազում ջանիւք խնդրեալ Արտաշրի զմանուկն ի ձեռն առնուլ՝ ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոց. մինչև յոչ կամաց երդնուլ՝ անկասկած լինել մանկանն. վասն որոյ բիւր առասպելս յօդեցին Պարսք զնմանէ,—անբանից սպասաւորել մանկանն: Սա է Պերոզամատն, նախնի մեծի ազգին Կամսարականաց, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք:

Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կոտորածի ազգին Կարենեան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ Թուլագոյնս ինչ խնդրեաց Թագաւորն Հայոց Խոսրով: Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և չփոխեալ Թագաւորութիւնն Հռոմայեցւոց, մարդ ի մարդոյ առնլով զտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ, Դեկիոս և Գալլոս և Վաղերիանոս կայսերք, որք ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլովք սիրելեօք յարեցելովք յինքն և հիւսիսային ազգօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց:

---

1 a երիտասարդաց / c յերիտասարդացն
1 l ցստնդիացս / Հ ցսընդիաս
1 Հabdefgo բայց
2 Հgk բուրդ
2 Ա*l* չիք անուն
2 c յերկիրն, փխ. յաշխարհն
3 ԱԽՀԿ¹Վ³k քուշանաց առ հզօրս ոմանս նորա [Կ¹Վ³k նորա ոմանս] հասուցանելով ազգայինս [Վ³fkl յազգայինս] / միւսն. քուշանաց, հասուցանելով յազգայինսն նորա
3 n յազգայինսն
4 Տ ջանիւ
4 abcef չիք արտաշրի
4 Հgk առնլով
4 a ազգականացն / Խ ի յազգականացն
5 gl կուսակցելոյ
5 pqrs մինչ·
5 de լինել
6 aef բիւր / միւսն. բեւր
6 Ա. առասպելք
6 Խopqrs չիք զնմանէ
6 ՀՎ²gl յանբանից
7 ԽՎ² սպասաւոր լինել
7 Ա. պերոզամատ
7 cpqrs մեծ
7 Խ նախնի ազգին մեծի կամսարականաց
8 k որ
8 Վ²cfl տեղն / Հgk տեղին
9 Ա. այժմ մեք / p որ ինչ այժմ
9 Խabef ազգի / c չիք ազգին
9 ԱԽ կարենան / Տ կարենեան [otw կարենեան]
9 Ա. պալհաւին
10 Ա. զորոց
10 Ա. վրէժս / Խ զվրէժս
10 c Թոյլագոյնս / l Թուղագոյնս
10 a չիք ինչ
10 opqrs չիք Թագաւորն հայոց
11 Ա. Թէպէտ և
11 Տ Թագաւորութեանն / fgk Թագաւորութիւն
12 k մարդ, փխ. մարդ
12 Տfk առնելով / Հgl առնուլ
12 f զտէրութիւն / Հgk զԹագաւորութիւն / l զԹագաւորութիւնն
12 Խ սակաւ ժամանակեան / Վ² սակաւժամանակեան
13 Ա. դեկոս / tw դէչիոս
13 Ա. գաղլոս / Խ գայլոս / npr s գալիս
13 ՏԽb չիք որք
13 Ձ օգնեսցեն
14 Ա. սակայն արքայ խոսրով
14 ԱԽ իւրովք զօրօք
14 Տ այլ / l այլովք / de չիք այլ
14 ԱԽ սիրելովք / o սիրեցելեօք / prs սիրեցելովք
14 p յարեցելովք / rs յարոցելովք
15 o առնելով զնա մինչև
16 gk չիք մինչև

ՀԴ

Յաղագս գալստեանն Անակայ եւ լինելութեան սրբոյն Գրիգորի։

Արդ՝ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշիր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց և նեղեալ յոյժ՝ բազում խոստմունս նախարարացն առնէր, թէ որք բուժեսցէ զնա յայնմանէ, եթէ հնարիւք զեղոց և եթէ զաղտնի խողխողմամբ սրոյ. պէս պէս պարգևս տալ խոստանայր. «Մանաւանդ Պարթևազանցդ, ասէ, զիւրաքանչիւր զոզցես ի ձեռն կեղծաւոր սիրոյ զդաւելն. ազգականութեան անուամբ պատրել՝ ի դաւս վստահանայ»։ Խոստանայր զբուն տունն դարձուցանել ի նոսա, որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ, և զամենայն աշխարհն Քուշանաց։ Նա և թագաւորութեան ձև և շուք խոստանայր, և զհասարակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր լինել։ Յոր հրապուրեալ Անակ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ՝ յանձն առնու սպանանել զԽոսրով։ Եւ հաստուածի պատճառաւ փախստական լինի յԱրտաշրէ. և զհետ մտանելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ, որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ասորեստան՝ հանեն առ եզերբ սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց։ Զոր լուեալ մեծին Խոսրովայ յՈւտէացւոց գաւառին, իբր զԿարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն՝ զունդ առաքէ յօգնականութիւն

1 abcfopqrs ՀԱ, gk Հ, փխ. ՀԴ.
2 fln գալստեանն / միւսն. գալստեան
2 g լինելութիւն
3 c ի խոսրով
3 gkopqrs մինչև ի / Ա մերձ, փխ. մինչ
3 fglprs չիք ի (յաշխարհն)
3 a աշխարհն / d սահմանն, e սաշխարհն, փխ. յաշխարհն
4 Տ առնէ թէ
5 Տk թէ (հնարիւք)
5 l հնարուք
5 Խabcef չիք և
5 Տ թէ (զաղտնի)
5 oqrs չիք զաղտնի
6 p պարգևաց
6 Ա խոստանայր տալ
6 p պարթևազանց
7 b զիւաքնար
7 Խ չիք զոզցես
7 Հ կեղծաւորութեան
7 k սիրելոյ, փխ. սիրոյ
8 Խ ազգականութեամբ
8 de պարտել, փխ. պատրել
8 c վտահանալ
9 Խ տունն ի զոսա դարձուցանել
9 rs զնոսա որպէս / pq զնոսա
9 alf պահլաւն / de պահլաւուն
9 abdek կոչիւր / g կոչէր (փոխած կոչիւր)
9 d կոչիւր և զարքայանիստ / c զարքայական
10 Հgk քաղաք
10 ab զբալհ / cf զբալխ / de զբահլ / k բահղ
11 kpqrs չիք և (շուք)
11 pqrs զհազարեակ, o զհազարակ, վ զհազարեաց, փխ. զհասարակ
11 c իւր, փխ. իւրով
12 deo լինիլ / de յորս
12 Հվ հպարտացեալ, փխ. հրապուրեալ
12 ԱՏ անակայ / Ա չիք էր
13 bc սուրեանն / def սուրենեանն / g չիք սուրենեան
13 Ա պալհաւէ
13 Հ առ, փխ. առնու
14 gk զօրաց
15 Ա առ ի պատճառէ
16 Ավ հանեն զնա
16 ՏԽ զառ եզերբ։ Թերևս լաւագոյն՝ զառ եզերբ։ Աs. Մ.
16 c չիք մէջ
17 p կորդացն / Խ խոսրովու
17 c յուտեացոց
18 c զկարնացն / g զկարենեանց / k զկարինեանց / f զկարնանցն / p զկարենեանցն

Անակայ։ Որոց պատահեալ Անակայ՝ ածեն զնա հրամանաւ Թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի առաքելոյն մերոյ Թադէի։

Եւ աստ սահմ գրոյց զքանչելի ծերոյն որ ասէր, եթէ «ի Նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ի հօրէ առնլով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ», որպէս Ոլիմպիոդորայն յաղագս Տարօնոյ և Սիմն կոչեցեալ լերինն։ Արդ՝ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտազու՝ պատահէ նմա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ Առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին. և անդ առեն զյղութիւն մօր սրբոյ և մեծի մերոյ Լուսաւորչին։ Վասն որոյ և զնորին Առաքելոյ շնորհսն ընկալեալ որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւն էառ՝ զնորին ելից զհոգևոր մշակութեանն պակասութիւն։

Եւ յետ անցանելոյ երկուց ամաց զալստեանն Անակայ ի Հայս՝ յերրորդումն սպանանէ զԽոսրով, որ թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ։ Եւ մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով խնամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք Առաքելոյն սահեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարգանդի մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ի ձեռն տալով նմա։ Իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս։

1 a անականայ (որոց)
1 Ա. չիք որոց պատահեալ անակայ
2 oqrs արտաւազ, փխ. արտազ
2 d դաշտավայր
3 op չիք և
3 Ա.Խ մեծի մերոյ առաքելոյն
3 Տ առաքելոյն մերոյ [Վ.m չիք մերոյ] Թադէի / cp Թադէոսի
4 o և սահմ աստ գրոյց / k չիք աստ
4 Ա. սահմ սքանչելի գրոյցս զարմանալի ծերունւոյ [Կ² ծերունւոյն] / ՏԽ գրոյց [g գրուց, l զգրոյց] զքանչելի [g սքանչելի]
4 Տ թէ
5 e ունիմք / cf առնելով
5 Խ չիք զյիշատակ
6 Խbcef ողոմպիոդորայն [Հ ողոմպիդուրայն] / ʻnopqrs ոլոմպիադորան / Վadm ոլոմպիոդորայն / tw ոլիմպիոդորայն
6 gl տարաւնոյ
7 Խ լերին
7 l ի բնակել / tw ի բնակիլն
7 ՏԽ սորա, փխ. նմա
8 Հkl սուրբ / p առաքելոյն սրբոյ
9 l յղանալ / Հgk մօրն
9 p չիք (սրբոյ) և
10 Տ չիք մերոյ
10 d լուսաւորչի
10 չիք և
10 Խ զնորին շնորհս առաքելոյն [Հ առաքելոյ]
10 Տ շնորհն [no զշնորհն]
11 a չիք առ (հանգստարանաւն)
11 Տ զլինելութիւնն էառ [pqrs էառ զլինելութիւնն] / l նորին առ զլինելութիւնն եառ, զնորին
11 o զնորին առաքելոյ
12 al հոգեոր
12 Հfhp մշակութեան / gk մշակութիւն
12 Հko զպակասութիւն
13 Վdkmdqrs անցելոյ
13 Ա.Խվ² տարեաց, փխ. ամաց
14 a յերկրորդումս / ce յերկրորդումն
14 Աnopqrs չիք որ թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ [n լուս. աւելացրած]
15 Խ ամենայն իւրքն
15 Ա. պահեալ
15 epqrs ի խնամոցն / k խնոցն
16 Խ ակնարկութեամբ
16 Հgk չիք աստուծոյ
17 Ա. սահեղծանիլ ասեմք, կամ լուսաւորել
17 l զառաքելութեանն
18 Ա.pqrs չիք իւրոյ
18 Ա. շնորհս / Խ շնորհ
18 Ա. շնորհս նմա ի ձեռն տալով. իսկ
18 ՏԽ զմնացեալս / g ի մնացածս / k ի նմացածս, փխ. զմնացեալսն ի
18 Հ ի մնացացս զրուցացս

ՀԵ

Ցաղագս Փերմելիանեայ եպիսկոպոսի Կեսարու Կապադովկացւոց և պատմութեան նորին։

Փերմելիանոս եպիսկոպոս Կեսարու Կապադովկացւոց էր այր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ և ի տղայութեան իւրում առ Որոգինէս երթեալ վարժեցաւ։ Սա բազում խօսս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածմանց եկեղեցւոյ, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի յարեաւ և որ հուսկ յետոյ յամս Դիոկղետիանոսի, շարայարեալ ի նա և զգործս թագաւորացն։ Յորում ասէ՝ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ Աղեքսանդրացւոց Պետրոս, վկայեալ յիններորդ ամի հալածմանցն։ Գրէ զբազումս վկայեալս և ի Խոսրովայ, ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց։ Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ և ոճով պատմէ, և ոչ զանուանսն նշանակէ կամ զտեղիս կատարմանցն՝ ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք երկրորդել։ Նոյնպէս և զԱնտոնինէ որդւոյ Սեւերեայ ասէ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եդեսիայ և Խառանու, և մերոյն Խոսրովու ոչ յոք հակամիտեալ։

1 abcfopqrs ՀԲ, gk ՀԱ, փխ. ՀԵ.
2 abdefgnpqrs պերմելիանեայ / Հk պերմելիանեա / c պերմելելիանա / l պերմելիանեա / Վ պերմելիանեայ, Վ պերմելիանոս, Վ պերմելիանէ
2 opqrs եպիսկոպոսին
2 b կապադովկեցւոց
3 Տ պատմութեանց / Խ պատմութիւն
3 e նորա
4 Աnpqs պերմելիանոս [c պերմելելիանոս] / Հgk պերմելիանէ / l պեղիանէ
4 Ա չիք կեսարու
4 c կապուղակացոց
4 ՏԽ չիք այր
5 Աl յուսումնասիրութիւն / npqrs յուսումնասիրութիւնն
5 abcdl ի տղայութեանն
6 c որոգենէս / gkl ուրիգենէս / Հ ուրոգինէս
6 Հgk էր
7 bf յառաջին / acde յառաջն
7 f աւուրս
8 bde դեկոսի / tw դեչիոսի
8 pqrs որ և / Խ չիք և
8 l հիւսկ
8 b դիոկղետիանոս / cg դիոկղիտիանոսի / tw դիոկլեցիանոսի
9 Խa չիք և / Հabcefgk թագաւորաց
9 a վեշտասաներորդի
10 l կեցեալ պետրոս աղէքսանդրացւոց
10 Հgk չիք աղեքսանդրացւոց
11 c հալածմանց / o գրէ թէ
11 ՏԽ բազում
11 ՎԽmn վկայեալս / միւսն. վկայեալ
11 ԱՏԽ ի [ԱՀg չիք ի] խոսրովու [k խոսրով, g խոսրովա, Հl խոսրովայ]
11 Հk չիք ի (մերում)
12 f օտարաց
13 ԱՏ չիք և (ոճով)
13 ՀՏ զանուանս
13 Հ յիշատակէ, փխ. նշանակէ
13 Տ զտեղի [opqrs զտեղիս]
14 f կատարման նոցա, ոչ
14 ՏԽ կարեւորագոյնս
14 gkl կամեցաք, փխ. համարեցաք
15 Տ և որ զանտոնէ / Խc զանտոնէ
15 Հ սեւերիա
15 Ա վաղարշակայ
15 ԱԽ արքայի պարսից
16 g ի մեռանել, փխ. և մեռանել / kl և ի մեռանել ի
16 nopqrs չիք ի միջագետս և մեռանել [n յուս. grud]
16 adef եդեսեայ / bc եդեսիա
17 aop որ
17 Տ հակամտեալ [o հետամտեալ]
17 c չիք ոչ յոք—մահուանն խոսրովայ (եր. 214, տ. 1)

Իսկ որ ինչ զկնի մահուանն Խոսրովայ մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ՝ առոյգ համարելով երկրորդեմք քեզ համառօտ բանիւք։ Բայց և որ ինչ ի թագաւորութեանն Տրդատայ և յետ նորա, ոչ հեղգութեամբ և անզգուշաբար վրիպեալ, և ոչ կամաւոր սխալմամբ ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց։ Իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ ի համբաւուց արանց իմաստնոց և հնախօս ծերաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ, արդարաբար քեզ գրուցեցաք։

ՀԶ

Դիմումն ի մեզ Արտաշրի, եւ յաղթել կայսեր Տակիտոսի։

Նոյն այր ասէ, եթէ յետ սուսերահարն լինելոյ Խոսրովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զզօրս Յունաց որ ի Փռիւգիայ՝ Պարսից ընդդիմանալ և պահել զաշխարհս։ Եւ իսկոյն ազդեցին Վաղերիանոսի կայսեր։ Բայց վասն զի Գունդք անցեալ ընդ Դանուբ գետ զբազում գաւառս գերի վարեցին, և զԿիւկղադայ կղզիս աւար առին՝ վասն որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թևարկել Վաղերիանոս. նա և ոչ յերկարէ զկեանսն, առնլով ի նմանէ զթագաւորութիւնն Կղաւդիոս, և յետ նորա Աւրելիանոս, հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսականօք թագաւորեալ Կիւնտոս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբարք։ Վասն որոյ համարձակաբար

1 adef մահուն / b մահուան
1 ԱՏ խոսրովու
1 pqrs մինչ / o չիք մինչև
1 Ա ի թագաւորութիւնն / Հgk ցթագաւորութեան
3 Տխ չիք քեզ / opqrs բանիւ
3 Տ բայց որ ինչ և ի
3 fgk թե″, փխ. թագաւորութեան
4 Ա չիք տրդատայ
4 o չիք և յետ նորա
5 gk սխալօք
6 Հgk չիք ի (յիշատակաց)
6 Խվ² զդիւանագիր / Ա ի դիր, փխ. դիւանագիր
6 Խ իսկ և ըստ / Հgk նմանեաց
7 Խ չիք ի (համբաւուց)
7 Ա չիք և [c ունի] հնախօս ծերաբանից
7 Խվ² հնախօսաց
9 abcfopqrs ՀԳ, փխ. ՀԶ / k չիք ՀԶ.
10 a արտաշրի ի մեզ
10 c վաղթագել, փխ. յաղթել
10 c քկիտոսի / tw տաչիտոսի
11 ԱԽ ասէ նոյն այր / prs սոյն այր
11 Տbcdf թէ
11 a թետ, փխ. յետ / b չիք յետ
12 Խ զօրաց, փխ. նախարարք
12 Խ ածին / Հ յիւրեանց
12 p օգնութիւն
12 Խ զօրս / l զզօրս ի յունաց
13 pqrs ի փիւռիգայ
14 Ա քանզի / opqrs չիք վասն
14 Ուղղեցինք Գունդք (փխ. գունդք) ըստ Նոր. Բիւզ.
15 Կ²abcef անցին
15 Կ²abef անոր / Հcdgk դանոր
15 a զկիւղաթայ / c կիւկլադա / Խ զկիկղադա [l զկիկղադայ]
16 Հdegk կղզին
16 ԱԽ ոչ մերոյ աշխարհիս ժամանէ [Հ մերոյ աշխարհիս ոչ ժամանէ]
17 abcef յերկարէր / o երկարէ
17 Խ զկեանս
17 kopqrs առնելով
17 Ա չիք ի նմանէ
18 gk զթագաւորութիւն
18 ԱՀg կղօդիոս [c կղաւգիոս]
18 k և որ յետ
18 ԱՀ օրեղիոս [c աւրեղիոս]
19 Ա տիտոս [փխ. կիւնտոս] և տակիտոս [tw տաչիտոս] թագաւորեալ
20 opqrs փղուիանոս / tw ֆլօրիանոս
20 de չիք եղբարք

արշաւեալ ի մէջ Արտաշրի, և զզօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւէր դարձուցանէ։ Յորմէ զաղթեալ նախարարքն Հայոց, հանդերձ ազգաւն Արշակունեաց ի Յոյնս ապաւինէին. յորոց մի էր և Արտաւազդ Մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովու՝ ի դուռն կայսեր հասուցանէր։ Վասն որոյ հարկաւորեալ Տակիտոս՝ ընդդէմ Արտաշրի գայ զկողմամբք Պոնտոսի, և զեղբայր իւր զՓղորիանոս այլով գնդաւ ընդ Կիւլիկիայ արձակէ։ Իսկ Արտաշիր հասեալ ի Տակիտոս՝ ի փախուստ դարձուցանէ, որ և սպանաւ ի յիւրոցն ի Ճանիւս Պոնտացւոց, որ են Խաղտիք. նոյնպէս և եղբայր նորա Փղորիանոս յետ ութսուն և ութ աւուր ի Տարսոն։

ՀԷ

Յաղագս խաղաղութեան Պարսից եւ Յունաց, եւ շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեանն։

Բայց Յունաց թագաւորեալ Պրոբոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի՝ բաժանէ զաշխարհս, սահմանադրութեամբ փոսս գործելով։ Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն՝ զգաղթեալսն անդրէն դարձուցանէ, և զամբականսն ի վայր իջուցանէ, բայց ի նախարարէ ումեմնէ, որոյ անուն Օտայ կոչէր, ի տոհմէն Ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին Սղկունեաց և սնուցող Խոսրովիդխտոյ, դստեր

1 d զզօրս նոց յունաց / gk զօրս
2 c չիք զյոլով
2 ԱՀ դարձուցանէր / nopqrs յաւէր դարձուցանէր զյոլով մասն աշխարհիս (ո ուղղած)
2 Ա. յորում / k յորմէ
3 c զայթակղեալ / Խ զաղթեալք / w^1 յաղթեալ, փխ. զաղթեալ
4 ԱԽ ապաւինէին / Խ չիք և
5 ՏԽ հասուցանէ
5 ԱԽ սակս, փխ. վասն
6 tw տաչիտոս / d չիք գայ
7 l փղորիանոս / p փղւիանոս /opqrs փիղւիանոս. միւսն. զփղորիանոս
7 Ա. ի կիլիկիա [d կիւլիկիայ], փխ. ընդ կիւլիկիայ / pqrs զկիւլիկիայ / gl կիւղիկիա / tw կիլիչիա
8 Հgk արձակեաց
8 ՏԽ արտաշրի / Հ տակիտոսի
8 c չիք ի (փախուստ)
9 Ա. չիք և
9 Հgklp սպանաւ յիւրոցն / Ա. չիք յիւրոցն
9 Հgl ճանիւ սոյն տացւոց, փխ. ճանիւս պոնտացւոց
9 ՏԽabcd պոնդացւոց
9 Խ է, փխ. են
10 Խ չիք և (եղբայր)
10 d փլորիանոս / opqrs փղւիանոս / միւսն. փղորիանոս
10 c աւուրն / f աւուրց
11 abcfopqrs ՀԴ, gk ՀԲ, փխ. ՀԷ.
12 n խաղաղութեանն
12 Խ յունաց և պարսից
12 nopqrs շինելոյն
12 f չիք արտաշրի
12 b հայս
13 Հdefgk անիշխանութեան
14 bdef պռովբոս ; Հ արար
15 ԱԽ փոս
16 c նախարարացն և զգաղթեալսն
17 abef անդէն
17 Ա. չիք և զամբականսն—իջուցանէ
17 abdeflno բայց ի
18 d չիք անուն / gl աւտա
18 Տabdef կոչիւր / Խ կոչի
18 Տ ի տոհմէ
19 a ազգէն
19 noqrs չիք որ փեսայ—և [ո յաւ. աւելացրած]
19 Ա. սլկունեաց
19 g սնուցող / l սնուցաւղ
19 c խոսրովիդխտոյն
19 opqrs տէր, փխ. դստեր

Խոսրովայ, որջացեալ յամուրն Անի՝ իբր ի կաղաղի հանդարտութեան ղօղեալ:

Իսկ Արտաշիր գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին հաստատէր: Նա և զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալսն ի Թաղէն և յԱյրարատն բնակելոյ, կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւք և ռոճկօք, որպէս և էինն: Եւ զմեհենիցն պաշտամունս առաւել ևս յորդորէ. այլ և զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բագնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր: Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենևին զիւր անունն հաստատէ:

Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական անուանեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ գործակալօք, ամս քսան և վեց. և յետ նորա որդի նորին, որ անուանեցաւն Շապուհ, որ լսի Արքայամանուկ, ցԹագաւորելն Տրդատայ, ամ մի:

---

1 Ա խոսրովու / Տ խոսրովի / gl խոսրովայ / k խոսրովա
1 abce յանի
1 gk իբրև
1 cgk չիք ի (կաղաղի)
1 f ի խաղաղի / Հg ի զաղաղի / Վ ի կաղաղ
1 i հանդարտութեամբ, Վno ի հանդարտութեան
2 Ա ղօղեաց
3 Ա զերկիրս, փխ. զաշխարհս
3 o զհայոց աշխարհս
3 Ա ի կարգն / Խ ի կարգս առաջինս
4 gk զարշակունիս
4 g մեկուսացեալս / l մեկուսացեալսն
4 g ի Թաղեան, Վ ի Թագաւորէն, փխ. ի Թաղէն
5 Հf յարարատ / abcdeg յայրարատ / l յարայրատն
5 Հgk բնակելոյն
5 gk տեղի
5 k մեւք, փխ. մտիւք
6 ՏԽ չիք և (էինն)
6 l եինն / Հg զմեհենից
6 b պաշտմունս / Տk պաշտամունսն [n պաշտամունս] / Վ պաշտմունսն
6 opqrs չիք ևս
7 Հdef չիք որ (ի վերայ)
7 Խc չիք որ (ի բագաւան)
7 Ա ի բագաւանի / gk ի բագւան / Հ ի բագուան
8 Խ զանդրիս
8 tw զորս
8 Ա չիք պատկեր
8 Հgk իւրոյ / l իւրոցն
9 ԱՏ փոխեցաւ
10 ԱՏ չիք յարմաւրայ
10 a զայսոսիկ
10 b յարտաշիր
11 Հgk հարկիւ / gkl իւր
12 ԱԽ անուն
13 g սահմանս
13 Խ հաստատեալ
13 c ի յարտաշէսէ / gl յարտաշեսէ
13 Հgk յերկիր / o երկիր
14 ԱՀglnop անուն
14 Վ²acdefl փոխեալ / Հbgk փոխեաց
14 Խc արտաշիրակ
15 Խbcf մի
15 Խad յաշխարհաց
15 ՏԽ իւրոց հանդերձ պարսիկ
16 g գործակալաւք
16 Խabcde նորին որդի [bcde որդին] / f չիք նորին
17 ՏԽm անուանեցաւ
17 f շապուրհ
17 Խd արքայ մանուկ / Վ արքայամանուկ / միւսն. արքայի մանուկ
17 g զԹագաւորելն / k զԹագաւորեալն

ՀԸ

Ջնջումն ազգին Մանդակունեաց յԱրտաշրէ:

Բայց Արտաշրի լուեալ էր, թէ ոմն ի նախարարացն Հայոց առեալ զմի յորդւոցն Խոսրովայ, փախուցեալ ապրեցոյց, ի դուռն կայսեր հասուցանելով: Եւ քննեալ թէ ով ոք նա իցէ՝ եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն Մանդակունեաց. հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ: Քանզի ի գաղթելն Հայոց յԱրտաշրէ՝ գաղթին և նոքա ընդ ցեղս այլոց նախարարացն. և ի նուաճելն Արտաշրի զայլսն՝ զառնան և նոքա, և սատակին սրով ամենեքին: Բայց զկոյս մի գեղեցկադիմակ, ի քերցն Արտաւազդայ, զողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր յազգէն Աշոցան, ի զաւակէ Գուշարայ Հայկազնոյ, փախուցեալ ի կեսարացւոց քաղաքն ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն չքնաղագեղ կերպարանին:

ՀԹ

Յաղագս նահատակութեանն Տրդատայ յամս անիշխանութեանն Հայոց:

Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ, նախ ի մանկութեանն յերիվար կամակար աշտանակեալ, և կորովի ձիավարեալ, և զէնս շարժեալ յաջողակաբար, և այլ պատերազմականս ուսանել ախորժակս.

1 abcf ՀԵ, gk ՀԴ, փխ. ՀԸ.
2 Խcdeopqrs կատարումն
2 Հgk ազգաց
3 Ա չիք էր
4 Տխ չիք զմի
4 o խոսրովայ / միւսն. խոսրովու
4 Տխ չիք ի դուռն—հասուցանելով
5 Ա չիք և / a քան, փխ. քննեալ
5 Ա հասու, փխ. վերահասու
6 gk ազգ
7 Ա ի [c չիք ի] գաղթիլն
8 p ի նուաճել
9 ab սատակին
9 Ա ամենեքեան [a ամենեքին]
9 Տխ կոյս մի գեղեցկադիտակ / Հgk գեղեցիկ
10 l ուրումն
10 Տխ էր լեալ [l լեեալ] / lc չիք էր
11 kl աշոցայ
11 c ի զաւակէն
11 dgknprs զուշարայ
11 b հայկազնւոյ / Հgk հայկազնեան / l հայկազնայ / a արշակունւոյ, փխ. հայկազնոյ
12 Տխ քաղաքին
12 ԱՀgl ապրեցուցանէ
13 Հվ²abcdgl չքնաղ / k չքնաղակերպարանին, փխ. չքնաղագեղ կերպարանին
14 abcfopqrs ՀԶ, k ՀԴ, փխ. ՀԹ.
15 ԱՀ նահատակութեան / gk նախատակութեան
15 c չիք յամս
15 bdefg անիշխանութեան
15 Խ չիք հայոց
16 d զնահատակութեանց
16 a տրդա
16 Հfgkh ի մանկութեան
17 g երիւար / l յերիւար
17 վ կամակոր շաշտ անկեալ
17 gk չիք կամակար
17 pqrs յաշտանակեալ
17 a ձիս վարեալ / Կ²bdef ձիս վարել / c ձի վարել / Խվ ձիաւորեալ
17 Խ զէն / Ա շարժել
18 c աջողակաբար / Տ յաջողակաբարս / Խվ յաջողաբար
18 gk այլս / l այգս
18 al պատերազմական

ապա ըստ Պեղապոնէսացւոց մենենական հրամանին Հիփիտեայ ի մըրցանակս ագոնին առաւելեալ քան զԿղիտոստրատոս Հռոդացի, որ զվէճ ևեթ կալեալ յաղթէր. դարձեալ և քան զԿերասոս Արգիացի, զի նա զկճղակ եզին թափեաց. իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերսն, թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ։ Եւ ի ձիրնթացս մեծի կրկեսին կառավարել կամեցեալ՝ ի հմտութենէ հակառակորդին ոստուցեալ յերկիր անկաւ, և բուռն հարեալ արգել զկառսն. ընդ որ ամենեքին զարմացան։ Եւ ի պատերազմեն Պրոբոսայ ընդ Գութս, եղև սով սաստիկ. և յոչ գտանելոյ շտեմարանաց՝ յարեան զորքն ի վերայ և սպանին զնա. նոյնպէս և ի վերայ ամենայն իշխանացն զիմեցին։ Իսկ Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ՝ չթող զոք մատնել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր։

Բայց Կարոս հանդերձ որդւովքն Կարինեաւ և Նոմերիանոսիւ թագաւորեաց. և զօրաժողով եղեալ, ետ ճակատ ընդ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ։ Վասն որոյ բաղում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն Տաճկաստանի՝ դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռոմայեցւոց կրկին, առափ և անափ Եփրատու, յորմէ սպանաւ Կարոս ի Յոբնոմ։ Նոյնպէս և Կարինոս,

1 Ա. պեղպէսէ պոնէսացւոց / Վվ պեղեպէպոնդացւոց կամ պեղեպոնէսացւոց / Խ պեղեպոնէսացւոց / nopqrs պեղես է պոնդացւոց / o պեղես է պոնէսացւոց
1 c հեեստեայ / Վտ հիփիտեայ / tw հեփեստեայ / միւսն. հեփեստեայ։ Հմմտ. Եւս. Ժամ., 132։
2 npqrs ագոնին
2 Ա. զկիղիտոստրոսս [c զկիղիտոստրատոս] / Խ զկղիտոստրադոս / o զկրիտոս / p զկղիտոոստրատոս / tw զկղիտոստրատոս։ Եւս., 142։
2 gl հռովդացի / Հ հռովմացի
3 deors չիք դարձեալ
3 Ա. զկրօնոս / Խ զկրատոս / Վ զկրատոս / nopqrstw զկրօտոս։ Եւս., 140։
4 Ա. եղինն
5 tw կալեալ
5 abdef զեղջիւրէն / opqrs զեղջրէ
5 k ախջախմամբ
6 cg չիք ի (ձիրնթացս)
6 Խp ի ձիրնթաց / c չիք մեծի
6 Ա. կարկեմին / noqrs կարկեսին
6 c և, փխ. ի (հմտութենէ)
7 ՏԽc հակառակադրին [gk հակառադրին]
8 Ա. ի պատերազմել ընդ զօրս պարոսայ
8 bc պրոբոսի / Տg պրոբոսայ / k պրոբոսաց / l պրոբոսայ
9 gl գութան / tw գունթս / Ա. չիք ընդ գութս
9 ԱԽp ոչ
9 ԱԽo գտելոյ [f գտանելոյ] / Տ գտելոց
9 ԱԽ յարեան ի վերայ նորա [Ա. չիք նորա] զորքն
11 o ի դէմ փխ. ընդդէմ
12 gl զլիկիանոսի
12 nopqrs չիք առ որում—էր [n յուս. աւելացրած]
12 abdef տրդատն
13 def կառոս
13 gltw կարինեաւ / Հk և կարինեաւ / ԱՏ կառինեաւ [opqrs կառնաւ]
13 cl նումերիանոսիւ / Տabdef նոմերիանոսիւ [p նովերիանոսիւ]
14 Խ թագաւորէ
14 l զաւր ժողովեալ
14 cef ճակատս
14 Տ ընդդէմ, փխ. ընդ / d չիք ընդ
15 a որոյ ի բաղում
16 k տաճակաանի
17 abcef ճակատս
17 Խ առտ և անդ ի յեփրատայ [g ի յեփրատա]
18 cdef կառոս
18 f չիք ի (յոբնոմ) / Հ ի ոբնոմ / Վnopqrs յայսն, փխ. յոբնոմ [n ուղղած յոբնոն] / a յոբնոն / b յիւոբնոն / c յիոբնոն / de յիոբնոն
18 gltw կարինոս / միւսն. կառինոս

որ ի վերայ Կոստանդեայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ. և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնացեալքն ի փախուստ դարձան: Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն՝ ոչ աճապարեաց ընդ փախստեայսն, այլ առեալ զզէնն իւր և զկազմած ձիոյն՝ ի լուղ ընդ լայնատարած և խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր: Ընդ նոյն աւուրս լինի սպանեալ և Նումերիանոս ի Թրակէ, և փոխանորդէ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս: Իսկ որ ինչ ի նորա ժամանակի Տրդատայ գործք՝ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

Ձ

Յայտարարութիւն սակաւուք սննդեանն և վարուց Գրիգորի և որդւոցն, ի գրքոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնակեցի ի Ցագռոձանն:

Այր ոմն ի Պարսից, ոչ ի փոքունց և յաննշանից, որում անուն էր Բուրդար, գնացեալ անտի և եկեալ ի կողմանս Գամրաց՝ պանդխտեցաւ ի Կեսարիայ: Եւ առեալ կին ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչէր, զքոյր ուրումն մեծատան, որ Եւթաղիոս յորջորջէր, դարձաւ անդրէն գնալ յերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրով. զորոյ զհետ

1 Ա չիք վերայ
1 c կոստնդեայ / d կատնդեայ
1 d չիք և (տրդատ)
1 Խ որում էր տրդատ
2 p չիք նա / Հgkl զօրքն
3 gl երիւարն
3 Ա ոչ աճապարեաց փախչել ընդ փախստեայսն / Խ աճապարեալ
4 Խ այլ զզէնն [kl զզէնս] իւր առեալ
4 opqrs զկազմուած
4 Ա ի լեղ / Խ լիւղ, փխ. ի լուղ
5 ԱՏ չիք և (խորայատակն)
5 Հgk խորայատակ
5 ԱՀgk անցանէ [j անցանել]
5 g եւփրատ / tw եՓրատ
5 b ի բուն / c զօրն
6 c որ, փխ. ուր
6 p լիւկիանոս / tw լեչիանոս
6 n այն, փխ. նոյն
6 ԱԽ լինի սպանանել [ab սպանանիլ] և [Աgk չիք և] նոմեռիանոս [c գնումեռիանոս, k գնումերիանոս, ef գնոմեռիանոս]
7 ԱԽ ի թրակէս
7 abdef չիք և
7 Տ փոխանորդեալ [n փոխանորդէ] / Հgk փոխանորդել
7 fgk զթագաւորութիւն
7 gl դիոկղիտիանոս / tw դիոկլեցիանոս
8 Տ ի նորա ժամանակն / d ի ժամանակի նորա
8 ՏԽ չիք տրդատայ
8 Տ յայտնէ [n ուսուցանէ], փխ. ուսուցանէ
9 abcfopqrs Հէ, gk Հե, փխ. Ձ.
10 fo վարուց սրբոյն գրիգորի
10 ԱԽ չիք և որդւոցն / tw և որդւոյն նորա
11 Հgl հարցման
11 ՏԽ միայնաւորի
12 fnopqrs չիք ի (յագռոձանի) / վ ի յառզիճաւանի կամ յագոռոձանի / ԱՀՎ[3]gln յագղիոձանի / k յագղիճանի / Կ[1] յագտիոձանի
13 b յորում
14 a բուդար / c բուրդաի / Խ բունդար
14 l անդի
14 k ախտացաւ, փխ. պանդխտեցաւ
15 k առ, փխ. առեալ
15 h ի կեսարիա
15 cglqrs որումն
15 i սոփիայ / tw սոՓի
16 cf կոչէր / միւսն. կոչիւր
16 Տl քոյր
16 abdeglnp յորջորջիւր
17 bef անդէն / Խa կնաւն
17 p զոր զյետ

մտեալ Եւթաղեայ՝ համօղեալ արգելոյր։ Որոյ հանդիպեալ ծնընդեան մերոյ Լուսաւորչին՝ ըստ պատահման մտանէ սընտու մանկանն. և ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթաղեայ զքոյր իւր և զայր նորա հանդերձ մանկամբն ի Կապադովկացւոց աշխարհն դառնայր։ Այլ զայս ամենայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կամք են իմոյս ասել բանի, յաղագս որ ի մեզ փրկութեան ճանապարհ։ Ապա թէ ոչ, որո՞ւմ յուսոյ ակն ունելով զմանուկն պահլաւիկ ի Հոռոմայեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին, և Քրիստոսի ընծայէին հաւատոյ։

Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն՝ փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դաւիթ, ի դուստր իւր Մարիամ. որ յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ, ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զատչին։ Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի վանս կանանց երթեալ կրօնաւորէր. որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, զհետ ընթանայ միայնաւորի ուրումն, որում անուն էր Նիկոմաքոս։ Իսկ անդրանիկն առ դայեկաց մնացեալ, որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ։ Բայց հայր նոցին Գրիգոր անցեալ գնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս,

1 ՏԽ հասեալ, փխ. մտեալ
1 Տ հասեալ աներոյ նորա Եւթաղեայ
1 Ա որոց
1 Տag ծննդեանն
2 Վ պատահումն
2 opqrs մտանեն
3 abdeg աղխտին / f աղէտին
3 a Եւթաղեայց
3 cl զայրն / Հg այր / k այրն
4 e ի կապպադովկեցոց
5 a զայսոսիկ
5 abdel յառաջատեսութիւնն / Հfgk յառաջտեսութիւն
5 dep կամքն
5 p չիք են
5 Ա իմոյ / Խ բանից
6 Խ մեզ ճանապարհն եղև փրկութեան / i մեզ եղև ճանապարհ փրկութեան / p ճանապարհն
7 Ա որոյ / Հgk յորում
7 Հg յուսոյն
7 ՏԽ ունելոյ զմանուկ
7 bcdef պալհաւիկ
8 Հfgkpr իշխանութեան / tw իշխանութիւնն
8 Հgl սնուցանել / Ա չիք և
8 c ընծայելով / gk ընծել / l ընծայել
8 ՏԽ հաւատով
9 ԱԽ յարբունս [Խ ի յարբունս] հասեալ մանկանն հասակի, փեսայացուցանէ [k փեսայացուցեալ, cf փեսայեցուցանէ, g փեսայացեալ, Հ փեսայացուցանել]
10 d ոմն հաւատացեալ այր / Խ չիք հաւատացեալ
10 c այր ոմն
10 Խde որոյ, փխ. որում
10 Խ չիք էր
11 a որ և յետ / Խ և, փխ. որ
11 c որդւոցն... ի կամացն
12 Ա զատչէին
12 c մարիամու
13 ԱԽ կրտսերով [gkl կրտսերաւ] մանկամբն [Հ մանկամբ]
13 Հվgkopqrs կուսանաց, փխ. կանանց
13 ՏԽ անկեալ, փխ. երթեալ
13 f կրօնաւորէր / միւսն. կրօնաւորիւր
13 Հg յորոյ
13 Ա որ ի յարբունս
14 ԱԽ չիք ընթանայ [c գնաց զհետ, de երթալ զհետ, փխ. զհետ ընթանայ]
14 abdef միաւորի / k միանաւորի
14 f որումն / ՏԽ մի, փխ. ուրումն / c չիք ուրումն
15 Խ Նիկոմարոս
15 ՏԽ Նիկոմաքոս, և նա [Խ չիք և նա, opqrs չիք նա] առաքէ յանապատ [g յանապատն]. Իսկ
16 pqrs չիք ապա
16 glp հայր / միւսն. հայրն
16 ԱՀgl նոցա / Հkl չիք գրիգոր
17 p հայրենեացն
17 Ա զպարտս [f զպարտսն] / oqrs զպարտիս / p զպարտիսն

կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեանն վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայապետութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբն վարժելով:

Բայց արդարև հօր սքանչելւոյ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել. զի ոչ նա խնդրեաց զորդիսն՝ յորժամ դարձաւ ընդ Տրդատայ, և ոչ նոքա չոգան առ նա. և այն գրեա թէ վասն երկիւղի հալածանացն. բայց և ոչ ի քահանայանալն և ի փառաւորել հօրն երևեալ պերճացան նոքա: Վասն որոյ և ոչ նա յամեաց ի Կեսարիայ, այլ փութապէս դարձեալ՝ ի Սեբաստացւոց քաղաքին անսայր հաւաքել զնիւթ վարդապետութեանն: Այլ թէ և բազում աւուրս արարեալ ի Կեսարիայ՝ ոչ ինչ, զորոց զմտաւն ածէր՝ առնելոց էին, անապատին և անանցականին միայն սկելով. որք ոչ զպատիւն յինքեանս ձգէին, այլ պատիւն զհետ նոցա ընթացաւ, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

ԶԱ.

Եթէ ուստի՛ եւ զիա՛րդ ազգ Մամիկոնէից:

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ՝ թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապհոյ: Ի սորա աւուրս ասեն եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարևելից հիւսիսականէն, ի քաջատոհմիկ և ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին ասեմ խոկ զՃենացն. որ ունին զրոյցս այսպիսիս:

1 abcd չիք կամ / nopqrs այլ, փխ. կամ [n յաւ. աւելացրած]
1 ՏԽf զառաքելութեան / pqrs վիճակի
2 g մերոց
2 Վ[2]fgkp զքահանայապետութեան(ն) / միւսն. զքահանայութեան(ն)
2 ՏԽ մարտիրոսութեամբ
4 ԱԽԿ[1] բայց է արդարև
4 Ա. սքանչելւոյ
4 Խ և առաւել
6 p դարձան, փխ. չոգան
6 l գրեա թէ / միւսն. գրեթէ
6 Ա. յաղագս, փխ. վասն
6 c հալածանաց / gl հալածանացս
7 ԱԽՎ[2] երևեալ [c երևել, ԽՎ[2] երևելի] փառօք [l փառօքն] հօրն [ԽՎ[2] հօր] պերճացան [k պերճացեալ], փխ. և ի փառաւորել հօրն երևեալ պերճացան նոքա
8 Խ չիք նա
8 o չիք այլ—ի կեսարիայ (տ. 10)
9 Հg դարձաւ
9 prs ի սեբաստացւոց / k անսար
10 Խp վարդապետութեան
10 p այլ և թէ
10 c արարեալ էր կեսարիայ / Հ ի կեսարիա
11 Ա. յորոց [d որոց]
11 Աgk զմտաւ
11 c ածեալ էր / ԽՎ[2] ածէին / Հ ածէին զմտաւ առին
11 gk չիք առնելոց էին / n առնելոցն
11 ԱՀՎ[3]gk անցականին, փխ. անանցակ.
12 Ա. սպասելով, փխ. սկելով
12 a զպատիւս
12 gk յինքեան
14 abcfgkopqrs ՀԸ, փխ. ԶԱ.
16 a սասանա
16 Հfg զթագաւորութիւն
17 ՏԽ չիք ասեն
18 Ա. չիք ի հայս
18 Ա. մամիկոնէից ի / k մամիկոննեից
18 ԽՀ ի հիւսիսականէն
19 Խ աշխարհէն
19 Ա. ամենայն աշխարհի հիւսիսականաց / Խ ամենայն ազգաց հիւսիսականաց [l հւաւսկան] առաջնոց
20 Ա. չիք խոկ
20 Ա. զճենաստանացն / Հglo զճենաց / k զճենից / p ճեննացն / qrs զճեննացն
20 Վm զրոյց / c զրուցս
20 Տl այսպիսի

Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն Ճեն-բակուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք, Բդղոխ և Մամգոն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք։ Եւ չարախօսեալ Բդղոխայն զՄամգոնայն՝ հրամայեաց թագաւորն Ճենաց Արբոկ սպանանել զՄամգոնն։ Զոր իմացեալ Մամգոնայն՝ ոչ գայ ի կոչն արքային, այլ փախուցեալ աղխիւ իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից։ Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. և ի չլսելն Արտաշրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց։ Եւ խկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Շապուհ։

Արդ՝ թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամգոնն ի ձեռս տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկրին թողու. բայց ամենայն աղխիւն իւրով առաքէ զնա իբրև զվտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս։ Եւ յղէ առ թագաւորն Ճենաց՝ ասելով, թէ «Մի թուեսցի քեզ դժուար, զի ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամգոն. վասն զի երդուեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյս արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ յեզր երկրի և ի մուտս արևու, որ հաւասար է նմա մահու. և արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ»։ Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր

1 Հgk յայսմ, փխ. յամս
1 ԱԽ կենաց / opqrs արբոկ
1 Բակուր (պրսկ. bag-puhr)=աստուածորդի: Հիւբշման, Arm. Gramm., 49.
2 l լեզու / Հgk ի պատիւ
3 Խօ դայեակորդիք / Վ³p դաեակորդիք / Ա. եղբօրորդիք, փխ. դայեկորդիք
3 Հabgkn մամգոն / d մամկոն / միաձ. մամգուն
3 Խ բդղոխայ [Հ բդղոխ]։ «Բդղոխայն» յիշեցնում է «Բոգդոխան» տիտղոսը: Աs. Մ.
3 ab զմամգոնայն / d զմամկոնայն / c զմամգունէն / n զմամգունէ / Հk զմամգոնէ / l զմամգոնէն / p զմամգունեան / միաձ. զմամգունայն
4 ԱՀgk հրամայեաց արբոկ թագաւորն ճենաց / q թագաւորին
5 opqrs արբոկ
5 abcel զմամգոնն / Հgk զմամգոն / d զմամկոնն / միաձ. զմամգունն
5 abde մամգոնայն / l մամգոնայ / gk մամգոննեան / Հ մամգոնեան / միաձ. մամգունայն
6 Հkl աղխին / Ա. թագաւոր
7 opqrs արբոկ
7 r հրեշտակ / Խ առաքեաց
7 Ա. ի չլսել / Խվ² և չլսեալ [gk չսեալ, Հ ի չսալ], i և չտուեալ, փխ. և ի չլսելն
8 Հk չիք և
8 c չիք և խկոյն—ճենաց (s. 13)
9 Հ արտաշիր
10 gk չիք և
10 aden զմամգոնն / Խ զմամգոն / b զմամգոնն / rs զմամգունն / p զմամկուն / q զմանգուն / միաձ. զմամգուն
10 S ի ձեռն [o ի ձեռս]
11 gk ի յարեաց
11 վoqrs յիւր, p յիւրոց, փխ. յարեաց
11 Sվ երկիրն [o երկրին]
11 Խ թողուր / b յամենայն
11 gl աղխիւ
12 p չիք զնա
12 Հgl զվտարանդիս / S վտարանդի
12 deopqrs չիք որ
12 abdef յաշխարհին հայոց, փխ. ի հայս
12 de չիք և
13 abcf դժուարին / rs դժար / de չիք դժուար
14 Հgk ի ձեռն
14 c չիք ոչ / gk չկարացի
14 Խabdef զմամգոն / միաձ. զմամգուն
14 Ա. և վասն զի
14 Ա. չիք էր
15 SԽd ի լոյս / k ի լուսոյն
15 Ա. չիք այլ—առնելոյ
16 e մերմէ, փխ. իմմէ
16 c չիք և
16 de չիք արևու
18 Աopqrs չիք երեսաց
18 ԱԽ երկրին ասեն խաղաղասէր գոլ

ասեն զոլ զազգն Ճենաց՝ յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, եթէ են արդարև խաղաղասէր և կենսասէր ազգն Ճենաց։

Սքանչելի է և աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարգաշատ և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրեշից, և որ էշայծեմունդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս՝ զփասեան և զպոր, և այլք այսպիսիք։ Այլ զականց և զմարգարտաց ոչ ասեն գիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց և սակաւուց ագանելիք՝ հասարակաց նոցա է զգեստ։ Եւ այս յաղագս աշխարհին Ճենաց։

Իսկ Մամգոնայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր՝ հանդիպեցաւ գալստեանն Տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղխիւն իւրով ընդ առաջ գնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց ընդ իւր ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղխի նորա և ռոճիկ ի կերակուր, փոփոխելով տեղի ի տեղւոջէ ցրովանդակ ամս։

---

1 Ա զազգդ / n զազգ
1 Ա ճենաստանեաց [c ճենաստանեաց] / rs ճենեաց
1 abcde զհաշտութիւնն
2 ՏԽ թէ
2 Ա են խաղաղասէր արդարև / gkl եթէ արդարև են խաղաղասէր / Հ չիք են արդարև խաղաղասէր / o չիք են
2 Վ^{2}abcd կենսասէր / Խabcdopqrs չիք և կենսասէր
2 fgl ազգն / միւսն. ազգ
3 f և սքանչելի է և
3 k չիք և (աշխարհն)
4 f զարդարեալք քրքմաւէտք
4 f սիրամարգաշատք / ՀՎg սիրամարգաւէտ / kl սիրամարգաւետ
4 Խ մետաքս և
5 def անբաւութիւնք
5 Կ^{2}Վ^{3}abdefn յամօրաց / Վ^{3}l յամաւրաց / o ամուրաց
5 Ա հրաշից / npqrs հրեշից / միւսն. հրէշից
5 o չիք որ
5 o այծեմունս / f էշայծեմունս
6 agk հասարակ / b հասարաց
6 Հgk չիք ասեն
6 a զպատուական / Խ զպատուականն
7 c զփասխան / Հg և զփասեանց / k զփասեանդ
7 ԱՀg զպոր և որ
7 Տl այլ այսպիսիք
7 g և, փխ. այլ (զականց)
8 Հgk զականս պատուականս և ոչ ասեն
8 ab զմարգարտոց / l մարգարտաց
8 p զհամարս
8 g մեծամաց / Հk մեծամեծաց
9 Ա պատուականք
9 Ա առաւել, փխ. առ մեզ
9 Հgk նոցա հասարակաց է
10 Հg այս յաշխարհին ճենաց յաղագս / k աշխարհին ճենաց յաղագս
11 Աgk բայց, փխ. իսկ
11 Խabe մամգոնայ / f մամգունայ / միւսն. մամգունայ
11 a կամաւ
11 o չիք եկեալ
11 l հանդիպեցաւ մեծի թագաւորին հայոց մեծաց գալստեան
12 abde գալստեան
13 ԱԽ իւրով աղխիւ [Խ աղխիւն]
13 Ա տրդատայ, փխ. նմա
13 Խ պատարագօք
13 Ա և ընկալեալ [bcdef ընկալաւ] զնա տրդատ [c տրդատայ], բայց
14 ՏԽ զկնի, փխ. ընդ
14 Խc ոչ առ
15 Տ աղխին նորա
15 Հ չիք ի (կերակուր)
15 p փոխելով
15 ՏԽ տեղ [l տեղի] ի տեղւոջէ / d ի տեղի ի տեղւոջէ

ՁԲ

Նահատակութիւնք Տրդատայ ի թագաւորութեանն յառաջ քան զհաւատալն։

Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ և մանրախուզիւ քննեալ՝ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի, և գալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրու։ Որոյ հասեալ ի Կեսարիայ՝ յոլովք ի նախարարացն ընդ առաջ լինէին։ Եւ եկեալ յաշխարհն՝ գտանէ զՕտայ սնուցեալ զքոյր իւր զԽոսրովիդուխտ, և պահեալ զգանձն ամրոցաւն հանդերձ յոյժ երկայնմտութեամբ. քանզի էր արդարև համբերող, ժուժկալ և առաւել իմաստուն. զի թէպէտ և ոչ ծանեաւ զճշմարտութիւնն յաղագս Աստուծոյ, սակայն զստութիւն կռոցն գիտաց։ Նոյնպէս էր և սան նորա Խոսրովիդուխտ, կուսան համեստ որպէս զօրինաւոր ոք, և ոչ ամենևին ունել անդուռն բերան, նման այլոց կանանց։

Իսկ Տրդատ ի հազարապետութիւն Հայոց զՕտայն կացուցանէ և շնորհակալութեամբ պատուէ զնա, և առաւել ևս զիւր դայեկորդին, զՄանդակունին Արտաւազդ, վասն լինելոյ նմա պատճառ փրկութեան և հայրենականացն հասելոց փառաց. յաղագս որոյ ի ձեռս տայ նմա զսպարապետութիւն զօրացն Հայոց։ Նորին ազգաւ և զՏաճատ քեռայր

1 abcfkopqrs ՃԹ, փխ. ՁԲ.
2 Ճ նահատակութիւն
2 fgk ի թագաւորութեան / do չիք ի թագաւորութեանն
3 oqrs այլ զի / n այլ քանզի
3 Տ պատմութիւնն
3 Խ առանց ժամանակագրութեան ճըշմարիտ
4 Տl չիք և
4 Ճgk մանրախուզիւք
5 Ճgk յերկրորդ / l ամին
5 ag դիոկղիտիանոսի / ce դէոկղետիանոսի / tw դիոկլեցիանոսի
5 gk ի գալ [k ի գայլ], այր, փխ. գալ այսր
5 c չիք այսր / Ճ չիք հանդերձ
5 b յոլով, փխ. մեծաւ
6 p հասեալք / p չիք յոլովք
6 a յառաջ, փխ. ընդ առաջ
6 c լինէին նմա
7 ՏԽ ելեալ, փխ. եկեալ
7 acg զաւտայ / Ճ զօտա
7 ՏԽ խոսրովիդուխտ [gkprs զխոսրովիդուխտ]
8 pqrs չիք և / f չիք պահեալ
8 cl զգանձս / Ճgk զգանձն
8 l ամրոցին
8 վl հանդերձ ամենայնիւ յոյժ
8 g երկայնամտութեամբ
9 ՏԽ համբեր [o համբերող]
10 ՏԽj զճշմարտութիւն [l զճշմարտութիւնն]
11 l գիտեաց [նորոգած k]
11 Խ չիք էր / opqs չիք և
11 Ա նորին
12 ԱԽ որպէս զոք օրինաւոր
12 Ա անդուռն բերան ունել
12 Ճgk ունելով / l զանդուռն
13 d չիք նման
13 Տc այլ / l այլոց / c նման որպէս զոք այլոց կանանց
14 gk տրդատայ
14 c զաւտա / Խվabdef զնա, փխ. զօտայն
14 Խվ հաստուցանէ, փխ. կացուցանէ
15 p և շնորհակալութեամբ / միւսն. չիք և
15 Խc դայեակորդին / վ դայեկաց որդին
16 Տabdef զմանդակունի
16 Տ լինելոյ նորա նմա
16 Խվ պատճառի
17 d չիք հասելոց
17 ՏԽ ի ձեռն նորա տայ
18 Ա զսպարապետութիւնն [j զսպարապետութիւն] լինել [ej լինիլ] ի վերայ ամենայն զօրաց
18 abcde նորին քեռայր

նորին իշխան ի վերայ գաւառին Աշոցաց կարգէ։ Սա էր որ յապայման զգացոյց անհրոյն իւրոյ Արտաւազդայ, և նա արքայի, նախ՝ զԳրիգոր Անակայ լինել որդի, և ապա զկնի՝ վասն որդւոցն Գրիգորի, որպէս հմուտ եղեալ, ի Կեսարացւոց քաղաքին բնակելով։

Իսկ քաջին Տրդատայ երագապէս և բազում ճակատս տուեալ, նախ ի Հայս և ապա ի Պարսս՝ իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւնն։ Որ ի միում նուագի, առաւել քան զճղխանանն զայն ի հնումն, կանգնեաց զնիզակն յոգնական համաթիւ վիրաւորաց։ Դարձեալ յերկրորդումն՝ կորովեացն Պարսից զփորձ առեալ զսաստկութեան սկային և կուռ վառուածոցն, բազում վիրօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգութեամբք. որոյ զարկուցեալ յերկիր ընկենոյր զարքայն։ Իսկ նորա յարուցեալ և հետի յարձակեալ, փոխանակ իւր զբազումս ընկենոյր ի թշնամեացն, և զմիոյ ուրումն զձին կալեալ, արիաբար աշտանակէր։ Դարձեալ յերկրորդին միւսանգամ կամաւոր լեալ հետի՝ սուսերաւ զերամակս փղացն պուղէր։ Եւ այսպիսի նահատակութեամբք յամեալ ի Պարսս և յԱսորեստան՝ անդր ևս քան զՏիզբոն յարձակի։

ՂԳ

Յաղագս առնելոյ կին Տրդատայ զԱշխէն, և Կոստանդնի զՄաքսիմինեայ, և թէ ո՛րպէս հանդիպեցաւ նաւասոց։

Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ, զհայր Բագարատայ՝ ածել զկոյսն Աշխէն, զդուստրն Աշխադարայ, իւր ի կնութիւն. որ ոչ ինչ նուազ էր կոյսն արքային հասակի։ Եւ հրամայէ

1 Հgl իւրոյ գաւառին
1 SԽ աշոցայ [k աշոցէ]
1 Ա է / Խ յապայմնս
2 k սգացոյց / b անհերին
2 pqrs չիք և նա արքայի
3 Ա որդի լինել / e որդւոյն
6 g ի պարս / Հfgk զյաղթութիւն
7 abcde զճղխանանն / f զճղխականն / Խվ[2]nopqrs զճղանանն
8 Ա զնիզակն [c զնիզակ իւր, Կ[2]ef զնիզակ] ի վերայ յոգնական [Կ[2]վ[2] յոքնական] համաթիւ / SԽ յօգնական [op օգնական]
9 k կորովեցան / Հ հսկային
10 Հgk վառուածոց
10 k առեալ / Ա չիք պատեալ
11 Կ[2]abcde որոց / f որովք
11 k չիք յերկիր—յարուցեալ (s. 12)
11 Ա ընկեցին
12 SԽ և ի հետի / Հgk չիք իւր
12 adef բազումս / prs իւր և բազումս
12 k ընդենոյր, փխ. ընկենոյր
13 cklprs որումն / SԽ զձի
13 S աշտանակեալ / Խ յաշտանակեալ
14 վabcn յերրորդին / Հgl երկրորդին
14 վopqrs հետ
14 Ա սուսերաւ զփղոց զերամակսն [c երամակն, bdef զերամակն] պուղէր
15 վ փղոց / tw զփլոցն
15 d նահատակութեամբ
15 Հgk համեալք
16 e չիք ի (պարսս)
16 Ա յասորեստանի / bcdef զտիզբոն
17 Խabcfopqrs 2, փխ. ՂԳ.
18 S առնլոյ [op առնելոյ]
18 Ա առնելոյն տրդատայ կին զաշխէն
18 gln կոստանդինի
18 c զմաքսիմիանա / e զմաքսիմին-տայ / d զմաքսիմինդա / gk զմաքսի-մինեայ
19 o չիք թէ / p հաւասոյ
20 a զսպարապետ, փխ. զսմբատ ասպետ
21 bcfgk զդուստր / Sl դուստր
21 Աtw աշխարադայն [b աշխարհադայն]
22 Ա կնութեան, փխ. ի կնութիւն
22 Ա անհաման, փխ. նուազ

գրել զնա արշակունի և զգեցուցանել ծիրանիս և թագ կապել, զի հարմնացի արքայի։ Յորմէ եղև որդի Խոսրով, ոչ համեմատ հասակի ծնողաց իւրոց։

Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք և Մաքսիմինայ դստերն Դիոկղետիանոսի ի Նիկոմիդիայ, փեսայանալով նմա Կոստանդիանոսի կեսարի որդւոյ Կոստայ Թագաւորին Հռոմայ, որ ոչ էր ի դստերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղինեայ պոռնկէ ծնեալ։ Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիսն ընդ Տրդատայ մեր Թագաւորի։ Եւ յետ ոչ բազում ամաց մեռեալ Կոստանդ՝ փոխանորդ նմա առաքէ Դիոկղետիանոս զնորին որդի և զկեր որդիացեալն Կոստանդիանոս։

Սա յառաջ քան զԹագաւորելն, մինչ դեռ կեսար էր, պարտեալ ի մարտն, և տրտմութեամբ մեծաւ ննջեալ՝ երևութացաւ նմա ի քուն խաչ աստեղեայ յերկնից, պարունակեալ գրով, ասէ. «Այսու յաղթեա»։ զոր արարեալ սիւգնոյն և յառաջաբերեալ՝ յաղթեաց պատերազմացն։ Բայց յետոյ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմինայ, ի դստերէն Դիոկղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ. և զբազումս վկայեալ՝ ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ վասն յանդգնութեանն։ Զոր ոչ կարացին բուժել արիողական կախարդքն և մարսիկեան բժիշկքն. յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա դիւթս ի Պարսից և ի Հնդկաց. սակայն և այնք ոչ

1 b չիք զնա
2 Ա հասակաց
3 Ա իւրոց ծնողաց
4 ԱՀgk լինի
4 Ա չիք և
4 de մանքսիմինդայ / f մաքսիմեննեայ
4 a դիոկղիտիանոսի / c դէոկղետիանոսի / l դիոկլետիանոսի / tw դիոկլիցիանոսի
5 Հ կոստանդիանոս
6 Խ թագաւորի
6 Հabd հռովմայ
7 abdef հելենեայ / co հելինեայ / pqrs հեղինեայ / Հ յեղինեայ
7 bcef չիք ծնեալ
8 Ա թագաւորին
8 Ա աւուրց, փխ. ամաց
9 Ա մեռաւ
9 Հabcd կոստաս / n կոստայ
9 abde նորա
9 a դիոկղիտիանոս / cd դէոկղետիանոս / tw դիոկլեցիանոս (միշտ)
10 o զկոստ, փխ. կոստանդիանոս
12 a ի մարտս
12 c երևութեցաւ / Հk երևեցաւ
12 opqrs չիք նմա
12 o ի քունն / Ա չիք ի քուն
13 վ գրով աստեղք աստեղք այսու
14 Ա սիւգնոն / pqrs իւգնոյն / o իսկոյն / tw սիգմում (այսինքն նշան)
14 o չիք և
14 o յաղթեաց յառաջ բերելով զնշանն
14 Ա պատերազմացն յաղթեաց
14 o չիք պատերազմացն
15 Խacdef ի կնոջէ
15 cdef իւրմէ ի մաքսիմինայ [de մաքսիմինդայ] / Հp մաքսիմինոսայ / glnqrs մաքսինդեայ / k մաքսինտիա / o մաքսիմիտեայ / վ³ մաքսինտեայ / վ² մաքսինդայ
15 Ա չիք ի (դստերէն)
16 a դիոկղիտիանոսի / f դիոկղետիանոսէ
16 g չիք և
16 gk բազումս
17 Խnpqrs եղեփ ընդ ակն / Հ եղե.. հնդական / o եղև ընդ ակն / վ եղեփընդակն / tw ելեֆանդական
17 ԱԽnopqrs բորոտութեամբն
18 fgkp յանդգնութեան
18 k կացին, փխ. կարացին
18 Ա արիովկեան / w¹ արիողական
19 ՏԽ մարիսկեան / c մարարսիկեան. Հմմտ. Սոկրատ, 722։
19 p բժիշկն
20 k չիք ի (Հնդկաց)
20 k այնքն / Հ ոչ այնք, փխ. և այնք / ae նոքա, փխ. այնք

հասին նմա յօգուտ։ Զոր և քուրմք ոմանք ի դիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս և ջերմ արեամբ լուանալ և ողջանալ։ Որոյ լուեալ զլալիւն մանկանցն, հանդերձ մարցն կականմամբք, գթացեալ մարդասիրեաց, դնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն։ Յաղագս որոյ զփոխարէնն յԱստուծոյ ընդունի, յանրջական տեսութիւն յԱռաքելոցն առեալ հրաման՝ սրբել լուացմամբ կենսատու աւազանին ի ձեռն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ ի նմանէ հալածանացն թագուցեալ էր ի Սերապտիոն լերին. յորմէ և աշակերտեալ հաւատոց. զբռնաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս։

ՁԴ

Սատակումն Սլկունեաց ի ձեռնազնոյն Մամգոնեայ։

Ընդ հանգչելն Շապհոյ արքայի Պարսից ի պատերազմացն, և ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս, պարապ առեալ խորհրդոց Շապհոյ՝ նիւթէ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս. Թողեալ զհիւսիսայինսն ամենայն, ելանել ի Հայս՝ ժամ դնէ և խեր գալ Արեօք ի միւս կողմանէն։ Ի նորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին Սլկունեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ, զծերացեալն Օտայ, որ

1 o չիք նմա / վ քրմանք
1 Ա ոմանք հրամայեցին ի դիւաց խրատուէ
2 Ա լուանալ արեամբ [c արեամբն]
3 op լալիւն, փխ. զլալիւն
3 Հgmop կականմամբ
4 Ա չիք գթացեալ
4 abcf դնոցա / de նոցա
4 qrs ընդ, փխ. լաւ
4 Ա լաւ քան զիւրն վարկուցեալ փրրկութիւն
5 p փոխարէն
5 Ա ընդունի յԱստուծոյ
6 Ա տեսութեանց / ՏԽ առաքելոցն
7 o կենսատու սուրբ աւազանին / ե յաւազանին
7 c չիք եպիսկոպոսի
7 abde հռովմայ / gk որոյ
8 o ի նմանէ լեալ հալածանացն
8 Հ թաքուցեալ
8 ԱԽվՙno սերապտիոն [f սերապիոն] / վpqrs սերապլիոսն / Վm սեկրատիոն։ Հմմտ. Սեկրտս, 726:
8 bcef լերինն / Հgk լեառն / Տl լեառնն
8 k յորմ, փխ. յորմէ
8 opqrs չիք և
9 Հ զբռնաւորս / k զբռնաւորն
9 bde յաստուծոյ

11 abcfkopqrs ՁԱ, փխ. ՁԴ.
12 g սղկունեաց
12 abcf ի ձեռնազնեայն / gk ի ձեռնազնոյ
12 Հade մամգոնեայ / b մամգոյնոյ / g մամգունեայ / rs մամգունէայ / l մամգ / միւսն. մամգունեայ
13 de հանգչել / gk արքայ
13 l ի պատերազմանց / Հgk չիք ի պատերազմացն
14 ae ի հռովմ
15 i շապուհ
15 Ա նիւթէր / Խ նիւթել
15 Ա աշխարհիս մերոյ
15 Ա թողեալ, pq թողել, rs թուել, փխ. թողեալ
16 Ա զհիւսիսայինն [a զհիւսիսային] / l զհաւասեանսն
16 Խ ելանէ
16 Ա եդեալ և խեր դնել
16 Խ արեօվք / op արդեօք, rs արդեաւք, q արդեք, փխ. արեօք
17 ՏԽ ի միւս
17 ԱԽ կողմանէ
17 ՏԽ սորին, փխ. նորին
17 lp սլուկ / tw սլուկ / Ա չիք սղուկ
18 k ազգ / Խ սղկունեաց
18 Ա զինքեան / Խ փեսայ
18 a ատայ / c ատա

էր ի տոհմէն Ամատունեաց և սնուցող Խոսրովիդխտոյ քեռ Թագաւորին։ Եւ այն ինչ ընդ հուպ եկեալ մեծին Տրդատայ յարեմտից և լուեալ զայս ամենայն, և գիտացեալ, թէ ոչ ի ժամադրութիւնն եկն Շապուհ՝ խաղայ ի վերայ հիւսիսականացն։ Իսկ նահապետ ազգին Սլկունեաց ամրանայր յամրոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեանց զընակիչս Սիմ կոչեցեալ լերինն. և ընդդիմացեալ Թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն, և մերձ առ լերամբն ոչ Թողացուցանէր այլում պարապել գործոյ։ Ասէ ցամենայն նախարարութիւնս տանս Հայոց արքայ. «Որ ոք ածցէ առ իս զնահապետն ազգին Սլկունեաց՝ տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս և զդաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւն ազգին Սլկունեաց»։ Զոր յանձն առնոյր ճենազնեայն Մամգոն։

Եւ ի խաղալ Թագաւորին զկողմամբք Աղուանից ի վերայ հիւսիսականացն՝ գնաց Մամգոն ամենայն աղխիւն իւրով զկողմամբք Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ ի Թագաւորէն. և ի չու անկեալ, առաքէ զաղտագնաց հետևակս, զգացուցանելով նահապետի ազգին Սլկունեաց զգնալն Թագաւորին զկողմամբք Աղուանից. «Վտանգ մեծ է, ասէ, Թագաւորին Տրդատայ, վասն որոյ գնաց զկողմամբք Աղուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտնեայսն. վասն որոյ մեր է ժամանակ ի ճահ խորհել և գործել որ ինչ կամք են. զի խորհեալ եմ դաշնաւոր լինել

1 Աo չիք էր
3 l իմացեալ, փխ. գիտացեալ
3 Ա եթէ
3 Տխf ի ժամադրութիւն
4 gk չիք վերայ / cg նահապետն
4 gkl սղկունեաց
5 Հgk ողոկան / l ողկան, որ / t ող-կան / w սղական, Ա օշական [c ատ-շական], փխ. ողական
5 p և ապաւէն
6 Հ իւրն / c իւրեան / p իւրով / միւսն. իւրեանց
6 o զընակիչսն / prs զընակիչ
6 Տ կոչեցելոյ
6 Sadef լերին / nopqrs չիք և
7 Կ²abdef որ, փխ. և մերձ / Խվ³ որ, փխ. և / c չիք և մերձ
7 Աg չԹողացուցանէր [b ոչ Թողացու-ցէր] / k չԹուլացուցանէր / l ոչ Թու-լացուցանէր / Հ չիք ոչ
8 Հk չիք պարապել / Խ գործոց
8 o ապա ասէ արքայ առ ամենայն նախարարութիւն տանս հայոց որ ոք
8 Տխ ամենայն նախարարութեանց
8 abdef տանց / Խ տանցն
8 Խ չիք հայոց
9 Տխ ածէ / opqrs չիք առ իս
9 Տխ չիք ազգին
9 Խ սղկունեաց / f տացէ
10 a զեաղս / bdef զեօղս / c զեաւղ / Հl զգեղս
10 Ա դաստակերտս
11 Հcdgk իշխանութիւնս
11 f չիք ազգին / Խ սղկունեաց
11 ab ճենազնեայն l Կ²def ճենազն այն / c ճենազնն / gk ճենազգեան / Հpqrs ճենազնեանն / վ ճենազգեայն
12 Կ²Հabe մամգոն / միւսն. մամգուն
13 p ի խաղալն
13 Հl զկողմամբքն
13 c աղուանից և ի վերայ
14 abde մամգոնն / cf մամգունն / Հg մամգոն / k մամբգոն / միւսն. մամ-գուն
14 Աnpqrs աղխիւ
15 f ապստամբել / c չիք և
16 Խ զաղտագնացս
16 Խ զգացուցանօղ [l զգացուցանեալ] / վ զգացուցանող / oqrs ազգացուցա-նելով
16 b նահապետին / kl սղկունեաց
17 Հckl գնալ
18 pqrs գնաց ասէ զկողմամբք / k զկողմամբքն
19 cdef լեռնոտեայսն / g լեռնոտնեան / k լեռնոտեասն / վpqrs լեռնոտայսն
20 gk ճաշ, փխ. ճահ
20 de լինիլ

ընդ քեզ՝ վասն արհամարհանաց խմոց որ ի Թագաւորէն»։ Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ նահապետ ազգին Սլկունեաց՝ ընդունի զնա երդմամբ ուխտից. բայց յամուրն ոչ թողու, մինչև տեսանել, թէ որպէս պահիցէ զմտերմութիւն երդմանցն և դաշնաւորութեանց։ Իսկ ասացեալն Մամգոն ամենայնիւ ջանացեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապստամբն՝ հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարև միամիտ գործակից. մինչև հրամայեաց նմա համարձակ մտանել յամուրն և ելանել։

Եւ յետ բազում վստահութեանն, ի միում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապետ ազգին Սլկունեաց ելանել արտաքս յամրոցէն և որսալ երէս. և ի միջամուխ լինել որսոցն՝ դիպեցուցանէ աղեղամբն ընդ մէջ թիկանցն, և կործան յերկիր զարկուցանէ զապստամբն։ Եւ ընթացեալ խուռն արամբքն ի դուռն ամրոցին՝ ունի զբերդն, կապելով զամենայն արս որ ի ներքս։ Նա և զազգն Սլկունեաց խորհեցաւ բառնալ, և կոտորեաց զամենեսեան. երկուք ոմանք փախստական անկան յաշխարհն Ծոփաց։ Իսկ Մամգոն վաղվաղակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, գրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի զոր խոստացաւ, և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգոնեան։ Բայց մնացելոցն Սլկունեաց հրամայէ չվնասել։

---

1 ԱԽ չիք ընդ
1 opqrs չիք որ / Տ չիք յոյժ
2 g նահապետի
2 Խ սղկունեայ
3 Խ տեսցէ / Ա պահեսցէ
4 Տl զմտերմութիւնն [o զմտերմութիւն]
4 c երդման / Հgknoqrs երդմանցն / p զերդմանցն / միւսն. երդմանց
4 Ա չիք և
4 ՏԱ դաշնաւորութեանցն
4 Հabdeg մամգոն / f մամգունն / միւսն. մամգուն
5 Տ ամենեւին
5 acdef ցուցանել զմտերմութիւն [def զմտերմութիւնն]
5 i մտերմութիւն
5 b չիք ցուցանել / x առ ապստամբին
6 Խ հրամայէ
7 Ա նմա ի բերդն համարձակ մտանել և ելանել / Խ համարձակ յամուրն մտանել և ելանել
8 Ա վստահութեանց վստահութեանն
8 Խ աւուր
9 Խ սղկունեայ
9 nopqrs արտաքոյ
9 rs ամրոցին
10 ef էրէս
10 abc ի միջամուխն / i ի միջամուխ
10 abdef լինելոյ / i եղեալ
10 Ա որսոյն / kl որսացն
10 Հkt աղեղամբ
11 Ա կործանեալ / Հgk կործանէ
12 ԱՏ խուռն / ԱՀkl արամբք
12 Ա չիք ի դուռն ամրոցին
13 Խ արս ամրոցին, որ / Տ արսն
13 Հk ի ներքսն
13 k տե, փխ. նա և / Հ չիք նա
13 prs զազգն / Խ սղկունեաց
14 abdef զամենեսին
14 k երուք, փխ. երկուք
14 Ա փախուցեալք / Խ փախստականք
14 Ա չիք անկան
15 Հabdei մամգոն / fg մամգունն / միւսն. մամգուն
15 abdef և, փխ. ընդ որ
16 f չիք ուրախացեալ տրդատայ
16 c յոյժ ուրախացեալ
16 abde արքայի, փխ. տրդատայ
16 a հրովարտակք
16 Տ չիք զոր խոստացաւ
16 ԱՀվ[3]g որոց, փխ. զոր
17 a զնախարար
17 ԱԽ անուանեալ
18 Հabde մամգոնեան / միւսն. մամգունեան
18 Ա մնացելոց
18 ԱՀgk սլկունեաց [gk սղկունեաց ոչինչ հրամայէ վնասել
18 l սղկունեացն

ՁԵ

Նահատակութիւնք Տրդատայ ի պատերազմին յԱղուանս, յորում միջակտուր արար զթագաւորն Բասլաց։

Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացւոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, ակայաբար շահատակելով։ Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռինն, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալագլոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թօթափեալ ցանցոյն, կայտառէին յերեսս երկրին։ Զոր տեսեալ թագաւորին Բասլաց՝ մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպազինէն զներդեայ քեմխատապատ պարանն, և կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ զիջեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք։ Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զհսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մարակել զերի-

1 abcfgkopqrs ՁԲ, փխ. ՁԵ.
2 gk ի պատերազմին որ
2 lnopqrs յորժամ, փխ. յորում
3 q արարին
3 ԱՀgk զբագլաց [gk զբագգաց] թագաւորն
4 de հայաստանօքս / ՏԽ հայաստանօք / l հայաստանեաւքն
5 Հ պատահին
5 g հիւսականացն / l հիւսականաց
5 l ճակատուն
5 kl պատերազմին
6 pqrs խառնեալ, փխ. խառնել
6 p յերկոցունց
6 f երկուս / Sl յերկու / p չիք երկուս
6 Խ ճեղքեալ
6 l թշնամոյն
7 Հ հսկայաբար
7 a զերագութիւնն
8 Խ չիք յերկիր
8 k անկեալ գլի, Վac թաւալգլոր, Վbdefnpqrs թաւագլոր, Խվ գլխթաւալ, Հ անկեալք գլխթաւալ գլոր, փխ. անկեալ թաւալագլոր
9 g աւրինակ / bcdef օրինակ իմն իբրև
9 Խ չիք ի (գեղեցիկ)
9 ԽՎ^2 ցանցորդի
9 Խ յերկիր
9 ՏԽ թափեալ [o թաւալեալ]
10 c ցանցւոյն
10 f կայտառին / abcde կայտառային
10 Խ չիք երկրին
10 gk թագաւորն բասղաց
11 Խ յարքայն հայոց
11 Վ^{2}ln յասպարիզէն / Կ^{2}abc չիք յասպազինէն
11 c զներդա / k զներդաքեմ խատապատ / Հ զներդեաւմխ զապատ
11 Կ^{2}ab քէմբխատապատ / c քեմաբխտապատ
12 Ա.Խ ձգէ
12 Կ^{2}cdef կողմանն
12 ՏԽ ճարպ [k ճարպադեպեցուցան]
13 abdef ի յուս / Վ^2 յուսի
13 ՀՎ^{2}gkl ձախոյ [l ի ձախոյ] կողմանն [Հgk չիք կողմանն] / rs ձախակողմն
13 c յանթու / Վ^{2}nopqrs յանթ
13 rs և աջակողմեանն / p և յաջակողմեանն / g աջու կողմանն / k աջոյ կողմանն / Հ յաջոյ կողմանն
13 gk վերացեալ
14 ՏԽab զձեռն
14 Հgk զերդ, փխ. վերտ
15 Հgk որ, փխ. ուր
15 Ա.Խ ձեռամբ շարժել
15 Հ հսկային / Ա զարքայն, փխ. զհսկայն
16 ՏԽ զլանջիւք
16 Ա երիվարին առեալ / Կ^{2}l երիւարին
16 Ա չիք ոչ
16 Կ^{2}defg մարկել

վարն, քան թէ անեալ ձեռամբն ի ներքեայն ահապարեալ սկայն, և սաստկութեամբ ուժոյն զերեաւ ցանցեալ՝ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարին։

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զքաջութիւն իւրեանց և զզօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց։ Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուած եհաս զօրացն իւրոց, և բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի, սակայն Տրդատ անուն ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ։ Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ՝ խաղայ յաշխարհն Պարսից, ի վերայ Շապհոյ որդւոյ Արտաշրի, չորս յիւրոցն առնելով զօրավարս, զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, փոխանակ վասն ի Քրիստոս հաւատոցն, և զԲագարատ ասպետ և զՄանաճիհր նահապետ Ռշտունեաց և զՎահան նահապետ Ամատունեաց։ Բայց յաղագս հաւատոցն Միհրանայ և աշխարհին Վրաց ասել կայ մեզ առաջի։

ՁԶ.

Յաղագս Նունէի երանելւոյ, եւ՝ որպէս եղեւ պատճառ փրկութեան Վրաց։

Կին ոմն, անուն Նունէ, յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց ի ցրուելոյն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծխիթայ, ի նոցա քաղաքն նախագահ, յոյժ ճգնութեամբ ստացեալ շնորհս բժշկութեան,

1 Ա իսկ ապա, փխ. քան թէ
1 k եթէ / l թե
1 a ներքէրն / Կ²bcdef ներքերն / rs ներքէն, փխ. ներքեայն
1 f ահապարեաց
1 gl հսկայիւն / p սկայն
2 c զերբև / Աgl դիպեցուցանէ
3 ԱԽ կտրէ
3 ՏԽ և ընդ զոյգ պարանոցին
4 Կ²cl երիւարին
5 Խ զզօրաւոր
6 a ի միջակտուր / de այնպիսի
6 npq յահաւոր / Խ դարձան
7 Խc տրդատայ
7 Կ²abcf վանէ / k մինչ
8 Տ հարուածս
8 ՏԽ իւրոց զօրացն եհաս
9 Ա յորում և մեռաւ / opqrs չիք և
9 Հgk մանդակունին արտաւազդ
10 ՏԽ հայրութեան [l հայրութեանն]
10 ՏԽ օրինաց
11 ԱԽ որովք
11 Խd պատճառանօք / Տ պատճառաւ

11 Խ չիք զամենայն
11 c հիւսսի / Կ²de հիւսիս / Խ զհսսի / Հ զհիւսիսի
13 ՏԽ զիմեալ ի վերայ
13 Ա իւրեանց / gl իւրոց
14 opqrs զօրաւորս
14 Խabcefno վասն առ ի քրիստոսն
15 c զմաճիհր / Վ² մանաճիրհ
15 Տ նահապետ ազգին
16 ck ռուշտունեաց
16 f չիք և զվահան—ամատունեաց
16 ՏՀk հաւատոց / f չիք հաւատոցն
18 abcfgkopqrs ՁԴ, փխ. ՁԶ.
19 Տl երանելւոյ / Հcgk երանելոյն
19 Աo պատճառ
20 f չիք անուն
20 ԱԽՎ² նունի / Խb սրբոյն
20 c հռիւփսիմեանց / Տ հռիփսիմեանցն / gk հռիփսիմէի / Հl հռիփսիմէ
20 opqrs և ցրուելոցն / Հgk չիք ի ցրուելոցն
21 Խ նոցա (չիք ի) քաղաք
22 a նահագահ / c նահապ

որով և զբազում ախտաժետս բժշկեալ, և զխոզին զկին Միհրանայ առաջնորդին Վրաց։ Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, եթէ որով զօրութեամբ առնես զայս սքանչելիս՝ ուսաւ զքարոզութիւն Աւետարանին Քրիստոսի. և ախորժելով լուեալ՝ պատմեաց իւրոց նախարարացն հանդերձ զովեստիւ։ Եւ իսկոյն եհաս առ նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի Հայս ի Թագաւորն և ի նախարարսն, և զընկերացն երանելւոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ՝ զրուցեաց երանելւոյն Նունեայ, յորմէ և ստուգագոյնս ևս տեղեկացաւ զամենայն ոճով։

Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ելանել Միհրանայ յորս. մոլորեցաւ ի դժուարս լերանց, խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելեօք, բաց այնմ՝ եթէ կոչէ զմէգ բարբառով, և դարձեալ՝ թէ զոխ ի գիշեր մթացուցանէ։ Այսպիսաւ Միհրան ըմբռնեալ խաւարաւ, որ եղև նմա առիթ մշտնջենաւոր լուսոյն. քանզի զարհուրեալ, յիշեաց զոր լուաւն վասն Տրդատայ, եթէ ի ճանապարհ ելեալ, կամելով յորս գնալ՝ հասին նմա հարուածք ի Տեառնէ. զոր համարեցաւ, թէ և նմա այնպիսի ինչ գիպելոց է։ Եւ երկիւղիւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք՝ լուսաւորիլ օդոյն և դառնալ խաղաղութեամբ, և պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում հանդիպեալ՝ կատարեաց զասացեալսն։

Իսկ երանելւոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս՝ յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետև. քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն Աւետարանին։ Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, և կանգնել

1 b որում, փխ. որով
1 Աopqrs չիք և (զբազում)
1 g բազում
1 c հիւանդս, փխ. ախտաժետս
2 Խ առաջնորդի
2 Խ հայցեալ միհրանայ զնա
2 gh թէ / l թե
3 tw ուսոյց
5 Տ ի նա / tw որք
6 pqr ի թագաւորսն
6 ԱԽ չիք և զընկերացն—Նունեայ
6 վ[2]w[1] յընկերաց / opqrs զընկերաց
7 Խվ[2] չիք զրուցեաց / nopqrs չիք զրուցեաց երանելւոյն Նունեայ
7 Տckl երանելոյն
7 Տ որով, փխ. յորմէ և
8 ՏԽdef ստուգագոյն
8 Հվ[2]k տեղեկացեալ
9 Տ յորսս
10 Խվ[3] տեսանելովք / վnopqrs տեսանելեաւ
11 ՏԽ թէ... թէ
11 f զոխ և զգիշեր
11 o զոխ որպէս զգիշեր
12 l դարձուցանէ, փխ. մթացուցանէ
12 a և այսպիսեաւ / Տl այսպիսի / g այսպիսեաց / k այսպիսեայ եաւ
12 Ա միհրանայ
12 Տg խաւարաւ [Հg չիք խաւարաւ] ըմբռնեալ միհրան
13 Տ լուաւ [o չիք]
14 Ա թէ
14 Տ եթէ կամեցաւ ճանապարհորդել յորս [nopqrs յորսս] հասին
14 Խվ[2] ել
14 Տabcdefl չիք գնալ
15 Տ թէ
15 Աgopqrs այսպիսի
16 k երկիւղածիւ, փխ. և երկիւղիւ
17 c լուսաւորել
17 g աւդոյն / k օդոյն
17 Տ չիք և (պաշտել)
18 nopqrs չիք խոստանայր [n լուս. աւելացրած]
18 Ա կատարէ / l զասացեալն
19 ՏԽ երանելոյն [g երանելւոյն]
19 Հ այրս
20 d զի՞ զինչ. չիք հրամայեսցէ
20 Ա չիք նմա
22 abdef զկուռս / gk զկուռն
22 ԱԽ զպատուականն կանգնել զնշան խաչին

զպատուական նշան խաչին մինչև ցօր աւուր Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա։ Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, գետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երևէր. իսկ եթէ ոք զոհել կամէր՝ անցեալ ընդ գետն առաջի մեհենիցն զոհէր։

Բայց ի վերայ նորա յարեան նախարարք քաղաքին, եթէ ո՞ւմ արդեօք փոխանակ կռոցն երկրպագեմք. ուստի՝ եթէ նշանի խաչին Քրիստոսի. զոր արարեալ կանգնեցին ի վերայ վայելուչ բլրոյն յարևելից կուսէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն գետով։ Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս ի տանեաց իւրաքանչիւր։ Բայց յորժամ ելեալ ի բլուրն տեսին փայտ կոփեալ, ոչ ճարտարաց ինչ գործ՝ յոլովք բան զանկաւս արհամարհեցին, իբր թէ այնպիսեաւ լի իցէ ամենայն անտառն նոցա, և թողեալ ի բաց գնացին։ Իսկ բարերարին Աստուծոյ նայեցեալ ի դայթակղութիւն նոցա՝ առաքեաց յերկնից սիւն ամպոյ, և լցաւ լեառնն բուրմամբ անուշութեան. և ձայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղև քաղցր յոյժ, և ծագեաց լոյս պայծառութեամբ խաչի, ըստ ձևոյ և չափոյ փայտեղինին, և կալով ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ՝ երկրպագեցին նմա։ Եւ յայնմ հետէ զօրութիւնք բժշկութեան կատարէին ի նմանէ։

1 prs մինչ / Ա. չիք մինչև
1 c ցաւուրն / opqrs չիք ցօր
1 Ա.Խ տեառն նոցա հովիւ յառաջնորդութիւն / Հl չիք տեառն
1 f հովիւ և առաջնորդ նոցա
3 k որ գետոյն
4 Ա. անցելոյ
4 Հg այգոյն այգուն
6 opqrs մեհենին
7 Տ նոցա / Խ ի նոցա վերայ
7 o յարեան արք նախարարք
7 d թէ
7 Տ զով, փխ. ո՞ւմ
8 abcef արդեօք / միւսն. արդեաւք
8 Ա. թէ / c զնշան
8 Խ խաչիս
9 Ա.Խվ բլրին
10 Տ կողմանէ, փխ. կուսէ
10 ab քաղաքէն
10 Ա. բաժանելով
10 Ա. գետովն
11 Հkl չիք և
11 c երկիր պագեցին
11 p բազմութիւն
11 Ա.Խ երկրպագեցին ընդ առաւօտն ամենայն բազմութիւնն [fgk բազմութիւն] նոյնպէս
12 Ա. ելին
12 Ա. զտին, փխ. տեսին
13 Ա. ճարտարի
13 Խ չիք ինչ գործ
14 Ա. այսպիսեաւ / Խ այսպիսուովք
14 Ա.Խ նոցա ամենայն անտառն [gl անտառն] և
14 pqrs անտառ
14 def չիք և թողեալ ի բաց գնացին
15 Ա. ի գայթագղութիւնս / g ի գայթակղութիւն
16 g չիք յերկնից
16 Ա. ամպեալ
16 Ա. լցոյց
16 Ա. զլեառն / Հgk լեառն
17 Վmrs անուշահոտութեամբ / o անուշահոտութեան
17 Ա. սաղմոսերգութեան
18 Խ չիք յոյժ
18 Ա. խաչին / opqrs չիք խաչին
18 Ա. խաչի և ըստ ձևոյ
18 pqrs չիք և (չափոյ)
19 c փայտեղէնին
19 c չիք և
19 Խ կացեալ
19 Հkl չիք հանդերձ
19 p աստեղեօք
20 de երկրպագին
21 ak կատարին / bcg կորին

Իսկ երանելին Նունէ եւ զնոյն անտի աշակերտել և զայլ ևս զաւառսն Վրաց յանապակ լեզուէն, շրջելով անպաճուճարար և առանց աւելորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ և որ ի սմա. կամ թէ ճշմարտագոյն ասել՝ ի խաչ ելեալ, ի կրթութիւն մահու զկեանսն առնելով, բանիւ վկայ Բանին Աստուծոյ, և յօժարութեամբն իւրով որպէս արեամբ պսակեալ։ Զոր համարձակիմ ասել, առաքելուհի եղեալ քարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս։ Բայց մեք դարձցուք անդրէն ի պատմութիւն Տրդատայ յարձակմանն ի Պարսս։

Ձէ

Պարտումն Շապհոյ եւ ակամայ հնազանդութիւն ընդ ձեռամբ մեծին Կոստանդիանոսի. Եւ Տրդատայ ունել զԵկրաստան, եւ զալ ազգականացն. Եւ թէ յայնժամ եղեւ գիւտ փրկական փայտին։

Բայց Տրդատայ թէպէտ և զյաղթութիւն ստացեալ էր, այլ ի հարկանելոյ զօրուն և ի բազում անկելոց նախարարացն՝ զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Շապհոյ, մինչև եհաս բազմութիւն զօրուն Հոռոմայեցւոց, որք ընդ Ասորեստան յարձակեցան. և ի փախուստ զՇապուհ դարձուցին, յաւարի զամենայն երկիրն առեալ։ Քանզի և Տրդատ միահամուռ իւրովքն, և որք ընդ իւրովքն էին զօրքն, ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից դիմեաց տարեկան չուառորութեամբ։

1 Խ նուէնի զնոյց / Տl չիք անտի
1 ԽՎmopqrs չիք և
1 Ա.Խ գաւառս
2 k յանապատ, փխ. յանապակ
2 c անպաճոյճարար
3 abde յաշխարհի / ԽՎ² աշխարհի
4 Խabc չիք ի (կրթութիւն) / def կրթութեամբ
4 n զկեանս
5 Ա. վկայեալ
6 Ա.Հ համարձակիմ / միւսն. համարձակիմք
7 Ա.ԽՎ ի կղարջից
7 Խ չիք և կասբից
8 nopqrs ցսահմանս
8 Հbcdefgl մազքթաց / ns մասքութաց
8 f չիք բայց մեք—ի պարսս (տ. 9)
9 abdef չիք անդրէն
9 abde ի պատմութիւնս վասն յարձակելոյն տրդատայ / c ի պատմութիւնն
9 Խ յարձակման
9 k ի պարս
10 abcfgkopqrs ՁԴ, փխ. Ձէ.
11 pqrs կատարումն, փխ. պարտումն
11 g շապուհ / Հgk հնազանդիլ
12 gk կոստանդինու / l կոստանդիանու
12 ad զեկրաստան / c զեկրեական / l զրեկապատան / pqrs զեգրատոն
12 g ազգականաց
13 l փրկչական
13 Ա.Խ խաչին, փխ. փայտին
14 l թեպէտ
14 gkprs յաղթութիւն
14 Խ չիք էր / Ա. չիք այլ
15 Հ անկանելոյ, փխ. հարկանելոյ
15 gkl անկելոյ
16 p յատուկ ինքեամբ
16 Հ մարտնչիլ
16 Ա. եհան, փխ. եհաս
16 Ա. զբազմութիւն
17 b զօրսն / Խ ի հոռոմայեցւոց
17 abc ըստ, փխ. ընդ
17 d յասորեստան
17 n ի փախուստն / k չիք ի (փախուստ)
18 Վf զշապհոյ / l զշապւոյ
18 Տ ի փախուստ շապհոյ՝ դարձան և յաւարի առին զամենայն երկիրն
19 ab իւրովք
20 Հfgpk իշխանութեան
21 Ա. չուարարութեամբ

Յայնժամ գայ առ նա ազգականն իւր և հարազատ Կամսար, առաջին որդի Պերոզամատայ։ Այս Պերոզամատ է այն տղայն, որ ի կոտորելն Արտաշրի զցեղն Կարենեան Պահլաւին, փախուցեալ Բուրդայ ապրեցուցանէր։ Որոյ հասեալ յերիտասարդութիւն՝ ի պատիւ հօրն և ի վերայ զօրուն կարգի յԱրտաշրէ, առ ի պատերազմել ընդ խուժադուժ ազգսն ընդ այնոսիկ, ննջողութեամբ խորհեալ արկանել զնա ի ձեռս բարբարոսաց։ Որոյ եղեալ այր քաջ՝ սքանչելապէս մղեաց զպատերազմունս. և ի պարտել զՎզըրկն որ անուանէր Խաքան, նուաճեալ՝ առ զդուստր իւր նմա կնութեան. նա և այլ կանայս առեալ, զմերձաւորս Արտաշրի, և բազում որդիս եղեալ, զօրացեալ բնութեամբ ունի զկողմանսն զայնոսիկ. թէպէտ և էր ի համար Արտաշրի՝ այլ ոչ տեսանէ զնա։ Եւ ի մեռանելն Արտաշրի ոչ հնազանդի որդւոյ նորա Շապհոյ. և ի մարտնչելն ի բազում պատերազմունս յաղթէ, և ի մտերմացն Շապհոյ դեղակուր եղեալ մեռանի։

Առ նովիմբ ժամանակաւ այլ ոմն կացեալ Վզըրկ Խաքան, որ թշնամութեամբ ընդ Կամսարայ որդւոյ նորա վարէր։ Իսկ Կամսարայ զժուարին վարկուցեալ ի մէջ երկուց հզօր թագաւորաց բնակել թշնամութեամբ, մանաւանդ զի և եղբարքն ոչ միաբանեցան ընդ նմա՝ խաղացեալ ամենայն ընտանեօք իւրովք և աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով։ Այս Կամսար ահագին

1 gkl նա հարազատ իւր և ազգական կամսար / prs ազգական
1 Հ չիք իւր և հարազատ
2 npqrs որդին
2 oqrs պերոզամատեայ, փխ. պերոզամատ
2 k պերոզամատեան, Հ պերոզամատան, փխ. պերոզամատ է այն
2 acdefg տղայ
3 g ի կոտորեալն / abc զցեղ
3 tw կարենեան / միւսն. կարնեան
3 bcdef պալհաւին
3 Հgk բուդրայ / p բուրդին
4 Խ չիք և
5 opqrs զօրու
5 abdef պատուել, փխ. պատերազմել
6 pqrs չիք ընդ խուժադուժ
6 b զայնոսիկ, փխ. ընդ այնոսիկ / Ա չիք ընդ այնոսիկ
6 Խ խորհել [Հ խորհել էր] ննջողութեամբ / Տ խորհել / Ա չիք խորհել։ Ուղղում ենք խորհեալ
7 k այր եղեալ
7 ՏԽ զպատերազմունսն
8 Խ ի պարտելն
8 Ա զվրզընդն / Հgl զվզըրգն
8 de անուանիւր / վ^{2}w^1 խաքամ
8 Ա տայր
9 Խ դուստր իւր տայ / c զդուստրն
9 opqrs ի կնութեան
9 c չիք նա և այլ—արտաշրի (ց. 10)
9 abde առնոյր / f առնէր
10 a զօրացեալք
11 oqrs է / Աp չիք էր
12 Ա շապհոյ որդոյ նորա
13 l պատերազմունսն
13 ԱԽ ի մտերմաց
14 Հ մեռանիլ / վ սատակեցաւ, փխ. մեռանի
15 etw այլ, փխ. առ
15 Ա նովին [b նորին]
15 ԱՀkl կացեալ / միւսն. կեցեալ
15 Հgl վզրգ / a վրզընդ / bcdef վրզնդ
15 opqrs խաքամ
16 de վարիւր
16 k ընդ, փխ. իսկ
17 վ զժարին
17 ԱԽ հզօրաց
17 Ա չիք թագաւորաց
17 Հ բնակիլ
18 Հgk չիք զի
18 Խ եղբարք [k եղբայրք] նորա ոչ
19 Խ ընտանեօք [g ընտանօք. l ընտանեաւք] և աղխիւ իւրով գայ
19 Տc ընդանեօք
19 opqrs չիք և աղխիւ / n աղխիւք
20 abde եղբօր / cf եղբայրն
20 copqrs կամսարայ

քաջութեամբ նահատակեալ առ հարքն ի պատերազմունս, ի շահատակելն իւրում հարկանի յումեմնէ սակերբ զգլուխն. և վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի դեղոց, պակաս գոլով բոլորութիւն գագաթանն՝ անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ:

Բայց Տրդատայ իւր հաստատեալ զեօթնպարսպեանն Եկրատան, երկրորդ և վերակացուս յինքենէ թողեալ՝ դառնայ ի Հայս, ընդ իւր ածելով զԿամսար ամենայնիւքն: Քանզի Շապուհ աղաչեաց զյաղթողն Կոստանդիանոս՝ խնդրել զհաշտութիւն և հաստատել զխաղաղութիւն մշտնջենաւոր. զոր արարեալ սորոյն Կոստանդիանոսի, յետ այնորիկ առաքեաց զՀեղինէ զմայր իւր յԵրուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին. զոր և եգիտ իսկ զփրկական փայտն հանդերձ հինգ բեւեռօքն, ի ձեռն Յուդայի հրէի, որ ապա եկաց եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ:

ՁԸ

Կապումն Լիկիանոսի, եւ փոխումն արքունեացն ի Հռոմէ, եւ շինել Կոստանդնուպօլսի:

Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼիկիանոս մեծութիւն յոյժ, և ետ նմա ի կնութեան զքոյր իւր ոչ համամայր, ծիրանեօք և պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնա, և յերկրորդականս հասուցեալ պատիւ՝ արքայ ամենայն արեւելից կացոյց: Բայց զոր աստուածային բանն առ Եբրայեցիսն

1 cf հարքն
2 k իւրումն / c յումեմն
2 abcd զլուխն / Հkl վերացեալ
3 Ա գոլաւ, փխ. գոլով
4 Հcgk գագաթան
4 Ժabcde այնորիկ
5 o տրդատ
5 Տ հաստատեալ իւր
5 c զթեն պարսպեանն, փխ. զեօթն-պարսպեանն
5 d երկրատան / gl եզրատան
5 «Եկրատան, երկրորդ...» Կետադրութիւնն ուղղել եմ ըստ Նոր. Բիւզ.
6 Հgl չիք և / Ժ վերակացու
8 Տ զկոստանդիանոս զյաղթողն
8 cn խնդրել զխաղաղութիւն և զհաշտութիւն / Վampqrs խաղաղութիւն
8 c չիք և
8 Ա չիք հաստատել / kl հաստատեալ
9 Ա արար իսկ սուրբն
9 abcef կոստանդիանոս
9 Աo այսորիկ
10 abcf զելենէ / d զելինէ / tw զհելենէ / opqrs զհեղինէ
10 Ժ զմայր իւր զհեղինէ [l հեղինէ]
11 Ժopqrs չիք և
11 pqrs եգիտ յերուսաղէմ իսկ
11 abf զփրկչական / c զպատուական, փխ. զփրկական
12 Տժ չիք ի ձեռն—յերուսաղէմ
12 f չիք եկաց
12 c երուսաղէմ
13 abcfkopqrs ՁԷ, փխ. ՁԸ.
14 Աo պարտումն, փխ. կապումն
14 tw լիչիանոսի
14 b յարքունեացն / ck արքունեաց
14 Հcdegk զկոստանդնուպօլիս / p կոստանդինուպօլիս / rs կոստանդիանոսի պօլիս
16 Ա ի բառնալ... զբռնաւորս
17 Ա զլիկիանէ / Հgl զլիկիանէս / tw զլիչիանէս
17 Տժ նմա կնութեան / cd ի կնութիւն
18 Ա ծիրանեաւ / g ծիրանօք / l ծիրանիւք
18 Ավ^{2}n կեսարական
19 gl յերկրորդական / Հk երկրորդական
19 Ժnopqrs պատիւ
19 b հատուցեալ, փխ. հասուցեալ
20 Հgl արեւելեաց
20 Ա աստուածային բան
20 Տժ եբրայեցւոց / tw հեբրայեցիսն

անհնարին համարեալ, չարութեանն փոփոխումն՝ նոյն և աստանօր պատահի. ընձու անկարելի է զխայտուցյն փոխել, և Եթովպացւոյ զթխութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարշտի՝ զբարսն։ Քանզի սա նախ առ ի հաւատոյն գտանի դրժող, և երկրորդ առ բարեգործն իւր ապստամբ։ Յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և նենգութիւն գաղտնի ընդդէմ Կոստանդիանոսի. նա և չարիս բազմազանս հասոյց ամենեցուն, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, ցանկասէրս այս և գարշելի ալեօր, ներկածոյ ունելով զհերս. որ և զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արգել, սակս տարփութեան երանելւոյն Գլափիւրայ, վասն որոյ սպան զուստրն Բասիլիոս Ամասիոյ Պոնտացւոց եպիսկոպոս։

Եւ իբրև յայտնեցաւ դաւն, և գիտաց եթէ նմա լաւ ոչ լինի Կոստանդիանոս՝ ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ։ Եւ ցրուացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի, ակնածէր որպէս արդարև ի թշնամւոյ. քանզի գիտէր եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ։ Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս՝ մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ի ծերունի և ի քեռայր՝ ետ տանել ի Գաղղիուս հանդերձ երկաթի կապանօք, դնել ի մետաղս, զի աղօթեսցէ առ Աստուած, որում մեղաւն, թերևս երկայնամիտ լիցի առ նա։ Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զՀռոմայեցւոցն

1 Ա համարեալ լինել [de լինի]
1 Խdef չարութեան
1 Խ փոխումն / Ա նոյնպէս
2 Ա պատահէ
2 c անհնարին, փխ. անկարելի
2 Ա զխայտուցն [c զխայտուց]
2 c եթովպացոց / g եթովպացւոց
3 abcde զթխութիւնն
3 abdef նոյնպէս և / Խ այսպէս և / opqrs որպէս, փխ. նոյնպէս
3 defg ամբարշտի
3 ՏԽ չիք սա / ՀՎ^{1}opqrs չիք առ
4 p ի հաւատս / ԱԽ չիք ի (հաւատոյն)
4 Հcdefopqrs դժրող / g դժրաւղ
4 Խ չիք և
4 Հk բարի գործն, փխ. բարեգործն
5 Խ յարոյց և
5 ep նենգութեամբ
6 c զչարիս
6 ՏԽ ամենեցուն հասոյց
6 prs իւրեաւ / o իւրեան
7 Խabc իշխանութեամբ
7 a արեօր / rs ալեօրս
7 ՏԽ ներկուածոյ
8 c զկնի, փխ. զկին
8 Կ^{2}Վ^{3}abdefgl տարրութեան [c թարփութեան] Հ արփութեան / միւսն. արփութեան
9 Վabcf զլափիւլեայ / tw զլաֆիւլեայ de զլափիւրայ / Կ^{1} զլաթեեայ / ԽՎ զլաթիւրայ / Վn զլաթիրայ / Վrs զլօթեայ / opq զլօթիրայ
9 b եպայն / de էպայն
9 Խ չիք զուստրն
9 Ա վասիլէոս / Խ զբասիլիոս
10 b ամասիայ / c ամսոյ. f ամիսոյ, Խ ամիսիրոյ, փխ. ամասիոյ
10 t չիք պոնտացւոց
11 Խ չիք և (իբրև)
11 k դաւոն, փխ. դաւն
11 g գիտեաց / Հ չիք և (գիտաց)
11 Տ թէ
11 Խ կայ [փխ. լինի] երանելին կոստանդիանոս
12 de զզօրսն
13 Խ ի տրդատայ սիրոյն
13 Խ մերոյ / Կ^{2}dekl թագաւորին
13 Ա չիք ակնածէր
14 c ի թշնամւոյն / gk չիք ի (թշնամւոյ)
14 Ա թէ. . արդարոյն
14 Խ ամենայն արդարոյ
16 Ա զլիկիանէս / Խ զլիկիանէ / tw զլիչիանէս
17 ԱԽ ի գաղիուս / prs ի դալլիուս / q ի դաղղիուս / o ի գալլիու / w ի գալլիուս։ (Այստեղ դադարում են w^{1}-ի համեմատութեան ընթերցումները)։
19 Խ նմա, փխ. նա
19 ԽԿ^{2}abcde զմին / f զմի / opqrs մին
19 Ա թագաւոր հռովմայեցւոց

ցուցեալ՝ զքսանեմեակն ի Նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց։ Զի ի չորրորդ ամէ հալածմանցն սկսեալ Թագաւորել մինչև ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր և այսօր տօնէ աշխարհ։

Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ ի Հռոմ դառնալ, այլ ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէ զարքունիսն, յանրջական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ. գերապայծառս իմն առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէ։ Քանզի ոչ ուրուք մեծի Թագաւորի կայր ի նմա ձեռնարկութիւնք այնպիսիք, բայց ի սակաւուց ինչ իրաց, որպէս տիեզերակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, յորժամ անտի ընդդէմ Դարեհի սպառազինեցաւ, և սակս այնորիկ շինեաց ի յիշատակ իւր զասացեալն Ստրատիգին. քանզի ի նմա զպատերազմականն յօրինեաց զկազմութիւն։ Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ Հռոմայեցւոց նորոգեաց. և ինքն շինեաց զբաղանիսն ի տեղւոջ սեանն, որ ունէր սառագիր խորհրդական անուն Արեգակն, ըստ Թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն, որոյ կոչմամբ յորջորջեցան և բաղանիքն։ Սա շինեաց և զտեսարանն և զգազանամարտիկացն և զխաղալկացն, և զձիընթացսն ոչ կատարմամբ։ Այլ Կոստանդիանոսի ամենապատիկ յարդարեալ՝ անուանեաց Նոր Հռոմ. այլ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք։ Ասեն և զայս, եթէ զաղտնի եհան ի Հռոմայ զասացեալն Պաղադիոն քերածոյ, և եդ զնա ի Փորոնին ներքոյ սեանն, որ առ ի յիւրմէ կանգնեալ։ Բայց այս մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն։

---

1 Խ ցուցանել
1 b ի Նիկողեմացւոց / d ի Նիկոմեդացւոց
2 Խ ամէն սկսեալ հալածմանց և Թագաւորել [k Թագաւորեալ]
2 ef չիք Թագաւորել
2 Ա յերեքտասաներորդ / Խ ցերեքտասան
4 b վարկու ցուցեալ
4 Ա դառնալ ի հռովմ
4 c ի բիւզանդոն / abdef ի բիւզանդիոմն
5 Վm հաստատէր
5 Ա տեսութեանց նախատեսութեանց
6 c զշինուածս
6 Աl հինգապատիկ / n հնգապատիկս
7 Կ²abdef ուրեք
8 abcefkl այնպիսիք / միւսն. այսպիսիք
8 del բաց / ՏԽ ի սակաւ
8 Խ որպէս ի տիեզերակալին
10 pqrs յիշեաց, փխ. շինեաց
10 ՏԽ չիք ի (յիշատակ)
11 Ա զստրատիգինն / Խ ստրատիգին
11 fp պատերազմականս
12 abcde զկազմութիւնն / Խ սեւերոս
13 opqrs ունի / b չիք ունէր
14 c տրեգական / Ա բարբառի
14 c զքեսիպոն, որ / gl զեքսիպոն / Չk զեկսիպոն
15 Չkl կոչմամբն / Խ յորջորջեցաւ
15 c զտեսարան
15 ԱՎ²rs զգազանամարտն [d զգազանամարտն] / op զազանամարտ / q զգազանմարտ
16 Աopqrs չիք և (զխաղալկացն)
16 Ա խաղալկաց / Վ²opqrs խաղալկացն
16 o զձիընթացն
17 Տck կոստանդիանոս
17 Ա յօրինեալ, փխ. յարդարեալ
17 Տ յարդարեաց և անուանեաց
18 Տ իսկ, փխ. այլ
18 Խbdefopqrs կոստանդինու / Չ կոստանդ պօլիս / gkl պօլիք [l պաւղիք], փխ. քաղաք
18 Ա թէ
19 Չabdefgk ի հռովմէ / cl ի հռոմէ
19 abdef պալադիոմն / cx պալադիոն
20 ԽՎ² փարոնին / Վ²opqrs փորանին
20 ՏԽ չիք որ
20 c առ իւրմէ / ԽՏd զառ ի յիւրմէ [Խ յիւրմէն]
20 nopqrs կանգնեալն
20 Խ այլ, փխ. բայց / Ա չիք բայց
21 k իցէ

ՁԹ

Ցաղագս Արիոսի չարափառի, եւ ժողովոյն որ եղեւ վասն նորա ի Նիկիա, եւ սրանչելեացն որ երեւեցաւ ի Գրիգորիոս:

Ընդ այն ժամանակս երեւեցաւ Արիոս աղեքսանդրացի, որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ գոլ զՈրդի հաւասար Հօր, և ոչ ի բնութենէ և յէութենէ Հօր. և ոչ ծնեալ ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զոմն և արարած և կրտսեր, և յետ ժամանակի գոյացեալ. որ ըստ արժանեաց խոյոց ամբարիշտս այս Արիոս ի գարշելիմն ընկալաւ զպատակումն: Վասն որոյ եւ հրաման յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ՝ ժողով լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց ի Նիկիա Բիւթանացւոց: Եւ ժողովեցան Բիոոն և Բիկենդ երիցունք ի Հռոմ քաղաքէ, ձեռնարկութեամբ սրբոյն Սեղբեստրոսի, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոսք:

Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ, զի զսուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ: Քանզի լուեալ էր զխնամենալն Շապհոյ ընդ Հնդկաց Թագաւորին և ընդ արեւելեանն Խաքանայ, և զզօրավարին Ներսեհի, որ և թագաւորեաց ամս ինն, և Որմզդի, որ ապա և նա թագաւորեաց ամս երիս նահատակութեամբք: Եւ ի կասկածի եղեալ, զի մի արդեօք պայմանին առիցէ ըստ սովորութեան հեթանոսութեանն՝ վասն այնորիկ ոչ եթող առանց իւր զաշխարհս:

1 abcfgkopqrs ՁՁ, փխ. ՁԹ.
3 lw որք
3 opqrs ի գրիգորիս
4 c չիք որ
5 h հաւասար ընդ հօր
5 Խ հօր և յէութենէ և
6 Հ ծնեալ ծնեալ
7 gl աւտար
7 Հiop ոմն
7 Ա կրսեր
9 ՏԽc˜ զաստակումն
9 d ինքնակալէն
10 de լինիլ
10 gk բութանացւոց
11 abdef բիոոն / ԽԿ¹Վ բիկոոն / Վ²nop qrs բիկոն
11 Ա բեկենդի [/ բեկենդ] / gl բիկէնտ
11 a չիք ի (հռոմ)
11 Հ ձեռնադրութեամբ, փխ. ձեռնարկութեամբ
12 Խ չիք սրբոյն
12 Հbcfl եւ ստաթէոս
13 gl կոստանդինու պօլիս [l պաւղիս] / Հ չիք կոստանդնուպօլսի
14 Տcgk եպիսկոպոս
15 Ա չիք հասանէ
15 ԱԽ չիք կոստանդիանոսի
16 Հgk չիք զի զսուրբն—յանձն տրդատ (ծ. 17)
16 l գրիգոր ընդ իւր առեալ
16 bdef էառ / l առեալ
17 cgl զխնամենալն / միւսն. զխնամանալն
18 abefl արեւելեայն / Հcdg արեւելեան
19 Կ²bcdef զզօրավարքէն
19 bdef և նա թագաւորեաց / k չիք և
20 b չիք ապա
20 d երեք
20 opqrs չիք նահատակութեամբ
21 ՏԽd արդեւք / c արդեաւք / Հվgl երբէք, փխ. արդեօք
21 a պայման ի նա տեսցէ, փխ. պայմանին առիցէ
21 (a)bcdef առեսցէ
21 p ընդ, փխ. ըստ
22 Հfgk հեթանոսութեան
22 ԱԽ այսորիկ
22 Խ զաշխարհս առանց իւր

Բայց և ոչ սուրբն Գրիգոր հաւանեցաւ երթալ, զի մի՛ զառաւել պատիւ վասն խոստովանողական անուանն ի ժողովոյն ընկալցի. որպէս զի այնպէս փափագանօք և մեծաւ փութով կոչէին: Այլ նոքա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զԱրիստակէս, հանդերձ ճշմարիտ խոստովանութեամբ, երկոցունց գրով: Որոյ երթեալ հասանէ մեծին Ղեւոնդի. և հանդիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զհայր Գրիգորի աստուածաբանի. որ իբրև ել ի ջրոյն՝ լոյս շուրջ փայլատակեաց զնովաւ, զոր ոչ ոք ի բազմութենէն ետես, այլ միայն Ղեւոնդիոս, որ մկրտէրն, և մերն Արիստակէս, և Եւթաղ Եղեսիայ, և Յակոբ Մծբնայ, և Յոհան Պարսից եպիսկոպոսք, որք նոյն շաւղօք ուղևորէին ի ժողովն:

Ղ

Դարձ Արիստակեայ ի Նիկիոյ, եւ հաւատոյ ազգականացն, եւ որ ինչ ի Գառնի շինուածք:

Երթեալ Արիստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի, հասանէ ի քաղաքն Նիկիացւոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեք հարիւր և ութևտասն ի քակտումն արիանոսաց. զորս նզովեալ մերժեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սոյնպէս և ինքնակալն արտասահմանեաց ի մետաղս: Ապա դարձեալ Արիստակէս արժանահաւատ բանիւ, և քսան կանոնեալ

1 Խ գրիգորիոս
1 Տ պատիւն
2 Հ անուան
2 Վm կրեցէ / nopqrs կրեսցէ, փխ. ընկալցի
2 ԱԽ իբր, փխ. որպէս
3 Տ այսպէս
3 Տef փափաքանօք / l փափագանաւք
3 pq մեծաւ փափագանօք և փութով
3 Տ կոչին / Խ և, փխ. այլ
4 Հgl փոխանակ / k ինքեանց
4 Կ[1]adfegk արիստակէս / Կ[2]bc զա-ռստակէս / l զառըստակէս / միւսն. զըրստակէս
5 k երթալ
5 Տa հասանէր / k չիք և
6 gl այնմ / Հ չիք յայնմ
6 Խ չիք ժամու
6 Խ ի մկրտել [Հ մկրտեալ] էր, փխ. մկրտէր
6 b մկրտէր զտէր գրիգոր
6 Խ զհայրն
7 gkn աստուածաբանին
7 l և, փխ. որ
7 ՏԽ փայլատակեալ
7 Խabc չիք զնովաւ
8 Խ և, փխ. զոր
8 Ա ի բազմաց / ԱԽ բայց, փխ. այլ
8 cg ղեոնդէոս
8 Ա չիք որ մկրտէրն
9 Տ ռըստակէս / bcdgl առիստակէս
9 Կ[2]abde օթաղայ / cf ութալայ
9 d յեղեսեայ / bc եղեսեայ / Խnopqrs եղեսւոյ
9 l զակովբ / kl մծբնայ
10 ՏԱ [բացի յ] եպիսկոպոս
11 abcfgkopqrs Զէ, փխ. Ղ.
12 f դարձ ի մեզ
12 Հadf արիստակեայ / k արիստա-կեա / bceg առիստակեայ / l առիս-տակ(եա)յ / npqrs ըռիստակայ / o ըռիստակեայ / Վm ռըստակիսի
12 gl նիկւոյ / ade նիկիայ / c նիկեայ
12 abcef և [c և ի] հաւատոյն
12 c ազգացն / gk ազգականաց
13 c զաւառին, փխ. գառնի
13 Խ շինուած
14 Տ ռըստակէս / Խbc առիստակէս
15 bcdef նիկէացւոց
15 gk հայրքն / Հ հարքն
16 Հ արիոսի / k զոր
17 ՏԽ սոպէս
18 Տ ռըստակեայ / bcgk առիստակէս
18 Խ բանիւք
18 Ա քսան սահմանեալ գլխով [d գրով] կանոնաց ժողովոյն / nopqrs գլխոց

գլխովք ժողովոյն՝ գայ հանդիպի հօրն և արքային ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին:

Յայնմ ժամու և ազգային նոցա Կամսար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ի ձեռն մեծին Գրիգորի. արքայի ընդունելով ի ջրոյն՝ տալ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերտն Արտաշիսի, որ այժմ ասի Դրասխանակերտ, և զգաւառն Շիրակ, որպէս ազգականի իւրում և մտերիմ հարազատի: Այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեօթն աւուրս յետ մկրտութեանն, վախճանի: Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զգլուխ որդւոցն Կամսարայ զԱրշաւիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ գնա սերէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց: Յաւելու և այլ պարգևս—զքաղաքն Երուանդայ և զնորին գաւառն մինչև ցկատար ձորոյն մեծի. միայն զի ի մտաց նորա հեռացուսցէ զկիշատակ ընիկ աշխարհին որ Պահլաւն կոչի, որպէս զի անվրդով զհաւատսն պահիցէ: Իսկ Արշաւիր առաւել սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս. քանզի յառաջ Երասխաձոր կոչէր: Ահա ասացաք և զպատճառս գալստեան երկուց ցեղիցն, Պարթևաց և Պահլաւկաց:

Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնւոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք,

1 c չիք գայ
1 ԱԽ արքայի
2 Ճcdgl որ յոյժ ուրախացեալ
2 Խ գլուխ / Ա չիք գլուխս
3 a չիք ի (կանոնս)
3 Խ առաւել վասն զգուշութեան
5 Ա յայն ժամ, փխ. յայնմ ժամու
5 Ա չիք և
5 Աg իւրովքն
6 Ա ի մեծէն գրիգորէ. չիք ի ձեռն
6 i և արքայի
6 SԽ տալ
6 ԽՃ չիք նմա
6 Ա ժառանգութիւն նմա զմեծ
7 p զդաստակերտն մեծ
7 p արտաշրի / Ա արտաշէսի / gl արտաշեսի
7 Ա դասհոնակերտ
9 gk հարազատ
9 Խ չիք աւելի
9 SԽd զեւթն / c զեաւթն
9 g օր / l աւր
9 fgk մկրտութեան
11 Խ զարտաշիր, փխ. զարշաւիր
11 o ծնողին իւրոյ
12 Ա սերեալ / Sk սերելով
12 Ճgln նախարարութեանցն
12 Խ յաւելլով
13 b պարգևս և զքաղաքն / Խ պատիւս, փխ. պարգևս
13 a չիք և
13 ԱՃgl զնորուն
15 abdef պալհաւն / c պալհաւունի / g պահղաւ / k պահղաւն
15 ԱՃg զհաւատն
16 ԱՃgl պահեսցէ
16 gkl արտաշրի / Ճ արտաշիր
16 b զքաղաքն, փխ. զգաւառն
16 k ուր, փխ. յիւր
16 S անունն
16 ԱS անուանէր, փխ. կոչէ
17 g զի, փխ. քանզի
17 Sabde կոչիւր
17 Ա չիք և
18 c զպատճառ
18 Խa գալստեանն
18 bcdef պալհաւկաց
19 Ա զշինուածս [c շինուած]
19 Ճckl գառնոյ
20 Խ չիք և (կոփածոյ)
20 d փորածոյ, փխ. կոփածոյ
20 Ա կապարաւ
21 Ճgk յորում և շինեալ և տուն
21 Ճgo դրօշուածովք, l դրօշածաւք / վ շինուածովք, փխ. դրօշուածովք

բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդխտոյ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով:

Բայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ի նոյն լեռնն՝ ոչ ումեք յետ այնր յաւելոյր երևել մինչև ցվախճան:

ՂԱ

Յաղագս մահուանն Գրիգորի եւ Արիստակեսայ, եւ թէ Էր աղագաւ կոչի լեառնն՝ Մանեայ այրք:

Յեօթն և ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ գտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի զհայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ Աւետարանի ծնող: Յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան, և ջնջելոյ զխաւար կռապաշտութեանն, և լնլոյ զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք և վարդապետօք՝ սիրեաց զլերինս և զամայութիւն և զհանդարտութեամբ մնաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ անզբաղապէս. փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զԱրիստակէս, ինքն կալով ի գաւառին Դարանաղեաց, ի լերինն Մանեայ այրս:

Այլ ասասցուք, թէ էր աղագաւ կոչի Մանեայ այրք: Քանզի էր կին ումն անուն Մանի, յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանց, որպէս զՆունէ

1 Հgk բարձրուանդակաւ, վl բարձուանդակաւ, փխ. բարձր քանդակաւ
1 Ա քանդակովք
1 Հ քեռն
1 opqrs և գրեալ զյիշատակ իւր հելլենացի գրով ի նմա
4 Ա յաւել
4 Հ երևել
4 Ա ի վախճան,
5 abfgkpqrs ՉԸ, փխ. ՂԱ.
6 Հabcde մահուան
6 a չիք և
6 Հf արիստակեայ / gl առիստակէայ / k առիստակեայ / միւսն. ըրստակեայ
6 l եթէ / f չիք թէ
6 վ՞ ծր, փխ. Էր
6 prs լեառն կոչի / cdfgk լեառն / oq չիք լեառնն
7 f այր
8 a յեւթն և տասն / b յեօթնևտասն / c յաւթն և տասն / de յեօթն և տասներորդի / g յեւթնևտասներորդ / gl յեւթն և ի տասներորդ / k յեւթն և ի տասներորդի / qrs յեաւթն և ի տասներորդի
8 fgkr թագաւորութեան
9 Խ թադէի
9 ՏԽ զնախահայրն
9 Ա չիք գրիգորիոս
10 Խվmn աւետարանին
10 def ծնօղ / cl ծնաւղ
10 Խ լուսաւորելոյն
11 Հfgk կռապաշտութեան
12 p վարդապետիւք
12 Խc սիրեաց / միւսն. սիրեցեալ
13 abdef զյամայութիւն / c զամայութիւնս
13 de զհանդարտութիւն
13 ԱԽ մնացն
13 e անկեալ / Խ կալ / opqrs կալեալ փխ. կեալ
13 Ա չիք որպէս
13 Խ զի անզբաղապէս [Հ անզբաղ] խօսիցի [l խաւսեսցի] ընդ աստուծոյ
14 Ա զորդին
15 Հadf զարիստակէս, bceh զառիստակէս / Խ առիստակէս / միւսն. զըրստակէս
15 Ա ի լերինն որ կոչի
17 Խ աղագաւ [k ազգաւ] սա կոչի
17 ՏԽ կոչի նա մանեայ
17 o կին ումն էր / Ա չիք էր
18 Հgk մանոյ / l մանայ / Տ մանեայ [o մանի] անուն
18 Խ սրբոյն [Հ սրբոցն] հռիփսիմեանցն [g հռիփսիմէ, Հ հռիփսիմէի, k հռիփսէ, l հռիւփսիմէ] / Տ հռիփսիմեանց
18 ԱՀ զնունի

Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ շուէթափեաց հետևել նոցա ի գալն առ մեզ, գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, բնակեցաւ ի լերինս յայսոսիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք. յոր այլի յետոյ բնակեցաւ և սուրբն Գրիգոր։

Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր ի հաւատս զաշակերտեալսն։ Բայց իբրև եկն նորին որդին Արիստակէս ի ժողովոյն Նիկիայ՝ յայնժամ հետէ ոչ ևս երևեցաւ յայտնել ումեք սուրբն Գրիգորիոս։ Վասն որոյ յիսկզբան քահանայանալոյ նորա, յեօթն և ի տասներորդ ամէ թագաւորութեանն Տրդատայ մինչև ցքառասուն և վեցերորդ ամն նորին, յորմէ հետէ ոչ ևս յաւել ումեք երևել՝ համարեալ թուին ամք երեսուն։

Եւ յետ նորա Արիստակէս ամս եօթն, ի քառասուն և յեօթներորդ ամէն Տրդատայ մինչև ցյիսուն և երրորդ ամն նորին, յորում եղև կատարումն Արիստակեայ։ Զի արդարև էր սուսեր հոգևոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց և զազրագործաց թուէր նա։ Յաղագս որոյ և Արքեղայոս, որ էր կարգեալ ի վերակացութիւն Չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, կշտամբեալ ի նմանէ՝ սպասեաց դիպող աւուր. և պատահեալ նմա ի ճանապարհի ի Ծոփաց գաւառին՝ սպան

1 ƒ ի վրաց / Խ զհետևել
1 Ձ շուէթափեաց զհետ նոցա
2 Ա ի լերինն յայնմիկ [ƒ այնմիկ] / Ձgk ի տեղիսն [l ի տեղին] յայսոսիկ, փխ. ի լերինս յայսմիկ
3 Ա ի յայրս
3 Խվ քարանձաւաց
4 k որ, փխ. յոր / Տ յոր այր
4 c չիք յետոյ—թէպէտև (տ. 5)
4 Խbdef բնակեցաւ յետոյ
4 a յետոյ, փխ. և / bdef չիք և
4 Խ գրիգորիոս
5 p ընդ ժամանակս յայտնեալ
6 Խվ² եղեալ [Ձ յելեալ], փխ. յայտնեալ
6 cdef հաստատել
7 a բայց յորժամ իբրև / bcdef յորժամ, փխ. իբրև
7 Տ ռըստակէս որդի նորին / Խbef որդի / bcefg առիստակէս / k ռըստակէս / l ռաստակէս
7 c չիք նորին որդի
7 opqrs չիք ժողովոյն
7 c նիկիա / Տ նիկիոյ
7 ՏԽ այնուհետև, փխ. յայնմ հետէ
8 ԱԽ չիք ևս
8 abdef յայտնիլ / Վklmn յայտնեալ
8 Ձ սրբոյն
9 abdef քահանայանալոյն
9 Խ յեւթն և տասներորդ
9 ՏԽ ամէն
9 Ձfgk թագաւորութեան
10 ՏԽ ցքառասուն և վեց
10 Խ ամ
10 ՏԽ յորում, փխ. յորմէ հետէ
11 de յաւելու / Խa երևել [Ձ երևիլ] ումեք գրիգորիոս [Խ չիք գրիգորիոս], համարեալ / bcdef երևել գրիգորիս, համարեալ
11 Խ ամս
12 Ձadf արիստակէս / bcegl առիստակէս / միւսն. ռըստակէս
12 b և, փխ. եօթն
12 c ի քառասուն և յեւթն / gl ԽԷ
13 Ձgk ամին
13 gl ԾԳ / kl ամ
13 c յորմէ, փխ. յորում
13 Ա կատարումն սրբոյն
14 ԱՁ արիստակեայ/bcde առիստակեայ/ g առիստակայ / l ռաստակայ / միւսն. ռըստակեայ
14 Ա սուսեր էր
15 Ա չիք թշնամի—յաղագս որոյ (տ. 16)
16 Խ նա նոցա / opqrs ն"ր
16 Խ չիք և
16 l արքեղաւոս
16 Ա կարգեալ էր
16 Ձgk ի վերակացութեան
17 opqrs չորրորդն հայոց [o հայք] կոչեցեալ [o կոչեցեալն]
17 ՏԽ ի [l չիք ի] դիպող [Ձ դիպօղ]
18 o ժամու աւուրն
18 ՏԽ չիք նմա
18 abde էսպան

զնա սրով, և ինքն գնաց փախստական ի Տաւրոս Կիւլիկեցւոց։ Իսկ զմարմին երանելւոյն բարձեալ աշակերտաց նորին՝ բերին յեկեղեաց գաւառն, հանգուցանել ի Թիլն, յիւրում աւանին։ Եւ յաջորդեաց զաթոռն երէց եղբայր նորին Վրթանէս, ի յիսուն և ի չորրորդ ամին Տրդատայ և անդր։

Բայց սրբոյն Գրիգորի ի Մանեայ այրն կեցեալ աներևութաբար ամս բազումս՝ փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց։ Եւ հովուաց գտեալ զնա վախճանեալ՝ ի նմին տեղւոջ թաղեցին, ոչ գիտելով թէ ով ոք նա իցէ։ Վայելէր իսկ նոցա, որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խորհրդածուք, լինել և աշակերտին յուղարկմանն սպասաւորք։ Եւ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն զօրգւս տեսչութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի ի պաշտօն ի դեռահաւատ բարբարոսացս աղցի ազգաց։ Իսկ յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ՝ զկնի յետ բազում ժամանակաց յայտնեցաւ ճգնաւորի ումեմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, և բերեալ եդաւ ի գեօղն Թորդան նշխարք սրբոյն Գրիգորի։

Սա, որպէս ամենեցուն յայտնի է, աշխարհաւ Պարթև, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ Թագաւորեցելոյ զատուցեալ Արշակունի, ի ցեղէ Սուրենական, ի հօրէ Անակ կոչեցելոյ, յարևելից կողմանց աշխարհիս մերոյ՝ արևելք ճշմարիտ ծագեալ մեզ և իմանալի արեգակն և հոգևոր

1 Ա զերանելին, փխ. զնա
1 Խ ի կողմանս տաւրոս / Հabdef տօրոս
1 gl կիւղիկեցւոց
2 Տk երանելոյն / Ա սրբոյն, փխ. երանելւոյն
2 Ա աշակերտաց նորին բերին / Խ նորին աշակերտաց բերին
2 Խ ի գաւառն եկեղեց / Ա չիք գաւառ
3 ԱՀkl ի Թիլս
3 cf աւանիս
4 gk վրթանիսի
4 ի ԾԴ / p ի ԾԳ.
4 tw յամէն
6 abdef մանէ / c մանեայս այրն / Հk այրս
8 Տ գտին [o գտեալ]
8 Ա ի նոյն
8 Խվ տեղի և թաղեցին
9 p իցէ նա / gk չիք նա / Հ չիք ո՞ ոք նա
9 Ա չիք ծննդեանն
9 Հ չիք եղեն
9 k լինէրն խորհրդածուք / Հgl խորհրդածուք լինէրն [l լինևրն, փոխած լինևին, Հ լինէին]
10 de լինիլ / Տ աշակերտի
10 Տ յղարկման / Խվ յուղարկման
11 p տեսչութեամբն
12 Խ որպէս, փխ. իբրև
12 b զմովսէս
12 c չիք ի (պաշտօն)
12 Ա ի պաշտօն ի դեռահաւատ մարդկանն [bcd մարդկան] ի բարբարոսացս [a բարբարոսաց] աղցի ազգաց / Խվ² չիք ի (դեռահաւատ) / Տ ի պաշտօն աղցի ի դեռահաւատ բարբարոսացն ազգաց
13 Խ սերտեալք
13 Ա հիմնեցաւ / Խվ հիմնացան
14 Ա ամաց, փխ. ժամանակաց
15 c ի գեաւղն / Հg ի գիւղն
17 ab յամենեցունց / cdef ամենեցունց
17 tw յայտնի է ամենեցունց
18 abdefg պալհաւ
18 ՏԽ Թագաւորեալ
18 վgkl զատուցելոյ
18 Հ Թագաւորաց զատուցելոյ
18 f ի ցեղէն
19 Ա կոչեցեալ / Խ կողմանէ
19 Ա հայոց աշխարհիս
20 Ա չիք մերոյ
20 ՏԽ չիք ճշմարիտ
20 Ա չիք մեզ
20 Խ արևելք մեզ ծագեալ
20 f իմանի
20 Տ արեգական [nopqrs արեգակն]
20 ՏԽ չիք և (հոգևոր)

ճառագայթ, ի խորին չարութենէ կապպաշտութեան ելք, երանութեան և շինութեան հոգևորի առիթ, աստուածային արդարև արժանենի ընկեալ ի տան Տեառն և ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ ծաղկեալ։ Եւ այսպիսեօք և այսքանեօք ժողովրդովք բազմացեալ, ի ծերութիւն պարարտութեան հոգևորի զմեզ ժողովեաց ի փառս և ի գովեստ Աստուծոյ։

ԴԲ

Յաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորի, ընդ որում եւ ողբերգական մեղադրութիւն։

Զորոյ և զմեծէ և զերկրորդ նահատակէ և զմերոյ լուսաւորութեան հոգևոր վերակացուէ ճառելով, զ'ի Քրիստոսէ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ՝ հրաշափառագունիւ պարտ էր անցանել բանիւ, որպէս զգործակցէ և զհաւասար ճգնողէ մերոյ Նախաշաւղի և լուսաւորութեանց նահապետի. որպէս թուեցաւ հաճոյ Հոգւոյն սրբոյ՝ երիցացուցանել զիմ լուսաւորիչն վկայութեանն միայնոյ վիճակաւ, ի վերայ բերեմ՝ թէ և առաքելութեանն. իսկ որ ինչ զկնի այսորիկ, զուգարան և հաւասարագործ։ Այլ զառաւելութիւն ասեմ աստ զթագաւորին. քանզի խորհելն յաղագս Աստուծոյ և ճգնազգեցիկն լինել՝ զոյգ երկոցունց. իսկ նուաճել հաւանողական կամ բռնաւորական բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ. քանզի ըստ հաւատոցն ոչ ինչ

1 Կ²abcdef կապպաշտութեանն
1 ԱԽ չիք ելք
1 ՏԽ ելք, ճշմարիտ բարի և այսահալած, երանութեան
2 c հոգևոր
3 Հ չիք և ի (գաւիթս)
3 Ա չիք մերոյ
4 g այսպիսաւօք / l այսպիսաւք
4 Ա չիք ի ծերութիւն—հոգևորի (ց. 5)
5 Տ և ի պարարտութիւն
5 bef չիք զմեզ
5 acd ժողովեաց զմեզ զամենեսին ի փառս / b ժողովեաց զամենեսեան ի փառս
7 abcfgkopqrs ՁԹ, փխ. ԴԲ.
8 Խnopqrs վախճանին
8 Ա մեծի թագաւորին տրդատայ / Տ թագաւորին
9 tw մեղադրութիւն ազգիս հայոց
10 ՏԽ լուսաւորութեանցն / Ա լուսաւորութեանց։ Ուղղ. լուսաւորութեան։ Հմմտ. եր. 246, ց. 2
11 ՏԽ լուսաւոր, փխ. հոգևոր
11 cf զի ի, փխ. զ'ի
11 Ա հանուր
12 a չիք պարտ էր
13 c որպէս և
13 gl լուսաւորութեանցն
14 Խ սրբոյ հոգւոյն
15 Խpq երիցուցանել
15 fps վկայութեան / Խ վկայութեամբ
15 Ա միայն
16 Հfgnoq առաքելութեան / p առաքինութեան / k առաքելութենէ
17 Խ չիք այլ—զթագաւորին
17 Ա չիք աստ
18 c ճգնելն, փխ. խորհելն
18 ՏԱ ճգնազգեցիկ
18 de լինիլ
19 Տ հաւանեցուցանողականաւ կամ բռնաւորականաւ / Խ հաւանեցուցանողական և կամ
19 վ բռնաւորականաւ / c չիք կամ բռնաւորական
19 Ա բանիւք
20 tw չիք էր
20 a շնորհք
20 ՏԽ հաւատոյն

կասեցուցանէր զգործն: Այսօրիկ աղագաւ կոչեմ և զսա Նախաշաւիղ ճանապարհ և լուսաւորութեան մերոյ հայր երկրորդ: Բայց զի պատմութեանց, և ոչ գովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի և հագներգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեանց և ոչ յատուկ ի մէնջ շարագրեցաւ, անցցուք ի կարգ բանից որ ինչ յաղագս սորա:

Սա յետ հաւատոցն որ ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ՝ ևս քան զևս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով և հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն և զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարև Քրիստոսի. որպէս զի վկայեսցեն հաւատոցն՝ ամենեցուն և գործքն: Այլ զխստասրտութիւն կամիմ ասել, թէ և զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր. որպէս անհամբոյր բարուց և ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկամակորութիւն՝ ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնից քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց և հարճից: Որում ոչ կարացեալ ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ:

Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և

1 զ պակասեցուցանէր
1 SƜ զգործն
1 S այնր / Ɯ այնորիկ
1 k և կոչեմ և զսա / Ɯbcdef զնա, փխ. զսա
1 a չիք և զսա / bcdef չիք և
1 a զնախաշաւիղ
2 SƜ լուսաւորութեանցն
2 Sd մերոց / tw մեր
2 f չիք բայց—ժամանակս (ա. 3)
3 de գովեստի
3 Ɯ ժամանակ / p չիք և
3 opqrs հագներգութիւն
5 b ի մէջ / Ɯվ² միայն, փխ. ի մէնջ
5 c շարգագրեցաւ
6 Ա նորա
7 d յետ / միւսն. հետ
7 S հաւատոյն / Ɯ չիք որ
7 abdefgl առաքինութեամբ
8 վ բացաւ փայլեալ
9 ԱƜ զմեծ
10 Ɯ չիք և / Ա բազմութիւնս
10 de լինիլ
11 n չիք որպէս
11 Ա վկայեսցեն ըստ հաւատոցն [c հաւատոց]
11 p չիք և / Ɯ գործք
11 Ɯվ այլ [gk այլ և] զխստապարանոցութիւն / վ զարտախստութիւն
12 de չիք թէ
12 ԱƜ մերոյ ազգիս
13 Ա յսկզբանն
13 d ճշմարտութեանն
14 opqrs հարազատ
14 bc զբարձրայաւնութիւն
15 Հվ²de կամակարութիւն / Ɯcf զկամակարութիւն
15 S կրօնիցն
17 Ա կամեցեալ, փխ. կարացեալ
17 Ɯ թագաւորն
17 ԱƜ պսակն / k և զհետ
18 kl ընթանայ
18 opqrs չիք արագ—ճգնաւորին
18 ԱƜվ² ի տեղին, ուր ճգնաւորն: Թէրեւս յաւագոյն «ի տեղին, ուր ճգնաւորն քրիստոսի ծակամուտ...»: Սs. Մ.
19 Ա աւելացնում է զկնուորն (քրիստոսի)
20 Ɯյ զճշմարտութիւն
20 զ չիք թէ
20 p զանօրէնութիւնն
21 nopqrs չիք զամբարշտութիւն [n աւել. յուս.]
21 pqrs ազգին
21 Ա չիք և (զմեծի)
21 a մեծ / gkh մեծի

արտասուաց արժանի զսոցա գործս: Քանզի զհետ առաքեալ, կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա, և ունել զթագաւորութիւնն: Իսկ ի չհաւանել սորայն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի հնումն Աթենացիքն Սոկրատայ զմոլեխինդն. և կամ թէ զմերն իսկ ասել, կատաղեալ Երրայեցիքն ըմպելի լեղեաւ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ: Եւ զայս արարեալ շիջուցին յինքեանց զբազմափայլ ճառագայթն աստուածպաշտութեան:

Վասն այսորիկ ես ի վերայ խոցս ողբալով ասեմ, որպէս Պաւղոս յաղագս իւրոցն և թշնամեաց խաչին Քրիստոսի. բայց ասեմ ոչ զիմ բանս, այլ զհոգւոյն սրբոյ: Ազգ թիւր և դառնացող, ազգ, որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, և ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Որք Արամեանք, մինչև յե՞րբ էք ծանրասիրտք, ընդէ՞ր սիրէք զնանրութիւն և զանաստուածութիւն: Ո՞չ ծանեայք, զի սքանչելացոյց Տէր զսուրբն իւր. և ոչ Տէր լուիցէ յաղաղակել ձերում առ նա: Զի բարկացեալ մեղայք, և յանկողինս ձեր ոչ զղջացարուք. քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան, և զյուսացեալն ի Տէր արհամարհեցէք: Վասն այսորիկ եկեսցէ ձեզ որոգայթ՝ զոր ոչ ծանեայք. և որսն զոր որսայցէք՝ ըմբռնեսցէ զձեզ, և նովին որոգայթիւն անկջիք: Այլ նորա անձն ցնծասցէ

1 Տխ սոցա / d զսոսա
1 abcde զգործս
2 Խ զսուրբն, փխ. զնա
2 Ա զնա սուրբ լինել [d լինիլ]
2 Խn նոցա, փխ. նորա
2 rs առնել, փխ. ունել
2 fgk զթագաւորութիւն
3 Խ չառնել, փխ. ի չհաւանել
3 abde սրբոյ
3 Տխ հինան, փխ. հնումն
4 Ա չիք աթենացիք
4 Ա զսոկրատայ զմոլեխինդան
4 Ա զմեր
4 o չիք և կամ թէ—աստուծոյ մերոյ (ց. 5)
5 Ա երրայեցիք
5 f դեղեաւ
5 Խ չիք մերոյ
6 Խ չիք յինքեանց
6 Ա ճառագայթ աստուածպաշտութեան նորա [def սորա]
8 Տխ չիք ես
8 Հabdefg պօղոս
9 opqrs իւրոց
9 a չիք քրիստոսի
10 Խ զսրբոյ հոգւոյն
10 Խվ² զուր, փխ. թիւր
10 Խ դառնացուցանող [Հ դառնացուցանօղ]
10 Ա դառնացող, ամէ. ազգ
11 c զսիրտս
11 Խվ² և ոչ հաստատեաց առ աստուած զհոգի իւր, փխ. և ոչ—հոգի նորա
11 Հ չիք որք—յե՞րբ էք (ց. 12)
12 k ամանեանք, փխ. արամեանք
12 dgkl չիք էք
12 gk ծանր սիրտք
12 ԱԽ զանօրէնութիւն [l զանաւրէնութիւն] (բնrkւս յաւագոյն. Սs. Մ.), փխ. զնանրութիւն
13 Ա որք ոչ ծանեայք
13 c սքանչացոյց
13 Տg զսուրբս / Հkl զսուրբդ
14 Ա լուիցէ ձեզ
14 pqrs ձեր
14 Տխ չիք զի
14 Խabc բարկացեալք
15 Տխ մեղանչեցէք [n մեղանչեցիք]
15 de զղջացայք
15 Ա զենումն անօրէնութեան զենէք, և / Խ զենումն զենէք
16 Տ զյուսացեալսն
16 def արհամարհեցիք / p արմարհէք
16 n այնորիկ
17 c չիք ձեզ / g ծանեաք
17 gklnopqrs որս / Հ որսս
17 c որսացէք / o որսայիք
17 Խ զոր ըմբռնեցէք, որսասցեն [l որսայցէ] զձեզ
18 Խ զձեզ, այլ և
18 p չիք և
18 Աgl նորին
18 ԱԽ որոգայթիւ
18 Ա անձն նորա / Խ անձնն

Տեառն և ուրախասցի ի փրկութեան իւրում, և ամենայնիւ ոսկերօք ասասցէ. Տէր, ո՞վ նման է քեզ։

Եւ զի այսոքիկ ճշմարիտ այսպէս՝ մխիթարեսցուք մերովք վտանգիւքս և մեք. «զի եթէ ընդ փայտ գալար զայս արարին, ասէ Քրիստոս, իսկ ընդ չորն զի՞նչ լինիցի»։ Արդ՝ եթէ ընդ սուրբս Աստուծոյ, և որք ի թագաւորութենէ յաղագս Աստուծոյ զինքեանս նուաստացուցին, այս է, զի՞նչ մեր բանս առ Աստուծոյ յաղագս ի ձեռն վտանգիցս, որոց վտանգք և աղքատութիւն սեպհական է։ Այլ սակայն ասացից։ Ո՞վ ոք ի ձեռն թոշակս յաղագս մեր, ո՞վ ոք վարդապետացն մաղթանս, ո՞վ ոք բան յօժարեցուցանող կամ յորդորական, ո՞վ ոք յերթալս մերում բեռնաբարձս, ո՞վ ոք ի գալն մերում հանգիստ, ո՞վ ոք տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց։ Թողից զայլն, զի և ոչ զլեզուս չարս և զագխտութիւն, հանդերձ սնոտի փառամոլութեամբ և՝ կատաղի լեզուանութեամբ, սանձահարեցէք. այլ նիւթ նոցա անմտութեանն զձեր ուսումնատեացդ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զհնոցն Բաբելոնին։

1 Աnpqrs չիք և (ուրախասցի)
1 Ա. ի հանգստեան իւրում, փխ. ի փրկութեան իւրում
1 k ամենայնի
1 abcef ոսկեան [b ոսկերամբ] անձամբ ասասցէ
2 Ա.Խ ո՞ [Հ չիք]
2 o նմանի
3 ors զայսոսիկ
3 Ա. ճշմարիտք
3 prs չիք այսպէս
3 Ա. և մեք մխիթարեսցուք մերովք վտանգիւքն, զի թէ
3 l վտանգիւքն / Հgk վտանգիւք
4 Խ թէ
4 Ա. այս
4 Ա. է, փխ. արարին / Խ չիք արարին (Հ բաց տեղ թողած)
4 abcf ասէր
5 Աo սուրբն / qrs սուրբ
6 Ա. զինքեանս յաղագս աստուծոյ նուաստեցուցին
6 Ա. այսքան, փխ. այս է / opqrs չիք այս է
6 Վmnopqrs այս է, այլ զի՞նչ
7 Խ բան մեր
7 c չիք առ
7 Խ վտանգիս, որում
8 o վտանգ
8 kopqrs չիք է
8 S ո՞ ոք
9 opqrs թոշակ
9 Խ վասն, փխ. յաղագս
9 Խ ո՞ [Հ չիք] ոք
9 Խ ո՞ [Հ չիք] ոք
10 a չիք կամ
10 վ յարդարական
10 pվ² ո՞ր ոք յերթալս / k ո՞ / c ո՞վ ոք ի յերթալն / Հ չիք ո՞վ
10 վ²glnopqrs երթօղս [nl երթաւղս] / k յերթօղս / Հ յերթօղս
10 abdef յերթալն
10 Վm մեր, Խnopqrs մեզ, dc իւրում, փխ. մերում
11 Ա. բեռնաբարձ
11 Խ ո՞ ոք, փխ. ո՞վ ոք (ի գալն)
11 Խ ո՞ ոք տուն կամ աւթանոցս [Հko օթանոցս]
12 Հgl թողում / k թողումն
12 Հ զայլս
12 Խ չիք և (ոչ)
12 abcde զագխտութիւնն / Sf զագխտութիւնս / tw զագխտութեանն
13 d չիք սնոտի
13 SՀվ² փառամոլութեամբն [p փառամոլութեամբ]
13 Խ չիք և
13 l լեզուայնութեան / վ²k լեզուանութիւնս / S լեզուանութեամբն [or լեզուանութեամբ]
14 c սանձահարութիւնք / de սանձահարեցիք
14 SՀfgk անմտութեան
14 Խ զձերդ տալով ուսումնատեաց
15 f զբարս
15 de բորբոքեցիք
15 Խ չիք առաւել
15 Ա.Խ քան զբաբելոնին [f բաբելոնի] հնոցն

Վասն որոյ իւրաքանչիւր ոք առ անձին է քուրմ և պաշտօնեայ, որպէս ասէ Գիր, որ է ըստ այժմուցս ի դէպ. ուր բազում խօսողք աստուածայնոցն, և զօրութեան մտացն ոչ հասուք. և խօսողք՝ ոչ ըստ հաճոյից Հոգւոյն, այլ ըստ օտարին: Վասն որոյ հիացումն ինն են ճառքս և սարսափելի՝ որոց միտս ունին. քանզի խօսի որ խօսին՝ զԱստուծոյ և զաստուածայինսն, և խորհուրդք խօսողին յօտարն հային: Զի ոչ վասն որոյ խօսին՝ կրէ զաշխատութիւն, և ոչ մեղմով և հեզիկ, որպէս ուսաւն, թէ «մի՛ ոք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա», այլ յաղագս փառաց մարդկայնոց, և ճայթեցուցանելով հնչեցուցանեն ի լսելիս մարդկան: Ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրև յաղբերէ դիմեն, որպէս ասաց ոմն ի հնոցն, և զկծեցուցանեն զամենայն զինարբուս և զհրապարակս: Ո՞վ ոք զսոսա ոչ ողբասցէ՝ որ միտս ունիցի. և եթէ ոչ ոք զչարիցի՝ ասեմ, թէ և որք յորդորեն զսոսա այսպիսիս լինել: Արգելում ասել զՔրիստոսին— տալ վրէժս յարենէն Աբելի արդարոյ մինչև ցարիւնն Զաքարիայ, որ կայ ի մէջ տաճարին և սեղանոյն:

1 Տխ առանձինն
1 Խվ^{3}bcdef պաշտօ [l պաշտաւն]
2 Ա գիր, որ է ըստ այժմուցս [d այժմուց] ի դէպ, ուր [de որ, Կ^2 չիք է ըստ այժմուցս ի դէպ ուր] բազում խօսողք / Տխ գիր, որպէս և այժմ խօսողք [Հ խօսօղք] բազումք
2 ԱԽnopqrs յաստուածայնոցն
3 opqrs հասցուք
3 gln խօսօղքն / Հk խօսողքն
3 o չիք ըստ
4 Ա հիացումն է [c չիք է] ճառքս և սարսափելի ինն
6 Ա հայի յօտարս / Հkl հային [Հ հայի] յաւտարն [Հ յօտարն] / g յաւտար
6 ԱԽ յաղագս, փխ. վասն
7 ԱՏխ զաշխատութիւնն [fgp զաշխատութիւն
7 tw չիք ոչ
7 f ուսան / Խ ուսաւ
8 tw մարդկայնոյ
9 Ա ճայթելով
9 p հնչեցուցանել
9 n ի լսելիս
9 Տ որ, փխ. ուր / gl չիք ուր
9 Խabdef շատխօսութեան
9 pqrs շատախօսութեան են հոսանք
10 Ա բանք, փխ. հոսանք
10 Կ^{2}tw յաղբիւրէ
10 Ա բղխեն, փխ. դիմեն
10 abde ասացն
10 k ումն, փխ. ոմն
10 «Ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրև յաղբերէ դիմեն»: (Գր. Նազիանզացի, Առ ժողովողն): «Զամենայն հրապարակն հնչեցուցանել... զամենայն զինարբուս զկծեցուցանել շատախօսութեամբս» (Նոյն, Առ որս): Գ. Խալաթեանց, Арм. Аршакиды, II, եր. 69-70
11 o զկսկծեցուցանեն
11 Ա չիք զամենայն
11 ab զգինեբրուս / Խ գինեբրունս [k ի գինեբրունս, Հ գինեբրուս]
11 ԱԽվ^3 և զհրապարակս / միւսն. ի հրապարակս
11 Խ ո՞ ոք / d ոչ, փխ. ո՞վ
11 Sk զնոսա
12 Տխ ողբասցի [n ողբասցէ] / abc ողբացէ
12 nd զմիտս
12 gk չիք և (եթէ)
12 a չիք ոք
12 de զչարիցէ / Տ զչարեսցէ / Խվ զչարասցի
12 վ թէև այլ որք
12 Վmg ոք, փխ. որք
13 c յորդորիցեն / վ^{2}ln յորդորենն / միւսն. յորդորեն
13 Խվ^2 զսոսա / միւսն. զնոսա
13 վ^{2}glo այսպիսի
13 de լինիլ
13 Խվ^2 յորդորումն, փխ. արգելում
13 Ա ասելով
13 Խվ^2 զքրիստոսէ
14 Ա տալ / ՏԽվ^2 զտալն
14 Խվ^2 վրէժ
14 bo յարենէ
14 adef աբէլի
14 o արդարոյն
14 Ա մինչև յարիւնն / gl ցարեւն
15 c կայր / g սեղանւոյն

Այլ աստանօր դադարեսցէ բանս, որպէս աշխատութիւն կրեալ՝ յականջս լինել խօսեցեալ մեռելոց։ Այլ պատմութիւնս յաղագս սրբոյն Տրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղ մահու՝ զրկեցան ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց։

Բովանդակեցաւ Գիրք Երկրորդ,

յառաջադիմութեան Հայոց մեծաց

1 f չիք այլ
1 tw աշխատութեան
2 de լինիլ
2 Հgk պատմութիւն / l պատմութիւնն
4 opqrs փառաց, փխ. լուսոյ
4 a չիք շնորհաց
4 g Ծ, kl յիսուն, փխ. յիսուն և վեց
6 tw ստորագրու հատոր երկրորդ, փխ. բովանդակեցաւ—հայոց մեծաց
6 k բովանդացեցաւ
7 f յառաջադիմութենէ / cpqrs յառաջադիմութիւն / o յառաջաբանութիւն
7 lt չիք մեծաց

ՑԱՆԿՔ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏԱԾԻ

Ա. Աւարտումն պատմութեան Հայոց Մեծաց։

Բ. Որ ինչ յետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս և ընդ երիս նախարարութիւնսն անցք։

Գ. Կատարումն սրբոյն Գրիգորիսի ի բարբարոսաց։

Դ. Որոշումն Բակուր բդեշխին ի միաբանութենէ Հայոց, և խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զԽոսրով։

Ե. Պատճէն թղթոյն Հայոց։

Զ. Գալուստն Անտիոքայ և գործք նորա։

Է. Յանցանք Մանաճհրի առ մեծն Յակոբ, և մահն։

Ը. Յաղագս թագաւորելոյ Փոքր Խոսրովու և փոխելոյ զարքունիսն և անկելոյ զանտառն։

Թ. Որ ինչ յաւուրս սորա ի հիւսիսականացն ազգաց արշաւանք ի մեզ, ուր և նահատակութիւնք Վահանայ Ամատունւոյ։

Ժ. Վախճանն Խոսրովու, և պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս։

ԺԱ. Յաղագս թագաւորելոյն Տիրանայ, և փոխելոյ յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, և փոխանորդելոյ զաթոռն սրբոյ Յուսկանն։

ԺԲ. Պատերազմ Շապհոյ ընդ Կոստանդեայ։

ԺԳ. Եթէ զիարդ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի պատանդս տայ։

1 c ցանկ / gl ցանգ
1 o ցանկն է երրորդ հատուածի պատմութեան
2 SԽ աւարտմանն հայոց պատմութեան. չիք մեծաց
3 c վախճանի
4 d նախարարութիւնս / o նախարարութիւնքն
4 Ա անցին / l անցաք
5 b գրիգորիոսի / S գրիգորի [no գրիգորիսի]
6 abdef բդեշխի
6 o խորհուրդն նախարարաց
7 l պաճէն
8 f հայոց և կոստանդեայ
9 gl գալուստ անտւոքայ
9 Ա անտիոքու
9 c գործ
9 Ա նորին
10 c մանաճիհրի / dg մանաճրհի
10 al յակովբ
10 abcdegl մահ
11 bcdefg թագաւորելոյն / a թագաւորեցուցանելոյն
11 gl խոսրով
11 o փոփոխելոյ
12 c անկել
12 gl զանդառն / Վmpqrs զանտաւսն
13 abdefgl ի [gl չիք ի] հիւսիսականաց / c ի հիւսուսականաց
14 Ա չիք ուր
14 abc ամատունոյ / g չիք ամատունւոյ
15 S վախճանն
15 c ընդ պարս / g ընդ պարսից
16 abcf տիգրանայ
16 Scfg փոխելոյն
16 gl յաշխարհէ
17 Sl փոխանորդելոյն
17 n սրբոյն
17 gl յուսկան
18 c կոստանդնեա / l կոստանդայ
19 SԽ թէ
19 abcf տիգրան / gl իջեալ տիգրան
19 a ընդ յառաջ
19 gl յուղիանոսի / Ա յուլիանու
19 S պանդանդս
19 g առ պատանդս

1 gl սրբոյն / g յուսկեայ
1 Sabdef դանիէլի / l դանիիղի
2 Sա թէ [no եթէ]
2 gl առեալ զարայի / abcd զուրայի / f զուրիայի
2 l զզօրս / g զօրս
2 Ա չիք հայոց
2 Sա դարձաւ [l և դարձաւ]
2 gl ի յուղ՛իանոսէ
4 g մահուանն
4 a որդւոյ / bcdef որդւոց / g չիք որդւոցն
4 l յուսկան / g յուսկեայ
6 Sա թէ / S ի կոչն
7 cf չիք ի նմանէ
8 abde արշաւանք / cf արշաւանս զնելոյ, փխ. արշաւանաց
10 f յունաց և զթուղթն կայսեր
11 adef ներսէսի
11 fg բարեկարգութեան
11 Sաa չիք որ
12 Ա եղբօր
12 Sա երթալոյ / cf երթալոյն
12 cf չիք սրբոյն
12 abdef ներսէսի / cg ներսեսի
13 ac ի բիւզանդոն / f ի բիւզանդ / l ի բիւզանդուոն
13 Sաcf դարձուցանելոյ
13 S զպանդանդսն / a զպատանսն / g զպատանդս
14 S թէ / abdgl մահ
14 S ընդ գնէլայ / bcgl ընդ գնելոյ
17 l զկինն
17 S գնէլայ / cgl գնելոյ
19 gl տիրիթայ
20 a զպարտումն
21 S արշակաւանն [n արշակաւան]
21 abcde աւերեցաւ, փխ. կոտորեցաւ / l աւերեցաւ, յուշ. շինած կոտորեցաւ / m կոտորեցաւ աւերեցաւ
22 a քակտումն
23 gl կոտորածին, փխ. պատերազմին
23 gl չիք ընդ
23 S ընդ նախարարսն [no ընդ նախարարս] / gl զնախարարսն, փխ. ընդ նախարարս. չիք իւր
23 c վարանդի
24 Sաcf երթալոյ
24 Աgl չիք պապայ / l ի բիւզանդուոն

Լ. Յաղագս արտաքսման լինելոյ մեծին Ներսիսի, և անկանել պահել ի կղզին անբնակ. և թէ որպէս կերակրեալ լինէին ի վերին խնամոցն։

ԼԱ. Կատարել Արշակայ զնախարարսն. և վասն վարուց Խադայ եպիսկոպոսի։

ԼԲ. Եթէ որպէս Արշակ քարշել զերանելին Խադ և բարկոծել զնա կամէր, սակս յանդիմանութեան իւրոյ յանցանաց։

ԼԳ. Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի Մեծի, և ժողովոյն որ եղև վասն հոգեմարտացն։

ԼԴ. Ակամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և անդարձ լինել։

ԼԵ. Յաղագս չարեացն որ անցին ընդ Հայս ի Շապհոյ, և մահ Արշակայ։

ԼԶ. Անցք ընդ մեզ չարեացն՝ որ ի Մեհրուժանայ, և թագաւորել Հայոց Պապայ։

ԼԷ. Յաղագս մեծի պատերազմին որ եղև ի Ձիրաւ, և սատակման ամբարշտին Մեհրուժանայ։

ԼԸ. Եթէ որպէս Պապայ դեղ մահու արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյծ ի կենցաղոյս։

1 g արտաքսմանելոյ
1 bef Ներսէսի / aln Ներսիսի / միւսն. Ներսեսի
1 gl անկեալ, S արկանել, փխ. անկանել
2 Ա պատահեալ, փխ. պահել
2 Ա ի կղզի
2 gl եղև կերակրեալ
2 o լինէր
2 gl չիք վերին
3 gl խնամոցն [l խնամոց] արարչին
4 a ԼԲ, փխ. ԼԱ.
4 a խոտորել, փխ. կատարել
4 g յաղագս, l յաղագս, փխ. վասն
4 no խադդայ
4 fgl եպիսկոպոսին
6 a ԼԳ, փխ. ԼԲ.
6 Ա արշակ հրամայեաց քարշել զխադ
6 Sխ քարշէր
6 S զխադ
6 S կամէր զնա
7 a ԼԴ, փխ. սակս
7 c յանդիմանութեանց
7 c իւրոցն / abgl իւրոյ
7 S յանցանաց իւրոց
7 c յանցանաց և սպանանել
8 a ԼԵ, փխ. ԼԴ.
8 c չիք եղև
9 Ա հոգեմարտին [f հոգեմարտին մակեդոնի] / o հոգեմարտիցն
10 Ա չիք ԼԴ.
10 a կամայ / o յակամայ
10 Ա երթալ
10 dc լինիլ / Sխ լինելոյ / f լինել անտի
11 a ԼԶ, փխ. ԼԵ.
11 Ա չարեացն շապհոյ որ անցին [cf չիք անցին] ընդ հայս և / gl չարեացն հայոց որ անցին ի շապհոյ, և
11 S ընդ հայք
12 a ԼԷ, փխ. ԼԶ.
12 g անցանք, փխ. անցք
12 de ի մեհրուժանայ / միւսն. ի մերուժանայ
12 ln թագաւորել / միւսն. թագաւորելոյ
12 ade չիք հայոց
13 b պապ
14 a ԼԸ, փխ. ԼԷ.
14 acdefgn մեծի / միւսն. մեծ
14 cef չիք եղև
14 Ա սատակումն
15 de մեհրուժանայ / cf չիք մեհրուժանայ / միւսն. մերուժանայ
16 a ԼԹ, փխ. ԼԸ.
16 gl պապ
16 cf առեալ, փխ. արբուցեալ
16 an Ներսիսի / bef Ներսէսի / միւսն. Ներսեսի
16 cf եբարձ, փխ. ելոյծ
17 cf ի կենացս

ԼԹ. Յաղագս աթոռակալութեանն Սահակայ, և սպանմանն Պապայ ի Թէոդոսէ։

Խ. Յաղագս թագաւորելոյն Վարազդատայ, և կապանաց նորին։

ԽԱ. Թագաւորութիւն Արշակայ և Վաղարշակայ։

ԽԲ. Յաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկուս ի ձեռն երկուց թագաւորացն Արշակունեաց, ի ծառայութիւն երկուց ազգաց, Պարսից և Յունաց։

ԽԳ. Յաղագս փոփոխման նախարարացն Հայոց յիւրաքանչիւր ժառանգութեանց ի պաշտօն իւրաքանչիւր թագաւորացն։

ԽԴ. Եթէ որպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ սուրբ. և նահատակութիւնք նորին ի յեղուզակս ազգին Վանանդացւոց։

ԽԵ. Յաղագս գալոյն առ Խոսրով Սուրենայ, Վահանայ և Աշխադարայ հանդերձ գանձիւք Արշակայ։

ԽԶ. Պատերազմաւ Արշակ պարտեալ ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ։

ԽԷ. Յաղագս երանելւոյն Մեսրոպայ։

ԽԸ. Դարձ առ Խոսրով նախարարացն, որք էին առ Արշակայ։

ԽԹ. Միապետել Հայոց Խոսրովայ, և ունել զաթոռ եպիսկոպոսապետութեան մեծին Սահակայ։

Ծ. Կապումն Խոսրովայ, և փոխանորդել զաթոռն Վռամշապհոյ եղբօր նորին։

ԾԱ. Երթ մեծին Սահակայ ի Տիզբոն, և դարձ մեծարանօք և պարգևօք։

ԾԲ. Յաղագս Դանիելեան նշանագրացն։

1 a Խ, փխ. ԼԹ.
1 fg աթոռակալութեան
1 Ա սպանումն / gl սպանման
2 o ի Թէոդորոսէ
3 a չիք Խ.
3 Sacef թագաւորելոյ / d թագաւորել
3 gl մահ, փխ. կապանաց
4 abe թագաւորել / cf թագաւորելն
5 SԽ ընդ երկու
5 S թագաւորաց
6 b յազգաց
7 f յունաց. թուղթն շապհոյ
8 g փոխման / l նախարարաց
9 Ագl երկոցունց, փխ. իւրաքանչիւր
9 Աg չիք ի (պաշտօն)
9 Sg թագաւորաց
11 bdef նորա / a չիք նորին
11 Ա ի յելուզակ
11 gl վանանդացեաց
12 a սուրէնայ / gl չիք և
12 a աշխար"դայ / bdef աշխարադայ
13 gl գանձուք
16 ef երանելւոյն / միւսն. երանելոյն
16 a մեսրոպայ / def մեսրովբայ / g մեսրոպա / l մեսրոբայ / միւսն. մեսրովպայ
17 c չիք առ
17 glo չիք նախարարացն
17 o որք / միւսն. որ
17 gl չիք էին
17 առ արշակ և թուղթ նախարարաց
18 Աglո միապետել / միւսն. միապետեալ
18 gl խոսրովայ հայոց
18 Ա խոսրովու
18 abcde եպիսկոպոսութեանն / SԽf եպիսկոպոսութեան [o եպիսկոպոսապետութեան]
20 Ա խոսրովու
20 Ա փոխանորդելոյ [c փոխանորելոյ]
20 g զթի'' / l զթի''ն, փխ. զաթոռն։ Հմմտ. պատմ. մեջ Ծ. գլխի վերնագրում—զթադն
20 l վրամշապհոյ
21 glo նորին / միւսն. նորա
22 abdef պատուով. c պատուովք, g պատուօք, փխ. պարգևօք
23 b դանիելեան / g դանիելղեան / l դանիիղեան / c դանիէլի / միւսն. դանիէլեան
23 gl նշանագրաց

ԾԳ. Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն ի վերնոյն տուելոց շնորհաց։

ԾԴ. Յաղագս գրչութեան Հայոց, Վրաց և Աղուանից։

ԾԵ. Կրկին թագաւորելն Հայոց Խոսրովայ, և յետ նորա Շապհոյ պարսկի։

ԾԶ. Որ ինչ զկնի գնալոյն ի Հայոց Շապհոյ, և անիշխանութեանն յետ նորա։

ԾԷ. Առաքումն Մեսրոպայ ի Բիւզանդիոն, և պատճէն թղթոցն հնգից։

ԾԸ. Վասն զարեմտեայս մեր վարդապետելոյ, և խաղաղանալոյ բոլորումն, և թագաւորելոյն Արտաշրի։

ԾԹ. Շինուած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչի Թէոդուպօլիս։

Կ. Կրկին աւետարանիչ լինել Մեսրոպայ, և երթ թարգմանչացն ի Բիւզանդիոն։

ԿԱ. Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղև։

ԿԲ. Ի վարդապետան, յինքն և ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու։

ԿԳ. Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց ի խորհուրդ կորստեան անձանց։

ԿԴ. Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ աթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն։

ԿԵ. Արձակումն ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շմուելաւ աթոռակալաւ։

1 c չիք ԾԳ յաղագս—նշանագրացն
1 af մեսրոպայ / g նշանագրաց
1 bde ի վերնոցն / co ի վերնոյ / gl ի վերնոց / a չիք ի վերնոյն
1 abde տուեցելոյ / no տուելոյ / gl տուելոց / միւսն. տուեալ
1 Sf շնորհացն
2 c ԾԳ, փխ. ԾԴ.
2 SԽcf յաղագս կարգաց գրչութեան
3 c ԾԴ, փխ. ԾԵ.
3 gl թագաւորել
3 cl չիք հայոց / Աg խոսրովու
5 c ԾԵ, փխ. ԾԶ.
5 fg անիշխանութեան
7 c ԾԶ, փխ. ԾԷ.
7 ad մեսրոբայ / bcefl մեսրովբայ
7 cf չիք ի բիւզանդիոն
7 SԽ թղթոց / b թղթոյն / f թղթիցն
8 c ԾԷ, փխ. ԾԸ.
8 c զարեմտեան / f զարեմտեացն / SԽ զարեմտեայն
8 SԽaf բոլորովիմբ / c բոլորիմբ
9 g թագաւորելոյ
9 a արշակայ, bde արտաշէսի, փխ. արտաշրի
10 c ԾԸ, փխ. ԾԹ.
10 Աgl քաղաքի
10 abef թէոդոսիպօլիս / d թէոդոսի-պօլիս / c թէոդոսիպաւլիս / l թէոդոսուպաւղիք / o թէոդուպօլիս որ է արզրում
11 c ԾԹ, փխ. Կ.
11 c աւետարանիչն
11 efo լինիլ
11 bef մեսրովբայ / dl մեսրոբայ
11 cf երթալ
12 c ի բիւզանդոն / f ի բիւզանդիոնն / gl չիք ի բիւզանդիոն
13 c Կ, փխ. ԿԱ.
13 Աoy չիք եղև
14 c ԿԱ, փխ. ԿԲ.
15 gl երկնային զօրուն և զարդու
16 c ԿԲ, փխ. ԿԳ.
16 fg միաբանութեան
16 gl ի խորհուրդս
18 c ԿԳ, փխ. ԿԴ.
18 fg թագաւորութեան
18 a յինքեանց / g կամօք
19 f չիք աթոռոյ
19 acd եպիսկոպոսութեան / f եպիսկոպոսութեանն / g եպիսկոպոսապետութեան
20 c ԿԴ, փխ. ԿԵ.
20 adef շմուէլաւ / S շմուէլիւ / gl շմուիղ՛իւ
20 SԽ աթոռակցաւ

ԿԶ. Գործք Շմուէլի անարժան հոմիշխանին մեծին Սահակայ։
ԿԷ. Փոխումն յաշխարհէս մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ երանելւոյ։
ԿԸ. Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, և եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի։

Աւարտեցան ցանկք Երրորդ Գրոց,
յանկ ելանելոյ պատմութեան Հայոց։

1 c ԿԵ, փխ. ԿԶ.
1 adef շմուէլի / gl շմուիղ՚ի
1 S անարժանք
1 S հոմիշխանի
1 abde չիք մեծին սահակայ
2 c ԿԶ, փխ. ԿԷ.
2 cgl յաշխարհէ
2 c մեծի ^
2 f վարդապետին մեսրովբայ
2 a մեսրոպայ / bdef մեսրովբայ / cgl մեսրոբայ / միւսն. մեսրովպայ
2 abg երանելոյն / S երանելոյ / f չիք երանելւոյ
3 f չիք ողբք—գրիգորի (s. 4)
4 Sl քահանայապետութեանն, g քահանայապետութեան, փխ. եպիսկոպոսապետութեանն / c եպիսկոպոսութեանն
4 abcl յազգէ / միւսն. յազգէն
5 c ցանք / gl ցանգք
6 gl յանգ, փխ. յանկ
6 o ելանելով
6 de պատմութիւն / o պատմութիւնք հայոց որ ի մովսիսէ խորենացւոյ
6 Խ վերջում ունի տաղը չափաւ յինք և ի սահակ բագրատունի / Վ. «Երկուս օրինակս որ ունին զցանկս գլխոց, ի կատարածիս. կայ եւ գլուխ այսպիսի. Տաղը չափաւ յինք և ի Սահակ բագրատունի. այլ ի կարգին չերեւի եւ ոչ ի մին ի նինց օրինակացն»։

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՒԱՐՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՈՅ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ

Ա.

Ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, և ոչ ընդ ամենայն յունականսն անցանել տաղկեալ սակս կարճութեան ժամանակին. նա և ոչ ժամանագրութիւնք Դիոդորի հուպ առ մեզ են, զի ի նմա պահելով զակն՝ անմոռաց անցանէաք ընդ բնաւն, զի մի ինչ ի մէնջ մնասցէ ի գլխաւորացն և ի պիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոց շարագրութեանց։ Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւեցին՝ պատմեցաք տուղաղէս ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք։ Վասն որոյ մի զմեզ այպանեալ պարսաւեսցես. զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւս եղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի՝ զրուցեցից քեզ անսխալ, Երրորդ առնելով Գիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչև ի սպառել Արշակունեաց ազգին ի թագաւորութենէ, և զաւակի սրբոյն Գրիգորի ի քահանայապետութենէ.

1 ԱԽnopqrs մովսիսի [c մովսեսի, Կ^{2} deklogrs մովսէսի] խորենացւոյ [c խորենացոյ] աւարտաբանութիւն [l լուս. կարմիր թանաքով չէ ի բան] մերոց [abc մերցն, f մերոցն, npqrs մերոյ. նաև Վm մերոյ] հայ-րենեաց [c հայրենեացն]. հատուած [copqrs հատուած, n հատուած, շի-նած հատած] երրորդ [af գ. o երկ-րորդ, Կ^{2} Ա]։ Ցետևից ունին—o օգնեա սուրբ հոգի աստուած. q աւգնեա հոգիդ սուրբ հոգի. r աւգնեա. s աօգնեա
4 p չիք ոչ հնախօ
4 r եղեալ, փխ. եղեալ
4 bde մերոց
5 Ա ընդ ունականսն [c ունականս, f ունականն] / Խ յունականն
5 ԽՎ^{3}nogrs տաղկել / p յատակել
5 Ա ժամանակիս / nopqrs ժամանակի
6 ln ժամենագրութիւնքն
6 ab դեոդորի / c դէոդորի / def դէո-դորի / gl դիոդորու / opqrs դիգորի
6 Աk հուպ են [k էին] առ մեզ
6 Խ չիք են, զի
7 Ա ընդ բնաւն [a բնաւին] անցանէաք [b անցանեաք]
7 o ի մէնջ ինչ
7 abd մեղէն, Խcej մեզէ, Վ^{3} մեզէ կամ մեզ է կամ մեղէն, փխ. մէնջ
7 gl մնայցէ
8 Ա ի գլխաւորաց
8 Աglo ի պիտանեաց
8 ՏԽac մերոյ
8 ՏԽ շարագրութեանց
9 gk յիշողութեան / l յիշողութիւն / o յիշողութիւնք մեր / Ա յօժարու-թիւն [c յօժարութեամբ], փխ. յի-շողութիւնք
9 ԱՎ^{3}gl բաւեցին / Վ բաւիցեն / o բաւեացեն / միւսն. բաւիցեն
10 Ա մինչև ցվախճան
12 bcdefgl պարսաւիցես
12 Ա մերովքս / Խ մերովք
12 ԱԽ ժամանակօքս [l ժամանակաւքս]
12 Ա եղե
13 k դդոյզն / d անսղալ
14 c չիք յետ սրբոյն տրդատայ մինչև
14 nopqrs մեծին, փխ. սրբոյն
14 bde ի սպառել / ԽՎ^{2} ի սպառ
14 nopqrs ազգին արշակունեաց
15 Ա ի թագաւորութենէն
15 opqrs ի զաւակէ
15 Վbdemn ի քահանայութենէ

հասարակաց խօսիւք անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի ոք երեւեսցի ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ սակաւ սակաւ և անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց։

Բ

Որ ինչ յետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս եւ ընդ երիս նախարարութիւնսն անցք:

Ի ժամանակի վախճանին Տրդատայ հանգիպեցաւ մեծն Վրթանէս ի վկայարանի սրբոյն Յովհաննու, որ ի հօրէ նորին շինեալ էր ի Տարօն։ Ուր նենգ գործեալ լերինն այնորիկ բնակչաց, ի սադրելոյ նախարարացն՝ կամեցան սպանանել. որք անըմբռնելի ձեռամբ կապեալք, որպէս առ Եղիսէիւն այնուիկ ի հնումն, կամ նորին ինքեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ զարկուցեալ Հրեայքն, անվտիտ անցեալ գնայր յեկեղեաց գաւառ, ի Թիլն աւան, ուր էր հանգստարան եղբօր նորին Արիստակեայ. սպացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք՝ յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս. ուստի և երեք տոհմքն, որ Բզնունականն և Մանաւազեանն և Որդունին անուանէին, սպառեալ բարձան ի միմեանց։

---

1 o չիք հասարակաց—ընդ
1 Ա. որպէս զի մի երեւեսցուք ի պերճաբանութիւնս գրաւել առ փափագ [cf փափաք] / Խ որպէս զի մի երեւեսցի ոք ի պերճաբանութիւնս [g պերճաբանութեանս] գրաւեալ առ փափագ
3 Խ բանիցս
3 b յանյագ
4 g զընթերցութիւն / k զընթերցանութիւն
4 abef հայրենեացն / Խn հայրենեացս
6 Խ զկնի, փխ. յետ
6 a մեծ / k մեծին
6 abc նախարարութիւնս / def նախարարութիւն
7 k անցաք, փխ. անցք
8 bdef վախճանի
9 f յովաննու
9 d շնորհեալ, փխ. շինեալ
9 nopqrs չիք էր
9 g ի տարաւն
10 S այնմիկ
10 o նախարարաց
11 Ա.S կապեալ
12 k անուիկ / S այն, փխ. այնուիկ
12 Ա. կամ առ
12 Sa ինքեամբ / Խ չիք ինքեան։ Նախնական ձեւն երեւի եղել k. «կամ առ նովին ինքեամբ քրիստոսիւ...» Ms. Մ.
13 acefl յեկեղէց / bdk յեկեղեց
14 c ի Թիլս / Ա. յաւանն
14 Ա. որ, փխ. ուր
14 Վkm էրն / nopqrs էին / df չիք էր
14 c հանգիստ
14 Ա. նորին եղբօրն
14 gl նորա
14 bcde առիստակեայ / Skl որստակեայ
15 Ա. և սպացեալ
15 gk աշխարհին / c որ
15 p յանիշխանութիւն
16 gk նախարարութիւնքն / Ա. չիք նախարարութիւնք
17 Ա.kl չիք և
17 gk բզնունեան / l բզնունեանն / de բնակայնն, փխ. բզնունականն
17 g չիք և (մանաւազեանն)
17 c չիք և մանաւազեանն
17 lnoqrs որ զնուանին, p որ զնուանիս, փխ. որդունին
18 c անուանէ / Խ անուանին
18 Ա. ի միջոյ, փխ. ի միմեանց

Գ

Կատարումն սրբոյն Գրիգորիսի ի բարբարոսաց։

Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրէժխնդրութիւն հաւատոց և վարուց երանելին Տրդատ, առաւել այնոցիկ, որ բացեայ կողմանքն էին յիւրում իշխանութեանն։ Վասն որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն արևելից հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան՝ ասեն ցարքայ. «Եթէ կամիցիս ուղղութեամբ վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա նոցա եպիսկոպոս ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափագելով խնդրեն. և գիտեմք հաւաստի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ակնածեսցեն և ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»։ Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ՝ տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանիսի։ Թէպէտ և յանլիութիւն աւուրցն հայելով՝ պարականոն գիրն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծամեծութիւն, և զմտաւ ածեալ զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Իսրայելի՝ առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ յիւրմէ ազգէն Արշակունեաց։

Որոյ երթեալ՝ լինէր օրինակ բարի, հայրենականօքն վարելով առաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ գեր ի վերոյ քան զհայրն, և պատժականաւ զոյգ ընդ թագաւորին։ Իսկ ի հասանել համբաւոյ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազաւոր արանց Աղուանից՝ սպանին զերանելին, ընթադրեալ

2 a ի բարբարոսաց յաղուանս / nopq ի բարբարոսացն
4 Ավ ի բացեայ կողմանքն / gl բացեա-կողմանքն / Կ[1]Վk բացակողմանքն / no բացեա կողմանքն / Վpqrs բացա-կողմեանքն / Վm բացեակողմեանքն
5 fgk իշխանութեան / Ժ կողմանն
5 abcd յարևելից / ՏԺ արևելեայ
6 Տ կոչէր
7 Տ ցարքայն... ուղղորդութեամբ
7 Ա. վարել
7 ՏԺ վարել ըստ հաւատոյ [Ժ հաւա-տոց] կողմանցն այնոցիկ, առաքեա
8 c ի զաւակէն
9 Տbcdf փափաքելով
9 pqrs եթէ / Ա. զի, փխ. թէ
9 Ժopqrs չիք ի (հռչակեալ)
10 Ժ[2]վ հռչակեալք / վp հռչակել
10 Վglmn յանուանէն / opqrs յանուանէ
10 h սրբոյն գրիգորի
10 Ա. ակն ածիցեն [Կ[2] ակնածիցին]
10 Ժ ի նորուն / Ա. զաւակացն
10 Ա. չիք առնել—ըստ հրամանի (s. 11)
11 opqrs հաւանեալ տրդատայ
12 bdef վրթանէսի / Տgl վրթանեայ
13 Ժ չիք և / k յաւուրց
13 ՏԺ պատանւոյն, փխ. պարականոն / վ[2] պատանւոյն պարականոն
13 Կ[2]abdef գիւրն, c գիր, փխ. գիրն
13 m յուս. ուրիշ ձեռքով գիրն բառից յետոյ աւելացրած է անպատեհ
14 e չիք այլ
14 o մեծամեծութիւնն / bcdef չիք և
14 gk զսաղոմոնովն / l զսաղոմովն
15 k երկոտասանամեաց
15 op թագաւորել
15 gl իղ՛ի / a իսայելի / միւսն. իսրայէլի
15 c զբազում
16 Ժ չիք յիւրմէ / gl յազգէն
17 Ա. օրինակ բարեաց լինէր
17 c կանոնաւքն, փխ. հայրենականօքն
18 k առաքինութեամբ
18 k չիք այլ կուսութեամբ
19 d պատկանաւ, փխ. պատժականաւ
19 Տ թագաւորութեանն
19 pqrs չիք իսկ ի—տրդատայ (s. 20)
19 c չիք ի (հասանել)
20 g յայլոց / l յայղոց
21 c հանապազ սուտ
21 glopqrs չիք զերանելին

ձիովք, բարբարոսքն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով։ Զոր բարձեալ սարկաւագաց նորին, բերելով ի փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի։ Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորում Հայոց։

Դ

Որոշումն Բակուր բդեշխին ի միաբանութենէ Հայոց, եւ խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զԽոսրով։

Որպէս յաստուածայինսն գտանեմք ասացեալ պատմութիւնս, Եբրայական ազգին, յետ դատաւորացն, ի ժամանակի անիշխանութեանն և անխաղաղութեան, ոչ լինել թագաւոր, և առն ըստ հաճոյից իւրոց գնալ՝ սապէս և ի մերումս էր տեսանել աշխարհի։ Քանզի ի վախճանել երանելւոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, որ բդեաշխն Աղձնեաց կոչէր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ ի Փայտակարան՝ զնոյն խորհեցաւ և ինքն. թէպէտ և ոչ թագաւորել, զի ոչ էր Արշակունի, այլ տիրապետել կամեցաւ լինել. ճեղքեալ ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռն ետ յՈրմիզդ արքայ Պարսից։ Ուստի ուշ ի կուրծս անկեալ և ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց՝ ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ի պատուական իշխանացն, զՄար իշխանն Ծոփաց, և զԳագ իշխանն Հաշտենից, երթալ ի Նախագահ քաղաքն, առ կայսրն Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագօք և թղթով, որ ունէր օրինակ զայս.—

1 Խ ձիով / Տ ձիովքն
1 bdo ի վատնիաննեան / c ի վատնիաբեան / np ի վատնաննեան
2 ԱՏ նորուն [p նորին] / Խ նորին
2 abdefn բերեալ / opqrs չիք բերելով
3 ace յամարեն, Կ²bf յամարէն, փխ. յամարաս
3 Ա աւանին [b յաւանին] / Խ գաւառի, փխ. աւանի
5 Խ բոլորս
7 k բակոր
7 Ա բդեշխի / opqrs բդեշխոյ
7 c ի միաբանութենէն
9 acdef յաստուածայինս
9 k գտանիցեմք
9 nopqrs պատմութիւն
10 Խfpr անիշխանութեան
11 Ա առանց խաղաղութեան / Խpr խաղաղութեան / oqs խաղաղութեանն
11 Ա լինելոյ / Տ առնն
11 Խ իւր, Տ ինքեան, փխ. իւրոց
12 g չիք ի (մերումս)
12 ԱՏ աշխարհիս
12 Ա յետ վախճանի [Կ² վախճանին]
13 ՏԿ²cefg երանելոյն
13 k բակոր / f չիք որ
13 a բդեշխ / bcdefg բդեաշխ / Տ բդեշխն
14 cf կոչէր / gl անուանէր / k անուանիւր / միւսն. կոչիւր
14 Ա զնոյն ինքն խորհեցաւ և [bcdef չիք և] / Խ և ինքն խորհեցաւ
15 gk չիք և (ոչ)
15 fkn թագաւորեալ / gk չիք ոչ
15 Ա արշակունի էր
16 Ա կամեցեալ / de լինիլ
16 opqrs ճեղքել
17 pqrs չիք ձեռն ետ—պարսից
17 d որմիզդ
17 ԱԽ պարսից արքայ
17 oqrs ուժ, փխ. ուշ
19 Տ ի պատուաւոր / Խcef իշխանաց
20 Ա զգագ, gl զգատ, k գատ, փխ. զգագ։ Թerkeu յաւագոյն զգագ։ Աs. Մ.
20 Խn ի նախագահն քաղաք
20 acde առ կայսր
21 c կոստանդիոս, փխ. կոստանդոս
21 Տ պատարագաւ

Ե

Պատճէն թղթոյն Հայոց։

«Եպիսկոպոսապետս Վրթանէս և որք ընդ նմաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց. տեառն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ։

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի՛ տացես զաշխարհս քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով։ Քանզի Աստուած զձեզ ոչ միայն Եւրոպայ, այլ և ամենայն Միջերկրեայցս տիրեցոյց. և ահ զօրութեան ձերոյ հասանէ մինչև ի ծագս երկրի։ Եւ մեք խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել ձեզ։ Ողջ լերուք»։

Այսմ լսող եղեալ Կոստանդեայ՝ առաքեաց զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրու ծանու, և ծիրանիս հանդերձ պսակաւ, և թուղթ՝ որ ունէր օրինակ զայս.—

Թուղթ Կոստանդեայ։

«Աւգոստոս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս. մեծիդ Վրթանիսի և ամենայն աշխարհականաց քոց խնդալ։

«Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, և հրաման թագաւորեցուցանել ձեզ զԽոսրով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի ի բարեկարգութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսջիք միամտութեամբ։ Ողջ լերուք»։

2 p պատճէն / a հայոց մեծաց
3 վ²kl սմաւ
4 p չիք և ամենայն նախարարք հայոց մեծաց տեառն մերոյ
4 Ա. ինքնակալի կոստանդեայ կայսեր / Խ չիք ինքնակալի
7 Ա. մի տայցես
7 b աշխարհս / Տ զաշխարհն [n զաշխարհս, o զաշխարհ]
7 o չիք քո
8 k օգնեսցէ
8 kln թագաւորեցուցանելով
8 Խ զորդին
9 gk խոսրով
9 Ա. ոչ միայն զձեզ
9 Խվ²abdef եւրոպայ / n եւրոպիոյ / միւսն. եւրոպիայ
10 c միջերկրեայս / Վgmn միջերկրայց / k մէջերկրեայց / l միջերկրեայց / opqrs միջերկրայս
10 opqrs տիրացոյց / kl մինչ
13 k զանտւոքոս / o զարդարիչ
14 abcglnpqrs պադատանն / f պադատին—l երեսը վերջանում է, եւ սակի լուսանցքում նոյն ձեռքով գրած է. երէց, որ է վեհանունս։ Շարունակութիւնը կտրուած է:
14 Խ պսակաւ հանդերձ
15 c թուղթ էր օրինակ զայս
15 Խ չիք որ ունէր
16 a գլուխ Զ.
16 h կոստանդիանոս
16 a կոստանդեայ կայսեր / o կոստանդեայ առ նախարարս հայոց
17 adef օգոստոս / d չիք ինքնակալ
17 ԱՏ մեծի [n մեծիդ]
17 b վրթանէսի
18 Վ²abcef չիք ամենայն / ՏԽ ամենայն համօրէն [pqrs չիք համօրէն] աշխարհականաց [h աշխարհակալաց]
18 r խնդրել, փխ. խնդալ
19 a օգնականութիւն
20 Խ տրդատայ արքայի ձերոյ
21 Տcdefg չիք ի (բարեկարգութիւն)
21 ԱԽ մտերմութեամբ, փխ. միամտութեամբ

Ձ

Գալուստ Անտիոքայ եւ գործ նորին։

Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զԽոսրով, և զչորեսին սպարապետսն մատոյց ի նոյն իշխանութիւն զօրու, զորս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրոյ Արտաւազդայ Մանդակունւոյ, որ միապղուխ սպարապետ էր և ամենայն Հայոց զօրավար։ Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար արևմտեան գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց և բդեաշխ Գուգարացւոց, սպարապետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զօրավար արևելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանաճիհր նահապետ Ռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն։ Եւ բաժանեալ ետ նոցա զիւրաքանչիւր զօրս։ Եւ առաքեաց զՄանաճիհր հարաւային զօրօք և զԿիլիկեցի զօրս ընդ նմա զկողմամբք Ասորեստանի և Միջագետաց. և զՎահան նահապետ Ամատունեաց արևելեան գնդաւն և զԳաղատացի զօրս ընդ նմա առաքեաց զկողմամբք Ատրպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից։

Եւ իւր թողեալ զթագաւորն Խոսրով,—քանզի փոքր էր յանձնէ և անօսր ոսկերօք և ոչ գոլով ի նմանութիւն պատերազմողական հասակի,—և առեալ ընդ իւր զՄիհրան և զԲագարատ զօրօք իւրեանց,

1 a չիք Ձ.
2 abce գալուստն
2 abcde անտիոքու / Խ նորա
3 o թագաւորեցուցանէ
3 d չորեսին
3 opqrs սպարապետն
4 q չիք նոյն / ԽՎ զօրուցն
5 Խf կենդանութեան / Վ իշխանութեանն, փխ. կենդանութեանն
5 Տ իւրում, փխ. իւրոյ
6 Տabdef միապղխապետ [p միոյ գըլխապետ], ԽՎ^2 գլխապետ, փխ. միապղուխ սպարապետ
6 ԱԽ չիք և
7 rs առաջինն / a բագար
7 Ա զօրավար ամենայն գնդին արևմտեայ կողմանն
7 Վm արևմտեայ / qr արևմտեանն
8 pqrs ազգին վրաց / Տ բդեշխ
8 o գուրգաց, pqrs գուրգացւոց, փխ. գուգարացւոց / Վ ոմանք գուրգարացւոց եւ այլուր
9 Վ սպարապետ զօրավար
9 q նահապետ վահան
10 abdefl արևելեայ
10 d մանաճիրհ / pqrs չիք մանաճիհր
10 Ա չիք նահապետ
11 Խ գնդին, փխ. զօրուն
11 abdef բաժանեալ / միւսն. բաժանեաց
11 e չիք նոցա
12 a իւրաքանչիւր / Տ զօրսն
12 d զմանաճիրհ
13 abdefgk զկիլիկեցիս / c զկիւլիկեցիս / l զկիղիկեցիս
13 Տ զմիջագետաց / k ի միջագետաց
14 abcefl արևելեայ
14 dgl զգաղատացիս
15 a զօրսն / abcef չիք զկողմամբք
15 abcef ատրպատական / g ատրպատրկի / k ատրպատրկի
15 abcef ի պահ ունել
16 b արքայէն
17 Տc թողլով / k է, փխ. էր
18 Կ^{2}abefl անօսր / Վ^{2}dk նօսր / g նաւսր / Տ անարի / միւսն. անաւսր
18 Տk չիք և (ոչ) / abcef գոլ
18 de չիք ի (նմանութիւն) / gk չիք ի նմանութիւն / f ի նմա, փխ. ի նմանութիւն
18 ԽՎ^{2}cdefo պատերազմական
19 gk հասակին
19 Տabcef չիք և (առեալ)
19 pqrs զօրուք / ԱԽ իւրեանց զօրօք [Խd զօրօքն]

և միահամուռ ամենայն յունականօքն խաղայ ի վերայ Սանատրկոյ: Իսկ նորա պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան՝ ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի, հանդերձ Աղուանից նախարարօք: Զոր տեսեալ Անտիոքայ, եթէ ոչ ի հնազանդութիւն խաղաղութեան նուաճեցան՝ հրաման տայ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուաղեցուցանել. և ինք ժողովեալ զհարկն՝ առ կայսր գնայ:

Է

Յանցանք Մանաճհրի առ մեծն Յակոբ, եւ մահ:

Երթեալ Մանաճիհր Հայոց հարաւային գնդաւն և Կիլիկեցւոց զօրօք զկողմամբք Ասորեստանի, ճակատ տուեալ ընդ Բակուր բդեշխի՝ սատակէ զնա, և զզօրս նորա և զպարսիկս օգնականս նմա հալածական առնէ. և զորդին Բակրոյ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ՝ հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ Խոսրովու. և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յանխնայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զռամիկ շինականս. և բազում գերիս առեալ ի կողմանցն Մծբնայ, ընդ որս և սարկաւագունս ութ զմեծի եպիսկոպոսին Յակովբայ: Զորոց զհետ եկեալ Յակովբայ՝ համոզէ զՄանաճիհր արձակել զգերութիւն ռամկին, իբրև զոչ ինչ մեղուցելոց. որում ոչ հաւանեալ Մանաճիհր՝ պատճառէ զարքայ:

1 Sabcef չիք և
1 Sabcef յունականաւն / gk յունականօք
1 b խաղայր
2 ors պարսկականն / Խ և ինքն
2 abcefgk չիք արքայն
2 Խվ^{2}d շապուհ անկանի փութանակի
3 abcef նախարարօքն
4 Խd թէ / gk չիք ոչ ի
4 abcef ի խաղաղութիւն հնազանդութեան
5 Կ^{2}abcef առ իւր, Խd առի [kվ^2 առ ի], փխ. առիւ
6 ԱSԽ նուաղեցուցանել [c նուաղացուցանել, Կ^{2}Հվh նուաղեցուցանել]
6 k զիւր / Խabcdf զհարկս
6 Խabdefo առ կայսրն
6 ԽԿ^{2}bcdef գնաց
8 վ յանցք, փխ. յանցանք
8 c մանաճիհրի / dnopqrs մանաճրհի
8 al յակովբ / c չիք յակոբ
8 cf մարուղէ, փխ. և մահ / d չիք և մահ
9 c մանաճիհրի / dopqrs մանաճիրհ
9 k չիք հայոց
9 glr կիւղիկեցւոց / pqs կիւլիկեցւոց
10 a զօրօվք / c զօրովք
10 b զկողմամբ / ԱԽ ճակատս
10 c չիք ընդ
11 k զօրս
11 abcef օգնականս եկեալ / o օգնական եղեալ / pqrs օգնական
11 d նորա, փխ. նմա
11 pqrs հալածական
12 ԱԽ զորդի
12 Հc զհեշա / d զհեկայ
13 abcefnopqrs խոսրովայ / d առ խոսրով
14 abcefopqrs նոցա / o անխնայ
14 b զմարդիկն / cef զմարտիկն
15 SԽd ի կողմանց
15 kl մծննայ / p չիք (որս) և
16 c սարկաւագունք
16 S մեծի / abcef սրբոյ, փխ. զմեծի
16 cef յակոբայ / Scdgl զորոյ
16 k չիք զորոց—յակովբայ (տ. 17)
17 cef յակոբայ / dl յակոբ / g յակովբ
17 oqrs զմանաճիրհ
17 dgk առնլով արձակել
17 ade զգերութիւնն / d ռամկի
18 klnopqrs իբր / Խd ոչ ինչ
18 d ինչ համարէին մեղուցելոց
18 p մեղուցեալ
18 bdkl ոչ ինչ, փխ. ոչ (հաւանեալ)
18 d համարեալ, փխ. հաւանեալ
18 doprs մանաճիրհ
19 dg պատճառի
19 k չիք պատճառէ—մանաճիհր (եր. 264, տ. 1)

Եւ Յակոբու դէմ եղեալ առ արքայ, առաւել ևս զչարի Մանաճիհր, և ի սադրելոյ գաւառականացն՝ զութեսին սարկաւագունս նորա, որք ի կալանս էին, հրամայէ ի ծով ընկենուլ: Զոր լուեալ մեծին Յակոբու՝ դառնայ ի տեղի իւր լի բարկութեամբ, որպէս Մովսէսն յերեսաց Փարաւոնի: Եւ եղեալ ի լեառն ինչ, յորմէ երևէր գաւառն ամենայն, անէծ զՄանաճիհր և զգաւառ նորին: Եւ ոչ ինչ յամեցին դատաստանքն Աստուծոյ հասանել ի վերայ. և նման Հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Մանաճիհր. և պտղաբերութիւն Ջրաւորաց գաւառին դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ Գրոց, և ծովն հակառակեալ յինքն ընդունէր զահմանս անդաստանացն: Զոր լուեալ մեծին Վրթանայ և արքային Խոսրովայ՝ ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալսն, և առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրտմտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յակովբայ յաշխարհէս՝ ժառանգ որդի Մանաճհրի զեղեցիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաչմամբ, նորին բարեխօսութեամբ գտեալ զբժշկութիւն գաւառին:

Ը

Յաղագս թագաւորելոյ Փոքր Խոսրովու եւ փոխելոյ զարքունիսն եւ տնկելոյ զանտառն:

Յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յութերորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, յօգնականութենէ նորին Թագաւորեաց

1 bl յակովբու
1 g դարձեալ, փխ. դէմ եղեալ
1 cdopqrs չարի / drs մանաճիրհ
2 d գաւառականաց / S զութ
2 abcef սարկաւագունսն / k սարգաւակուն
3 Վm ի կալանս
3 abcef չիք էին
4 abdefgl յակովբայ / ck յակոբայ
4 o դառնայր / cf չիք դառնայ
4 o չիք ի տեղի իւր / l չիք լի
4 Sabc զմովսէսն / Խd զմովսէս
5 l փարաւոնի / Sdgl չիք և
5 f ի լեառնն / abcef յորում
6 dpqrs զմանաճիրհ / c գաւառն
6 abcef ամենայն, փխ. նորին
6 abcef չիք ոչ / Խd յամեաց դատաստանն
6 abcef դատաստանք աստուածայինք
7 opqrs ի վերայ նորա
7 oq հերովդէի
7 Կ²abcef չիք պէս պէս ցաւովք
8 Խd սատակի պէս պէս ցաւովք (g ցաւօք)
8 dprs մանաճիրհ
8 S գաւառին Ջրաւորացն / Խd չիք Ջրաւորաց
9 n յաղտաղտուկս / Կ²abcef չիք նոցա
9 Կ²abcef ըստ գրեցելումն / dgk ըստ գրոյ
9 k չիք և / Sabcefgl ծով
10 dk հակառակ ելեալ
10 l և յինքն / Sdgl ընդունի
10 Sabcef անդաստանաց
11 pqrs խոսրովու / a չիք խոսրովայ
11 b յարձակել
12 p զկապեալսն, փխ. զգերեալսն
12 k չիք զգերեալսն—մաղթել
13 c յակոբայ / Խd յաշխարհէ
14 a որի, փխ. որդի
14 bc մանաճիհրի / d ի մանաճրհէ (չիք որդի) / gl մանաճրհի / Վmnqrs մանաճիհրայ / op մանաճիրհայ
14 c և ուժգին / d արտասօք
15 Sabcefg բժշկութիւն ինքեան և [g չիք ինքեան և] գաւառին
16 d չիք Ը.
17 bcef թագաւորելոյն
18 ԱՎm խոսրովու / միւսն. խոսրովայ
18 c փոխելու / gl զանդառն
19 Կ²abcef յազկերտի (փխ. որմզդի) արքայի պարսից
19 a յութերորդի
20 gkp ինքնակալութեան

Խոսրով. ոչ ինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն, այլ և ոչ վասն հաստատելոյ կողմանցն հակառակեցաւ ինչ, յետ միոյ նուագին, զոր ի յունականացն կրեցին զօրացն. այլ ի կամս թողեալ զարքային Պարսից՝ խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա. բաւական վարկուցեալ Յունաց սահմանացն տիրել, ամենևին ոչ ունելով փարել ազնուական մտածութիւնս: Զի թէպէտ էր մարմնով փոքր, այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Աղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժ: Իսկ սորա զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ՝ զբօսանաց և հեշտութեանց և այլոց որսոց պարապեալ. նորին աղագաւ և անտառ առ Ազատ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի:

Նա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յասա մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր: Քանզի ի ժամանակին յայնմիկ Արէս ողեկցեալ արեգական, և օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանգահոտութեամբ փչէին. յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել որք յԱրտաշատն բնակեալ էին՝ կամաւ յանձն առին զփոփոխումնն:

---

1 Խd և ոչ ինչ
1 gk արութեան / Հ արիութիւն
1 Հgk չիք և
2 b չիք վասն / a յետ ինչ
2 Խd նուագի
3 Խopqrs զօրաց
3 o ի կամս իւր թողեալ
4 Ա.Խ ընդ նմա առնէ
4 S բովանդակ [Կ[1]ո բաւական], փխ. բաւական
4 abcef համարեալ, փխ. վարկուցեալ
5 abef սահմանացս / c սահմանաց
5 Sgk ամենևիմբ
5 Խ փարեղ, փխ. փարել
5 Խվ[2]d եղնական, փխ. ազնուական
6 Հվ[2]dglr մտածութիւն / m յուս. ուրիշ ձեռքով փարելի և ազնուական մտածութիւն
6 Ա.Խ մարմնով
6 Խdopqrs չիք այլ
6 Կ[2]abcef որպէս, փխ. որքան
6 Կ[2]e մակեդոնացին / pqrs մակեդոնացի / Հabdfl զմակեդոնացին / Վegkmno զմակեդոնացին
7 Վm զաղեքսանդր / b յաղեքսանդրի / Կ[2]adegnopqrs աղէքսանդր / Վ. այլ մակեդոնացի կամ զմակեդոնացին աղեքսանդր
7 Հg կանգնոյ
7 abcef ունելով / Խd էր, փխ. ունէր
7 Խabd չափ
8 opqrs չիք ոչ
8 abcef նորա, փխ. սորա
9 SԽdef չիք և (հեշտութեանց)
10 b անտառ / Խվ[3]d անտառ [gl անդառ] մի / միւսն. անտառս
10 Խd գետով / c անգէ
11 d զոր / cd չիք նորա
11 Խվ[2]d անուանի, փխ. կոչի
12 Ա.Խ վերոյ [bc ի վերոյ, Խվ[2] վերագոյն] անտառին [g անդառին] փոխէ
12 o չիք ապարանս—որ ըստ (s. 13)
12 p յապարանս
13 cd հովանաւոր
13 cf պատուական, փխ. պարսկական
14 Հ թարքմանի
14 abce ի ժամանակի
14 a չիք յայնմիկ
14 c արէն, f արիւն, փխ. արէս
15 kly արեգան
15 abcef պղտորեալ
15 abf ժանտահոտութեամբ / c ժահահոտութեամբք / gl ժանգահոտութեամբ / k ժանգահոտութեամբ
15 d փչեն
16 pr ժուժեալ
16 Խd յարտաշատն / c յաշտարակ, փխ. յարտաշատն / միւսն. յարտաշատ
16 a բնակեալք էին / Խd բնակէին
17 dgl յանձն առնուն
17 k զփոփոխումնն / միւսն. զփոփոխումն

Թ

Որ ինչ յաւուրս սորա ի հիւսիսականաց ազգաց արշաւանք ի մեզ, ուր և նահատակութիւնք Վահանայ Ամատունւոյ:

Յաւուրս սորա միաբանեալ բնակիչք՝ հիւսիսոյ Կաւկասու, գիտացեալ զթուլասրտութիւն նորա և զյուլութիւն, և առեալ ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ՝ ի գաղտնի հրամանէ Շապհոյ Պարսից արքայի, արշաւեալ ի մէջ աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բիւրովք: Որոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեայ և արևմտեայ զօրուն Հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Բագարատաւ ասպետիւ և Վահանաւ նահապետիւ Ամատունեաց. քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Ծոփաց, և զՄիհրան սպանեալ, և զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ, ի թիկունս ընկեցեալ թշնամեացն, և հասեալ ի դրունս Վաղարշապատու պաշարէին: Որոց յանկարծակի ի վերայ անկեալ արևելեայ և արևմտեայ մեր զօրուն, և անտի մերժեալ զՕշական առապարաւն, ոչ ետուն ժամանել ճապաղել ի նեղաձգութիւն ըստ օրինի իւրեանց սովորութեանն, երագեալ սաստկապէս զհետ ունելով քաջաձիոցն ի դժուարս քարանց և ի վիմուտ տեղիս:

1 d Ը, փխ. Թ.
2 Ա չիք ուր
3 b նահատակութիւն
4 ef բնակեալ, փխ. միաբանեալ
4 abcef հիւսիսոյ բնակիչք
4 b կովկասու / Հcdefo կովկասու / pqrs կաւկասոյ
5 l զթուղասրտութիւն
5 k յուլութիւն / l զյուղութիւն / Կ² abcef չիք և զյուլութիւն
5 prs առեալ, փխ. առաւել
5 Հgk չիք ի (հրապուրելոյ)
6 a մաղթանացն
6 abcef սանատրկոյ գաղտնի ի
6 g արքային
7 Տխd արշաւանօք [վpqrs արշաւանք]
7 e ի մէջ աշխարհիս
7 opqrs աշխարհի
7 abcef չիք մերոյ
7 Կ²abcef չիք հասանէին
8 Խd երկուք / Կ²abcef երիւք, փխ. երկու
8 d բիւրօք / Խ բիւրուք [k բիւրիւք]
8 Տ արևելեան / Հ արևելեայն
8 Տ արևմտեան
9 abcef մեր զօրուն հայոց
9 d զօրապետօք
9 c բագարատ
10 c վահան
10 abcef ամատունեաց նահապետիւ
10 abcef զի / Խd չիք մեր
10 Հdgk գունդքն / abcef զօրք, փխ. գունդք
11 Խd եղին, փխ. էին
11 d յաշխարհն
12 Հ հայոց, փխ. մեր
12 o գունդք / pqrs գունդս
12 opqrs չիք հարեալ
12 e ի թիկունսն կեցեալ
13 a չիք պաշարէին
13 abcef որոյ
13 bef յանկարծ
14 abcefl հասեալ, փխ. անկեալ
14 pqrs արևելեան
14 abcef արևմտեայ և արևելեայ
14 p մերժեալ մեր զօշական
15 gl զաւշական
15 p որ, փխ. ոչ
15 opqrs չիք ճապաղել
15 abef ի նեղաձգութիւնս
16 abcef օրինի / միւսն. օրինակի
16 Խd սովորութեան [k սովորութեանց] իւրեանց / fpr սովորութեան
16 Ախվ³ երագեալ / միւսն. արագեալ
17 d քաջաձիոց
17 a չիք ի (դժուարս)
17 e չիք ի (վիմուտ)
17 վdpqrs ի վիմամուտ / Հk ի վիմու

Մինչև յոչ կամաց զումարեալ թշնամեացն ի ճակատ. և զօրագլուխ Նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, և թաղեաւ կաճեայ բոլորով ամենևիմբ պարածածկեցեալ, շահատակէր ի մէջ զօրացն։ Յոր ակնակառոյց լեալ քաջացն Հայոց և յարձակեալ՝ ոչ ինչ կարէին վնասել. քանզի հարեալ նիզակաւ՝ ճախր առնոյր կաճեայն։ Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունւոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. «Օգնեա ինձ, Աստուած, որ զԴաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսորիկ»։ Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն. ընդ զաւակ ձիոյն հարեալ՝ յերկիր կործանեաց զահագին զվիրագն։ Այսպիսի դիպուած ի փախուստ յորդորեաց զթշնամիսն, և ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց։ Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Ծոփաց Բագարատ՝ վկայ հաստատուն առանց նախանձու լինի առ արքայի վասն Վահանայ քաջութեանցն և առաքինի դիպուածոյն։ Վասն որոյ պարգևէ նմա արքայ զանդի ճակատուն՝ զՕշական, ուր ինքնակամ դիմադրաւ նահատակն եղև։ Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մաղխազ նահապետ Խոռխոռունեաց ի վերայ զօրուն։

ժ

Վախճան Խոսրովու, եւ պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս։

Յետ այսորիկ գիտացեալ Խոսրովայ, թէ ձեռն Շապհոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է՝ լուծանէ զխաղաղութիւնն որ ընդ նմա, և

2 abcef Նիզակաւորաց
2 abcefnopqrs չիք և
2 Վacef թաղաւ / ԽՎ²dnopqrs թաղիւ / Վ թաղիւ
3 d կճեայ / no կաճէ [n յուս. շինած ճակեայ] / Խ ճակեայ / Վ ճակեա
3 Հgk բոլոր / abcef ամենայնիւ
3 Վ²dgl պարածածկեալ
3 d շահատակեալ էր
4 Կ²abcef յորմէ / Կ² ակնկառոյց
4 Կ²abcef մինչև զօրաւիգն օգնականութեան, փխ. քաջացն հայոց և յարձակեալ / Հմմտ. Եր. 270, տ. 4.
4 k քաջանց / opqrs չիք ինչ
5 gk քան, փխ. քանզի
5 d կճեայն / Հ կճեայ / g կաճեան / Վopqrs կաճայն
6 o քաջաց քաջին վահանայ
7 q չիք ինձ
7 anopqrs զդաւթայն / e զդաւթեայն / f զդաւիթայն
8 Կ²abcef ճակատու այլազգւոյ խրոխտացելոյն
8 bcdegl գողիադու
9 Տ այսմիկ
10 Տխd չիք հարեալ
10 Տխd կործանեալ
10 Խd զվիրագն [k զվիրաւգն] ահագին / abcef վիրագն
13 d առ արքայ / ԱԽ չիք վասն
14 abcef առաքինութեան(ն)
14 Տabcef դիպուածոցն / e դիպուածոց
14 Հgk չիք նմա
15 Տ որ, փխ. ուր
15 Կ²abcef նահատակ
16 c չիք եղև
16 Կ²abcef զգարջուլ / opqrs զգարջոլ
16 Տ մախազ / Կ²abcef չիք մախազ
17 lnopqrs խորխոռունեաց
18 d Թ, փխ. Ժ.
19 d որ ինչ յաւուրս սորա ի հիւսականաց ազգաց արշաւանք, փխ. վախճան խոսրովու—ընդ պարսս
19 gk ընդ պարսից
20 ԱԽ յետ այսր / abcd խոսրովու
21 Հacdef է [c եւ, փխ. է] ընդ թշնամիսն / Ll չիք է
21 Տgk զխաղաղութիւն
21 Տխd չիք որ
21 c ընդ նմա որ և

զմանաւոր հարկսն արգելու ի նմանէ, տալով և զայն կայսեր. և ածելով զզօրս Յունաց՝ ընդդիմանայ արքային Պարսից։ Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս հինգ. և բարձեալ զնա՝ թաղեցին յԱնի առ հարս իւր։ Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք, յանձն առնէ զաշխարհս Արշաւրի Կամսարականի, որպէս գլխաւորի և յոյժ պատուականի յետ արքային։ Եւ ինքն առեալ զՏիրան որդի Խոսրովու՝ գնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացուսցէ։

Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրև լուաւ զմահն Խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց՝ գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսեհի եղբօր իւրոյ, որպէս թէ թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցեալ, և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անառաջնորդ զառ վարկուցեալ։ Որոց պատահեալ քաջին Արշաւրի Կամսարականի հանդերձ ամենայն Հայաստանեայցս զօրու, ճակատ տուեալ ի Մռուղն անուանեալ դաշտի։ Եւ թէպէտ և բազումք ի մեծամեծ նախարարացն անկանի ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին՝ փախստական առնեն զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցգալն Տիրանայ։

---

1 abcef հարկն
1 Տ չիք և զայն
1 abcef ածեալ
2 Խd զօրս [k զզօրս] ի յունաց
2 Խ ընդդիմանալ [l ճախապկս ընդդի-մանայ]
2 o երկարեալ
4 Կ²abcef առ հօրն. չիք իւր
4 c վրթանիսին / Խd վրթանայ
5 Ձ չիք հանդերձ
5 Տ յանձն առնէ արշաւրի... յետ արքայի, զաշխարհս հայոց. և ինքն առեալ
5 d յանձն առնու
6 Ձabde արշօրի
7 f չիք իւր
7 a գնաց
7 Ձo առ կայսրն
8 l իւր
8 ՏԽd կացցէ
9 bcdefgk բայց, փխ. իսկ
9 Ձgk չիք շապուհ
9 Ձk զմահ
9 Ձabefo խոսրովայ / g խոսրովոյ
9 ac թէ
10 d որդին
10 Ձe առ կայսրն
10 Խd գնաց առ կայսր [Ձ կայսրն]
10 Խd գումարեաց
10 Ձdkl զօր
10 ՏԽd բազում
11 վ որպէս թէ / միւսն. որպէս զի
11 y մեր, փխ. հայոց
11 Խdo խորհեցեալ [Ձgko խորհեցաւ] հայոց / Վmnpqrs խորհեցաւ
12 Կ²abefl իբր
12 rs առաջնորդ
12 Ա. զնա, փխ. զառ
13 ՏԽ որով [Վ°g որոյ] / d որոյ
13 Տ պատահէ
13 abcef չիք քաջին
13 Կ²abe արշօրի
14 cf հայեաստանեաց / Վdmo հայաստանեացս / abe հայաստանեայց
14 abcef զօրօք / Խd զօրուք
14 Խdf ճակատս
14 Վlm ունել, փխ. տուեալ
14 l անուանեալն
15 ՏԽd չիք և (բազումք)
15 dg ի մեծամեծաց / Կ²abcef չիք մեծամեծ
16 abcef գնդին հայոց
16 Խd չիք գնդին
16 abcef առնէին
17 e պարսիցն
17 Խd չիք մինչև
17 acef տիրանայ ի հայս

ԺԱ.

Յաղագս թագաւորելոյն Տիրանայ, եւ փոխելոյ յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, եւ փոխանորդելոյ զաթոռն սրբոյ Յուսկանն:

Յեօթն և ի տասներորդի ամի ինքնակալութեան կրսում Աւգոստոս Կոստանդոս, որդի Կոստանդիանոսի, թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրովու, և առաքէ ի Հայս հանդերձ մեծաւն Վրթանաւ: Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով և ոչ պատերազմունս. հարկելով Յունաց, այլ և մանաւոր ինչ Պարսից՝ կայր ի հանդարտութեան իբրև զհայր իւր, ոչ ինչ արութիւն քաջութեան և սորա ցուցեալ. Նա և ոչ հայրենի առաքինութեանն հետևեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ զաղտնի, ոչ իշխելով համարձակ պատուել զախտն ի մեծէն Վրթանիսէ:

Իսկ յետ լնլոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ՝ փոխի յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ ի հրամանէ Ներսին տարեալ հանգուցանեն ի գեօղն Թորդան, իբրու մարգարէական ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց և հօրն ի նոյն տեղւոջ հանգուցան նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի Ներսին ի չորրորդ ամին Տիրանայ, յոյժ հետևող եղեալ հարցն առաքինութեան:

---

1 d Ժ, փխ. ԺԱ.
2 k թագաւորելոյ
2 Խdo յաշխարհէ
2 abcef վրթանիսի
3 c զաթոռ
3 qrs սրբոյն / Խd չիք սրբոյ
3 Հgk յուսկայ / o յուսկան
4 Ա յեւթն և ի տասն / l յեւթն և ի տասներորդ / Հgk յեւթն և տասներորդ (Հk *տասներորդ)
4 abdef օգոստոս
5 abcef կոստանդեայ
6 S խոսրովայ
6 Հg չիք և առաքէ—վրթանաւ
6 d չիք հանդերձ
6 e մեծաւ
6 c վրթանեաւ
7 k զաշխարհն
7 bef ընդ պարս / Խd ընդ պարսից [d պարսիցն]
8 a պատերազմունս / Խd պատերազմ
8 pqrs մինչև, փխ. ինչ
9 l արուութիւն / Հ արիութիւն
10 abcef չիք Նա
10 Հg առաքինութեան
11 l թուղացեալ
11 l բարեպաշտութենն / q պարկեշտութենէ, փխ. բարեպաշտութենէ
12 Խd զախտն պատուել [k պատուու]
12 ԱԽ վրթանայ
13 Խd իսկ մեծն վրթանէս յետ լնլոյ
13 ac տասն և հինգ
13 ab ամ / c ամի
13 dgl չիք եպիսկոպոսութեան մեծին վրթանայ
14 Խd յաշխարհէ
14 k տիրայ
15 bgl ի գեւղն / c ի գեաւղն / Հd ի գիւղն
15 Խbcdef իբր
16 q որոյ, փխ. որ
16 abcef և հօրն ի նոյն տեղւոջ հանգուցան [a հանգուցեալ] / միւսն. յայն տեղի
17 abef նշխարքն
17 Խd յաջորդեաց
17 abcef ներսին որդի
17 gk և ի չորրորդ
18 Sabcefk ամի
18 Sabcef առաքինութեանց [op առաքինութեանցն]

ԺԲ

Պատերազմ Շապհոյ ընդ Կոստանդեայ։

Բայց Շապուհ Որմզդեան առ Տիրան մեր արքայ առաքեալ սէր հաստատեաց. մինչև զօրավիգն օգնականութեան եղեալ՝ թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որք միաբանեալ եկին արտաքս քան զկապանն Ճորայ և բանակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս։ Եւ զայլ յոլով թագաւորս նուաճեալ Շապհոյ, և զազգս բարբարոսաց բազումս ի սատարութիւն կալեալ՝ յարձակեցաւ ի Միջերկրեայս և ի Պաղեստինէ։ Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս՝ սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքն պարտեցան. քանզի բազումք անկան յերկաքանչիւրոցն. և ոչ մի ի միւսոյ թիկունս դարձոյց. մինչև ի հաւանութիւն եկեալ՝ արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս։ Եւ ի Պարսից դարձեալ Կոստանդեայ՝ յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմփսուեստի քաղաքին Կիւլիկեցւոց, թագաւորեալ ամս քսան և երիս։ Ի սորա աւուրս երևեցաւ խաչն լուսեղէն առ Երանելեաւն Կիւրղիւ։

ԺԳ

Երէ՛ զիա՛րդ Տիրան իշխեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի պատանդս տայ։

Զայսու ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և

2 l ընդ կոստանդեայ
3 Խnpqrs շապուհի
3 abef յորզմզեան / c յորմիզդեան / o յորզմզան / npqrs որմզդան
4 ef չիք մինչև / Տ զօրավիգ
5 p յօգնականութենէ, փխ. յարձակմանէ
5 Խ հիւսիսականաց ազգացն / Տ որ
5 f եկլին, Խ էին [l երին], փխ. եկին
6 opqrs զկապանս
6 ՏԽ չորայ [Հ ճօրայ]
6 ՏԽabcf բնակեցան
7 ԱՀ զայլս
7 cdef յոլովս / Հgk չիք յոլով
8 pqrs բազում
8 ab ի միջերկրեայսս / de ի մէջերկրեայսս / Հg ի մէջերկրեայս / Sk ի մէջերկրայս [վ² ի միջերկրայս, n ի մէջերկրեայս] / c երկրեայս
9 Խվ²f ի պաղեստին
9 pqrs կոստանդոս / Խվ² սպառազինէ
10 Ա. ճակատս
10 Խ երկոքին պարտեցան կողմանքն / վpqrs կողմեանք
11 c չիք անկան
11 f երկաքանչիւրոցն / Տ յիւրաքանչիւրոցն
12 b միոյ, փխ. միւսոյ
12 gk չիք եկեալ
13 Ա.Խ դարձեալ ի պարսից
13 ly կոստեա / k կոստեայ
14 Ա.Խ հիւանդացեալ յերկար
14 Խ վախճանի
14 adef ի մոմփեստին / b ի մամփեստին / c ի մախափեստին / Հgl ի մոմփսուեստին
14 Հabcl քաղաքի / gk քաղաք
14 f կիլիկեցւոց / gk լիկէացւոց, l գիկէացւոց, Հ լիկացւոց, փխ. կիլիկեցւոց
15 gk թագաւորեաց / d ամս ԻԴ.
16 Կ²abcd խաչ
16 Ա. լուսեղէն յերկնից յերուսաղէմ ամենայն քաղաքին հաւատացելոց և անհաւատից առ երանելեաւն
16 k չիք առ երանելեաւն կիւրղիւ
18 gko թէ / n և թէ
18 p տիրանայ
18 ՏԽ յուլիանու [no յուլիանոսի]
18 Տ պանդանդս [p պատանդս]
18 Խo տայ պատանդս
19 y յայսու / k ամբարիշտ
20 Ա. և ուրացաւ / opqrs չիք նա

խռովութիւն ի վերայ եկեղեցւոյ. և բազմադիմի ջանայր շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեան, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի Քրիստոսի պաշտօնն խափանեսցի և դեք երկրպագեսցին։ Եւ յորժամ գնա ընդդէմ Պարսից իրաւունքն զինեցին, և անցեալ ընդ Կիւլիկիայ հասանէր ի Միջագետս. և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զչուանս նաւակամրջին Եփրատու, զգուշանայրն անցիցն։ Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, դիմէ ի վերայ Պարսից զօրացն, և հալածականս առնէ. և հարեալ սպասաւորութիւն՝ անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրուձիոյն, և մեծարի ի նմանէ յոյժ։

Եւ խնդիրս առնէ, զի մի՛ տարցի գնա ընդ իւր ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և յանձն առեալ Յուլիանոս՝ խնդրէ զօրս և պատանդս։ Եւ Տիրանայ խնայեալ յԱրշակ որդի իւր երկրորդ՝ տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ զկրտսեր, հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զթոռն իւր զՏիրիթ, զորդի մեռելոյն Արտաշիսի, որդւոյ իւրոյ անդրանկան։ Զորս առեալ Յուլիանոս՝ նոյն հետայն առաքէ ի Բիւզանդիոն. և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն. և տայ զիւր պատկերն նկարեալ ի տախտակս, յորում և ի դիւաց զոմանս ընդ նմա. և հրամայէ յեկեղեցւոջ կանգնել յարևելից

1 opqrs խռովութիւնս
1 Ա չիք ի վերայ
2 c զհաւատս
2 Տ քրիստոնէութեանս
3 Հk խորամանկել
3 Կ^{2}e զքրիստոսի
3 ՏԽ չիք քրիստոսի—խափանեսցի և
4 Հgk իրաւունք
5 f անցին
5 b ի կիւլիկայ / l ի կիւղիկիայ
5 l զաւրաց
6 ԱՏ զչուան
6 a կաւակ կամրջին / bվ կաւակամրջին / c կաւայկարմնջին / ef կաւայ կամրջին / Հ նաւակարմջին
6 l եփրատու
7 y անցից
7 g չիք իջեալ
7 ԱԽ յուլիանու [l յուղիանու]
8 acde պարսիցն զօրաց / bpqrs զօրացն պարսից / kl պարսիկ
8 cf չիք և (հալածականս)
8 ԱՀgl հալածական
9 l յուղիանոս
10 acdef այրուձիոյն / b այրոյձիոյն / opqrs այրեձիոցն
10 k մեծ, փխ. մեծարի
11 Տ արարեալ, փխ. առնէ
11 Աo մի տարցէ
11 pqrs չիք զնա
11 ԱԽ ի պարս ընդ իւր
12 Ա զոլ / Հl ձիաւորել
12 Խվ^2 առնու / pqrs առ, փխ. առեալ
12 վ^2 խնդրէ ի նմանէ զօր
12 c պատանդդ
13 ՏԽc խնայեալ ի [Խc չիք ի] յորդի իւր արշակ [l յարշակ, c չիք արշակ] երկրորդ
13 g նմա / o ի նա
14 Խ տրդատ / de չիք զտրդատ
14 o երրորդ
14 pqrs չիք հանդերձ կնաւ և
14 Վmpqrs չիք զթոռն իւր
14 k թոռն
14 klpqrs տիրիթ / y տիրաթ
15 gkopqrs մեռելոյ
15 abcde արտաշէսի / gl արտաշեսի / o արտաշրի
15 de անդրանկանն
15 copqrs զոր
16 cdfy յուլիանոս / l յուղիանու
16 dk և նոյն հետեայն / g և նոյն հետեան / l և նոյն հետեայն / y և նոյն հետեեայն / e հետայն
16 abce ի բիւզանդոն
17 de զիւր
17 Ա յաշխարհս / Խ աշխարհս [k աշխարս]
17 ԱՏ նկարագրեալ
17 h ի տախտակի
18 ԱՏ (թերևս լաւագոյն Ոս. Մ.) յորում և զդիւաց [ը դիւաց] ոմանց ընդ նմա / Խվ^2 ի նմա
18 f յեկեղեցին / ՏԽ յեկեղեցիս

կուռք. ասելով, թէ որք միանգամ ընդ Հռոմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ զոյնպէս առնեն։ Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ՝ առեալ բերէ, ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ՝ դիւաց երկրպագին պատկերք։

ԺԴ

Վկայութիւն սրբոյ Յուսկանն եւ Դանիէլի։

Արդ՝ հասեալ Տիրանայ ի գաւառն Ծոփաց՝ յիւրում արքայական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն։ Զոր յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն՝ եհան ի ձեռաց արքային. և ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով արքային զիւրն խորամանկութիւն։ Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղև Տիրան, քանզի երկեաւ ի Յուլիանոսէ, զմտաւ ածելով՝ մեռանել ինքեան իբրև զկոխող թագաւորական պատկերի. և յաւելեալ բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն, յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան խրոց յանցմանց՝ հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչ ի գանելն աւանդեաց զհոգին։

Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրան ի ծերունւոյ քահանայէն Դանիէլէ, որ աշակերտ էր սրբոյն Գրիգորի և հիւպերետ, հրամայեաց զնա խեղդամահ առնել։ Զոր բարձեալ աշակերտացն՝ թաղեցին ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հացեաց դրախտ։ Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր իւր ի գիւղն Թորդան. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամս վեց։

1 Ւ որ / Հl տէրութեամբ
1 Ա. իշխանութեամբ են, փխ. տէրութեամբն հարկին
2 Ա. առնել
3 abcef եթէ / a չիք դիւաց
3 c երկիր պագին
3 Վgklmno պատկերքս / Հ պատկերքն / pqrs տարերքս, փխ. պատկերք
5 f վկայութիւնք
5 Ւa սրբոյն / c չիք սրբոյ
5 gk յուսկեայ / Հ յուսկայ
5 b դանիելի / l դանիիղի / միւսն. դանիէլի
6 Ւ տիրան / f յորում, փխ. յիւրում
6 ԱՒվ² արքայական / միւսն. արքունական
7 ad յեկեղեցւոջն / Ւ սրբոյն
8 Հ յուսկայ / Ա. չիք եհան
8 ՒՎm չիք արքայի
9 gk խորամանկութեան
10 ՏՒ եղեալ / Ա. չիք քանզի երկեաւ
10 ԱՒվ² զմտաւ ածելով [Ա. ածեալ] ի յուլիանոսէ [l ի յուղիանոսէ] ինքն մեռանիլ [kl մեռանել] իբրև [Ւ իբր]
11 Վmn իբր / c պատկեր
11 Տ յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն / Ւվ² յաւելեալ բորբոքումն ի [gl չիք ի] չարութիւն [վ²l չարութիւնն, Հ չարութեան] / opqrs բարկութեան, փխ. չարութեանն
12 Ւ սրբոյն / Հ յուսկայ
13 Ւ յանդիմանութեանցն
14 c հարկանել ջալոտիւք
14 Ա.k մինչև / o մինչ զի
14 Ա. ի [b չիք ի] հարկանելն. փխ. ի գանելն
14 ՏՒ զոգին
15 y եւ, փխ. յետ
15 Ա. թշնամանեալ լինէր անիծիւք
15 Տ տիրանայ
16 l դանիեղէ / միւսն. դանիէլէ
16 Ա. էր աշակերտ
17 a հիւպերէտ / d հիւպերեայ / Ւվ² հեպերետ / o չիք և հիւպերետ
17 k աշակերտաց / g աշակերտացն նորա / Հl աշակերտաց նորա
18 Հgk ի միայնարան / b հայեաց
19 Հgk սրբոյն / Հ յուսկայ
19 Ա. առ հայրն. չիք իւր
19 adefp ի գեօղն / Հcd ի գիւղն
20 k թրկան, փխ. թորդան
20 b եպիսկոպոսութեան

ԺԸ

Եթէ զիա՛րդ Զօրայի առեալ զզօրս Հայոց դառնայ ի Յուլիանոսէ, եւ սատակի ազգաւ:

Լուր սպանման սրբոյ Յուսկանն և քրթմնջիւն ամենայն նախարարացն եհաս առ նահապետն Ռշտունեաց Զօրայ, որ փոխանակ Մանաճհրի սպարապետ էր Հայոց հարաւային գնդին, և Տիրանայ հրամանաւ զհետ Յուլիանոսի զօրօք։ Որոյ լուեալ զայսպիսի համբաւ, ասէ ցզօրս իւր. «Մի վարեսցուք հրամանաւ այնորիկ, որ զայթագղութիւն արկանէ յերկրպագութիւնն Քրիստոսի, և սպանանէ զսուրբս նորա. և մի ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի»։ Եւ զզօրն համակամս իւր արարեալ՝ դառնայ, և եկեալ ամրանայ ի Տմորիս, մինչև տեսցէ, թէ զինչ արասցեն այլ նախարարքն։ Բայց սուրհանդակքն Յուլիանու յառաջ ժամանեն քան զգալն նորա, բերելով Տիրանայ թուղթ, որ ունէր օրինակ զայս.—

Թուղթ Յուլիանոսի առ Տիրան:

«Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Ինաքայ, Արամազդայ որդի, և ճակատագրեալ յանմահութիւն. Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ։

«Զզօրս, զոր արձակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ի բաց դարձաւ. և մեք բաւական էաք յանթիւ գնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա. այլ թոյլ տուաք վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի

2 Կ¹k թէ
2 Կ²abdef զուրայի / c զուրիայի / Խ զարայի / Վ² զարայի (միջs)
2 Ա զզօրսն. չիք հայոց
2 Տխ դարձաւ, փխ. դառնայ
3 l սատակեցաւ / g սատակի, յուս. ուրիշ ձեռքով ջնջած մեռանի / Հi մեռանի, փխ. սատակի
4 Խվ լու, փխ. լուր
4 Խ սրբոյն / b որդոյ, փխ. սրբոյ
4 Խ յուսկան
4 Աo քրթմնջել(ն) / pqrs քրթմնջեալ
4 cdef չիք ամենայն
5 abcef առ նահապետ
5 Հl ռուշտունեաց / միւսն. ըռշտունեաց
5 abde զուրայն, e զաւրուն, f զօրուն, Խ զարայ, փխ. զօրայ
6 Հdnp մանաճրհի
6 ԱԽ և հրամանաւ տիրանայ զօրօք [d եկանէ զօրօք, Հ զօրօք երթեալ էր] զհետ յուլիանոսի / o հրամանաւն հետեէր յուլիանոսի
8 cf զայթակղութիւնս / de զայթագղութիւնս
9 Տխf յերկրպագութիւն
11 ԱՀgl և համակամ [Հ համակամս] իւր արարեալ զզօրսն [Հgl զզօրս իւր] / k և համակամիտ արարեալ զզօրսն իւր
12 Խ տեսցեն / a չիք թէ
13 Տխ կանխաւ, փխ. յառաջ
13 Խ ժամանեալ / Հgk զգալ
13 Ա տիրանայ / միւսն. առ տիրան
14 Հgk թուղթ առ տիրան
14 f չիք ունէր / Խռ չիք օրինակ
14 opqrs զայս / միւսն. այսպէս
15 Տխ յուլիանու
15 o առ տիրան արքայ հայոց
16 a ինքնաքայ, g ինքնակ՛՛լ, iq ինքա, p իքարա, Հ ինքն, tw ի նաքարայ, փխ. ինաքայ
17 Ա յանմահութիւն ճակատագրեալ
17 Ա գործակալի մերում
18 Խ զօրս
18 k առաքեցեր, փխ. արձակեցեր
18 c զօրագլուխ / Հgk զօրագլուխի
18 Խ չիք ի բաց
19 Հ եաք / Ա գնդաց
20 abdef զնա
20 l պատճառանաց

մի տաիցեն զմէնչ Պարսիկք, եթէ բռնութեամբ և ոչ կամաւ ածէ զզօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքո միամտութիւնդ։ Արդ՝ եթէ ոչ ի քումմէ կամաց արար նա զայն՝ սատակեսցես զնա ազգաւ իւմը, առ ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապա եթէ ոչ՝ երդուեալ ի Ռաա, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԱթենաս, որ զյաղթութիւնն, զի ի դառնալն մերում անպարտելի զօրութեամբս վանեսցուք զքեզ և զաշխարհդ»։

Տեսեալ զայս Տիրանայ և յոյժ զարհուրեալ՝ առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ Հայր, և հանդերձ երդմամբ կոչէ առ ինքն զՋօրայ։ Իսկ զօրաց նորա տեսեալ, թէ լռեալ կան նախարարքն ամենայն՝ ըստ սովորական անժուժութեան մերոյ ազգիս ցրուեցան ի տունս իւրաքանչիւր։ Եւ միայնացեալ Ջօրայ, գայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայի զՋօրայ ի բուռն առեալ՝ ունի և զամուրսն նոցին զԱղթամար, և բառնայ զամենեսին սատակմամբ։ Բայց զմանուկ մի, որդի Մեհենդակայ եղբօր նորա, փախուցեալ դայեկացն ապրեցուցին։ Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամութ տէր Անձտայ։

ԺԶ

Յաղագս մահուան որդւոցն Յուսկան, եւ յաջորդելոյ զաթոռն Փառներսեհի։

Բայց ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսկան։ Քանզի որդւոցն

1 Ա մի տաացեն
1 a ի մէնջ / opqrs զձէնջ
1 Խ թէ / Խ կամօք
1 Աl ածէր / Հgktw ածեր
2 bcf փորձեալ / pqrs փորձելով
2 Խ միամտութիւն
2 Տ ի քոյ կամացդ [opqrs կամաց]
3 def ազգաւ իմքք / Խ ազգովիմը / վ ազգով / վ ազգաւ ամենեիմը
3 Աopqrs չիք նմա
4 Վmnq ապ՛ եթէ
5 opqrs յաթանաս / k յաթեսաս
5 Հfgk զյաղթութիւն
5 oprs չիք ի (դառնալս)
5 abcde իմում, փխ. մերում
6 Հվ²gk զօրութեանս / p զօրութեամբ / Ա զօրութեամբ իմով
6 Ա վանեցիս
7 Տ տիրանայ զայս լուեալ / Խվ² տիրան
8 վ²l և հանդերձ երդմամբ կոչէ / gk չիք և / միւսն. հանդերձ երդմամբ և կոչէ
8 ac զզուրա / bdef զզուրայ / Խ զզարայ
9 Ա եթէ լռեալ կան ամենայն նախարարքն
10 Խվ² սովորութեան
10 abcf անժուժկալութեան
10 Տ մերոյ ազգիս անժուժկալութեան
10 Հgk ի տունս իւրեանց իւրաքանչիւր / Աho իւրաքանչիւր ի տունս իւրեանց
11 abdef զուրայ / c զուրա / Խ զարայ
11 Ա ոչ կամաւ / Խ ոչ կամաւք
11 opqrs չիք յոչ կամաց և արքայի
11 Վmn արքայ
12 Ա զզուրայ / Խ զզարայ
12 Ա զամուր / Խվ² զամրոց / opqrs զամուրս
12 b զյաղթամար
12 c չիք և (բառնայ) / y բառնալ
13 ԱԽ զամենեսեան / opqrs մանուկ
14 Խnopqrs դայեկաց
15 Ա զսաղմութ / gl զսաղամուդ
15 Ա անձայ [f անձանեայ] / Խվ² անձաւայ [k անձաւ] / վ անծատայ
17 abdefk որդւոց / c որդոյ / Հ որդոց
17 abcde յուսկանն / Հ յուսկայ
17 c զաթոռ / b զաթոռն
17 c փառ՚՚ց ներսեհի / Խf փառներսէհ [k փառներսեհ]
18 pqrs չիք ի (տիրանայ)
18 Ա նախարարք
19 c յեպիսկոպոսութեան
19 Աno յուսկանն / Աglpq որդւոց

նորին ոչ գոլելի վարս առացեալ՝ անարժանք եղեն այնմ առաքելականին աթոռոյ. այլ և մահ ևս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս, յոյժ անագին և սարսափման լռողաց արժանաւոր, ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ և Աթանագինէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեալ պատշաճ այնմ, բայց մանուկ մի որդի Աթանագինէի, որում Ներսէս անուն ճանաչէր, որ ի Կեսարիայ էր ի հրահանգս, և զայնու ժամանակաւ գնացեալ ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի։ Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Գրիգորի, ընտրեցին զՓառներսեհ ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ, և կացուցին քահանայապետ ի տասներորդ ամի Տիրանայ. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս։

ԺԱ

Եթէ զիա՛րդ ի Շապհոյ խաբեցաւ Տիրան, երթալով ի կոչ նորա, և կուրացաւ ի նմանէ։

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վէր ընկալեալ ի փորոտիսն՝ սատակի ի Պարսս։ Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր ունելով զՅոբիանոս, որ ի ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց ի Բիւզանդիոն։ Իսկ արքայն Պարսից Շապհոյ զհետ նոցա կրթեալ, և խաբկանօք կոչէ զՏիրան առ ինքն, գրելով թուղթ այսպէս.—

1 f առացան
1 ԱՏ եղեն [c չիք եղեն] առաքելականին այնորիկ աթոռոյ [Ա շնորհի, փխ. աթոռոյ]
2 Խp յաւուրս
3 Տ արժանի
3 cl տեղ / Հgk տեղի
3 a շանթահարեալ
3 ly շանդահար / bcdef լեալ
4 ԱՀg երկոցունց / klվ² երկոցուն
4 Ա աթանագինէ / l աթանագենէս / միւսն. աթանագինէս
4 Խ կոչին
4 Ա անուանք / Խ անուամբ
5 opqrs հասակաց / opqrs չիք որդի
5 abcefl աթանագինի / d աթագինի / gk աթանագինսի / Հ աթանագէնէսի
6 cf ճանաչէր / միւսն. ճանաչիւր
6 f չիք ի (հրահանգս)
7 ՏԽc զայսու / Խ ժամանակօք
7 c ի բիւզանտոն / f ի բիւզանդոն
7 Աl ասպիոնեայ
8 Վcmqrs որումն / y որում, փխ. ուրումն
8 Խ ուրումն ասպիոնայ
8 Ա մեծի [cdef մեծ] իշխանի
8 o կելոյ, փխ. կալոյ
8 Խ յազգէն [k յազգէ]
8 deo սրբոյն գրիգորի
9 Խ ի տարաւնոյ [k ի տարօնոյ]
9 Տgk չիք և (կացուցին)
10 c ի տասներորդի / a չիք տիրանայ
10 Հ չիք որ / Հ կալեալ
10 o չիք որ կալաւ—ամս չորս
10 f ամս Գ։ Հմմտ. Բիւզ. Գ, 15, 16, 19։
12 ՏԽ թէ
12 gk արդ, փխ. զիարդ
12 i խաբեցաւ ի շապհոյ
12 opqrs ի կոչն
14 c այսորիկ
14 Ա յուլիանոս արժանի չար իւրոց խորհրդոցն
15 Ա վէրս ի փորոտիսն
15 d սատակեցաւ / def չիք և
15 abdef չիք զօրացն
16 bcef զյովբիանոս / gln զյուբիանոս
16 Խ չիք որ
17 c ի բիւզանտոն / f ի բիւզանդոն
17 opqrsy արքայն / o շապուհ
18 a զհետ կրթեալ նոցա
18 opqrs երթեալ, փխ. կրթեալ
18 Վpqrs խաբանօք / Խ կոչեալ
18 ՏԽ չիք առ ինքն / Հgk գրեաց
19 nopq այսպիսի

Թուղթ Շապհոյ առ Տիրան։

«Մազդեզանց քաջ և բարձակից արեգական Շապուհ արքայից արքայ. ի բարւոջ մերում յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ. ողջոյն շատ։

«Ճշմարտիւ ի վերայ հասաք, եթէ զսէրն մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշխարհս Պարսից. այլ և զգունդն զոր էառ ի քէն՝ զհետ յղեալ կոչեցեր ի բաց։ Եւ զառաջինն զոր արարեր, զխոեմբ, զի մի ընդ աշխարհ քո անցանիցէ՝ արարեր, զոր ինքն իսկ առնելոց էր. ուստի և մեր պահապանք գնդին վտարարտեալ ի բաց եկին, զքեզ պատճառելով. վասն որոյ մեր ցասուցեալ՝ սալարի նոցա ցլու արբուցաք արիւն։ Եւ քում թագաւորութեանդ ոչ ինչ մնասեցուք, երդուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի»։

Զայս տեսեալ Տիրանայ՝ խելագարեալ գնաց առ նա. քանզի արժանն տանէր զնա ի տեղի հատուցմանն։ Զոր տեսեալ Շապհոյ՝ կշտամբեաց զնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, և զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս զՍեդեկիային այնու ի հնումն. թէ և արդեօք վրէժս ընդ սորոյ առնն այնորիկ պահանջեցաւ, որով լուսաւորէր աշխարհս, ըստ Աւետարանին ձայնի՝ գոլով լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՀայս։ Խաւարեցաւ և ինքն, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս մետասան։

---

1 cf չիք Թուղթ—տիրան
2 վ^{2}kl մազդեզաց
3 cվ^2 ի բարիոջ / nopqrs յիշել
4 Խվ^2 չիք շատ
5 վ^{2}kl քաջ ճշմարտիւ / Հh քանզի ճըշմարտիւ / g քան ճշմարտիւ
5 Ա չիք մեր
6 Խվ^{2}nopqrs գոլով, փխ. գալով
6 pqrs յաշխարհ / k աշխարհ
6 Վm չիք և (զգունդն)
7 ab արարերն / c արարն
8 o չիք մի
8 Ա.Խ.Վ.m ընդ աշխարհս / n ընդ աշխարհն
8 SԽ անցցէ
9 d չիք և
9 abcpqrs պահապանքն / Հgl պահապան
9 o վտարարտեալք
10 opqrs չիք մեր
10 Խվ սեղարի [Հ չիք. sեղը բաց]
10 Ա ցլու արիւն արբուցաք / Խ արեան
11 pqrs չիք ինչ / bcef մնասեցաք
12 p ի միրհ / tw ի մեհր
12 Հgk չաստուած
12 Հ չիք միայն / Հ փութայ
13 Ա խորհեալ ինչ թողցուք (փխ. մարթասցուք) զքեզ վասն
13 y հասարակ
14 o արժան
15 c չիք ի տեղի / gk չիք ի
15 Հgk հատուցման
16 Ա.Խ իւրոց զօրացն
16 Հgk կուրացուց [k կուրացոյց] զաչս նորա
17 Ա.Խ զսեդեկիային [c զսեդեկին, f զսեդեկի, Խ սեդեկիային] այնոյ [deitw այնու, l այն] / S սեդեկիային ի հնումն
17 Ա.Հgk չիք ի հնումն
17 p և թէ արդեւք / Խ թէ արդեւք և
17 acdef արդեօք / միւսն. արդեւք
17 a չիք ընդ / k սորոյն
18 abde լուսաւորիւր
18 abcfopqrs աշխարհ / de զաշխարհ
18 b ըստ աւետարանի
19 y ձայնին / f բանի, փխ. ձայնի
19 Ա.Տ գոլ / Խ չիք տիրան
20 bpqrs թագաւորեալ, փխ. կալեալ զթագաւորութիւնն
20 l կալաւ
20 gky զթագաւորութիւնս
20 Ա վեշտասան [Վ^{2}tw տասն և վեց]
20 Հմմտ. Բիւզանդ, Դ, 20։

ԺԸ

Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱրշակ, եւ արշաւանաց ի Յոյնս։

Բայց Շապուհ թագաւորեցոյց փոխանակ Տիրանայ զորդի նորա զԱրշակ, ակն ածելով ի զօրացն Հայոց, զի մի՛ խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին. այսպիսի իմն պատեհ համարեալ, բարերարութիւն առնելով՝ իւր հաստատել զաշխարհս. նուաճեաց և զազգս նախարարացն, պատանդս առնլով յամենեցունց։ Եւ փոխանակ Վահանայ Ամատունւոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արևելեայ զօրուն՝ զհաւատարիմ իւր զՎաղինակ Սիւնի, և նմա յանձն արարեալ զՀայս՝ ինքն զհետ յունական զօրուն կրթէր, և հասեալ ի Բիւթանիա, և նստէր ամիսս յոլովս։ Եւ ոչ ինչ կարացեալ առնել՝ սիւն առ ծովուն կանգնէ, և առիւծ ի վերայ դնէ, մատեան ընդ ոտիւքն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. քանզի առիւծ հզօր է ի գազանս, նոյնպէս և պարսկականն ի թագաւորս. և մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս Հռոմայեցւոց տէրութիւնն։

ԺԹ

Թէ ո՛րպէս արհամարհեաց Արշակ զթագաւորն Յունաց։

Ընդ այնոսիկ ապա ժամանակս յարեաւ խռովութիւն արքային Պարսից Շապհոյ ի հիւսիսականաց ազգաց։ Եւ Յունաց թագաւորեալ

2 Հgk շապուհ
2 Ա. արշաւանք
2 y ի յոյնան
3 oprs չիք բայց
3 gk շապհոյ
3 Ա. նորին / Խ նորուն
4 gkp արշակ
4 Ա. խափանիչ, փխ. խափան ինչ
4 o զի մի՛ խափան լիցի առաջի արկելոց իւրոց գործոցն / Խ իւրոց առաջի արկելոց
5 pqrs լինիցի
5 Խ չիք պատեհ
5 Ձ չիք համարեալ
6 w իրր, փխ. իւր
6 Ա. հաստատելով
6 gk չիք և
7 cef զազգս / միւսն. զազգ
7 վbcefln առնլով / վ առեալ / միւսն. առնելով
7 Խ չիք և փոխանակ վահանայ ամատունւոյ
8 Խ կացուցանէ
8 Տ արևելեան
9 Խ վաղինակ / tw զվաղենակ
9 Խ արար
10 Տ զհետ երթեալ յունական զօրացն, և հասեալ ի բիւթանիայ, նստեալ ամիսս
10 Ձ ի բիւթանիա / միւսն. ի բիւթանիայ
11 Խվ^2 յաղթել, փխ. առնել
11 l կանգնէր
12 abcef առիւծ / միւսն առեւծ
12 ՏԽ չիք դնէ
12 y մատեանն
12 ՏԽa ընդ ոտիւք
13 Հabcef առիւծ / միւսն. առեւծ
13 Տl այնպէս, փխ. նոյնպէս
14 a ժողովինչ
15 Ձg տէրութիւն / k տերութիւն
17 Խ թէ որպէս արհամարհեաց զթագաւորութիւնն [Հgk զթագաւորութիւն] յունաց արշակ
18 ao ընդ այսոսիկ / b ընդ այն
18 bcd չիք ապա
18 վ խռովութիւն ի վերայ ազգին պարսից
18 ԱԽ շապհոյ արքայի պարսից [Ձ պարսից արքային]

Վաղենտիանոս, և գումարտակ ի Միջերկրեայս առաքեալ՝ հալածական առնէ զզօրս Պարսից։ Ապա առաքէ առ Արշակ մեր թագաւոր թուղթ։

Թուղթ Վաղենտիանոսի առ Արշակ:

«Ինքնակալ Վաղենտիանոս Աւգոստոս, հանդերձ աթոռակցաւ մերով և թագակցաւ Վաղեսիւ կայսերաւ. Արշակայ Հայոց արքայի խնդալ:

«Պարտ էր քեզ յիշել զչարիսն, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից, և զերախտիսն՝ որ ի մէնջ ի վաղնջուց մինչև ցքեզ, և հեռանալ ի նոցանէ և մօտել ի մեզ։ Որպէս զի խառնեալ ընդ զօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, և հանդերձ զոհացողական թղթովք մերոց զօրավարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ. և առեալ զեղբայրս քո, և որ ընդ սմա վտարանդիքս՝ ի բաց ածցեն։ Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ Հռոմայեցւոց տէրութեանս»:

Իսկ Արշակ և ոչ պատասխանի առնէ թղթոյն, այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա. նա և ոչ զհետ Շապհոյ միաբանեցաւ ամենայն սրտիւ. այլ անձնահաճ եղեալ, պարծելով հանապազ ի գինարբուս և յերգս վարձակաց. քաջ և արի երևեալ քան զԱքիլլէս, իսկ արդեամբք Թերսիտեայ նմանեալ կաղի և սրագլխոյ. վտարանջեալ յիւրոց նախագլխացն, մինչև զամբարտաւանութեանն ընկալաւ վարձս։

Ի

Յաղագս սրբոյն Ներսիսի և բարեկարգութեանն որ ի նմանէ:

Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, որդի Աթանագինեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ

1 tw վալենտինեանոս / Խ վաղետիանու
1 Խ չիք և / y գումարտեկ
1 Sgk ի մէջերկրայս / c ի միջներկրեայսս / abe ի միջերկրեայսս / f ի մէջերկրեայս
1 Ա.Խ հալածական
2 prs ապա և առաքէ
2 Խno առաքէ և առ / c չիք առ
2 opqrs չիք մեր / f թուղթ դայս
3 Խ վաղենտիանու [Հ վաղենտիանոս]
4 abdef օգոստոս
5 b թագաւորակցաւ, փխ. թագակցաւ
5 k վաղեսաիւ / Խվ^{2} կայսերբ
6 Ա. պարտ է / Ա.Խվ^{2} յիշել քեզ [Խcվ^{2} ձեզ]
6 cf անցուցին
6 Ա. ի պարսից անաստուածից
8 Ա.Խ մօտիլ
9 Ա. բանիւք, փխ. թղթովք
10 p զհարկդ
10 SԽ զեղբայրս [glno զեղբարս] / միւսն. զեղբայր
10 de նմա / SԽ սոսա [pq նոսա]
11 վnoprs վտաւանիքս / վ վատանիքս
11 վ ածցեն / միւսն. ածցին
13 Խ առնէր
14 c հետ / pqrs չիք զհետ
14 h միամտեցաւ
15 opqrs չիք այլ / վ^{2}ckl անձնհաճ
15 Ա.Խ ի գինեբբուս
16 վfgl վարձկաց / վ^{2}op վարձ(ա)կանաց
16 bcef երեևլ / կ^{2}tw երևիլ
16 կ^{2}ade զաքիլլաս / b զաքիւղաս / c զաքեղղես / f զաքեղղա / glp զաքիւղես / Հ զաքիւլես / nogrs զաքեղղովս
16 c թերսիտեայ / npqrs թերսիտայ
17 վ^{2}opqrs կորագլխոյ
17 Հվ^{2}gl վտարանջեալ / միւսն. վտարանդեալ
17 SԽ նախագլխոցն
18 Ա.Խ վարձ
20 ac ներսեսի / bdefg ներսէսի
20 k բարեկենդանութեան
20 Sefk չիք որ
22 վ^{2}abcde աթանագինի / l աթանագենի / f աթանագինէի / pqrs աթանագենայ
22 bcdef յուսկանն / Հ յուսկայ

Վրթանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիա, և եկեալ ի Հայս՝ զամենայն կարգս ուղղութեան հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սմա նկարագրէ։ Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց և համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով և զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում։ Քանզի բորոտք հալածեալ լինէին, իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. և զուրուկս փախստեայս առնէին, զի մի ի նոցանէ յայլս փոխեսցի ախտն. որոց դադարք՝ անապատք և ամայիք, և ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք, ոչ յումեքէ գտանելով մխիթարութիւն թշուառութեանցն։ Առ այսոքիւք և հաշմք անդամովք ոչ խնամեալ լինէին, և հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք ոչ ժողովէին։

Իսկ նորա հրամայեալ՝ ըստ գաւառաց գաւառաց շինել աղքատանոցս ի խորշս և ի զերծ տեղիս, զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց։ Եւ բաժանեաց ի նոսա զաւանս և զագարակս, պտղաբերել յարդեանց անդաստանաց և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց. զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ, բացէ ի բաց, և նոքա մի ելցեն ըստ բնակութիւնս իւրեանց։ Եւ յանձն արար Խաղայ ումեմն, որ էր ի Մարդաց Կարնոյ սարկաւագ իւր։ Սահմանէ և

1 g վարթանայ
1 Ա դարձեալ ի բիւզխանդիայ [df ի բիւզանդիոյ] / Խ դարձաւ ի բիւզանդւոյ [k ի բիւզանդիոյ]
2 SԽ ուղղութեանց
2 Խ իւրոց հարցն / Ա իւրոց հայրենեացն [c հայրենեաց]
3 b քան, փխ. քանզի
3 Խ զբարեկարգութիւն / Ավopqrs զբարեպաշտութիւն [a զբարեպաշտութիւնն, de բարեպաշտութիւն]
3 ԱԽ զոր յունաց [Հkl ի յունաց] աշխարհին եսես / Վ^{3} յունաց աշխարհին զոր եսես
4 Sbcdef քաղաքն
5 Ավ նորոգէ, փխ. նկարագրէ / ԽՎ^{3}n կարգէ [Հ կարգրէ]
7 i և խլեաց, փխ. խլելով
7 gl չիք և
7 fk զանգթութեան / g զանգթութիւն
7 b արմատք / Խ արմատս
7 k բնաբնար / de սովորութիւն
8 ԽՎ^{2} յաշխարհիս, փխ. յերկրիս
8 ԱԽ յօրինացն համարեալ
9 Աgl չիք և / Ա չիք ի նոցանէ
10 abcde դադար / c ապատք
10 de ամայիք և անապատք
10 d ծածկոյթք
11 k մածառք
11 SԽ գտանել / Վ գտեալ
11 Ա թշուառութեանց
12 c առ այսոքիկ / def հաշմ
12 cl անդամաւք / dg անդամօք
12 Ա հաշուեալ, փխ. խնամեալ
13 Հg հեւրք
15 c չիք ի (խորշս)
15 y ի խորշ / Վ ի խոշորս / e ի զերծս
16 Խopqrs լիցին
16 cy չիք ի (մխիթարութիւն)
16 Հkl վշտացելոցն
16 ԽՎ^{2} բաժանեալ
17 fl պտղաբերել / միւսն. պտղաբերեալ
17 k անդաստանեաց
17 Աo ի կթոց / ԽՎ^{2} ի կթելոց
18 Ա ի գեղմնից
18 abcef պաշտիցեն / n պահեսցեն, փխ. պաշտեսցեն
18 ԽՎ^{2} բացեալ ի բաց [k բացեա ի բացեա]
19 n զի, փխ. և
19 Sabde ըստ բնակութեան / ԽՎ^{2} ըստ իւրեանց [Վ^{2}l իւրեանցն] բնակութիւն
20 S խադղայ [p խադղեայ]
20 S չիք ումեմն / Վ^{2}gln ի մարադաց
20 Ա կարնայ / Խ ի կարնոյ [Հ ի կարմնոյ]
20 gl սարկաւարգ / b մի, փխ. իւր
20 SԽ հրամայեաց [no հրամայէ], փխ. սահմանէ
20 Խ չիք և

յամենայն գիւղս վանս շինել, զի լինիցին օտարանոցք, և տեղի մնդեան որբոց և ծերոց, և անունողաց տածումն։ Շինէ և յանապատ և յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս և մենաստանս և յառկանձնակաց խրճիթս. և հայր և տեսուչ նոցա կարգէ զՇաղիտայ և զԵպիփան և զԵփրեմ, և զԳինդ որ յազգէն Սլկունեաց, և զայլս ոմանս։

Եւ զերկուս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի՝ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ագահելոյ սեպհական ազատութեանն առնէին. և միւս՝ որ ի վերայ մեռելոց գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն։ Եւ էր այնուհետև տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս զբարբարոսս այլանդակեալս, այլ իբրև զքաղաքացիս համեստացեալս։

ԻԱ.

Սպանումն Տրդատայ, եղբօրն Արշակայ, եւ երթալ որդոյն Ներսիսի ի Բիւզանդիոն, եւ դարձուցանել զպատանդսն։

Սաստիկ և յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անիրաւաց Վաղենտիանոս. ուստի և զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սատակեաց, և զԹոդանոս ոմն ներքինապետ այրեաց կենդանւոյն. քանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ։ Եւ ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց զօրս ի Հայսն առաքեաց՝

1 Կ^{2}abefp գեօղս / c գեաւղս / Հd գիւղս / gkl գիւղ
1 ԱՏ լինիցի / tw լիցի
2 Ա այրեաց, փխ. ծերոց
2 վoprs անուղեւորաց, զ ուղեւորաց, փխ. անունողաց
2 Ա յանապատս / վ անապատ
2 վpqrs չիք և (յանմարդ)
2 d յանմարդաբնակ
3 վpqrs յառուկառանձնակաց, o յառուկ առանձնակեաց, Ավ առանձնակեաց, փխ. յառկանձնակաց
4 Տխ կացոյց, փխ. կարգէ
5 l սղկունեաց
5 Ախվ^{2} զայլս ոմանս բազումս
6 Խf զերկուս / y զերկոյս
6 ԽԿ^{1}Կ^{2}վ^{2}abcde ի նախարարութեանց [Խվ^{2} նախարարութեանցն] բառնայ յազգաց [Կ^{1}Հվ^{2}gk ազգաց] / f բառնայ ի նախարարութեանց ազգաց
7 e որ / Հgl յագահելոյ
7 Sabek սեփական
7 gk ազատութեան
8 Հgl չիք առնէին / Տ միւսն
8 Խ մեռելոյ / Տ մեռելոցն [p մեռելոց]
8 abdek օճիրս / cgl աւճիրս
8 Ա ըստ սովորական հեթանոսութեանն [f հեթանոսութեան]
9 Խ սովորութեանց
10 Վmn բարբարոսս / o զբարբարոսաց / pqrs բարբարոսաց
10 Ա այլանդակեալ
10 Տ որպէս / Խ քաղաքացիս
10 Աoprs համեստացեալ
12 gk սպանման / Ա եղբօր
12 f չիք որդոյն
12 bdefg Ներսէսի / c Ներսեսի
13 c ի բիւզանդոն
13 f ի բիւզանդ, հանել զպատանդսն
13 Հgk դարձուցանելոյ
14 a վաղենտիանոս ի վերայ անիրաւաց
15 Տ որով, փխ. ուստի
15 opqrs բազում
15 g յափշտակալութեան / վy յաշտակալութեան
16 Ա զոդանոս / opqrs զոդոն / tw զոդոնոս
16 ԱԽ չիք ոմն / gk վասն զի
16 ԱԽ հրամայեալ
17 Ա չիք և (ոչ)
17 p զյապշտակութիւնն
17 Ա չիք ընչից
17 b չիք կնոջ / Հվ^{2}cdefkl մի
18 Հgk այն, փխ. այնց
18 b աշխարհին, փխ. հրեշտակաց
18 Տ զոր

ցասուցեն զնա առաւել զրուցով խորխատելոյն Արշակայ։ Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ առ ձեռն ունէր զբարկութիւն՝ հրամայեաց զՏրդատ եղբայր նորա, զհայր մանկանն Գնելոյ, սպանանել, և Թէոդոսի զօրու ծանու ի վերայ Հայոց դիմել։ Որոյ հասեալ ի սահմանս Հայոց՝ զարհուրի Արշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա զմեծն Ներսէս. և ի հաշտութիւն մաղթեալ՝ տայ լնուլ զխափանեալ հարկսն, և պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ արձակէ զմեծն Ներսէս։ Որոյ երթեալ և ի հանդարտութիւն զԹագաւորն շրջեալ՝ մեծարի ի նոցանէ յոյժ. նա և զպատանդսն խնդրեալ առնու և դառնայ։ Եւ կոյս մի անուն Ողոմպիադայ, յազգէ կայսեր, կին ածէ Արշակայ։ Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Գնելոյ, յաղագս զուր ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեան, և գանձս յոլովս։ Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ՝ խորհէր նմա չարիս հնարապաղ, սպասելով ի դիպող աւուր։

ԻԲ

Թէ ո՛րպէս եղեւ խռովութիւն Արշակայ ընդ Գնելոյ, եւ մահ Տիրանայ։

Իսկ Գնէլ եկեալ յաւանն Կուաշ, որ յստին Արագածն կոչեցեալ լերինն, առ կուրացեալ հաւն իւր Տիրան, զի ցայնժամ կենդանի էր։ Եւ

1 Ա ցասուցեալ. չիք զնա
1 rs չիք առաւել / b զրուցելով
1 Կ¹ խորխատացելոյն
1 Տ յարշակայ [p արշակայ] խորխատանալոյն
2 abcd առ ձեռին / Կ²ef առ ձեռն / pqrs ի ձեռն / Հմմտ. Арм. Аршак. II, 89, ծան.
2 Հfgk զբարկութիւն / միւսն զբարկութիւնն
2 Ա հրամայէ
2 Տ հրամայէ սպանանել զտրդատ զեղբայրն [opqrs եղբայր] արշակայ զհայր մանկանն գնէլայ։ Եւ թէոդոսի [o թէոդորոսի] զօրու ծանու եկեալ [nopqrs չիք եկեալ] ի վերայ հայոց դիմեալ, և հասեալ
3 gl զերբայր / Վ²k զեղբայր
3 ԱՀ չիք մանկանն
3 f գնելայ / Հgk թէոդոս
4 cf դիմեալ / glk որոց
5 Խ զսուրբն [Հ սուրբն], փխ. զմեծն
5 Կ¹Կ²abcef չիք և ի հաշտութիւն—արձակէ զմեծն Ներսէս (s. 7)
5 d Ներսէս. որոյ երթեալ և ի հանդար (ջնջման նշանով) և ի հաշտութիւն (ferad) մաղթեալ
5 Հgk չիք ի (հաշտութիւն)
6 k լնելով, փխ. լնուլ
7 Խd առաքէ, փխ. արձակէ
7 ik զսուրբն Ներսէս / o չիք և
7 Հgk չիք ի (հանդարտութիւն)
7 Տ երթեալ և ի հաշտութիւն զթագաւորն շարժեալ, մեծարի
8 Խվ² ի նոցանէ պատուով յոյժ
8 pqrs չիք նա (և) / gkpqrs զպատանդս
9 ad ոլոմպիադայ / g ոլումպիայ / l ողումպիայ / k ուլումպեայ / Հ ողոմպիա / opqrs ողոմպիդայ
10 Հ արշակայ կին ածեն / gkl կին արշակայ ածեն
10 c կայսեր / no կայսրն
11 Խվ² առ մանկանն / Տf գնէլայ
11 Ա մահու հօր նորա տրդատայ
12 Խ նմա տայ / n զգանձս
12 Տ հիւպատոսութեանն / g պատոսութեան
13 p ի բարկացեալ, փխ. խանդացեալ
13 ՏԽ խորհէր նմա ի չարիս հնարապաղ, սպասելով նմա [g չիք նմա] ի դիպող
14 l աւուրս
16 ՏԽ թէ / de չիք եղև
16 f գնելայ ընդ արշակայ / k արշակ
16 Տ գնէլայ / af գնելայ
16 g տիրանայ (անայ ferad) / i տէր, k տիրթայ, փխ. տիրանայ
17 prs չիք եկեալ / opqrs կուէշ
18 Խn լերին
18 Խվ² հայր, Կ²etw հօրն, փխ. հաւն
18 Հ յայնժամ

Տիրանայ ողբացեալ զաննապէս զՏրդատ զորդի իւր, զհայրն Գնելոյ, իբր զինքն ունելով պատճառ սպանման նորա. վասն որոյ տայ Գնելոյ զամենայն ինչս իւր, և զկալուածս գիւղից և դաստակերտաց. և ի նմին ամանի հուաշ հրամայէ բնակել: Ապա առնու Գնէլ իւր կին զՓառանձեմ ումն յազգէն Սիւնեաց. և թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգևս ամենեցուն նախարարացն: Որոց հաճեալ ընդ նա և սիրեալ՝ եռուն առ նա զգաւակս իւրեանց. զորս առեալ, մեծապէս հանդերձեաց զինու և զարդու. և յաւելին ևս սիրել զնա:

Առատանօր եգիտ Տիրիթ պատճառս բսութեան. և մատուցեալ առ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զինակրաւ արքային, որ ի Մամիկոնեան տոհմէն էր, ասեն. «Ո՞չ գիտես, զի խորհեալ է Գնելոյ սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորեսցէ: Ահա տես, արքայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Գնէլ յԱյրարատ, ի կալուածս ձեր թագաւորաց, և սիրտ ամենայն նախարարացն եղև ընդ նմա: Քանզի կայսերքն նուէրելով զայդ՝ եռուն նմա զպատիւ հիւպատոսութեանդ, և զանձս սաստիկս, որով պարգևաց զնախարարսն»: Երդնոյր Վարդան յարեն արքայի և ասէր. «Իմովք ականջօք լուայ ի Գնելոյ, զի ասէր, թէ ոչ թողում հօրեղբօր իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն զորա եղև»:

Այսմ հաւատացեալ Արշակ՝ յղէ զնոյն իսկ զՎարդան առ Գնէլ, թէ «Ընդէ՞ր բնակեցար յԱյրարատ և լուծեր զկարգ հայրենեաց: (Քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ և միոյ որդւոյ

1 Տ տիրան
1 Ա. ոգացեալ [a զգացեալ] ողբալով
1 Խ չիք զաննապէս
1 prs զորդի իւր զտրդատ [p տրդատ]
1 Ա. որդի / Ա.Տ զհայր [p հայր]
1 Sf գնէլայ / a գնելայ
2 abc իւր, փխ. իբր
2 de առնելով, փխ. ունելով
2 Ա. պատճառս [b զպատճառս]
2 k գնել / Sa գնէլայ
2 c տայ զամենայն ինչս իւր գնելոյ
3 p կալուածս
3 ap գեօղից / c գեւղից
3 Խվ[2] գիւղից և ապարանից և դաստակերտաց
3 Ա. ի նմին աւանի ի կուաշ / o կուէշ
4 p չիք գնէլ
4 y փառանձեմոն ումն
5 Ա. ումն անուն / pqrs չիք ումն
6 k պարգս
6 Ա. ամենայն նախարարացն
7 dtw չիք առ նա
7 g զաւակս / oprs զոր
8 SԽ զարդու և զինու
8 Ա.Խվ[2] և յաւելին [abcef յաւէլին, վ[3]l առաւելին] ևս սիրել / միւսն. և առաւել ևս սիրեցին [opqrs սիրէին]
9 oprs պատճառ
10 Խo արքայն / k վարդանու
11 Հgl տոհմէ / Խ չիք էր
11 o և ասեն / Խnpqrs չիք ասեն
11 af գնէլայ / be գնէլոյ / Խcdtw գնելոյ / միւսն. գնէլ
12 Ա.Խվ[3] չիք քո
13 Խվ[3] բնակեաց / Ա. չիք գնէլ
13 Հgk յարարատ / l յարայրարտ
13 q մեր, փխ. ձեր
14 opqrs թագաւորացն
14 Տ չիք ամենայն
15 Խp կայսերք
15 Խnopq պատիւ զքո [nopq քո] հիւպատոսութեան [k հիւպատոսութիւն, nopq հիւպատոսութեանդ] / վ[3] զպատիւ զքո (կամ քո) հիւպատոսութեան(դ)
16 Խp սաստիկ / gk պարգեաց
16 opqrs զնախարարս
17 a ի գնելէ / be ի գնէլոյ / Sf ի գնէլայ
19 Խ արշակայ / Ա.Հgk վարդան
20 Խ բնակեցեր
20 Հg յարարատ / l յարայրարտ
20 Խpqrs հայրենեացն
20 Խ քանզի սովոր էր արքայ միայն բնակել [Հ բնակիլ] յարայրատ [g յարարատ, l յարայրարտ] / Ա. յարայրատ բնակել միայն արքայի և որդւոյ նորա միոյ

նորա, զոր փոխանորդ Թագաւորի պահէին, և այլոց Արշակունեաց բնակել ի գաւառս Հաշտենից և Աղիովտի և Առբերանւոյ, հանդերձ ռոճկօք և մթերք յարքունուստ): Եւ արդ՝ ընտրելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ գնալ յԱյրարատայ, և արձակել ի քէն զուստերս նախարարացդ»: Զայս լուեալ Գնելոյ՝ արար զհրամանս արքայի և գնաց յԱղիովիտ և յԱռբերանի: Բայց Տիրան հաւն նորա պատգամս խիստս յղեաց առ որդի իւր Արշակ. վասն որոյ հեղձամահ եղև յիւրոց սենեկապետաց ի հրամանէ արքայի ի գաղտնիս, և ի նմին աւանի Կուաշ թաղեցաւ, ոչ արժանի եղեալ հարցն գերեզմանաց. Թէ արդեօք զփոխարէնսն Դանիելի առնն Աստուծոյ հատոյց. որով չափով չափեաց՝ չափեալ եղև ըստ Գրոց:

ԻԳ

Դարձեալ խանդալ Արշակայ ընդ Գնելոյ եւ սպանանել զնա:

Ապա նկանէ արքայ զԹիկամբք Մասեաց առնել որս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոգայովտի. և եղեալ որս սաստիկ՝ ուրախացեալ Արշակ ի գինիս պարծէր, ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա մեռանել այնչափ բազմութիւն երէոց ի միում ժամու: Աստանօր դարձեալ նորոգեն զնենգութիւնն Տիրիթ և Վարդան, ասելով, Գնելոյ

1 b զոր և փոխանորդ / gk զի, փխ. զոր
1 Ա Թագաւորին
2 gl չիք և (աղւոյովտի)
2 Հ աղւոյովտի / k աղւովտի
2 l առբերանւոյ / միւսն. առբերանոյ
3 Ա մթովք
4 Աnopq յայրարատոյ / Հkl յարայրատէ / y յարայրարատէ / g յարարարատէ / Վ^{2} յայրարատէ
4 Ա արձակել զուստերս նախարարացդ [c նախարարաց] ի քէն
4 Տ նախարարացն
5 bd գնէլոյ / Sf գնէլայ
5 Խ զհրաման
5 SԽ արքայի, գնալ
5 bp յաղիովտի / rs յաղիովտայ / Հ յաղւոյովիտ
6 Հgl առբերանի / oprs յառբերանոյ / q առբերանոյ
6 Ա հայր, Հgky հօրն, փխ. հաւն
6 Խ նորին պատգամ խիստ
7 SԽef եղեալ
7 Ա յիւրոց սենեկապետացն ի գաղտնի հրամանէ [c ի հրամանէ] արքայի և
8 gk արքային
8 nopqrs ի [p չիք ի] գաղտնի
8 l ի նմին աւանի ի կուաշ
9 Հl հարանցն / k հարանց
9 Ա արդեօք [c արդեաւք] / Վ^{2}l արդարև
9 Ա զփոխարէն / y զփոխարինաց
9 c դանիելի / l դանիիղի / միւսն. դանիէլի
10 cefgk առն
10 abdef որովք / b չափովք
10 abcef չափեցեալ եղև
10 Ա ըստ գրոյն
12 Տ ընդ գնէլայ / l ընդ գնեղոյ / f չիք ընդ գնելայ
13 ԱՀgl որս
14 de գաւառի / Խ չիք ի
14 c կոգավովիտի / defk կոգայովտի / l կոգավովտի / Հ կոգովտի / a կոգայոտի
14 Տ որս սաստիկ, որ ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա այնչափ բազմութիւն էրէոց ի միում ժամու. և նա ուրախացեալ ի գինիս՝ պարծէր: Աստանօր
14 Վ ուր ախտացեալ, փխ. ուրախացեալ
15 ԽՎ^{2} ոչ ուրուք այլոց [Հ այլոյ] / c այլոց
15 hi չիք ի (թագաւորաց)
15 ԱԽ չիք նախ քան զնա
16 Հ նկանել, փխ. մեռանել
16 Հgk բազմութեամբ / l բազմութեան
16 ԽՎmocef էրէոց
16 c իմում, փխ. ի միում
17 Ա չիք դարձեալ / Խfp զնենգութիւն
17 Sf գնէլայ / k գնէլոյ

բազում երէս քան զայն ունել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվանն անուանի, որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնելոյ Գնունւոյ հասեալ էր ցնա։ Վասն որոյ առաքէ առ նա հրովարտակ այսպիսի.—

Թուղթ Արշակայ առ Գնէլ։

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, Գնելոյ խնամ որդւոյ խնդալ։

«Տեսցես տեղիս քաջերէս ի լերինդ Ծաղկաց զպարկացիր ջրով, և պատրաստեսցես. զի եկեալ մեր՝ ըստ արժանեաց Թագաւորականաց հանդիպեսցուք որսոց»։

Եւ երագ զհետ հրովարտակին երթեալ Արշակ՝ խորհէր, եթէ ոչ ըստ հրամանին գացէ արարեալ Գնելոյ, պատճառս ի վերայ եդեալ, իբր թէ չարակնեաց զուրախանալն արքայի՝ կալեալ զնա։ Այլ իբրև ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զայնպիսի պատրաստութիւն որսոց և բազմութիւն երէոց, խոցեալ խորհրդովք նախանձու և կասկածանաց՝ հրամայեաց նոյն Վարդանայ ի նմին որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաղս ինչ վրիպակաւ, երէոյ կամելով ձգել՝ նմա պատահեաց նետն։ Որոյ առեալ զայսպիսի հրաման՝ վաղվաղակի կատարէ, ոչ այնչափ յաղագս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելւոյն։ Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտն Աղիովտի զդին Գնելոյ թաղեաց յարքունական քաղաքին Զարիշատի. ի չքմեղս եդեալ՝ կոծ մեծ առնէ։

1 ԽՎmobcef էրէս / tw զայն
1 ԱԿ^{1}վ^3 ունել / միւսն. առնել
1 c իւրում
2 Ա շահապի վան
2 l ի մայրենի ի հաւոյ / Ա հաւոյն
2 S գնէլոյ / k գնէլ / f գնէլայ
2 abc գնունոյ
3 opqrs չիք առաքէ
3 d չիք առ նա / Աgk այսպէս
4 Ա չիք Թուղթ—գնէլ
4 k առ գնէլոյ
5 y արքայ հայոց արշակ. չիք մեծաց
5 Sdk գնէլոյ / f գնէլայ
5 ԱS որդւոյ խնոյ / h որդւոյ խնում
6 Sefk քաջէրէս [npq քաջերէս]
6 Ա ի լերինս / y ի լերինն
6 վtw զպուրակացիր
7 Ա չիք մեր
7 ԱԽ թագաւորաց
8 Խ որսոյ
9 Հglo արագ / c երթալ
9 abcd արշակայ
10 Sbdek գնէլոյ [o գնէլայ] / f գնէլայ
11 Հվ^{2}gl չարակնեալ / k չարակնեալն
11 Խ յորժամ, փխ. իբրև
12 b ոչ էր, փխ. չէր
12 Ա այնպիսի / p այսպիսի
12 Հgky որսոյ
13 bdlnp երէոց / միւսն. էրէոց
14 abcef չիք նոյն վարդանայ
14 Sabcef ի նոյն, փխ. ի նմին
14 Հgk որսոյ տեղ / վ^{2}l որսոյն եռեղ / y որսոյ նետել / Կամ որսոյն եռեղ. Ոs. Մ.
14 Ա իբր [c իբրև], փխ. որպէս
14 c չիք թէ
15 Հlk չիք ինչ
15 g վ(ա)րիպանօք / k վարիպանօք / վy վրիպանօք / Հ վրիպականօք / վl վահանաւք, փխ. վրիպակաւ
15 Sk էրէոց [n երէոց] / adefg էրէոյ
15 S կամէր / Խվ^2 կամել
15 վ^{2}kl պատահեալ / Հg պատահել
16 del հրամանն
17 k յաղակս
17 cfpqrs կամաց / a չիք կամացն
17 վ^{2}l տիրիթայ
18 deg սիրելւոյ
18 Ա ի դաշտ մի / S ի դաշտ
19 g աղւոյ ովտայ / l աղւոյ ովտո / Հ աղւոյ ովտւոյ / k աղւովտայ
19 Sf գնէլայ / abd գնէլոյ
19 opq թաղել / rs թաղեալ
20 ԱԽվ^2 ի չքմեղիկս [c չմեղիկս]

ԻԴ

Եթէ ո՛րպէս ժպրհեցաւ Արշակ առնուլ զկին Գնելոյ, յորմէ եղև Պապ:

Թէպէտ և Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիսն՝ այն որ ոչն ծածկի յամենատես ականէն Աստուծոյ, յայտնի և աշխարհի, առ ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ և Գնելոյ: Քանզի գխտացեալ ամենայն ուրուք՝ իմացաւ զայս և մեծն Ներսէս, և անէծ զԱրշակ և զաւիթ սպանմանն. և գնացեալ նստաւ ի սուգ զաւուրս բազումս, որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ: Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց, այլ անամօթեալ, ագահելով ի զանձս սպանելոյն և ի ժառանգութիւն՝ յաւել առնուլ զկին նորին զՓառանձեմ. յորմէ եղև պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ:

Այս Փառանձեմ գործեաց զանլուր և զանկարելի չարիս, և զպարսափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանիւ ոմամբ սուտանուն քահանայիւ ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ՝ եա Ողիմպիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, և եղոյծ ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց: Նոյնպէս և զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել, և փոխանակ կարգել զիւր հայրն զԱնտիոք:

ԻԵ

Սպանումն Տիրիթայ:

Իբրև եղև խաղաղութիւն Շապհոյ ի հիւսիսականաց ազգաց, և պարապ առեալ ի պատերազմացն՝ յայտնեաց զցասումն զոր ունէր առ

2 Ա.k թէ
2 c առ, փխ. առնուլ
2 ad գնէլոյ / Խbce գնելոյ / միւսն. գնէլայ
2 f չիք յորմէ եղև պապ
3 opqrs չիք և
3 Ա. գործել զանխուլ
3 Վmk զչարիս / glnopqrs չարիս
3 y չիք որ / Հgl ոչ
4 Հgk ակէն
4 b յաստուծոյ
4 prs յայտ
4 Աgk առ ի մեղուցելոյն / Հ առ ի մեղուցելոցն / l առ ի մեղուցելոցս
5 b և գնէլոյ տիրանայ
5 de գնելոյ / Տaf գնէլայ
6 opqrs ամենայն որ
6 qy իմացեալ
6 ego և զայս / k և զայս և
8 Խվ² որպէս ասաց սամուէլ
8 c ի վերայ, փխ. վասն
8 Հg արշակայ
9 k սպանանելոյն
10 Խ նորա
10 ՏԽ փառանձեմ [o զփառանձեմ]
11 pqrs անուանեցաւն
12 cdef և զանլուր և
12 Ա. զանկասկածելի, փխ. զանկարելի
13 Ա. լսելեաց / ors լսողացն
13 Ա. արժանաւորս
14 Խվ² ի կենացն դեղ
14 a ոլիմպիադայ / defnopqrs ոլոմպիադայ / Խ ուլումպիադայ [Հl ուղումպիադայ] / միւսն. ողոմպիադայ
14 abcde կնոջ
15 ԱԽվ² ի կենցաղոյս, փխ. ի կենաց
15 Հdefgopq տիկնութեան
15 a սոյնպէս
16 f տայ սպանանել արշակայ
16 Խ չիք և
16 Տ կարգեալ [nor կարգել]
17 c զանտիոս զիւր հայրն
17 abde զանտիոքոս / fpqrs զանտիոս
19 Խ տիրթայ / f տիրթայ ըստ անիծից ներսէսի
20 k չիք եղև / b ի շապհոյ ի
20 Հkl և, փխ. ի
20 Հkl ազգացն

Արշակ, վասն ոչ նմա, այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս: Սակս որոյ առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիթ և զնորին սիրեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք՝ խնդրել զհաշտութիւն: Բայց վասն զի քննախնդիր անցելոցն մարտից կամեցաւ լինել Շապուհ՝ ինքն ելանէ պատերազմել ընդ Յոյնս, որոյ աղագաւ խնդրէ զԱրշակ մեր թագաւոր հանդերձ ամենայն զօրօքն Հայոց ընդ իւր լինել: Իսկ Արշակ ոչ կամեցաւ իւրովի երթալ, այլ բարուրս եդեալ՝ դոյզն գունդ առաքէ զկնի Շապհոյ:

Եւ իբր բարկացեալ Տիրիթայ՝ ընկենու զնա ի պատուոյն, որպէս զի թէ ի նորա հրապուրանաց եղև այն, յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս: Եւ առաւել ևս գրգռէր զարքայ Վասակ զինակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միոջ հարճի: Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք և կակծեցուցանողօք: Որոց ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւանաց տանել՝ դէմ եդեալ գնացին առ Շապուհ հատուած: Ընդ որ առաւել ևս զայրագնեալ Արշակ՝ հրամայէ նոյն Վասակայ զհետ նոցա կրթել բազմաձեռն գնդաւ, զի ուր և հասցէ՝ սպանցէ զնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ և եղբայր նորա էր Վարդան: Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն Գնելայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, և ի Վարդանայ, ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ մեռանել:

---

1 f կայսեր այլ
1 prs զայնքան
2 o չիք առ նա / c չիք նա
2 gk արշակ առ նա / Հ չիք արշակ
2 ՏԽ զնորուն / n զվարդան
2 վopqrs արժան
3 ԽՎ^{2} զխաղաղութիւն [k զհաղաղու-թիւն], փխ. զհաշտութիւն
3 bcdef քանզի, փխ. վասն զի
4 Ա անցելոց / nopqrs անցուցելոցն / Հk անցանելոցն
4 ԱՏk կամեցեալ
4 e լինիլ / c չիք լինել
5 c ընդ յունս / b յաղագաւ
5 de ամենա
6 ՏԽ զօրօք / Ա չիք հայոց
6 de լինիլ / bo կամեցեալ
7 k բարուս
7 Ա առաքէ դոյզն գունդ
8 gl տիրթայ / Խ չիք զնա
9 Հgk չիք ի (նորա) / d ի նորին
9 Տ հրապուրանացն
9 Հgops ատելութեան
10 bcdef գրգռէ / c զարքայն
10 c չիք վասակ / l զինկիր
11 k աղջականն / Կ^{2}bcdef միոյ
12 a անարգեաց, փխ. նախատեաց
12 ԱՀk ամօթալեօք / gl ամօթալեաւք
12 ՏԽ որում [g յորում]
13 p այսպիսի
13 ԱԽ տանել այնպիսում [d այսպի-սում] վատթարութեան և պարսաւա-նաց
14 Խc չիք ևս
15 Ա չիք նոցա / e կրթէր
16 a չիք զի ուր
16 glpq և ուր և / k և ուր հասցէ
16 f չիք սպանցէ
16 ԽՎ^{2} հեղգացեալ կատարէ
17 Տ եղբայր էր նորա
17 ԱԽ արիւն [l արեն] անպարտ [kl ան-պարտի]
17 opqrs չիք անպարտ
18 Վmn գնէլայ / x գնելայ / ԱԽopqrs չիք գնելայ
18 Խ չիք յամբարշտէն
18 Ա ի տիրիթայ [a տիրիթէ] ամ-բարշտէ
18 gl ի տիրթայ
18 Խc ըստ անիծից
18 Հabcde Ներսէսի / g Ներսեսի
18 ԱԽ չիք ի (վարդանայ)
18 gk վարդան
19 ors չիք ի (հարազատ)
19 pq չիք իւրմէ
19 ԱԽ ի հարազատէն իւրմէ [abdef չիք իւրմէ] մեռանել յեղբօրէ [Խ եղ-բօրէ]

ԻԶ

Պատերազմն Շապհոյ ի Տիգրանակերտի։

Իսկ Շապուհ գայ հասանէ ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք։ Կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց ազխել ընդդէմ Շապհոյ։ Եւ ոչ միայն զմուտն արգել, այլ և ոչ հրեշտակս առաքեաց առ նա, և ոչ զնորայսն ընկալաւ։ Եւ հզօր կռուոյ եղելոյ՝ զբազումս ի Պարսիցն սպանանեն. և ի պարտութիւն մատնեալ գնդին Շապհոյ, դառնայ անդրէն ի Մծբին. և հանգիստ առեալ զօրացն և արծարծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առնուլ զՏիգրանակերտ. և ոչ թողացուցին նմա յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք՝ պատաղել զայնու, իբր թէ Յունացն խանգարեսցի գործ։ Եւ Շապհոյ յառաջ անցեալ՝ գրէ առ նոսա թուղթ օրինակ զայս.—

Թուղթ Շապհոյ ի Տիգրանակերտ։

«Մազդեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ. Տիգրանակերտեայց, որք ոչ եւս էք անուանելոց ի մէջ Արեաց և Անարեաց։

«Ես կամէի ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և քաջօրէն ազատութեամբ զմուտն առնել. և եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ առեմ, այլ

2 c ի տիգրանակերտէ
3 ԱԽ այլ, փխ. իսկ
3 d չիք գայ / ո հասանի
3 h գան, փխ. կան
4 Ա քաղաքացիքն, փխ. արք քաղաքին
4 ՏԽ գումարտ [o գումարտակ] / վ գումար
4 Աy գնդաւն
5 Կ²abcf անտիոս / de անտիոքոս / opqrs անդ էր, փխ. անտիոք
5 ԱԽ աներ էր
6 y չիք քաղաքին
6 Ա չիք զմուտն
7 opqrs չիք արգել / o չիք այլ
7 Հgky չիք առաքեաց
7 Տ զնորայն
7 Խվ² զնորայսն [Հ զնորայնս, վ² զնորայն] առաքեալս պատուեաց և ընկալաւ
8 Խվ² կռիւ
8 opqrs ի պարսից
8 d սպանանէին / ՏԽ սպանին
9 c շապհու / b անդէն
9 ly ի մծմին / k ի մծմի
10 b ի զօրացն / ՏԽ չիք զօրացն
11 ՏԽ ոչ թողացուցին [Հgk թուլացուցին] յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք պատաղել նմա զայնու
11 f թուղացուցին / abdew թուլացուցին
11 վ²gky յառաջախաղ
11 p գունդ
12 Տ իբրու [o իբր]
12 Աrs յունաց
12 Խ խանգարիցի / Ա հանդարտիցի [c հանդարտից], փխ. խանգարեսցի
14 Ա չիք վերնագիր / Խtw չիք թուղթ
15 Հkl մազդեզաց
15 Ա տիգրանակերտեցեաց [c տիգրանակերտացեաց] / Վgkm տիգրանակերտեաց / վ²nopqrsx տիգրանակերտաց
17 k և, փխ. եւ / o սկսել
17 Հlnop յառաջիկայ
17 y քաղաքէն
18 o զմուտ
18 pqrs եթ, փխ. եթէ
19 Խc որք / Խ չիք էք
19 l շահատակութեամբ (ղուս. շահատակութեան) / ky շահատակութեան / abcef շահաստանութեամբ, փխ. շահատակութեամբ

ի մտէ ուղղորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձէնջ ուսցին և այլք զդոյն առնել։ Այլ ի դարձին իմում բարկութեամբ այնպէս վաննեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խռռեալ սատահակելոց»։

ԻԲ

Եթէ ո՛րպէս Արշակաւան շինեցաւ եւ կոտորեցաւ, եւ առաւ Անի։

Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան։ Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեսցէ՝ մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի։ Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւանդապահք և պարտականք, և ծառայք և ձեռասակարք, և գողք և սպանողք, և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր։ Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն՝ և ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ. մինչև առ Շապուհ ևս ունել նոցա բողոք։ Եւ եղև ի դառնալն Շապհոյ ի Յունաց՝ առաքեաց զմի ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա, եթէ դէպ լինի, ունել զԱրշակ. և նա խոյս ետ ի նոցանէ զկողմամբք Կաւկասու, Վրաց միաբանելով։

Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս՝ ի ձեռնտու լինելոյ նախարարացն առնու զամուրն Անի, և գերէ զամենայն գանձս արքունի որ ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ, թէ վասն նախատինս առնելոյ Արշակայ, եթէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց։ Զոր ապա մաղթեալ նախարարացն՝ թափեալ թաղեցին յաւանին յԱղցս, որ

1 Հ ուղղորութեան
2 k զղոյգն, փխ. զղոյն
2 bde իմում / միւսն. մերում
2 def այնպէս վաննեցից զձեզ բարկութեամբ
3 q չիք զի կրկին—սատահակելոց
3 g կր(կ)ին և ; Ջվ² ի խռռել
3 ՎՋmq սատահակելոցն / rs սատահակաց
5 ՏՋ Թէ
5 c կոտորեց և առումն աւանին, փխ. կոտորեցաւ և առաւ անի
6 rs զգործ
7 d չիք կուսէ / Ջo չիք լերինն
7 Ա շինէ / oprs շինել
8 ԱՀgk չիք և
8 ԱՋ բնակիցէ
9 Ջ լցաւ ծովացեալ
10 Ջ ովիտն. չիք ամենայն
11 p ձեռասականք / վ ձեռասարք
11 pqrs այլ / d այնպիսիք
12 c անդ
13 p ի նախարարացն
13 ԱՋ չիք և / opqrs չիք ինչ
13 Ջ չիք նոցա
14 Հ չիք ունել
14 c եղեն / Հgl չիք եղև
14 c չիք Շապհոյ
15 Ջ առաքէ
15 co չիք ի (սպարապետաց)
15 a գունդն / ԱՏ թէ
15 cde պէտ, փխ. դէպ
16 abcfopqrs լինել / c լինիլ
16 d չիք զարշակ
16 Հabde կովկասայ / cgfln կովկասու / o կովկասայ / pqrs կաւկասոյ
18 Ա եյեալ, փխ. եկեալ
18 p լինել
19 y յանի, փխ. անի
20 Ջ չիք որ ի նմա
20 gk ոսկերքս / Հ զոսկերքս
20 Ջ եթէ / a նախատինք
21 Վmo և թէ / Ջnpqrs և եթէ / bd թէ
21 kp չիք վասն / Ա չիք ինչ
22 c նախարարաց
22 ab թափեն / bcf թափեն և / detw թափեցին և
22 a չիք թաղեցին
22 d յաւանի / o չիք յաւանին

յոտին Արարած կոչեցեալ լերինն։ Քանզի ոչ գիտացին ընտրել զօսկերս հեթանոսաց և հաւատացելոց, զի ընդ միմեանս էր խառնակեալ գերեզմանն, յաղագս այնր ոչ արժանի համարեցան ի գիրս սրբոցն թաղել ի Վաղարշապատ քաղաքի։

Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանի, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց ի տղայոց սանդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց և յանցաւորաց։ Զոր թէպէտ և վաղ գիտացեալ մեծին Ներսիսի՝ ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ ի կատար գործոյն հասեալ՝ եգիտ բաժանեալ զաւարս կոտորելոցն, զի վարեսցեն ի գերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեաց։ Զորս թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի գոմ մի, և դարմանս և մնուցողս նոցին կարգեաց. որք յետոյ աւանացեալ անուանեցան Որթք այնորիկ ազգաւ։

ԻԸ

Առումն Տիգրանակերտի եւ բնաբարձ քանդումն։

Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ նմա. և ելեալ ի պարիսպն աղաղակէին. «Գնա ի մէնջ, Շապուհ, զի մեք չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ»։ Եւ նա պատասխանեաց. «Ո՞վ քաջքդ ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ պարսպօքդ Տիգրա-

1 Ա. յոտինն
1 abce արարածն / Աk լերին
1 i կարացին, փխ. գիտացին
2 Ա. հեթանոսացն
2 ԱՀgl հաւատացելոցն
2 Խ չիք զի ընդ—գերեզմանն
2 b խառնեալ
6 a արշականի / Հgk արշակաւանին / l արշակաւանու / S արշակաւանայ / x արշակաւանայ
7 abdefglno բաց ի
7 ԽՎabdef սանդիացեաց / c սանդիացոց / o սանինդիոց / n սանտուացաց / Վpqrs սանդիացայց / վ սանդուացաց
7 Ա. դառնացեալ
7 detw չիք իւրաքանչիւր
8 Sg իւրոց, փխ. իւրեանց
8 Ա. չիք և (վաղ)
9 Աgy Ներսէսի
10 opqrs գործոցն / SԽ չիք հասեալ
11 k վերացեն / Ա. ի գերութեան
12 S զոր / Խ զոր և
12 Աoprs Ներսէսի / k Ներսէս
12 Ա. հրամայէ
12 c որդովք, f որդւովք, փխ. որթովք
12 Խ որդւովք [k որթովք] կրել ի գոմս մի և դարմանս և նոցուն մնուցօղս [Հ չիք մնուցողս] կարգեաց
13 pqrs դարման
13 b չիք և / o մնուցանող
13 ԱS կարգեալ
13 Խ աւանացեալք / tw անուանեցեալք
14 abcfly որդք, o որդքն, Հgq որդիք, փխ. որթք
16 f չիք բնաբարձ
16 Խ քանդումն ի շապհոյ պարսից արքայէ
17 Խ ընդդիմանալով
18 SԽ չիք նմա
18 ԽՎ եկեալ, փխ. ելեալ
18 k ի մէջ, փխ. ի մէնջ
19 ԽՎ²opqrs չարես, փխ. չարիս
19 opqrs չիք ընդ քեզ / Խ չիք ևս
20 dq անցուցանիմք / cgk քաջդ
21 o փակեցիք / Ա. պահէք, ԽՎ² պահեցէք, փխ. փակեցէք
21 ԱԽ ընդ պարսպօք [b պարսպովք, Խ պարսպաւդ] տիգրանակերտի / S ընդ տիգրանակերտի պարսպովքդ։ Հմմտ. Арм. Арш. II, 93։

նակերտի և արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղւոջ կռուել, և կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռւուն»: Եւ զայս ասացեալ՝ դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինուորս, ասէ. «Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք՝ զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք»: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքաւն հրամայեաց ընթանալ, և նետիւք խոցոտել զ'ի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշսն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուանոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կացաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նզախարխար արարեալ զայն, որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հօծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. և հուր ի գրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նետք և տէգք արձակեալք լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն՝ և ձեռն պարսկական ոչ վատատակէր զբազմախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել, մինչև ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ ի հիմունսն ծաւալէր: Այլ յունականն ձեռն ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտսն: Եւ Շապհոյ զմնացեալսն ի կատարածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ ի Հայս գունդք առաքեալ՝ անպայազատ զԱրշակունեացն հրամայէ առնել զառնմ:

1 Ա արանց է յընդարձակ և ի դաշտի [f դաշտ] կռուել / ԽՎ[2] արանց է յազատ և յընդարձակ դաշտի կռուել
2 k չիք և (կանանց)
2 gky արգելով / Հ արգելլով / opqrs յարգելուլ
3 Հ չիք փակել / Ա կռւին
4 ԱԽՎ[2] առ յոյնսն գերեալ [a գերեալսն] զինուորս [ԽՎ[2] զինուորսն]
4 acdef թէ
4 klվ մարտկիւ, փխ. մարտիւ
5 ԱԽ զքաղաքս զայս [Ա չիք զայս]
6 opqrs չիք ձերովք / a զօրուն
7 a ի վերայ
8 Հ չիք և / Հgk յունաց
8 Հg մարտուցեալ
8 Ա չիք մեծաւ / Խ յեցուցանէին
9 Ա չիք է
9 o երից երից / pqrs երից յերից
10 Խ մարդոց [y մարդաց], փխ. արանց
10 Աgk չիք և (ի ներքուստ)
10 Հgl կացնօք / Ա չիք կացնովք
10 Ա սակրովք [a սակրով, Կ[2]Ն ակրովք] և երկբերանովք
10 glno երկբերանօք
11 c կառուցաւոր / d կացնաւոր
11 cglnopqs մրճաւք կամ մրճօք
11 Ա փորելով / Խ փորեալ
11 c հիմունսն / p զհիմունս
11 Ա նզահարս / k նկախարխ / prs նզախարխ / վ նզախրոխ
12 վpqrs հիմունքն, փխ. որմունքն
13 ԱԽՎ[2] և հուր [ab հուրս] ի գրունսն վառեալ և յամենայն կողմանց հուր և քարինք / opqrs կողմունսն
14 c տիգք
14 Ա ձգեալ / Տk յարձակեալ
14 gl մերկքն, Հ մերկք, փխ. մերք
14 k յապօղ, փխ. յապուշ
15 a յանային, փխ. յապուշ դառնային
15 e չիք մտեալ / ԱԽ զօրն
16 Ա զօրէր, փխ. վատատակէր
16 Կ[2]bcdef բազմախողխող / pqrs զբազմարոխ / o զբազմամրոխ
16 Ա ապաժոյժ [a ապայոյժ] արիւն սպանելոցն / k սպանանելոցն
17 Կ[2]detw ի հիմունս
17 ԽՎ[2] անցուցանէր, փխ. ծաւալէր
17 a ձեռքն / o ձեռք / dep ձեռ
18 Ա հրձիգ զամենայն երկիրն առնէր զփայտակերտսն / Խ հրձիգ զամենայն [l զամենայնն] առնէր զփայտակերտսն / pqrs փայտակերտ
18 c չիք և շապհոյ զմնացեալսն
18 abdefy շապուհ
19 Ա զառնայ, փխ. չուէ
20 Խ գունդ / Ա գունդք էին
20 abdeftw ապա ազատ / c ապազատ
20 Խ առնմն հրամայէ առնել
20 abce առնմս / d զառնմս / f զառնման

ԻԹ

Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարս իւր, եւ փառանգի երթալոյն Պապայ ի Բիւզանդիոն։

Դարձեալ յարեաւ խռովութիւն Շապհոյ ի նոյն ազգաց, և խաղաղութիւնն ի Յոյնս շրջեցաւ, ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին. սոցա խաղաղութիւն ի նոցա խռովութեանն, և նոցա խաղաղութիւն ի սոցա խռովութեանն, որ վասն միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք։ Քանզի հիւանդացեալ Վաղէնտիանու ի բերդին որ կոչի Բերգիտիոն՝ վճարի ի կենցաղոյս, եղբօրն փոխանորդելով զտէրութիւնն՝ Վաղեսի. յետ բարեբախտագոյն պատերազմաւ Գթացն յաղթութեամբ դարձի, նոյն հետայն առաքէ զօրս ի Միջագետս ի Հայս, յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնութիւն Շապհոյ։

Բայց Արշակայ եկեալ Վրացի գնդաւ՝ ժողովէ զակաւս և յիւր մտերմաց, և տայ պատերազմ ընդ նախարարսն ընդ այնոսիկ, խնդրելով զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու։ Միաբանեալ և նոցա առաջնորդութեամբ Ներսեհի որդւոյ Կամսարայ, ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ։ Եւ հզօր *մարտի եղելոյ՝ բազումք յերկաքանչիւրոց

1 k Լ, փխ. ԻԹ.
2 c վարանգի
2 f և Ներսէսի արարեալ զխաղաղութիւն երթայ ի բիւզանդ, փխ. և փառանգի երթալոյն պապայ ի բիւզանդիոն
3 ՏԽ երթալոյ
3 y պապ / abcde չիք պապայ
3 c չիք ի (բիւզանդիոն)
3 ab ի բիւզանդիոնն
4 abcdgopqrs խաղաղութիւն
5 Կ^{2}abcefiw չիք ըստ այնմ—փոխարինին (s. 6)
5 Խվ^{2}d փոխարկեալս / opqrs փոխարկել
5 Խվ^{2} ի միմեանց
6 c ի սոցա խաղաղութիւն
6 abcfkly խռովութեան / Հdegiw խռովութիւն
6 bcefiw և նոցա խռովութիւն ի սոցա խաղաղութեան / d չիք և նոցա—խռովութեանն (s. 7)
7 agky խռովութեան / Հl խռովութիւն
7 ԱԽԿ^{1}վ^{2} որդան [Հak որ զանվախճան, g որ զ(ան)վախճան], փխ. որ վասն
8 c լինի / n լինէին
8 վ^{2}l սկզբմունք
8 Աl վաղենտիանոս / Տk վաղենդիանու / iw վաղենտինեանոս
9 Ա բերգիտոն / pqrs բերգիտիոն / k ի բերգիտիոն
9 ԱԽ վճարեցաւ
9 p փոխանորդելով եղբօրն
9 Խ փոխանորդելոյ
9 ԱՏ զտէրութիւնն յետ բարեբախտագոյն վաղեսի [a վաղենտէն, def վաղէսի] պատերազմաւ / fg զտէրութիւն
10 Հgk բարեբախտագնոյ
10 Հg գդացն / lnopqrs գնդացն / y գգացն / վվ գնդացն կամ գոթացն
11 Ա դարձին / ԱՏg և նոյն
11 Ա սոյն հետայն / gk ի նոյն հետեան / l նոյն հետեայն
11 ԱՏ առաքեալ / Խabcde զօր
12 Տ յօգնականութիւն [p օգնականութիւն]։ Հմմտ. Арм. Арш. II, 89 եւ 96։
13 k ի վրացի / Ա ժողովեալ
13 Հglp սակաւս / Խ չիք և
13 c իւր / Խ յիւրոց
14 c չիք տայ
14 d ընդ իւր նախարարսն
14 Խ պատերազմ ընդ այնոսիկ նախարարս
14 Խվmn խնդրել
15 ab վրէժ / Խ իւրոյ ձեռակերտին
15 y արշակաւանի
15 k ի նոցա, փխ. և նոցա
16 Տ կամսարու
17 e չիք և հզօր—կողմանցն անկան (kr. 292, s. 1)
17 Խabcdf յերկաքանչիւրոցն [b երկաքանչիւրոցն] անկան ի կողմանց [abdf կողմանցն]

կողմանցն անկան. քանզի արք գիտելով արանց՝ ոչ ոք զպարտութիւն յանձն առնոյր։ Եւ մինչ դեռ նոքա յայսմ էին, հասանեն և զօրքն կայսերականք։ Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ թշնամի են նորա Շապուհ և Վաղէս և իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ առ մեծն Ներսէս բազում անգամ աղաչելով. խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց, և լինել ըստ կամաց նորա, և ապաշխարել ի քուրձ և ի մոխիր. միայն զի նա եկեսցէ և արասցէ խաղաղութիւն, և թափեսցէ զնա ի ձեռաց հզօրացն Յունաց։ Սապէս և ի նախարարացն ստէպ ստէպ զմիմեանց զկնի գային մաղթանք նորին աղագաւ. նա և եպիսկոպոսացն ժողովեալ՝ պաղատանս մատուցանէին, զի մի՛ անփոյթ արասցէ զկորստենէ իւրոյ վիճակին։

Ապա հաւանեալ մեծն Ներսէս՝ եկն ի մէջ նոցա, և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա թագաւորին և նախարարացն, բայց ի նահապետէն Արծրունեաց Մեհրուժանայ և ի նորին քեռանէ Վահանայ Մամիկոնենէ, որք անլսող եղեալ՝ ապստամբեալ գնացին առ Շապուհ։ Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի յայնմ հետէ թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ, և նոքա ծառայեսցեն միամտութեամբ. և այս ի մէջ նոցա։ Բայց և առ զօրսն Յունաց. երթեալ մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի՛ ինչ աշխարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն և զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս, և դառնալ։ Որում լսող եղեալ քաղցր և մեծն Թէոդոս զօրավար՝ դառնայ առ կայսր հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս Թղթով Արշակայ, որ ունէր օրինակ զայս.—

1 Տl և արք / p գիտեալք
2 detw չիք նոքա / opqrs յայնմ
2 Ա չիք և (զօրքն)
2 Խcdef զօրք / Տ կայսերական
3 pqrs արշակ
3 Ա եթէ թշնամիք են
3 k չիք և վաղէս և իւր—ապստամբեալ գնացին առ շապուհ (տ. 15)
4 Տխ յղէ [gl յղէր] բազում անգամ աղաչելով զմեծն Ներսէս
6 abdefprs չարեաց
7 p չիք և (լինել) / de լինիլ
8 opqrs չիք զնա
8 Հg զօրացն, փխ. հզօրացն
8 a սոյսպ, փխ. սապէս
8 g չիք ի (նախարարացն)
9 վl կնի, փխ. զկնի
9 Աg մաղթանքն
10 Ա ժողով արարեալ, փխ. ժողովեալ
10 Տխ մի՛ անփոյթ զկորստենէ իւրոյ վիճակին առնիցէ [Խ արասցէ]
11 a յիւրոյն / bcdtw իւրոյն
11 Ա վիճակի
12 Աn մեծին
12 bdef Ներսէսի / c Ներսեսի / n Ներսիսի
13 abdefno բաց ի
14 Տխab մերուժանայ
14 p չիք և (ի նորին)
14 abefg չիք ի (նորին)
14 abdeftw քեռ առնէն
14 Ա մամիկոնէի / nop մամիկոնէ
15 ao անլսողք
15 Ա չիք ապստամբեալ
15 Ախ նախարարքն ամենայն
16 gk ուխտս
17 Խ վարեսցի ուղղութեամբ թագաւորն
17 a չիք և նոքա—միամտութեամբ
18 Ա չիք բայց / k չիք և (առ)
18 g երթալ
18 Ա սրբոյն, փխ. մեծին
18 abdef Ներսէսի / c Ներսեսի
19 Ա զհարկս / de զորդիս
20 de որդւով
21 Հg դառնայ, փխ. դառնալ
21 gk որում և լսող
21 Խ մեծին [Հ մեծի] *Թէոդոսոսի զօրավարին [l զօրավարի]
21 Տ զօրավարն / d չիք զօրավար
21 opqrs դառնալ, փխ. դառնայ
22 ԱՏ առ կայսրն / Խ չիք հանդերձ
22 Ա պատանդօքն հանդերձ
23 Խnpqrs չիք օրինակ

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս։

«Արշակ արքայ Հայոց մեծաց և ամենայն նախարարք Արամեան ազինս. տեառն մերում ինքնակալի Վաղեսի Աւգոստոսի և որդւոյ քում Գրատիանոսի խնդալ։

«Մի՛ գիցէ ինքնակալդ ի մտի, եթէ առ ատել զձեզ նշկահեցաք, կամ իբրև զհզօրս ինչ զմեզ վարկանելով՝ արձակեցաք զունդ հինից յերկիրդ Յունաց. այլ մեծի խռովութեանդ, որ ի ձերում միջի շարժեցաւ, գիտակ եղեալ՝ երկուցեալ ի Շապհոյ, եթէ ոչ ոք թափեսցէ զմեզ ի ձեռաց նորա՝ օգնեցաք նմա զոյգն գնդաւ։ Այլ ոչ ես ինքն Արշակ եկի ընդ նմա, զմիամտութիւն ընդ ձեզ պահելով. վասն որոյ աւերեալ գերեաց զաշխարհս մեր, մինչև զոսկերս անգամ հարցն բերեալ ի գերեզմանաց։ Եւ արդ՝ հաւատացեալ ձեր եղելոցս՝ զառաջինն սէրն առ մեզ հաստատուն պահեցէք, և մեք առ ձեզ զմտերիմն հատուսցուք ծառայութիւնս»։

Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցաւ, և ոչ զմեծն Ներսէս ետես. այլ բացէ ի բաց արտասահմանել զնա հրամայէ, և սրոյ զամենայն պատանդսն մատնել։

---

1 f վաղէս կայսր
2 de արամեանն / Խ արամեանս [k ամս]
3 Խ ազգին [Չ ազգի], փխ. ազինս
3 Ա տեառն իմոյ ինքնակալ վաղեսի օգոստոսի [օգոստի, f օգոստեայ]
3 Խ աւգուստոս վաղեսի
3 p չիք վաղեսի
4 ԱkI գրատիանոսի [tw գրացիանոսի] կայսեր խնդալ
5 c առ ատեալ, f ար ատեալ, փխ. առ ատել
5 nopqrs չիք առ
5 n ատեալ / opqrs ատելի
5 o զքեզ, փխ. զձեզ
6 opqrs չիք ինչ
6 Ա չիք զմեզ
6 a չիք արձակեցաք
6 ԱԽՎ³ հէն [c հեն], փխ. հինից
7 Ա յերկիր
7 de խռովութեան
7 Չgk չիք ի (ձերում)
7 o ի միջի ձերում
7 Ա շարժեցեալ [c շարժեալ] եղե
8 Խ թէ
8 ԱՏ թափէ
8 prs զձեզ, փխ. զմեզ
9 opqs չիք ես
9 Խ եկի արշակ
10 c զի միամտութիւն
10 Ա չիք ընդ (ձեզ)
10 Խ պահելով ընդ [k չիք ընդ] ձեզ
10 ԱՉl աւարեալ
11 Ա գերեալ
11 e աշխարհս
11 Ա զոսկերսն անգամ զհարցն բերեալ ի գերեզմանացն
12 Տ ձեր՝ մեր
12 ԽՎmx յղելոցս, վ եկելոցս, փխ. եղելոցս
13 p պահեցաք և մեզ առ
13 detw մտերիմն
15 Տ ընթերցեալ
15 k մեծ / l զսուրբն, փխ. զմեծն
15 ԱՏ ոչ ետես զմեծն Ներսէս
16 l բայց է ի բաց
16 pqrs արտասահմանեալ
16 ՏԽ հրամայէ զնա և զամենայն վտարանդիսն սրոյ մատնել
16 Խ վտարանդիսն, փխ. պատանդսն
17 p մատնեալ

Լ

Յաղագս արտաքսմանն լինելոյ մեծին Ներսիսի, եւ անկանել պատահել ի կղզին անբնակ. եւ թէ ո՛րպէս կերակրեալ լինէին ի վերին խնամոցն։

Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդացւոց հոգեմարտն Մակեդոն։ Եւ իբրեւ ել հրաման յարքունուստ աքսորել զմեծն Ներսէս, որպէս զմի անգամ խարող և դրժող արքային՝ մատուցեալ առ նա ոմանց ի հերձուածողաց աղանդոյն Արիոսի, ասեն. «Եթէ դաւանես ընդ մեզ՝ թափէ զքեզ հայրն մեր Մակեդոն»։ Որում ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. և ի նաւալիւղն լինել ըստ խստաշունչ օդոյ ձմերայնոյն, ընկեցեալ ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն. և նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել, միայն տագնապեալ, ուտելով զարմատս անտառին։ Այլ ի տեսչութենէն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին ամիսս ութ ի ձկանցն, զոր ծովն ընկենոյր կենդանիս։ Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդօքն՝ թափեաց Մակեդոն։

ԼԱ

Կոտորել Արշակայ զնախարարսն, եւ յաղագս փարուց Խադայ եպիսկոպոսի։

Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ ամենայն ուխտիցն, զոր եդ ընդ նախարարսն, և խնդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշա-

1 k ԼԱ, l ԽԹ, փխ. Լ.
2 Տ յաղագս արտաքսմանելոյ զմեծն Ներսէս և արկանել պահել ի կղզին
2 bce արտաքսմանն
2 bcdef Ներսէսի
2 f պատահի
3 atw ի կղզի / bcdef ի կղզիս
3 Ջgk չիք թէ / Խ չիք լինէին
3 frs չիք վերին
3 f ի խնամոցն Աստուծոյ
4 o չիք ի ժամանակին—եպիսկոպոսութեանն
4 l եպիսկոպոսապետութեանն
4 Տ բիւզանդիոյ
5 Տbcfk հոգէմարտն
5 Խabdef մակեդոնն [k մակողոնն]
5 c չիք և / ftw արքունուստ
6 etw չիք աքսորել զմեծն Ներսէս
6 cdpqrs դժրող / o զդժրող
7 ՏԽ մատուցեալ ոմանց [Խ ոմանք] առ նա [Խo չիք առ նա] ի հերձուածոյն [o ի հերձուածողացն] արիոսի
8 Խ թէ / abdefgl մակեդոնն
9 Խ չհաւանեալ / o արտաքսեցաւ
9 ԱՋՎ²gky և [Կ² չիք և] ի նաւուղին
9 ԱՎ լինելոյ / i խստագոյն
9 a օդւոց / ԽԿ² bde օդոց / c աւդոց / f օդոյն / i օդւոյ
10 abf ձմերայնւոյն / tw ձմերայնոցն / միւսն. ձմերանոյն
11 g իշխեալ / Աgk միայն
11 d տագնապեալ
12 ԱՏ զարմատ
12 c ի տեսչութե՛ն / Վm ի տեսչութեանցն
12 Ջgk չիք Աստուծոյ
13 ԱՏgk ի ձկանց / tw զորս / abdef ծով
14 Ա չիք ամենայն
14 ՏԽ պատանդաւն / Ա թափէ
15 Ջbdegl մակեդոնն / f չիք մակեդոն
16 l Լ, փխ. ԼԱ.
17 Ա թէ որպէս կոտորեաց արշակ զամենայն նախարարսն [d զնախարարսն ամենայն, e զնախարարսն զամենայն] և վասն փարուց
17 go կոտորելն / npqrs կոտորեալ
17 Տak խաղդայ
17 Ջfgknopqrs եպիսկոպոսին
18 abdef Ներսէսի / c Ներսեսի (միշտ)
18 ԱՏ ուխտին / tw ամենայն նախարարաց ուխտին, զոր եդ ընդ նոսա և
19 Ա եդ ընդ ամենայն նախարարաց նոսա [c նոսայ] և
19 Խ արշակաւանի

կուանու։ Եւ կոտորեաց զբազումս ի նախարարացն, մանաւանդ զազգն Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ագահեալ յամուրն Արտագերս և ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ։ Եւ կոչեալ առ ինքն ի լքեալ արքունիսն Արմաւիր իբր զազգականս իւր, ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել։ Եւ ոչ ոք ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի Արշաւրի. քանզի ունէր կին Արշակունի, որ և բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՆերսեհէ. որոյ աղագաւ և ոչ ի կոտորման նոցա դիպեցաւ։ Այլ լուեալ զբօթն՝ հանդերձ որդւովքն Շաւարշաւ և Գազաւոնիւ և բոլոր ընտանեօքն գնաց փախստական ի Յոյնս։

Բայց ի գնալն մեծին Ներսիսի ի Յոյնս՝ էր ձեռնադրեալ զսարկաւագն Խադ յեպիսկոպոսութիւն Բագրեւանդայ և Արշարունեաց, և հաւատաց ի նա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհիս մինչև ցժամանակ իւրոյ դարձին։ Այս Խադ յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսիսի, և առաւել ևս ի տեսչութիւն աղքատաց. որոյ և շտեմարանքն իսկ աղբերացն սքանչելապէս իբր առ Եղիայիւ և Եղիսէիւ. և ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր և սաստիկ էր և աներկիւղ։ Եւ ոչ եղև ի նմա զամագիւտ սատանայ, բայց առ միոյ նուագի, զի էր պճնող առ հանդերձս և ձիասէր. զոր պարսաւեալ այպանէին փոխանակարանեալ՝ որք ի նմանէ յանդիմանեալ լինէին։ Վասն որոյ թողեալ այնուհետև զպերճազոյն հանդերձսն, խարազնազգեստ եղեալ՝ իշով շրջէր մինչև ցօր մահուան իւրոյ։

1 Ա զբազում [de բազում] նախարարս
1 p չիք ի (նախարարացն)
1 Տ զազգսն [o զազգն, x զազգս]
2 Հk կամսարականն / Ա բառնայ
2 c չիք ագահեալ
3 ef արտագէրս / Խ ոստանեցա
3 p կոչեցեալ / Խ չիք առ ինքն
4 Խ ի լքեալն արքունիս
4 Հ ազգականս / Տ զազգական
5 abefgltw պատուոյ և մեծարանաց
5 a և միահաղոյն / Ա մանկամբքն
7 abcde արշօրի / Հgk արշուրի
7 ԱՏ ունէր երկրորդ կին
8 pqrs ի կողմանէ / a հաշենից
8 Հgk զտրտունջ
9 Ա չիք իւրմէ / Խ չիք եղեալ
9 c զներսեհ / Տ չիք և (ոչ)
9 Խ չիք ի (կոտորման)
9 Sa ի կոտորմանն
10 SԽ գիպաւ
10 p լուաւ / abf լսել / c ի լսել / detw լսէ / Խվ լսեալ
11 abd գազաւոմիւ / k զգազաւոնիւ
11 ԱՏ ընտանեօք
11 p փախեաւ, փխ. գնաց
12 de մեծի / f չիք մեծին
12 abdef ներսէսի / c ներսեսի
12 Խ և, փխ. էր / l զսարկաւարգն
13 ԱՏ զխադ / SԽabc բագրաւանդայ
13 c արշակունեաց / l աշարունեաց
14 Ա ի նա զգործս [c գործս] վերակացութեան ամենայն աշխարհին / Տ աշխարհին
14 ԽՀgl չիք մինչև
15 c ցժամանակս
15 abceftw նմանող եղեալ
16 ԱԽ չիք և (առաւել)
16 Հgk չիք ի (տեսչութիւն)
16 Sa չիք և (շտեմարանքն)
16 Խ շտեմարանք / SԽ չիք իսկ
17 f աղբիւրացն / Խ աղբիւրացեալ
17 k իբրև / Խ առ Եղիայիւն
18 ԱԽ չիք և (սաստիկ)
18 Ա զամագիւտ ի նմա
19 Խ զամագիտ / pqrs կամագիտ / v[3]tw կամագիւտ
19 l բա(յ)ց / n բայց / SԽ վասն, փխ. առ
19 a պճնող և ձիասէր առ հանդերձս
20 Տ փոխանակարանել
21 bcdef յանդիմանեալք
21 Հgk չիք այնուհետև
22 Ա իշաւ / Խ չիք մինչև

ԼԲ

Երբ ո՛րպէս Արշակ խաւսել զերանելին Խադ եւ քարկոծել զնա կամէր սակս յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց։

Եւ եղև ի ստատկել Արշակայ զազգն Կամսարականաց՝ հրամայեաց զգիւկունս նոցա քարշել և ընկենուլ անթաղ, կերակուր լինել շանց. և ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ պսակեալ, ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր զնոցայն հրամայելով զհամբարսն։ Զորոց պեղեալ երկուս հորս յոյժ քաջախորս և ստատկապէս լայնս, որ ի շինին Նախճաւանի, բերին սայլովք նոցին աւանի։ Իսկ սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան գազանակեր եղելոց, ցրուեալս առ եզերբ փոսոյն, հարցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել տերանց. հաւաքեալ ի սայլսն ներքոյ եղեգանն՝ բերեալ թաղեցին ի նոյն հորս։ Զոր զգացեալ Արշակայ՝ հրամայէ զսայլորդսն ի վերայ հորոցն կախել զփայտէ։

Բայց Խադայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուագին, այժմ ժամանեալ հասանէ. և սկսաւ կշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան։ Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա և քարկոծել։ Եւ քանզի էին զաւերաց նորա տայգերք ի մեծ նախարարութեանցն, ի կորովի և ի քաջ ազգէն Ապահունեաց՝ սուսերս հանեալ կխտախողխող զքարշողսն առնէին, և յափշտակեալ զԽադ ի ձեռաց նոցա, և յիւրեանցն գնացին գաւառ։ Եւ Արշակայ ոչ ի հակառակս մտեալ՝ զօղէր, զի մի խռովութիւն ամենայն նախարարացն յուզիցի։

2 a քարշել արշակ / tw արշակ հրամայեաց քարշել
2 cf քարշէ / ՏԽd քարշէր
2 o զխադ / f չիք զնա
3 cdnpqrs յանցանացն / f անցանաց / y չիք յանցանաց
4 b չիք ի (ստատկել)
4 Խ զազգ / n զազգն
5 ՏԽ չիք և (ընկենուլ)
5 l անթաղս / e լինել
6 Ա. չիք ի / c ի բարեկենդանութիւն
7 o զաւուրս / Ա. չիք յարմաւիր
7 Ա. համբարս / g համբաւս / k զհամբաւսն / l զհամբարս
8 Հg զորոյ / abdeftw երկուց
8 Հվ²gl հորս / միւսն. խորս
8 c լայն / y բանս, փխ. լայնս
9 p շինէին, փխ. ի շինին
9 deltw Նախճաւանին / o Նախճուանի
9 Հg սայլօք / l սայլաւք
9 ՏԽ աւանին
10 y տուեալ, փխ. տեսեալ
10 cdotw զոսկերս / p գազանակերս
10 gp ցրուեալ / Հk ցրուեալք
11 Ա. փոսին / pqrs գետոյն, փխ. փոսոյն
11 gk չիք ուսան / de լինել
11 l տերոց / Հgy տերարք / k տէարք
11 d ի սայլն
12 k եղեգեան / gl զորս
12 Հվ²gl հորս / միւսն. խորս
13 Հglo հորոյն / վ² հորոցն / միւսն. խորոցն
14 Տg խադդայ / l խադ(դ)այ
14 abde այսս / c յայս / tw այսու / g յայժմ
14 abd ժաման / ctw ժամու / cf ժամայն
15 Ա. սկսեալ
15 acdeftw կշտամբէ / b կշտամբ
16 Ա. քարկոծ առնել
16 ՏԽ էին նորա տայգերք զաւերն / Հմմտ. Փ. Բիւզ. Դ, գլ. ԺԲ, ԺԹ։
17 կ²abcde տագերք
17 dors նախարարութեանց / p նախարարութեան
17 gk չիք ի (քաջ)
18 d արշակունեաց, փխ. ապահունեաց
18 Ա. սուսեր / de հանեալ և
18 Հ կխտախողխողս
18 g զքարշողս / Հ չիք զքարշողսն
19 Ա. չիք և (յիւրեանցն)
19 d յիւրեանց / ՏԽ գաւառս
20 g չիք ի (հակառակս)
20 prsy ի հակառակ
20 p խռովութիւնն
21 Ա. յուզեսցի

ԼԳ

Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, և ժողովոյն որ եղև վասն հոգեմարտացն:

Բայց Վաղեսի կայսեր ըստ արժանի իւրոց խորհրդոցն պյաւխտնական գեհենին աստէն բերելով զօրինակ, հրակէզ՝ եղեալ յԱգրիանուպօլիս՝ սատակեցաւ. և առնու զԹագն Թէոդոս: Սա քակեաց զմեհեանս կռոցն մինչև յատակս, զփակեալսն միայն ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ, զանուանեալն Արեգական և Արտեմեայ և Ափրոդիտեայ ի Բիւզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս և զտաճարն Դամասկոսի, և արար եկեղեցի. նոյնպէս և զտաճարն Իլիու քաղաքի, զԼիբանոսի զմեծ և զհռչակաւոր զերեքքարեանն:

Սա դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին ի մետաղս, ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր ի Բիւզանդիոն՝ պահէ մեծաւ պատուով, մինչև ճշմարտութեանն սատուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեդոնի հայհոյութեանցն. զի ոչ Տէր խոստովանէր զՀոգին սուրբ, և ոչ երկրպագելի և ոչ փառաւորելի ընդ Հօր և ընդ Որդւոյ, այլ օտար յԱստուծոյ բնութենէն, և սպասական և ծառայ և պաշտօնեայ, և ազդումն ինչ, և ոչ էութիւն անձնաւոր: Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս Հռոմայ, Նեկտարիոս Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքու, Կիւրղոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիւսիայ,

2 օց մեծին թէոդոսի
3 Տխ հոգէմարտացն [pqrs հոգեմարտին] / cdtw հոգէմարտին / վ հոգեմարտիցն / միւսն. հոգեմարտին
4 Ա վաղէսի [d վաղէս]
4 Տխ չիք կայսեր
4 c չիք արժանի
4 Տխ չիք իւրոց
4 Կ[2]bcdeftw անօրէն [d անօրէնութեան] իւրոց [f չիք իւրոց] խորհրդոց / a խորհրդոց
5 Տk գեհենոյն / gl գեհենւոյն
5 ԱՎ[2]ors հրկէզ
5 g յադրիանիպօլիս / Վ[4]qrs յանդրիանուպօլիս
7 c զփակեալս / Տխ չիք միայն
8 ԽՎ[3]noqrs արեգակն
8 abdef ի բիւզանդիոմն / c ի բիւզանդոն
9 Տgl չիք և (զտաճարն դամասկ.)
9 ԽԿm դամասկի / Վ[3]npqrs դամասկի
9 a չիք և (արար)
10 Կ[2]Վabeftw իլիու / cd իլու / միւսն. իլուզ: Հմմ. Арм. Арш. II, 99:
10 k զլիբիանոսի / p զմեծն
11 opqrs որ / Հgk չիք որք
11 Տl ուղղափառութեանն / d ուղղութեան
12 Ա արտասահմանեալք
12 aef և ի մետաղս / Հ ընդ որք
12 pqrs չիք զմեծն
12 k ածել
13 abdef ի բիւզանդիոմն / c ի բիւզանդոն
13 y չիք մեծաւ
13 fgk ճշմարտութեան
14 Աglno որք
14 Հabdef մակեդոնի
15 c և երկիր պագել. չիք ոչ
15 Ա և փառաւորեալ. չիք ոչ
16 d յօտար
17 Ա չիք ծառայ / pqrs ծառայ աստուծոյ: Հմմ. Арм. Арш. II, 99:
18 Ա ի թագաւորեալն բիւզանդիոմն [c բիւզանդոն]
19 abeftw դամասոս / cdx դամասկոս
19 c հռոմայ / l նեկտարիոս
19 i ի կոստանդինուպօլսէ / lno կոստանդինուպօլսի / aprs կոստանդինուպօլսի
20 df մեղիտոս / ԽՎ[3]npqrs մելիտոն
20 c անտոքու / Հ անտիոքայ
20 c կիւրեղոս / ԽՎ[3]n կիւրղիոս / p կիւրեղ
21 Ա գրիգոր
21 c նիւսայ / y նիսայայ / Հ նիւսիոյ

Գեղասիոս Կեսարու, Գրիգորիոս Նազիանզու, Ամփիլոքիոս Իկոնիու, և այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարիւր և յիսուն հարք, որք նզովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտս։

ԼԴ

Ակամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, եւ անդարձ լինել։

Դարձեալ պարապ առեալ Շապհոյ ի պատերազմացն՝ առաքէ ի վերայ Արշակայ զԱլանաոզան ոմն պահլաւիկ՝ հզօր գնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ։ Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափուր ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց ձեռն տուեալ յԱլանաոզանն՝ կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ յիւրեանց արքայէն Արշակայ. և մեծարեալք ի նմանէ դառնային յաշխարհս մեր։ Ուստի տարակուսեալ Արշակայ՝ յղէ պատգամ առ իշխան զօրուն Պարսից, եթէ «Դու արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր այդպիսեաւ վարես զիս ջերմութեամբ. թէպէտ և ակամայ զգալուստ քո գիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապհոյ՝ գալ ի վերայ քո ազգականիս։ Այլ արդ՝ թուլացո՛ ինձ զօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչև ոգի առեալ՝ անցանել կարացից յերկիրն Յունաց. և դու կալցես զաշխարհս, և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս ի մտերիմ հարազատէ»։

Դարձուցանէ Ալանաոզանն այսպիսի պատասխանիս, և ասէ. «Թէ

1 c բասիլոս / rs գեղամիոս / Հ գեղասոս / միւսն. բասիլիոս, փխ. գեղասիոս
1 կ^{2} և գրիգորիոս
1 Ավ Նազիազու / l (ն)անձիանձու / վgnyk անձիանձու / Հ ածիածու / pqrs նանձիանձու / վ նանձիանու
1 abdef անփիւլաքսիոս / c անփիլաքսիոս / tw անֆիւլաքսիոս
2 Աglnopqrs յիկոնիու [c յիկոնիոյ]
2 Ա այլք / abcd հարիւր
3 pqrs որ
3 Հ հերքեցին, փխ. մերժեցին
3 de զմակեդոնն
3 Sw c հոգէմարտսն / b հոգէմարտս
5 Աprs երթալ / o երթն / gk երթայ
5 cgk արշակ
5 e լինիլ / o լինիլն / g լինի
6 o շապուհ
7 bf զաղանայոզան / c զաղանաոզան / de զալանայոզան / gknopqrs զալանոզան / վ ալանոզան կամ ալանազան
7 abdefiw պահլաւիկ
8 abcef չիք յորմէ—արշակայ / tw իսկ արշակ, փխ. յորմէ—արշակայ
8 Հ տուեալք / abcef ի բազմացն
9 p մնաց
9 Sw նախարարաց. որոց ձեռն տուեալ նախարարքն
9 abf աղանայոզանն / detw ալանայոզանն / gopqrs յալանոզանն / y յալանաոզանն
10 dklntw տաղտկացեալք
10 abcefiw տեառնէն, փխ. արքայէն
10 Հ յարշակայ
11 Ա ի շապհոյ [c շապհու], փխ. ի նմանէ
12 de չիք պարսից
12 y արիւն իմ և հարազատութիւն իմ
13 pqrs այսպիսեաւ
14 opqrs կարացեր
14 abdef զհրաման
15 lrs չիք քո
15 վ^{3}cgopqrs թողացո / f թուղացո / l թողացոյց թողացուս / վ թողուացո
15 Հվ^{2}kl զօղկել
16 e ուրուք / gk չիք մի
16 վ ժամանակ
16 Ա կարացից անցանել
17 abcef հանդիպիցիս
18 վ բարերարութեանց
18 p որ, փխ. որպէս
18 Ա որպէս արդարև ի մտերիմ
19 Ա ալանայոզան [bf աղանայոզան, c աղաոզան] արշակայ / opqrs ալանոզան
19 Ա չիք և (ասէ)

դու ոչ խնայեցեր յազգայինսն մեր Կամսարականս, որ առաւել քան զիս էին քեզ հարազատագոյնք, զենի ձերոյ մասամբ և աշխարհաւ համաբնակաւ, զիա՞րդ յինէն ակն ունիցիս ի քեզ խնայել, հեռացեալ զենիւ և բնակութեամբ. և որո՞վ օրինակաւ ես ի քոյն յուսալով բարիս, որ անյայտ է թէ առից՝ զգտեալսն յիմմէ թագաւորէն կորուսանիցեմ»:

Այս այնուհետև յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ, և ի պահեստի լինի ի Նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի Փառանձեմ կին նորա եկեսցէ ի դուռն: Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանձեմայ եկեսցեն:

ԼԵ

Յաղագս չարեացն որ անցին ընդ Հայս ի Շապհոյ, եւ մահն Արշակայ:

Իբրև գիտացին նախարարք Հայոց, այնք, որոց նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էր ի Շապուհ արքայ Պարսից, թէ և զնոցա կանայսն խնդրեալ է իբրև զայնց, որք առ Արշակայն էին միամիտք, և զայն ևս տեսին, եթէ գնաց Ալանաողան, և զունդ փոքր է որ վասն այնր է եկեալ՝ միաբանեալ հալածեցին զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց: Նա և ոչ դշխոյն Փառանձեմ գնաց ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել ի ձեռաց Շապհոյ: Ընդ որս դչարեալ Շապուհ կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք,

1 a չխնայեցեր
1 Ա կամսարականսն / Հ կամսարականքն / tw որք
2 Sw քո, փխ. քեզ
2 b զէն հաւատով ձերոյ
2 Sw ձեր / de չիք ձերոյ
3 Ա ունիցիս ակն
3 f չիք ի (քեզ)
3 y չիք հեռացեալ
3 Ա հեռացեալ յինէն զենիւ
4 Sw ի քոյն
5 pqrs անյոյս, փխ. անյայտ
5 rs զգտեալս
6 Ա արշակ [c և արշակ] յոյժ նեղեալ
6 w արշակայ
6 c յոչ կամայ
7 k չիք ի (Նմանէ)
8 Ա ի դուռն եկեսցէ
11 abcde չարեացն հայոց որ անցին / tw չարեացն շապհոյ որք անցին ի հայս
11 Sw ընդ հայք / f ի հայս / abcde չիք ընդ հայս
11 f ի շապհոյ պարսկէ և մահն արշակայ ի պարսս անդ սաւուղարար
11 Sw մահ
12 Հ նախարարքն
12 Sw որ
12 Ա յառաջագոյն, փխ. նախ
13 bcftw ձեռս
13 Sw տուեալ էին
13 Sw չիք արքայ պարսից
13 gk նոցա
13 d զկանայս նոցա
13 abcef կանայս
14 Sw խնդրէ
14 Sw որպէս / f իբր
14 Sw զայնոցիկ որք առ արշակայ միամիտք էին
14 rs զայնոսիկ
14 Հ չիք և զայն ևս—ալանաողան (տ. 15)
15 ade ալանայողան / bcf աղանայողան / oqrs ալանողան
15 bcdeftw յաղագս, փխ. վասն
15 Ա այնորիկ եկեալ է
18 gl առն
18 d արտագերոց
19 rs առ որդին իւր պապ յուսայր առ որդին ապրել
19 dl ապրիլ
19 Ա արքային պարսից, փխ. շապհոյ
20 Sw ընդ որ / def շապհոյ
20 c կապանաւք, փխ. շղթայիւք

և տալ տանել յերկիրն Խուժաստանի յԱնուշն կոչեցեալ բերդ։ Եւ բազում զօրս գումարեալ ի ձեռն Մեհրուժանայ Արծրունւոյ և Վահանայ Մամիկոնէի, ուրացողաց զՔրիստոս, արձակէ յաշխարհս Հայոց. որք եկեալ նստան շուրջ զբերդաւն Արտագերից։ Եւ թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամրութեանն, բայց զի բարկութիւնն Աստուծոյ էր ի վերայ Արշակայ՝ մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մեալ համբաւուն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կամաց, և ոչ ի բռնութենէ։ Զորս գերեալ հանդերձ գանձիւքն և տիկնաւն Փառանձեմաւ խաղացուցին ի յԱսորեստան. և անդ ընդ սայլի ցից հանեալ՝ սատակեցին։

Ի նմին ժամու եհաս հրաման ի Շապհոյ արքայէ, զի քանդեալ աւերեսցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց, և զՀրեայսն խաղացուսցեն ի գերութիւն, և զայն Հրեայսն, որ նովին հրէութեան օրինօք կային ի Վանն Տոսպայ, զորս ածեալ էր Բարզափրանայ Ռշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԱսպահան։ Գերեցին և զայն Հրեայսն որք յԱրտաշատ և ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի, որք յաւուրս սրբոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալ էին ի Քրիստոս. ընդ որս և զԶուիթայ երէց Արտաշատու։ Յայնժամ մատուցեալ առ Շապուհ Մեհրուժան և Վահան չարախօսէին զԶուիթայ երիցուէ Արտաշատու, եթէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան։ Վասն որոյ Շապուհ հրամայեաց

1 prs տալ
1 abcdetw յանոյուշն
2 l բազումս
2 Ա. զօր բազում
2 Տխab մերուժանայ
2 abc արծրունոյ
3 Վlmno մամիկոնոյ / pqrs մամիկոնւոյ / Հgk մամիկոնայ
3 b արձակ
3 cf յունաց, փխ. հայոց
5 detw չիք նմա
5 Հgr ամրութեան
5 Տխ չիք զի
5 Հgl բարկութեան
5 Հk յաստուծոյ
6 abdetw մարդիկք
6 Ա.Հl համբաւուն / միւսն. համբաւոյն
7 cd զոր
8 Ա.Հg գանձիւք
8 g խաղացին / k խաղաղացին
8 Ա.gky չիք ի (յասորեստան)
9 Տխ ընդ սայլացից
9 Ա.Հ հարեալ, փխ. հանեալ
10 Տխ հրաման շապհոյ, զի / a չիք ի (շապհոյ) / c շապուհ
10 k քանդի
11 pqrs չիք աւերեսցեն
11 Ա. զամենայն ամրութիւն
11 Ա. զհրէայսն խաղացուցանել
12 Ա. հրէայք / p հրեայս / tw հրէայսս որք
12 Տխ նոյն
12 Ա. չիք հրէութեան
12 Տխ օրինօքն / o օրինօքն հրէութեան
12 Ա. ի վան / p ի վանս
13 Տխ զոր
13 abdegp բաղափրանայ / k բազրափրանայ / q ի բարզափրանայ
14 gk զոր / q բնակե
14 p և գերեցին զայն
14 c չիք և
14 k զայլ, փխ. զայն
14 abdefiw հրէայս
15 dkoprs զոր / k չիք էր
16 Տխ որ / e չիք և
17 gk զուիթայ / d էրէց
17 abdetw և, փխ. յայնժամ
17 f չիք յայնժամ մատուցեալ—արտաշատու (s. 19)
18 abde մերուժանայ / tw մեհրուժանայ / Տխ մերուժան
18 abde չիք և վահան
18 abde չարախօսեաց զզուիթայ երիցու
19 d թէ / b այն
19 Կ²abcdetw ընդ գերեալսն / Հ ընդ գերեալս / gp ընդ գերութիւն / nogrs ընդ գերութիւնս
20 Ա. զհաւատս(ն), փխ. զօրէնս
20 Հ հրամայեաց շապուհ

չարչարել զՋուիթայ, զի թողցէ զօրէնս քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւանեալ, կատարեցաւ։ Զայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Արշակայ՝ սաւուղաբար արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց ամս երեսուն։

ԼԶ

Աղագս ընդ մեզ չարեացն որ ի Մեհրուժանայ, եւ թագաւորել Հայոց Պապայ։

Յետ մահուանն Արշակայ գումարեալ Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մեհրուժանայ, և արձակեաց ի Հայս, ի նա հաւատալով զաշխարհս։ Եւ տուեալ նմա կին զքոյր իւր զՈրմզդուխտ, և հրովարտակս բազում շինից և դաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին, և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն մազդեզանց զաշխարհս դարձուցէ։ Որոյ յանձն առեալ և եկեալ, և զբազումս ի նախարարաց կանանց կալեալ՝ ի բերդս բերդս տայր պահել, զդարձ արանցն յուսալով։ Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել։ Զեպիսկոպոսս և զքահանայս հարկաց պատճառաւ կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել։ Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, և հրաման տայր մի՛ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ զփարսիկ, և մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենևին մի՛ լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ, այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն. զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չև ևս էր լեալ, և յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք։

1 Ա չարչարել զզուիթայ հրամայեաց շապուհ
1 a զթողցի. փխ. զի թողցէ
1 Ա զօրէնս / միւսն. զհաւատս
2 Ա թշուառութեան տեսեալ արշակայ
3 Ա սաւուղաբար անձինն [de անձին] արար որ / p ընդ անձին իւրում արար
3 Խ իւրոյ
6 c չարեաց նորին մեհրուժանայ
6 ՏԽe մեհրուժանայ
6 g չիք և / Ա չիք հայոց
8 c զօր բազում, և առաքեաց ի հայս ի ձեռն մեհրուժանայ
8 Վ²l զօրս բազում / gk զօրս բազումս
9 ՏԽ մեհրուժանայ / abdefiw արձակէ
9 Ա և ի նա հաւատայ
9 opqrs չիք ի հայս—զաշխարհս
10 prs չիք իւր / Ա բազումս
11 Վ դաստկերտաց
11 Ա նմա տալ [b տալ նմա] զթագաւորութիւնն հայոց
12 g թագաւորութիւն / abc եթէ
12 Ա նուաճեսցէ և ի դէն [de ի դենի]
13 ՏԽ ի դեն / Ա զաշխարհն
14 Աg չիք և / p ի նախարարացն
14 Ա զբազումս նախարարաց կանայս կալեալ՝ ի բերդս տայր / p կապեալ
16 Ա զեպիսկոպոսունս
16 lnqrs քահանայս / k զքահանայսս
16 ՏԽ պատճառաց [Հ պատճառաւ]
17 Կ²abef կապել / c կալեալ, փխ. կապեալ
17 abcdetw զոր
17 k միանգամայն / Հgk գիր
18 s տալ / b մի յուսանել
18 Ա դպրութիւն / o զդպրութիւնս
19 d զպարսիկ / միւսն. պարսիկ
19 Ա մի իշխեսցեն խօսել յոյն
19 Հ խօսիլ կամ թարքմանել
20 a իմն, փխ. ինչ / Վ ամենեւիմբ
20 ab հայոյ / Ա ընդ յոյնի
21 d հաղութիւն / Ա բայց, փխ. այլ
22 p չևս, փխ. չև ևս
23 Ա կարգք [b կարգ, c կար] եկեղեցւոյ վարէին

Արդ՝ երբև լուաւ մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն, որ հասին ի վերայ Հայոց, և զմահն Արշակայ՝ աղաչեաց զինքնակալն Թէոդոս, խնդրելով ի նմանէ օգնականութիւն։ Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Արշակայ. և ընդ նմա գումարեաց զօր բազում ի ձեռն քաջ ստրատելատին Տերենտիանոսի։ Եւ մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ և որք ոչ, և զապրեալ կամսարականն Սպանդարատ՝ սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց։ Եւ եկեալ գտանեն զամբարիշտն Մեհրուժան պնտացեալ կալեալ զերկիրս Հայոց. և հալածական արարեալ՝ յինքեանս թափեն զաշխարհս։ Բայց Մեհրուժան հրամայէ պայկացն՝ զբերդիցն պարսպաց կախել զկանայս նախարարացն, մինչև մեռցին. և թողուլ նոյնպէս ի կախաղանին զդիակունսն, զի լուծեալ անկցին՝ զէշ կերակուր լինել թռչնոց։

ԼԷ

Յաղագս մեծի պատերազմին՝ որ եղեւ ի Ձիրաւ, եւ սատակմանն ամբարշտին Մեհրուժանայ։

Ազդ արարեալ Մեհրուժանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն Թէոդոսի զոր արար առ Պապ՝ եկանէ հրաման ի Շապհոյ՝ ամենայն զօրացն Պարսից երթալ ընդ Մեհրուժանայ ի Հայս ի պատերազմ։ Դոյնպէս ազդեն ինքնակալին Թէոդոսի Պապ և Տերենտիանոս զՇապհոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց եկանել ի

1 Խ զչարիս / Ա չիք ամենայն
3 ԱՀ թագաւորեցուցանել
4 Խ զօրս
4 abcef քաջ / Կ^{2}dtw չիք քաջ
4 d սպարապետին, փխ. ստրատելատին
5 Ա մեծին [a մեծ] տիրէնտիանոսի [abf տէրինտիանոսի, cde տերենտիանոսի] / Վklmn տէրէնտիանոսի / opqrs տէրտիանոսի
5 bcdef ներսէսի
6 Հgk կամակիցք / a չիք ընդ
6 Հfg ընդ տէրութիւն / Կ^{2}adetw ընդ տէրութեանն
6 Ա պարսից, փխ. պապայ
6 a չիք և որք ոչ / Կ^{2}bcdeftw ոչն
6 Ա զապրեալն կամսարական
7 a սրանդարատ / o սպանդարատ կամսարական
7 Ա չիք սոցա / c ածել
8 Տխ մերուժան [Հ մեհրուժանայ]
8 k պնտացեալ կապեալ զերկիրս
9 y զերկիրն / Ա զաշխարհս, փխ. զերկիրս
9 ap հալածականս
10 Ա չիք զաշխարհս
10 Տխ մերուժան [Հ մեհրուժան]
10 Կ^{2}abcr պայկացն / վo պայականացն / d սպայականացն / միւսն. պայակացն
10 Տխ զբերդից պարսպացն
11 y թողլուլ այնպէս ի
12 opqrs անկանիցին / deo լինիլ
15 opqrs մեծ
15 l ի ձի իրաւ / y ի ձի ւիրաւ
15 Ա սատակումն
15 f չիք ամբարշտին
16 Տխ մերուժանայ
17 Տխ մերուժանայ [Հ մեհրուժանայ, l մերժանայ]
17 ly խորասանայ
19 Տխ զօրաց
19 Տխ մերուժանայ [y մերուժան]
20 abdef ի պատերազմ ընդ մեհրուժանայ [a մեհր] ի հայս
20 c ի պատերազմ ի հայս
20 p ի հայս պատերազմել
20 Հ չիք ինքնակալին
21 ab տերինտիանոս / Տխ տէրէնդ [gh տերէնտ, op տերենտ]
21 Ա եթէ

վերայ մեր, բայց ի դրանկացն։ Ապա և Աւգոստոսն Թէոդոս հրամայեաց Անգղէի կոմսին մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունաց, ոչ զոք թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ և զհետևակս պահապանս քաղաքացն, որք զմետաքսեայն ունէին զվիշապս։

Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտին որ կոչի Ձիրաւ, և մարտեան ճակատ առ ճակատ։ Եւ մանկունք քաջ նախարարացն Հայոց, ինքնակամ նահատակեալք, մտին ի մէջ ճակատուցն, առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն Բագրատունեաց։ Ելին և ի զօրացն Պարսից համարք նոցա, և խաղացին ի մէջ ճակատուցն. և ցիրք ընդ ցիրս լինէին։ Եւ ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տերևաթափ, այնպէս երագ յերիվարացն առեալ նիզակօք, զի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել։ Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին՝ նոքա ի վահանափակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին, առ ոչ ինչ մնասելոյ։ Քանզի այնպէս արար Գորգոնոս իշխան հետևակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ։

Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու, և էր տեսանել իբրև զպարիսպ ինչ, յորոց յոլովք ի ջղեայ և ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երևոյթս. և ի վերայ նոցա անխալամ զէնք նշանք արձակեալք իբր զաղարթս ինչ հովանաւոր ծառոց։ Բայց զվիշապացն մանուածս, ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ ի փչմանէ օդոյն,

1 Ա. բաց [cdef բայց] միայն ի / ԽԿ՝nops բաց ի
1 ՏԽ չիք և
1 abdef օգոստոսն / g օգոստոս / Հ աւգոստոս
2 c ազէի / o չիք ազգէի
2 Ա. կոմսի / Հkl կոսին
2 y օգնութիւն
3 d որ / Ա. առցէ զկնի
3 k ինչ, փխ. ոչ
3 k պահականս
4 Ա. զմետաքսեայս / loprs զմետաքսայսն
5 o մտանեն, փխ. մարտեան
6 Վkm մանկունքն
6 abcefr նախարարաց
7 c չիք մտին
7 c ճակատուց / prsy ճակատացն / o ճակատացն
9 gl չիք և (ի զօրացն)
9 Հc խաղային
10 Հ ճակատոցն
10 ՏԽ ցիր ընդ ցիր լինէր [n ցիրք ընդ ցիրս լինէին]
10 Հg ի դառնալն մանկանց [g մանկանց] / k մանկանց
11 g մերոց
12 Ա. տերևաթափաց
12 Ա. չիք այնպէս
12 bf երիւարացն
13 f չիք զի ցուրտ / վ զիացուրտ
13 bf իւրեանց
14 Հ չիք մտանել
15 bf իբրև
15 b քաղաքն / d քաղաքի
15 Ա. մնաս առնելոյ
16 Ա. գորգիանոս [f գորգիանոս] / Հ գորգոնոս
16 pqrs իշխանն
16 Ա. պարսպօք [c պարսպաւք]
17 c պատահեաց, փխ. պատեաց
17 Ա. վահանօքն
18 k զօրն / abc ի զէն
19 abce երիւարք / bcde իբր
20 a յորովք ի ջլեայ / tw իջլեայ
20 d պահանակաց
20 f զգեստունս / k զգեսուն
21 abcef բերէր / klpqrs բերին
21 Ա. անխալատ զէնք նշանս
22 l յարձակեալք / ՏԽ զաղարթ
22 nopqrs զվիշապաց
23 k բանուածս, փխ. մանուածս
23 k օդոյն

ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրև զլեառն ինչ ադամանդեայ խոնարհիլ ի ծով—բովանդակ ճակատն Յունաց ի պարսկական զօրսն։ Քանզի և զնոսա էր տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ ի կողմն ի յայն ծաւալեալ. արդարև զջրոյ գոյն զրահազգեստացն բերէր տեսութիւն։

Արդ՝ իբրև ետես մեծն Ներսէս զայն ամենայն՝ ել նա ի կատար լերինն Նպատայ. և ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս, հանգոյն նախամարգարէին Մովսէսի, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամաղէկ։

Իսկ ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք զլերամբքն փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ ի դուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք. յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ և մերն, վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագմանն։ Իսկ ի բաղխել զմիմեանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոյ, և հողմ սաստիկ ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ։ Եւ ի խառնակել մարտին՝ պատահէ Կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շերգիր Ղեկաց արքայ, զգլուխ միջին գնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ։ Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս զշանթահար յերկիր կործանէր զքաջն, և զխումբն պատուեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէր։ Եւ այսպէս ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ առ հասարակ զօրքն Յունաց և Հայոց, դիակամբք թշնամեացն լցին զդաշտն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին։ Ընդ որս և զՈւռնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենի, հանին ի պատերազմէն։

1 Հgk ուր, փխ. ոչ
1 Հ չիք իբրև / c լեառն
1 bcdefopqrstw անդամանդեայ
2 c խոնարհել
2 p բովանդակ / միւսն. զբովանդակ
3 g իբր / Ա որպէս, փխ. իբրև
3 ap հզօր
3 pqrs չիք առ ի կողմն
4 Հ որ արդարև
4 Աժ ջրագոյն / վ զջրագոյն, փխ. զջրոյ գոյն
4 d զրահազգեստուցն
4 Հ զտեսութիւն / Ա զնմանութիւն, փխ. տեսութիւն
5 c զայս
6 abdeftw զձեռն
6 c յերկինս զձեռս իւր
7 qrs ի խնդրուած / bcdefo մովսէսի
8 f երկրորդ / a ամաղեկ
9 b ընդ, փխ. ընդդէմ
9 gk մերոյ / p մեր
9 y զօրացն մերոց
10 cg զլերամբք / lpqrs զլերամբն
11 Ա ոստնչէին / f և ի մերոց
11 Ա քաջք զրահաւորք
12 կ²Հd փայլակացն / l ի փայլատակաց / կ¹վ³gnopqrsy ի փայլատակացն
12 Ա ի տեսութենէն միայն
12 p չիք ի (տեսութենէն)
13 y ի պարսկական
14 ab ծագմանն
14 c զբախելն / del ի բախել / tw ի բաղխել / միւսն. ի բախելն
15 agl հողմն / Հ սաստից
15 Հfgk ի մերոց
17 a չիք քաջն
17 a դեշգիր / Վbfkmno շէրգիր
17 կ²abdef զգլուխն / Slw միջի
19 b զգունդն, փխ. զխումբն
19 odqrs չիք որպէս—և զխումբն (տ. 20)
19 Slwd շանթահար
20 Հ չիք զքաջն
20 abcefiw պատուեալ զխումբն
21 Slw հասարակ
22 Slw թշնամեաց / f չիք թշնամեացն
24 o ի մուշեղէ / k վասակայի
24 Ա մամիկոնէի / w չիք որդւոյ—մամիկոնենի

Բայց ամբարշտին Մեհրուժանայ վիրաւորեալ ձին՝ ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայսն. որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն հայոց Սմբատ, և զորս ընդ նմայն էին կոտորեալ՝ ձերբակալ առնէ զփառշուէրն յեզեր շամբին Կոգայովտի։ Եւ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ զնա մեծն Ներսէս, այնորիկ աղագաւ ոչ ածէ ի բանակն. այլ զտեղեօքն գտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամբարշտին զմանս խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր երկաթի՝ մխս խորովելոյ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յայժ արտաշէկ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեհրուժան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»։ Եւ մինչ դեռ տաքն էր իբրև զհուր՝ եդ ի գլուխն Մեհրուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ չարն։ Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ։

ԼԸ

Երէ ո՛րպէս Պապայ դեղ մահու արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյծ ի կենցաղոյս։

Յետ սպառելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս դնէր վկայութիւն ի մէջ արքային Պապայ և ի մէջ նախարարացն՝ գնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան, զի վկայեսցեն ըստ հաւատոց քրիստոնէութեան և գործքն. և զի արքայն մի հօրն իւրում նմանեսցի, անիրաւել և զրկել, այլ վարեսցի ուղղութեամբ, հայրաբար խնամողք առ նախարարսն. և նոքա մի ևս յաւելցեն վատարանջել, նշկահելով զնա, այլ ծառայել միամտութեամբ։ Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ի Կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝

1 c ամբարիշտն
1 SԽ մերուժանայ [Հ մեհրուժանայ]
2-1 ընդ փախստայսն / y ընդ փախստեանսն
3 SԽ կոտորէ / c զփառշուերն
4 aef Կոգառովտի / վl Կաղայովտի / k Կաղառովտի / Հ Կաղայովտի
5 c տեղօքն
6 a չիք գտանէ
7 SԽ ի մխս խորովեալ
7 gky ջեռացուցեալ
8 c արտաշեկ
9 SԽ մերուժան
9 վcopqrs չիք ի (խնդիր)
10 ab սպարապետիս, փխ. ասպետիս
10 bcde իշխանութեանն
10 o իմոյ հայրենեաց իշխանութեան
11 SԽ տաք / SԽabef ի գլուխ
12 SԽ մերուժանայ
12 Ա սատակեաց զչարն
12 Հctw խաղաղացաւ
15 pqs թէ
15 cor պապ / c արբուց
15 cdefors ներսէսի / etw և ելոյց
16 ce ի [c չիք ի] կենաց
17 oprs պատերազմաց
17 Ա երկրին
18 SԽ ի մէջ արքային և նախարարացն
19 Հ չիք զի։ Այստեղ վերջանում է Հ-ի համեմատութիւնը։
20 abcdetw քրիստոնէութեանն
20 k չիք և (գործքն)
20 ԽS և զի [Խopqrs չիք զի] արքայի մի հօր իւրում նմանել [Հ նմանիլ]
21 Հgk չիք անիրաւել
21 c վերասցի
22 d հայրենաբար / SԽ խնամով
22 SԽ մի ևս յաւելցին
23 Ա վատարանդել [c վտանդել]
23 k չիք նշկահելով զնա, այլ ծառայել
24 Ա արքայն հայոց պապ
24 c զամենայն որ ինչ

զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ և զԱրշարունեաց, որ լեալ էին ազգին Կամսարականաց, ոչ իբրև զանիրաւ ագահութիւն հօր իւրոյ Արշակայ, այլ իբրև պարգևս ընդ վաստակոց քաջին Սպանդարատայ, որ սպան զՆեկաց արքայն։ Այլ և զայլոց նախարարացն դարձոյց զզրկանս, և յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիւր ախորժակսն, և առատաբար կեայր։

Բայց զի ամօթալի ախտիւ զաղրագործ էր, և յանդիմանեալ կշտամբէր ի մեծէն Ներսիսէ, ընդ ակամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս, և ոչ իշխէր յինքնակալէն Թէոդոսէ յայտնի ինչ առնել նմա չարիս. դեղ մահու զաղտնի արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյծ ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն և չորս։ Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս ի գաւառին Եկեղեաց, ի գեօղն որ կոչի Թախ, բարձեալ զմարմին նորա արքային Պապայ՝ թաղեաց ի Թիլն աւանին, զանխլաբար ունելով զեղեալսն։

ԼԹ

Յաղագս աթոռակալութեանն Սահակայ, եւ սպանմանն Պապայ ի Թէոդոսէ։

Ապա տեսեալ թագաւորին Պապայ սգացեալ զամենայն Հայս ի վերայ երանելւոյն Ներսիսի, հարկաւորեալ յուղեաց և եգիտ զոմն յազգէ և ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում անուն Սահակ կոչէր, ոչ հեռի ի զօրութենէ. զոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս։

Բայց Պապայ լուեալ, եթէ մեծն Թէոդոս եկ ի Բիւզանդիոյ ի Հռոմ կոյս, և մտեալ ի Թեսաղոնիկէ հանդերձ սպայիւն, և յաղագս իշխանին եղև խռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խռովութեան,

1 l զաշարունեաց / Կ[2]tw արշարունեաց
2 Sю չիք որ լեալ էին ազգին կամսարականաց / c չիք ազգին
2 de զանիրաւութիւն, փխ. զանիրաւ
3 Sю զագահութիւն
3 Sю որպէս, փխ. իբրև / x պարգև
4 abde էսպան / Sю արքայ
4 Ա. բայց, փխ. այլ
5 opqrs ընչասիրաբար / tw անընչաբար
6 Ա. ախորժակս / Sю կայր
7 abdef ախտի
8 abdeno կշտամբեւր
8 bcef Ներսէսէ
8 Ա. հայէր նմա խորհելով ի չարիս
8 y խորհէր
9 gk չիք ինչ / Ա. չարութիւն
10 Ա. Ներսէսի
11 adefgkpr եպիսկոպոսութեան / l եպիսկոպոսապետութեանն
12 bcdeftw եկեղեց
12 cn ի գիւղն / g ի գեւղն
13 opqrs կախ, փխ. թախ
13 c և բարձեալ / d չիք արքային
13 Ա. ի Թիլս / w ի Թիլզս / g ի Թիլ
15 rs շահապայ / tw խահակայ
15 Աgko սպանման
15 a պապայ թագաւորին
16 b ցեալ, փխ. սգացեալ
17 Sюc երանելոյն
17 bdef Ներսէսի / c Ներսեսի
17 y ոմն
18 Sю շահակ [opqrs շահապ]
18 Sюabde կոչիւր
19 l կացոյ
19 abdef Ներսէսի / c Ներսեսի
20 d երեք, Կ[2]abetw Գ, փխ. չորս
21 c պատ
21 abf ի բիւզանդիայ / c ի բիւզանդիա
21 Ա. ի հռոմ
22 d ի թեսաղոնիկէ
22 ad իշխաւաց / bcef իշխեանց / Կ[2] իշխաւանաց / g իշխեանին / tw իշխավանաց
23 dek ընդ նոսա, փխ. ընդ նա
23 gk և մարտ խռովութիւն

և յաղթեալ ինքնակալին՝ սատակեաց ի քաղաքացեացն արս հնգետասան հազար։ Զայս լուեալ Պապայ, փարկուցեալ յերկարել այսպիսւոյ խռովութեան՝ արհամարհեալ նշկահեաց. և գրգռեալ զնա կորստեանն իւրոյ՝ հալածեաց զՏերենտիանոս հանդերձ զօրօքն, և սկսաւ պատրաստել ի պատերազմ։ Եւ հասեալ հրաման ի մեծէն Թէոդոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ քաջն Տերենտիանոս։ Եւ ըստ իւրում պատահման բախտին յանկարծակի անկեալ ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով, և զոմանս փախստեայս արարեալ. ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահապետ Անձևացեաց և սպարապետ Պապայ արևելեան զօրուն. զոր յաղթողին Տերենտիանոսի իւրովի արարեալ սուսերաւ կխակտուր զգլուխ նորա, ըմբռնեաց զթագաւորն Պապ։ Եւ Պապայ յաղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի՛ մեռցի, այլ յանդիման լինել արքայի. և քաջին Տերենտիանոսի գթացեալ՝ շնորհեաց նմա զմաղթանսն։ Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին Թէոդոսի՝ ըստ իւրում անզգամութեանն սակրով վճարի, թագաւորեալ ամս եօթն։

Խ

Յաղագս թագաւորելոյն Վարազդատայ, եւ կապանաց Ներսի։

Բայց Աւգոստոս բարեացապարտն Թէոդոս, որ և մեծ, ի քսաներորդ ամին իւրում թագաւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զՎարազդատ ոմն ի նմին տոհմէ Արշակունեաց։ Այս Վարազդատ էր տիովք մանուկ,

1 p չիք և (յաղթեալ)
1 y ի քաղաքացոցն
1 cde տասն և հինգ
2 Ա. հազարս / Տխ լսելով
2 a այսպիսեաց / gk այսպիսի
2 a խռովութիւն / b խռովութեանց
3 g կորստեան / e իւր
4 bc զտէրինտիանոս / Վadefklmr զտէրէնտիանոս
4 a զօրականօքն / g զօրու / վ²lnopqrs զօրաւն / Վkm զօրուն
5 a ընդ կրունկ
6 bc տէրինտիանոս / Վaefklmo տէրէնտիանոս
6 abcef բախտի
7 k օգնեալ, փխ. անկեալ
7 Կ²abcefiw ի բանակն և
7 k չիք զոմանս կոտորեալ սրով և
7 h կոտորեաց / abcd չիք սրով
7 b փախստեայս
9 bcdef նահապետն / c անձաւացեաց
9 abdefiw արևելեայ / c յարևելեայ
10 ef զօրու
10 bnopqrs տէրինտիանոսի / Վakm տէրէնտիանոսի
10 Ա. չիք սուսերաւ
11 rs սուսերակտուր
11 Ա. ըմբռնեալ / n ըմբռնեաց և
11 ab զթագաւորն զպապ
12 c այլ զի յանդիման լիցի կայսեր. և
12 Խo չիք այլ / de լինիլ
13 bnopqrs տէրինտիանոսի / Վaefkm տէրէնտիանոսի
13 o զմաղթանս
14 c առաջին
15 abefgk անզգամութեան
15 Ա. սակրաւ / k չիք ամս եօթն
15 a ով սրբասնունդ հանդիպողք այսմ մատենի յիշեցէք ի թափանցիկ յաղօթս ձեր զստացող գրոյս զմխ-նաս աստուածաբան քաջ բաբուն-նին յամթեցի հանդերձ ծնօղօքն և ամենայն արիւնասու մերձաւորօքն
18 abdefgl օգոստոս
18 gl բարեցապարտն / h բարեպաշտն / o չարեացանպարտն, փխ. բարեա-ցապարտն
18 Ա. մեծն
19 Աg իւրոյ / Ա. չիք հայոց
20 d ի նոյն
20 f ազգէ և տոհմէ / opqrs չիք էր
20 Աn տիօք

սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան, և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ։ Որ ի ժամանակի ի փախստենէն Շապհոյ գնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ, նախ ի Պիսաս դրանամարտիկն յաղթելով. դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացւոց յոր հասարակի կատարեաց առիւծս, յորում փառս Ողոմպիայ խաղուն հանդիսի յմրցամարտկացն եբեր և յարգի։ Այլ որ առ ազգին Ղանկուարտացն նորա արութիւնք քաջութեան՝ համարձակիմ ասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ. քանզի հինգ նահատակս ի թշնամեացն ընդդէմ իւր յարձակեալ՝ ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ. և ի բերդ ինչ դիմեալ, ի վերայ պատուարին եօթնետասան այր նետիւք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր ի սաստիկ իմն մրրկէ վաղահասուկ թզենեաց։

Որ եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն և հինգ ամին Շապհոյ, առաջին մարտին պատահեաց աւազակաց ոմանց Ասորւոց ի դժուարս Դարանաղւոյ, և փախստեայս արարեալ՝ հետամուտ լինէր։ Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս կամրջին Եփրատայ՝ ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ՝ վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զլակոնացին Քիոնեայ վազման քան և երկուց կանգնոց չափ։ Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլէս ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով։ Յորմէ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկէց լինելով ի ձեռն եկին։

Յաղագս որոյ արբեալ ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսոքիւք և ի թագաւորութեանն ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց։ Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ի դստերաց

1 Ա քարութեան, փխ. արութեան
2 bdefiw ի փախստենէն / միւսն. չիք ի
3 Ա ի պիսակս [c պիսի ան ակս] / y ի պիսաս
3 f դրանամարտիկն
4 կ²abdefiw յաղթեալ
4 c չիք յաղթելով, դարձեալ
4 bcdefiw ի յարեգ / f յելլադացւոց
4 Ա օր [c աւր] / Խվ³pqrs հասակի
5 Ա որում
5 ae ոլոմպիա / f ոլոմպիական / opq յոլոմպիայ / iw օլիմպիա
5 Աo ըմբշամարտկացն
6 cf եբեէլի և / opqrs չիք առ
6 abdef լանկուարտաց / c լաւկուարտաց
7 c արութիւն
7 lnopqrs քաջութեանն
8 Ա զհինգ / l է, փխ. հինգ
8 Ա նահատակսն / bf արձակեալ
9 abdefiw էսպան / f դիպեալ
10 ՏԽ վիրաւոր, փխ. վերուստ
10 o թափեաց, փխ. հոսեաց
11 Խn իբր ի [g չիք ի] սաստիկ իմն ի մրրկէ / Աo չիք իմն
11 pqrs վաղահոսուկ
11 Ա ի թզենեաց / վ թզենից
12 Ա չիք թագաւորութեամբ
12 e ի յիսուն և ի հինգ / gk ի յիսուն և եօթն [g է]
13 Ա ամի / Ա մարտի պատահէ
13 opqrs պատահեցաւ
13 կ²de չիք ոմանց ասորւոց
14 Ա փախստեայ / l փախստայս
15 y անկեալ, փխ. անցեալ
15 ՏԽ եփրատայ կամրջին [վk կարմջին]
16 c զեփրատեաւ
17 Աnod զլակոնացին
17 abde քիոնեայ / c քիոնայ / f քինոնեայ / gk քենեայ / l քէնեա
17 g քան և երկու / y կանգնոյ չափն
18 Աgk չիք նոր
18 ade աքիլլէս / bcf աքեղղէս / gk աքիղես / lnrs աքիլես
19 Ա զարհուրեալ աւազակացն ի ձեռս անկան զէնընկէց լինելով
19 p զէնընկեց
20 Աgk ի մանկութեան
20 abcfiw յարութիւն / de արութիւն
20 opqrs չիք արութիւնս—ի թագաւորութեանն (ս. 21)
21 c ի թագաւորութենէն / o չիք խրատու
21 Ավno զօրավարացն, pqrs օրինաց, փխ. զօրացն
22 Ա տայցէ

իւրոց նմա կնութեան, և սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս Հայոց: Զոր զգացեալ զօրավարացն Յունաց, ազդ առնեն կայսեր: Իսկ կայսրն Թէոդոս հրամայեաց զնա ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ ի կոչ ինքնակալին: Վասն որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ ի սուտ հանել զԱւգոստոսն: Իսկ կայսրն և ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապանօք ետ տանել զնա ի Թուղիս կղզի Ովկիանու. որ թագաւորեաց ամս չորս:

Բայց յերկրորդ ամի Վարազդատայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց Զաւէն, ի նոյն ազգականութենէ Աղբիանու, ամս չորս:

ԽԱ.

Թագաւորութիւն Արշակայ եւ Վաղարշակայ:

Ապա փոխանակ Վարազդատայ թագաւորեցոյց Հայոց Թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ, զԱրշակ և զՎաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ, որպէս թէ ոչ միաբանեսցին երկոքին յապստամբութիւն: Եւ անդէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսա հանդերձ վերակացուօք յինքենէ, արամբք հաւատարմօք և զօրու: Որք եկեալ կալան զաշխարհս մեր և տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսս: Եւ առին իւրեանց կանայս, Արշակ՝ զդուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, և Վաղարշակ՝ զդուստր Սահակայ ասպետի, որ ի նմին ամի վախճանեցաւ:

Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս, ազգական Շահակայ և Զաւենայ, ամս հինգ:

Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ ի պատերազմ՝ ի Միդուլանոն հիւանդացեալ մեռաւ, թողեալ զթագաւորութիւնն որդւոց իւրոց, Արկադեայ զԲիւզանդեայն և Ոնորեայ զՀռոմայն. որք ոչ գովելիք և արժանաւորք հայրենականացն գտան առաքինութեանց:

1 y ի կնութեան
2 k սաս, փխ. ազդ
2 c զգացուցանեն, փխ. ազդ առնեն
3 cf կամովք / abdef ի կոչն
4 Ա. սակս որոյ
4 Ա. երթալ իւրովք կամօք [f կամովք]
4 f չիք յուսացեալ
5 abcdenopqrs ի սուտս / k չիք ի (սուտ)
5 a զօգոստոս / f յօգոստոսն
5 abcdtw այլ, փխ. իսկ
6 Ա. երկաթեղէն / Տխ չիք զնա
6 վ²apqrs ի Թուղաս / Խկ¹կ²lcdefno ի Թուլաս [gl Թուղ՛աս]
6 վ²lprs ուղկիանու
8 ac երկրորդ
9 Ա. աղբիանոսի / de երեք, փխ. չորս
11 f վաղարշակայ որդւոցն պապայ ի Թէոդոսէ
13 abcdetw խորհեալ / f խորհելով / k խոհեցեալ
14 Ա. չիք որպէս / lnors երկոքեան
16 a զօրուն / Տխ որ
16 Տխ եկին կալան զաշխարհս և
17 y արաբար
18 o բաբկէնի
18 e նահապետին սիւնեաց
19 c սահակ
20 Աgkqrs յեպիսկոպոսութիւն
21 Տխ ասպուրակէս ամս հինգ, ազգական շահակայ [gk արշակայ] և զաւենայ / f ասպուրակէզ
22 Ավ²g ի միզուղանոն / վ²lnpqrs ի միւզուղանոն / y ի միւզուղանան / k ի միւզուղանոն / վ միադուլանոն: Թերեւս ուղղելի ի միզուլանոն: Հմմտ. Арм. Арш. II, 110:
23 Ա. թողլով
23 abcef զթագաւորութիւնն իւր
24 abdef զբիւզանդիոն / c զբիւզանդոն
24 Ա. արժանիք
25 Տխ արժանաւորք ժառանգութեան հայրենականացն [op հայրենեացն]

ԽԲ

Յաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկուս ի ձեռն երկուց թագաւորացն Արշակունեաց, ի ծառայութիւն երկուց ազգաց՝ Պարսից եւ Յունաց:

Իմացեալ Շապհոյ, թէ թիւրուղիղ է Արկադ՝ խօսի ընդ նմա խաղաղութիւն. քանզի էր պարտեալ հարեալ ի հօրէ նորա ի մեծէն Թէոդոսէ: Յանձն առնու և Արկադ առնել զհաշտութիւն, առաւել յիւրոց զօրագլխացն. զի թէպէտ և յԱստուծոյ էր պարգեւեալ զյաղթութիւն յամս կենաց երանելւոյն Թէոդոսի, սակայն զօրագլուխքն վաստակեալ՝ ձանձրացեալ լինէին յաշխատութենէ հանապազորդ պատերազմացն: Վասն որոյ հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս և զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութեամբ: Վասն որոյ թողեալ Արշակայ զբուն թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱյրարատ, և զամենայն մասն բաժնին Պարսից՝ գնաց տիրել արեւմտեայ կողմանց աշխարհիս մերոյ, որ ի մասն ի բաժնին Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքին, այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել՝ և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, քան յոլովից իշխել՝ և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց: Գնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք և որդւովք և նախարարութիւնք որ ի բաժնին Շապհոյ, թողլով զիւրաքանչիւր ագարս և զգիւղս և զդաստակերտս:

Ընդ որ զչարեալ Շապհոյ, գրէ առ Արշակ, թէ «Ընդէ՞ր զրգռեցեր զպատերազմ ի մէջ իմ և կայսեր, տանելով զնախարարութիւնս իմոյ բաժնիս»: Եւ պատասխանի լսէ յԱրշակայ, թէ «Վասն զի ոչ համբերէին ընդ Պարսիկ առաջնորդաւ վարիլ՝ եկին զհետ իմ. և արդ եթէ հաւատաս ցիս զմասինդ քո իշխանութիւն, որպէս և կայսր զիւրոյս՝ պատրաստ եմ ի պաշտել զքեզ՝ որպէս զկայսր. ապա թէ ոչ է հաճոյ քեզ այս,

2 Swc ընդ երկու
2 wվ²nopqrs ի ձեռս / ef չիք երկուց
3 o յունաց և պարսից
4 Ա եթէ
4 Ա խօսէր ընդ նմա զխաղաղութիւն
5 Վm ի խաղաղութեան
5 abcf նիհարեալ / p չիք հարեալ
5 abdef ի հօրէն
5 Swd չիք ի (մեծէն)
6 pqrs առնուլ, փխ. առնել
7 Sw զօրագլխաց / c չիք զի
7 Ա էր յաստուծոյ պարգեւեալ զյաղթութիւնն [af զյաղթութիւն]
8 Swc երանելոյն / de վաստակեալք
9 d էին, փխ. լինէին
11 y սահմանադրութիւն
12 Ա թագաւորական
12 Ա այրարատ [f արարատ]
13 o բաժնի / qrs բաժին
13 p պարսից բաժին / y աշխարհին
14 abx ի մասին
14 Աx ի բաժնի / pqrs ի բաժին / l ի մասնի բաժնին
15 Աx քաղաքին / միւսն. քաղաքէն
15 Ա թագաւորել, փխ. տիրել
16 Sw թագաւորի, և ոչ յոլովից իշխել
17 Ա զկնի, փխ. զհետ
18 Ա ի բաժնի մասին / pqrs ի բաժին / wՎm ի բաժնի
19 abdef զգեօղս / c զգեաւղս / gl գեւղս
20 Ա ընդ որս
20 tw զչարացեալ / Ա յղէ, փխ. գրէ
21 pqrs ի մէջ իմ և ի մէջ կայսեր
21 Ա զնախարարութիւն
22 abdef բաժնին
22 w պատասխանիս / no պատասխանին
22 bc արշակայ / Ա եթէ
23 c վարել / Ա զկնի
24 Ա յիս զմասինդ քո զիշխանութիւն
24 a զիւրոցս
25 o չիք ի (պաշտել) / q* կայսր
25 abcef եթէ / Ա այդ

և իւրեանց կամաւ դարձցին առ քեզ նախարարքս՝ ոչ արգելում»: Զայս լուեալ Շապհոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց ի վերայ բաժնի իւրոյ զԽոսրով ոմն ի նմին ազգէն Արշակունեաց. և առ նախարարս իւրոյ մասինն, որ ելեալ էին զհետ Արշակայ՝ գրեաց հրովարտակ, որ ունէր զայս.—

Թուղթ Շապհոյ առ նախարարսն:

«Դիւցազանց քաջ, Շապուհ արքայից արքայ. նախարարաց Հայոց, որոց կալուած իշխանութեան յիմ բաժնին հաստան. ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ:

«Թէպէտ և ձեր ոչ ազատաբար արարեալ, թողէք զիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և մեզ ոչ ինչ նիազ էր ի ձէնջ, սակայն ըստ տիրաբար խնամոց գթացաք ի ձեզ և յաշխարհդ ձեր. զմտաւ ածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, և հովիւք առանց բարւոք վերակացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զԽոսրով ոմն ի զենէ ձերմէ, և յազգէ ընիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ՝ դարձեալ ձեր յիւրաքանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս և ցայժմ: Երդուեալ ի հուր և ի ջուր և ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան և պատրանաց արարաք զայդ, և անշրջելի պահեմք: Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց՝ զտունս նոցա հանդերձ գիւղօք և դաստակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք»:

ԽԳ

Յաղագս փոփոխման նախարարացն Հայոց յիւրաքանչիւր ժառանգութեանց ի պաշտօն երկաքանչիւր թագաւորացն:

Իբրև լուան նախարարքն Հայոց, այնք որք ունէին զիշխանութիւն ի գաւառս բաժնին Պարսից, թէ կացոյց Շապուհ՝ թագաւոր հաւատացեալ Արշակունի, և զմուրհակ ուխտին տեսին՝ թողեալ զԱրշակ դարձան

1 Տպ չիք առ քեզ
1 pqrsy նախարարքն
2 n իւր / abcd իւրոյ բաժնին
3 a յազգէ / bcdefo ազգէ
3 g մասին / c բաժնին, փխ. մասինն
4 op ունէր օրինակ զայս
5 p շապհու
5 gk առ նախարարսն / fo առ նախարարս(ն) հայոց
7 d որոց ի կալուածս իշխանութեանս
7 Ա բաժինս / pqrs բաժինն
7 Ա հաստածս
9 d ձեզ / k ձիր, փխ. ձեր
9 def թողիք
10 Ա իշխանութիւն
10 gk ի մէնջ / Ա չիք ի ձէնջ
11 Ա յաշխարհս
12 y առ հովուի / Աy բարւոք
12 k վերակացութիւն
14 o ձերոյ ընիկ
15 o մինչ, փխ. որպէս
15 Աg այժմ
16 Ա նախնեացն / ors նենգութեանց
17 Ա որ / Ա մերոց հրամանաց
18 Ա գեօղիւք [f գեղիւք] / gq գեւղօք / rs գեղօք / p գեօղօք
18 p չիք և դաստակերտօք
18 Ա յարքունիս ունել հրամայեցաք
21 Տպ փոխման
22 Ա չիք ի պաշտօն—թագաւորացն
22 tw երկոցունց, փխ. երկաքանչիւր
22 gk թագաւորութեանց
23 rs որև, փխ. իբրև / k լուաւ
23 Ա նախարարք / de որ
23 f իշխանութիւն
24 Ա եթէ

ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց յերից պատանեաց մնդակցաց արքայի և ի մտաւոր մերձաւորաց—Դարա, որդի Բաբկայ տեառն Սիւնեաց, որ աներ էր Արշակայ, և Գազաւոն, որդի Սպանդարատայ, տեառն Շիրակայ և Արշարունեաց, և Պերոզ յազգէն Գարդմանացւոց. և ի նոսին յարեցեալք՝ Աստատ յազգէն Գնունեաց, Կենան յազգէն Ամատունեաց, Սուրայ յազգէն Մոկաց, Ռըստոմ Առաւենեան, և այլք անյայտք ոմանք: Վասն որոյ զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շապհոյ, և ոչ եթող զկալուածս որդւոյ ի հայր, և ոչ զեղբօր յեղբայր:

Բայց էին ոմանք և ի նախարարացն, որք ունէին զիշխանութիւնս իւրեանց ի բաժնին Յունաց առ Արշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լեալ աներ Վաղարշակայ, եղբօր Արշակայ, և խնդրեցին գալ առ Խոսրով. ընդ որում խեթիւ հայէր Արշակ, համապազ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ, որպէս թէ զարդ արքունական ունել նմա՝ ի փեսայէն իւրմէ միացեալ: Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զնմանէ յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ. վասն որոյ չարչարեաց զնա Արշակ արքայ: Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ և անկանել առ Խոսրով. և խորհրդակից նմին իբր գործակցեալ լինէին Սուրէն Խորխոռունի և Վահան Առաւեղեան, և Աշխադար յազգէն Դիմաքսենից: Բայց ի գնալն նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափանեալ ի զօրացն Արշակայ. Թաքուցեալ զօղեցին ընդ կեղծաւորութեանն առագաստիւ, սպասեալ զիպող աւուր:

1 Կ[2]abdeno բաց յերից
1 Ա. պատանեացն
1 Կ[1] ըրնդակցաց, վ սոնդակցաց, փխ. մնդակցաց
2 bc դարայ / Աpqrs որ էր աներ
3 abdef գազաւոնն
4 tw արշարունեաց / Կ[2]cde արշակունեաց / միւսն. աշարունեաց
4 opqrs գարդամանացւոց
4 gk յարուցեալք
5 c արտակ, փխ. աստատ
5 b գնունեաց, սուրայ յազգէն մոկաց, ռստոմ առաւենեան և կենաս յազգէն ամատունեաց, այլ
5 abce սուրա
6 Ա. առաւստատա [Պ[2] առաւստատոս], փխ. ռըստոմ
6 Ա. այլ անյայտ ոմանք
6 c վասն որոյ առնու զժառանգութիւնս նոցա խոսրով
8 y կալուածս / Ա. առ հայր
8 SԽef եղբօր յեղբայր / b եղբայր
9 k իշխանութիւնս
10 Ա. առ արշակայ [f արշակ] և խնդրեցին գալ առ խոսրով. որպէս սահակ ասպետ, որ էր լեալ [de չիք լեալ] աներ վաղարշակայ՝ եղբօր արշակայ. ընդ որում
11 o չիք էր
12 hg խեթիւ / o խիթի / միւսն. խեթի
13 k չիք թէ
13 ak զիարդ, փխ. զարդ
14 Ա. ստացեալ, փխ. միացեալ
14 b այնժամ / Ա. զնմանէ սուտ
15 ç գաւառին
16 abdeftw չիք և յայնմանէ—յարշակայ
16 c փախչել սահակ
16 n անկանիլ / abdeftw անկեալ
17 abdefl խորհրդակիցն / k սունէն
17 e խորխոռունի / f խորխորունի
18 Խopqrs աշդահար [k աշտահար] / Կ[2]tw աշխարարայ ոմն / abde աշխադարայ ոմն / cf աշխարադար ոմն
18 Կ[2]etw դիմակսենից
20 f ընդ կեղծաւորութեան
20 Ա. առագաստաւ [c առագաստով]
20 Ա. սպասելով / rs սպասել
20 h ի զիպող

ԽԴ

Եթէ ո՛րպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ ասպետ. եւ նահատակութիւնք նորին ի յեղուզակս ազգին Վանանդացւոց։

Բայց Խոսրով մեծապէս ուրախ եղև ընդ գալն Սահակայ ասպետի, և սպարապետ զնա ի վերայ զօրաց իւրոց կարգեաց. և դարձոյց ի նա զկալուածս հայրենիս, և այլ աւանս հանդերձ ագարակօք պարգևեաց նմա յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին։

Զայսու աւուրբք ոմանք յազգէն Վանանդացւոց ապստամբեցին ի Խոսրովայ. և ոչ յոք ապաւինեցան, այլ ամրացան ի մայրիս լերանց իւրեանց և յանձուկս Տայոց քարանց. յեղուզակաբար արշաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ պահէին։ Յորոց վերայ չոգաւ սպարապետն Խոսրովայ Սահակ ասպետ, և զբազումս ի նոցանէ սատակեաց, և զբազումս փախստական արար ի կողմանս Չորրորդ Հայոց։ Զի ոչ յերկիրն Խաղտեաց անկան, ի Յոյնս ապաւինելով, և ոչ առ թագաւորն Արշակ անցին. այլ զաւազակս ոմանս, որ ի կողմանս Չորրորդ Հայոց էին, ի սահմանս Ասորւոց, դիմեցին ապաստան առնել։ Քանզի Վանանդացիք աւազակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի թուէին նոցա։ Զորոց ձիգ զհետ մտեալ Սահակայ՝ վարէ յերկար մինչև ի սահմանս Մանանաղւոյ։

---

3 Ա ի [*f* չիք ի] յեղուզակ [*d* յեղուզակաց, *f* յեղուզակէից] / *o* ի յեղուզակս
3 *f* չիք ազգին
3 Ա վանանդայ / *g* վանանդակս / *k* վանանդացոյ
4 Ա իսկ, փխ. բայց
4 *apqrs* ընդ գնալն
5 *c* չիք զնա
5 *a* սպարապետ ի վերայ զօրաց իւրոց զնա կարգեաց
5 *abcef* չիք և (դարձոյց)
5 Ա դարձոյց զնա ի կալուածս
7 *a* այնոցիկ
7 ՏԽ ի ժառանգութենէ, որք [*o* որք ի ժառանգութենէ] ի բաժնոյն
7 *abdef* որք ի բաժնոյն պարսից որ առ արշակայ.
9 *bdef* զայս / *վ* զայսու ժամանակաւ աւուրբք
9 ՏԽ ի յազգէն
9 Ա վանանդացեաց / *k* վանադացւոց
10 *b* ոչ ոք / *lnpqrs* յոչ ոք
10 ՏԽ միայն, փխ. ամրացան
10 Ա իւրեանց լերանցն
11 ՏԽ յանձուկս
11 *f* քարանցն
11 Ա յեղուզակաբար / *o* եղուզակաբար / *վp* յեղուզաբար / *qrs* յեղուզաբար
11 *a* իշխանութիւն
12 *cgk* չիք և
13 Ա յորոց ի վերայ / *y* յորոյ
14 *o* չիք ի նոցանէ—զբազումս
14 Ա փախստեայ
16 Ա այլ իբր [*f* իբրև] զաւազակս
17 *k* չիք չորրորդ—ի սահմանս
18 *o* ապաստակ, փխ. ապաստան։ Թերևս յաւագոյն (բաց Ա-ի). "այլ իբր զաւազակս ոմանս, որ ի կողմանս չորրորդ հայոց էին՝ ի սահմանս ասորւոց դիմեցին, ապաստան առնել"։ Սs. Մ.
18 *a* վանանդեցիք / *gk* վանանդակացիք
19 Ա չիք և
20 Ա թուէր / *gk* թուի / *Վlmoqrs* թուին / *p* թուեցին
20 *etw* զորոյ
21 *o* երկար
21 *bcefkl* մինչ ի / *a* չիք մինչև

ԽԵ

Յաղագս գալոյն առ Խոսրով Սուրենայ, Վահանայ և Աշխադարայ հանդերձ գանձիւք Արշակայ։

Սուրենայ Խոռխոռունւոյ և Վահանայ Առաւեղենի և Աշխադարայ Դիմաքսենի գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծոփաց, զոր յափշտակեալ, և կամեցեալ անցանել առ Խոսրով՝ ոչ ժամանեցին։ Քանզի աճապարեալ Սամուէլի Մամիկոնենի մերձի Արշակայ, յոլովաձեռն գնդաւ զհետ մտեալ՝ փախստեայս արկանէ յամուր այրս ի գաւառին Մանանաղւոյ. յոր մուտ ոչ գտանէր, բայց ի կողմանէ դոյզն ինչ էին առ ի թաւալ, և առաջի դրաց այրին սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ. և ի վերուստ պաղանձաւ քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորաձորոյն. և որ ինչ գերծանի՝ յանհնարին ուղխս սատակութեան անկանի, անդադար հոլովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկոխ։ Վասն որոյ տարակուսեալ Սամուէլ վարանէր առ անհնարութեան տեղեացն։ Եւ ապա արարեալ Արշակայ՝ հրամայեաց արկղ գործել երկաթակապ, և քաջ արանց ի ներքս մտանել, և այնպէս շղթայատող կարիւք ի վերուստ ի վայր իջուցանել ի դուրս այրին։ Սակայն և ոչ այն ինչ ձեռնեաց. քանզի յոյժ ի բացեայ պահէր ցիրդն։

Եւ մինչ դեռ նոքա յայնմ էին՝ լինէր իմն ըստ դիպուածոյ բախտի հասանել անդր ասպետին Սահակայ բովանդակ գնդաւն Խոսրովայ, որով հետամուտ յեղուզակացն էր։ Թողեալ զնոսա՝ դիմէ ի վերայ այնոցիկ

2 ՏԽ հանդերձ գանձիւքն արշակայ գան առ խոսրով սուրէն, վահան և աշխադար, փխ. յաղագս—արշակայ
2 Ա աշխարադայ։ Ուղղ. աշխադարայ։ Տէ՛ս ցանկը։
3 f չիք հանդերձ
4 o սուէն, փխ. սուրենայ
4 a խոխոռխոռունւոյ / b խոռխոռենւոյ / eks խորխոռունւոյ / l խորխոռունւոյ / f խորխորունւոյ / o խորխոռունի
4 a վահայ / o վահան
4 ՏԽb առաւեղինի
4 abdef աշխարադայ / c աշխարադա
5 a դիմաքենի / k դիմաքսեն / tw դիմակսենի
5 Ա զգանձն / y գանձն
6 abce յանոյ / dftw յանւոյ / Խopqrs հանւոց / n հանւոց, շինած յանւոյ
8 a սամուէլ / կ²def սամուէլի / ՏԽ սամէլի [n սամուէլի, o ումեճի]
8 Աo մամիկոնէի / k մեր
9 Ա հասեալ, փխ. մտեալ
9 gl փախստայս
9 p յամուրս արկանէր այրս / Ա արկանէր յայրս ինչ ամուր, որ [c չիք որ] ի գաւառին
10 de բաց ի կողմանէ
11 c չիք դրաց
12 կ² պաղ, անձաւ
12 rs չիք որ / x հայէր
12 Ա խորաձորոցն
12 Ա գերծանիցի յահագին ուխս սատակութեան
13 Ա գլեալ, ոչ ուրեք գտանել ոտնկոխ [b ոտնխոխ] / վ ոտնկոխ
14 ՏԽ սամէլ [n սամուէլ]
15 ՏԽ առ անհնարաւորութիւն
16 de հրամայեալ / Ա երկաթապատ
16 c քաջանց, փխ. քաջ արանց
17 ko շղթատող / վ շղթայատեղ
17 Ա իջուցանել վերուստ [c ի վերուստ] ի վայր
18 a այն ոչ
18 ՏԽ ի դատ, փխ. ի բացեայ
19 Խվ²noq ցիրգն, վprs ցիրբն, փխ. ցիրդն
20 a յայն էին / d ըստ դիպուածոց
21 Ա սահակայ ասպետի
22 k հետամուտ
22 Ա յեղուզակացն / o ելուզակացն / glnprs եղուզակացն

որք ընդ այրին մարտնչէին, և հալածական արարեալ հանէ զՄուրէն, և զՎահան և զԱշխադար հանդերձ գանձիւքն, փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով: Իսկ Խոսրովայ առեալ՝ ի գանձուցն հանէ և մասն Շապհոյ. և հրամանաւ նորա տայ նոցա գիւղս և դաստակերտս ընտիրս և յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ: Եւ այս եղև սկիզբն պատերազմին Արշակայ և Խոսրովայ:

ԽԶ

Պատերազմաւ պարտեալ Արշակ ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ:

Թէպէտ և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Արկադ Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավիգն օգնականութեան առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն և ոչ արգելին զնոսա: Եւ սպառեալ պատգամաւորութեանն, ժողովեալ Արշակայ զզօրս իւր՝ խաղայ ի վերայ Խոսրովայ: Գնաց և Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մօրան կոչեն, ընդ առաջ Արշակայ, զի մի ի սահմանս իւր իջցէ. և ոչ այնչափ ստակեաց աճապարել՝ մինչև եգիտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանս, ի գաւառին Վանանդայ: Եւ պատահեն միմեանց ի դաշտին որ կոչի Երևել. և տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ: Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Դարա Սիւնի ի պատերազմին, և փախստական լինի Արշակ սակաւուք: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահակայ ասպետի, սպարապետին Խոսրովայ՝ վարէր սաստկապէս: Ուրանօր ահագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գագաւոնի, որդւոյ Սպանդարատայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ՝ ցրուէր զհետամուտսն, և տայր պարապ ժամ գնալոյ Արշակայ:

1 Ա չիք և (զվահան)
2 abefiw զաշխարադայն / c զաշխարայադայն / d զաշխադարայն
2 Աgk գանձիւք
2 Ա հասանէ առ արքայ իսկ
3 Տխ խոսրով առեալ
3 gk չիք ի (գանձուցն)
3 Ա ի գանձուցն մասն [c մասն ինչ] հանէ շապհոյ [b ի շապհոյ] և հրամայեալ տալ նոցա [detw չիք նոցա] գեօղս [c գիւղս]
4 opqrs չիք նոցա / Խ ընտիր
4 Կ^{2}iw յամուրս, de ամուրս, փխ. յարմարս
5 k այնոցիկ / Ա ի ժառանգութենէ
5 pqrs առ արշակ
6 Ա պատերազմի
6 k և արշակայ խոսրովայ
8 Ա պատերազմաւ արշակ պարտեալ ի խոսրովայ հիւանդացեալ մեռանի
7 pqrs արշակայ
9 r ձեռնտու / iw ձեռնտուք
9 de լինիլ / a լինին
10 Տխ զօրավիգ / վopqrs առ միմեանս
11 n ի սպառ / վ^{3}koprs սպառել
11 fg պատգամաւորութեան
12 abcefiw և ժողովեալ
12 d զամենայն զօրս
12 opqrs և խաղայ [r խաղաց]
13 Ա գնայ / Ա առ եզր ծովուն
13 k գեղմայ / Տխ մուրան / c մաւրան
14 a չիք զի
14 Ա և ոչ ինչ այնչափ աճապարեաց սպաստակել [Կ^{2}cdefiw սաստակել] մինչև / վ աճապարեաց
15 Տխ սահմանն
16 a պատեն, փխ. պատահեն
16 Ա զոր կոչեն և տան ընդ միմեանս պատերազմ
19 c չիք սակաւուք—սահակայ (տ. 20)
19 Կ^{2}abdefiw զհետ մտեալ նորա
20 Կ^{2}deopqrstw ասպետին խոսրովայ
20 c վարէ
20 ԽՎmn որ այն օր, փխ. ուրանօր
21 Կ^{2}b գագաւոմի / k գագաւորի
22 Տխ ցրուէ

Եւ դարձաւ Խոսրով ի տեղի իւր, և գնաց Արշակ յԵկեղեաց. և հիւանդացեալ անդ մաշարայական ախտիւք՝ ջերմանի հիւծմամբ և մեռանի, թագաւորեալ ամենայն Հայոց ամս հինգ, և կիսոցն Հայոց ամս երկուս և կէս: Եւ այնուհետև ոչ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարաց կողմանցն այնոցիկ քաջն Գազաւոն. և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս:

ԽԷ

Յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ:

Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և զխռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսի, և յետ ելից նորա յաշխարհէ՝ ի դրանն արքունի կարգեալ քարտուղար. սա սիրեաց զմիայնակեցութեան վարս. որպէս ասաց ոմն, թէ ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խռովեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ. նոյնպէս և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմանց, և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին: Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ: Եւ որ ի նմա զօղեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին, որպէս

1 y յեկեղե՛ց / o յեկեղեաց / միւսն. յեկեղեց / tw յեկեղէց
2 Ա. հիւանդանայ
2 Ա. չիք անդ
2 c մաշարական / ԽՎ³nopqrs մաշարացական
2 d ջերմանի, y ջերմային, փխ. ջերանի
2 SԽabdeftw չիք և մեռանի
3 SԽ թագաւորէ
3 ԱԿ¹ կիսոյն / c չիք հայոց
4 Ա. չիք ես / pqrs չիք յոյնք
4 o ի բաժինն
5 detw առաջնորդ
5 bf նախարարացն
5 SԽ նախարարացն այնր [y այնմ] կողման քաջն
5 c քաջ
6 bd գազաւոնն
6 c կոմսէր, del կոմէոս, p կամէսս, r կողմէսս, փխ. կոմէսս
9 SԽc երանելոյն / e մեսրովբայ
10 ors չիք ի (վերջ)
10 abetw ի վերջ է հասեալ / cf չիք է
10 fgpr թագաւորութիւն
10 efg զխռովութիւն
11 g համբերութեան
11 bdef մեսրովբայ
11 a չիք որ էր
11 opqrs չիք ի (հացեկաց)
12 d հացիկ
12 bdef ներսէսի / c ներսեսի
13 Ա. յաշխարհէս / SԽ ի դրան
13 qrs քարտողար
14 S զմիակեցութեան
14 SԽ զվարս / SԽ չիք թէ
16 g յետս ընկեցեալ
17 p մարմնական
17 c և զհետ ընթանայր
17 gk երթալ
18 Ա. գողթան, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ բնակէ
19 SԽ յաւուրսն [no յաւուրցն]
20 Ա. յայն / y յապա
20 gp թագաւորութեան
21 f շապիտ / Կ¹Կ²acdtw շամբիթ

առ սրբոյն Գրիգորի. հալածական լեալ դեք մարմնաւոր տեսլեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց: Եւ ոչ ինչ պակաս յայնցանէ արարեալ գտանի և ի Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին որ կոչէր Վաղինակ:

Եւ ի վարդապետել երանելւոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր՝ զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր, յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանչի: Վասն որոյ եդ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն ի ջանս՝ պէս պէս փորձիւք տաժանէր:

ԽԸ

Դարձ առ Խոսրով նախարարացն, որք էին առ Արշակայ:

Տեսեալ նախարարացն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր, և դժուարին վարկուցեալ զանտառաջնորդն լինել՝ խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու: Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ օրինակ զայս.—

Թուղթ նախարարացն առ Խոսրով:

«Սպարապետ Գագաւոն և ամենայն նախարարք Հայոց մասինն Յունաց. տեառն մերում Խոսրովայ արքայի կողմանն Այրարատոյ խնդալ:

«Ինքնին, տէր, գիտես զմիամտութիւն մեր առ յիշեցեալ թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչև ցօր վախճանի նորա անշրջելի

1 gln դեքն
1 Ա մարմնաւոր տեսլեամբ դեքն անկանէին
2 r արկանէին, փխ. անկանէին
2 ՏԽ յայնցանէ պակաս
3 c չիք և
3 Վam չիք ի (սիւնեաց)
3 ď յաշխարհին
3 abdetw ձեռնտուութեամբ, փխ. օգնականութեամբ / fopqrs չիք օգնականութեամբ
3 c նոցին / abdefopqrstw չիք նորին / opqrs չիք իշխանին
3 Ա իշխանին որում անուն էր վաղինակ
5 y չիք և ի վարդապետել
5 ՏԽbc երանելւոյն
5 bdef մեսրովբայ
6 de չիք և (եթէ) / o թէ
6 Ա այլ ոք հանդիպէր [f ոչ հանդիպէր] որ ընթեռնոյր, ուր նա ոչ լինէր, զանխուլ
8 Ա հնարս, փխ. հնարել
9 abdef ի ջան
9 Ա հնարիւք, փխ. փորձիւք
9 c տաժանեալ / Կ²detw տաժանիւք
11 Խnpqrs չիք նախարարացն
11 Ա որ
11 a առ արշակայինս / cfglor առ արշակ
13 Ա դժուար
13 c զառաջնորդն / de լինիլ
14 abdeftw կամաւոր
14 Ա հնազանդ լինել [de լինիլ]
14 f խոսրովայ / abceftw սմին իրի
16 Ա չիք թուղթ նախարարացն առ խոսրով
17 ՏԽb սպարապետեան
17 Աgky մասին
18 Ա մերոյ / ԱԽnopqrs կողման
18 fgpqrs արարատոյ
19 ՏԽ զմտերմութիւն, փխ. զմիամտութիւն
19 ՏԽ առ (o չիք առ) յիշել
20 Ա մերոյ / c չիք զոր
20 ՏԽ վախճանին / ՏԽabc չիք նորա
20 ՏԽ անշրջելի [goy անշրջելի] / a չիք անշրջելի

պահեցաք. և արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք զերիս զայս. առաջին՝ չխիչել զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ ի հարկէ և ոչ ի կամաց։ Երկրորդ՝ զի դարձուցես ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր որ ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս։ Երրորդ՝ հնարել թափել զմեզ ի կայսերէ, զի մի վրդովեսցեն զընակութիւնս մեր, որք ունիմք իշխանութիւն յայսմ բաժնի։ Եւ զայս պայման ուխտի գրեալ և խաչ հաստատեալ կնքեսցես. զորս տեսեալ՝ փութասցուք ի ծառայութիւն ձեր։ Ողջ լեր, տէր մեր»։

Գրէ և Խոսրով պատասխանի։

Թուղթ Խոսրովու առ նախարարսն։

«Բաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ. սպարապետին Գագաւոնի և ամենայն նախարարացդ մերոց ողջոյն շատ։

«Ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ եմք, և ուրախացաք ընդ լուր ողջունի ձերոյ. և առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի։ Առաջին՝ չխիչել զյանցանս ձեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ առ երախտաւորս՝ զմիամտելն առ Թագաւորին Արշակունւոյ զոր պաշտէիքն. զի և առ մեզ զնոյն յուսամք լինել։ Երկրորդ՝ դարձուցանել ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ունիմք յարքունիս. բայց յայնմանէ, զոր ումեք ումեք պարգևեցաք, զի ոչ շրջին պարգևք Թագաւորաց առանց

1 c ծառայ / c չիք քեզ
2 c զերիս / ՏԽ զայսոսիկ
3 ab զյանցանսն / c զյանցանքն / def զանցանսն
3 Ա չիք մեր
4 abcdetw առ մեզ, փխ. ի մեզ
4 Խnpqrs ժառանգութիւն / o զժառանգութիւնս
5 Ա ի մասին
5 def հատիք
5 Ա հանել, փխ. հնարել
6 y վրդովեսցէ
7 acdeftw զիշխանութիւն / b զընակութիւն, փխ. իշխանութիւն
7 c ի յայս բաժնի
7 ՏԽ գրել [n գրեալ]
8 Կ²bcefotw հարստեալ / ՎԽmpq հաստատել
8 Կ²bcdefktw զոր
9 a ողջ եր / o ողջ լերուք
10 f առ նախարարսն թուղթ Խոսրովու. գրէ և Խոսրով պատասխանի
10 ՏԽ չիք գրէ և Խոսրով պատասխանի / ab նախարարսն [b առ նախարարսն յուս. կարմիր թանաքով] գրէ և / cdetw չիք թուղթ Խոսրովու առ նախարարսն
12 ՏԽc սպարապետի [l սպարապետի]
13 ՏԽ նախարարաց
13 b հայոց, փխ. մերոց / Կ²acdef չիք մերոց
13 Ա ողջոյն [f ողջ] շատ. ուրախ լերուք / ՏԽ ողջոյն։ Շատ ուրախ լերուք
14 ԱԽnopqrs չիք և (մեք)
14 Ա զի մեք ողջ եմք, զի և մեք ուրախացաք
14 rs չիք ընդ լուր—առաքեցաք (з. 15)
15 c առաք, փխ. առաքեցաք
15 o չիք ըստ խնդրոյ ձերոյ
15 abcdetw ըստ խնդրոյդ / pqrs ի խնդրոյ
15 Աk ձեր
16 c զանցանս / f զանցանսն / y անցանս
16 k զի, փխ զոր / c չունէիք
16 f առ անցանս
16 ՏԽ չիք առ (երախտաւորս)
17 c զի մտամտելն, փխ. զմիամտելն
18 abdef զոր, փխ. զի
18 c չիք զի և առ մեզ
18 e լինիլ / pqrs չիք ի (ձեզ)
19 Ա զժառանգութիւն
19 gk ունիք / abdeno բայց
19 Տl բայց ի յայնմանէ
20 p զոր ումեք պարգևեցաք
20 ՏԽ և, փխ. զի / a Թագաւորի

վնասու, մանաւանդ զի ի դիւան հօրն մերոյ տեսանեմ Շապհոյ արքայից արքայի նման. այլ փոխանակ ընդ այնր յարքունուստ լնումք և գձերոյն պակասութիւն։ Երրորդ՝ թափեմք զձեզ ի գործակալացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ։

«Եւ զքեզ, Գադաւոն, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս, որ ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ Արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց, և ի մայրենիս քո յիմս առեալ ազգ՝ Արշակունի անուամբ պատուեցից»։

Զայս տեսեալ Գադաւոնի՝ ընդ հուպ դարձուցանէ զրնաւ նախարարսն առ արքայն Խոսրով, և բարեբաստիկ եղեալ քաջափառութեամբ, հանդիպի ամենայն խնդրոցն և խոստմանցն։ Բայց Սամուէլի Մամիկոնենի յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոյն նախարարացն՝ զատուցեալ ի նոցանէ գնաց առ կայսրն Արկադ։ Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր իւր Վարդան յաղագս ուրացութեանն, և զմայր իւր Տաճատուհի, և երկնչելով ի Պարսից և ի քեռեաց իւրոց Արծրունեաց՝ ոչ իշխէր դառնալ ի Յունաց։ Իսկ Արկադայ բարի արարեալ նմա, հրամայէ զհաւաստար թղթոցն հելլէն գրով ի դիւանի իւրում դնել, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչև ցայսօր։

խթ

Միաբանել Հայոց Խոսրովայ, եւ ունել զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն մեծին Սահակայ։

Իբրև տիրեաց Խոսրով ամենայն նախարարացն Հայոց, որում ցանկայրն՝ յղէ առ Արկադ և խնդրէ ի նմանէ հաւատալ յինքն զմասն

1 k չիք ի (դիւան) / pqrs մերում
2 Տխ և յարքունուստ [p արքունուստ]
2 a գձերոցն
3 Տl պակասութիւնն
3 abdef երիր, փխ. երրորդ
5 q վասն, փխ. ըստ
6 Աgkp ազգականութեան
7 Խnopqrs հանել
8 bdefp իմս
11 Տխ չիք արքայն / Ա բարեբախտիկ
11 d քաջախառնութեամբ
12 Ա խնդրոյն / a խոստմանն
12 Ա սամուէլի / Տխ սամելի
12 Ա մամիկոնէի / o մամիկոնոյ
13 p պատճեն / qrs պատճէն
13 Տխ թղթոցն / tw թղթոյն / միւսն. թղթին
14 Ա ի նախարարացն, փխ. ի նոցանէ
14 c արկադէս
15 Ա զհայրն / n զվարդան
15 f վասն, փխ. յաղագս
15 fpqrs զտաճատուհի / lo զտաճատուհրի / կ [2]bcdefgkn տաճատուհի / միւսն. տաճատուրհի
16 Տխ չիք և (երկնչելով)
16 c ի քեռաց
17 Ա ոչ ի յունաց իշխէր դառնալ / Խ չիք ոչ իշխէր դառնալ ի յունաց
17 Ա իսկ արկադ նմա բարիս արարեալ
18 c գհաւաստակ / cef թղթոյն
18 adeflnopqrs հելլէն / e հելէն
18 Ա ի դիւան իւր
19 cde պահեսցեն / cp յիշատակ
19 g որ և կայ
21 Տխa միաբանեալ [n միաբանել] / cf միաբանէս տիրել, փխ. միաբանել
21 y առնել, փխ. ունել
21 Աgkqrs եպիսկոպոսութեան
22 tw խահակայ
23 Տխ բոլոր ամենայն
23 a յորոց / bcdeftw որոց / o յորում
24 d չիք և / ab *հաւատալ

Յունաց որ ի Հայս, զոր չէն կալեալ՝ հարկեսցեն նմա անսխալ, որպէս նորին գործակալաց։ Եւ կասկածեալ Արկադեայ ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանիցեն ի նմանէ և տացեն ի Պարսս զբաժինն զայն՝ կատարէ զխնդիրսն Խոսրովայ։

Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյ Աթանագինի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի։ Սա ամենայն առաքինութեամբ հարցն նմանեալ, աղօթիցն մասամբ առաւելեալ։ Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սովորէից, արք կրօնաւորք, խարազնազգեստք, երկաթապատք, բոկագնացք, որք յար ընդ նմա շրջէին. որովք մշտնջենաւոր պաշտամամբ կատարէր զկանոնն, որպէս զայնս որք յանապատն էին, և հոգայր զաշխարհս, որպէս զայնս որք յաշխարհի են։ Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց՝ եգիտ զնա առաւել ևս փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով։ Եւ մեկնեալ ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ ի գաղաւս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճգնէին առաւել քան զառաւել։

Ծ

Կապումն Խոսրովայ, եւ փոխանորդել զգահն Վռամշապհոյ եղբօր նորին։

Բայց Շապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ի բարեկամանալն Արկադեայ անձամբ, և յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն

1 Ա. զորս (չէն)
1 Ա. հարկիցեն տալ նմա
1 df անսղալ
2 Sw նորուն գործակալացն
2 Վm արկադայ
3 Ա. հատանիցեն, փխ. հանիցեն
3 Ա. չիք և տացեն
4 b զպարսս / Sw զխնդիրս
4 pqrs խոսրովու
5 Աo այսորիկ / kl ասպուրակէ
6 c աջորդէ
6 c ներսեսի / bef ներսէսի
6 ab յաթանագինի / cdetw աթանագինի / f աթանագինէի
7 abdeftw յուսկանն
7 abde վրթանէսի / k վրթանի
8 wՎmpqrs առաքինութեանց
8 abcd աղօթից
9 o առաւելեալ
10 վ²klpqrs մայրաքաղաքայն / վ մայր քաղաքայն
10 gk չիք երկաթապատք
11 Sw որ [n որք]
11 o շրջէին ընդ նմա
12 Վdefmpqrs պաշտամամբ / p պաշտամամբք
12 p զկանոնսն / k զկանոնն
12 Sw զայն [kn զայնս]
12 Վmp որ / adetw յանապատն
12 c չիք յանապատն—որք (ս. 13)
13 Վbcgkmpqrs զայն
13 Վcmopq որ / Աo էին, փխ. են
14 ac մեսրոպայ / bdeftw մեսրովբայ
14 վ նշանագրոց / Ա. չիք ևս
15 cf փափաքող / q դարձաւ
17 abdef մեսրովբ
18 tw քան զկար, փխ. քան զառաւել
20 acqr կատարումն, փխ. կապումն
20 cf փոխանորդէ
20 Աopqrs վռամշապուհ
20 Ա. եղբայր նորա
21 rs չիք ցասմամբ
21 Ա. չիք ի (բարեկամանալն)
22 c չիք և / y կարգեալ
22 abc յեպիսկոպոսապետութիւն / opqrs յեպիսկոպոսութեան

Սահակ. վասն որոյ յղեալ միջնորդութիւն հանդերձ սպառնալեօք՝ ըմբոստացաւ Խոսրով, և խրոխտամամբ վեսական պատասխանեաց, արձակեաց զպատգամաբերսն անարգանօք։ Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Արկադեայ, զի լուծեալ զհաշտութիւնն ընդ Շապհոյ՝ օգնեսցէ նմա զօրու, և սա դարձուսցէ ի նա զբոլոր աշխարհս։ Այլ Շապուհ, ի հրապուրելոյ դուշակութեան նահապետացս մերոց՝ նոյն հետայն առաքէ զորդի իւր զԱրտաշիր զօրու մեծաւ ի Հայս։ Եւ ի հրաժարել Արկադեայ ի կուսակցելոյն Խոսրովայ, և ոչ զոք յօտար ազգաց գտեալ ի սատարութիւն, անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել ի նմանէ՝ չոգաւ առ նա։

Եւ Արտաշրի ընկեցեալ զնա ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎռամշապուհ զեղբայր նորին, ոչ զմեծն Սահակ և ոչ զոք ի նախարարացն կարգելոցն ի Խոսրովայ վրդովեաց ի պատուոյ իւրաքանչիւր, նա և հրամայեաց եւս ընդ Յոյնս զնոյն կարգ ունել։ Եւ թողեալ զունդ ստուար, ինքն ի Տիզբոն փութայր հասանել, ի ծերութենէ հօրն ակն ածեալ, ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝ դնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդին. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ։ Ընդ նմա տարաւ և զԳազաւոն կապանօք, կասկածեալ յառնն քաջութենէ. և զտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս և զեղբօր նորա Շաւարշայ, և զՊարգեայ Ամատունւոյ։ Քանզի նոքա երկոքեանն հանդերձ զինուորօք իւրեանց եօթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամու ի ճանապարհի կարաւանին՝ զերծուցանել զարքայն իւրեանց Խոսրով. և ոչ աջողեցան ի պարաւանդելոյ ոտից նորա ի շղթայս։ Եւ հզօր մարտ եղելոյ՝ սպանան Շաւարշ և Մանուէլ որդի Պարգեայ, և բազումք ընդ նոսա. իսկ Պարգև ի կալանս ըմբռնեալ՝ ածաւ առաջի Արտաշրի. և տիկտեսակ գործեալ ուռուցմամբ՝ հրամայեաց դնել յանդիման Խոսրովայ հանապազ։

---

1 t իսահակ (ընդհանրապէս)
2 Վm խրոխտով / Կ²t վէսական
2 b չիք վեսական պատասխանեաց
2 ot և արձակեաց
3 Ա զպատգամաւորսն
3 ԽՎmrs ընդ արկադայ
4 fgk զհաշտութիւն / o չիք ընդ
5 opqrs ի նա / միւսն. առ նա [bgk չիք]
6 Ա դուշակութեամբ նահապետաց
7 Ա զարտաշիր *զօրդի [c զորդի] իւր
7 ԽՎmqrs արկադայ
7 pqs ի կուսակցելոցն
8 ԽՎ²nopqrs եկելոց, փխ. գտեալ
9 a չիք կամ
9 abcdet խուսել / b խօսել, փխ. խուսափել
9 d չիք ի նմանէ / dgt չոգաւ
10 Խ արտաշիր
11 Տխ եղբայր / Խnopqrs նորա
12 Տխ կարգելոցն խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց / t կարգեցելոցն
13 t իւրաքանչիւրոյ
14 c և ինքն
15 Տխ ակն ածելով
15 c յանյուշն / Տխ բերդի
16 Տխ տարաւ զգազաւոն [g և զգաւոն] կասկածեալ / Ա տարեալ
17 c ի յառնն / prs յառն
17 c զտունն / Ա չիք հրամայէ
18 det չիք նորա
18 a չիք և զպարգեայ—հանդերձ (s. 19)
18 b պարդայ / cdef զպարդայ
19 t չիք նոքա—հանդերձ
19 n երեքեանս, փխ. երկոքեանն
19 pqrs զինուք, փխ. զինուորօք
19 at չիք իւրեանց եօթն հարիւրովք
20 Խnpqrs նկատել
20 Ա զյաջողութիւն
21 Ա աջողեցաւ [b յաջողեցաւ]
21 a ի պարաւանդել / c ի պարանդելոյ
22 Ա նոցա, փխ. նորա / Տխdef սպանաւ
23 Ա ի կապանս, փխ. ի կալանս
24 Ա տիկ տեսակագործեալ
25 Ա առաջի, փխ. յանդիման

ԾԱ

Երթ մեծին Սահակայ ի Տիզբոն, եւ դարձ մեծարանօք եւ պարգևօք։

Սուրբք ոմանք և երևելիք, առաջինք ի նախարարացն և ի վերադիտաց աշխարհիս, լուսաւորութեան պատճառք, որդէծնութեամբ իջեալ ի մեծն Սահակ՝ դադարումն եղև ուստերաց նորա. ունելով դուստր մի Սահականոյշ կոչեցեալ, որ տուաւ յամուսնութիւն Համազասպայ Մամիկոնենի։ Եւ ի մեռանել քաջ սպարապետին Հայոց Սահակայ ասպետի՝ ի տեղի նորա աղաչէր սուրբն Սահակ կարգել զնա Խոսրովայ արքայի, և զկնի կապանաց նորա՝ եղբօր նորա Վռամշապհոյ։ Այլ սա հրաժարէր առանց հրամանաց արքայից արքայի առնել զայն. յիշելով, եթէ սակս այսպիսեաց իրաց կրէ վիշտս եղբայր նորին Խոսրով։ Վասն որոյ առեալ ի նմանէ թուղթս, ի թախանձելոյ զատերն՝ ինքնին չոգաւ առ Արտաշիր Պարսից արքայ, որ յետ եօթնասուն ամի թագաւորութեան հօրն կալաւ զտէրութիւնն ամս չորս։

Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ. նախ վասն քաջատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, դարձեալ և զի առաջի անհաւատից արգոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր։ Որոյ զբնաւն կատարեալ զխնդիրսն, նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ և վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական և Ամատունի, որք սուղեալք ղօղեալք էին յանյայտ տեղիս. վասն որոյ մաղթեաց զԹալ, իբր յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց. մանաւանդ

2 *f* երթալն
2 *fo* դարձն / *pqrs* դառնալ
2 Ա պատուով [*c* պատուովք], փխ. պարգևօք
3 *y* սուրբ
3 S*խa* չիք և (երևելիք)
3 Վ*mn* ի նախահարցն, փխ. ի նախարարացն
3 Ա ի վարդապետաց, փխ. ի վերադիտաց / *gl* չիք ի (վերադիտաց)
5 Ա ցմեծն
5 *pqrs* զդուստր մի
6 *t* խասհակ անոյշ
6 Ա անուն, փխ. կոչեցեալ
6 *y* համազասպեայ
6 Ա*o* մամիկոնէի
7 Ա քաջին սահակայ սպարապետի [*f* սպարապետին մեծի] ի տեղի նորա
8 S*խ* ի տեղի նորա զնա աղաչէր կարգել խոսրովայ
9 S*խef* չիք նորա (եղբօր)
10 S*խ* չիք հրամանաց
10 *lopqrs* արքայիցն / *x* զայն
10 S*խ* թէ
11 S*g* այսպիսի / *kl* այնպիսի
11 S*խ* իրեաց / *cdef* զվիշտս
11 Ա*pqrs* նորա, փխ. նորին
12 S*gl* ի սմանէ / *d* թուղթ
12 Ա զատերն [*a* զատեր] նորա [*t* նորին]
12 *abcef* չիք ինքնին
13 *ab* եօթանասունամեայ / *cdef* եօթանասնամեայ
14 *acf* զթագաւորութիւն, *bdet* զթագաւորութիւնն, փխ. զտէրութիւնն
15 *abcef* պալհաւկաց
16 Ա դարձեալ զի և
16 *abt* յարգոյ
17 *d* չիք իւր
17 S*խ* խնդիրս [*o* զխնդիրս]
18 *cd* փեսային
18 *c* իւրոյ, փխ. նորա
18 Ա և դարձեալ
18 Ա չիք մնացելոցն
19 կ[2] մեղուցելոց / *abdeft* մեղուցելոյ / *c* մեղուցելոյն
19 *y* չիք նմա
19 *oy* կամսարականաց
19 S*խ* որ / S*խ* սուղեալ
20 *c* պաւղեալք / միւսն. ղօղեալ
20 *g* անյայտ
21 Ա համարել, փխ. բառնալ
21 *f* զանցանս

զի և հարքն որք մեղանն՝ նոքին սակս այնր և մեռան։ Որոց մնացելոցն պարգևեալ զկեանսն՝ հրամայեաց զառնս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա. բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել։ Իսկ զազգն Համազասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան, ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց, և ի դիւանի իւրում գրել։

Զի զերկուս զայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր՝ նոյն ժամայն փոխէին զդրամ գահալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր. և զգիր դիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն։ Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս, և արասցէ աշխարհագիր նոր՝ թողուլն զայն որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն։ Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր՝ յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայն ամենայն, և տալ գահու և պատուոյ, հանդերձ իշխանութեամբ գիւղից և դաստակերտաց Համազասպայ, և որում ցանկայրն՝ զսպարապետութիւնն Հայոց, հրովարտակ առ Վռամշապուհ մեր թագաւոր գրեալ զայս.—

Թուղթ Արտաշրի առ Վռամշապուհ։

«Մազդեզանց քաջ, Արտաշիր արքայից արքայ. առ եղբայր Վռամշապուհ թագաւոր Հայոց. ողջոյն շատ։

«Ընկալայ զգրեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսիս Սահակայ,

1 Ա մեռանն
2 Աn պարգևեաց [ի պարգևաց]
2 Աnopqrs զկեալ
2 ԽՎ[2] զկեանս, փխ. զառնս
2 Ա իւրաքանչիւրոցն
2 a զալեալսն / d զկալեալն
3 pqrs յարքունուստ
4 Վ պատուասել, փխ. հաստատել
4 a ի խոնարհս / det չիք ի (խոնարհ)
5 ԱԿ[1] ի գահս, փխ. ի կարգ
5 Ա կրսերագունից
5 Ա պատրաստեալ / pqrs պատուասել
6 a չիք տոհմ / Ա կարգիցին
8 nopqrs զերկուս
8 ՏԽt զայս զերկուս [l զերկուսն]
8 oqrs պահին
9 lt արքայն որ նոյն ժամայն / k արքայն, փխ. արքայ նոր
10 f և զնորայն
10 Ա տպաւորել / t տպաւորելով
10 tw զգիր / f ի գիր / միւսն. գիր
10 f փոխել
11 Ա յամեսցէ
12 fgk ի տէրութեան
13 Վm ի նորոյն / nopqrs ի նորայն
14 Վm ժամանեալ / gk ժամանեաց
14 abcde յայլ
14 abcef չիք առնել
14 nopqrs աշխարհագիր առնել
15 a և յայնմ / bcdeft ի յայնմ
15 c ի յառաջնոցն / t փոփոխեաց
15 gl անուամբ
16 ՏԽ զայդ ամենայն
16 ԽՎacdefmt գահու / bnopqrs գահոյ։ Թերեւս ուղղելի է գահ և պատիւ կամ գահու և պատուով
17 a գեօղից / c գեղից / qrs գեւղից
17 ՏԽ չիք և (որում)
17 Խ ցանկայր
17 a զսպարապետութիւն / ՏԽ սպարապետութեան
18 Խ մերն / defgnopqrs գրել
20 Ա չիք Թուղթ—Վռամշապուհ
21 ln Մազդեզաց / o չիք քաջ
23 qrs ընկալ, փխ. ընկալայ
23 ac զգրեալսն / bdef զգրեալս
23 Խ ի քէն, փխ. քո / Ա չիք քո
23 gk եպիսկոպոսապետիս

և յէջեցի զերախտիս նախնեաց հարցն զորա, որք էին նահապետք Սուրենեան Պահլաւոյ, և կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուանն Արտաշրի. և այնչափ սիրեաց զնա քան զիւրեանց ազգայինսն, մինչ զի ոչ շատացան միայն ի Պարսից աշխարհիս մարտնչել ընդ նոսա, այլ և ի ձեռն եկեալ նորին աղագաւ՝ սպանին զԽոսրով զքո նախնին, և զտոյժ սպանութեանն իւրեանց հատուցին մահուամբ: Իսկ որդի սպանողին Գրիգոր՝ զկեանս և զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւանդութեամբ Տրդատայ, վերստին ետ իւրով բժշկութեամբ, և առաւել առ ձեզ եղև երախտաւոր: Վասն որոյ զորդիացեալդ զորա զՀամազասպ կացուցեալ ի վերայ զօրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, և ազգի զորա տացես զգահն հինգերորդ՝ պատուոյ նախարարացդ. և զգիւղս և զդաստակերտս, զոր առեալ է նախնեացն քոց հարց զոցա՝ կալցին դոքա: Սապէս և զտունս ﬓաստակարաց ազգացդ զորս կալաք յարքունիս՝ թողցես ի բաց, աներկիւղաբար ժառանգել նոցին ﬓացորդաց. բայց զահուց հայրենականաց պատուոյն մի արասցես արժանի. զի և մեք ի մերում դիւանի հրամայեցաք գրել: Ողջ լեր»:

Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ և զամենայն պարգևեալսն յԱրտաշրէ հաստատեաց՝ մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, և փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ և Կրմանն կոչեցաւ, ամս տասն: Եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհիս Հայոց և ընդ թագաւորին մերում Վռամշապհոյ և ընդ մեծին Սահակայ. և էր խաղաղութիւն ի մէջ Վռամայ և Արկադեայ: Եւ Վռամշապուհ ունէր զաշխարհս մեր, և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն, տալով հարկս, զմասինն Պարսից՝ Վռամայ, և զմասինն Յունաց՝ Արկադեայ:

---

1 ՏԽ չիք հարցն
2 n սուրենանն
2 Աnopqrs պալհաւայ / Խ պահլաւայ
3 b համանուն
3 gl սիրեաց
4 Խ աշխարհի
5 Ա քո
6 onpqrs նախնին քո
6 Աnopqrs զտոյժ
6 fgk սպանութեան
7 Խ չիք հիւանդութեամբ
8 nopqrs բժշկութեամբն
9 Ա չիք եղև
9 Ա զորդիացեալ
9 Աnoprs զմա, փխ. զորա
9 Խ համազասպ
11 ՏԽ զգահ / pqrs պատուոյն
12 Աns նախնեաց
12 ՏԽ զորա
13 opqrs զտուն / d զաւանս, փխ. զտունս
13 Ա ﬓաստակարացդ ազգաց
13 o յազգացդ
13 ԱՏ զոր
14 c թողից
14 c աներկեւղաբար / n աներկեղաբար
14 i ժառանգեսցեն ﬓացորդքն
15 Աnopqrs զահու
15 Վm պատուոյ / nopqrs պատուաց
16 a ողջ եր
17 b արտաշրէ / det ի յարտաշրէ
18 pqrs և մեռաւ / t չիք պարսից
19 g կրման
20 Տ ընդ աշխարհս
20 a չիք և
21 ԱԽՎmno մերոյ
21 pqrs վռամշապուհ / l վրամշապհոյ
22 glpqrs արկադայ
22 l վրամշապուհ
22 l զաշխարհ
23 ԱԽ թագաւորացն երկոցունց
23 ԱՏk զհարկս
23 g զմասին
24 gl արկադայ

ԾԲ

Յաղագս Դանիէլեան նշանագրութեանն:

Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկադ, և շարժմանց ահագնից և հրկիզութեանց եղեալ ի Բիւզանդիոն, որ յաղագս մեծին Յովհաննու՝ շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց. և զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս: Վասն որոյ Վռամ հրամայեաց Վռամշապհոյ մերում թագաւորի իջանել ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հասցէ գործակալացն: Եւ իջեալ նորա ի կարգել զայս ամենայն՝ ոչ փոքր ինչ կրէր աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչ գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով: Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն Հաբէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ, յիւրմէ մերձաւորէ: Զորով անփոյթ արարեալ արքայի, և եկեալ ի Հայս՝ գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս, հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա պատմեաց նոցա զասացեալսն վանականին: Զոր իբրև լուան՝ թախանձէին զնա փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

2 l դանիեղեան / Վbdefmnopqt դանիէլեան / k դանիէլի / grs դանիելի
2 Աgl նշանագրացն / Կ^{1} նշանագրաց / gr նշանագրութեան
3 agk հիւանդացաւ
4 ՏԽ հրընկեցութիւն [g հրընկէցութեանց]
4 Կ^{2}abce ի բիւզանդոն
4 Ա յոհաննու
6 Ա ընդ պարսիցն / Խ ընդ պարսից
6 l վրամշապհոյ / pqrs վռամշապուհ
7 Տl մեր / Տk թագաւորին
7 opy խաղաղացուցանել / վ^{2}lnqrs խաղաղացուսցել
8 վ^{2}pqrs կարգասցէ / e զհամար
8 Աg գործակալաց
9 l և ի իջեալ
9 ԱՏ և կարգեալ, փխ. ի կարգել / l և կարգել
9 ԱՏ զայս [d չիք զայն] / Խ զայն
9 ԱՏk կրէ
10 pqrs քարտողարի
10 ԱՏ մինչև / l մեսրոբ
11 l ի դրանէն / ԱԽ ոք / Տ զոք
11 abdeft գտանիւր / միւսն. գտանէր
11 d ի դպրոց / Խ չիք ի (դպրաց)
11 opqrs պարսկական
12 Ա մատուցեալ ումն առ արքայն հաբէլ անուն կոչեցեալ [a կոչեցեալ անուն]
12 Խ առ արքայ
13 Վklm որումն
13 Խ հաբեղ / p յաբէլ
13 Ա հայկազանցս / opqrs հայկականաց
13 opqrs լեզուացս
14 ԱԽ առնել նշանագիր լեզուացս [k լեզուաց, a չիք լեզուացս]
14 opqs յարմարել
14 det չիք ի (դանիելէ)
14 l ի դանիեղէ / ԱՏk ի դանիէլէ
14 gl իւրմէ / f իւր
15 y զորոյ / Տk արքային
15 Խ եկեալ, փխ. եկեալ
15 nopqrs ի հայսս
16 cef մեսրոբ
16 ԱԽ զեպիսկոպոսունս [d զեպիսկոպոսունսն ամենայն]
17 վ^{2}gl զգիր, փխ. զգիւտ
17 l դպրութեանն
17 ԱԽ արքային [gl արքայի] զգացուցին
18 ԱԽՎm չիք նոցա
18 gl զասացեալս
18 l վանակին, փխ. վանականին
18 վ^{2}gl թախանձեցուցին
18 p թախանձէին զփոյթ
19 d տանել, փխ. առնել

Վասն որոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական յաշխարհիս և հաւատարիմ իւր, Յադոնի ազգաւ, Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն։ Զոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիելէ, կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունականին զվաղնջուցն գրեալ շարագիր տառից՝ եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ։ Որոց ուսեալ, և թեածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հանգներգաբար, մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ։

ԾԳ

Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն, ի վերնոյն տուելոց շնորհաց։

Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջանէ ի Միջագետս հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն՝ անցանէ և յԵդեսիայ, առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին։ Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ՝ զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն։ Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եդեսիայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատոյ, որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափագդ քո։

1 Տ վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ [o մերմէ] առաքեաց
2 df աշխարհիս / Տ չիք յաշխարհիս
2 gl զհաւատարիմ
2 c իւր հաւատարիմ / Խ չիք իւր
2 Ա վարճիճ / oqrs վարհիճ / Կ¹ վահարիճ
3 Ա գործոց / Խ առ հաբեղն
4 l ի դանիիղէ ԱՏk ի [a չիք ի] դանիէլէ
4 Աgl կարգել
4 d յուսումնականին
5 ՏԽd զվաղնջուց / ՏԽ գտեալ
5 ԱԽՎ² շարագիր / միւսն. նշանագիր
5 a և եկեալ
6 de և ցմեծն մեսրոպ / b և ցմեսրովբ
6 t մեսրոպ, որոյ
6 Ա թեակոխեալ ածելով
7 o լինելով / cglopqrs այն
8 Վ²al զհեգնաբառից / Վ զհեգան բառից
8 Կ²d մուրացածին / oprs մուրացուածին / Վ մուրացուածին
9 k գործագրութեամբ
10 c չիք ԾԳ.
11 Կ²abt մեսրովբայ / de մեսրոբայ / cf մեսրոպայ
11 cf նշանագրացս / ՏԽ նշանագրաց
11 c և ի վերնոյն / a ի վերուստ / Խ ի վերուստ / Կ²bcdet ի վերնոցն
11 Կ²adet տուեցելոյ [t...լոց] / Խ տուեալ / copqrs տուելոյ / f չիք տուելոց
12 b այնորիկ / d այնոսիկ
12 a մեսրովպ / bet մեսրովբ / dfl մեսրոբ
12 ՏԽ իջեալ
12 ԽՎ² հանդերձ զասուք աշակերտացն
14 Աgl չիք և / ԱՎ²nopqrs առ պղատոն
14 Վkmrs ճարտարասան / Կ¹ ճարտասա
15 op դիւանի / y ի միտս
16 Խ առնոյր, փխ. առեալ
17 Կ² խոստովեաց
17 c հեռետորն / o ռետորն / Տ հռիտորն [Կ¹p հռետորն]
18 Ա լեալ, փխ. եղեալ
18 gkl ճարտարարացն [l ուրիշ ձեռով, g նոյն ձեռով լուս. ուղղած ճարտասանն] / hmy ճարտասանն
19 gl զգրեան / k զգրեան / Վ² ի յուսանցսն ճարտասանն զգրեան
19 a յեդեսեայ / g եդեսիոյ / lnopqrs եդեսոյ
20 y եպիփանիոս / t եպիֆանիոս
20 a լցուցանել զտցես / y ի ցուցանել
21 ԱՏk զփափաքդ [e զփափագդ]

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բաբիլոնէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանու վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեան, որ ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ ևս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւինի: Եւ տեսանէ ոչ ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ի ձեան վերջք գծին՝ կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն՝ հաստեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպաձևեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ, փոխատրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից Հելլենացւոց: Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսեալ յԱռակացն, բովանդակելով զքսան և զերկու յայտնիսն, և զնոր Կտակս յեղու ի հայ բան, նա և աշակերտք նորա Յոհան Եկեղեցացին և Յովսէփ Պաղնացի, միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն:

---

1 adf մեսրոբայ / bcet մեսրովբայ
1 Ա. ի բաբելոնէ [c ի բաբեղոնէ] / n ի բաբիղոնէ / g իրա բոնէ, k ի բաբոնէ, Վopqrs յիրաբոնէ, y իր ոնէ, փխ. ի բաբիլոնէ
1 Խ չիք եպիսկոպոսէ
2 gy ի սամոսս
3 ԽՎ^2 վճարեալ / l զկենցաղն
3 Վ^{2}gl անուն / def չիք անուանեալ
3 Կ^{2}abd հռուփանոս / c հռոմփանոս / e հռուփոնոս / t հռուֆանոսն
4 adefp հելլեն / c հելեն / l հեղղէն
4 ԱՏg գրչութեամբ
4 gl ի սամոսս
4 a չիք էր / gk մնացեալ
5 abt մեսրովբայ / def մեսրոբայ
5 o այս
7 y գ՟ծարանի
8 Վm գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ւ
8 d չիք ի (ձեան)
8 gk կուտակեալ / y կ տակեալ / վ կտակեալ / վl քանդակեալ (l բառը ճոռոգած k) / Կ^1 աւսկեալ, փխ. կուտեալ / Ա. չիք կուտեալ
9 ԽՎ քար
9 c երևոյթեցաւ
9 g համանգամանքն / ky հանգամանքն
9 Աy ամենայնիցն [f ամենիցն] / l ամենայն / g ա՟մոցն / k ամենեցունցն
10 o աման
10 gln հաւաքեցան / c ժողովհաւաք, փխ. հաւաքեցաւ
10 Խ և յաղօթիցն յարուցեալ
10 abd էստեղծ / Խ ստեղծ
11 abdef հռուփանոսիւ / t հռուֆանոսիւ / c ռուփանոսիւ
11 Տ զգիրն մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ. փոխատրելով
12 Կ^{2}abce մեսրովբայ / de մեսրոբայ
13 a սիլլոբայիցն / b սիղոբայիցն / c սիրոզբայից / Կ^{2}def սիղոյբայիցն Կ^{1}Վ^{3}glnopqrs սիղոբայից / t սիլլաբայից
13 a ի հելլենացւոցն / Կ^{2}def ի հելլենացւոյն / bt ի հելենացւոյն / c ի հելենացոյն / gl հեղղենացւոց
13 gk ի թարգմանութեան
14 g ի ձեռն արկեալ
14 ՏԽ խորհրդաբար սկսանելով յառակաց, բովանդակ զքսան և երկու [Խ զերկու] յայտնիսս [nqrs զյայտնիս]
15 c զյայտնիսն
15 f կտակսն / gl կտակարանս [l ջնջ. ճոյն ձեռով ուղղած կտակս] / k կտակարան / opqrs չիք կտակս
15 ԱԽՎmn յեղուլ
16 a եկեղեցեային / միւսն. եկեղեցային [p ուղղած եկեղեցային]
16 d պաղնացին
17 Ա. տալով մանկագոյն իւրոց [a յիւրոց] աշակերտացն [e աշակերտաց]

ԾԴ

Յաղագս դպրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից:

Վախճանեալ Արկադեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւ Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալեալ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վռամշապհոյ. բայց զմասն իւր ոչ հաստատեաց նմա, այլ ինքեան կալեալ գործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքային Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վռամշապհոյ և մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, փափկաձայնս և երկարոգիս, և դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս. և ուսոյց զընաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից, բայց ի Յունաց մասնէն, որք ընդ ձեռնադրութեամբն տուգանեցան, վիճակեալք յաթոռն Կեսարու, վարել Յունական դպրութեամբ և ոչ ասորւով:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց՝ առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ջաղայիւ ումեմբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի, ձեռնտու լինելով արքայի նոցա Բակրոյ և եպիսկոպոսին Մովսէսի: Եւ ընտրեալ մանկունս և յերկուս բաժանեալ դասս՝ և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի, և զՄուշէ Տարօնացի:

1 c ԾԳ, l ԾԵ, փխ. ԾԴ.
2 b ի վրաց / f և վրաց և
2 y աղուվանից
3 rs վախճաննել
3 ԽՎmpqrs արկադայ
3 SԽ չիք նորա
4 Աopqrs կոչեցաւ
4 de որ և զնոյն
5 Աopqrs մերոյ, Խ մեր, փխ. մերում (վռամշապհոյ)
5 ly վրամշապհոյ
6 S նմա ոչ հաստատեաց, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ
7 f արարեալ / o էր, փխ. արար / Խpqrs չիք արար
7 op ընդ յազկերտ / def արքային
7 Ա ընդ նոյն ժամանակս
8 abet մեսրովբայ / df մեսրոբայ / p մեսրոպ
8 gl նշանագիր
8 c մեր / l վռամշափոյ
9 k ժողով / Ա չիք ընտրեալս
10 Ավ քաջուսումնս / վn քաջուսումս / վ^{2}kl քաջակունս
10 abt յերկարոգիս / c յերկարյոգիս
11 Խ չիք և
11 Ա կողմն / o կողմունս
11 Ա պարսից բաժնին
11 Կ^{2}abden բաց, փխ. բայց
11 Կ^{2}abdefopqrs չիք ի (յունաց)
12 ԽՎmn մասէն / վopqrs մասն
12 Ա ընդ [a չիք ընդ] ձեռնադրութեամբ [Կ^2 ձեռնադրութեան, t ձեռադրութեամբ] / gk ընդ ձեռնադրութեան
12 opqrs տուգեցան
12 SԽ վիճակեալ
13 Աkl վարեալ / o վարիլ
13 Ա ասորւոց
14 adft մեսրովբայ / be մեսրոբայ
14 y յաշխարհն
14 Խ առնելով
14 Ա առնել նոցա նշանագիր
15 dt տուիցելովն / opqrs տուեցելոյն ի վերին շնորհացն
16 Կ^{2}adeft հելլէն / bc հելէն / gl հեղղէն
16 ԱԽԿ^{1}Վ^3 լեզուաւ
16 n ձեռնատու / Sabk լինելոյ
16 ԱԽ նոցա արքային [k արքայի]
17 bcdefgl մովսէսի
18 c և վարդապետ և թողու
18 ԱԽ չիք նոցա
19 l խորձենեցի
19 g չիք և (զմուշէ)
19 Վgkmnpq մուշէ տարօնեցի

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա՝ եառուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վաչակ Սիւնեաց տէր, ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագոյնին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի՝ ինքն դառնայ ի Հայս. և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն, յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի Մեհրուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ումեք ուսանել զպրութիւն յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի:

ԾԵ

Երկին թագաւորելն Հայոց Խոսրովայ, և յետ նորա Շապհոյ պարսկի:

Վռամշապուհ թագաւորեալ ամս քսան և մի՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ, անուն Արտաշէս: Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշրի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ: Եւ Յազկերտի հաւանեալ՝ կատարէ զհայցուածսն. տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակէ ի Հայս: Սա խնդրեաց

1 i առ արսվաղեն / Գոր. որում արսվաղ էր անուն
1 abcef թագաւորն
1 ԱԽ նոցին
3 c ընտիր մանկունս եառուն
3 cp կոչեցեալ
4 Ա անդ, փխ. անդանդաղ
4 c զմանուկն
5 l սիւնեա
5 bdefl անանիայ
5 ԱԽ իւր [kl իւրոյ, d չիք իւրոյ] եպիսկոպոսի
5 abdet չստեղծ / cfn եստեղծ
6 c աղազուր / det ալխազուր / l աղխազ լուր (ղ sunp firած k) / վ աղխազաւուր
6 ac իժական
6 a խեցբեկագունի
6 y այնոցիկ
7 noqrs թողեալ նոցա
7 cgl զաշակերտն / y զաշակերտսն
7 ky յովնաթան / gk չիք և
8 ƒ և միանգամայն քահանայս
8 Խ քահանայ / df զքահանայս դրան
8 g ի դրանն / y ի տանն, փխ. դրանն
10 Ա յոչ լինելոյն / o ոչ լինելով / վpqrs ոչ ունելով
10 o չիք նախ
10 SԽ ի մերուժանայ
10 o այրեցեալ
10 Ա այրեցեալ [c այրեալ] էին գրեանն [l գրեանք] համուր աշխարհիս յոյն գիրք
12 c տային
12 abde պարսիկք
12 c ուսանել ումեք յոյն դպրութիւն / S յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք
14 c ԾԴ, l ԾԶ, փխ. ԾԵ.
15 d չիք հայոց
15 gk խոսրովայ հայոց
15 l շափոյ / ƒ շապուհ
16 Վmn վռամշապհոյ / y ըռամշապհոյ
16 abdef թագաւորեաց
18 l յեզկերտի
19 l արտաշիրի / t արտաշիսի
19 Ա յանյուշն
20 y յեզկերտի
21 Խ զհայցուածն / gky տալ
21 fgk զտէրութիւն
21 Sefl արձակեաց

պչրահատ որդի Գադաւոնի, զոր յետ հօրն նորա մահուան հանեալ յԱնյիշելի ամրոցէն՝ անդր ևս քան զՄագաստան էր գումարեալ. զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Խոսրով, մի և եթ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ։

Յետ որոյ Յազկերտի ոչ ևս ի նոցունց, այլ զՇապուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով, իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա լինելով նախարարքն յանգչիցեն խօսիւք, տուրևառիւք, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և եկամուտ հարազատութեամբ մերձաւորեսցին խնամութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսա և ի դեն մազդեզանց սաղապեցուցանել, որով ամենեւիմբ զատիցեն ի Յունաց. ոչ գիտելով անմիտն, թէ «Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց». թէպէտ առ ժամայն աջողեցաւ։ Քանզի մեռեալ Համազասպայ, և ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ՝ ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց։ Վասն որոյ դիւրամուտ եղև յաշխարհս Շապուհ, ընդ իւր ածելով պչրահատ և զամենայն փառաբանդիւն. սակայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, ամենեցուն ատեցեալ զնա, և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ ի խաղու։

Էր երբեմն զհետ երամակաց ցռուց յանդգնագոյնս արշաւել ընդ խորտաբորտս և ընդ վիմուտ տեղիս. յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ։ Իսկ Աստամայ Մոկացւոյ եկեալ զնա՝ ասէ. «Գնա՛, գնա՛, աստուածորդիդ Պարսից, եթէ այր իցես»։ Եւ նա ասէ. «Դու երթիջիր, զի ի քարինս դիւաց է շահատակել»։ Դարձեալ յայլում ժամու դիպեցաւ ի չամբս կինջս որսալ հրով, և Շապհոյ ոչ համարձակեալ ի թաւուն բաջարշաւ

1 ՏԽ որ
1 Ա չիք նորա
1 ab մահուանն
2 n յամրոցէն
2 Խ է գումարեալ
2 c զոր և ոչ ևս ժամանեաց
3 Խ ժամանեաց խոսրով տեսանել որ եթէ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ մի / վ³ որ եթէ կամ և եթէ, փխ. և եթ
3 վվ ամ մի
4 gk յետոյ, փխ. յետ որոյ
4 S յազկերտ ոչ ևս ի նոցանէ
5 g թագաւորեցուցանել
6 o չիք այնպէս
6 g առ նա
6 Վmnopqrs չիք լինելով
7 ԱԽ յանկչիցին
7 g տուրեւառօք
8 Ա խնամաւորութեամբ
9 Ա չիք և
9 ԱԽ ի դէն / o և զնոսա ի դեն
9 g մազդեզանցն / l մազդեզացն
9 վ սապադեցուցանել
9 gl ամենևին / g զատչին
10 gk ցրուեսցէ
11 a թէ, փխ. թէպէտ
11 abdet յաջողեցաւ
11 Խ մեռեալ էր
11 b ի սգի եղեալ մեծին սահակայ
12 Ա զգօրս, փխ. զգունդս
13 ԱԽ դիւրամուտ յաշխարհս եղև
14 ԱԽ զմիտս [det զմիտսն] հաճել
15 y զնախարարացն
15 d ամենեցունց
15 վ²gly ատեալ
15 c չիք և ոչ—զնա (s. 16)
15 l արքայաբէն
17 Խվ² երամաց
17 d յանդգնապէս
17 Sk արշաւեալ
17 Վmo ընդ խորտաբորտսն / վkl ընդ խոտաբորտս / վopqrs ընդ խորտաբորտսն
18 Sl և ի վիմուտ / վ ի վիմամուտ
18 g կասե՛՛լ / k կասեալ
20 S թէ
20 Խ երթիցես
20 h ընդ քարինքս / g չիք ի (քարինս)
21 k շահատակեալ
22 կ²abdef կինճ / gln կինճս
22 p շապուհ
22 d համարձեալ
22 op ի թաւոյն

լինել, մինչև շրջապատէր հուրն. և նորա զհայեցուածն յերկուս բաժանեալ՝ այսր անդր բերեալ լինէր երիվարաւն։ Միւսանգամ ասէ Աստմ. «Աստուածորդիդ Պարսից, ահա հայր քո և աստուած, ընդէ՞ր զանգիտես»։ Իսկ Շապուհ ասէ. «Թողեալ ի բաց զկատակելդ՝ յանցանել ընդ հուրդ դարձո զքեզ, որ և ես զկնի քո. քանզի յառաջնե՛ն՝ ձիս իմ խրտչի»։ Յայնժամ այպանեաց զնա Աստմ՝ ասելով. «Միթէ և այդ քարի՞նք իցեն, զի ես յառաջեցից. և արդ՝ եթէ դու զՄոկացիս կոչես զիւազգիս՝ ես զՍասանեանսդ կոչեմ կնամարդիս»։ Եւ մտրակեալ զերիվարն՝ իբրև ընդ հովիտ ծաղկանց անցանէր ընդ հուրն, զերծուցանելով զՇապուհ։ Եւ յետ այնր գիտացեալ, եթէ նմա լուռ ոչ լինի՝ անցեալ ի Մոկացն գնայր յաշխարհն։

Այլ երբեմն ի մականական խաղուն երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արծրունւոյ զգնդակն հանել ի Շապհոյ։ Եւ նորա ածեալ նմա մականաւն՝ ասէ. «Ծանի՞ր զքեզ»։ Իսկ նորա պատասխանեալ, թէ «Այո՛, ասէ, ճանաչեմ և զիս արքայորդի ի սերմանէ Սանատրոյ, և ունիմ իշխանութիւն ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի համբուրել, որպէս և անուանակոչեցեալս իմ»։ Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար, ի ձիարձակարանէն արփայագնաց լինէր։

Դարձեալ երբեմն ի խնջոյս ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինւոյ զեղխեալ առաջի Շապհոյ՝ զորէն սեղեխի տափեցելոյ զհետ ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր։ Ընդ որ ցասուցեալ Շապհոյ՝ հրամայէ ունել զնա և ի դահլճին պահել. այլ նա ի վաղակաւորն հաստատեալ

1 վ լինէր զի մի շրջապատէ հուրն երիվարաւն
1 վopqrs զի մի, փխ. մինչև
1 Խվ² շրջապատեալ / opqrs շրջապատէ / վ շրջապատահէ
1 Խ հրոյն
1 cl զհայեցածն / g զհայեցածս
2 gl երիւարաւն
4 SԽ չիք ի բաց
4 a զկատաղելդ
5 c ի յառաջեյն / gk իմ ձիս
6 det չիք և / def քարինքդ [t քարինդ]
7 y կոչեսցես / Ա զիւազգի
8 Ա զսասանեանդ / l զսասանսդ
8 b մտրակել / de մտրկեալ
9 SԽ հովիտս [gy հովիտ]
9 cg ծաղկաց / gk ընդ հուր
9 Խ զերծուցանէր / y զերծուցանել
10 Խ յետ այսր / Խbcdeft թէ
10 S նա
11 S գնայ ի մոկաց աշխարհն / Ա գնաց
11 cl յաշխարհն / fg աշխարհ
12 d ի մանկական / d ի մկանական / վopqrs ի մական
12 վ²l երկիթս, փխ. երկիցս
12 a պատահեալ
13 c զգունդն / t զգնտակն
13 l հանեալ
13 a ածել
14 c ասէ թէ այո / gk չիք ասէ
15 abcef ես, փխ. և / Խ չիք և
15 gy արքայի որդի
15 bcde սատանայ, f սայ (ձեռքեւից պաշիւ), փխ. սանատրայ
16 g եղբայր
16 l համբուրեալ / Ա չիք և
16 Խf անուանակոչեալս
17 gl չիք յոյժ
19 ԱԽվ³ ուրեմն, փխ. երբեմն
19 c չիք ի (խնջոյս)
19 S ի խնջոյսն / gl ի խնճոյս
19 c և խոսրով / k խոսրովայ
19 opqrs գարդմանացի
20 g զեխեալ
20 opqrs չիք զորէն սեղեխի տափեցելոյ
20 c սեղեղի / l սիղեխի
20 al տափացելոյ
21 վopqrs ջնահար / gk քաջմայ
21 f տիկնոջ / k կնոջն
21 gk կրթէ / Խ շապուհ
22 g չիք և
22 abfk ի դահղճին / c ի դահճղին / opqrs ի դահլիճն
22 վ ի վաղակուրն

զաջն, պէս գունակ Տրդատայ Բագրատունւոյ, յիւր տունն անցեալ գնայր, և ոչ ոք ի սպասաւորացն արքունի համարձակեալ արկանել ի նա ձեռն, յառաջագոյն գիտելով զփորձ առնն: Եւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ հարկաւորեաց ընդ վայր խնդիր:

ԾԶ

Որ ինչ զկնի գնալոյն ի Հայոց Շապհոյ, եւ անիշխանութեանն յետ նորա:

Զքանեամ անարգարար թագաւորեալ Հայոց Շապհոյ՝ հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն, և գնայ փութանակի, իւրում տեղակալին հրամայելով զօրավարին՝ ունել զմեծամեծս Հայոց և տանել ի Պարսս: Բայց իբրև եղև հասանել Շապհոյ ի Տիզբոն՝ մեռաւ հայրն նորա Յազկերտ, թագաւորեալ ամս մետասան: Ի նմին աւուր և նա անդէն ի դրանն մարդկանէ նենգեալ՝ սատակեցաւ: Իսկ ի ձեռն քաջին և բարերախտին Ներսեհի Ճիճրակացւոյ զօրավարի եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց՝ տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. և հարկանեն զզօրն, և սպանանէ Ապրսամ Սպանդունի զզօրավարն. և ինքեանք ցրուեալք, տիրագլուխք անձնապահապետք յամենայն լերինս և յամուրս շրջէին. յորում համօրէն Վանանդացիք երևեցան նահատակեալք քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի, և հատեալ ճանապարհք ռամկաց, և ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր:

1 abceft նոյնպէս, d նոյն, փխ. պէս
1 gk տանն
2 Աgl չիք և
2 ԽԿ[1]Կ[2]abceft ոչ ուրուք
2 g ի սպասաւորաց
2 gk չիք արկանել
2 k ձեռն ի նա / Ա. ձեռս
3 p առաջագոյն
3 pqs պատմեալ
4 S չիք ընդ վայր / Ա. խնդիրք
5 c ԾԵ, փխ. ԾԶ.
6 c ի, փխ. զկնի
6 S շապհոյ ի հայոց
6 pqrs շապուհ
6 fgk անիշխանութեան
7 pqs ... քառամ / rs ի քառամ / Կ[2]d յամս չորս / abcefot զամս չորս
7 SԽ չիք հայոց
7 Խ շապուհ
8 Ա. գնաց
8 Կ[1]gk տեղեկալին / a ետեղականին / Կ[2]bceft ետեղակալին
9 opqrs ուղղել, փխ. ունել
9 c չիք զմեծամեծս հայոց և տանել
9 ԱԽ բայց եղև ընդ հասանելն [վ[3]kl ընդ հասանել, d ի հասանելն] շապհոյ
9 S չիք բայց
10 op չիք եղև
10 c ազկերտ
11 opqrs անդրէն
11 Ա. ի դրան մարդկանէն / S ի դրանէ մարդկանն: Հմմ. Ղ. Փարպ., ԺԲ.
12 rs չիք Իսկ—Ներսեհի (տ. 13)
13 b Ներսէհի / c Ներսեհի
13 վ[2]gk ճիհրակացւոյ
14 de տալ
14 Խ ընդ պարսից գնդին
15 k հարկանէ / Խ զզօրն
15 d ապրամ / Խվ[2] ապրկամ
16 Ա. ցրուեալ
16 Աno տիրագլուխ / վէ անտիրագլուխ
16 gk անձնահապետք / վ անպահապետք
16 ԱԽ լերինս շրջէին և յամուրս
17 SԽ նահատակեալ
19 ab յաշխարհ / eft աշխարհ
19 nopqrs չիք աւերեալ
20 Խ լինէր / opq արքունիք
20 o հատեալք / a հասեալ, փխ. հատեալ
21 def բարեկարգութիւնք
21 abdet ապականիւր

Ընդ նոյն աւուրս թագաւորեաց Պարսից Վռամ երկրորդ, և զքէն վրիժուց խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ ի բաժին նոցա հպի։

ԾԷ

Առաքումն Մեսրոպայ ի Բիւզանդիոն, եւ պատճէն թղթոցն հնգից։

Իսկ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից՝ գնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս, ի բաժին մասինն Յունաց, և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ. վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս հանդերձ թղթով, որ ունէր զայս.—

Թուղթ Սահակայ առ Թէոդոս։

«Թագաւորի կայսեր, տեառն իմում Աւգոստոս Թէոդոսի. Սահակ Հայոց եպիսկոպոս, ի Տէր խնդալ։

«Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի լսելիս ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի գթածութիւն բարերարութեանդ քոյ՝ դիմեալ ապաւինեցայ յատս ձեր. և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա։ Այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրսն անգամ ոչ ընկալան, զորս երեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ զորա յԱսորւոց աշխարհին։ Արդ՝ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր։ Ողջ լեր»։

Գրէ և առ եպիսկոպոս թագաւորեալ քաղաքին զայս ինչ.—

1 Տ լինէր թագաւորեալ / Խ թագաւորեալ
2 Խվ^{2} խաղաղութիւն ընդ յունաց ունելով / no ունելով, փխ. առնելով
3 Ա ի բաժինն / gk ի բաժնի
4 c ԾԶ, փխ. ԾԷ.
5 abdef մեսրովբայ / lt մեսրոբայ
5 abce ի բիւզանդոն / f ի բիւզանդ
5 Տխ թղթոց [pr թղթոյ] / f և թղթիցն
6 h տեսեալ
6 Խ չիք ի (մասինն)
9 alt զմեսրովբ / defl զմեսրոբ
9 abe ի բիւզանդիոմն / c ի բիւզանդոն
10 Տխ չիք հանդերձ
10 Կ^{2}t ունէր օրինակ զայս
12 Խ խաղաղասիրի տեառն իմում թէոդոս կայսեր օգոստոսի [Լաւգուստոսի]
12 abdef օգոստոս / oqrs օգոստոսի / p օգոստի
12 f սահակայ
13 opqrs չիք հայոց
13 kl եպիսկոպոս հայոց
14 ԱՏ ի ներող լսողութիւն [վa լսելութիւն, c լսողութիւնդ] ինքնակալիդ
15 Ա ի բարեգթածութիւն / abcfg քո
16 gk քո, փխ. ձեր
17 Աgk վերակացուաց
17 Ա նոցա / opqrs ս''ր, փխ. սոցա
18 ԱՏ զնշանագիրս
18 bcdef զոր երեր
19 Խ զոր առ ձեր բարերարութիւնդ առաքեցի
20 ԱԽԿ^{1} չիք հաճոյ / Կ^{2}abdefl թուեցի
20 Աgk ձերում տէրութեանդ [c տէրութիւնդ] / l քում տէրութեանդ
21 n ի ձերում, փխ. ի մերում
21 de չիք և / ԱԽԿ^{1} հրամայեա
22 Խ զվարդապետութիւն / pqrs չիք մեր
23 Ա չիք գրէ—զայս ինչ
23 Տ առ եպիսկոպոսն

Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս։

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջոյն։

«Յուսացեալ ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցաք զուսուցող մերոյ աշխարհիս զՄեսրոպ, և զԹոռն իմ զՎարդան, որպէս զի լուեալ քո ի դոցանէ զաղէտս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարև եղբայր սիրելի։ Ողջ լեր»։

Գրէ և առ Անատոլիոս զօրավար զայս ինչ.—

Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս։

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. քաջի զօրավարի Անատոլեայ խնդալ։

«Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս զքեզ պատրաստելոյ մեզ յապաւինութիւն. վասն որոյ զգացուցանեմ՝ զի ի հայթայթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցողդ մեր զՄեսրոպ և զԹոռն իմ զՎարդան ի դուռն արքունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ։ Ողջ լեր»։

Զայս տեսեալ Անատոլեայ, միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ՝ ոչ փոքր ինչ արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցեալ կայսերն՝ առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով։ Վասն որոյ արգելեալ ի քաղաքին Մելիտինէ զբազմութիւն աշակերտացն, զորս ընդ ինքեան ածեալ՝ հանդերձ գլխաւորաւն նոցա Ղեւոնդիւ առ

2 a ատտիոս
2 o պատրիարք, փխ. եպիսկոպոս
3 g ա՛՛հնութեամբ
4 Տխ առաքեցի
5 Կ²bdft զմեսրոբ / e զմեսրովբ / Տխ մեսրոպ
5 efgk զվարդան / միւսն. վարդան
5 Խopqrs չիք զի
5 ԽՎ² լսեալ / Տ զի ի լսել քո
6 opqrs բարեխօսել
6 ef չիք առ
6 Խ թագաւորին
6 k օգնեսցէ
7 a ողջ եր
8 f չիք գրէ—զայս ինչ
8 abcde անատոլիս / glnopqrs անատողէոս կամ անատոլէոս / k առատողիոս
8 p այս
9 abcde չիք թուղթ—անատոլիոս
9 gl անատողիոս / op անատոլէոս / f անատոլիս զօրավար
10 c անատոլայ / g անատողէ / l անատոլէ
11 glopqrs յաստուծոյ
11 ԱՏ պատրաստել
12 Վ ի հայթայթս / Վ ի հայթաթանս
13 Ա նեղութեան
13 Տabcef զուսուցանողդ
13 abcg մեսրոպ / dfl մեսրոբ / e մեսրովբ / t զմեսրոբ
13 Տխ վարդան
14 Խ արքայի, փխ. արքունի
15 a ողջ եր
16 a անատօլեայ / gl անատողայ
17 adfl մեսրոբայ / bet մեսրովբայ
17 ԽՎ² չիք յիշեալ
17 ԽՎ² հնչեալ / Տխ չիք ինչ
18 a արար նմա օգնականութիւն, մինչև
19 Տ զգացուցանել կայսերն։ Առնու
20 abdeft ի քաղաքին ի մելիտինէ [d մելտինէ, ef միլիտինէ, t մելիտինէ] / gl մեղիտինէ
20 Տ աշակերտաց
21 afopqrs զոր
21 a ընդ ինքեանս
21 ԱԽ գլխաւորաւ
21 Աnopq նոցին / rs նոցայն

եպիսկոպոսին Ակակայ թողու։ Եւ իբր առեալ զՄեսրոպ և զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Դերջանու ցԳինդ, և բարեխառնութեամբ զնոսա յուղարկէ։ Որով մտին ի Բիւզանդիոն, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին՝ առին զոր յուսային և զոր ոչն յուսային։ Եւ դարձան հանդերձ թղթով այսպիսեաւ.—

Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ։

«Ինքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս և կայսր Հռոմայեցւոց. մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց խնդալ։

«Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս՝ վերահասու եղաք գրելոցս առ ի քէն. և մեղադրեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորաց, և մեզ և ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ։ Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս, որ ի մերում քաղաքիս՝ յԱսորեաց ոմանց խնդրեցեր զիմաստից զիւտս։ Վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոց ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսումն. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղև՝ գրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին. և զքեզ պատուեալ ընկալցին որպէս զարդարև վարդապետ իւրեանց, հանդոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու, և զարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին։ Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրացդ։ Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քոյ, և յառաջին վարդապետսն գրեցաք զՄեսրոպ։ Ողջ լեր»։

Գրեաց և մեծ եպիսկոպոսն Ատտիկոս զայս ինչ.—

1 ab զՄեսրովբ / defl զՄեսրոբ / t զՄեսրօբ
2 Sա ցԳնիթ / Կոր. զԳնիթ
3 o յուղարկէ զնոսա
3 abe ի բիւզանդիոնն / c ի բիւզանդոն
4 Ա. առին և զոր յուսային
4 bopqrs չիք և զոր ոչն յուսային
6 e թէոդոսէ
6 k առ սահակայ
7 a թէոդոդ
7 abdef օգոստոս / g օգուստոս / l աւգուստոս
8 S չիք հայոց
9 opqrs զթուղթ / abc եղեաք
9 Ա. գրելեացս / op գրելոցն
10 ԱԿ[1] մեղադիր եմք յոյժ
10 Վ[2]kl միտեցեր
10 f թագաւորաց հեթանոսաց / r հեթանոսաց
11 Sա թագաւորի [l թագաւորին]
11 kopqrs չիք և (ոչ)
12 oqrs այսմ
12 opqrs մեղադրեմք
13 Ա.S խնդրէիր
13 deopqrs զիւտ
14 gl հաճեալ եաք / opqrs հաճեալ եմք
14 Ա.Վmn մերոյ / opqrs մեր
14 ա ծառայից
14 k արհամարհեալ
14 աՎ[2] զայսպիսի
15 n ուսումնդ / opqrs ուսումդ / Վm ուսմամբ
15 b մեսրովբ / defl մեսրոբ
15 Sա թէ
16 ա արուեստիս / opqrs արուեստիցդ
16 abcdet վերնոյ / f վերնոցն
17 աՎ[2] լուիցեն, փխ. ուսցին
17 p չիք և / Sա պատուով
17 gk զվարդապետ
20 Sա զօրաց [n զօրացդ]
20 Ա. արարաք զվարդան ստրատելատ
21 ck չիք զորդի / Վ[2] զվարդան զորդիացեալ քո / Վ զորդիացելոյ քո
21 c և ի յառաջին
22 abet զմեսրովբ / cdf զմեսրոբ
22 a ողջ եր
23 rs չիք գրեաց—զայս ինչ

Թուղթ Ատտիկեայ առ Սահակ։

«Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսի. եղբօր սիրելւոյ և աթոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց, ի Տէր խնդալ։

«Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղագս քո բարեհամբաւութեանդ ի մէջ այդպիսի բարբարոս ազգի. այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց։ Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիա՞րդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ, զհայրն մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ և սովաւ ամենայն քրիստոնեայք ընդհանուր աշխարհիս ի նմանէ լուսաւորեցան վարդապետութեամբ. ուստի և Ոսկեբերան կոչեցին զնա։ Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ՝ կամեցայք ի սահմանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զմտօք աշխատութիւնն՝ բղխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք։ Իսկ արդ՝ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանեցուցանել, կամ հալածել ի քումմէ վիճակէդ։ Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիաստիկոս»։

---

1 Ա. ատտիկոսի / gl ատտիկայ
2 abcl կոստանդինուպօլսէ
3 l սիրելիոյ
3 Խ չիք և
4 Խnopq զաստուծոյ / rs չիք աստուծոյ
4 վ բարի համբաւութեանդ
5 de չիք ի մէջ—ազգի
5 Աg այլ ոչ ազատ ի մեղադրանաց թողումք
6 Խ և Ներսիսի և
7 cef Ներսէսի / d Ներսեսի / n զներսեսի / pqrs զներսիսի
7 Ա. հարցն
8 ԱԽ թողեալ
8 ՏԽ զհայր
8 d չիք մեր
8 Ա. յոհաննէս
9 ՏԽ այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և [gl չիք և] ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի [Խ ուսան]
10 Կ^2 ընդ հանուր / t և ընդհանուր
10 Կ^{2}deft աշխարհս
11 l ոսկէբերան / Տcdefgk ոսկի բերան
11 Ա. զնա կոչեցին
12 Կ^{1}f ի սահմանական
12 Կ^{2}deft փափագ
12 ԽԿ^{2}abdeft ծարաւոյ / c ծարաւոց
13 Ա. ամենագիտին, փխ. ամենակալին
13 gks աշխատութիւն
14 p չիք ՚ի ձեզ
14 bcefl այդ, փխ. արդ
15 Աgl ինքնակալի
15 adef օգոստոսի / b օգոստի / g օգուստիս / l աւգուստիս
16 abfl զկողմդ / c կողմդ / opqrs զկողմն / վ զկողմամբն
16 Ա. աղանդոյ բորբորիտոսաց / o բորբորիտուաց / nqrs բորբորիտաց / վ բորբոտանաց
16 ՏԽc հաւանել
17 Տl և կամ
18 abdflt զմեսրոբ / Կ^{2}e զմեսրովբ / c չիք զմեսրոպ
18 de լինիլ
18 abde եկլասիակղիոկոս / f եկլէսիակղիկոս / Կ^2 էկլէսիակղիոկոս / c եկլեսիաստիկէս / gk եկլեսիադիոս Կ^1 եկլէսիակղիոս / l եկղեսիակղիոս / n եկլէսիակղիկոս / o եկլէսիաստիկոս / p եկեղեսիաստիկոս / qs եկեղեսիակղիկոս / t էկկլէսիաստիկոս

ԾԸ

Վասն զարեւմտեայս մեր վարդապետելոյ, եւ խաղաղանալոյ բոլորումն, եւ թագաւորելոյն Արտաշրի:

Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զզօրավարն Անատոլ հուպ ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի՝ առաւել յոխորտաբար և քաջափոյթ ձեռնարկութեամբ զգործն ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք և գործակալք և գլխաւորք և որք միանգամ յայտնիք էին ի կողմանն, ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգաւն ինքնակամ, իբրև յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալք. զորս անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել՝ երագապէս վարդապետեցին զկողմն արևմտեայ, որպէս զարևելեայսն:

Յայնժամ գային հասանէին ի բազում նախարարաց կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի ի մէջ նոցա անցեալ՝ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան: Քանզի գիտացեալ արքային Պարսից Վռամայ, եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն՝ հաշտութիւն խօսի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի: Վասն որոյ թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արևմտից, և առ նմա զԹոռունսն իւր զՀմայեակ և զՀամազասպեան, զեղբարսն Վարդանայ ստրատելատի: Հրամայէ քննել զժանդագործ բորբորիտոնսն, և եթէ ոչ հեզութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն յուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել. զի որպէս թշնամիք ի թշնամեաց վրէժ առնուցուն, և խայտառակեսցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց: Եւ ինքն եկեալ անցանէ յԱյրարատեան գաւառն. կուտեալ զամենայն նախարարազունսն՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ և զՎարդան ստրատելատ զԹոռն իւր ի դուռն արքային Պարսից:

1 c ԾԷ, փխ. ԾԸ.
2 Խ զարևմտեայսն
2 Խ բոլորումս / f բոլորից
3 ԽՎm թագաւորելոյ
3 Կ^{2}abde արտաշէսի / c արտաշեսի / ftw արտաշիսի
4 Խ և եկեալ
4 abetw մեսրովբայ / fl մեսրոբայ / c մեսրոպ
4 g զօրավարն
5 c անատաւլ / df անատօլ / gl անատող / tw անատոլի
5 Ա եկեալ, փխ. ընկալեալ
5 ef և զհրաման / a հրամանն
6 b յարքունի
7 ԱՏ չիք և գործակալք
9 ՏԽ իբր
10 Տgk հրաւիրեալ / ՏԽ զոր
11 gk զկողմանս / l զկողմանսն
11 Տ արևմտեայն / l արևմտեա
11 cg զարևելեան
12 ԱՏ նախարարացն
14 ԱԽ զամենեսեան [bdef զամենայնս, g զամենեսեանս, kl զամենայնսն] հաւաքիցէ
15 Աgl ոչ առանց նախարարացն հայոց մարթի [gl մարթէ]
15 ՏԽ զաշխարհն
16 ԱՏ խօսեցեալ / Ա ընդ ձեռն
16 gk սպարապետի, փխ. սմբատայ ասպետի
16 Ա թողեալ
16 abe զմեսրովբ / cdfl զմեսրոբ / tw չիք զմեսրոպ
17 Խp արևմտեայ
17 ԱԽ զիւր Թոռունսն
18 ԱԽ զեղբարս
19 fl զժանտագործ
19 d բորբորիտոսն
20 ՏԽ զի թշնամանք ի թշնամանաց
22 b յանցանէ
22 l յարայրարատեան / o արարատեան
23 oqrs կուտել... նախարարազունս
23 g զսպարապետ, փխ. զսմբատ ասպետ

Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն՝ մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա Թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշէս որդի Վռամշապհոյ. և փոխեալ զանունն, Արտաշիր կոչելով՝ զաշխարհս Հայոց ի նա հաւատայ առանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամս վեց։

ԾԹ

Շինուած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչի Թէոդուպոլիս։

Անատոլեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, և եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր՝ հաճի ի գաւառին Կարնոյ շինել զքաղաքն արգաւանդահող, շատաջուր և բերրի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի ի բացեայ ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար եռևութիւք. յորում անբաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի ձուոցն միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն։ Եւ զեզերբ մօրին շամբք և բազմութիւն եղեգանց. և դաշտքն ունէին զխանձրութիւն խոտոց և զբաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց։ Եւ լերինքն լի են երէովք կճղակաբաշխիւք և որոճայնովք. նա և զանասնոց պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն, համակեալս ի գիրութիւն։

1 Աgk զհաշտութիւն
1 Ա և մուրհակ / Խվ² յանցմանն
2 de ընդ խնդրոյ
2 Խվ² Թագաւորեցուցանելով
2 l զարտաշէզ
3 nopqrs զորդի / l վրամշափոյ
3 Խ փոխեաց / oprs զաշխարհն
4 ԱS հաւատաց [a հաւատաւ]
4 qrs տիրեցան
6 c ԾԸ, փխ. ԾԹ.
7 b շինուածք
7 ԱԽ քաղաքի / S կոչեցաւն
7 a Թէդոսի պօլիս / bcdeftw Թէոդոսի պօլիս / gk Թէոդոսի պաւլիք / l Թէոդոսուպոլէք / n Թէոդոսի պօլիս
8 f անատօլեայ / g անատոլայ / opqrs անատոլէ / l անատողեա
8 S չիք և
10 SԽ կարնոյ իբրև [Խ իբր] ի միջոցի շինել
10 h իբր ի միջոց / opqrs չիք իբր միջոց
11 glo չիք ի (տեղեացն)
11 grs ի տեղացն
11 opqrs որ, փխ. ուր
12 abcgl եւփրատայ / pqrs եփրատ
12 opqrs բղխէին
12 f բղխեն ջուրք աղբիւրք
12 S բղխեն աղբիւրք ականց [nopqrs չիք ականց] և / Խվ² բղխեն ակունք, և
12 Ա յառաջանեան ծովացեալ
13 վbn մուրաբար / վopqrs մուրաբեր
13 Խabctw անբաւութիւն
14 Կ²etw զազան, փխ. զանազան
14 Sgk ի ձուոց
15 gk լինին / etw զեզերբք
15 d բազմութիւնք / Խc եղեգան
16 Խվ² զբազմութիւն, փխ. զխանձրութիւն / b ունէին զբազմութիւն խանձրութիւն
16 Խa խոտոյ / k սերմնաւոր
17 abd էրէօք / f երեօք / eg երէօք / c երեսաւք / l երէաւք
17 վ կճղակաբաշխօք
17 c որոճալով / f որոճայնուովք / no որոճայնօք / վqrs որոճանօք
18 SԽ զանասուն
18 gk մեծահասակ
18 c չիք մեծահասակս—ցուցանեն (s. 19)
18 gk քաջամարմին
19 Խվ յովրս / oqrs յորս, փխ. յոյրս
19 Խվ ցուցանել
19 Sl ի գիրութեան / վ մեծահասակ գիրութեան

Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկանիստ լերինն գտեալ բազում աղբիւրս ականակիտս և մանունս բղխեալ՝ անդ ետեղագրեաց զքաղաքն. զորով շրջափակեալ խոր փոսիւ՝ անդնդայիր հաստատեաց զհիմունս պատուարին. և ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի: Եւ ի նմանէ, և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև զնաւացռուկս, և առանցս զոգաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ հային լերինն: Սապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևելից և արևմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Աւգոստիոն անուանեաց ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յոլով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացիւք: Եւ ելից զինու և պահապան գնդիւք զքաղաքն, և անուանեաց Թէոդուպօլիս, զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն՝ յարկս ի վիմատաշ քարանց շինեաց:

Կ

Երկին ուսեարանիչ լինել Մեսրոպայ, եւ երբ թարգմանչացն ի Բիւզանդիոն:

Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շաղգոմքն անուանին՝ բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց

1 abcf լերին / de չիք լերինն
1 d չիք գտեալ—և (s. 2). / e չիք գտեալ—ականակիտս (s. 2). / tw չիք լերինն—և (s. 2).
2 Sg աղբեւրս / f չիք աղբիւրս
2 de անդր / h անդէն
2 Խվmn ետեղագրեաց / abftw տեղագրեաց / c տեղադրեց / Կ² տեղեագրեաց / միւսն. տեղագրեաց
3 Ավ խորափոսիւ
3 k հաստատութեանց, փխ. հաստատեաց
4 Խ ահագինս շինեաց [k շինութեանց] աշտարակս
5 ky զորոյ / g զորոյ / de յոր
5 bdef զառաջին
5 p չիք և
6 gl չիք և (անդր)
6 g ժառանուորս, opqrs ժառանգաւորս, փխ. ժայռաւորս
6 opqrs առանց
7 kp որ / Ա ընդդէմ լերինն հային
7 r չիք հային—և ընդդէմ
8 Ա և, փխ. իսկ
9 c ի բարաւանդակ / opqrs ի բարձրաւանդակի վայր
9 Ա ի վայրի մի
10 abdef օգոստիոն / g օգուստիոն / l աւգուստիոն / n օգոստիոն / oqrs օգոստոսի / p օգոստին
10 abp օգոստի / def օգոստոսի / g օգուստի / l աւգուստի / k աւգոստի
11 p ջուր
11 Խվ² ածեալ ընդ յոլով տեղիս / p չիք ածեալ
11 de չիք մտոյց
12 e ելից զնա զքաղաքն
12 Ա գնդաւ / gk գնդօք / l գնդաւք
12 abef Թէդոսի * պօլիւ / cl Թէոդոսի պաւլիս / ln Թէոդոսու պօղիս
13 c չիք անմահ լիցի
14 Աgl ջերմ
14 b աղբիւրացն / tw աղբեւրացն
14 dopqrstw չիք ի (վիմատաշ)
14 de շինեալ
15 c ԾԹ, փխ. Կ.
16 abe մեսրովբայ / gl մեսրոբայ
16 c ի բիւզանդոն
17 abe մեսրովբայ / dfl մեսրոբայ
17 Խ կեցեալ / f կալեալ, փխ. կացեալ
17 bdeftw ի յանապատ
17 ac չիք ի (հովանաւոր)
17 ԱԽվ² շաղգումքն / s շաղգոմք
18 gl վարդապետութիւնս
18 c չիք առաջին
18 d առեցելոց / Խվ² առելոցն

խմբիցն։ Քանզի ոչ որպէս զարուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտացն տայր։ Յետ որոյ թողեալ վերակացուս յիւրոց աշակերտացն ի նմին տեղւոջ, զՂեւոնդ և զՇնովք ի Սպեր, իսկ ի Դերջան զնոցին եպիսկոպոսն զԳինդ, և յեկեղեաց զԴանան՝ ինքն եկեալ յԱյրարատ՝ անցանէ յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Գողթն։

Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երևեալ՝ ի բազումս տարածեցաւ. զորս բնաբարձ արարեալ երանելւոյն հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գռայ որդւոյ Շաբիթայ, իշխանի գաւառին, տեղեկանայր ևս, եթէ չարեացն վարդապետք նախագոյնք ի Բաղասականն են կողմանս։ Ուր երթեալ զբազումս յուղղութիւն ածէ, և զսակաւսն անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ։ Հաւատալով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսին, որում Մուշեղն կոչէին՝ ինքն դառնայ զԳարդմանայ ձորովն. զի և ի նմա լուաւ լինել ի նոցին ընկերաց աղանդոյն. զորս գտեալ՝ ածէ և զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանաց, որում անուն էր Խուրս։ Հրաւիրի անտի ի բդեշխէն Գուգարացւոց Աշուշայէ՝ յաղագս

1 Ա խմբացն / Խվ^2 խմբաց
1 ԱՏ արուեստ / a չիք ուսուցանէր
2 opqrs առաւելաբար, փխ. առաքելաբար
2 ՏԽ աշակերտելոցն
2 d զվերակացուս
3 Խ չիք յիւրոց
3 Խ յաշակերտացն / Տ աշակերտելոցն
3 abcef զենոք
3 cf յսպեր, փխ. ի սպեր
4 Տ զդնիթ / Խ գնիթ / Կոր. գինթ
4 aopqrs յեկեղէց / Կ^{2}bcdeftw յեկեղեց
4 Կ^{2}de զդադան, o զդանդան, p զդանդոն, qrs զդանդան, փխ. զդանան
5 l յարայրարտ / pqrs գողթան
6 ԱԽ աղանդ, փխ. արմատ
6 lpqrs հեթանոսականն
6 ԱԽ աղանդոյ [c աղանդ]
7 fd անիշխանութեան
7 k չիք ի (բազումս)
9 abdeftw գիտայ / c գիւտայ / Կոր. հայրաբարոյին գռայ, որդւոյ շաբաթայ
9 p որդի / gk իշխան
9 p տեղականայր
10 ԱՏ չարեաց
10 ԱՎmn վարդապետացն
10 c նախգոյնք / gl նախնեագոյնք / վ^2 նախնագոյն
10 cl ի բաղասական / gopqrs ի բաղականէն [o բաղականէ], փխ. ի բաղասականն են
10 Ա կողման / opqrs կողմանն
11 Խ որոյ, Տ որ, փխ. ուր
11 gk զբազում
11 Խ ածէ [g յածէ] յուղղութիւն
11 abceftw զսակաւսն / d սակաւս / opqrs զսակաւ / միւսն. զսակաւս
11 b անդարձան / glopqrs անդարձսն
11 f իշխանութիւն
12 Ա հնոց, gl հնոցն, փխ. հոնաց
12 Աgl հալածական
12 be հաւատով / cf հաւատա
13 Ա նոցին, փխ. այնոցիկ
13 Տg եպիսկոպոսի
13 c որում անունն մուշէն
13 Ա մուշէ / ՏԽ մուշէն [p մուշեն, g մուշէն մուշեղնել] / Կոր. որում մուշեղ կոչէին։ Ուղղ. մուշեղն
14 opqrs զգարդմանայ / ab զգարդմանա ձորովն / f զգարդմանաձորովն
14 deo լինիլ / p ընկերաւ
14 Տ նոցին [o նոյն], փխ. նորին
14 Խ ի [gk չիք ի] նոցին ընկերաց [k յընկերաց] աղանդոյն / միւսն. յընկերաց նորին աղանդոյն
15 Ա չիք և (զնոսա) / c չիք զնոսա
16 Ա գարդմանաց / ors գարդամանայ / pq գարդմանայ / միւսն. գարդմանայ / Կոր. իշխանն գարդմանից
17 abc խորս / eftw խորսհրաւիր, փխ. խուրս
17 ՏԽ անդէն [l անդի]
17 Խ գարգարացւոց, փխ. գուգարացւոց / վ^2 գարգարացւոց կամ գուրգարացւոց

նորին գործոյ գալ յիւր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրաց. ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց և հաստատագոյնս քան զամենայն աշակերտեալսն. առ որով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց։

Ապա եկեալ և առեալ Մեսրոպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս, զՅովսէփ և զմիւս ընկեր նմին ի Կողբ գեղջէ, որում անուն Եզնիկ կոչէր՝ առաքեն ի Միջագետս ի քաղաքն Եդեսիայ. զի որ միանգամ գտցին անդ գիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց՝ թարգմանեալ ի մեր լեզուս բերցեն փութով, զի յետ այնր ի Բիւզանդիոն առաքեսցին ի նոյն գործ։ Որոց ընկալեալ զհրապուրական թուղթս ոստանկապասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստին մեծն Սահակ և Մեսրոպ զայլս առաքել ի Բիւզանդիոն. վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց՝ նոյն ընդ նոյն չուեալ գնացին ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. և քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեամբ՝ ձեռնարկեցին ի թարգմանել և ի գրել։ Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղեւոնդ և Կորիւն կարդային՝ յիւրեանց կամաց եկին առ նոսա ի Բիւզանդիոն։ Ապա եկանեն անդր Յովհան և Արձան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ. որոց յուլաբար ուղեորեալ և ծուլաբար գեգերեալք՝ պատաղեցան ի Կեսարիայ։ Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացւոց։

---

1 Աgp իշխանութիւն / k յիշխանութիւն
1 Տխ տաշրայ
2 gl լաւագոյն / g չիք և
2 gl հաստատագոյն / վ^{2} հաստատնագոյն
3 o աշակերտեալսն եղեն առ
3 Խվ^{2} չիք ժամանակաւ
3 abcef արգիլ / d ար... / վ^{2}gl արչիղ / կ^{2} արչիլ / Կոր. արձիւղ
3 վ^{2}gl չիք էր
4 ԱԽԿ^{1}վ^{2} վրաց ի ժամանակին [tw մանկին] յայնմիկ
5 abdetw մեսրովբայ / f մեսրոբայ
5 Ա. աշակերտ
6 a զմովսէս, փխ. զյովսէփ
6 Ա. միւս / Տ մեւս
6 Խվ^{2} որում եզնիկ անուն կոչի / t եղնիկ
7 Sabde կոչիւր
7 ab եդեսեայ / c եդեսիեա
7 lnopqrs զոր
8 Sabceftw գտցի
8 l նոցա / Աgk չիք նոցին
8 կ^{2}abcd սուրբ
9 abctw լեզու
10 S առաքեսցեն / opqrs թուղթ
12 abe մեսրովբ / dfl մեսրոբ
12 Ա. զայլ ոք, փխ. զայլս
12 c ի բիւզանդոն (միշտ)
12 a չիք վասն որոյ–ի բիւզանդիոն (տ. 14)
13 o վարդապետին
13 o չիք ի բիւզանդիոն
14 acdeg հելլեն / l հեղղեն
15 Խվ^{2} դրչութեան, փխ. դպրութեամբ
15 Խ չիք ի (թարգմանել)
15 oqrs ի թարգմանութիւն գրել և
15 a նոցա / gk նոսին
16 Աg չիք ընկերաց / Խ անուանք
17 h կիւրիւն
17 pqrs եղեն, փխ. եկին
17 ԱԽ չիք առ / Խbcdeftw չիք նոսա
17 a չիք ի բիւզանդիոն
18 gl եկանէ / Աg յոհան
19 be մեսրովբայ / dfl մեսրոբայ
19 l յուղաբար / tw յուղեորեալ
19 վ^{2}abceftw ծուլապէս / l ծուղաբար
20 gl գեգերեալ
20 Խ պատեղեցան / վ պատահեցան
20 ԱԽ մեծապէս ամենեցուն
21 opqrs չիք մաքսիմիանոս
21 S եպիսկոպոսն

ԿԱ.

Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղեւ:

Ընդ այն ժամանակս եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդացւոց անարժանաբար ամբարիշտն Նեստոր, և հրէական իմացմանց հետևեալ՝ հայհոյեաց զամենասուրբ կոյսն՝ մարդածին լինել և ոչ աստուածածին: Քանզի ծնեալն ի նմանէ առեալ սկիզբն՝ այլ որդի ասէր շնորհօք ի Մարիամայ, և այլ որդի ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս. որպէս զի լինել երկուս որդիս, որով Երրորդութիւնն չորրորդութիւն լինի: Վասն որոյ ժողովեալ սրբոց հարցն յԱսիա ի ծովահայեացն Եփեսոս գրաւորական վերծանութեամբ, Կելեստինոս Հռոմայ, Կիւրղոս Աղեքսանդրի, Յոբնաղիոս Երուսաղեմի, Յովհաննէս Անտիոքայ, Մեմնոն Եփեսոսի, Պաւղոս Հեմեսու, Թէոդոտիոս Անկիւրիայ, և այլք բազումք, համանգամայն երկերիւր հարք, նզովեալ զՆեստոր՝ խոստովանեցին մի որդի Աստուծոյ զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, և աստուածածին զամենասուրբ կոյսն Մարիամ:

Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովլի մեծն Սահակ և Մեսրոպ՝ գրեն առ նոսա Կիւրեղ Աղեքսանդրացի և Պրոկղոս Կոստանդնուպօլսի և Ակակ Մելիտինեայ եպիսկոպոսք, զգուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարափառացն աշակերտաց առեալ զգիրսն

1 c Կ, փխ. ԿԱ.
3 pqrs նոյն, փխ. այն
3 ԽՎfmnpqrs եպիսկոպոսութեան
4 Տ անարժանաբար յաջորդեալ ամբարիշտն
4 c հրեական
4 b իմացմամբ
5 վ հայհոյեաց զամենակոյսն
5 deo լինիլ / Խվ[2] ասել [i ասելով], փխ. լինել
7 ԱՏ չիք քան զյաւիտեանս
8 deo լինիլ
8 gk զերրորդութիւն / p երրորդութիւն
9 p նորա, փխ. որոյ
9 ac յասիայ
9 fgk ի ծովահայեաց
10 abde կելիստիանոս / վ[3]cnopqrs կելեստիանոս / f կեղեստիանոս / gl կեղեստինոս / ǐw չէլէստինոս
10 abdefgl հռովմայ
10 Խ կիւրիղ՚ղ՚ոս
11 Աgl աղեքսանդրու [f աղեքսանդրու]
11 ՏԽbef երուսաղէմի
11 c յոհաննէս
11 g անտաւոքայ
11 Աgknopqrs մեմնոս [c մեմնաս] / միւսն. մեմնոն
12 ՏԽc եմեսու
12 copqrs թեեդոսոս / k թեոդեսոն / eǐw թէոդոտիոս / gl թոդոտիոսն վ[2] թէոդիտոն
12 c անկիւրաի / gl անկիւրու / վ[2] անկիւրայ
12 cgk այլք / միւսն. այլ
12 cgl բազումք / միւսն. բազում
13 c միանգամայն, փխ. համանգամայն
13 Ա նզովելով / Խ նզովեն [i նզովեցին]
14 Ա չիք աստուծոյ
16 Ա չիք վասն
16 d ժողովոյն / p ժողովեցան
16 abde մեսրովբ / fl մեսրոբ
17 opqrs աղեքսանդրացին
17 l պրոկղ՚
17 a կոստանդինուպօլսի / bc կոստանդինուպօլսի
18 c մելետինոյ / dǐw մելտինեայ / Խ մեղիտինոյ / վ[2] մելետինայ / n մելիտինոյ / o մելտինայ / Վmnqrs մելտինոյ / p եպիսկոպոս մելտինոյ զգուշացուցանելով
19 Խ թէ
19 Խվ[2] ի չարափառն
19 ԽՎm աշակերտացն

Թէոդորոսի Մամուեստացւոյ, զվարդապետին Նեստորի, և զաշակերտին Թէոդորի՝ գնացին յաշխարհն Հայոց։ Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր, զորոց զանուանսն յիշատակեցաք յառաջագոյն՝ գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի, վեց սահմանեալ կանոնաւ, և զստոյգ օրինակս Գրոց։

Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նորօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ։ Բայց քանզի անգէտք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան։

ԿԲ

Ի վարդապետսն, յինէն եւ ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու։

Յարահետեւողք իմաստասիրացն և վերահայեցողք չափաբերապէս մակագրութեանց՝ դատեղս ի լուսնոյ ասեն ընծուիլ, և զլուսին արե-

1 Ա սամոստացւոյ / Տխ մամուեստացւոյ։ Հմմ. Պատմ. կայս. «և էր հերձուած զԹէոդորի տարսոնացւոյ և Թէոդոսի սամոստացւոյ և Նեստորի... իսկ Նեստոր աշակերտ պաւղոսի մամուեստացւոյ» (Хал. Арм. Арш. II. եր. 127)։
1 c զվարդապետութիւն
1 c աշակերտին
2 crs զեոդորի / p̊ զեոդորոսի / d Նեստորի Թէոդորի
3 Տ անուանքն
3 Խopqrs չիք յառաջագոյն
4 c մեսրոպ / abe զմեսրովբ / fl զմեսրոբ
4 c տարաւնու / Ա մատուցեալ
4 eglopqrs զթուղթն / k թուղթն
4 Խ զկանոն / c զկանոնսն
5 Խվ^{3} կանոնաւն
5 Տ կանոնաւ գլխով / gk ստոյգ
5 Ա և զօրինակս ստոյգ գրոց
6 վ^{2}abdeftw զմիւս, փխ. զմի
7 tw թարգմանեալսն
8 f օրինակել / Sabde յօրինել
8 ԱՏ մերում / Խվ^{2} արուեստից
9 abdetw գտանիւր
10 e մեսրովբայ / f մեսրոբայ / ab զմեսրովբայ
10 c առաքեցին զմեզ / Խվ^{2} առաքեալ
11 f յստոյգ, փխ. ի ստոյգ
11 cdeft ի ստոյգ ի յօղանալ / Հմմ. Փիլ. Լիւս. «ճշգրիտ և ստոյգ յօղանալ» (Բառգ. Հայկ. յօղանալ բառի տակ)։
11 Խվ^{2}bdef վերբանութեան / վtw վերծանութեան / c վերբանութիւն / pqrs վերաբանութեամբ / Ըստ Նոր. Բիւզ. ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին։ Իսկ յաջորդ գլխի վերնագիրը՝ Վերաբանութիւն ի վարդապետսն, յինքն...
12 c ԿԱ. փխ. ԿԲ.
13 k ի վարդապետն
13 opqrs չիք ի (ճանապարհորդութիւն)
13 noqs ճանապարհորդութիւնն / t ի ճանապարհութիւն
13 l օրինակաւ երկնային զօրուն և զարդու / y երկնային զօրուն և զամենայն / k զարդարութեան և զօրութեան, փխ. զարդու / f զարդու և այլ, փխ. զարդու
15 d վերահետեւողք / f... երահետեւողք / կ^{2}tw գերահետեւողք / w^{1} չարահետեւողք
15 Ա ի վեր հայեցողք, փխ. և վերահայեցողք / tw վեր-հայեցօղք / w^{1} և վեր-հայեցօղք
16 Տխ մակագրութեանց
16 կ^{2}վ^{2}detw ի լուսոյ, փխ. ի լուսնոյ
16 w ասին
16 Ա ընծայիլ / վ^{2}l ընծուիլ / w ընդծայիլ / r ընձուել / միւսն. ընձուիլ
16 Sk զլուսինն

գակամբ ուռճացեալ, և զբոլոր արեգակն յարփայինն երկնէ. հիկէն արփւոյն հեղեալ զծագումն յերկաքանչիւր գօտիսն, և զանցնիւր գօտիսն ի ձեռն արեգական ընծուի՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի։ Օրինակ իմն, այսպէս և մեք յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգևոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք՝ յեղեսացւոցն հասանէաք քաղաք. Թեթևակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ՝ անցաք ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոց հրահանգս։

Եւ այնպիսեաւ սաղապաճեմիւ մտաք յեգիպտոս, յաշխարհն համբաւաւորն, յանչափից հրաժարեալ ի ցրտոյ և ի տօթոյ, ի հեղեղաց և յերաշտից, ի գեղեցկումն մասին երկրի զդիրն ունելով, ամենազան պտղովք աւլցեալ, և անձեռագործ պարսպեալ Նեղոսիւ. որ ոչ պահպանութիւն միայն, այլ և կերակուր նմա բաւական մատուցանել բնաւորեաց յինքենէ, և առոգմամբ տէր զոլ պատահեաց և չորութեան և խոնաւոյ՝ առ երկրին գործաւորութիւն. և զանեղսն ի նմա դիւրածել զետոյն բերիւք՝ հանդիտակ կղզւոյ առատազիւտս առնէ, շուրջ պարունակելով և ընդ ամենայն հոսելով, տրոհմամբ երկոտասանից վտակաց։ Ցորում բարեյարմար մեծն Աղեքսանդրիայ է շինեալ քաղաք բարեժամանակ

1 cl արեգականն / ԱՎmnw արեգակնն / վ² արեգականն ընծուիլ յարփայինն, փխ. արեգակն յարփայինն
1 g յարփային / k արփային
1 gk իկէն, փխ. հիկէն
2 c արփոյն / gl արփւոյ / k արփոյ
2 dopqrs յիւրաքանչիւր
2 ԱS զանցնիւր [Կ² զանձն իւր] գօտիքն ի ձեռն
3 SԽ արեգականն
3 Ա ընծային, փխ. ընծուիլ / t ընձային / l ընծուիլ / gk ընձուիլ / Sw¹ ընձուին
3 Կ²abef ամանակի / l աւրինակի, վ²gk օրինակի, փխ. ժամանակի
4 c յաւէտ խաղաց / Sabdefk յաւէտախաղաց
4 w¹ ցուլացեալ / Ա յոլովացեալ, փխ. ցոլացեալ
5 Խվ² հոգևորաց, փխ. հոգևոր հարցն
5 Աp մասանց
5 or պարածածկեալ, y պարադածեալ, փխ. պարայածեալք
6 Խ յեղեսացւոց
7 l երկրպագեալ
7 de մնեալ, փխ. մնալ
9 abd այսպիսեաւ / gl այնպիսւով / Վmn այնպիսով / opqrs այնպիսի
9 opqrs այնպիսի ճաղապաճեմիւ / վ ճաղապաճեմիւ / վw¹ ճաղապաճեպիւ
9 Ա սաղապաճեմ արարաք, մտաք յեգիպտոս
10 c հրաժարեալն
10 atw հրաժարեալ ցրտոյ և տօթոյ / k չիք ի (տօթոյ)
11 g ի, փխ. և (յերաշտից)
11 Աgl ի գեղեցկում / p յերկրի
12 Կ²det պարսպին
13 p չիք բաւական
13 ԱՎmns բնաւորեաց, և յինքենէ առոգմամբ [abcdetw ոռոգմամբ] / Խfopqr առոգմամբ
14 opqs զոլով / r զալով
14 Sa պատահել / bcdeftw պատահեալ
14 SԽ չիք և (չորութեան)
14 g խոնաւոյ / վ²kl խոնաւույ
15 Կ²deftw զանեղս / c զանկեալս, փխ. զանեղսն
15 Թkrևւս ուղղելի դիւրածեալ
15 SԽw¹ ի գետոյն
16 Աtw բիւրիւք, փխ. բերիւք
16 ac հանդիտա կղզոյն / bdetw հանդիտ կղզւոյ [tw կղզոյն] / վgl հանդիտակղզւոյ / Կ²bef հանդիտակ կղզւոյն
17 Խ չիք և ընդ ամենայն հոսելով
17 c տրոխմամբ
17 Ա վտակացն
17 Աt չիք յորում
18 a բարեհամբաւ, փխ. բարեյարմար
18 detw ի մեծն / f ի մեծէն աղեքսանդրէ
18 Sck բարէժամանակ

ի մէջ ծովուն, և ձեռագործ լիճ կառուցեալ. յորոց օդոցն քաղցրախառնութիւն փչեցեալ, որ ի լճէն բերանք արձակին ի ծովն, և որք ի ծովէքն մօտի եղոյ որ եղանին սաէպ սաէպ սղոխք օդոյ, անօսրունք այն որ ի ծովէն, և թանձունք որ ի լճէն. որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ:

Սորա առաջի այժմ ոչ անցեալ նաւի Պղոտենիոս հինգակատար գաղաթամբն, զանսպառ աշխարհ պատելով, այլ Մարկոս աւետարանական քարոզութեամբն. և ոչ միշապաղին դիւցազնակաց գերեզմանք, այլ սրբոցն վայելչական վկայարանք: Եւ ոչ ի քսան և հինգն Տուբի՝ տօնի աղճատանք, զբեռնաբարձս պսակելով զրաստս, և պաշտօն տանել լորտուաց, և աթերաց առնել բաշխումն, այլ ի մետասան նորին Տուբի՝ յայտնութեանն Տեառն կատարի տօն. զյաղթող նահատակս զովել, և օտարաց առնել ընդունելութիւն և յաղքատս տուրս: Եւ ոչ զոհել չար դիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի արիւնն մատուցանել պատարագ. և

1 Վ. ձեռագործ / վ ձեռնագործ
1 ԽՎmn լճի / վopqrsw լճիւ
1 a քաղցրախառն / f քաղցրախառնութիւնք / Խվ բարեխառնութիւն, փխ. քաղցրախառնութիւն
2 a չիք ի (լճէն)
2 c որ (ի ծովէքն)
3 f ի ծովէ, Խ ի ծովէն, փխ. ի ծովէքն
3 Ա մօտեցելոցն / Վkmopqrs մօտելոյ / gn մօտի եղոյ / l մաւտի եղոյ / վ[2] ի ծովէն մօտի եղոյ / վ ի ծովէքն մօտի եղոյ / w[1] վ այլ օր. մօտելոց: Հմմտ. Փիլոնի Տեսակաւ (Բառգ. հայկ. լեզ. մօտ բառի տակ եւ Халат. Арм. Арш. II. եր. 130). «Իսկ զառ ի յաւղն քաղցրախառնութիւն որ ի լճէն բերանքն արձակին ի ծովն, և որք ի ծովէքն մաւտի եղոյ որ եղանին սաէպ սաէպ սղոխք աւդոյ, անաւսրունք այն որ ի ծովէն, և թանձունքն որ ի լճէն. որոց խառնուածն առողջագոյն հաստատութիւն կենաց գործէ»:
3 վ սխոխք / վ[2]opqrsw[1] ուխք, փխ. սղոխք
3 Խopqrs օդոց
3 abcfl անաւսունք / w անօսունք / l անաւսրունք
4 Խ չիք և թանձունք որ ի լճէն
4 վw[1] թանձրուք
4 Ա թանձունք այն որ
4 o որք, փխ. որ (ի լճէն)
4 e ողջագոյն
6 SԽw[1] առաջին
6 k այնմ, փխ. այժմ
6 Խ չիք անցեալ
6 abef պղոտէնէոս / cdlw պղոտենէոս / g պղոտենիս / noqrs պղետենիոս / p պղիտենիոս / վ պղետոնիոս
6 Sabdektw հնգակատար: Հմմտ. Պալլիսբ. (Халат. Арм. Арш. II. եր. 129.). «գեր ի վերոյ պրողիպդայ կղզւոյ, որոյ առաջոյ անցեալ նաւի յաւիտեան պղուտոնիոս ինքն թագաւորելով հինգակատար գաղաթամբք զանսպառ աշխարհաւ պատեալ»:
7 opqrs գագաթամբ
7 c չիք մարկոս
8 opqrs քարոզութեամբ
8 վw[1] միշապաղէն դիւրազնականաց / tw միշապին դիւց
8 Ա դիւց / ԽԿ[1]Վ դիւցազնածս / վ դիւցազնացս / o դիւցնականաց
8 ԽՎ[2] գերեզման
9 ԽՎ[2]deo վայելչական
9 a գերեզմանք վկայարանք / opqrsw[1] գերեզմանք, փխ. վկայարանք
9 a ի քսան և հինկն / de ի քսան և ի հինգն
9 ԽՎ[2] տուբիդ, փխ. տուբի
11 Ա պաշտօն տայ առնել [ab յառնել, w[1] տանել] լորտուաց
11 Վ[2] լորուոց կամ լուրտուաց
11 S ի մետասաներորդի [ops ի մետասաներորդին]
11 opqrs չիք նորին
11 ԽՎ[2]n տուբիդ, փխ. տուբի
12 Sfgk յայտնութեան
12 Վm նահատակն
13 p ընդունելութիւնն
13 Խ տուրս յաղքատս
14 c սերապեայ / վ[2]pqrs սարապետ
14 S զարիւնն / gk արիւն / l արեւնն

ոչ խնդրել հրաման պատասխանւոյ ի սանդարամետէն Պռոդէփադայ, այլ ուսանել զզօրութիւնս պէսպէս իմաստից ի նորին Պղատոնէ, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան գտայ աշակերտ, և ոչ անկատար վարժմամբ ի յանդ ելեալ արուեստից՝ ինքնացայ։

Նաև յԵլլադայ կամելով՝ յԻտալիա բռնութեամբ անկաք հողմոց. և ողջունեալ ի հանգիստ սրբոցն Պետրոսի և Պաւղոսի, և ոչ բազում ի Հռովմայեցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս։ Եւ ի կատարել ձմերայնոյն՝ դէմ եդեալ ի Բիւզանդիոն ելանել, փափագելով մերոց հայրենեացն։

ԿԳ

Յաղագս չար̃միաբանութեանն Հայոց ի խորհուրդ կորստեան անձանց։

Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշիր անհուն սկսաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև տաղտկանալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն։ Որոց եկեալ առ մեծն Սահակ՝ զբողոք բարձին, հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց, չարախօսել առ արքային Պարսից, և ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց, և պարսիկ ածել ունող աշխարհիս։ Այլ նա ասէ. «Ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս

1 ՏԽ ի սանդարամետապետէն
1 Կ^{2}Վ^{2}abetw ապրոդիտեայ / d ափրոդիտեայ / c ապրոյիտա / f ապրոյիդայ / opqrs պրոդէփադայ
2 Աopqrs զզօրութիւն / Խ զօրութիւն [l զաւրութիւն]
2 Կ^{2}detw չիք պէսպէս
2 c ի նորէն, փխ. ի նորին
2 Տ ի նոր պղատոնէն
2 Ա. ի [c և] յիմն
3 Տw^{1} արժան [n անարժան] / ԽԿ^{1} ոչ գտայ անարժան աշակերտ / Վ^{2} ոչ անարժան կամ ոչ գտայ անարժան աշակերտ
4 ԽԿ^{1} վարժմամբ ի յանգեալ արուեստից ինքն անցայ [k ինքն անցաւ] նաւել յելլադայ կամելով յիտալիայ [l յիտադիա] / Աtw վարժմամբ ի յանգ [tw ի յանկ] ելեալ [a ի յանգեալ] արուեստից ինքն, անցաք [Կ^{2} ինքնացաք, cf ինքն անցայ] յելլադայ [c ելլադայ]. նաւելով յիտալիայ բռնութեամբ հողմոյ [c հողմոյն] անկաք [cf անքակ] և
4 Վ^{2} ի յանգեալ արուեստից ինքն անցայ / Տ յանգեալ, փխ. ի յանդ ելեալ / w^{1} յանդիմանել արուեստից ինքնաց, անցաք / Վ^{2} յանդիմանեալ կամ յանդիմանել, փխ. ի յանդ ելեալ / Կամ՝ ի յանդ ելեալ՝ արուեստից ինքնացայ։ Ոչ. Մ.
5 w^{1} յելլադա կամելով նաւել
6 Կ^{2}abcd ողջունեալք / g ողջունել
6 ՏԽ սրբոյն / Կ^{2}abefg պօղոսի
6 ԱՏ չիք և (ոչ) / Ա. բազում ինչ ի
7 kln կացաք ի / tw հելլադայ
8 Տ ի կատարման / abd ի կատարել
8 abef ձմերայնւոյն / d ձմերայնւոյ / pqrs ձմերանոյն
9 c ի բիւզանդոն
9 ԱԽtw փափագեալ [cfk փափաքեալ] / w^{1} փափագելով / միւսն. փափաքելով
9 opqrs մերոյ / kl հայրենեաց
10 c ԿԲ, փխ. ԿԳ.
11 fgknpqrs միաբանութեան
11 o ի խորհուրդս
11 f ի խորհուրդ ընկենուլ զարտաշէս ի կորուստ անձանց իւրեանց
12 Ա. ողողանիլ / o ողողանիլն
13 abc տաղտկալ / Խ չիք ի նմանէ
14 c հրաւիր, փխ. հրաւիրելով
14 cpqrs չիք և [c sեղը բաց k թողած]
15 c իւրեանց, փխ. ինքեանց
15 opqrs առ արքայն / Ա. չիք և
16 Ա. զիւրեանց թագաւորն
16 gk չիք ածել / gkn ունողս
17 fgk լուեալ է / h լուեալն է
17 Ա. չիք է / opqrs զայսպիսի

ամօթալեաց, և բազում անգամ յանդիմանեալ՝ ուրացաւ։ Եւ արդ՝ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչև զելս իրացն խորհել մարթասցուք կայսերբն Յունաց Թէոդոսիւ, և ոչ անօրինաց մատնել ի ծաղր և յայպանումն»։

Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ իւրեանց զնա առնել։ Այլ նա ասէ. «Ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխարս, և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ զահավէժ առնել։ Զի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի՝ փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն. այլ հեթանոսաց, յառաւել կործանումն՝ ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի՛ մատներ գազանաց զանձն խոստովանող քեզ։ Քանզի դրոշմեալ է աւազանաւն, թէպէտ և անառակ է. պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է. գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգւով. զեղխ է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց։ Եւ զիա՞րդ լինիցի այդ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխարն ընդ առողջ գազանին, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»։

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ, իբր թէ խաբկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուսցէ՝ ասեն ամենեքեան. «Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ՝ չթագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսցուք՝ և քեզ չքահանայանալ մեզ»։ Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ Արծկէացի փառամոլ երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշրէ, և զմեծէն Սահակայ՝ զՅունօք գլեալ խորհրդումն։

2 c մարթեսցուք խորհել
3 gk կայսերբ / խ մի, փխ. ոչ
3 a մատել / bc մատնել
4 b այպանումն
5 c ոչ կամէին, այլ կամէին ջանային
5 o զնա համախորհուրդ
5 Sխ զնա իւրեանց
5 gkl ինքեանց, փխ. իւրեանց
6 glno ասէր / gk զայլոյ
7 ors ոչխարս / միւսն. ոչխար
7 խՎmn զբեկեալն / միւսն. զբեկեալ
7 Վmkn զհիւանդացեալն / միւսն. զհիւանդացեալ
7 Ա չիք այլ զահավէժ առնել
8 prs չիք առնել / խՎmq թէ
9 d չիք յուսալով
9 կանգնումն / վ^{2}npqrs զանկումն, փխ. զկանգնումն
9 e զգլորելոյն / o գլորեցելոյն
9 f առաւել
10 de չիք մի
11 l զանձն որ խոստովանող
11 վ^{2}dgk զքեզ։ Հմմտ. Սաղմ. ՀԳ. 19
11 Ա աւազանաւ / opqrs չիք և
13 o ոչ է անհաւատ / խ ոչ անհաւատ է
13 Ա ոգւով [c ոգով]
13 f զեխ / c վարիւք
13 խo ոչ է կրակապաշտ
14 g ծառայ է / ho է ծառայ
14 վ փոխարկել
15 Sխ ոչխար / Sխ գազանի
16 bcdef և, փխ. է
17 r խաբանօք
18 f պատրաստեսցէ
18 abcef չիք ասեն
18 abce ինքեան, f յինքեան, փխ. ամենեքեան
19 խվ^{2} ընդ մեզ / Ա չիք մեզ
19 pqry չիք և (մեք)
20 Ախվ^{2} չիք և (քեզ)
20 խվ^{2}d զքո, փխ. քեզ / abceftw չիք քեզ
20 opqrs չիք և (միաբանեալ)
20 Հմմտ. Ղ. Փարպ. ԺԳ, ԺԴ.
20 gl ամենեքեան
21 l վրամ / Ա չիք Վռամ
21 abceftw սորմակաւ
21 abfopqrs արձկեցի / կ^{2}cetw արծակեցի, փխ. արծկէացի
22 Ակ^{1}վ^{2}l երիցաւ / p մեծէն
23 cf զյունօք / խՎm զյունովք / npqrs զունովք
23 f խորհ... / խnpqrs խորհրդով

ԿԴ

Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ աթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն:

Յայնժամ արքային Պարսից Վռամայ կոչեցեալ ի դուռն զթագաւորն Հայոց զԱրտաշիր և զմեծն Սահակ, և խնդրէին ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշրէ. և նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի։ Ապա հրամայէ հազարապետին Արեաց, որ էր Սուրենեան Պահլաւ, զի հաւանեցուսցէ զնա խրատու սիրելութեան, որպէս զազգային։ Եւ նորա անկեալ ի բանս հրապուրանաց, ասելով. «Զի արիւն իմ ես և հարազատութիւն՝ զբարին քո խորհելով ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեսցիս ընդ նախարարսդ՝ մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից. և զԹոռն քո զՎարդան կարգեսցէ ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին և համապատիւ»։ Այլ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. «Զիա՞րդ վասն մնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէ՞ր ձեր այդպիսի յօժարութիւն՝ ընկենուլ զԱրտաշիր. զի ես զնորա ապստամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանեն՝ պատուոյ արժանի է ի ձէնջ, ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումս դատապարտի. բայց սակայն յինէն ոչ ինչ էք լսելոց ամենևին»։

Ապա զայրացեալ Վռամայ, ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, և ոչ գտեալ ունկն Արտաշրի՝ յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն, առեալ ևս յոյժ պատեհութեան բանիցն Սուրմակայ։ Քանզի

1 c ԿԳ, փխ. ԿԴ.
2 fk թագաւորութեան
2 g յինքեանց
2 gk կամօք / l կամաւք
3 gkpqrs զաթոռ
3 fg եպիսկոպոսապետութեան / Կ¹kp եպիսկոպոսութեան / Կ²do եպիսկոպոսութեանն
4 c չիք պարսից
4 gl վռամայ (g յաւ.)
4 Աnoq կոչեալ
5 Խ արտաշիր
5 Խվ և խնդրէին յարտաշրէ ամբաստան լինել, և նա
5 tw զամբաստանել
6 op չիք նա / o չիք ինչ
7 Ա հրամայեաց
7 Sabcfktw է, փխ. էր
7 abcef tw սուրէնն / Ա պալհաւ / Դ. Փարպ. սուրէնն պահլաւ
8 pqrs չիք զնա
9 c ասել / l արեւն
9 k եմ, փխ. իմ
9 c իմ ես զու և
10 gk չիք քո
10 SԽ խոկալ [Կ¹y ընկալ], փխ. խորհելով
10 o միաբանեսցես
11 S ընդ նախարարացդ
11 abdef ընդ նախարարսդ և
11 bcdtw լիցիս / Խ լինիս
11 l յարքայէս / k յարքայէ
11 abcdetw արքայից [c յարքայից], փխ. պարսից
12 SԽ վարդան / Խ կարգեսցես
13 gl ասելով, եթէ
14 nopqrs ընդէ՞ր է ձեր
16 Ա ամբաստանութեան, փխ. ապստամբութեան
16 Խ խորհուրդ ինչ / o զխորհուրդ ինչ / pqrs չիք ինչ
16 Խ թէ
17 bcdef tw չիք ինչ
17 Աg ամբաստանեն / k ամբաստեն
18 oprs թէ, փխ, թէպէտ
19 Խ ինչ ոչ էք լսելոց
19 abf ամենեքին, փխ. ամենևին
22 abceftw սորմակայ

զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր խոստացեալ նմա նախարարացն թշնամանակամացն և ոսոխասիրացն. վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ։ Մինչև հրամայեաց Վռամ առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշրէ, և անդէն արգելուլ զնա, և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, և տալ փոխանակ նորա յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն։ Եւ մեծապարգև զնախարարսն արձակեաց պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրշապուհ։

Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տևեալ քան զմի ամ՝ ի նոցին իսկ նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն. որ ապա զիւրոյ գաւառին զԲզնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ի Պարսից արքայէն եգիտ ունել ազգաւ։ Իսկ նախարարքն մեր խնդրէին ի Վռամայ այլ աթոռակալ. և ետ նոցա զԲրքիշոյ ոմն ասորի։ Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս անկալուչս, անժուժարար և աւելորդօք և յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս։ Որում ոչ կարացեալ տանել նախարարացն՝ դարձեալ աղաչեցին զՎռամ փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա. և կխոցն ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ։

---

1 fgkpr եպիսկոպոսութեան / Աlopr եպիսկոպոսութեանն
1 Տ էր նմա նախարարացն խոստացեալ
2 Խվ[2] թշնամանակամաց / վ թշնամանականաց / Տ թշնամանասիրացն
2 g ոսոխասիրաց / l աւսոխասիրացն / վopqrs ոխասիրացն։ Հմմտ. Փիլ. Նխ. Բ. «պատճառք թշնամանակամացն և ոսոխասիրացն» (Բառգ. Հայկ. լեզ. թշնամանակամ բառի տակ)։
3 Խ զլեզուս
3 l վրամ / a չիք վռամ
4 fgk զթագաւորութիւն
5 pqrs ինչ
5 Ա նորա ազգին
6 bdefl կաթուղիկոսական
6 Տ տալ նորա [opqrs նմա] փոխանակ / Խվ[2] տալ փոխանակ նմա
7 klp եպիսկոպոսապետութեան / fg եպիսկոպոսութեան / abcdeortw եպիսկոպոսութեանն
7 Աg չիք հայոց
7 abcefnopqrstw զսուրմակն
7 k զմեծապարգև
8 gk արձակեաց / միւսն. արձակեալ
9 վ[2] վեհմիհրաշապուհ
10 abcefopqrstw սուրմակայ
10 l ոչ բաւելի տևեալ քան
10 k տուեալ, փխ. տևեալ
10 ԱՏ չիք իսկ
10 l ի նախարարացն
12 gk բզնունեաց
12 Խ զեպիսկոպոսութիւն / n եպիսկոպոսութիւնն / Ա զեպիսկոպոսութիւնն [f եպիսկոպոսութիւն] բզնունեաց [c զբզնունեաց]
12 Խ չիք ունել
13 opqrs չիք մեր
13 l ի վրամայ
13 a ի վռամայ այլ աթոռակալ յարքայէն պարսից, և
14 c բրքիշոյ
15 l և ընդ ինքեան կանայս
15 Աgp չիք և (կանայս)
15 Ա անակալուչս
15 o անժուժկալարար
16 agk վախճանելոցն / b վախճանացելոցն
17 ՏԽ որում տանել ոչ կարացեալ
17 ԱՏ աղաչէին
17 l զվրամ
18 gl զայլ ոք տալ
18 Ա կամաց, փխ. կրօնից
18 Խ կխոց
19 opqrs չիք զմեծն
19 no զսահակ
19 Ա չիք խնդրեալ

ԿԵ

Արձակումն ի Պարսից Ընծին Սահակայ հանդերձ Շամուէլաւ աթոռակալաւ:

Որպէս ասացաք՝ յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց՝ յերկաքանչիւրոցն առաքեցին խնդրել աթոռակալ յարքայէն Պարսից. Վաչէ Արծրունեաց տէր և Հմայեակ Աշոցաց տէր՝ զոր ոք և արքայ կամեսցի. իսկ Մանէճ Ապահունեաց տէր և Սպանդարատ Արշարունեաց տէր՝ զմեծն Սահակ. նա և զօրավարին Յունաց Անատոլեայ ի Կարնոյ զՀաւուկ ի Կուկայառնոյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիւրում բաժնին՝ տացէ զնա մասինն Յունաց: Յղեցին և բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեաւն Մեսրոպաւ և բովանդակ ուխտի եկեղեցւոյն մաղթանս զքահանայն Տիրուկ, զորդի Մովսիսկան ի Զարիշատէ Վանանդայ: Վասն որոյ հաւանեալ Վռամայ՝ զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զխնդիրս, տուեալ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ումն ասորի, Շամուէլ անուն, զի լիցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ և հակառակաթոռ. և գործ նմա զատուցանէ զընկերել մարզպանին, կալ ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց և դատաստանաց և այլ աշխարհական կարգաց: Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ՝ թողու ի նա գեօղս սակաւս ի նորին տանէ, զի նստցի միայն յինքեան վիճակի, իշխանութիւն ունելով միայն վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շամուէլն յանձն առնուցու:

1 c ԿԴ, փխ. ԿԵ.
2 S շմուէլաւ / adefjtw շամուէլաւ / b շամուելաւ / l շմուելաւ / միւսն. շմուէլաւ: Ղ. Փարպ. շամուէլ
3 d երկուս / ԱԽnpq նախարարք
3 gkop յերկաքանչիւրոց
4 qrs ի խնդրել
4 Խ չիք աթոռակալ
5 SԽ աշոցայ
5 c չիք և հմայեակ աշոցաց տէր
5 c չիք և (արքայ)
5 ԱԽ կամեսցի [abdeft կամիցի] արքայ
6 c մանաճէ / Կ^{2}detw մաճէն, փխ. մանէճ
6 l աշարունեաց / Կ^{2}e արշակունեաց, փխ. արշարունեաց
7 e յունաց
7 l անատողեայ / g անատոլայ
8 Կ^{2}abceftw զհաւուկ կուսոյ առնոյ / l ի կուկայ առնոյ / Վ^{3} ի կուկայառնոյ կամ ի կուկայ առնոյ
8 ԱԽՎ^{2} նա, փխ. նմա
9 gk բաժնի / Ա տայցէ
9 gk նմա մասին
9 gl բազմութիւն / p բազում յեպիսկոպոսացն / d եպիսկոպոսաց
10 bdefg մեսրոբաւ
10 o ուխտին / a ուխտին
11 opqrs զտիրուկ / Առ զորդին
11 Վ^{3}abcfgltw մովսէսկան / de մովսէսական / o մուսիսական / pqrs մուսիսկան
12 gl ի զորիշատայ
13 S զխնդիր / ԱԽ խնդիրս
13 b զաթոռ
13 ԱԽ եպիսկոպոսութեան
14 Sgk շմուէլ / l շմուեղ
15 ԽՎ^{2} նորա, փխ. նմա
15 SԽ դատուցեալ
16 Վ վաշխից, փխ. բաշխից
16 gk խնդրելոց
17 o այլ ամենայն աշխարհական
18 c գեաւղս / d զգեօղս / SԽ սակաւ գեւղս
18 Խ նստցի նա միայն / Վ^{2} նստցի նա միայն յինքեան վիճակի, իշխանութիւն ունել
18 S միայն յինքեան [p ինքեան]
19 ԱS չիք վիճակի / Աl ունել
19 SԽ չիք միայն
19 h վարդապետական
20 Խ որոց / SԽ շմուէլն
21 c առնուցուն

Բայց յանձակեն զնա յանդիման իւր արարեալ ի բազմակոյտ ատենին, ասէ. «Երդմնեցուցանեմ զքեզ ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ի ծառայութեան մերում, և ոչ խորհել իբրս ապստամբութեան՝ պատրել ի մոլար հաւատակցութիւնն Յունաց, և լինել պատճառ կորստեան ի մէնջ Հայոց աշխարհին, փոխել զբարերարութիւնն մեր ի չարութիւն»։ Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նազելի զինքն կազմեալ ի բեմասացութեան ձևի՝ համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն ևս ձայնիւ սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն, և զապերախտն ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւն նոցա յանդիմանելով, և զդառնութիւն խորհրդոց և զգործս չարաչարս. յարելով ի նոյն զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանցն արտաճառեցելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով զպաշտամունս, կատարեաց ի հրաշալի աստուածաբանութիւն, ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, և ոչ բովանդակ զբանին պայծառութիւն անհաւատիցն արկանել առաջի յայպանուէն, որպէս զմարգարիտ խոզից ի կոխումն. այլ այնչափ կայծակնաճաճանչ ցուցեալ, որով զազազացան մոգուցն լեզուք. և հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն, և ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պարսից՝ յակճիւս կալով սականջնել. մինչև հրամայեաց Վռամ արծաթ բազում տալ նմա՝ իբրև քաջարանի և ուժգնասրտի առն համարձակախօսի առաջի այնքանւոյ թագաւորի։

1 ՏԽc չիք զնա
2 opqrs հաւատոյ
2 a միամտութեամբ
3 abefiw չիք իբրս / abdefn պատրիլ
4 defp հաւատակցութիւն / gk հաւատակցութեան
4 Տ լինել կորստեան պատճառ Հայոց աշխարհին ի մէնջ
5 Ա աշխարհիս / e փոխեալ
5 ՏԽ փոխել զբարերար անուն [oprs չիք անուն] մեր ի չարարար
7 Ա ցուցեալ, փխ. կազմեալ
7 Sagl ի բեմբասացութեան
7 gk հայեցածօք
8 c ձևս, (փխ. ևս) / c ձայնից
8 cfgk ծառայութեան
9 gl զապերախտ / Ա զապերախտիս
9 Վmnqs քաղցրաբանութիւնն
11 c չարարս / p չարաչար
11 ԱԽՎmn յարելով / r համարելով / միւսն. յարմարելով
11 c ի նոցին / c զընդդիմաբանութիւն
12 Վ^{3}lnoqrkps արտաճառելոց(ն) / de պատճառեցելոց, փխ. արտաճառեցելոց
12 Խ զնոցա
13 Տ պաշտամունս / tw կատարեալ
14 Տ ոչ զբովանդակ բանին [nopqrs զբանին] զպայծառութիւն [n պայծառութիւն] / Խ ոչ զբովանդակզ պայծառութիւն [g պայծառութիւն] բանին
15 d բանին
16 b մարգարիտ
16 ԱՏ ի խոզից կոխումն
16 ՏԽ կայծակնաճաճանչեցուցեալ, փխ. կայծակնաճաճանչ ցուցեալ / վ կայծակճաճանչեցուցեալ
17 ԱԿ^{1}Վ^{2}gkn զազազացան [dtw զազազացան] / o զզազանացն / p զզօզացն / qrs զզազացն / վ զգազացն / Վmn զզազազացան
17 Վopqrs անգուց, փխ. մոգուցն
17 ԱԽ ինքն
19 a յակճիւս / c յաճիւս
19 Տ ականջել / c սակայնջնել / de սականջել / վtw ց'ականջել
20 Վkmn իբր
20 ԽՎmn քաջարանի և ուժգնասրտի / միւսն. քաջարան և ուժգնասիրտ
20 abdeforstw առն
20 d համարձախօսի / Վabcefkmntw համարձակախօսողի / opqrs համարձակեալ խօսողի
21 kl չիք առաջի
21 de այնքանց / fgk այնքանւոյ / pqrs այնքանի / o այնքանւոյ և

Այլ նորա ոչ առեալ՝ սակ ցհամազգին իւր ցՍուրէնեանն Պահլաւ. «Արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու հաւանեցուսցես զնա՝ տալ ինձ զերկուս զայս միայն. զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշրէ վարեցան մինչև ցայժմ՝ նորին օրինակաւ հրամայեսցէ և առ յապայ, զի մարզպանք պարսիկք մի կարասցեն ծանուցումն սակս այնր առնելով ինչ գերազանցօրէն՝ փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց: Եւ միւս՝ զի դարձուսցէ զտուն ազգականին իմոյ և քոյ, զմանկանն Գազաւոնի զորդւոյն Հրահատայ, թէ և ոչ յիւրում տեղի, զԱրշակունին յաջորդելով անուն, գէթ ի կարգ ընկեցեալ՝ ընդ այլ նախարարս թուեսցի, յորում տեղի ինքն կամեսցի, որպէս համազն նորա Կամսարականն, կամ զԱմատունին թափեալ ի հարցն գահուէ և յառաջամասինն պատուոյ ի ստորնակայինն, և կամ զրեթէ որպէս զարքունի գործակալութիւն նմա հաւատասցէ և նորուն զաւակաց համանմանակի ընտանութեամբ, մինչև Աստուած քաղցրասցի դարձուցանել ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորի: Արդ՝ ջանասցիս դու թռելով զօրէն համօղակեր թռչիս»:

Այնմ լուր եղեալ Վռամայ՝ հրամայէ զամենայնն կատարել. և դարձեալ հաստատելով զթոռն նորա զՎարդան ստրատելատն ի տէրութիւն իւրոյ ազգին Մամիկոնէից՝ արձակէ ի Հայս:

1 c նա
1 Վ ցսուրէնեանն / g սուրէնեան / k սուրէնեան / Ա սուրէն / միւսն. ցսուրէնն
1 Ա պալհաւ
2 abde հաւանեցուցանես
3 Կ²deftw զերկուս / Ш զայսոսիկ
3 n զգահն / Կ²de զնախագահ, փխ. զգահ
3 Կ² նախարարցն
3 S կարգեալ է յարտաշրէ և վարեցան
4 Ш եւ, փխ. և
5 Ш մի, փխ. զի
5 o զի մի կարասցեն մարզպանք պարսիկք
6 opqrs առնլոյ
6 k գերազանօրէն / Skl մեւս
7 Աgl ազգականի / abdeftw իմ
8 c ոչ ի յիւրում / def յիւրմէ
8 e էտեղ / f տեղ / tw է, տեղ
8 Ш չիք զարշակունին—յիւրում տեղւոջ (s. 10) [l լուսանցքում ունի աւելացրած ուրիշ ձեռով]
9 tw ի կարգն կեցեալ
9 Sgk նախարարսն
10 fl էտեղ / SШ տեղւոջ
10 Ա համազինքն / gl համազնն / o համազգն
10 Ա չիք նորա / Աo կամսարական
10 S և կամ զամատունին
11 ԱS ի հարցն պատուոյ և յառաջամասինն [ors յառաջամասին, p առաջամասին] գահէ [Ա գահոյէ]
12 S ի ստորնակային / gl ի ստորնակնային / Վ² ի ստորնակնայինն
12 Ա իբրև, փխ. որպէս
13 Sckl ընդանութեամբ
14 nopq ընդ ձեռնն
15 ԱШՎ² որ և է [k չիք է]
15 e ջանասցես / tw ջանասջիր
15 b թողելով / cfopqrs հովելով / de թողլով / Ш հաւանելով, փխ. թռելով / Վ³ հաւանելով կամ թռելով զօրէն համօղակ թռչի / Վ հովելով... համօղակեր թափչի
15 p զօրէնս
15 Шdn համօղակ...
16 cfopqrs թափչի, փխ. թռչի
17 Шpqrs այսմ, փխ. այնմ
17 Ш վռամ / akrs զամենայն
17 c կարել, փխ. կատարել
18 de հաստատել
18 lnopqrs զաթոռն [s զաթոռ] նորա և [lr չիք և], փխ. զթոռն նորա [n յետոյ ուղղած զթոռն նորա]
18 l ստրատն, փխ. ստրատելատն
18 c ի տէրութիւն
19 Ш չիք իւրոյ
19 g մամիկոնից / Վmn մամիկոնենից
19 o և արձակէ

Բայց թէ ասիցէ ոք, պարտ է մեզ զասացեալսն մեծին Սահակայ ի Պարսից հրապարակախօսութեանն գրել՝ գիտասցէ, զի ոչ յումեքէ ի լսելիս մեր հասեալ է բովանդակն ճշմարտութեամբ, և ոչ մեք ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք։ Զի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց, և զերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի և քո կամքդ կատարեսցին, և ես ճողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց. մարդ զքեզ վարկանելով, կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ, և ոչ, որպէս քերթողքն ասեն, մերձազաւակք և մօտասերք գոլ և նոյնասերմանք աստուածոց՝ իշխանք։

ԿԶ

Գործք Շամուէլի անարժան համիշխանին մեծին Սահակայ։

Եկեալ Շամուէլի՝ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն, հետեւեալ վարուցն Բրքիշոյի, և առաւել ևս ագահութեանն մասամբ. զի նա զվախճանեալ եպիսկոպոսացն միայն յափշտակեաց զվիճակ, այլ սա և զկենդանեացն. քանզի և փոխանորդ մեռելոցն ոչ տայր թոյլ ձեռնադրել մեծին Սահակայ, և զկենդանեացն զոյզն ինչ գտեալ պատճառս խափանման հարկացն արքունի՝ հալածականս առնէր, յինքն կորզելով զամենեցուն տունս։ Վասն որոյ ատեցեալ ի բնաւ եպիսկոպոսացն՝ արհամարհեալ լինէր. զի թէ և բուռապատիկ չարիս ի նմանէ կրէին՝ ոչ

1 Տա զասացեալն [p զասացեալ]
2 gk հրապարակախօսութեան
2 Աա զի ոչ ինչ ի լսելիս մեր հասեալ է [k չիք է] բովանդակն [Խ բովանդակ] ճշմարտութեամբ յումեքէ, և
4 k քանզի, փխ. զի
4 Վopqrs չիք և (ես)
4 gk չիք և ես / Վl չիք ես
4 Վ այր ծերացեալ եմ
5 d զերագիլն / k զերանգելն
6 k խոկացի
6 d մանրագունից, փխ. մաքրագունից
6 opqrs պարապել / Խ կարօտեալ, փխ. պարապեալ
6 opqrs չիք և (քո)
7 c ճողոպրեցից
7 k հարկացուցանող
8 Կ^{3}de կամեկցութեամբ
8 Կ^{3}bcdefgl հաւասարել
9 bcdef չիք ոչ / Վ^{3} մերձաւազակք
9 acef մօտասէրք / l մաւտասէրք / d մօտասէր / opqrs մօտասեր
11 e ԿԵ, փխ. ԿԶ.
12 d գործ
12 Կ^{3}adef շամուէլի / l շմուիղի / Տgk շմուէլի
12 զ համիշանին
12 Աա չիք մեծին սահակայ [f և սահակ ենդիրք հայոց, փխ. մեծին սահակայ]
13 acef շամուէլի / d շամուէլ / l շմուիղի / Վgkn շմուէլի / opqrs շմուէլ
13 abcde եպիսկոպոսութեանն / f եպիսկոպոսութեան, gk եպիսկոպոսապետութեան
14 l բրքիշուի
14 Խf ագահութեան / o ագահութեամբն
15 k եպիսկոպոսաց / Տ չիք միայն
16 gk չիք և (զկենդանեացն)
16 gkn զկենդանեաց / c կենդանեացն / l կենդանեաց
16 Տ չիք և (փոխանորդ)
16 Տ ոչ տայ թոյլ մեծին սահակայ [o իսահակայ] ձեռնադրել և զկենդանեացն զոյզն ինչ պատճառս գտեալ խափանման [opqrs խափանումն] հարկաց
17 gk պատճառ
18 a խափանումն / k հարկաց
18 Տա հալածական / abdef առնէ
20 Խp եթէ
20 Տա չիք և (բուռապատիկ)
20 Կ^{3}abce չարիս [ab չարիք] ի նմանէ կրէին, փխ. տեսանէին զնա / de չիք տեսանէին զնա (d ստղը բաց k թողած)

երբէք տեսանէին զնա, բայց ի Սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ և մեծացոյց խսկ զվիճակն, արքունի հրամանաւ հանեալ զբազմաց՝ նմա հաւատայր։ Ընդ որ նախանձեալ և այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպրհեցան զնոյն առնել, խնդրելով ի Պարսից արքայէն օգնականութեամբ իւրաքանչիւր իշխանաց։

Այլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով ի Բագրևանդ գաւառի, ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց լոյս յերկնից ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ արքայ և զբոլոր Հայս։

Բայց Շամուէլ կեցեալ ամս հինգ՝ մեռանի ի մերում աշխարհիս։ Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն՝ չոգան առ մեծն Սահակ, և զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն։ Այլ նա ոչ առնոյր յանձն. և ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զտեսիլն, որ յառաջ քան զբազում ժամանակս երևութացաւ նմա ի քուն ապագայիցն յայտնութիւնք։ Զոր լուեալ նախարարացն և գիտացեալ, թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն՝ յարտասուս հարեալ, աւաղելով զինքեանս ըստ Աւետարանին բանի, թէ Հարկ է գալ գայթակղութեանն, բայց վա՛յ այնոցիկ, ընդ ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւնն՝ թոյլ եատուն նմա։

1 Կ²abdegn բաց ի
1 Կ²abcef սորմակայն / Թ սուրմակէն
1 o զոր
2 p վիճակն
2 Տ ի բազմաց, փխ. զբազմաց
3 def եպիսկոպոսացն
3 a զնայն, փխ. զնոյն
4 abcef օգնութեամբ
5 c իշխանացն
6 bc կաթն
7 Աgl մեսրոպաւ
9 f ի տեղին
9 o որ, փխ. ուր
9 ՏԹ ծագեաց յերկնուստ [pqrs յերկնից] լոյսն [gl լոյս]
9 g չիք ի (մկրտել)
10 Թ զամենայն, փխ. զբոլոր
10 Տk հայսս
11 g զշմուէլ / l շմուէղ / Տk շմուէլ
11 gk չիք կեցեալ
12 Ա ի միասին ժողովեալ
13 pqrs դարձուցանել, o ի դարձուցանել, փխ. դարձեալ
13 opqrs չիք ունել—հաստատել (s. 14.)
15 k կնքել
15 c չիք զնոյն
15 c զիշխանութիւն
16 l թախանձանաց (բառի վերջը ձո-րոգած k)
17 ՏԹ զոր
17 c երևութեցաւ / opqrs երևութացեալ
18 bcdef ապագայցն
18 y «յայտնութիւնք» բառից յետոյ դրած k Տեսիլի պատմութիւն եւ ապա մեկնութիւն:
19 c ի յազգէ
20 fgk քահանայապետութիւն
21 a ըստ աւետարանի բանի
21 f գալ գայթակղութեանց / gk գալ գայթագղութիւն / abde գայթագղութեանն
22 Թ չիք այնոցիկ
22 k չիք ընդ / gl յոր, փխ. ընդ ոյր / n ընդ որոյ / opqrs ընդ որ, փխ. ընդ ոյր / վ ամենայն գրչագիրք ընդ որոյ կամ ընդ կամ յոյր
22 abcdel գայթագղութիւնն / միւսն գայթակղութիւն
22 Թ և թոյլ [l թոյղ] եատուն

ԿԷ

Փոխումն յաշխարհէ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ երանելւոյ։

Զքսան և զմի ամ Թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, Թողլով զտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազկերտի։ Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն՝ խակ և խակ ընդ Թագաւորելն դիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մծբնին, հրամայելով զնդին Ատրպատականի ի մեր աշխարհս ելանել. որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ Բագնացն աւանի։

Յայնժամ հասեալ մեծին Սահակայ հիւանդութիւն մահու. և առեալ զնա աշակերտացն՝ տարան ի գիւղն որ կոչի Բլուր. որպէս Թէ ի վայր և յընտանեգոյն և ի զերծ տեղի մատուցեալ ի զօրացն Պարսից կատաղաց զնոսա։ Ուր և եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս յիսուն և մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ Խոսրովայ արքայի Հայոց մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից Թագաւորի, յելս ամսոյն Նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն։ Որ մահկանացու ծնեալ՝ անմահ զիւրն յիշատակ եԹող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն. և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակասութեան իրիք մասն ի ծերութենէն եղանիլ, և ոչ յախտից առընդունել։ Զորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառա-

1 c ԿԶ, փխ. ԿԷ.
2 Ա յաշխարհէս
2 abe մեսրովբայ / cdl մեսրոբայ
2 gs երանելոյն / k երանելւոյն
3 q զքսան և մի
4 f զտէրութիւն / Խp զԹագաւորութիւն, փխ. զտէրութիւնն
4 b յորդւոյ
4 gk իւրոյ
5 cfgkp զհաշտութիւն
5 Ա ի վերայ յունաց զօրուն
6 c ի մծբին / Խf առ մծմին / Sd առ մծբին
7 gk անարգապէս, փխ. անկարգապէս
7 bcdef չիք հուպ
8 gl բագնաց
9 gk յայնմ ժամանակի, փխ. յայնժամ
9 S մեծին սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու / Խ հասեալ հիւանդութիւն մահու մեծին սահակայ
10 SԽ չիք զնա
10 abefp ի գեօղն / c ի գեաւղն / Sgk ի գեւղն [p ի գեօղն]
11 a յանտանեկան / b յընտանէգոյն / c յընդանէգոյն d յընդանեգոյն / Կ²gl ընտանեգոյն / Sfk ընդանեգոյն
11 SԽ չիք ի (զերծ)
11 Խ տեղիս
11 h զատուցեալ, փխ. մատուցեալ
12 SԽ չիք և (եհաս)
12 nop եպիսկոպոսապետութեամբ / ԱԽ եպիսկոպոսութեամբ
13 gl ի յերրորդ ամի
13 Ա ամի
13 Խ խոսրովու
13 SԽ հայոց արքայի
14 opqrs չիք ամին
14 opqrs երկրորդ
14 Ա ցսկիզբն երկրորդին [b երկրորդի] ամի յազկերտի պարսից եղելոյ [նաեւ Խ պարսից եղելոյ] Թագաւորի
16 opqrs զիւր
16 pqrs յիշատակն / o յիշատակութիւն
16 o Թողեալ
17 Ա զկեանս
18 b կենցաղաւորեաց
18 a իբրև
18 p Թէ, փխ. զի
18 ԱS պակասութիւն
18 op ի ծերութենէ
19 Ա և ոչ առ ի յախտից առ ի յընդունել
19 opqrs պարտ է մեզ

գունիւ անցանել բանիւ, ըստ արժանի սրբոյ հօրն գրուածոց. այլ զի մի յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք, արտաքոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն:

Բայց զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւագապետին նորին Երեմիայի հանդերձ աշակերտակցօքն և տիկնաւն Մամիկոնենից, նորին նուաւ, որում անուն էր Դստրիկ, կին Վարդանայ սպարապետի՝ տարեալ հանգուցին յիւրեանց գիւղն յԱշտիշատ, որ է ի գաւառին Տարօն: Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւորաց սպուդէից ի գաւառս իւրաքանչիւր՝ շինեցին վանորայս, ժողովեալ եղբարս:

Եւ զկնի վեց ամաց անցելոց կատարման սրբոյն Սահակայ, յերեքտասանն մեհեկանի և երանելին Մեսրոպ յաշխարհէ փոխեցաւ ի Վաղարշապատ քաղաքի, գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւակամ և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ պայծառ, գործովք ժուժկալ,

1 ԽՎopqrs չիք սրբոյ
2 ԱԽ լինիցի
2 Խ ընթերցողացն
3 de տեղի
3 Ա յայնոսիկ [a յայնոցիկ], l զայնոսիկ, փխ. զայսոսիկ
3 Խ այսր, pqrs այս, փխ. այսց / o չիք այսց
4 d զսկիզբն / lnprs զսկզբանն / o յսկզբանն / միւսն. սկզբանն / վ¹ ի սկզբանն [Հայկ. Բառգ. թելադրութիւն բառի տակ]: Հմմտ. Ա. դ. եր. 14 տ. 5—7:
5 agl սարկաւագապետի
6 d նորա
6 S աշակերտակցօք [r եւ gk աշակերտօքն]
6 Skl մամիկոնենից [o մամիկոնէից] / Al մամիկոնէից
7 b նունոյ, փխ. նուաւ
7 Կ²bdef դստրիկ
8 abdep գեօղն / c գեաւղն / ԽՎnoqrs գեւղն
8 glps աշտիշատ
8 Խ չիք որ է ի գաւառին տարօնոյ
9 gk չիք կրօնաւորաց
9 k սպունդէից
9 f ի գաւառ
10 S վանորայս շինեցին
10 Կ²de չիք ժողովեալ եղբարս
11 ԱԽ զկնի վեց անցանելոյ [Խd անցելոց] ամաց / S զկնի վեց ամաց անցանելոյ [Վn անցելոյ] / Հմմտ. Կոր. յետ ամաց վեցից անցելոց վախճանի երանելւոյն սահակայ
11 SԽ չիք կատարման սրբոյն սահակայ
12 Կ² ի տասն և յերեքն, bcdef ի տասն և երեքն, փխ. յերեքտասանն
12 Ա չիք և
12 Կ²abe մեսրովբ / fl մեսրոբ
12 Խ յաշխարհէ / միւսն. յաշխարհէս
12 S փոխեցաւ յաշխարհէ
13 p քաղաք
13 n զամենայնն
13 Ա զայնր
14 a յառաքինիք
14 de ամբարտաւանութիւնք
15 S ի նորա, gk առ նորա, փխ. առ ի նորա: Հմմտ. Սոկրատ. եր. 698 հտ. (Халат. Арм. Арш. II. стр. 138)
15 o վերայ, փխ. վարս
15 Ա ամենեին, փխ. երբէք
15 Ա այլ բարերար և [d չիք և] երկարախորհուրդ [de երկայնախորհուրդ] գոլով / վ այլ բարերար և հեզ և երկարախորհուրդ
16 Խ չիք գոլով
17 Ա չիք վասն
18 opqrs չիք մտօք ծննդական
18 Sk բանիւք
18 l գործով

մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ։

Այլ վասն զի զբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական ասել՝ ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս։ Որպէս լուայ ի բազմաց և ի հաւաստի արանց, եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ աղօտ նշան խաչի ի վերայ տանն, ուր երանելին զհոգին աւանդեաց. ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ էանց ծագումն, կամ սակաւուց տեսանելի, այլ ամենայն բազմութեանն, մինչև յոլովից մկրտել յանհաւատից։ Յայնժամ լեալ աղմուկ շփոթի յամբոխութեանն, բաժանեալ յերիս գունդս, վասն հանգուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին և նախ քան զմահն կրթեալ ի մեռելութիւն։ Կէսքն ասէին տանել ի բնագաւառն իւր ի Տարօն, և ոմանք ի նախ աշակերտեալսն Գողթն, և այլքն անդէն ի նմին ի Վաղարշապատ քաղաքի ի սրբոցն գիրս։ Բայց յաղթեաց քաջն Վահան Ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ. վասն զի ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն աշխարհիս Հայոց. որոյ բարձեալ՝ տարաւ զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր գիւղն

1 abcfgk սարսիւք / Ճառ. Սոկր. սարսիւք / d սաստիւ, Կ^{2}e սաստիւք, փխ. սարասիւք
1 p խորհրդակցութեամբն
2 S համբերող
3 gk անձանձիր
4 Ա քանզի, փխ. վասն զի
4 S զբոլոր ուղղութիւնս նորա ոչ բաւական եմ ասել
4 Խ Վ^2 առաքինութիւնս, փխ. ուղղութիւնս
4 Խ Վ^2 չիք եմ
4 Խ Վ^2 ասացեալ
6 Խ Վ^2 չիք և
6 S հաւատարիմ, k հաւատի, փխ. հաւաստի
6 l աղօտ ուրիշ ձեռքով ջնջած անաղօտ
8 l լիեալ / cgk անց
8 k չիք այլ ամենայն-յանհաւատից (s. 9)
8 b բազմութեան
9 ԱԽՎ$_o$ մինչ
9 ԱԽՎ^2 շատից [c շատից եւ], փխ. յոլովից
9 Ա մկրտիլ
9 c յանհաւատիցն
9 Խ եղեալ, փխ. լեալ
9 f աղմունք, փխ. աղմուկ
10 c շփի, Խ շփից, փխ. շփոթի / Վ^2 շփոթից
10 Վ^{2}bcdgl ամբոխութեանն / fg ամբոխութեան / opqrs յամբոխն / k յամբոխութեան
10 Կ^{2}abcde բաժանելով / f բաժանե... չիք յերիս գունդս—ժողովրդեանն, մինչև (եր. 358, տ. 2)
10 c հանգուցելոյ / Խ Վ^{2}pqrs հանգուցանել
11 abde զպարկեշտ / p զայն պարկեշտ
11 ad մարմինն / be զմարմինն
11 p երթալ, qrs երթեալ, փխ. կրթեալ
12 a կէսն
12 Վpqs ի բնագեօղն, փխ. ի բնագաւառն
12 Խabc չիք ի (տարօն)
12 a ի նախ աշակերտացն
13 pqrs գողթան
13 gk այլք / l այդք
13 S չիք ի նմին
13 gk չիք ի (վաղարշապատ)
14 S յաղթեալ
15 opqrs հաւատով
15 Խ Վ^2 մարմնականաւ
16 abde նմա, փխ. ի նա / c չիք ի (նա)
16 abcdegk ի պարսից
16 ak հազարապետութիւն / bde հազարապետութիւնն
16 SԽ հայոց աշխարհիս [p աշխարհին]
17 ad չիք հայոց
17 abcde որով / a չիք զնա
17 op ուղարկմամբ / a իւր
17 adepqrs գեօղն / c գեաւղն / Վmno գեւղն

Օշական: Եւ նոյն տեսիլ լուսեղէն խաչին ի վերայ դագաղացն երթայր յանդիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչև ի հանգիստ զնա փոխեցին Վահան և Թաթիկ նորին արբանեակ. և ապա նշանն աներևոյթ լինէր: Իսկ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն տեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելւոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտն Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ, ի Խողոցիմ գեղջէ:

ԿԸ

Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ եպիսկոպոսապետութեանն յազգէ սրբոյն Գրիգորի:

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ Թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն. դղրդեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն:

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ ի հովուէ և ի հովուակցէ: Ոչ ևս

1 b յօշական
1 Sabcde ի վերայ երթալով [S երթեալ] դագաղացն
2 n մինչ
3 b Թափիկ, փխ. Թաթիկ
3 Խ նորուն
3 pqrs աբբանեակ / միւսն. աբբանեակք
3 gk նշան
4 pqrs զաթոռն
4 abcde եպիսկոպոսութեանն / f եպիսկոպոսութեան / gk եպիսկոպոսապետութեան
4 Ավ տեղափոխութեամբ / k և տեղապահութեամբ
5 Sabck երանելոյն
5 abde մեսրովբայ / fl մեսրոբայ
5 S աշակերտ / f աշակերտի
6 Skno ի վայոյ ձորոյ
6 Կ²abdef հողոց / Կ¹cgl հողոցիմ / p խողոցից
6 c ունի յիշատակարանս ուրիշ ձեռքով եւ թանաքով: «Եւ զայս Մովսէս Խորենացոյ պատմագիրքս է Աղբիանուպօլսոյ առաջնորդ Եփրեմ վարդապետին ի վայելումն անձին հազար հարիւր քառասուն հայոց թուականին» / f «յիշատակ է տ՛ր Յոհաննիսին առաքելին»:
7 cf չիք ամբողջ ԿԸ գլուխը / Վ. բաղդատած k եւ Յայսմաւուրք (յյ), դնելով ծանօթութիւնս. «Ողբոցս կան առ մեզ եւ այլ բազում օրինակք ի Յայսմաւուրս»:
8 Կ¹y վkg օր. Յայսմ. ողբանք
8 k բռնալոյ
8 gk Թագաւորութեան
9 bde եպիսկոպոսութեանն / Կ³ եպիսկոպոսութիւնն / gkr եպիսկոպոսապետութեան
9 a յազգէն / յյ ի ցեղէ / S ի տանէ [pqrs տանէն]
9 o գրիգորի մեր լուսաւորչի
10 l հւսւսականաց
11 Կ²Վ³cklprs վերագոյն
11 o բարձաւ ի քէն Թագաւոր
12 o ուսուցանօղ / Կ²abde և իմաստուն ուսուցող
12 a և արմատացաւ
13 a և կայկայեցաւ
13 opqrs չիք կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն
13 k չարափառութեան / a չարութիւն
15 ԽԿ¹a ողբամ զքեզ, փխ. ողորմիմ քեզ
15 gk եկեղեցիք
16 Կ²Վadgknopq բեմբին
16 ao ի քաջաց զրկեալ հովուաց և ի հովուականաց [o հովուապետաց]
16 a զրկելով
16 Վnpqrs զրկեալ հովուէ և հովուակցէ

տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարւոջ և ոչ ի ջուրս հանգստեան սնեալ, և ոչ ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով ի գայլոց, այլ ցրուեալ անապատաց և գահավիժութեանց։

Երանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փեսաւէրին, և հարմնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց։ Դարձեալ մինչ երբեմն ոմն սեղեխաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստդ՝ և հարմնդ ոչ աղտեղացար. Թէպէտ և բռնութիւնն զփեսայն ի բաց վարեաց, որդւոցն բարձրացելոց անարգելով զծնողն, համայն և խորթոցն ըստ արժանեացն զօտար հայրն և զեկամուտ յօրայն. սակայն դու և ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորից ցուցեր. զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ հովուակցաւն, ոչ որպէս տայգերբ, այլ որպէս նոյնազաւակ զուգահարբ, զմանկունսն փայփայեցեր։ Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն դարձի, լուծեալ ի մարմնոյս ընկերաւն և գործակցաւն։

1 Խpqrs չիք քո
1 ao հօտ քո / de քո զհօտ
1 Տխa չիք ոչ (ի ջուրս) / Տ առ ջուրս, փխ. ի ջուրս / Խ ի ջուր
2 k հանգստեանն
2 opqrs սնեալս / bdek տածեալ / միւսն. տածեալս։ Ուղղ. սնեալ (ըստ Դր. Նազլեանց. Халат. Арм. Арш. II. 142)։
2 opqrs ի փարախս
2 Վ^{2}pqrs չիք ի (գայլոց)
3 a չիք այլ—գահավիժութեանց
3 ԱՏ ցրուեալս [Կ^{2} ցրուեալ]
3 Կ^{2} անապաց, փխ. անապատաց
3 Վ գահավիժութեից
4 opqrs երանի է / Խ առաջնոց
4 apqrs փոխմանն
5 Վ^{2}յյakno փեսաւէրին / gl փեսաւերին
5 gl հարսն
5 Կ^{2}bde ողջախոհութեան
6 a որպէս և / a չիք ոմն
6 Խ չիք քան (զմեզ)։ Հմմտ. Դր. Նազլեանցացի ի Մեյիտու (Նոր. Բիւզ. Փննաuukr Բ. 61, եւ Халат. Арм. Арш. II. 142).
7 l սեղիղաբար / Վkqrs սիղեխաբար
7 a սեղեխացեալ յանդգնաբար արձակեալ անարատ քո առագաստ
8 gopqrs արձակեցաւ
8 opqrs յանարատն առագաստ
9 aopqrs չիք և / ԱԽ բռնութիւն
9 b որդւոյ / Վadenr որդւոց
10 adegl զծնօղն
10 a զխորթոցն / dpqrs խորթնոցն / o խորդնոցն
10 abdep ըստ արժանեաց
10 ao և [o չիք և] զօտարահայրն և զեկամուտն / նաեւ յյ և զօտարահայրն
11 Վo երկու օր. Ց յօրանայր, փխ. յօրայն
11 gk չիք դու և / aopqrs այնմ
11 Կ^{2}abde յայնմ [a այնմ] ամայի [Կ^{2}bde ամենայնի, փխ. ամայի] ի [Կ^{2}bde չիք ի] բոլորից
12 opqrs չիք ցուցեր / a անդրէն
12 Կ^{2}abde քոյոյն յուսալով [Կ^{2} յուսով] դալուստն [a դալուստ]. դարձ [a չիք դարձ] հովուակցաւն
12 Կամ «զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ՝ հովուակցաւն ոչ որպէս»... այսինքն մինչ յուսայիրն զանդրէն դարձ քոյոյն (փեսայի)՝ դու հովուակցաւնորին փայփայեցեր զմանկունսն ոչ որպէս... Սs. Մ.
13 gk տայգրեր / Կ^{1}Կ^{2}de տագերբ / b տաց գերբ, փխ. տայգերբ
13 Տխ իբր, փխ. որպէս / a չիք որպէս
13 a զնոյն աւազակ, opqrs նոյն աւազակ, փխ. նոյնազաւակ
13 a զմանկունսն փայփայեցեր զուգահարբ / opqrs զմանկունս
14 Կ^{1}Կ^{2} յերկրորդ / Վ ոմանք յերկրորդ կամ երկրորդ, փխ. յերրորդ
14 յյa ակնկալու / Վ ակնառութիւն, փխ. ակնկալութիւն
15 Խ ընկերակցաւն, փխ. ընկերաւն
15 abdeopqrs չիք և
15 nopqrs գործակցաւ / a մարմնոյ գործակցաւն

Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել, և յԱբրահամեանն հանգչել ի գոգս, և զհրեշտակացն տեսանել զպարաւորութիւնս։ Բայց անհոգող դու այրութեամբդ, և եղկելիք մեք՝ որ զրկեալք եմք ի հայրենի վերակացութենէն։ Զի ոչ որպէս ի հնումն ժողովուրդն այն, այլ առաւել մերս է թշուառութիւն։ Վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, և Յեսու ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն Աւետեաց։ Ռոբովամ մերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն, և փոխանորդեաց որդին Նաբատայ. և զայրն Աստուծոյ ծախեաց ոչ առիւծ, այլ կատարումն ժամանակի։ Եղիա համբարձաւ, և Եղիսէէ ոչ մնաց կրկին ոգւով օծանել զՅէու. այլ և Ազայէլ հրաւիրեցաւ ի կոտորել զԻսրայէլ։ Ի գերութիւն վարեցաւ Սեդեկիայ, և Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւնն։ Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատաթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, և Մակաբէ ոչ փրկէ։ Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ։

Աւաղ զրկանացս, աւաղ թշուառական պատմութեանս. ո՞րպէս զախտս հանդուրժեցից բերել. զիա՞րդ զմիտս իմ և զլեզուս պնդեցից, և

1 Ю լաւ է նմա հանգչել ։ և յաբրահամեանն բնակել ˜ գոգս
1 a աբրահամեան գոգ հանգչել և պարաւորութիւնս հրեշտակաց տեսանել
1 Կ^{2}beo աբրահամեան
1 pqrs հանգչել նոցա
2 Sa չիք ի (գոգս)
2 SЮab պարաւորութիւնս
2 d անհոգալ / g անհոգօղ / c անհոգաւղ
3 abde այրութեամբ
3 Վ^{3}յյgl որք
3 ade զրկեալ եմք / S զրկեցաք
3 Կ^2 վերակացութենէ
4 be ի հնումն
4 Կ^{2}abde ժողովրդեանն / o ժողովուրդ
4 Կ^{2}abdeopqrs չիք այն
4 a առաւելու
5 Վaopqrs մեր
5 aopqrs չիք է
5 Կ^{2}bdeos թշուառութիւնս
6 a յաջորդեաց մեզ / b յաջորդ
6 a չիք առաջնորդել
6 Юde յերկիր
6 Ա. աւետեացն
6 abde րոբովամ
7 bde ժողովրդենէ
8 SЮ առեւծ
9 l եղիէու / bdegk եղիսէու
9 SЮ հոգւով / l հոգւովն
9 l յաւծանել
9 a զեսու, brs զյեսու, փխ. զյէու
9 l ազայէղ
10 a չիք ի (կոտորել)
10 al զիսրայէղ՝
10 a հրաւիրեցաւ, փխ. վարեցաւ
10 l զաւրաբաբէղ
11 bdeopqrs գոյ, փխ. է
11 gk զպետութիւն
11 a ոչ ուրեք երեէր որ զպետութիւն նորոգէր
11 gl անտուոքոս
11 a թողեալ զօրէն հայրենի
12 Կ^2 մատաթիա
12 Կ^{2}bde ընդդիմակցէ
12 bde մեզ
13 a պաշարէ / Юbdeo պաշարեաց / Վ^{3}յյ պաշարեաց կամ պաշարէ / միւսն. պատեաց
13 a չիք և (արհաւիրք)
15 opqrs խրատէրն
15 a խրատէ և յարմարէ
15 o յարմարէրն / Կ^{2}bde յարդարէր, փխ. յարմարէր
17 a ռհ զրկանաց, / pr չիք աւաղ զրկանացս
18 a հանդուրժեցից զախտս
18 o չիք իմ
18 a զլեզու

հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն և սննդեանն։ Քանզի ծնան զիս լուրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել։ Եւ մինչ նոքա զմերն յուսային զդարձ, և պատուասիրել խմով ամենիմաստ արուեստիւս և կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք փութալէս դիմեալք ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել, անվեհեր երագութեամբ կրթեալք, և առագաստի ասել երգս, – արդ փոխանակ խրախճանութեանն ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմ. ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն։

Այսպիսեաւ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն։ Ո՞ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս և ահաւորութիւն առ թիւրս. ո՞ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն. ո՞ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբանեկաց. ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յոյսն հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցանող։ Կործեա՜ւ ժողովողն, թագեա՜ւ նաւահանգիստն, ելի՜ք օգնականն, լռեա՜ց ձայնն յորդորեցուցիչ։

1 g չիք և հատուցից
1 a զբան իմ հարցն իմոց փոխանակ ծննդեան և սննդեան
1 bde զբան / Խ զբանն
1 g սննդեան
2 a սնուցին զիս աստուածային ուսմամբն և առ այլս / ԽԿ^{1}Կ^{2}bde սնուցին զիս առ [b չիք առ] այլս [b այլ]
3 Վabdenoqrs զդարձ
4 Sbdgk ամէնիմաստ
4 b չիք ամենիմաստ—առաւել(ուլն) (էջ. 365 տ. 4)։ Շարունակւում k (առաւել)ումն վանկով։
4 de արուեստիս / opqrs արուեստիւ
4 Խade յարմարութեամբ
5 a համանգամայն և մեք փութացուք դիմելով ի բիւզանդիայ
5 degkn ի բիւզանդիոն / l ի բիւզանդուոն / վ այլ ի բիւզանդիոն / Յ ի բիւզանդիայ
5 ԽԿ^{1}Կ^{2}de յուսացեալք / opqrs յուսացաք
6 a արագութեամբ
6 a չիք և
7 Խde խրախճանութեան
8 ԽԿ^{1}Կ^{2}e ասել / opqrs հառաչելով
8 a ոչ ժամանեցի տեսութեան
8 degkopqrs տեսութեան
8 Խվ^{3}de և աչացն կափուցման / Sab կափուցմանց
9 a զվերջի
9 Կ^{1}Կ^{2}վ^{3}adegk բանն, փխ. բարբառն
9 ag զօհնութիւն / lnoprs զօհնութիւնն
10 a անծկաւ / opqrs անձկով
10 ԽԿ^{1}Կ^{2}վ^{3}ade փղձկիմ, փխ. վտանգիմ
10 opqrs կարօտութեան
11 o չիք մերոյ
11 opqrs չիք ո՞ւր է—առ թիւրս (տ. 12)
11 a ո՞ւր է քաղցրաձայնութիւն հանդարտութեան առ ուղիղսն և ահաւորութիւն առ թիւրսն / SԽb առ թիւրս
12 Խade ո՞ւր է զուարթ
13 a չիք ո՞ւր խնդամիտ—արբանեկաց
13 ԽԿ^{2}de ո՞ւր է խնդամիտ
13 ԽԿ^{1}Կ^{2}վ^{3}de սէրն, փխ. սիրտն
13 վ^{3}d աշակերտաց, ԽԿ^{2}d աշակերտացն, փխ. արբանեկաց
14 ԽԿ^{2}ade ո՞ւր է երկայն [a երկայնութիւն] ճանապարհացն յոյսն և հեշտացուցիչ [a հեշտացուցիչ և, k և վիշտացուցիչ] աշխատութեանց հանգուցանօղ [a հանգուցիչ, k հանգուցանող, l հանգուցաւղ]
14 S յոյս
15 S հանգուցող [o հանգուցանօղ, r հանգուցօղն]
15 ԽԿ^{1}վ^{3}de կործեաւ ժողովիչն, թաքեաւ [Կ^{1}վ^3 թագեաւ] ժողովողն [d ժողովօղն, l ժողովաւղն], թագեաւ նաւահանգիստն / Կ^2 թաքեաւ ժողովողն, թաքեաւ նաւահանգիստն, փխ. կործեաւ ժողովողն, թագեաւ նաւահանգիստն
15 prs ժողովն
15 a լքաւ, փխ. ելիք / o չիք ելիք
16 a յորդորիչ

Ո՞վ այսուհետև զմեզ յարգեսցէ զուսումն. ո՞վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս. ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս։ Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեան հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիւ քակտեալք և քայքայեալք՝ յոլովս փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս, որպէս ասաց ոմն ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, և չար օրինակ անձանց գրեն զայն՝ զծիծաղելն զմեօք և զարհամարհելն իբրև զանհաստատանովք, և որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ։ Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով, և զմեզ սփոփեսցէ գովելով, և չափ դնիցէ բանի և լռութեան։

Զմտաւ զայսոսիկ ածելով՝ հառաչումն յիս ի ներքս ընթանայ և արտօսր, և կամեցուցանէ բարբառել բան տխրական և սգաւոր։ Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զիարդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զո՞վ արտասուեցից. զհէ՞քն իմ մանուկ և Թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթարն, զազգաւ ի բաց ընկեցիկն, և նախ քան զմահուն մեռելութիւն՝ անփառութեամբ յաթոռոյն ի վայր կործանեալ, եթէ զիս ինքն, զի վերացաւ ի գլխոյս փարթամացուցիչ պսակն գեղեցիկ և կենցաղօգուտ.

1 a այսուհետև զմեզ յարգեսցէ զուսմունս

1 opqrs յարդարեսցէ, փխ. յարգեսցէ

1 e ընդ յառաջադիմութեան / Վgkn ընդ առաջադիմութիւն

2 g հայրականն

2 a բորբոխեսցի, փխ. բարբառեսցի

3 ԽԿ[1]Կ[2]de չիք ինչ

3 Կ[2]de յորդւոցս

3 ad կարասցէ, փխ. կարկեսցէ

4 a զանդգնութիւն / Տ˜զյանդգնութիւնն

4 Sa վարդապետութեանն

4 o յարուցելոյն / a չիք յարուցելոցն

5 Sgk բանիւք

5 a քակեալք

6 a և ստանան բազում

6 x ի հարց

6 Հմմտ. Գր. Նազիանզ. (Хал. Арм. Арш. II. եր. 142. Նոր. Բիւզ. ՔԱԱ. Բ. եր. 61):

7 a միապէս, փխ. նմանապէս

7 Sa գրեն զայն անձանց

7 dg անձանդ, փխ. անձանց

7 ay զայս / degl զար. k զաս, փխ. զայն

8 opqrs զծիծաղել

8 SԽ զմեւք

8 k իբր

8 a զհաստատանօք

8 վ[1] եւ յյ որ ինչ / միւսն. որ ոչ ինչ [a զոր ոչ ինչ, p չիք որ]։ Նազիանզ. որ ինչ

9 opqrs ունի

9 al արուեստս

9 gk ըմբռնեսցէ, փխ. ըմբերանեսցէ

9 de չիք սաստելով

10 a գովեսցէ սփոփելով

10 Sa դնէ

11 a զայսոսիկ զմտաւ ածելով

12 a չիք բարբառել

12 a տխրականս, սգաւորս

12 o և ես ոչ գիտեմ

13 a Թէ

13 pqrs ողբերգութիւնս

13 a զո՞ արտասուեցից. զհէզն

14 a զխորհրդակցութեան / վ զխորհրդածութեամբ

15 a զվատթարն / վ վատթարն / միւսն. վատթար

15 a զազգաւ / միւսն. ազգաւ

15 Կամ «զխորհրդակցութեամբ վատթար՝ ազգաւ ի բաց ընկեցիկն»=որ վատթար խորհրդակցութեամբ ընկեցաւ յաթոռոյն ազգաւ իւրով։ Սs. Մ.

15 degk ընկեցիկ

15 Կ[1]Կ[2]վ[3]degk զմահուն / l զմահոյն

16 S յաթոռոցն [n յաթոռոյն] / a ի յաթոռոյն ի վայր կործանեալ և ի բարձանց յանդունդս ընկլուզեալ, եթէ

16 np և Թէ, փխ. եթէ

17 opqrs կենցաղօգուտն / վ կենաց օգուտն

զհայրն իմ և զքահանայապետ, զմիտսն փսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէրն և յարմարէր, և զերասանակս ի բուռն առեալ՝ ուղղէր զդէմսն և սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս, եթէ զիս, Թափուր ի Հոգւոյն մնացեալս խանդից և ցականեալ. զծնօղն իմ, աղբիւր վարդապետական, զարդարութեանն ռոգող, և հեղեղաւ զամբարշտութիւն արտաքս սահմանելով, եթէ զիս, երաշտացեալ և Թարշամեալ պապաքութեամբ արբուցմանց խրատու. զաշխարհիս եկեալ աղէտս, եթէ զապագայիցն ակնկալութիւն։

Ո՞վ մեզ յայսոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրտմութեանս, և օգնեսցէ ախտակցելով ասից, կամ յարձանս փորագրել։ Զարթի՛ր, Երեմիաս, զարթի՛ր և ողբս հանդերձ մարգարէանալով որ ինչ Թշուառացաքս և որ ինչ Թշուառանալոցս եմք. գուշակեա զյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիաս յԻսրայէլին։

Վարդապետք տխմարք և ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ. արծաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով. ոսկեսէրք,

1 p զհայր
1 a զհայրն առեմ իմ և զհայրապետ զմիտքն փսեմացեալ, որ երթեալ տանէր կատարեալ բանս
1 degk չիք իմ
1 k քահանայապետ / opqrs զքահանայապետն
1 deq զմիտս
1 dek փսեմացեալ / gl փառմացեալ
1 k չիք որ երթայր տանէր կատարեալ
2 Խde բանն / adeg վարէր
2 a զերասանակն / Կ^{2}degk զերասանակ / S զերեսանակս
3 ԽԿ^{1}Կ^{2}de վ ոմանք ուղղէր զդէպսն [l շինած զդէմսն] և (Կ^1 չիք և] կամ զվէպսն և սանձահարէր
3 a սանձահարեալ
3 opqrsվ^3 չիք և [opqrs ունին] սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս
3 ԽԿ^{1}Կ^{2}վ^{2}de ունայնաձայնեալս [l շինած միայնաձայնեալս, նաեւ վ միայնաձայնեալս]
4 a մնացեալ / վpqrs ունայնացեալ, փխ. մնացեալս
4 Կ^1 խանտից / de խանդի / Խ^{2}Կվ^3 խանտի
4 վopqrs անկեալ, [n անկանել, փխ. ցականեալ / Կ^{2}k ցանկանեալ
4 վa չիք խանդից և ցականեալ
4 adg զծնօղն
4 dek զաղբեւր / gl զաղբեւր / S աղբեւր [p աղբիւրն]
5 a զարդարութիւն / deg զարդարութեան
5 Կ^{1}Կ^{2}glopqrs ռոգող / միւսն. առոգող
5 a հեղեղելով / oprs հեղեղող / q հեղեղով
5 ops զամբարշտութիւնն
6 ԽԿ^{1}Կ^{2}վ^{3}յյade արտաքս սահմանելով / opqrs արտաքս սահելով / Վn արտասահմանելով
6 l երաշտացեալս
7 a պապաքութեանց արբուցման
7 a եկեալս / Խde զաղէտս
9 nopqrs ով յայսոսիկ մեզ
9 degk զայսոսիկ
9 a կարկառեսցէ ձեռն, փխ. ճառակցէ
9 opqrs ճառակցէ ի ձեռն հաւասարելով
10 a և կամ արձանս
10 ԽԿ^{1}Կ^{2}de զարթիր, զարթիր, երեմիա [Կ^2 երեմիայ], զարթիր
11 ae երեմիայ
11 S մարգարէութեամբ
11 a զոր ինչ Թշուառացաքս և զոր ինչ
11 Խde Թշուառացաք
12 Խaden Թշուառանալոց եմք
12 a հովուացն
13 ԽԿ^{1}Կ^2 զաքարիա [Կ^{1}g զաքարիայ] մարգարէ
13 a իսրայէղին / de յիսրայէլի / gl յիղ'ի
14 a եպիսկոպոսունք [փխ. վարդապետք] տխմարք
14 Կ^{2}dek չիք և [ինքնահաճք]
14 ԽԿ^{2}վ^{1}de եւ երկու յ ինքնահաճք / միւսն. ընդինքնահաճք
15 a կոչեցեալք
15 Խdep ընտրեալ
15 g ոսկեսէր

նախանձոտք, թողեալ զհեզութիւն, յորում Աստուած բնակէ, և գայլք եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով:

Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, մնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք:

Վիճակաւորք հպարտք, դատարկակացք, զրաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց:

Աշակերտք հեղգք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք:

Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ:

Զօրականք անարիք, մնապարծք, զինատեացք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, գինարբուք, յուզարկուք, համաբարոյք աւազակաց:

Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծլիք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք:

Դատաւորք տմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք: Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամօթոյ:

Եւ ապա յանդիմանութիւն այսօրիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն

1 a նախանձոտ
1 Աde յորում բնակէ աստուած
2 ln եղեալք
2 a զինքեան [փխ. զիւրեանց] հօտս գիշատեն / ԱԿ^{2}do զինքեանց, փխ. զիւրեանց
2 opqrs գիշատեալ
3 վ ձանձրոյթանձն ացոյցք, փխ. անձնացոյցք
5 a դատարկասացք / Կ^{2}de դատարկակացք / միւսն. դատասացք
5 l ծոյղք, ատեցաւղք
6 Աde և սիրողք
8 an հեղք / ep հեղգք / միւսն. հեղգ
8 Աe առ ի յուսումն / a առ ի ուսումն
8 adegl փոյթք / միւսն. փոյթ
8 Աadep որ
9 adegl զտեսութիւն
10 nopqrs չիք մեծախօսք, անվաստակք
10 վյյde արբեցողք, Կ^{2} արբեցօղք / միւսն. այրեցողք / a չիք արբեցողք, վնասակարք
12 ade անարիք / միւսն. անիրաւք
12 Աade մնապարծք / միւսն. ստապարծք
12 a պղերք / g պղերգ
13 Կ^{1} գինարբոյք / Sa չիք գինարբուք
13 de խուզարկուք / Sa չիք յուզարկուք
13 Sd համբարոյք
15 Ա գողակիցք են գողոց
15 a ՏԻՆգ օր. յ կրծիք կծծիք / ԱԿ^{2}deվ (ոմանք) կծծիք [Կ^{2} կծըծիք] կրծլիք
16 degk և ագահք
16 ade յափշտակօղք
16 a աշխարհասէրք, փխ. աշխարհաւերք
16 opr ախտասէրք, qs աղտասէրք, փխ. աղտեղասէրք
16 Աde աշխարհաւերք, ծառայից համամիտք, [g համամետիք, k համամէտիք], աղտեղասէք [k աղտեղասէրք]
18 k դասաւորք
18 a տմարդիկք
19 Կ^{2}de անհաւատք, փխ. անհաստատք
20 a ամենեցունց սիրոյ և ամօթ (վերջը ջնջուած):
21 nopqrs չիք ապա
21 a և յանդիմանութեան այսօրիկ զի՞նչ, եթէ ոչ անտես առնելն աստուծոյ և ապա տարերց
22 ԱԿ^{1}Կ^{2}en փոխել
22 Կ^{2}de զբնութիւնս / միւսն. զբնութիւն
22 Sa չիք իւրեանց
22 deglp գարուն / միւսն. գարունն

երաշտացեալ, ամառն անձրևայոյզ, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք բքաբարք, խորշակաբերք, ախտահարաքք. ամպք հրընկէցք, կարկտածուք. անձրևք անժամանակք և անպիտանք. օդք դառնաշունչք, եղեմնաբերք. Ջրոց առաւելուլն անօգուտ և նուազելն աննշմարաւոր. երկրի անբերութիւնք պտղոց և անաճելութիւնք կենդանեաց, այլ և սասանմունք և դղրդմունք։ Եւ ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւնք յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարշտաց։

Զի Թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս. վերակացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք, և Թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ ունայն կենցաղոյս։ Հէնք եկեալ անհատք և յոլովից կողմանց. գերփումն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց. կապումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց. յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք ռամկաց. առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց. աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց. սովք

1 ad անձրևաոյզ
1 degl աշուն / միւսն. աշունն
1 gk չիք ձմեռն
1 Խկ[1]կ[2]վ[3]de սառնակառոյց, փխ. սաստկասառոյց
2 o և երկարացեալ
2 գ[1]կ[2]վ[3]degl բքաբերք / k չիք բքաբարք
2 գ[1]գ[2]degl չիք խորշակաբերք / k աբերք, փխ. խորշակաբերք
3 o և ախտահարաքք / Վnpqrs ախտահարակք
3 o և կարկտածուք / aopqrs անժամք
4 de անպիտան
4 գ[1]գ[2]egk և եղեմնաբերկուք
4 a Ջրոյ / Տ Ջրոցն
4 Խe առաւելուլ / pqrs առաւելելն / b ումն, փխ. առաւելուլն (Տես եր. 361 ե. 4)
5 b և անօգուտ և / o նուազելն
5 Խde անբերութիւն
6 b անաճութիւն / Խde անաճելութիւն
6 b դղորդմունք
7 oprs ի վերայ այնր
7 Վnprs խռովութիւն / k խռովութիւնք և
7 a ամենայն
8 Sabk թէ։ Հմմտ. Եսայի ԾԷ. 21.
9 eg տիրեալ / k չիք տիրեալք
9 bps խիստ
9 a չարարարք / opq չարացեալ / rs չարչարեալ
9 a բառնալով հնազանդելոցն ծանունս և դժուարակիրս, հրաման տալով սաստիկ և անտանելի
10 կ[2]bdegk հրաման
10 Խկ[1]կ[2]վ[3]bde տալով խիստս և անտանելիս
10 Տ անտանելիսս
11 b անհաւասարասէրք, փխ. անհարթարարք
11 a անհարթարարք և անողորմք. սիրելիք դաւաճանողք, Թշնամիք զօրացեալք, հաւատք վաճառեալք
11 b զօրացեալ Թշնամիք
12 b եկեալ անհաւատք [նաև o անհաւատք] ի յոլովից * տողմանց, գեր փայլատականց յափշտակութիւն
13 opqrs չիք գերփումն տանց
14 a կապանք
14 b յետնոց, փխ. յայտնեաց
14 be վարումն, փխ. վտարումն
15 degk նեղութիւն
15 b առմունք / o աւերումն, փխ. առումն
16 a և աւերումն աւանաց, քակումն ամրոցաց, հրդեհմունք շինուածոց, սովք անբաւք և հիւանդութիւնք ցաւալիցք, ախտք անբուժելիք և մահք մեռելութեան բազմօրինակք աստուածպաշտութիւն մոռացեալ և ստութիւն արմատացեալ, սէր ցամաքեալ և չարիք ուռճացեալ. մեղք բազմացեալ և ակնկալութիւն գեհեննին յաճախեալ. սատանայ հրճուեալ և հրեշտակք տրտմեալ
16 b հրդեհք

անբաւք և հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք. աստուածպաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն գեհենի։

Յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած, և զամենեսեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ. և նմա փառք յաւիտեանս եղական. ամէն։

ԱՒԱՐՏԵՑԱՒ ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ, ՑԱՒԿ ԵԼԱՆԵԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՑ

---

1 լ բազմօրինակաք / յ բազմօրինակօք
2 lg մոռատեալ
2 b գեհեննին ^ / o գեհեննին արժանա- ցեալ
3 pqrs յորոց
3 o փրկեսցէ, փխ. պահեսցէ
3 b յորմէ զմեզ փրկեսցէ քրիստոս և զամենեսեան որք երկիր պագանեն [նաեւ de երկիր պագանեն] ճշմար- տութեամբ
3 a չիք յորմէ պահեսցէ զմեզ—հայ- ոց մեծաց (s. 7)։ Դրա փոխա- նակ հրեշտակք տրտմեալ բառերից յետոյ ունի. «Եւ արդ ով եղբարք. ողբասցուք զմեզ թէ որպիսի արանց զրկեցաք և որքան բարեաց վրիպե- ցաք. յորպիսի մեծութենէ աղքատա- ցաք և որչափ լաւագոյն արանց որ- բացաք, յորպէ վարդապետաց որո- շեցաք և որքան քաղցրհամ աղբերց ծարաւ մնացաք. աւա՜ղ զմեզ, զի այլ ոչ տեսանին քաղցրահայեաց կերպա- րանքն և ոչ բարբառին հրաձորան լեզուքն. այլ ոչ սերմանեն զարդի- նարար հատն և ոչ մատուակեն զուրախարար բաժակն. բայց զոհու- թիւն զարդարողին գնոսա ա՛յ հոգ- ւոյն, զի թէպէտ մարմնով հրաժա- րեցին ի մէնջ, այլ իմաստութեամբ հոգւոյն առ մեզ են. թէպէտ և քաջ սերմանողքն ննջեցին, այլ սերմա- նեալն ի նոցանէ ինքնին բերէ զպտուղն, ըստ բանին տեառն մերոյ լիսուսի. թէպէտ ի տեսութեանց մերոց անջատեցան, այլ անտրոհ աղօթիւք առ մեզ են». Վերջում եր- կու կնիք. «Մինաս Վարդապետ». «Պնիքս սր. էջմիածնա է»։
4 b չիք և նմա . փառք—հայոց մեծաց (s. 7)
4 p ամենայն եղականաց
4 կ¹կ²de և նմա փառք յաւիտեանս. ամէն [չիք յամենայն եղականացս]
4 gk յեղականացս / h չիք եղականացս
6 dehprs չիք աւարտեցան—հայոց մե- ծաց (s. 7)
6 o պատմութեան
d վերջում ունի. «գծեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ գրիգորի երևանցւոյ ի թուիս ռճիե»։ Յիշատակարաններ ունին եւ միւս ձեռագրերը. (տե՛ս Յառաջաբան)։ Վենետ. հրատ. հիւան- դութիւնք (s. 1) բառի համար ծանօթութիւն է դնում. «Աստանօր Յայսմաւուրք երկար հատուածով կատարած տան ողբոցս, որ ի կար- գաղրողաց նոյն գրոց են յաւելուածք առ ժամանակօք կիլիկեցւոց և ոչ ի խորենացւոյն. նմին իրի և ի բաց թողաք առ անհարազատութեան, որպէս և զայլս ևս համառօտ իմաստս ուրեք ուրեք յընթացս ողբոցս»։

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Թուանշաններ ցոյց են տալիս երեսները, որոնց մէջ մի կամ մի քանի անգամ յիշուած է նոյն անունը. ծ. տառով նշանակուած են ծանօթութիւնների երեսները ու նրանց մէջ դրուած ընթերցուածները. իսկ աստղանիշով ցոյց են տրուած Մ. Խորենացու յիշատակած աղբիւրները [1].

[1]) *Այս ցանկի մէջ չեն առնուած անորոշ ձևով յիշուած աղբիւրները, ինչպէս են՝ ասի, ասեն, պատմի, պատմեն, կոչեն, լսեմք, գրեալ յայլոց, ոմն ևն։*

ՈՒՂՂԵԼԻՔՆԵՐ, ՅԱՒԵԼԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ.

Էջ եւ տող.	Տպուած է.	Պէտք է լինի.
ժԲ, 2 ներք.	(=1668)	(=1688)
11,12ծ.	de առանց	deԿ^2 առանց
25,18ծ.	միւսն. ոլիմպիոդորոս	միւսն. ոլոմպիոդորոս
27,10ծ.	միւսն. գրելայ	l գրելեայ / միւսն. գրելայ
27,10ծ.	Խnopqrs չիք...	Խnopqrsվ^3 չիք...
29,2ծ.	Հ գԹիտալիայ	Հ գԹետալիայ
46,5ծ.	Վabdefklmn զարնելեայնն / Հgh զարնելեան	Վabden զարնելեայնն / Խ զարնելեան
49,21ծ.	Հknopqrs ի վերայ տանն / Վghlm ի վերնատանն	Հknopqrsml ի վերայ տանն / Վgh ի վերնատանն
50,11րն.	դիւց	դիւաց
57,13ծ.	ԱՎkm պատանեաց	ԱՎk պատանեաց / m պիտանեաց
60,4ծ.	Վdekm զաղէոս	Վdek զաղէոս / m զաղէոս
61,1ծ.	Կ^1 զամբաւիտէս ստասկար	Կ^1 զամբաւիտէս
61,2ծ. ներք.	n-ի խորանները	l-ի խորանները
62,25րն.	Գղակ	Գդակ
66,4րն.	գործք,	գործք՝
66,16րն.	արեան առուք	արեանառուք
79,12րն.	Թագաւորաց,	Թագաւորաց։
85,14րն.	զԿիւրոս	Կիւրոս
89,11ծ.	Խվ^3 ըղըմբաւընդ	Խվ^2 ըղըմբաւընդ
93,13ծ.	Աgl չիք...	Աglmo չիք... n սակին աւելացրած
93,15ծ.	abceglo Ը	abceglmno Ը
110,17րն.	զահարար	զահաւոր
112,13ծ.	Աw չիք...	ԱԿ^{2}wվ^2 չիք...
113,15ծ.	ՏԽcf իշխանութիւնան	ՏԽcf իշխանութիւնն
114,14ծ.	ՏԽ տորք	Տlm տորք
115,1ծ.	ասել	ասեն
115,4ծ.	ՀԿ^{2}վ^{3}gklnoqrs	ՀԿ^{1}վ^{3}gklnoqrs
119,7ծ.	Կ^{2}de չիք...	Կ^{2}det չիք...
121,15րն.	ազդն	ազգն
142,5ծ.	el ի Թագաւորութեան [l...Թեանն]	e ի Թագաւորութեան / l ի Թագաւորութեանն, սակի տողում կայ է
154,3րն.	մեր	մեք
169,9ծ.	Խabcd զմիջագետաց	Խabcd զմիջագետաց
173,12ծ.	k վաղարբ	k վաղարբ։ Թերեւս բնագիրն ուղղելի վաղերբ
182,1ծ.	—	յաւելլի lm սարթինկան
82,10ծ.	արտող... արդող	արտոզ... արդող
84,3ծ.	al երէոց	alm երէոց

Էջ եւ տող.	Տպուած է.	Պէտք է լինի.
184,5ձ.	վlտ որում / x որումն	Վ. որումն / lտ որում
186,7ձ.	ՏՎ. չիք...	Վ. չիք...
190,13բն.	Գագաղըն	Դագաղքն
192,14բն.	Աշդահակայ	Աժդահակայ
196,5բն.	Սմբատ	Տրդատ
196,9ձ.	բաղադիա	բագադիա
205,1ձ.	ո զաւելորդագործակ	ո զաւելորդագործուկ
212,3ձ.	Վտ չիք...	Վ. չիք... / տ մերոյ առաքելոյն Թադէոսի
214,14բն.ձ.	Գունդք	Գուդք
220,1ձ.	եւթաղեայ	եւթադեայ
221,20ձ.	Վտ գրոյց	Վ. գրոյց / տ գրոյցք
260,20բն.	զԴագ	զԴատ
260,20ձ.	—	Փարպ. Դատ
272,8ձ.	ԽՎտ չիք...	Վ. չիք...
276,8ձ.	ԱԽՎտ	ԱՎ.
283,16ձ.	ԽՎ.mocef	Վ.ocef
284,1ձ.	ԽՎ.mobcef	Վ.obcef
297,9ձ.	ԽՎտ դամասկի / վ^{1}npqrs դամոսկի	Վ. դամասկի Խվ^{1}npqrs դամոսկի
309,6ձ.	—	o ս կիանու
328,19բն.	Տարօնացի	Տարօնեցի
344,3բն.	ընծուի	ընծուիլ
345,8ձ.	դիւրագնականաց	դիւցագնականաց
345,8ձ.	դիւցագնածս	դիւրագնածս
364,10—11	արբեցողք	այրեցողք

Բացի այս՝ տ չափու լինի Վ.-ի հետ—5,1,2,8. 7,4. 8,1. 13,17. 14,10. 20,9. 21,4,17. 26,2. 27,1. 31,15. 33,12. 39,3. 43,3. 49,4. 51,7. 56,2. 62,4. 73,11. 74,7. 83,13. 84,12. 87,7. 88,12. 104,15. 111,7. 117,17. 129,9. 130,1,8,12,14. 131,3,6. 132,17,20. 139,12. 146,22. 154,11. 174,5. 175,13 (Վ.mopqrs). 179,9. 181,4. 182,2. 186,13. 188,7,7,15. 208,10. 212,13. 218,1. 233,17. 236,8. 238,5. 248,6,10. 249,12. 251,12. 257,1. 258,14. 259,4. 261,10. 264,3,14,18. 265,6,7. 268,11,14,14. 271,14. 274,4,11. 276,6. 280,10. 285,3. 286,18. 288,21. 294,12. 303,6. 307,4,10,13. 310,5. 317,3. 320,12 (Վ.mp), 13 (Վ.cmopq). 323,14. 325,2. 326,14. 327,8. 330,6,17. 335,14,15. 340,10. 342,18. 344,9,13. 345,3,12. 351,9,20 (Վ.abcefkmntw).
